Η ΔΙΚΗ ΤΟΥ ΣΩΚΡΑΤΟΥΣ

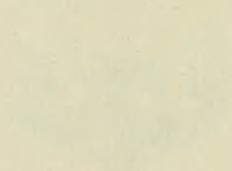
ΣΥΝΕΓΡΑΨΕ

ΠΕΡΙΚΛΗΣ Κ. ΒΙΖΟΥΚΙΔΗΣ

ΕΚΔΟΣΙΣ ΔΕΥΤΕΡΑ

ΕΠΙ ΤΗΙ ΕΚΑΤΟΝΤΑΕΤΗΡΙΔΙ
ΤΗΣ ΕΛΛΗΝΙΚΗΣ ΠΑΛΙΓΓΕΝΕΣΙΑΣ

Η ΔΙΚΗ ΤΟΥ ΣΩΚΡΑΤΟΥΣ

ΣΥΝΕΓΡΑΨΕ

ΠΕΡΙΚΛΗΣ Κ. ΒΙΖΟΥΚΙΔΗΣ

ΕΚΔΟΣΙΣ ΔΕΥΤΕΡΑ

ΕΠΙ ΤΗι ΕΚΑΤΟΝΤΑΕΤΗΡΙΔΙ

ΤΗΣ ΕΛΛΗΝΙΚΗΣ ΠΑΛΙΓΓΕΝΕΣΙΑΣ

ΕΝ ΑΘΗΝΑΙΣ
ΕΛΕΥΘΕΡΟΥΔΑΚΗΣ ΚΑΙ ΜΠΑΡΤ
ΤΥΠΟΙΣ Γ. ΔΡΟΥΓΟΥΛΙΝΟΥ
ΕΝ ΛΙΨΙΑΙ
1921

ΙΩΑΝΝΗι Α. ΔΕΓΙΡΜΕΝΤΖΟΓΛΟΥ

ΠΡΟΞΕΝΩι ΕΛΛΗΝΙ

ΦΙΛΙΑΣ ΕΝΕΚΑ

«Οὐ πάνυ γε ῥᾴδιόν ἐστιν εὑρεῖν ἔργον ἐφ' ᾧ οὐκ ἄν τις αἰτίαν ἔχοι· χαλεπὸν γὰρ οὕτω τι ποιῆσαι ὥστε μηδὲν ἁμαρτεῖν, χαλεπὸν δὲ καὶ ἀναμαρτήτως τι ποιήσαντα μὴ ἀγνώμονι κριτῇ περιτυχεῖν.»

ΣΩΚΡΑΤΗΣ

Πρὸς καθορισμὸν τοῦ χρόνου καθ' ὃν ἐγένετο ἡ δίκη τοῦ Σωκράτους εἶναι ἀπαραίτητον ὅπως ἐξακριβωθῇ, εἰ δυνατόν, κατὰ ποῖον μῆνα ἀπεστέλλετο ἡ εἰς Δῆλον θεωρία τῶν Ἀθηναίων, διότι κατὰ τὰς ὑπαρχούσας ἱστορικὰς εἰδήσεις ἡ δίκη ἐγένετο τὴν ἐπαύριον τῆς θεωρίας ταύτης. Τὸ προκείμενον ζήτημα ὑπῆρξε δυστυχῶς ἐκ τῶν μᾶλλον ἀμφισβητουμένων. Κατὰ τὴν ἀρχαιοτέραν γνώμην ἡ ἱερὰ ναῦς ἀπέπλεεν ἐξ Ἀττικῆς ἀρχομένου τοῦ Θαργηλιῶνος μηνός. Τὴν γνώμην ταύτην ἠθέλησε ν' ἀνατρέψῃ ὁ διάσημος Robert καὶ κατέληξεν εἰς τὸ συμπέρασμα ὅτι ἡ θεωρία τῶν Ἀθηναίων ἀπεστέλλετο εἰς Δῆλον κατὰ τὸν μῆνα Ἀνθεστηριῶνα. Δὲν ἐσκόπουν κατ' ἀρχὰς ν' ἀσχοληθῶ περὶ τὸ σπουδαῖον τοῦτο ζήτημα· ἀλλ' ἐπειδὴ ἀπεδέχθην ὡς μᾶλλον πιθανὴν τὴν ἀρχαιοτέραν γνώμην μοὶ ἐπιβάλλεται νὰ αἰτιολογήσω ταύτην διὰ νέων ἐπιχειρημάτων, τοσούτῳ μᾶλλον καθόσον ὁ Wilamowitz μοὶ ὑπέδειξεν ὅτι τὰ συμπεράσματα τοῦ Robert περὶ τῆς ἑορτῆς τῶν Δηλίων ἐγένοντο ἀποδεκτὰ ὑπὸ τῶν πλείστων συγχρόνων φιλολόγων.

Αἱ ἔρευναι τοῦ Robert ἀφορῶσι κυρίως εἰς τὴν μεγάλην ἑορτὴν τῶν Δηλίων, τὴν πεντετηρίδα, ἥτις μετατίθεται ὑπ' αὐτοῦ ἐκ τοῦ Θαργηλιῶνος εἰς τὸν Ἀνθεστηριῶνα, τὸν Ἱερὸν μῆνα τῶν Δηλίων. Ἀλλὰ τά τε ἐπιχειρήματα τοῦ Robert καὶ ἡ ὑπ' αὐτοῦ ἀναίρεσις ἐνστάσεών τινων, ἃς αὐτὸς ἑαυτῷ προβάλλει παραλείπων ἄλλας, δέν μοι φαίνονται ἱκανὰ πρὸς ἀνασκευὴν τῆς ἀπὸ τῶν χρόνων τοῦ Boeckh ἐπικρατησάσης γνώμης. Σημειωτέον ὅτι ὁ Robert δέχεται ὡς ἐπαρκῶς ἐξηκριβωμένας τὰς ἑπομένας

δύο εἰδήσεις· τοῦτο μὲν ὅτι τὰ Δήλια ἦσαν ἐαρινὴ ἑορτή, τοῦτο δὲ ὅτι ἐπὶ τοῖς γενεθλίοις τοῦ Ἀπόλλωνος ἐτελεῖτο πανήγυρίς τις ἐν Δήλῳ, ἵνα δὲ συμβιβάσῃ τὰ πράγματα συμπεραίνει ὅτι κατὰ μὲν τὸν Ἀνθεστηριῶνα ἐτελοῦντο τὰ Δήλια, κατὰ δὲ τὸν Θαργηλιῶνα τὰ Ἀπολλώνια, χωρὶς ν' ἀνασκευάσῃ, ὡς ἔδει, τὴν ἀντίθετον εἰκασίαν ὅτι δηλαδὴ τὰ Δήλια ἐτελοῦντο κατὰ Θαργηλιῶνα, τὰ δὲ Ἀπολλώνια κατ' Ἀνθεστηριῶνα. Ἡ ἀναίρεσις τῆς εἰκασίας ταύτης εἶναι τοσούτῳ μᾶλλον ἀναγκαία πρὸς στήριξιν τῆς γνώμης τοῦ Robert καθόσον συμφώνως πρὸς τὴν ἱερὰν τῶν Ἑλλήνων παράδοσιν κατὰ τὸν Θαργηλιῶνα εἶχον γεννηθῇ ὅ τε Ἀπόλλων καὶ ἡ Ἄρτεμις, φαίνεται ἄρα πιθανώτερον ὅτι κατὰ τὸν μῆνα τοῦτον ἐτελεῖτο ἡ κοινὴ δι' ἀμφότερα τὰ τέκνα τῆς Λητοῦς ἑορτή, ἐν ᾧ τὰ Ἀπολλώνια, ἡ εἰδικὴ ἑορτὴ πρὸς τιμὴν μόνου τοῦ Ἀπόλλωνος, ἠδύνατο νὰ πανηγυρίζηται κατ' ἄλλον μῆνα, ὡς ὑπῆρχε καὶ διὰ τὴν Ἄρτεμιν ἰδιαιτέρα ἑορτὴ ἐν Δήλῳ, τὰ Ἀρτεμίσια Βριτομάρτια, τελούμενα κατὰ τὸν Ἀρτεμισιῶνα τῶν Δηλίων, μῆνα ἀντιστοιχοῦντα περίπου πρὸς τὸν Μουνιχιῶνα τῶν Ἀθηναίων. Ὅτι δὲ πράγματι τὰ Ἀπολλώνια καὶ οὐχὶ τὰ Δήλια ἐτελοῦντο κατὰ τὸν Ἱερὸν μῆνα ἐν Δήλῳ, καὶ ὅτι ἡ ἑορτὴ αὕτη ἦτο σπουδαιοτάτη ἀποδεικνύεται νῦν ἐκ τῶν λογιστικῶν ἐπιγραφῶν. Ἀφ' οὗ ἄλλως τὰ Δήλια ἦσαν ἀναμφισβητήτως, κατά τε τὸν Robert καὶ κατ' ἄλλους, ἐαρινὴ ἑορτή, δὲν ἦτο δυνατὸν νὰ τελῶνται κατὰ μῆνα χειμερινόν, ὡς ἦτο ὁ Ἱερὸς μήν, ἀντιστοιχῶν πρὸς τὸν ἡμέτερον Φεβρουάριον. Φαίνεται δὲ ἐντελῶς ἀπίθανον ὅτι οἱ Δήλιοι ἔσχον τὴν ἀπρονοησίαν νὰ ὁρίσωσι διὰ τὴν καθολικὴν τῶν Ἑλλήνων πανήγυριν, εἰς ἣν συνέρρεον θεωρίαι ἐκ πλείστων πόλεων τῆς Ἑλλάδος, ὥραν τοῦ ἔτους ἀκαταλληλοτάτην διὰ θαλασσίους πλοῦς.

Πρὸς ἀνασκευὴν τῆς γνώμης τοῦ Robert δύναταί τις νὰ φέρῃ πρὸς τούτοις καὶ τὰ ἑπόμενα ἐπιχειρήματα. Πρῶτον· ἂν ἡ εἰς Δῆλον θεωρία τῶν Ἀθηναίων ἐτελεῖτο ἀρχομένου τοῦ Ἀνθεστηριῶνος, τότε πρέπει νὰ δεχθῶμεν ὅτι τὰ Ἀνθεστήρια ἑωρτάζοντο

ἐν Ἀθήναις διαρκούσης τῆς θεωρίας, ἥτις παρετείνετο ἐνίοτε ἐπὶ πολλὰς ἑβδομάδας ὁσάκις ἕνεκα πνοῆς ἐναντίων ἀνέμων ἡ ἐπάνοδος τοῦ ἱεροῦ πλοίου ἐβράδυνεν. Ἀλλ' ἡ πιθανότης αὕτη ἀποκλείεται, φρονῶ, οἴκοθεν διότι δὲν εἶναι δυνατὸν νὰ φαντασθῶμεν ὅτι αἱ μιαραὶ ἢ ἀποφράδες ἡμέραι τῶν Ἀνθεστηρίων — ἡ Πιθοιγία καὶ οἱ Χόες καὶ οἱ Χύτροι —, καθ' ἃς συνέβαινον ἄσεμνοι σκηναὶ κραιπάλης καὶ μέθης, διέκοπτον τὴν αὐστηρὰν κάθαρσιν ἥτις ἔδει νὰ ἐπικρατῇ ἐν τῇ πόλει ἀπὸ τῆς ὥρας τῆς στέψεως τῆς πρύμνης τῆς Θεωρίδος ὑπὸ τοῦ ἱεροφάντου τοῦ Ἀπόλλωνος μέχρι τῆς ἐκ Δήλου ἐπανόδου τοῦ πλοίου. Ἀλλὰ τοῦτο εἶναι ὅλως ἀπίθανον τοσούτῳ μᾶλλον καθόσον ὁλόκληρος ὁ Ἀνθεστηριὼν ἐθεωρεῖτο μὴν μιαρός. Δεύτερον· ἀφ' οὗ τὰ Δήλια ἑωρτάζοντο κατὰ τετραετίαν, ἂν ἡ ἐνιαυσία θεωρία τῶν Ἀθηναίων ἀπεστέλλετο κατὰ τὸν Ἀνθεστηριῶνα, τότε, κατὰ τὸν Robert ὅστις δέχεται ὅτι τὰ Ἀπολλώνια ἐτελοῦντο κατὰ Θαργηλιῶνα, θὰ συνέβαινεν ὥστε κατὰ τὰ τρία ἄλλα ἔτη, καθ' ἃ δὲν ἐτελοῦντο Δήλια ἐν τῇ νήσῳ, νὰ φθάνῃ ἡ Θεωρὶς εἰς Δῆλον ἐν χρόνῳ μὴ ἑορτασίμῳ, ὅπερ φαίνεται ἐπίσης ἀπίθανον. Ὁ Robert εἰς ὃν ἀνεκοίνωσα τὰς ἀνωτέρω παρατηρήσεις, δὲν ἀπέκρουσε μὲν ταύτας, εὐλόγους οὔσας, ἀλλὰ μὴ δυνάμενος νὰ μεταβάλῃ — ὡς εἶναι εὐνόητον — ἑδραιωθεῖσαν πεποίθησιν καὶ ν' ἀνατρέψῃ γνώμην πρὸ πολλοῦ ἐπικρατήσασαν, μοὶ ὑπέδειξεν ὅτι πρέπει νὰ εὑρεθῇ συμβιβασμός τις τῶν ἐμῶν ἐνστάσεων πρὸς τὴν κοινὴν γνώμην τῶν φιλολόγων περὶ τοῦ προκειμένου ζητήματος.

Ὅπως ποτ' ἂν ᾖ τὸ ζήτημα παρὰ τὰ συμπεράσματα τοῦ Robert δὲν εἶναι δυνατὸν νὰ θεωρηθῇ λελυμένον. Περί τε τῶν Ἀπολλωνίων καὶ τῶν Δηλίων καὶ περὶ τοῦ χρόνου καθ' ὃν ἐτελοῦντο αἱ ἑορταὶ αὗται, ὑπάρχουσι σήμερον ποικίλαι γνῶμαι. Κατά τινας Δήλια ὠνομάζετο ἡ πεντετηρίς, Ἀπολλώνια δὲ ἡ ἐνιαυσία ἑορτή, ὧν ἡ μὲν πρώτη ἔφερε κατὰ τὸν Robert πανελλήνιον, ἡ δὲ δευτέρα ἐπιχώριον χαρακτῆρα. Κατ' ἄλλους Ἀπολλώνια καὶ Δήλια εἶναι δύο διάφορα ὀνόματα μιᾶς καὶ τῆς αὐτῆς ἑορτῆς· καὶ τὸ μὲν

ὄνομα Ἀπολλώνια ἀπεδίδετο εἰς τὴν ἑορτὴν ὑπὸ τῶν Δηλίων, τὸ δὲ Δήλια ὑπὸ τῶν ἄλλων Ἑλλήνων. Κατ' ἄλλους τέλος πλὴν τῶν Ἀπολλωνίων καὶ τῶν τετραετῶν Δηλίων, ὑπῆρχον κατ' ἀναλογίαν πρὸς τὰ μεγάλα καὶ τὰ μικρὰ Παναθήναια, ἐνιαύσιαι ἑορταὶ καλούμεναι ἐπίσης Δήλια. Ἡ εἰκασία αὕτη, ἣν δέχεται καὶ ὁ Homolle, φαίνεται λίαν πιθανή, κυροῦται δὲ καὶ διὰ τῆς μαρτυρίας τοῦ Ξενοφῶντος ὅστις γράφει περὶ Δηλίων ἐν σχέσει πρὸς τὴν δίκην τοῦ Σωκράτους, ἐν ᾧ γινώσκομεν ἀσφαλῶς ὅτι πρὸς τὸ ἔτος ἐκεῖνο δὲν συνέπιπτεν ἡ πεντετηρὶς τελουμένη τῷ τρίτῳ ἔτει ἑκάστης Ὀλυμπιάδος. Καὶ ἡ ἐνιαυσία ἄρα ἑορτὴ ἐλέγετο Δήλια διότι ἄλλως δὲν ἐξηγεῖται ἡ εἴδησις τοῦ Ξενοφῶντος.

Τὴν εἰς Δῆλον πεντετηρίδα μνημονεύει καὶ ὁ Ἀριστοτέλης ἐν τῇ ‚Ἀθηναίων πολιτείᾳ'. Λόγον ποιούμενος περὶ τῶν δέκα ἱεροποιῶν, τῶν κατ' ἐνιαυτὸν καλουμένων, ἱστορεῖ ὅτι οἱ λειτουργοὶ οὗτοι ‚θυσίας τέ τινας θύουσι καὶ τὰς πεντετηρίδας ἁπάσας διοικοῦσι πλὴν τῶν Παναθηναίων' καὶ προσθέτει ἀμέσως ‚εἰσὶ δὲ πεντετηρίδες μία μὲν εἰς Δῆλον (ἔστι δὲ καὶ ἑπτετηρὶς ἐνταῦθα) . . .' Δυστυχῶς ἡ μαρτυρία αὕτη τοῦ Ἀριστοτέλους δὲν εἶναι βεβαία καὶ δι' αὐτῆς οὐ μόνον δὲν λύεται, ἀλλὰ περιπλέκεται μᾶλλον τὸ ζήτημα, διότι εἰς τὰς ἤδη γνωστὰς ἑορτὰς τῶν Δηλίων προστίθεται καὶ ἑπτετηρὶς περὶ τῆς ὁποίας οὐδεμίαν ἔχομεν ἄλλοθεν εἴδησιν. Ὁ Nilsson, εἰδικὸς ἐρευνητὴς τοῦ ἑορτολογίου τῶν ἀρχαίων Ἑλλήνων, ἐκφράζει δικαίαν ἀπορίαν ἐπὶ τούτῳ. Ἀλλ' εἶναι λίαν πιθανὸν ὅτι τὸ ἄδωρον δῶρον τῆς ἑπτετηρίδος δὲν ὀφείλεται εἰς τὸν Σταγιρίτην φιλόσοφον, ἀλλ' εἰς τοὺς ἑρμηνευτὰς αὐτοῦ, οἵτινες συνεπλήρωσαν ἴσως ἐσφαλμένως τὸ ἐλλιπὲς κείμενον. Τῷ ὄντι κατὰ κακὴν τύχην τὸ μέρος τοῦ παπύρου ἐν ᾧ γίνεται μνεία τῶν πεντετηρίδων εἶναι διάτρητον, ὡς δὲ ἐξηκρίβωσα μελετῶν τὴν φωτότυπον βρεττανικὴν ἔκδοσιν, ἀκριβῶς πρὸ τῆς καταλήξεως ‚ρις' ὑπάρχει κενὸν σχήματος τετραγώνου, ἄνωθεν δὲ τούτου πρὸς τὰ δεξιὰ φαίνονται εὐκρινῶς τὰ στοιχεῖα ‚τη' ἐν ᾧ πρὸ τοῦ κενοῦ διακρίνεται τὸ γράμμα ‚ε'. Ἐκ τῶν λειψάνων τούτων ὁ Kenyon

καὶ ὁ Wilcken συνήρμοσαν τὴν λέξιν ,ἐπτετηρὶς' ἡ ὁποία παρέσχεν εἰς τοὺς ἐρευνητὰς πολλὰ πράγματα. Ὁμολογῶ ὅτι εἶναι λίαν τολμηρὸν νὰ ἐπιχειρήσῃ μὴ φιλόλογος διόρθωσιν ἀρχαίου κειμένου καὶ δὴ Ἀριστοτελείου, οὐχ ἧττον θὰ τολμήσω τὸ τόλμημα τοῦτο ζητῶν ἐκ προοιμίων τὴν ἐπιείκειαν τῶν φιλολόγων, μάλιστα δὲ τοῦ Rehm, τοῦ ὁποίου εὐκόλως ταράσσονται τὰ νεῦρα διὰ τοιαύτας ὑπερβάσεις. Νομίζω λοιπὸν ὅτι ἀφ' οὗ οὐδεμίαν ἔχομεν ἱστορικὴν μαρτυρίαν περὶ ἐπτετηρίδος εἰς Δῆλον, ἐν ᾧ ἀφ' ἑτέρου γνωρίζομεν ὅτι ὑπῆρχεν ἐνιαυσία ἑορτή, τὸ ἀμφισβητούμενον ζήτημα λύεται ἄριστα ἐὰν ἐν τῷ προκειμένῳ χωρίῳ ἀντὶ τῆς λέξεως ,ἐπτετηρὶς' ἀναγνωσθῇ ἡ λέξις ,ἐ π ε τ η ρ ί ς', ἐὰν δηλονότι τὸ κενὸν τοῦ παπύρου πληρωθῇ διὰ δύο στοιχείων (,πε') ἀντὶ τῶν τριῶν (,πτε'), δι' ὧν συνεπλήρωσαν τὴν λέξιν οἱ πρῶτοι ἐκδόται τῆς Ἀθηναίων πολιτείας. Ἐν τοιαύτῃ περιπτώσει τὸ χωρίον θὰ ἔχῃ ὡς ἑξῆς· ,εἰσὶ δὲ καὶ πεντετηρίδες μία μὲν εἰς Δῆλον (ἔστι δὲ καὶ ἐ π ε τ η ρ ὶ ς ἐνταῦθα) . . .'

Εἶναι ἀληθὲς ὅτι ἡ λέξις ,ἐπετηρὶς' δὲν εὑρίσκεται εἰς οὐδὲν τῶν σῳζομένων κειμένων· ἀλλὰ τοῦτο, ὡς βεβαιοῦσιν οἱ φιλόλογοι, δὲν εἶναι λόγος ἀποχρῶν πρὸς ἀπόρριψιν τῆς ὑπ' ἐμοῦ προτεινομένης διορθώσεως, ἀφ' οὗ μάλιστα καὶ ἡ λέξις ,ἐπτετηρὶς' δὲν ἀπαντᾷ παρ' ἀρχαίοις. Ὅπως ποτ' ἂν ᾖ ὑποβάλλω εἰς τὴν κρίσιν τῶν εἰδικῶν τὰς ἀνωτέρω σκέψεις, τοσούτῳ μᾶλλον καθόσον διὰ τῆς προκειμένης διορθώσεως ἐνισχύεται καὶ ἡ εἴδησις τοῦ Ξενοφῶντος περὶ τῶν ἐνιαυσίων Δηλίων πρὸς ἃ συνεδέετο ἀναμφιβόλως ἡ ἐξ Ἀθηνῶν θεωρία κατὰ τὴν μαρτυρίαν τοῦ αὐτοῦ ἱστορικοῦ. Κατὰ ποῖον ὅμως μῆνα ἀπεστέλλετο ἡ θεωρία δὲν εἶναι δυνατὸν νὰ ἐξακριβωθῇ μετ' ἀπολύτου βεβαιότητος ἐλλείψει σαφῶν ἱστορικῶν εἰδήσεων. Ἐὰν ὅμως ληφθῇ ὑπ' ὄψιν ὅτι ἡ θεωρία εἶχε θεσπισθῆ ὑπὸ τοῦ Θησέως ὡς εὐγνωμοσύνης ἀνάμνησις ἐπὶ τῇ αἰσίᾳ ἐπανόδῳ αὐτοῦ καὶ τῶν σὺν αὐτῷ νέων ἐκ τῆς εἰς Κρήτην κινδυνώδους ἀποδημίας, καὶ ὅτι ἡ ἀποδημία ἐκείνη εἶχε γίνει ἀρχομένου τοῦ Μουνιχιῶνος μηνός, εἶναι εὔλογον νὰ συμ-

περάνωμεν ὅτι ὁ Θησεὺς καθιέρωσεν ὅπως ἡ πρὸς τοὺς ἀδελφοὺς θεοὺς Ἀπόλλωνα καὶ Ἄρτεμιν εὐχαριστήριος τελετὴ γίνηται ἐν ἡμέρᾳ οὐχὶ προγενεστέρᾳ τῆς ἡμέρας τῆς ἀποδημίας, ἀλλὰ μεταγενεστέρᾳ τῆς ἡμέρας τῆς ἐπανόδου, τουτέστι τῆς ἐκ τοῦ μεγάλου κινδύνου διασώσεως αὐτοῦ. Ἐπειδὴ δὲ τὰ γενέθλια τῆς Ἀρτέμιδος καὶ τοῦ Ἀπόλλωνος ἦσαν τῇ ἕκτῃ καὶ ἑβδόμῃ τοῦ Θαργηλιῶνος, ἤτοι ἕνα ἀκριβῶς μῆνα μετὰ τὴν ἀποδημίαν τοῦ Θησέως, εἶναι λίαν πιθανὸν ὅτι αἱ ἡμέραι αὗται ὡρίσθησαν ὑπ' αὐτοῦ ὡς ἡμέραι ἐνάρξεως τῆς θεωρίας.

Σημειωτέον ἐν τέλει ὅτι καὶ ὁ Homolle, ἐκ τῶν μάλιστα εἰδικῶν ἀνδρῶν περὶ τὰ Δηλιακὰ πράγματα, δέχεται ὡσαύτως ὅτι τὰ Δήλια ἐτελοῦντο κατὰ τὸν Θαργηλιῶνα ἐπὶ τοῖς γενεθλίοις τῆς Ἀρτέμιδος καὶ τοῦ Ἀπόλλωνος, φρονεῖ ὅμως ὅτι ἡ ἐξ Ἀθηνῶν θεωρία ἐξεκίνει ἤδη περὶ τὰ τέλη τοῦ Μουνιχιῶνος, ἵνα καὶ ἐν περιπτώσει ἐναντίων ἀνέμων καταφθάσῃ ἐγκαίρως μετὰ τῶν ἄλλοθεν θεωριῶν εἰς τὴν ἱερὰν νῆσον. Καίτοι εἶναι γνωστὸν ὅτι αἱ ἐκ διαφόρων πόλεων τῆς Ἑλλάδος θεωρίαι δὲν ἔφθανον ταυτοχρόνως εἰς Δῆλον — τοῦτο δὲ δὲν ἦτο δυνατὸν ἕνεκα τῶν διαφόρων ἀνέμων — οὐδὲν ἧττον ἡ γνώμη τοῦ Homolle δὲν εἶναι ἀσυζητητὶ ἀπορριπτέα, καθότι πλὴν τῆς εἰκασίας ὅτι ἡ ἔναρξις τῆς θεωρίας ἦτο συνδεδεμένη πρὸς τὰς ἐν Ἀθήναις ἑορτὰς ἐπὶ τοῖς γενεθλίοις τῆς Ἀρτέμιδος καὶ τοῦ Ἀπόλλωνος, καὶ ἡ ἀντίθετος εἰκασία, ὅτι δηλαδὴ ἡ ἄφιξις τῆς Θεωρίδος ὤφειλε νὰ συμπίπτῃ πρὸς τὰς ἐν Δήλῳ ἑορτάς, δὲν φαίνεται ἐντελῶς ἀπίθανος. Καὶ ἂν μὲν ἡ πρώτη εἰκασία, πρὸς ἣν ἀποκλίνω καὶ ἐγώ, εἶναι ὀρθή, τότε ἡ δίκη τοῦ Σωκράτους ἐγένετο ἀρχομένου τοῦ Θαργηλιῶνος, ὁ δὲ θάνατος αὐτοῦ ἐπῆλθεν ἀρχομένου τοῦ Σκιροφοριῶνος μηνός· ἂν ὅμως τοὐναντίον ἡ δευτέρα εἰκασία θεωρηθῇ ἀκριβής, τότε εἶναι ἀνάγκη νὰ μεταθέσωμεν κατ' ἀναλογίαν ὀλίγας μόνον ἡμέρας πρὸς τὰ ὀπίσω τήν τε δίκην καὶ τὸν θάνατον τοῦ φιλοσόφου.

Ἐκ τῆς ἀνωτέρω ἐρεύνης ἐξάγεται ὅτι, ὡς ἔχουσι σήμερον αἱ

πηγαί, τρία τινὰ γινώσκομεν ὁπωσοῦν ἀσφαλῶς περὶ τῶν ἐν Δήλῳ ἑορτῶν· ἐκ μὲν τῶν ἐπιγραφῶν ὅτι ὑπῆρχεν ἑορτή, κατὰ πᾶσαν πιθανότητα ἐνιαυσία, ὀνομαζομένη Ἀπολλώνια καὶ τελουμένη κατὰ τὸν Ἱερὸν μῆνα· ἐκ δὲ τοῦ Θουκυδίδου ὅτι ἀπὸ τοῦ τρίτου ἔτους τῆς ὀγδοηκοστῆς ἑβδόμης Ὀλυμπιάδος (426 π. Χ.) ἑωρτάζετο ἡ ἀνανεωθεῖσα πεντετηρὶς τῶν Δηλίων ἄγνωστον κατὰ ποῖον μῆνα τελουμένη· ἐκ τοῦ Ξενοφῶντος τέλος ὅτι ὑπῆρχε καὶ ἐνιαυσία ἑορτὴ λεγομένη Δήλια, ἄγνωστον ὡσαύτως κατὰ ποῖον μῆνα τελουμένη, εἰς ἣν ἀπεστέλλετο ἡ ἐτησία ἀναμνηστικὴ θεωρία τῶν Ἀθηναίων. Πᾶσα ἄλλη γνώμη εἶναι εἰκασία πιθανὴ ἢ ἀπίθανος καὶ θὰ μείνῃ εἰκασία ἐσαεὶ ἐφ' ὅσον δὲν ἀνευρεθῶσι τυχαίως ἄγνωστοι μέχρι τοῦδε ἱστορικαὶ ἢ ἐπιγραφικαὶ μαρτυρίαι λύουσαι ὁριστικῶς τὸ σπουδαῖον τοῦτο ζήτημα.

Αἱ παραπομπαὶ εἰς τὰ ἐν τῷ βιβλιογραφικῷ πίνακι, ἐν τέλει τοῦ ἔργου, μνημονευόμενα συγγράμματα γίνονται, συντομίας χάριν, δι' ἁπλῆς μνείας τοῦ ὀνόματος τοῦ συγγραφέως ᾧτινι ἕπεται ὁ ἀριθμὸς τῆς σχετικῆς σελίδος. Μόνον προκειμένου περὶ πλειόνων ἔργων τοῦ αὐτοῦ συγγραφέως παρατίθεται πρὸς διάκρισιν τμῆμά τι ἐκ τοῦ τίτλου τοῦ συγγράμματος, περὶ οὗ ἑκάστοτε ὁ λόγος. Οἱ παρὰ τὸ ὄνομα τοῦ συγγραφέως ρωμαϊκοὶ ἀριθμοὶ σημαίνουσι τὸν τόμον, οἱ δὲ παρὰ τούτους δεξιὰ καὶ πρὸς τὰ ἄνω μικροὶ ἀραβικοὶ ἀριθμοὶ ἀναφέρονται εἰς τὴν ἔκδοσιν τοῦ προκειμένου ἔργου.

Αἱ παραπομπαὶ εἰς μὲν τοὺς Ἕλληνας καὶ Λατίνους συγγραφεῖς γίνονται κατὰ τὰς νεωτάτας ἐκδόσεις τῆς Bibliotheca Teubneriana, εἰς δὲ τοὺς Εὐαγγελιστὰς κατὰ τὴν ἔκδοσιν τοῦ Οἰκουμενικοῦ Πατριαρχείου, εἰς δὲ τοὺς Ἐκκλησιαστικοὺς Πατέρας κατὰ τὴν Πατρολογίαν τοῦ MIGNE. Σημειωτέον ἐν τέλει ὅτι αἱ ἐκδόσεις τῶν ἀρχαίων συγγραφέων τῶν μὴ ὑπαρχόντων ἐν τῇ εἰρημένῃ στερεοτύπῳ συλλογῇ τῆς Λειψίας μνημονεύονται ἑκάστοτε ἰδιαιτέρως ἐν τῷ οἰκείῳ τόπῳ.

ΕΠΙΣΤΗΜΟΝΙΚΑΙ ΠΗΓΑΙ

Πόσον πλούσιαι εἶναι αἱ ἐπιστημονικαὶ πηγαὶ αἱ ἀναφερόμεναι εἴς τε τὸν βίον καὶ εἰς τὴν φιλοσοφίαν τοῦ Σωκράτους γνωρίζει βεβαίως καὶ ὁ ἄκρῳ μόνον δακτύλῳ ἀψάμενος φιλοσοφικῶν μελετῶν. Ἑκατοντάδες διατριβῶν καὶ διεξοδικῶν συγγραμμάτων ἐγράφησαν περὶ τοῦ Ἀθηναίου σοφοῦ. Ὁ διεξερχόμενος ἐπισταμένως τὰ ἔργα ταῦτα εὑρίσκει μὲν ἐν αὐτοῖς πολλὰς σκέψεις καὶ κρίσεις περὶ τῆς δίκης τοῦ Σωκράτους καὶ τῶν πιθανῶν αὐτῆς αἰτίων, ἀλλ' ὅμως παρατηρεῖ μετ' ἐκπλήξεως ὅτι ἐλλείπουσιν εἰδικαὶ μελέται ἀφορῶσαι εἰς αὐτὸν τοῦτον τὸν δικαστικὸν ἀγῶνα καὶ ἐξαντλοῦσαι τὸ σπουδαῖον τοῦτο θέμα ἀπό τε ἱστορικῆς καὶ ἀπὸ νομικῆς ἀπόψεως. Δύο μόνα ἔργα ἀνταποκρινόμενα ὁπωσδήποτε εἰς τὸν σκοπὸν τοῦτον δύναταί τις νὰ μνημονεύσῃ, τὰς ἐρεύνας τοῦ Menzel, ἀνακοινωθείσας πρὸ δέκα καὶ ὀκτὼ ἐτῶν ἐν τῇ Βιενναίᾳ Ἀκαδημείᾳ τῶν ἐπιστημῶν, ἐχούσας δὲ χαρακτῆρα πολεμικῆς διατριβῆς κατὰ τοῦ Poehlmann, καὶ τὴν πρὸ τριακονταετίας καὶ πλέον δημοσιευθεῖσαν κριτικὴν πραγματείαν τοῦ Sorel, ἐν ᾗ ὅμως ἱστοροῦνται μᾶλλον αἱ ἐν Ἀθήναις κοινωνικαὶ καὶ πολιτικαὶ συνθῆκαι κατὰ τὸν πέμπτον αἰῶνα, μείζων δὲ γίνεται λόγος περί τε τῶν ἠθικῶν ἀρχῶν καὶ περὶ τῶν θρησκευτικῶν καὶ φιλοσοφικῶν πεποιθήσεων τοῦ Σωκράτους ἢ περὶ τῆς δίκης τοῦ φιλοσόφου. Καὶ αὐτὸς δὲ ὁ συγγραφεὺς συναισθάνεται τοῦτο ἐκφράζων ἐν τῷ προλόγῳ τὴν ὀρθὴν ὑπόνοιαν ὅτι ἴσως ὁ τίτλος τοῦ συγγράμματος αὐτοῦ θεωρηθῇ ὑπό τινων ἀνακριβής.

Καὶ τὰς μὲν ἐρεύνας τοῦ Menzel ἔλαβον ὑπ' ὄψιν εὐθὺς ἐξ ἀρχῆς, τὴν δὲ πραγματείαν τοῦ Sorel, ἣν παραδόξως οὐδαμοῦ

εὗρον μνημονευομένην, μόλις μετὰ τὴν ἀποπεράτωσιν τῆς ἐμῆς συγγραφῆς κατώρθωσα νὰ ἴδω, ὥστε δὲν ἠδυνήθην δυστυχῶς νὰ ἀναφέρω ἑκάστοτε τὰς γνώμας τοῦ Γάλλου σοφοῦ, οὔσας ὡς ἐπὶ τὸ πολὺ ἀντιθέτους πρὸς τὰς ἐμὰς γνώμας. Σημειωτέον ὅτι ἀμφότερα τὰ ἔργα ταῦτα, τό τε σύντομον τοῦ Menzel καὶ τὸ ἐκτενὲς τοῦ Sorel, ἔχουσι κατ' ἐμὴν γνώμην τὸ μειονέκτημα ὅτι στηρίζονται κατ' ἐξοχὴν ἐπὶ τῶν εἰδήσεων τῆς εἰς τὸν Ξενοφῶντα ἀποδιδομένης Ἀπολογίας. Ὁ Sorel μάλιστα ἀποδίδει ὅλως ὑπερβολικὴν σημασίαν καὶ εἰς τὰς εἰδήσεις τοῦ Ἀριστοφάνους ὅστις ὅμως κατὰ τὴν ὀρθὴν γνώμην ἄλλων ἐρευνητῶν δὲν δύναται νὰ θεωρηθῇ ὡς ἀπολύτως ἀξιόπιστος ἱστορικὴ πηγή, ἀποκρούει δὲ συστηματικῶς τὰς μαρτυρίας τοῦ Πλάτωνος ἰσχυριζόμενος ὅτι ὁ φιλόσοφος οὗτος οὐ μόνον ἠλλοίωσε τὰς ἰδέας τοῦ Σωκράτους ἀλλὰ καὶ ἐξεδήλωσεν ἴδια ταπεινὰ αἰσθήματα ἐν τῇ Ἀπολογίᾳ! Ὅτι ὑπὸ τοιαύτας προϋποθέσεις τὰ συμπεράσματα τοῦ Sorel διαφέρουσιν οὐσιωδῶς τῶν ἐμῶν, εἶναι βεβαίως εὐνόητον, τοσούτῳ μᾶλλον καθόσον ὁ Γάλλος συγγραφεὺς τὰ μὲν αἴτια τοῦ κατὰ τοῦ Σωκράτους ἀγῶνος θεωρεῖ εὐγενῆ, τὴν δ' ἔκβασιν τῆς δίκης ἀτυχὲς ἐπακολούθημα ἀναποφεύκτου πολιτικῆς ἀνάγκης. Καίτοι δ' ἐξαίρει ἐπανειλημμένως δι' ὡραίων φράσεων τόν τε χαρακτῆρα καὶ τὰς ἀγαθὰς διαθέσεις τοῦ Σωκράτους, δέχεται οὐδὲν ἧττον ἔμμεσόν τινα εὐθύνην καὶ συνενοχὴν αὐτοῦ εἰς τὴν ὑπὸ τῶν σοφιστῶν καὶ τῶν ὀλιγαρχικῶν προκληθεῖσαν ὀλεθρίαν διὰ τὴν πολιτείαν ἀνατροπὴν τῶν ἀρχαίων καλῶν ἠθῶν.

Ἐπιθυμῶν νὰ παράσχω εἰς τοὺς Ἕλληνας ἐρευνητὰς τοῦ μέλλοντος ὅσον ἔνεστι πλήρη ἔκθεσιν τῶν περὶ τοῦ Σωκράτους ἐπιστημονικῶν πηγῶν μνημονεύω ἐν τῷ ἐν τέλει συνημμένῳ βιβλιογραφικῷ πίνακι οὐ μόνον τὰ συγγράμματα τὰ σχετιζόμενα ὁπωσδήποτε πρὸς τὰ τῆς δίκης, ἀλλὰ καὶ πᾶσαν ἄλλην γνωστὴν εἰς ἐμὲ ἐκ τῶν νεωτέρων περὶ τοῦ φιλοσόφου μελετῶν, ὡς καὶ τὰς σπουδαιοτέρας ἐκ τῶν παλαιῶν.

ΚΡΙΤΙΚΗ ΕΙΣΑΓΩΓΗ

Ἐπὶ ἄρχοντος Λάχητος μηνὸς Θαργηλιῶνος ἱσταμένου τῷ πρώτῳ ἔτει τῆς ἐννενηκοστῆς πέμπτης Ὀλυμπιάδος[1] ἐδικάσθη ἐν Ἀθήναις Σωκράτης ὁ Σωφρονίσκου ὡς ἀσεβῶν πρὸς τοὺς θεοὺς τῆς πόλεως, εἰσηγούμενος νέα δαιμόνια καὶ διαφθείρων τὴν νεολαίαν. Ἡ δίκη τοῦ Σωκράτους δὲν ἦτο ἡ μόνη δίκη ἀσεβείας ἥτις διεξήχθη κατὰ τὸ ἔτος ἐκεῖνο ἐνώπιον τῶν Ἀθηναίων δικαστῶν. Διὰ τὸ αὐτὸ ἀδίκημα εἶχε κατηγορηθῆ ἐπίσης ὁ ῥήτωρ Ἀνδοκίδης, ὅστις ὅμως δι' εὐστόχου ἀπολογίας, σῳζομένης ἐν τῷ «περὶ τῶν μυστηρίων» περιφήμῳ λόγῳ, κατώρθωσε ν' ἀποφύγῃ τὸ τραγικὸν τέλος ὅπερ ἐπέπρωτο νὰ ὑποστῇ ὁ μέγας φιλόσοφος. Ἡ σύμπτωσις τῶν δύο τούτων δικῶν ἀσεβείας μόλις ἀρχομένου τοῦ τετάρτου αἰῶνος συνετέλεσεν ὅπως καὶ ἡ κατὰ τοῦ Σωκράτους κατηγορία ἀποδοθῇ παρὰ πολλῶν εἰς τὰ πολιτικὰ πάθη καὶ τὰ φλέγοντα αἰσθήματα ἀντεκδικήσεως τῶν δημοκρατικῶν κατὰ τῶν ὀπαδῶν τῆς πρὸ ὀλίγου χρόνου ἀνατραπείσης ὀλιγαρχικῆς φατρίας.[2]

Κατήγοροι τοῦ γέροντος φιλοσόφου[3] ὑπῆρξαν ὁ ποιητὴς Μέ-

[1] Κατὰ Μάϊον τοῦ 399 π. Χ. Ἡ ἀντιστοιχία αὕτη δίδεται βεβαίως κατὰ προσέγγισιν, διότι ἕνεκα τῶν μεταβολῶν τῶν κύκλων τοῦ ἀρχαίου ἡμερολογίου καὶ ἰδίᾳ ἕνεκα τῆς ἀνωμαλίας τῆς προκυπτούσης ἐκ τῆς παρενθέσεως τοῦ ἐμβολίμου μηνός, δὲν εἶναι δυνατὸν νὰ συμβιβασθῶσι πάντοτε μετ' ἀπολύτου ἀκριβείας οἱ ἀρχαῖοι ἑλληνικοὶ μῆνες πρὸς τοὺς μῆνας τοῦ Ἰουλιανοῦ ἡμερολογίου.

[2] Περὶ τῶν αἰτίων τῆς κατηγορίας καὶ τῆς καταδίκης τοῦ Σωκράτους εἰδικὸς γίνεται λόγος ἐν τῷ τελευταίῳ κεφαλαίῳ τῆς παρούσης συγγραφῆς. Βλ. κατωτ. 249 ἑ.

[3] Ὁ Σωκράτης ἦτο τότε ἑβδομηκοντούτης· Πλάτων. Ἀπολ. 1 (1 d).

λητος, ὁ ῥήτωρ Λύκων καὶ ὁ πολιτευόμενος βυρσοδέψης Ἄνυτος. Ἀλλὰ τὸ ἔγγραφον τῆς κατηγορίας ἐπεδόθη ὑπὸ μόνου τοῦ πρώτου πρὸς τὸν ἄρχοντα βασιλέα, τοῦ ὁποίου τὸ δικαστήριον, συνεδριάζον ἐν τῇ Στοᾷ, ἦτο ἁρμόδιον διὰ τὰς ἐπὶ ἀσεβείᾳ δίκας.[1] Τὸ ἔγγραφον τῆς ἀντωμοσίας, ὡς διετυπώθη ἐν τῇ ἀνακρίσει, ἐφυλάττετο, ὡς φαίνεται, ἐπιμελῶς ἐν τῷ Ἀθηναϊκῷ Μητρῴῳ ἐπὶ πολλοὺς αἰῶνας μετὰ τὸν θάνατον τοῦ Σωκράτους. Διογένης ὁ Λαέρτιος ἱστορεῖ τοὐλάχιστον ὅτι ὁ ἐξ Ἀρελάτης ῥήτωρ Φαβωρῖνος[2] εἶδεν ἰδίοις ὄμμασι καὶ ἀνέγνω τὸ περίφημον ἔγγραφον κατὰ τὴν εἰς Ἑλλάδα μετάβασιν αὐτοῦ. Τὸ δὲ πλῆρες κείμενον τῆς ἀντωμοσίας παραδίδεται ὡς ἑξῆς ὑπὸ τοῦ Διογένους·[3]

«Τάδε ἐγράψατο καὶ ἀντωμόσατο Μέλητος Μελήτου Πιτθεὺς Σωκράτει Σωφρονίσκου Ἀλωπεκῆθεν· ἀδικεῖ Σωκράτης, οὓς μὲν ἡ πόλις νομίζει θεοὺς οὐ νομίζων, ἕτερα δὲ καινὰ δαιμόνια εἰσηγούμενος· ἀδικεῖ δὲ καὶ τοὺς νέους διαφθείρων. τίμημα θάνατος.»

Οὐδεὶς ἀποχρῶν λόγος ὑπάρχει ὅπως τεθῇ ἐν ἀμφιβόλῳ τὸ ἱστορικὸν κῦρος τῆς εἰδήσεως ταύτης, ἥτις καὶ δὲν ἠμφεσβητήθη παρ' οὐδενὸς ἐν τῇ μακρᾷ τῶν αἰώνων διαδοχῇ· τοὐναντίον μάλιστα τὸ ἀνωτέρω κείμενον ἐθεωρεῖτο γενικῶς πιστὸν ἀντίγραφον τῆς κατὰ τοῦ Σωκράτους ἀντωμοσίας τοῦ Μελήτου. Ἀλλ' ὁ φιλόλογος Schanz οὐ μόνον ὑπερβαίνων πᾶν ὅριον ἱστορικῆς καὶ φιλολογικῆς κριτικῆς, ἀλλὰ καὶ ὑπεισερχόμενος εἰς ἔδαφος νομικόν, ἄνευ τῶν ἀπαραιτήτων πρὸς τὸ ἐγχείρημα τοῦτο ἐφοδίων, ἐχαρακτήρισε τὴν ἱστορικὴν μαρτυρίαν τοῦ Διογένους ὡς φενάκην καὶ τὸ ὑπὸ τούτου ἀναφερόμενον κείμενον ὡς ὑποβολιμαῖον. Ὁ

[1] Πλατων. Θεαίτ. XXXIX (202d).

[2] Ὁ Φαβωρῖνος, σύγχρονος καὶ φίλος τοῦ Πλουτάρχου, ἤκμασεν ἐπὶ τῶν αὐτοκρατόρων Τραϊανοῦ καὶ Ἀδριανοῦ ἤτοι κατὰ τὸ πρῶτον ἥμισυ τοῦ δευτέρου αἰῶνος.

[3] Διογ. Λαερτ. II 5 40.

Schanz ἠκολούθησεν εἰς τὰς σκέψεις ταύτας τὴν μέθοδον ἐκείνων, οἵτινες διὰ τῆς ὑπερβολικῆς αὐτῶν κριτικῆς αὐστηρότητος ἐπὶ παντὸς ζητήματος παρακωλύουσι τὴν εὐσυνείδητον ἔρευναν, ἀποβαίνοντες πολλῷ μᾶλλον ἐπικίνδυνοι εἰς τὴν ἐπιστήμην παρὰ οἱ μετ' εὐπιστίας παραδεχόμενοι πᾶσαν ἱστορικὴν πληροφορίαν.[1]

Εἶναι λίαν παράδοξα τὰ ἐπιχειρήματα, ἅτινα φέρει ὁ Schanz πρὸς ὑποστήριξιν τῶν ἰδίων συμπερασμάτων. Τὸ οὐσιωδέστερον τῶν ἐπιχειρημάτων αὐτοῦ εἶναι ὅτι τὸ κείμενον Διογένους τοῦ Λαερτίου συμπίπτει σχεδὸν αὐτολεξεὶ πρὸς τὸ κείμενον τῆς γραφῆς, τὸ ἀναφερόμενον εἰς τὰ Ἀπομνημονεύματα τοῦ Ξενοφῶντος·

«Ἀδικεῖ Σωκράτης οὓς μὲν ἡ πόλις νομίζει θεοὺς οὐ νομίζων, ἕτερα δὲ καινὰ δαιμόνια εἰσφέρων· ἀδικεῖ δὲ καὶ τοὺς νέους διαφθείρων.»[2]

Παραβάλλοντες, γράφει ὁ Schanz, τὴν μόνην διαφορὰν τῶν δύο τούτων κειμένων, δηλαδὴ τὰς λέξεις «εἰσφέρων» τοῦ Ξενοφῶντος καὶ «εἰσηγούμενος» τοῦ Διογένους, εὑρίσκομεν ἀναμφιβόλως ὅτι ἡ μὲν λέξις «εἰσφέρων» προκαλεῖ ἀμέσως τὴν ἐντύπωσιν τοῦ γνησίου, ἡ δὲ λέξις «εἰσηγούμενος» τοῦ ὑποβολιμαίου. Διὰ τίνα ὅμως λόγον ἱστορικὸν ἢ φιλολογικὸν προκαλεῖται ἡ ἐντύπωσις αὕτη οὐδαμῶς δικαιολογεῖ ὁ Γερμανὸς φιλόλογος, ἀλλὰ χωρὶς κἂν νὰ συμπληρώσῃ τὰ στοιχεῖα τοῦ συλλογισμοῦ αὐτοῦ ὑπολαμβάνει τὸ ἀποδεικτέον ὡς αὐταπόδεικτον καὶ συνάγει τὸ συμπέρασμα ὅτι τὸ πρωτότυπον «εἰσφέρων» ἀντικατεστάθη ὑπὸ τοῦ Διογένους ἐλαφρᾷ τῇ συνειδήσει διὰ τοῦ νόθου «εἰσηγούμενος.»[3]

Ἀλλ' ὁ Ξενοφῶν παρέχει, κατὰ τὸν Schanz, καὶ ἄλλην ἀφορμὴν πρὸς δυσπιστίαν· προτάσσων τῆς γραφῆς τὰς λέξεις «τοιάδε τις ἦν» ὑποδηλοῖ βεβαίως ὅτι δὲν ἀναφέρει πιστῶς τὴν γραφήν,

[1] HUMBOLDT Kosmos I 140.
[2] ΞΕΝΟΦ. Ἀπομνημ. I I I.
[3] SCHANZ 14.

ὡς διετυπώθη αὕτη ὑπὸ τῆς κατηγορίας. Ἀφ' ἑτέρου ὅμως ὁ Φαβωρῖνος ἀναφέρει ἀκριβῶς τὰς ἰδίας λέξεις ὡς εἰλημμένας ἐκ τοῦ πρωτοτύπου, ὅπερ ἐσῴζετο μέχρι τῶν χρόνων αὐτοῦ ἐν τῷ Μητρῴῳ. Πῶς συμβιβάζονται ταῦτα; ἐρωτᾷ ἀπορῶν ὁ Schanz. Ἢ ὁ Φαβωρῖνος ἐψεύσθη ἢ ὁ Ξενοφῶν! Καὶ συμπεραίνει πάλιν αὐθαιρέτως, ἄνευ ἐπιχειρημάτων, ἄνευ ἀποδείξεων, ὅτι ὁ Φαβωρῖνος ἦτο ἀπατεών, ἀντιγράψας τὴν κατηγορίαν οὐχὶ ἐκ τοῦ πρωτοτύπου, ἀλλ' ἐκ τοῦ χειρογράφου τοῦ Ξενοφῶντος. Ἡ ἀφήγησις τοῦ Φαβωρίνου, ἐπιλέγει, εἶναι μῦθος. Τὰ Ἀπομνημονεύματα τοῦ Ξενοφῶντος ὑπῆρξαν τὸ ἀρχεῖον τοῦ Φαβωρίνου. Ἐξ αὐτῶν παρέλαβε τὴν γραφήν, αἱ δὲ προστεθεῖσαι προσωπικαὶ λεπτομέρειαι ἠδύναντο νὰ εὑρεθῶσιν εὐκόλως. Ἡ μόνη δυσχέρεια, ἥτις προβάλλει κατὰ τῆς γνώμης ταύτης, εἶναι ὅτι ὁ Φαβωρῖνος ἀναφέρει τὸ ὄνομα τοῦ πατρὸς τοῦ Μελήτου. Ἀλλ' ὁ Schanz ἔχει καὶ διὰ τὸ ζήτημα τοῦτο πρόχειρον λύσιν. Θεωρεῖ τὸ ὄνομα φανταστικὸν καὶ ἐπάγεται ὡς ἀπὸ τρίποδος ὅτι ὁ Φαβωρῖνος δὲν ἐκοπίασε πολὺ νὰ εὕρῃ τὸ ὄνομα ἐκεῖνο, δοὺς ἁπλούστατα εἰς τὸν πατέρα τὸ ὄνομα τοῦ υἱοῦ![1]

Τὸ περίεργον ὅμως εἶναι ὅτι ὁ Schanz πρὸς ἐπίρρωσιν τῶν ἰσχυρισμῶν αὐτοῦ στηρίζεται κυρίως ἐπὶ τῆς ἐπιφυλακτικῆς φράσεως τοῦ Ξενοφῶντος «ἡ δὲ γραφὴ τοιάδε τις ἦν», θεωρεῖ δὲ νόθον καὶ τὸ κείμενον τοῦτο, λησμονήσας ὅτι ὀλίγας γραμμὰς ἀνωτέρω ἐτόνισεν ὅτι τὸ «εἰσφέρων» τοῦ Ξενοφῶντος προκαλεῖ ἀμέσως τὴν ἐντύπωσιν τοῦ γνησίου, ἐν ᾧ τὸ «εἰσηγούμενος» φέρει τὴν σφραγῖδα τοῦ νόθου!

Ἐὰν θελήσῃ τις νὰ συζητήσῃ πρὸς στιγμὴν τὰς εἰκασίας ταύτας τοῦ Schanz, θὰ αἰσθανθῇ αὐθόρμητον προβάλλον τὸ ἐρώτημα, διατὶ ὁ Φαβωρῖνος, ἂν πραγματικῶς παρέλαβε τὸ κείμενον τῆς γραφῆς ἀπὸ τὸν Ξενοφῶντα, δὲν ἀντέγραψε τοὐλάχιστον τοῦτο πιστῶς, ὅτε θὰ ἐδίδετο καὶ μεγαλύτερον κῦρος εἰς

[1] Schanz 16.

τὴν ἱστορικὴν μαρτυρίαν αὐτοῦ, βεβαιουμένην ὑπὸ τοῦ μαθητοῦ τοῦ Σωκράτους, ἀλλ' ἀντήλλαξε τὴν λέξιν «εἰσφέρων» διὰ τῆς λέξεως «εἰσηγούμενος»; Προφανῶς ὁ Γαλάτης φιλόσοφος δὲν εἶχε τὴν κριτικὴν ὀξύτητα τοῦ Γερμανοῦ φιλολόγου, οὗτινος δὲν διέλαθε τὴν ἀντίληψιν ἡ γνησιότης τῆς λέξεως «εἰσφέρων.»

Ἀλλ' ὁ Schanz δὲν ἠρκέσθη μόνον εἰς ἀρνητικὴν πρὸς τὴν ἱστορίαν ὑπηρεσίαν· ἐφιλοδόξησε νὰ διακριθῇ καὶ δι' ἐργασίαν θετικήν, δημιουργικήν. Καὶ περιεπλανήθη εἰς νομικὰς ἀτραποὺς χωρὶς τὴν δᾷδα τῆς Θέμιδος, διέπλασε κατὰ τὸ δοκοῦν καὶ τὸ συμφέρον αὐτῷ τὴν ἔννοιαν τοῦ ἀδικήματος τῆς ἀσεβείας, καὶ λησμονήσας τὴν δριμεῖαν μομφήν, ἣν ἐξετόξευσε κατὰ τοῦ Φαβωρίνου, ὡς παραχαράκτου τῆς ἱστορικῆς ἀληθείας, περιέπεσεν ὁ ἴδιος εἰς τὸ σφάλμα, δι' ὃ κατεδίκασεν ἐκεῖνον ἀναπολόγητον, συντάξας ἐν τῷ σπουδαστηρίῳ αὐτοῦ — εἴκοσι καὶ τρεῖς ὅλους αἰῶνας μετὰ τὴν καταδίκην τοῦ Σωκράτους — ἴδιον κείμενον τῆς γραφῆς τοῦ Μελήτου, ἔχων δὲ τὴν ἀξίωσιν ὅτι τοῦτο εἶναι ἱστορικῶς ἀκριβέστερον τῶν κειμένων τοῦ Ξενοφῶντος καὶ τοῦ Διογένους![1]

Φαίνεται ἐν τούτοις ὅτι διέφυγε τὴν κριτικὴν αὐτοῦ ὀξυδέρκειαν ὁ ὑπὸ τοῦ Ξενοφῶντος ἐν τῇ ἀρχῇ τῶν Ἀπομνημονευμάτων ἀναφερόμενος πληθυντικὸς τύπος «γραψάμενοι»,[2] διότι ἄλλως θὰ παρενεῖρεν εἰς τὴν γραφήν, ἣν ἐξεπόνησε, καὶ τὰ ὀνόματα τῶν συγκατηγόρων τοῦ Μελήτου, Ἀνύτου καὶ Λύκωνος.

Θεωρῶ περιττὸν ν' ἀσχοληθῶ ἐκτενέστερον περὶ τὰς σκέψεις τοῦ Schanz,[3] τοσούτῳ μᾶλλον καθόσον ἐπιτυχῶς ἀνῃρέθησαν αὗται

[1] Schanz 16· καὶ ὁ Zeller (Die deutsche Litteratur über die sokratische, platonische und aristotelische Philosophie: Archiv f. Gesch. d. Philos. x, N. F. iii, Berlin 1897, 560 ἑ.) φαίνεται πεισθεὶς ὑπὸ τῶν ἐπιχειρημάτων τοῦ Schanz. Δίδων ὅμως προτίμησιν εἰς τὰς μαρτυρίας τοῦ Πλάτωνος φρονεῖ ὅτι ἡ γραφὴ εἶχεν οὕτως· «Σωκράτης ἀδικεῖ τοὺς νέους διαφθείρων καὶ διδάσκων θεοὺς οὓς ἡ πόλις νομίζει οὐ νομίζειν, ἕτερα δὲ δαιμόνια καινά.»

[2] Ξενοφ. Ἀπομνημ. I 1 1.

[3] Εἶναι περίεργον ὅτι τὰς γνώμας τοῦ Schanz ἀσυζητητεὶ ἀποδέχεται ὁ Lipsius ii 363[24], iii 823.

ἐν τῷ μεταξὺ ὑπὸ τοῦ Menzel,[1] ὅστις μετὰ δριμύτητος ἀσυνήθους εἰς ἐπιστημονικὰς συζητήσεις, ἀλλ᾽ ὁμολογουμένως δικαίας, ἐχαρακτήρισεν αὐτὰς ὡς λυπηρὸν ἐξάμβλωμα ἱστορικῆς καὶ φιλολογικῆς κριτικῆς.[2] Θ᾽ ἀρκεσθῶ μόνον εἰς τὴν διατύπωσιν τῶν συμπερασμάτων, εἰς ἃ ἐγὼ κατέληξα, τοῦτο μὲν διὰ τῆς ἀντιπαραβολῆς τῶν δύο κειμένων, τοῦτο δὲ ἐπὶ τῇ βάσει ἱστορικῶν καὶ νομικῶν τεκμηρίων.

Καθ᾽ ὃν χρόνον ἐξειλίσσοντο ἐν Ἀθήναις τὰ δραματικὰ περὶ τὸν Σωκράτη γεγονότα, ὁ Ξενοφῶν διέτριβεν ἐν Μικρᾷ Ἀσίᾳ, ἄρτι ἐπιστρέψας μετὰ τῶν λειψάνων τῆς μυριάνδρου κατὰ τοῦ μεγάλου βασιλέως στρατιᾶς· ἑπομένως δὲν ἔλαβε γνῶσιν ἐξ ἀμέσου καὶ ἰδίας ἀντιλήψεως τῶν κατὰ τὴν δίκην τοῦ φιλοσόφου. Ἀλλ᾽ ὅπως πάντες οἱ πιστοὶ φίλοι καὶ ὀπαδοὶ τοῦ Σωκράτους, οἱ μακρὰν τῶν Ἀθηνῶν εὑρεθέντες κατὰ τὴν περίοδον ἐκείνην, ἐδράττοντο πάσης εὐκαιρίας, ὅπως μάθωσι τὰ τῆς δίκης,[3] ἥτις εἶχε συνταράξει τὰ κέντρα τῆς Ἑλλάδος, εἶναι ἀναντίρρητον ὅτι πολλῷ μᾶλλον ὁ Ξενοφῶν περισυνέλεξεν εὐλαβῶς πᾶσαν σχετικὴν εἴδησιν, ἀφ᾽ οὗ μάλιστα εἶχε τὴν πρόθεσιν νὰ συντάξῃ ἀπομνημονεύματα τοῦ βίου καὶ τῆς δράσεως καὶ τῆς τελευτῆς τοῦ μεγάλου αὐτοῦ διδασκάλου. Ὁ Ξενοφῶν συγγράφων κατόπιν ἐν Σκιλλοῦντι ἐλάμβανε βεβαίως τὰς ἀναγκαίας εἰδήσεις οὐχὶ παρὰ τοῦ πρώτου τυχόντος, ἀλλὰ παρ᾽ αὐτοπτῶν καὶ αὐτηκόων μαρτύρων, οἷοι ὁ Φαίδων καὶ ὁ Ἀπολλόδωρος καὶ μάλιστα ὁ Ἀντισθένης καὶ Ἑρμογένης ὁ Ἱππονίκου, οὗτινος καὶ ἰδιαιτέραν ποιεῖται μνείαν.[4] Εἶναι δέ, νομίζω, πολὺ φυσικὸν νὰ εἰκάσωμεν

[1] MENZEL 9 ἑ.

[2] MENZEL 12. Καὶ ὁ ΜΩΡΑΪΤΗΣ ἐν τῇ Εἰσαγωγῇ αὐτοῦ (Ζωγρ. Ἑλλην. Βιβλιοθ. X, Πλάτων I, Ἀθῆναι 1905) ἀνεσκεύασε πολλὰ τῶν ἐπιχειρημάτων τοῦ ... «ΣΧΑΝΤΙΟΥ», ὡς ἀστόχως ἐξελληνίζει, κατὰ φιλολογικὴν συνήθειαν κατακριτέαν, τὸ ὄνομα τοῦ Γερμανοῦ φιλολόγου.

[3] ΠΛΑΤΩΝ. Φαίδων I (57 a).

[4] ΞΕΝΟΦ. Ἀπομνημ. IV 8 4, Απολογ. 2.

ὅτι ὁ Ξενοφῶν πρὸ παντὸς ἐφρόντισε νὰ λάβῃ γνῶσιν τοῦ πιστοῦ κειμένου τῆς γραφῆς τοῦ Μελήτου, ἥτις ἀναμφιβόλως λόγῳ τῆς συντομίας καὶ τῶν τραγικῶν ἀποτελεσμάτων αὐτῆς μετεδίδετο πιστῶς ἀπὸ στόματος εἰς στόμα μεταξὺ τῶν συγχρόνων.[1]

Ἡ σώφρων ἐπιφύλαξις τοῦ Ξενοφῶντος, ἡ διὰ τῶν λέξεων «τοιάδε τις ἦν» διατυπωθεῖσα, οὐδαμῶς παρέχει δικαίωμα οὐδ' εἰς τὸν αὐστηρότατον κριτικὸν ν' ἀμφιβάλλῃ περὶ τῆς πιστότητος τοῦ κειμένου, ἀλλ' ὑποδεικνύει ἁπλῶς τὴν εὐσυνειδησίαν τοῦ ἱστορικοῦ μὴ θέλοντος νὰ περιβάλῃ δι' ἀπολύτου κύρους τὸ περιεχόμενον ἐγγράφου, ὅπερ αὐτὸς δὲν εἶχεν ἀναγνώσει. Ὁ Ξενοφῶν δὲν ἠδύνατο νὰ προτάξῃ τοῦ κειμένου τὰς λέξεις «ἡ γραφὴ ἦν ἥδε», διότι δὲν εἶχεν ἴδει τὴν γραφὴν ταύτην ἰδίοις ὄμμασιν ὅτε ἦτο ἀνηρτημένη εἰς τὰ πρόθυρα τοῦ δικαστηρίου· προετίμησε λοιπὸν εὐλόγως τὴν φράσιν «τοιάδε τις ἦν».

Ἀλλ' ἐπίσης πιστόν, ὡς τὸ τοῦ Ξενοφῶντος, θεωρῶ καὶ τὸ ὑπὸ Διογένους τοῦ Λαερτίου ἀναφερόμενον κείμενον, ἀφ' οὗ μάλιστα οὐδὲν ἄξιον λόγου ἱστορικὸν ἢ νομικὸν ἐπιχείρημα διετυπώθη μέχρι τοῦδε κατὰ τῆς μαρτυρίας τοῦ Φαβωρίνου. Κατὰ ταῦτα οὔτε ὁ Ξενοφῶν, οὔτε ὁ Φαβωρῖνος ἐψεύσθη, ὡς διατείνεται ὁ Schanz. Πῶς ὅμως ἐξηγεῖται τότε, θὰ ἐρωτήσῃ τις δικαίως, ἡ ἀσήμαντος, ἔστω, διαφορὰ τῶν δύο κειμένων, ἀφ' οὗ κατὰ τὴν ὑπ' ἐμοῦ διατυπουμένην γνώμην ἀμφότερα δέον νὰ θεωρηθῶσι γνήσια καὶ πιστά;

Ἡ ἀπάντησις εἰς τὸ ἐρώτημα τοῦτο εἶναι τόσον ἁπλῆ, ὅσον καὶ σαφής. Τὴν προσοχὴν τῶν μέχρι τοῦδε ἀσχοληθέντων εἰς τὸ ὑπὸ κρίσιν ζήτημα διέλαθε τὸ γεγονὸς ὅτι δὲν πρόκειται περὶ ἑνὸς καὶ τοῦ αὐτοῦ ἐγγράφου, ἀλλὰ περὶ δύο διαφόρων. Διότι ὁ μὲν Ξενοφῶν ποιεῖται μνείαν τῆς γραφῆς, δηλαδὴ τῆς πρώτης καταγγελίας, ὡς διετυπώθη αὕτη ὑπὸ τοῦ Μελήτου καὶ ἀνηρτήθη,

[1] Τοῦτο δὲν σημαίνει βεβαίως ὅτι πρέπει νὰ δοθῇ οἱαδήποτε ἐξαιρετικὴ προτίμησις, ὡς ἐγένετο ὑπό τινων, εἰς τὰς μαρτυρίας τοῦ Ξενοφῶντος. Ὁ αὐτόπτης μάρτυς εἶναι πάντοτε ἀξιοπιστότερος τοῦ κατὰ τὰς εἰδήσεις ἄλλων μαρτυροῦντος. Βλ. κατ. 32.

κατὰ τὰ εἰθισμένα, πρὸ τῆς θύρας τοῦ δικαστηρίου τοῦ ἄρχοντος βασιλέως· ὁ δὲ Φαβωρῖνος ἀναφέρει ἕτερον κείμενον, δηλαδὴ τὸ τοῦ δικαστικοῦ ἐγγράφου τῆς ἀντωμοσίας, τοῦ συνταχθέντος ἐν τῇ ἀνακρίσει καὶ περιέχοντος κατὰ τὸν νόμον τὴν ἔνορκον βεβαίωσιν τῶν ἰσχυρισμῶν τοῦ κατηγόρου. Τοῦτο δὲ τὸ ἐπίσημον ἔγγραφον ἐφυλάττετο ἐν τῷ Μητρῴῳ μετὰ τῶν ἄλλων ἐγγράφων τῆς δίκης, καὶ οὐχὶ ἡ πρώτη γραφὴ τοῦ κατηγόρου, ἥτις μετὰ τὴν ἀντωμοσίαν κατεστρέφετο οὐδεμίαν ἔχουσα πλέον σημασίαν.

Κατὰ ταῦτα ἐξηγεῖται εὐκόλως καὶ ἡ ἐξ ἀμφοτέρων τῶν κειμένων ἔλλειψις τοῦ τύπου τοῦ ἀδικήματος, δι' ὃ κατηγορήθη ὁ Σωκράτης. Τὴν ἔλλειψιν ταύτην προβάλλει ἐπίσης ὁ Schanz[1] ὡς σοβαρὸν ἐπιχείρημα πρὸς ὑποστήριξιν τῆς γνώμης αὐτοῦ. Ὁ χαρακτηρισμὸς ὅμως τοῦ ἀδικήματος ἦτο ἀπαραίτητος μόνον εἰς τὴν γραφήν, καὶ δὴ πρὸς ὁδηγίαν τοῦ ἡγεμόνος τοῦ δικαστηρίου διὰ τὸ ζήτημα τῆς δικαιοδοσίας, οὐχὶ ὅμως καὶ εἰς τὴν ἀντωμοσίαν, ἥτις διετυποῦτο κατὰ τὴν ἀνάκρισιν, ἀφ' οὗ εἶχεν ἤδη ἐξακριβωθῆ κατ' ἀρχὴν ἡ ἁρμοδιότης τοῦ προκειμένου δικαστηρίου καὶ ἡ ὑπόθεσις εὑρίσκετο πλέον εἰς τὰς χεῖρας τοῦ ὑπὸ τῆς πολιτείας τεταγμένου δικαστικοῦ λειτουργοῦ. Ἀλλ' ὁ μὲν Ξενοφῶν, ὁ ἀναφέρων τὸ κείμενον τῆς γραφῆς, παρέλειψε τὸν τύπον τοῦ ἀδικήματος, ὅπως παρέλειψε καὶ τὰ ὀνόματα τοῦ κατηγόρου καὶ τοῦ κατηγορουμένου ὡς παγκοίνως γνωστά· ὁ δὲ Φαβωρῖνος δὲν ἀνέφερε τὸν χαρακτηρισμὸν τοῦ ἀδικήματος, δηλαδὴ τὰς λέξεις «ἀσεβείας καὶ νέων διαφθορᾶς», διότι δὲν ὑπῆρχον εἰς τὸ ἔγγραφον τῆς ἀντωμοσίας, περιλαμβάνον μόνον τὰς καθέκαστα πράξεις τὰς ἀποτελούσας τὸ ἔγκλημα. Ὑπὲρ τῆς γνώμης μου ταύτης συνηγορεῖ πληρέστατα καὶ τὸ ἕτερον ἐν ταῖς ἱστορικαῖς πηγαῖς ὑπάρχον μεμονωμένον κείμενον δημοσίας δίκης δηλονότι ἡ ἑπομένη κατὰ τοῦ Ἀλκιβιάδου εἰσαγγελία, ἣν ἀναφέρει ὁ Πλούταρχος·[2]

[1] Schanz 14 ἑ.

[2] Πλουταρχ. Ἀλκιβιάδης XXII (202).

«Θεσσαλὸς Κίμωνος Λακιάδης Ἀλκιβιάδην Κλεινίου Σκαμβωνίδην εἰσήγγειλεν ἀδικεῖν περὶ τὼ θεώ, τὴν Δήμητραν καὶ τὴν Κόρην, ἀπομιμούμενον τὰ μυστήρια καὶ δεικνύοντα τοῖς αὑτοῦ ἑταίροις ἐν τῇ οἰκίᾳ τῇ ἑαυτοῦ, ἔχοντα στολὴν οἵανπερ ἱεροφάντης ἔχων δεικνύει τὰ ἱερά, καὶ ὀνομάζοντα αὑτὸν μὲν ἱεροφάντην, Πουλυτίωνα δὲ δᾳδοῦχον, κήρυκα δὲ Θεόδωρον Φηγαιᾶ, τοὺς δ' ἄλλους ἑταίρους μύστας προσαγορεύοντα καὶ ἐπόπτας παρὰ τὰ νόμιμα καὶ τὰ καθεστηκότα ὑπό τε Εὐμολπιδῶν καὶ Κηρύκων καὶ τῶν ἱερέων τῶν ἐξ Ἐλευσῖνος.»

Εἶναι ἄξιον προσοχῆς ὅτι καὶ ἐν τῇ εἰσαγγελίᾳ ταύτῃ, ἥτις εἶναι, ὡς εἶπον, τὸ μόνον — πλὴν τῆς κατὰ τοῦ Σωκράτους γραφῆς — περισωθὲν κείμενον δημοσίας δίκης, παραλείπεται ὁ εἰδικὸς τοῦ καταγγελλομένου ἀδικήματος χαρακτηρισμὸς καὶ παρατίθενται μόνον αἱ πράξεις αἱ ἀποτελοῦσαι τοῦτο, ὅπως καὶ ἐν τῷ κειμένῳ τῆς ἀντωμοσίας τοῦ Μελήτου, τῷ ἀναφερομένῳ ὑπὸ τοῦ Διογένους. Ὅτι δὲ ἀμφότερα τὰ ἀνωτέρω μνημονευόμενα κείμενα τῆς ἀντωμοσίας τοῦ Μελήτου καὶ τῆς εἰσαγγελίας τοῦ Θεσσαλοῦ δὲν ἐγράφησαν ὑπὸ τῶν κατηγόρων, ἀλλ' ὑπὸ τοῦ ἁρμοδίου δικαστικοῦ λειτουργοῦ, φαίνεται ἀσφαλῶς ἐκ τῆς χρήσεως τῶν παρῳχημένων ρηματικῶν τύπων «ἐγράψατο», «ἀντωμόσατο», «εἰσήγγειλε.»

Ταῦτα μὲν ὅ,τι ἀφορᾷ εἰς τὸ κείμενον τῆς κατηγορίας. Περὶ δὲ τῶν καθόλου ἱστορικῶν πηγῶν, ἐξ ὧν ἀρυόμεθα τὰς περὶ τῆς δίκης τοῦ Σωκράτους εἰδήσεις, ἔσται ὁ ἑπόμενος λόγος.

Φαίνεται ὅτι ἀμέσως μετὰ τὴν δίκην πολλοὶ ἐπραγματεύθησαν περὶ αὐτῆς,[1] ὁλόκληρος δὲ σειρὰ Ἀπολογιῶν ἐγράφη ἀπὸ τοῦ Λυσίου καὶ τοῦ Θεοδέκτου μέχρι τοῦ Λιβανίου.[2] Ἀλλ' αἱ πλεῖσται τῶν Ἀπολογιῶν τούτων,[3] διὰ τῆς ἀντιπαραβολῆς

[1] Ξενοφ. Ἀπολογ. 1.

[2] Ὁ Λιβανιος ἤκμασεν ἐν Βυζαντίῳ κατὰ τὸν τέταρτον μετὰ Χριστὸν αἰῶνα καὶ ὑπῆρξε διδάσκαλος τοῦ Βασιλείου καὶ τοῦ Χρυσοστόμου.

[3] Εἶναι πιθανὸν ὅτι τινὲς τῶν Ἀπολογιῶν τούτων ἦσαν κατὰ τὸ μᾶλλον

τῶν ὁποίων θὰ ἠδυνάμεθα ἴσως νὰ διευκρινήσωμεν πολλὰ σκοτεινὰ ζητήματα καὶ νὰ συναγάγωμεν θετικὰ συμπεράσματα περὶ τῆς πορείας τῆς δίκης, ἀπωλέσθησαν δυστυχῶς, αἱ δὲ ἄλλαι εἰδήσεις, ἃς εὑρίσκομεν κατεσπαρμένας τῇδε κἀκεῖσε, παρὰ τῷ Ἰσοκράτει, τῷ Πλουτάρχῳ, τῷ Αἰλιανῷ, τῷ Διογένει καὶ ἄλλοις συγγραφεῦσιν, εἶναι σχετικῶς ἀσήμαντοι. Ὡς κυριώτεραι λοιπὸν ἱστορικαὶ πηγαὶ παραμένουσιν ὁ Πλάτων καὶ ὁ Ξενοφῶν, μάλιστα δὲ ὁ πρῶτος, ὅστις ὑπῆρξε συμμέτοχος τοῦ δικαστικοῦ ἀγῶνος καὶ αὐτόπτης μάρτυς πάντων τῶν συναφῶν γεγονότων μέχρι τῆς τελευτῆς τοῦ Σωκράτους ἐν τῷ δεσμωτηρίῳ.

Ἐκ τῶν συγγραμμάτων τοῦ Πλάτωνος πολυτίμους πληροφορίας παρέχει ἡ πρώτη τετραλογία τῆς γνωστῆς κατ' ἀπομίμησιν τῶν δραματικῶν γενομένης κατατάξεως τοῦ Θρασύλλου, ἣν μετέδωκεν ἡμῖν ὁ Διογένης. Ἐκ τῆς τετραλογίας ταύτης ὁ μὲν «Εὐθύφρων» ἀναφέρεται εἰς τὰ πρὸ τῆς δίκης γεγονότα, ἡ «Ἀπολογία» εἰς τὰ κατὰ τὴν δίκην, ὁ «Κρίτων» εἰς τὰ μετὰ ταύτην, εἰς δὲ τὸν «Φαίδωνα» περιγράφονται ζωηρῶς αἱ τελευταῖαι στιγμαὶ τοῦ φιλοσόφου — ἡ καταστροφὴ τοῦ δράματος. Ἐκ δὲ τῶν ἔργων τοῦ Ξενοφῶντος ἐνδιαφέρουσιν ἡμᾶς τὰ «Ἀπομνημονεύματα» καὶ ἡ «Ἀπολογία.»

Κατὰ ταῦτα αἱ ἱστορικαὶ περὶ τῆς δίκης εἰδήσεις, αἵτινες ἔφθασαν μέχρις ἡμῶν, εἶναι σχετικῶς πενιχραί, ἀλλ' ὁ κριτικὸς ζῆλος τῶν φιλολόγων, φιλοδοξούντων πολλάκις τὴν ἀνατροπὴν μᾶλλον ἢ τὴν ἑδραίωσιν τῶν ἱστορικῶν θεμελίων, ἅτινα ἔπηξαν οἱ συγγραφεῖς τῆς ἀρχαιότητος, ἐπεχείρησε νὰ καταστήσῃ τὰς πηγὰς ταύτας πενιχροτέρας· οὕτως ὑπὸ πολλῶν ἐτέθησαν ἐν ἀμφιβόλῳ τοῦτο μὲν ἡ γνησιότης τῶν εἰρημένων συγγραφῶν, τοῦτο δὲ ἡ πιστότης τῶν ἐν αὐταῖς ἀναφερομένων γεγονότων. Εἶναι δ' ἐν πολλοῖς ἄπορος ἡ μανία τῆς ὑπερκριτικῆς λεγομένης

καὶ ἧττον πισταὶ ἀποδόσεις τῆς ἱστορικῆς· ἀλλὰ καὶ πολλαὶ ἦσαν βεβαίως αὐτοσχέδια φιλολογικὰ δοκίμια τῶν θαυμαστῶν τοῦ Σωκράτους.

σχολῆς, ὅπως σβεννύῃ τὰ ἀμυδρὰ φῶτα, ἅτινα ἐσεβάσθησαν οἱ αἰῶνες, καὶ βαδίζῃ κατόπιν ψηλαφητεὶ ἐν ἱστορικῇ σκοτίᾳ.

Καὶ ὅ,τι μὲν ἀφορᾷ εἰς τὴν γνησιότητα τῆς Πλατωνικῆς τετραλογίας καὶ τῶν Ἀπομνημονευμάτων, αὕτη ἐγένετο ἐπὶ τέλους σχεδὸν ὁμοφώνως ἀσπαστὴ ὑπὸ τῆς ἐπιστήμης, ἀμφισβητεῖται δὲ μόνον ἡ γνησιότης τῆς Ἀπολογίας τοῦ Ξενοφῶντος, περὶ τῆς ὁποίας καίπερ βραχυτάτης ἐγράφησαν καὶ ἐλέχθησαν τόσα, ὅσα περὶ ὀλίγων ἱστορικῶν συγγραφῶν. Ἡ περὶ τὴν Ἀπολογίαν ταύτην κριτικὴ ἔρις δὲν εἶναι νέα· διὰ νὰ εὕρωμεν μάλιστα τὰ πρῶτα αὐτῆς ἴχνη δέον ν' ἀναδράμωμεν πολλοὺς αἰῶνας. Διεξήχθη πάντοτε μετὰ τῆς συνήθους τοῖς φιλολόγοις ὀξύτητος καὶ διετυπώθησαν κατὰ τὰς περὶ αὐτὴν γραφιδομαχίας τῶν κορυφαίων τῆς ἐπιστήμης αἱ πλέον ἀντίθετοι καὶ ἀσυμβίβαστοι θεωρίαι, στηριζόμεναι ἐπὶ κριτικῶν καὶ χρονολογικῶν καὶ γλωσσικῶν ἐπιχειρημάτων. Οὕτως ὁ μὲν μέγας ἑλληνιστὴς Cobet θεωρεῖ τὴν Ἀπολογίαν οὐ μόνον γνήσιον προϊὸν τῆς γραφίδος τοῦ Ξενοφῶντος, ἀλλὰ καὶ τὸ χαριέστατον αὐτοῦ ἔργον,[1] ἐν ᾧ ὁ πολὺς Zeller[2] ἀπορρίπτει ταύτην ὡς ἀσφαλῶς νόθον, ὁ δὲ v. Wilamowitz-Moellendorff γράφει μετὰ πολλῆς περιφρονήσεως περὶ τῆς Ἀπολογίας ὡς ἔργου ἀποκρύφου, χονδροειδοῦς συνονθυλεύματος πληροφοριῶν εἰλημμένων ἐκ τοῦ Φαίδωνος καὶ ἄλλων Πλατωνικῶν συγγραφῶν·[3] ὁ Schenkl τέλος χαρακτηρίζει αὐτὴν ὡς μεταγενέστερον ῥητορικὸν δοκίμιον[4] καὶ ἄλλοι ἄλλως.[5]

1 «In hoc suavissimo Xenophontis scripto»; Cobet (C. G., Var. lect., ed. sec., Lugd. Batav. 1873) 379.

2 Zeller II, 1^4 195^1, πρβ. 194^1.

3 Ὁ v. Wilamowitz χαρακτηρίζει τὴν Ἀπολογίαν διὰ τῶν λέξεων «plumpe Nachahmung», «Fälschung» καὶ τῶν τοιούτων· Hermes XXXII 101 ἑ.

4 «Ein rhetorisches Exercitium, welches etwa im zweiten Jahrhunderte vor Christus in einer Rhetorenschule entstanden ist». Schenkl (Karl, Xenophontische Studien: Sitzungsber. der Kais. Akad. der Wissensch. LXXXIII, Wien 1876) 169.

5 Ὡς ψευδεπίγραφον ἔργον θεωρεῖ τὴν Ξενοφώντειον Ἀπολογίαν ἡ κοινὴ γνώμη τῶν ἀρχαιοτέρων φιλολόγων, ἣν ἐπεχείρησαν ν' ἀναστηλώσωσι πάλιν

Πρὸ τοῦ λαβυρίνθου τούτου τῆς νεωτέρας κριτικῆς, ἧς αἱ ἀρχαὶ δικαίως παρεβλήθησαν πρὸς τὴν κλίνην τοῦ Προκρούστου,[1] ὁ μὴ φιλόλογος ἵσταται ἀμηχανῶν καὶ μὴ γνωρίζων ποίαν ἐκ τῶν γνωμῶν πρέπει νὰ λάβῃ ὡς μίτον. Ἐπειδὴ ὅμως συμβαίνει πολλάκις ἔργον μὲν γνήσιον ὡρισμένου συγγραφέως νὰ περιέχῃ σωρείαν ἀνακριβειῶν, ἔργον δὲ ὑποβολιμαῖον ν' ἀναγράφῃ πιστῶς τὰ ἱστορικὰ συμβάματα, ἡ φιλολογικὴ ἔρις στερεῖται σημασίας διὰ τὸν νομικόν, ἐνδιαφερόμενον μόνον διὰ τὴν ἱστορικὴν ἀκρίβειαν τῶν ὑπὸ κρίσιν γεγονότων. Διὰ τοῦτο μόνον ἐκ τῆς ἐπόψεως ταύτης θὰ ἐξετάσω ἐν γενικαῖς γραμμαῖς τὰς τρεῖς κυρίας ἱστορικὰς πηγὰς τῆς περιφήμου δίκης. Ἄρχομαι δὲ ἐκ τῆς Πλατωνικῆς Ἀπολογίας.

Καὶ περὶ τοῦ ἀριστουργήματος τούτου τοῦ ἑλληνικοῦ πνεύματος ἐξηνέχθησαν γνῶμαι ἐκ διαμέτρου ἀντίθετοι.[2] Οἱ ἀρχαιότεροι ἱστοριοδῖφαι ἐχαρακτήρισαν αὐτὸ ὡς πιστὴν κατὰ τὸ μᾶλλον καὶ ἧττον ἀπόδοσιν τῶν ἐπὶ δικαστηρίου ἀγορεύσεων τοῦ Σωκράτους. Ἐν τούτοις κατὰ τοὺς τελευταίους χρόνους ἠραιώθησαν σημαντικῶς αἱ φάλαγγες τῶν ὀπαδῶν τῆς γνώμης ταύτης, ἥτις δυστυχῶς δὲν ἐξετιμήθη, οὐδ' ὑπεστηρίχθη δεόντως. Ἐν πολλοῖς μάλιστα σημείοις καὶ παρηρμηνεύθη· διότι οἱ ὑπέρμαχοι αὐτῆς οὐδαμῶς οὐδέποτ' ἐφαντάσθησαν ὅτι ἡ Πλατωνικὴ Ἀπολογία εἶναι κατὰ γράμμα ἐπανάληψις τῆς Σωκρατικῆς. Τοιαύτη εἰκασία θὰ προϋπέθετεν ἢ ὅτι οἱ ὑπὸ τοῦ Σωκράτους ἀπαγγελθέντες λόγοι

ἐκ τῶν συγχρόνων ὁ Kaibel (G., Xenophons Kynegetikos: Hermes xxv, Berlin 1890, 581[1]) καὶ ὁ v. Wilamowitz (Hermes xxxii 99 ἑ.). Οἱ νεώτεροι τοὐναντίον παραδέχονται τὴν γνησιότητα τοῦ ἔργου· πρβ. Buresch (Carol., Consolationum a Graecis Romanisque scriptarum historia critica: Leipz. Stud. ix, Leipzig 1886) 21 ἑ., Duemmler (Ferdinand, Zum Herakles des Antisthenes: Philol. l, Göttingen 1891) 296[9], Gomperz (Verhandl. der xliii Versamml. deutscher Philol. in Köln, Leipzig 1896) 73 ἑ., Immisch N. J. iii 405 ἑ., Joël i 479, Maier 15, 16[1], Menzel 5 ἑ., Schanz 85 ἑ., Sittl (Karl, Gesch. der griech. Liter. ii, München 1886) 455, Wetzel Ankläger 6, N. J. iii 389 ἑ.

[1] Joël i 2.

[2] Καλὴν συνοπτικὴν τῶν γνωμῶν τούτων ἀνασκόπησιν παρέχει ὁ Rabe i 1 ἑ.

ἦσαν ἐπιμελῶς ἐκ τῶν προτέρων παρεσκευσμένοι καὶ ὑπῆρχον ἤδη πρὸ τῆς δίκης ἐν χειρογράφῳ ἢ ὅτι ὁ Πλάτων ἐκράτησε ταχυγραφικὰς σημειώσεις κατὰ τὴν διάρκειαν τῶν ἀγορεύσεων τοῦ Σωκράτους. Οὔτε τὸ ἓν οὔτε τὸ ἄλλο ἐγένετο. Κατὰ τῆς πρώτης ὑποθέσεως ὑπάρχουσιν ἱστορικαὶ μαρτυρίαι, κατὰ δὲ τῆς δευτέρας ἀντιτάσσεται ὁ ὀρθὸς λόγος, μὴ ἐπιτρέπων νὰ φαντασθῇ τις ὅτι καθ' ἣν στιγμὴν εὑρίσκετο ἐπὶ ξυροῦ ἀκμῆς ἡ ζωὴ τοῦ γέροντος φιλοσόφου ὁ Πλάτων εἶχε τὴν ψυχικὴν ἠρεμίαν καὶ τὴν διάθεσιν νὰ ἐπιδοθῇ εἰς τοιαύτην ἀσχολίαν.

Κατ' ἄλλην γνώμην ἡ Πλατωνικὴ Ἀπολογία οὐδὲν ἀπολύτως ἔχει κοινὸν πρὸς τὴν ἐπὶ δικαστηρίου ἀπαγγελθεῖσαν.[1] Εἶναι προϊὸν τῆς ἐλευθέρας φαντασίας εὐγνώμονος μαθητοῦ, κινουμένου ὑπὸ τῆς εὐγενοῦς ἰδέας ν' ἀπαθανατίσῃ δι' ἑνὸς τελείου φιλολογικοῦ μνημείου τὸν μέγαν διδάσκαλον καὶ νὰ κληροδοτήσῃ ἄσπιλον τὴν φήμην αὐτοῦ τοῖς ἐπιγιγνομένοις. Δὲν ἀναφέρει πιστῶς τὰ γενόμενα, ἀλλ' «οἷα ἂν γένοιτο καὶ τὰ δυνατὰ κατὰ τὸ εἰκὸς ἢ τὸ ἀναγκαῖον».[2] Ἐν ἄλλαις λέξεσιν ὁ Πλάτων δὲν ἠθέλησε νὰ ἱστορήσῃ πῶς ἀπελογήθη ὁ Σωκράτης, ἀλλὰ νὰ ἐξάρῃ πῶς ἠδύνατο ν' ἀπολογηθῇ.[3] Οἱ ὀπαδοὶ τῆς γνώμης ταύτης εἶναι ὡς ἐπὶ τὸ πολὺ καὶ θερμοὶ ὑπέρμαχοι τῆς πιστότητος τῆς Ξενοφωντείου Ἀπολογίας, ἐκ τῆς ὁποίας ἀρύονται τὰ ἰσχυρότατα τῶν ἐπιχειρημάτων.[4] Ἡ Ξενοφώντειος Ἀπολογία κατ' αὐτοὺς δὲν στερεῖται ἑνότητος καὶ ἀξιοπιστίας. Τούτου τεθέντος συγκρίνεται αὕτη πρὸς τὴν Πλατωνικὴν καὶ ἐπειδὴ παρουσιάζει ἀντιθέσεις

[1] Τὴν γνώμην ταύτην ἀντικρούει ἐσχάτως ὁ MAIER 104. Βλ. κατωτ. 39 [3].

[2] ΑΡΙΣΤΟΤ. περὶ ποιητ. 9 (1451 b)· «τῷ ποίῳ τὰ ποῖα ἄττα συμβαίνει λέγειν ἢ πράττειν κατὰ τὸ εἰκὸς ἢ τὸ ἀναγκαῖον».

[3] GOMPERZ (Heinrich) 61 ἑ., 71.

[4] Ἰδιαιτέρως ὁ SCHANZ (68 ἑ., 79 ἑ.), ὅστις ὅμως ἐν τέλει παραδέχεται χωρία τινὰ τῆς Ἀπολογίας ὡς ἱστορικά (102 ἑ.)· πρβ. LINCKE 433. Ἀλλὰ καὶ ἐκ τοῦ ἀντιθέτου στρατοπέδου, δηλαδὴ τῶν μὴ παραδεχομένων τὴν γνησιότητα τῆς Ξενοφωντείου Ἀπολογίας, ὑπάρχουσιν οἱ θεωροῦντες τὴν Πλατωνικὴν Ἀπολογίαν κατὰ τὸ μᾶλλον καὶ ἧττον ποιητικὸν ἔργον, ἐν οἷς ἰδίᾳ ὁ STEINHART Platons Werke II 235 ἑ.

τινὰς πρὸς ἐκείνην συνάγεται τὸ συμπέρασμα ὅτι ἡ Πλατωνικὴ εἶναι φαντασιώδης· ἀλλὰ τὸ συμπέρασμα τοῦτο εἶναι ἐσφαλμένον διότι σαθρὸν εἶναι καὶ τὸ ἡγούμενον τοῦ συλλογισμοῦ, δι' οὗ τίθεται ὡς λυδία λίθος ἡ Ἀπολογία τοῦ Ξενοφῶντος, γραφεῖσα, ὡς ὑπέδειξα ἀνωτέρω, οὐχὶ ἐξ ἰδίας ἀντιλήψεως τῶν γεγονότων ὑπὸ τοῦ συγγραφέως, ἀλλ' ἐπὶ τῇ βάσει ξένων εἰδήσεων.[1] Πόσον δ' ἐπισφαλεῖς εἶναι πολλάκις αἱ μαρτυρίαι τρίτων προσώπων, καὶ αὐτῶν τῶν μάλιστα ἀξιοπίστων, ἀπέδειξε καὶ πειραματικῶς ἡ νεωτέρα κοινωνιολογία.[2]

Πρὸς τούτοις αἱ καταγγελλόμεναι ἀντιθέσεις εἶναι κατ' ἐμὴν γνώμην ἐπουσιώδεις καὶ δὲν δύνανται νὰ θίξωσι τὸ κῦρος τῆς Πλατωνικῆς Ἀπολογίας. Καὶ περὶ μὲν τῆς σειρᾶς, καθ' ἣν παρατάσσονται καὶ ἀντικρούονται τὰ σημεῖα τῆς κατηγορίας, καθὼς καὶ περὶ τῶν ἀφορώντων εἰς τὴν διαφθορὰν τῶν νέων καὶ εἰς τὴν μνείαν τοῦ Δελφικοῦ χρησμοῦ, γενήσεται κατωτέρω εἰδικὸς λόγος.[3] Ἀλλ' ὁ Schanz καὶ οἱ ἀκολουθοῦντες αὐτῷ προβάλλουσι καὶ ἄλλα ἐπιχειρήματα χρήζοντα βασάνου. Ἐν πρώτοις τὸ ζήτημα τῆς ἐν Πρυτανείῳ σιτήσεως.[4] Κατὰ τὸν Πλάτωνα, λέγουσι, προτείνει ὁ Σωκράτης ἀμοιβὴν ἀντὶ ποινῆς, τουτέστιν ἰσόβιον ἐν τῷ Πρυτανείῳ σίτησιν, καὶ περαιτέρω — κατὰ τρόπον ἐντελῶς ἀνακόλουθον — δύο χρηματικὰ τιμήματα, μικρὸν τὸ πρῶτον, μεῖζον τὸ δεύτερον, ἐν ᾧ κατὰ τὸν Ξενοφῶντα ἀρνεῖται εὐθὺς ἐξ ἀρχῆς νὰ προβῇ εἰς ἀντιτίμησιν προβάλλων ὡς δικαιολογίαν ὅτι τοιαύτη ἀντιτίμησις θὰ ἦτο ὁμολογία ἐνοχῆς. Τὴν ἐκδοχὴν δὲ ταύτην

[1] Βλ. ἀνωτ. 24. Ἐν γένει αἱ εἰδήσεις τοῦ Ξενοφῶντος ὑπερετιμήθησαν, μάλιστα δὲ κατὰ τὸν ΙΗ' αἰῶνα, οὐ μόνον ἐν σχέσει πρὸς τὴν Ἀπολογίαν, ἀλλὰ καὶ πρὸς τὸ ὅλον φιλοσοφικὸν ἔργον τοῦ Σωκράτους. Πρῶτος ὁ ρηξικέλευθος Schleiermacher (Gesch. d. Phil. 81) ἀντεπεξῆλθε κατὰ τῆς ἀδικαιολογήτου ταύτης προτιμήσεως τοῦ Ξενοφῶντος. Πρβ. τὰς κριτικὰς παρατηρήσεις τοῦ Zeller II, 1^4 92 ἑ.

[2] Ὀρθῶς γράφει ὁ Πολύβιος (XX 12 8)· «οὐχ ὅμοιόν ἐστιν ἐξ ἀκοῆς περὶ πραγμάτων διαλαμβάνειν καὶ γενόμενον αὐτόπτην, ἀλλὰ καὶ μεγάλα διαφέρει, πολὺ δέ τι συμβάλλεσθαι πέφυκεν ἑκάστοις ἡ κατὰ τὴν ἐνάργειαν πίστις.» (fragm. inc. sed.).

[3] Βλ. κατ. 34 ἑ., 176 ἑ., 186 ἑ., 189 ἑ.

[4] Schanz 79 ἑ.

θεωροῦσι φυσικωτέραν καὶ λογικωτέραν. Ἀλλὰ μήπως ἦτο δυνατὸν νὰ διαλάθῃ τὴν κατ' ἐξοχὴν διαυγῆ τοῦ Σωκράτους διάνοιαν τὸ γεγονός, ὅτι καθ' ἣν ὥραν ὡμίλει τὸ δεύτερον πρὸς τοὺς δικαστὰς ἦτο ἤδη τελεσιδίκως ἔνοχος, κατὰ τοὺς νομικοὺς τοὐλάχιστον τύπους τῆς πατρίδος αὐτοῦ, δεδομένου ὄντος ὅτι ἡ ἀπόφασις τοῦ δικαστηρίου ἦτο ἀνέκκλητος; Ἀφ' οὗ δὲ ἡ ἀττικὴ δικονομία οὐδὲν παρεῖχεν ἔνδικον μέσον πρὸς ἀνατροπὴν τῆς ληφθείσης ἀποφάσεως, τοῦ νόμου προστάττοντος «τὰς δίκας τὰς δικασθείσας — κυρίας εἶναι»,[1] δὲν θὰ ἦτο ἀνακολουθία καὶ ἐσχάτη πρὸς τοὺς κειμένους θεσμοὺς περιφρόνησις, ἂν ὁ Σωκράτης τηρῶν τὴν στάσιν, ἣν ἀναφέρει ὁ Ξενοφῶν, ἤρχετο ἀντιμέτωπος πρὸς αὐτοὺς τοὺς νόμους, ὧν τὸ κῦρος μετὰ τόσης πειθοῦς ἀναπτύσσει ἐν τῷ «Κρίτωνι»[2] διδάσκων ἀπόλυτον πρὸς αὐτοὺς σεβασμὸν καὶ τυφλὴν ὑποταγήν; Εἶναι προφανὲς ὅτι τοὺς δικαστὰς καὶ οὐχὶ τοὺς νόμους ἐσκόπει νὰ καυτηριάσῃ ὁ υἱὸς τοῦ Σωφρονίσκου.[3] Ἀλλά, κατ' ἐμέ, ἐν τῇ ἀγορεύσει τοῦ Σωκράτους οὐδεμία ὡς πρὸς τὸ τίμημα ὑπάρχει ἀνακολουθία. Συμφωνῶ κατὰ τοῦτο μόνον πρὸς τὸν Schanz ὅτι δὲν ἦτο δυνατὸν ὁ Σωκράτης νὰ διαπράξῃ τοιαύτην ἀνακολουθίαν. Προσθέτω ὅμως· οὐδὲ ὁ Πλάτων! Θὰ ἀπετέλουν πράγματι ἀνακολουθίαν αἱ δύο ἀντίθετοι προτάσεις, ἂν ἡ ποινικὴ δικονομία τῶν Ἀθηναίων παρεῖχεν εἰς τὸν καταδικασθέντα τὸ δικαίωμα νὰ προτείνῃ ὡς τίμημα τὴν ἐν τῷ Πρυτανείῳ σίτησιν. Τοιοῦτον ὅμως δικαίωμα δὲν ἀπέρρεεν ἐκ τοῦ ἀττικοῦ νόμου· ἡ πρώτη ἄρα τοῦ Σωκράτους πρότασις ἦτο ἔκνομος, ἀπαύγασμα στιγμιαίας ψυχολογικῆς καταστάσεως, λεπτὴ καὶ πικρὰ εἰρωνεία εἰς βάρος τῶν καταδικασάντων αὐτὸν Ἀθηναίων. Οἱ λόγοι· «εἰ οὖν δεῖ με κατὰ τὸ δίκαιον τῆς ἀξίας τιμᾶσθαι, τούτου τιμῶμαι, ἐν πρυτανείῳ σιτήσεως»,[4] ἐλέχθησαν ρητορικῇ

[1] ΠΛΑΤΩΝ. Κρίτων XI (50b). [2] ΠΛΑΤΩΝ. Κρίτων XI (50a) ἑ.

[3] ΠΛΑΤΩΝ. Κρίτων XVI (54b)· «ἀλλὰ νῦν μὲν ἠδικημένος ἄπει, ἐὰν ἀπίῃς, οὐχ ὑφ' ἡμῶν τῶν νόμων ἀλλὰ ὑπ' ἀνθρώπων.»

[4] ΠΛΑΤΩΝ. Ἀπολογ. XXVI (36e).

ἀδείᾳ, ὡς καὶ ἡ ἐν τῷ πρώτῳ μέρει τῆς Ἀπολογίας ἀναφερομένη ἀντωμοσία κατὰ τῶν ἐξωδίκων κατηγόρων, ἡ αὐτοσχεδιασθεῖσα ὑπὸ τοῦ Σωκράτους.[1] Ἑπομένως μία καὶ μόνη σοβαρὰ πρότασις ἀντιτιμήσεως ἐγένετο, δηλονότι ἡ τῶν τριάκοντα μνῶν, συμφώνως πρὸς τὸν νόμον καὶ κατὰ θερμὴν παράκλησιν τῶν ἑταίρων τοῦ φιλοσόφου.[2]

Ἕτερον ἐπιχείρημα προβαλλόμενον ὑπό τινων εἶναι ὅτι ὁ Σωκράτης κατὰ Πλάτωνα ἐπεκτείνει ἀπροσδοκήτως τὰ στοιχεῖα τῆς κατηγορίας, προσθέτων εἰς ταῦτα καὶ τὴν ἀθεΐαν, διὰ τῆς ἀνατροπῆς δὲ τῆς σειρᾶς αὐτῶν δυσχεραίνει τὴν ἀπολογίαν.[3] Ἀλλ' ὅτι οἱ κατήγοροι ἐμέμψαντο τοῦ Σωκράτους καὶ ἀθεΐαν θὰ ἐπιχειρήσω ν' ἀποδείξω παρακατιών.[4] Ὅ,τι ὅμως ἀφορᾷ εἰς τὸν τρόπον τῆς ἀπολογίας, οὗτος δὲν δύναται νὰ χρησιμεύσῃ ὡς ἐπιχείρημα, διότι οὐδεὶς λόγος δεσμεύει τὸν ἀπολογούμενον νὰ προσηλωθῇ πιστῶς εἰς τὴν σειρὰν τοῦ κατηγορητηρίου, ἥτις ἄλλως τε ἐν τῇ προκειμένῃ περιπτώσει δὲν εἶναι γνωστή, ἀφ' οὗ δὲν εἶναι ἐξηκριβωμένον ἂν οἱ κατήγοροι ἐτήρησαν εἰς τὰς ἀγορεύσεις αὐτῶν τὴν τάξιν τῆς ἐγγράφου ἀντωμοσίας.[5] Ἀλλ' ἀνεξαρτήτως τούτου ἡ οἰκονομία τοῦ ἔργου ἢ τὸ συμφέρον τοῦ ἀπολογουμένου ἐπιβάλλει πολλάκις νὰ προταχθῶσιν ὡρισμένα στοιχεῖα καὶ νὰ ἐπιταχθῶσιν ἄλλα, διὰ τὰ ὁποῖα ὑπάρχουσιν ἰσχυρότερα ἐπιχειρήματα, ἵνα ἡ μᾶλλον εὐμενὴς ἐντύπωσις μείνῃ τελευταία καὶ ἐπιδράσῃ ἐπὶ τὴν ψυχικὴν διάθεσιν τῶν δικαστῶν, καθ' ἣν στιγμὴν ἐγγίζει ἡ λῆψις τῆς ἀποφάσεως. Ἀπόδειξις δὲ τούτου ἔστωσαν αὐταὶ αἱ τελευταῖαι λέξεις τῆς ἀπολογίας τοῦ Σωκράτους· «Νομίζω τε γὰρ (θεούς), ὦ ἄνδρες Ἀθηναῖοι, ὡς οὐδεὶς τῶν ἐμῶν κατηγόρων, καὶ ὑμῖν ἐπιτρέπω καὶ τῷ θεῷ κρῖναι περὶ ἐμοῦ ὅπῃ μέλλει ἐμοί τε ἄριστα εἶναι καὶ ὑμῖν.»[6]

1 ΠΛΑΤΩΝ. Ἀπολογ. III (19b).
2 Βλ. κατωτ. 205[3], 209.
3 GOMPERZ II[3] 69, MENZEL 2, SCHANZ 71 ἑ.
4 Βλ. κατωτ. 127, 128.
5 Περὶ τοῦ ζητήματος τούτου πρβ. τὰς γνώμας τοῦ TAYLOR I 5 ἑ.
6 ΠΛΑΤΩΝ. Ἀπολογ. XIV (35d).

Ἐν τῇ σειρᾷ ταύτῃ δὲν θεωρῶ ἄσκοπον ν' ἀντικρούσω καὶ ἓν τελευταῖον ἐπιχείρημα, ὅπερ προβάλλει ὁ Menzel,[1] ἰσχυριζόμενος ὅτι ἐν τῇ Ξενοφωντείῳ Ἀπολογίᾳ ὑπάρχουσιν ἀθῳωτικοὶ μάρτυρες, ἐν ᾧ περὶ τούτων οὐδεμία γίνεται μνεία παρὰ Πλάτωνι. Καὶ ἀληθὴς ἂν ἦτο ὁ ἰσχυρισμὸς οὗτος δὲν θὰ ἠδύνατο νὰ θίξῃ τὸ κῦρος τῆς Πλατωνικῆς Ἀπολογίας. Ἀλλ' ὡς ἐκ περισσοῦ εἶναι ἀβάσιμος, διότι τοιούτους μάρτυρας οὐδαμοῦ τῆς Ξενοφωντείου Ἀπολογίας εὗρον ἐγώ, ὑποθέτω δὲ ὅτι ὁ Menzel παρηρμήνευσεν ὅσα γράφει ὁ Ξενοφῶν περὶ «συναγορευόντων φίλων».[2] Εἰς τοὺς συνηγόρους ὅμως, κατὰ τὰ ἐπικρατοῦντα τότε δικαστικὰ ἔθιμα, δὲν ἐδίδετο ὁ λόγος, καθὼς εἰς τοὺς μάρτυρας, διαρκούσης τῆς ἀπολογίας τοῦ κατηγορουμένου, ἀλλὰ μετὰ ταύτην, ἐν πάσῃ περιπτώσει ἄρα ἡ μνεία αὐτῶν ἐν τῇ Πλατωνικῇ Ἀπολογίᾳ, ὡς ἀπαιτεῖ ὁ Menzel, δὲν ἦτο δυνατή.

Ἐν τοῖς πρόσθεν ἐξετέθησαν αἱ δύο ἄκραι γνῶμαι ἐν σχέσει πρὸς τὴν Ἀπολογίαν τοῦ Πλάτωνος. Ὑπάρχει ὅμως καὶ τρίτη, ἡ μέση, ἣν μετὰ πολλῆς τέχνης ἐπεχείρησε νὰ στηρίξῃ ὁ Gomperz ἐν τῷ κλασσικῷ αὐτοῦ ἔργῳ περὶ τῶν «Ἑλλήνων Φιλοσόφων»,[3] ἀπεδέξατο δ' ἐκ τῶν νεωτέρων ὁ Menzel.[4] Κατὰ τοὺς ἐρευνητὰς τούτους ἡ Ἀπολογία τοῦ Πλάτωνος εἶναι κρᾶμα ποιήσεως καὶ ἀληθείας. Περιέχει ἀναντιρρήτως τὸν πυρῆνα τῆς πραγματικότητος, ἀλλὰ περιβεβλημένον ποιητικὸν ἔνδυμα. Ἡ ἀφαίρεσις τοῦ ἐνδύματος τούτου εἶναι βεβαίως ἀπαραίτητος πρὸς ἐξακρίβωσιν τῶν ἱστορικῶν στοιχείων τῆς Ἀπολογίας. Ἀλλ' ὁ Gomperz ὁμολογῶν τὸ δυσχερὲς τοιαύτης τινὸς προσπαθείας παραιτεῖται αὐτῆς,[5]

[1] MENZEL 5. [2] ΞΕΝΟΦ. Ἀπολογ. 22.

[3] GOMPERZ II^3 81 ἑ. Πρβ. καὶ τὰ Πρακτικὰ τοῦ ΜΓ' Συνεδρίου τῶν φιλολόγων ἐν Κολωνίᾳ 1895 (βλ. ἀνωτ. 29[5]). [4] MENZEL 2. Πρβ. καὶ ZUCCANTE 158[2].

[5] GOMPERZ II^3 88. Προσθέτει ὅμως εὐθὺς ἀμέσως· «Echtes Sokratisches Gut — ist freilich in höherem Maße die ganze ‚Apologie‘. Denn bedeutsamer als die intellektuellen und künstlerischen Eigenschaften des Werkes — ist der Untergrund großer Gesinnung, von dem die wunderbare Schöpfung getragen wird. Diese ist noch mehr sokratisch als platonisch.»

ἐν ᾧ ὁ Menzel νομίζει ὅτι τὸ μὲν ἀρνητικὸν μέρος τῆς Πλατωνικῆς Ἀπολογίας, τὸ ἀφορῶν εἰς τὴν ἀναίρεσιν τῆς κατηγορίας ἐλαχίστην ἔχει ἱστορικὴν σημασίαν, ἐν ᾧ τὸ θετικόν, τὸ περιέχον τὰ τοῦ βίου καὶ τὰ τῆς φιλοσοφικῆς δράσεως τοῦ Σωκράτους, δὲν ἀφίσταται πολὺ τῆς ἱστορικῆς ἀληθείας.[1]

Ἡ γνώμη τοῦ Gomperz στηρίζεται κυρίως ἐπὶ τοῦ γεγονότος ὅτι ὁ Πλάτων, ἐν ᾧ φέρει τὸν Σωκράτη ὑποδεικνύοντα τὸν ἀδελφὸν τοῦ Χαιρεφῶντος ὡς μάρτυρα τοῦ περιφήμου χρησμοῦ τῆς Πυθίας, οὐδένα κατωτέρω ποιεῖται λόγον περὶ τῆς γενομένης μαρτυρίας. Ἐνταῦθα ὁ Gomperz διαβλέπει ἀντίφασιν καὶ ἐπάγεται περίπου τὰ ἑξῆς· «ἐν τοῖς περισωθεῖσι δικανικοῖς λόγοις, ἐν οἷς ἐπίσης φέρεται πάντοτε πρόσωπόν τι ἀγορεῦον, προσκαλεῖται πρῶτον ὁ μάρτυς, γίνεται δὲ μνεία τῆς καταθέσεως αὐτοῦ, παρεμβαλλομένης ἐν τῷ κειμένῳ τῆς λέξεως «μαρτυρία», ὅπως ἐν ἄλλαις περιπτώσεσι, καθ' ἃς ἀναγινώσκεται νόμος ἢ ψήφισμα, παρενείρονται ἐπίσης αἱ λέξεις αὗται. Ἀλλ' ὁ Πλάτων ἀπαξιοῖ ἐνταῦθα, ὅπως καὶ ἀλλαχοῦ, ν' ἀκολουθήσῃ τοὺς κοινῶς παραδεδεγμένους τύπους, μὴ θέλων ἴσως νὰ προκαλέσῃ τὴν ὑπόνοιαν, ὅτι προτίθεται ν' ἀποδώσῃ πιστὴν καθ' ὅλα εἰκόνα τῆς διαδικασίας. Ἐν πάσῃ περιπτώσει ἡ μόνη αὕτη ἀποδεδειγμένη ἀντίφασις ἐπιτρέπει νὰ προϋποθέσωμεν παρομοίας ἐλευθερίας καὶ εἰς ἄλλα σημεῖα τῆς Ἀπολογίας (!)»[2]

Οὐδεὶς δύναται ν' ἀρνηθῇ ὅτι τὸ ἐπιχείρημα τοῦτο εἶναι ἀσθενέστατον. Ἀπορῶ μάλιστα πῶς ἀνὴρ ὡς ὁ Gomperz περιέπεσεν εἰς τὸ σφάλμα νὰ ἐξαρτήσῃ τὴν πιστότητα τῆς Πλατωνικῆς Ἀπολογίας ἐκ μιᾶς ἀσημάντου ἐλλείψεως τοῦ πρωτοτύπου χειρογράφου ἤ, ὅπερ πιθανώτερον, ἐκ τῆς παραδρομῆς ἑνὸς τῶν πρώτων ἀντιγραφέων.[3] Ἄλλως τε οὐδαμόθεν ἐξάγεται ὅτι ἡ ἀγγελθεῖσα μαρτυρία

[1] MENZEL 2. [2] GOMPERZ II[3] 81.

[3] Ἄλλως τε τὸ ζήτημα ἂν αἱ παρεμβολαὶ «μαρτυρία», «ψήφισμα», «νόμος», «συγγραφή», «συνθῆκαι» καὶ τὰ τοιαῦτα, ὑπῆρχον εἰς τὰ πρωτότυπα τῶν ρητόρων καὶ τῶν λογογράφων εἶναι ὑπὸ ἀμφισβήτησιν.

τοῦ ἀδελφοῦ τοῦ Χαιρεφῶντος ἠκούσθη πραγματικῶς.[1] Ἁπλοῦς ὑπαινιγμὸς ἢ ἁπλῆ πρότασις μάρτυρος δὲν συνεπάγεται κατ᾽ ἀνάγκην τὴν ἐξέτασιν αὐτοῦ. Καὶ ἀλλαχοῦ δὲ ὑποδεικνύει ὁ Σωκράτης μάρτυρας, οἵτινες δὲν ἐξητάσθησαν.[2]

Ἐπικρατεῖ κοινῶς ἡ γνώμη ὅτι ἡ μέση ὁδὸς εἶναι πάντοτε ἀσφαλεστέρα καὶ ὀρθοτέρα πάσης ἄλλης. Ἡ γνώμη αὕτη εἶναι ἐνίοτε ἀληθής. Οὐχ ἧττον δὲν δύναται νὰ θεωρηθῇ ἀπόλυτον ἀξίωμα καὶ δὴ ἐπὶ ζητημάτων τῆς ἐπιστήμης. Ἡ ἐπιστήμη εἶναι ἀλήθεια, ἡ δὲ ἀλήθεια δὲν ἀνέχεται ὑποχωρήσεις καὶ συμβιβασμούς. Δύναται νὰ εὑρεθῇ εἴς τε τὸ μέσον καὶ εἰς τὰ ἄκρα. Ἐν δὲ τῇ προκειμένῃ περιπτώσει δέον νὰ ζητηθῇ εἰς τὸ ἕτερον ἄκρον.

Οἱ παλαιότεροι, οἵτινες διεκρίνοντο οὐ μόνον διὰ τὸν πλοῦτον τῶν φιλολογικῶν γνώσεων, ἀλλ᾽ ὡς ἐπὶ τὸ πολὺ καὶ διὰ τὸ ὑγιὲς τῶν κριτικῶν αὐτῶν παρατηρήσεων, διησθάνθησαν πολλάκις τὴν ἀλήθειαν ἀσφαλέστερον τῶν νεωτέρων. Οὕτως ἀρχομένου τοῦ λήξαντος αἰῶνος ὁ σοφὸς Schleiermacher ἔγραφε περὶ τῆς Πλατωνικῆς Ἀπολογίας· «Οὐδὲν πιθανώτερον ὅτι ἐν τῷ λόγῳ τούτῳ ἔχομεν πιστὸν ἀντίγραφον τῆς πραγματικῆς τοῦ Σωκράτους ἀπολογίας, ἐφ᾽ ὅσον τοῦτο ἦτο δυνατόν, ἐὰν λάβῃ τις ὑπ᾽ ὄψιν τὴν ἐξησκημένην μνήμην τοῦ Πλάτωνος καὶ τὰς ἀναγκαίας διαφορὰς μεταξὺ τοῦ ἐγγράφου καὶ τοῦ προχείρου προφορικοῦ λόγου.»[3]

Τὴν γνώμην ταύτην μετὰ πολλῆς δυνάμεως καὶ ἁδρῶν ἐπιχειρημάτων ἠτιολόγησεν ὁ Schleiermacher,[4] ὑπεστήριξαν δὲ ὁ Stallbaum,[5] ὁ Zeller,[6] ὁ Ueberweg[7] καὶ ἄλλοι. Ὁ τελευταῖος οὗτος

[1] Βλ. περὶ τούτου κατωτ. 194 ἑ.

[2] ΠΛΑΤΩΝ. Ἀπολογ. XX (32e) καὶ XXII (33d ἑ.).

[3] SCHLEIERMACHER Platons Werke I, 2 185.

[4] SCHLEIERMACHER Platons Werke I, 2 181 ἑ. Τῆς αὐτῆς γνώμης εἶναι καὶ ὁ DELBRUECK (1 ἑ.) ἐξαιρῶν μόνον τρία χωρία τῆς Ἀπολογίας ὡς ὑποβολιμαῖα (46 ἑ.).

[5] STALLBAUM 4. [6] ZELLER II, 1^4 195^1.

[7] UEBERWEG Untersuchungen 237 ἑ.

μετὰ διεξοδικὴν πολεμικὴν ἐπάγεται περίπου τὰ ἑξῆς· «Ὁ Πλάτων ἠδύνατο νὰ καταστήσῃ βαθυτέρας τὰς φιλοσοφικὰς ἐρεύνας τοῦ Σωκράτους· ἠδύνατο νὰ ἐξιδανικεύσῃ τοὺς λόγους αὐτοῦ ἐν τῷ Γυμνασίῳ καὶ τοῖς συμποσίοις, ἀλλὰ τὴν τελειότητα τοῦ φρονήματος, ἡ ὁποία ἐξωτερικεύθη κατὰ τὴν διάρκειαν τῆς δίκης, μόνον δι' ἱστορικῶς πιστῆς ἀποδόσεως τῶν γεγονότων ἠδύνατο νὰ ἐξάρῃ. Τὸ νὰ ὑποβοηθήσῃ ἐνταῦθα τὴν ἱστορίαν, ὅτε προέκειτο περὶ τῆς ἐπικρατήσεως τῆς ἠθικῆς δυνάμεως τοῦ Σωκράτους ἐν μιᾷ τῶν σοβαρωτέρων τοῦ βίου στιγμῶν, δι' ὑποκειμενικῆς ἐξιδανικεύσεως καὶ ποιητικοῦ διακόσμου, θὰ ἐσήμαινε στολισμὸν τοῦ γνησίου χρυσοῦ διὰ ψεκάδων ψευδοχρύσου».[1] Καὶ ὀλίγον περαιτέρω· «Ἐὰν ἤθελε σχεδιάσει τις μίαν κλίμακα τῶν Πλατωνικῶν συγγραμμάτων, ὧν τινὰ μὲν θὰ ἐτίθεντο εἰς τὸ ἓν ἄκρον, τὸ τῆς ἐλευθέρας συγγραφῆς, ἕτερα δὲ εἰς τὸ μέσον, καὶ ἄλλα εἰς τὸ ἕτερον ἄκρον, τὸ τῆς ἱστορικῆς ἀκριβείας, ἡ Ἀπολογία θ' ἀπετέλει τὸ ἔσχατον σημεῖον τῆς κλίμακος.»[2]

Τὰς σκέψεις τῶν ἀνδρῶν τούτων ἠσπάσθη καὶ ὁ Ἄγγλος Grote, ἀναγνωρίσας τὴν Ἀπολογίαν τοῦ Πλάτωνος ὡς τὴν ἱστορικὴν ἀγόρευσιν τοῦ Σωκράτους,[3] ἐλαφρῶς μόνον τροποποιηθεῖσαν,[4]

[1] UEBERWEG Untersuchungen 242. Ὅτι ὁ Πλάτων δίδει ἐν γένει πιστὴν εἰκόνα τοῦ Σωκράτους δέχονται οἱ πλεῖστοι τῶν νεωτέρων. Πρβ. UPHUES 2 ἑ., SCHWARTZ 58, BURNET (J., Plato's Phaedo, Oxford 1911) XXIII ἑ., LVI, DIÈS 412 ἑ., 430 ἑ. Θεμελιώδης δύναται νὰ θεωρηθῇ ἀκόμη ἡ πρὸ ἑκατὸν ἐτῶν (τῇ 27ῃ Ἰουλίου 1815) ἐν τῇ Πρωσσικῇ Ἀκαδημείᾳ τῶν ἐπιστημῶν ἀναγνωσθεῖσα σοφὴ πραγματεία τοῦ SCHLEIERMACHER, Ueber den Wert des Sokrates als Philosophen (Berlin 1818).

[2] UEBERWEG Untersuchungen 243.

[3] «I agree, that this (sc. the apology) is in substance the real defence pronounced by Sokrates; reported, and of course drest up, yet not intentionally, by Plato.» GROTE Plato I 281.

[4] Καὶ ὁ KOECHLY εἶναι τῆς αὐτῆς περίπου γνώμης γράφων (I 364)· «Man hat ganz richtig angenommen, daß Platon hier das wirkliche Auftreten seines Lehrers so treu, als es seiner dichterischen Natur eben möglich war, wiedergegeben hat. Nirgends wenigstens steht der platonische Sokrates dem xenophontischen so nahe als gerade in der Apologie und Kriton.»

ὡς καὶ πολλοὶ ἐκ τῶν νεωτέρων,[1] ἐν οἷς ὁ Windelband[2] καὶ ὁ Wilamowitz, ὅστις χαρακτηρίζει ὡς οἰκτρὰν πλάνην τὴν γνώμην τῶν συγγραφέων ἐκείνων, οἵτινες θεωροῦσι φανταστικὰ ἔργα τὴν Ἀπολογίαν καὶ τὰ πραγματικὰ γεγονότα τὰ ἀναφερόμενα ἐν τῷ «Κρίτωνι» καὶ τῷ «Φαίδωνι».[3]

Ταῦτα μὲν περὶ τῆς Πλατωνικῆς Ἀπολογίας, τῆς ὁποίας τὴν ἱστορικὴν ἀκρίβειαν ἐπιμαρτυρεῖ ἐν πολλοῖς καὶ ἡ εἰς τὸν Ξενοφῶντα ἀποδιδομένη Ἀπολογία, εἰς ἣν δέον ν' ἀφιερώσω ἐνταῦθα ὀλίγας λέξεις. Ὅτι ὁ συγγραφεὺς αὐτῆς δὲν εἶχε τὴν ἀξίωσιν νὰ παρουσιάσῃ τέλειον ἔργον, ὁμολογεῖ διὰ τῶν ἑπομένων· «ἀλλ' ἐγὼ οὐ τὰ πάντα εἰπεῖν τὰ ἐκ τῆς δίκης ἐσπούδασα, ἀλλ'

1 Ὁ ΜΩΡΑΪΤΗΣ ἐν τῇ Εἰσαγωγῇ αὐτοῦ (Ζωγρ. Ἑλλην. Βιβλιοθ. X, Πλάτων I, Ἀθῆναι 1905, 125) γράφει· «ὅτι ἡ ἀπολογία εἶναι ἐλευθέρα σύνθεσις τοῦ Πλάτωνος εἶναι ἐκτὸς πάσης ἀμφιβολίας· εἴχετο δὲ ὅμως ἀπρὶξ τῆς πραγματικῆς ἐπερειδόμενος ἐπ' αὐτῆς, καὶ διότι οὕτως ἔπρεπε νὰ γραφῇ, ἀλλὰ καὶ διὰ τὴν πρωτοπειρίαν του, ὅπως ὁ νεοσσὸς ὁ τὸ πρῶτον ἱπτάμενος δὲν τολμᾷ νὰ ἀπομακρύνηται πολὺ ἀπὸ στερεῶν ὑποβάθρων, καὶ μεθ' ἑκάστην βραχεῖαν πτῆσιν ἐπικαθίζει». Παρακατιὼν ἀποκρούει διὰ μακρῶν τὴν γνώμην ὅτι ἡ Ἀπολογία εἶναι πλάσμα τῆς διανοίας τοῦ Πλάτωνος (230 ἑ.).

2 WINDELBAND-BONHOEFFER ^{3} 99^{4}.

3 v. WILAMOWITZ Hermes XXXII 104. Ὁμοίως UEBERWEG-HEINZE-PRAECHTER I^{10} 104. Βλ. καὶ ROECK Archiv XXV 180, ἔνθ' ἀναφέρονται οἱ ἑπόμενοι λόγοι τοῦ v. WILAMOWITZ: «Ich fasse Sokrates ganz so auf, wie die Platonische Apologie und der Kriton ihn geben, und ich leugne, daß es andere glaubhafte Ueberlieferungen gibt». Περὶ τῆς ἱστορικῆς ἀξίας τῆς Ἀπολογίας ὁ μὲν POHLENZ γράφει (22)· «Historisch treu ist die Apologie so gut wie die referierten Dialoge, sofern sie den Charakter des Sokrates treu wiedergiebt. Sie hält sich sogar natürlich in viel höherem Maße als jene an die wirklichen Ansichten des Sokrates, an sein gesprochenes Wort. Aber so gut wie jene ist sie ein Werk des Künstlers Plato, keine Kopie nach Sokrates». Ἀφ' ἑτέρου ὁ MAIER (104) ἀποφαίνεται ὅτι ἡ Πλατωνικὴ Ἀπολογία, στηριζομένη ὡς πρὸς τὴν διάταξιν τῆς ὕλης ἐπὶ τῆς πορείας τῆς διαδικασίας, περιέχει προφανῶς πολλὰ λείψανα τῆς ἱστορικῆς· εἶναι ὅμως κατὰ βάθος ἔργον τοῦ Πλάτωνος· «Sagen wir es kurz und bündig: die Apologie ist ein Manifest, das Plato, zugleich im Namen der Sokratischen Gemeinde, an die Athener richtet. Er präsentiert sich und die Freunde hier ganz formell vor der Oeffentlichkeit als die Erben und Nachfolger des Sokrates, als seine Testamentsvollstrecker, die im Begriff stehen, in die Arbeit des Meisters einzutreten». (MAIER 106). Πρβ. καὶ PFLEIDERER 260 ἑ.

ἤρκεσέ μοι δηλῶσαι ὅτι Σωκράτης τὸ μὲν μήτε περὶ θεοὺς ἀσεβῆσαι μήτε περὶ ἀνθρώπους ἄδικος φανῆναι περὶ παντὸς ἐποιεῖτο· τὸ δὲ μὴ ἀποθανεῖν οὐκ ᾤετο λιπαρητέον εἶναι, ἀλλὰ καὶ καιρὸν ἤδη ἐνόμιζεν ἑαυτῷ τελευτᾶν.»[1]

Τοῦτο τὸ τελευταῖον κυρίως ἐπιχειρεῖ νὰ ἐξάρῃ ὁ Ξενοφῶν, ἵνα δικαιολογήσῃ τὴν μεγαληγορίαν τοῦ Σωκράτους, ἣν δέχεται τῷ ὄντι γενομένην, ἀφ' οὗ αὕτη ἀναφέρεται ὑπὸ πάντων τῶν συγγραφέων.[2] «Ἀλλ' ὅτι ἤδη ἑαυτῷ ἡγεῖτο αἱρετώτερον εἶναι τοῦ βίου τὸν θάνατον, τοῦτο οὐ διεσαφήνισαν· ὥστε ἀφρονεστέρα αὐτοῦ φαίνεται εἶναι ἡ μεγαληγορία.»[2]

Τὴν ἔλλειψιν λοιπὸν ταύτην πληροῖ ὁ Ξενοφῶν ἀναφέρων τὸν διάλογον Σωκράτους καὶ Ἑρμογένους περὶ τῆς προπαρασκευῆς καταλλήλου ἀπολογίας, ἧς τὴν ἀναγκαιότητα ἀποκρούει ὁ φιλόσοφος, προβάλλων μάλιστα καὶ τὴν ἐναντίωσιν τοῦ δαιμονίου. Ἀλλ' αἱ κατὰ τὸν διάλογον ἐκεῖνον ὑπὸ τοῦ Σωκράτους διατυπωθεῖσαι γνῶμαι περὶ θανάτου, δι' ὧν αἰτιολογεῖ ὁ Ξενοφῶν τὴν μεγαληγορίαν τοῦ φιλοσόφου, ἐξηνέχθησαν πρὸ τῆς δίκης. Κατὰ ταῦτα παρέλκουσιν ἐντελῶς αἱ σκέψεις τῶν κατακρινόντων τὸν Πλάτωνα, ὅτι δὲν ᾐτιολόγησε δεόντως ἐν τῇ Ἀπολογίᾳ τὴν μεγαληγορίαν τοῦ Σωκράτους, εἶναι δὲ παράτολμα τὰ συμπεράσματα τῶν ἀνδρῶν ἐκείνων, οἵτινες ὑπὸ τὸ πρῖσμα τῶν συμπληρωτικῶν εἰδήσεων τοῦ Ξενοφῶντος[3] διαβλέπουσι ποικίλας ἐλλείψεις τῆς Πλατωνικῆς Ἀπολογίας.[4]

Οἱ ὑπερτιμῶντες τὴν ἱστορικὴν ἀξίαν τῆς Ξενοφωντείου Ἀπολογίας παραβλέπουσιν ἀναντιρρήτως οὐσιῶδές τι καὶ χαρακτηριστικὸν γνώρισμα, ὅπερ διακρίνει αὐτὴν τῆς Πλατωνικῆς. Ἐν ᾧ δηλαδὴ αὕτη εἶναι ἔργον ἑνιαῖον καὶ αὐτοτελές, περιέχον ἀποκλειστικῶς ξένους λόγους, ἐκείνη φωρᾶται ἔργον μικτὸν περιλαμβάνον ἀτο-

[1] Ξενοφ. Ἀπολογ. 22 ἑ. [2] Ξενοφ. Ἀπολογ. 1.

[3] Ἄλλως τε αἱ εἰδήσεις αὗται στηρίζονται ὡς ἐπὶ τὸ πολὺ ἐπὶ ἐξωδίκων γεγονότων καὶ δὲν ἔχουσιν ἑπομένως μεγάλην ἱστορικὴν ἀξίαν.

[4] Menzel 5, Schanz 79 ἑ.

μικὴν ἀφήγησιν τοῦ συγγραφέως ποικιλλομένην δι' ἀποσπασμάτων ἐκ τῶν ἀγορεύσεων τοῦ Σωκράτους. Τὰ ὅρια τοῦ διχασμοῦ τούτου τῆς Ξενοφωντείου Ἀπολογίας δὲν ἐχαράχθησαν μετὰ τῆς ἀπαιτουμένης ἀκριβείας, οὐδ' ἐτηρήθησαν αὐστηρῶς κατὰ τὴν χρησιμοποίησιν τῶν ἐξ αὐτῆς εἰλημμένων ἐπιχειρημάτων. Συνελόντι δ' εἰπεῖν ἡ εἰς τὸν Ξενοφῶντα ἀποδιδομένη Ἀπολογία δύναται νὰ θεωρηθῇ τὸ πολὺ ὡς ἀσθενὲς συμπλήρωμα, οὐδαμῶς δὲ ὡς ἀναίρεσις ἢ ἀπηνὴς κριτικὴ τῆς Πλατωνικῆς.[1] Ἂν ὁ Ξενοφῶν ἠθέλησε πραγματικῶς νὰ ἐπικρίνῃ τὸν Πλάτωνα, διότι παρέλειψεν οὗτος νὰ αἰτιολογήσῃ τὴν μεγαληγορίαν τοῦ Σωκράτους, ἡ ἐπίκρισις αὕτη δὲν εἶναι δυνατὸν ν' ἀφορᾷ εἰς τὴν Πλατωνικὴν Ἀπολογίαν, ἀλλ' εἰς ἕτερα ἔργα τοῦ φιλοσόφου, ἰδίᾳ εἰς τοὺς διαλόγους «Εὐθύφρονα» καὶ «Φαίδωνα». Ἐν τῇ Ἀπολογίᾳ μόνον τοὺς λόγους τοῦ Σωκράτους ἠδύνατο ν' ἀναφέρῃ ὁ Πλάτων, οὐχὶ δὲ καὶ νὰ αἰτιολογήσῃ αὐτούς, διότι τοῦτο θὰ ἦτο μία παράδοξος ἀπολογία τῆς ἱστορικῆς ἀπολογίας.

Ἔλθωμεν ἤδη εἰς τὰ Ἀπομνημονεύματα τοῦ Ξενοφῶντος. Τὸ πρῶτον ἰδίως βιβλίον τῆς γλαφυρᾶς ταύτης συγγραφῆς τοῦ Ἀθηναίου ἱστορικοῦ φέρει ἐπίσης ἀπολογητικὸν χαρακτῆρα. Ἐν πρώτοις ὁ Ξενοφῶν ἐκφράζει τὴν ἀπορίαν αὐτοῦ διὰ τὴν καταδίκην μὴ δυνάμενος νὰ φαντασθῇ τὰ ἐπιχειρήματα, διὰ τῶν ὁποίων ἔπεισαν οἱ κατήγοροι τοὺς δικαστὰς ὅτι ὁ Σωκράτης ἦτο ἀσεβὴς πρὸς τοὺς θεοὺς τῆς πόλεως καὶ διέφθειρε τοὺς νέους· ἐξέλεξε δ' ἴσως τὸ σχῆμα τοῦτο τῆς ἐκφράσεως διὰ νὰ ἐγείρῃ εὐθὺς ἐξ ἀρχῆς τὸ διαφέρον τοῦ ἀναγνώστου καὶ νὰ προδιαθέσῃ αὐτὸν διὰ τὸ παράλογον τῆς καταδίκης. Προφανῶς ἡ ἀπορία τοῦ Ξενοφῶντος δὲν εἶναι πραγματική,[2] διότι παρακατιὼν ἀναφέρει σωρείαν ἐπιχειρημάτων τῆς κατηγορίας καὶ ἀναιρεῖ αὐτὰ ἓν πρὸς ἕν. Κατὰ πόσον τὰ ἐπιχειρήματα ταῦτα εἶναι ἱστορικὰ

[1] Τὴν γνώμην ταύτην ἐκφέρει ὁ SCHANZ 80.

[2] Εἶναι λίαν ἀπίθανος ἡ ἐναντία γνώμη τοῦ SCHANZ 24.

ἢ ὑποθετικὰ δυσκόλως δύναται νὰ ἐξακριβωθῇ ἐλλείψει πάσης ἄλλης μαρτυρίας. Βέβαιον εἶναι ἐν τούτοις ὅτι ἡ ἀπόκρουσις αὐτῶν τυγχάνει ἔργον ἀποκλειστικῶς Ξενοφώντειον. Διότι ἐν ᾧ τὰ στοιχεῖα τῆς κατηγορίας συνοδεύονται συνεχῶς ὑπὸ τῆς φράσεως «ἔφη ὁ κατήγορος», ἡ ἀναίρεσις αὐτῶν ἀκολουθεῖ ἄνευ οἱασδήποτε ἀναλόγου προσθήκης, ἥτις θὰ ἦτο ἀπαραίτητος, ἐὰν τ' ἀπολογητικὰ ἐπιχειρήματα δὲν ἦσαν τοῦ Ξενοφῶντος, ἀλλὰ τὰ πρωτότυπα τοῦ Σωκράτους ἢ τῶν συνηγόρων.

Ποῖος ὅμως εἶναι ὁ κατήγορος, ὃν ἔχει ὑπ' ὄψιν εἰς τὰ Ἀπομνημονεύματα ὁ Ξενοφῶν; Κατὰ τὴν ἐπικρατοῦσαν γνώμην ὑπαινίσσεται ἐνταῦθα τὸν σοφιστὴν Πολυκράτη,[1] περὶ τοῦ ὁποίου ἱστορεῖται ὅτι συνέγραψεν ἐπὶ μισθῷ τὴν κατηγορίαν,[2] ἣν ἐπὶ δικαστηρίου ἀπήγγειλεν ὁ Ἄνυτος. Ἂν πράγματι τὴν Πολυκράτειον κατηγορίαν ἔλαβεν ὡς βάσιν ὁ Ξενοφῶν καὶ ἂν αὕτη εἶναι ἡ ἐπὶ δικαστηρίου ἀπαγγελθεῖσα θὰ ἐξετασθῇ ἐν τῷ οἰκείῳ τόπῳ.[3] Ὅτι ὅμως ὁ Πολυκράτης οὐ μόνον συνέγραψε τοιαύτην κατηγορίαν, ἀλλὰ καὶ ἐκόμπαζεν ἐπ' αὐτῇ μαρτυρεῖται ὑπὸ τοῦ Ἰσοκράτους ἐν τῷ «Βουσίριδι»·[4] «αἰσθόμενος οὖν οὐχ ἥκιστά σε μεγαλαυχούμενον ἐπί τε τῇ Βουσίριδος ἀπολογίᾳ καὶ τῇ Σωκράτους κατηγορίᾳ, πειράσομαί σοι ποιῆσαι καταφανές, ὅτι πολὺ τοῦ δέοντος ἐν ἀμφοτέροις τοῖς λόγοις διήμαρτες.»

[1] Ἡ γνώμη αὕτη, ἣν διετύπωσε πρῶτος ὁ COBET (C. G., Nov. lect., Lugd. Batav. 1858, 622 ἑ.), ὑπεστήριξε δὲ δι' ἐμβριθῶν μελετῶν ὁ HIRZEL (239 ἑ.), εἶναι κοινῶς παραδεδεγμένη. Πρβ. UEBERWEG Untersuchungen 242, DOERING Lehre 104 ἑ., Gesch. d. Phil. 379, 418, MENZEL 3 καὶ SCHANZ 22 ἑ. Κατὰ τοὺς UEBERWEG-HEINZE-PRAECHTER (I[10] 104) δὲν εἶναι ἀπίθανον ὅτι ὁ Ξενοφῶν μετεχειρίσθη τὴν φράσιν «ἔφη ὁ κατήγορος» ὑπὸ ἔννοιαν περιληπτικήν, ὑπονοῶν δι' αὐτῆς πάντας συλλήβδην τοὺς κατηγόρους, μὴ θέλων δὲ ἢ μὴ δυνάμενος (ὡς μὴ παραστὰς ἐν τῇ δίκῃ) ν' ἀποδώσῃ εἰς ἕνα ἕκαστον τῶν κατηγόρων ὡρισμένα ἐπιχειρήματα τῆς κατηγορίας. Ὁ SCHANZ ἐπὶ τῇ βάσει τῶν Ἀπομνημονευμάτων τοῦ Ξενοφῶντος καὶ τῆς Ἀπολογίας τοῦ Λιβανίου, ἐπεχείρησε ν' ἀποκαταστήσῃ τὸ κείμενον τῆς Πολυκρατείου κατηγορίας, ὑποδείξας κοινὰ σημεῖα ἐπαφῆς τῶν τριῶν συγγραφῶν.

[2] ΘΕΜΙΣΤ. XXIII 296c (ed. DIND. Lips. 1832).

[3] Βλ. κατωτ. 158 ἑ.

[4] ΙΣΟΚΡΑΤ. Βούσιρ. XI 4 (222a)

Συνοψίζων τὰ ἀνωτέρω περὶ τῶν πηγῶν τῆς δίκης τοῦ Σωκράτους εἰρημένα, συνάγω ὅτι ἐπικρατεστέρα πασῶν δέον νὰ θεωρηθῇ ἡ Ἀπολογία τοῦ Πλάτωνος, οὐ μόνον διότι ἐγράφη ἀμέσως μετὰ τὴν δίκην, ὡς δέχεται ἡ κοινὴ γνώμη τῶν φιλολόγων,[1] καὶ ὑπάρχουσιν ἄρα ὅλαι αἱ πιθανότητες ὅτι οἱ Σωκρατικοὶ λόγοι ἀπεδόθησαν ἐν αὐτῇ πιστότερον παρὰ ἐν παντὶ ἄλλῳ ἔργῳ πολὺ βραδύτερον γραφέντι, ἀλλὰ καὶ διότι ὀφείλεται εἰς τὸν Πλάτωνα, αὐτόπτην, ὡς ὑπέμνησα ἀνωτέρω, καὶ αὐτήκοον μάρτυρα τῶν γεγονότων, οὐ μὴν ἀλλὰ καὶ ἀφωσιωμένον μαθητὴν ἔχοντα τὸν πόθον καὶ τὴν δύναμιν ν' ἀποδώσῃ ὅσον ἔνεστι πιστῶς τὸ κύκνειον ᾆσμα τοῦ μεγάλου αὐτοῦ διδασκάλου. Θὰ ἦτο βεβαίως παράλογος ὁ ἰσχυρισμὸς ὅτι ἡ Πλατωνικὴ Ἀπολογία οὐδὲ κατὰ κεραίαν διαφέρει τῆς ἐπὶ δικαστηρίου ἀπαγγελθείσης, ἀλλ' ἐπίσης παράλογος θὰ ἦτο ἡ ὑπόνοια ὅτι ὁ Πλάτων μετέβαλε τόσον τὴν ἀπολογίαν ὥστε νὰ φαίνηται αὕτη, καθόλου ἢ ἐν μέρει, ὡς ἔργον φανταστικὸν μὲ ἰδέας καὶ ἐπιχειρήματα οὐχὶ Σωκρατικά, ἀλλὰ Πλατωνικά. Τοῦτο θ' ἀπεδείκνυεν οὐ μόνον ὑπέρμετρον ἔπαρσιν τοῦ Πλάτωνος, ἀλλὰ καὶ ἀνευλάβειαν πρὸς τὸ πρόσωπον τοῦ Σωκράτους, πρὸς τούτοις δὲ ὑποτίμησιν τῆς φιλοσοφικῆς τούτου δεινότητος καὶ ῥητορικῆς εὐστοχίας. Ἐγὼ τοὐλάχιστον δὲν δύναμαι νὰ φαντασθῶ παρὰ Πλάτωνι τοιαύτην παράκρουσιν.

Ὁ Πλάτων ἐπήνεγκεν ἀναντιρρήτως τροποποιήσεις εἰς τὴν ἱστορικὴν ἀπολογίαν, ὡς πρὸς τὸ ὕφος, ἴσως καὶ ὡς πρὸς τὴν πλοκήν, ἀλλ' αἱ γενόμεναι μεταβολαὶ ἀπορρέουσιν ἐξ αὐτῆς τῆς φύσεως τῶν πραγμάτων, δηλαδὴ τῆς καλλιλογικῆς ἐπεξεργασίας τοῦ προφορικοῦ λόγου εἰς γραπτὸν καὶ τοῦ γεγονότος ὅτι τὸ ἔργον κατὰ πᾶσαν πιθανότητα ἐγράφη ἀπὸ μνήμης. Ὅτι ὅμως

1 Ὁ ZELLER (De Hermod. Ephes. et Hermod. Plat., Progr., Marburg 1860, 19) νομίζει ὅτι ἡ Ἀπολογία καθὼς καὶ ὁ «Κρίτων» ἐγράφησαν ἐν Μεγάροις ὀλίγον μετὰ τὸν θάνατον τοῦ Σωκράτους. Ὑπάρχει ἐν τούτοις καὶ ἡ γνώμη ὅτι ἡ Ἀπολογία ἐγράφη μετὰ τὴν ἐκ τῆς ἀποδημίας εἰς Ἀθήνας ἐπιστροφὴν τοῦ Πλάτωνος. Βλ. WINDELBAND Platon[5] 51.

εἰς τὴν δύναμιν τῆς μνήμης ἀνδρὸς δαιμονίου, ὡς ὁ Πλάτων, δυνάμεθα νὰ ἔχωμεν ἀκράδαντον πεποίθησιν, δὲν χρῄζει, νομίζω, ἰδιαιτέρας ἀποδείξεως.[1] Μήπως αἱ δημηγορίαι τοῦ Θουκυδίδου ἀποδίδουσιν αὐτοὺς τούτους τοὺς λόγους τοῦ Περικλέους καὶ τῶν ἄλλων πολιτικῶν ἀνδρῶν; Οὐχὶ βεβαίως. Ὁμολογεῖ ἄλλως τε τοῦτο εἰλικρινῶς ὁ μέγας ἱστορικὸς γράφων· «καὶ ὅσα μὲν λόγῳ εἶπον ἕκαστοι ... χαλεπὸν τὴν ἀκρίβειαν αὐτὴν τῶν λεχθέντων διαμνημονεῦσαι ἦν ἐμοί τε ὧν αὐτὸς ἤκουσα καὶ τοῖς ἄλλοθέν ποθεν ἐμοὶ ἀπαγγέλλουσιν»· ἐξαίρει ὅμως ἀμέσως κατωτέρω ὅτι διετύπωσε τοὺς λόγους ἐχόμενος «ὅτι ἐγγύτατα τῆς ξυμπάσης γνώμης τῶν ἀληθῶς λεχθέντων».[2] Τοῦτ' αὐτὸ πρέπει νὰ παραδεχθῶμεν κατὰ μείζονα λόγον περὶ τῆς Πλατωνικῆς Ἀπολογίας.

Ὑπάρχουσιν ἄλλως τε μερικὰ σημεῖα ἐν τῇ Ἀπολογίᾳ ταύτῃ φαινομενικῶς ἀσήμαντα, ἅτινα καίτοι δὲν ἐπέσυρον, ἐφ' ὅσον τοὐλάχιστον ἠδυνήθην ἐγὼ νὰ ἐξακριβώσω, τὴν δέουσαν προσοχὴν τῶν ἀσχοληθέντων εἰς τὸ ζήτημα τοῦτο, εἶναι οὐχ ἧττον ἀσφαλῆ τεκμήρια τῆς μερίμνης τοῦ Πλάτωνος, ὅπως ἀποδώσῃ πιστῶς τοὺς ἐπὶ δικαστηρίου ἀπαγγελθέντας λόγους.

Τοιαῦτα σημεῖα εἶναι λόγου χάριν αἱ πρὸς τὸν Μέλητον ἐπανειλημμέναι ἐρωτήσεις καὶ πρὸ παντὸς αἱ συχναὶ διὰ τὸν θόρυβον τῶν δικαστῶν ἢ τῶν κατηγόρων διαμαρτυρίαι τοῦ Σωκράτους, ἡ μνεία τῶν ὁποίων οὐ μόνον δὲν ἦτο ἀναγκαία, ἀλλὰ καὶ ἀναντιρρήτως ἐπιβλαβὴς εἴς τε τὴν ἑνότητα καὶ τὴν τελειότητα τῆς συγγραφῆς, ἐὰν ὁ Πλάτων, ὡς ἰσχυρίζονται οἱ ἀντιφρονοῦντες, ἐσκόπει νὰ παραδώσῃ εἴς τε τοὺς τότε καὶ τοὺς ἔπειτα οὐχὶ ἱστορικὸν ἔργον, ἀλλὰ φιλολογικὸν ἀριστούργημα, ἐξαῖρον τὴν μορφὴν τοῦ μεγάλου φιλοσόφου.[3]

[1] Ἐπειδὴ τὸ ἔργον ἐγράφη ἀπὸ μνήμης δὲν δύναταί τις ν' ἀρνηθῇ τὴν πιθανότητα ὅτι ἐλησμονήθησαν ἴσως σημεῖά τινα, ἐπουσιώδη βεβαίως. Ἡ προσθήκη ὅμως νέων σημείων μὴ ἱστορικῶν δέον νὰ θεωρηθῇ ἐντελῶς ἀπίθανος. Ἐν ἄλλαις λέξεσιν ἐν τῇ Πλατωνικῇ Ἀπολογίᾳ παρελείφθησαν ἴσως τινὰ τῶν ὑπὸ τοῦ Σωκράτους λεχθέντων, πράγματα ὅμως μὴ λεχθέντα ἐν τῷ δικαστηρίῳ δὲν ὑπάρχουσιν ἐν αὐτῇ.

[2] ΘΟΥΚΥΔ. Ι 22.

[3] Πρβ. καὶ κατωτ. 212.

Πρὸς ἐπίρρωσιν τῆς πιστότητος τῆς Πλατωνικῆς Ἀπολογίας ἐπικαλοῦμαι πρὸς τούτοις τὸ κῦρος τοῦ Ἀριστοτέλους. Οὗτος ἀναφέρει ἐν τῇ Ρητορικῇ· «πυθόμενον μὲν γὰρ δεῖ τὴν μίαν πρότασιν μὴ προσερωτᾶν τὸ φανερὸν ἀλλὰ τὸ συμπέρασμα εἰπεῖν, οἷον Σωκράτης Μελήτου οὐ φάσκοντος αὐτὸν θεοὺς νομίζειν εἴρηκεν ὡς ἂν δαιμόνιόν τι λέγοι, ἤρετο εἰ οὐχ οἱ δαίμονες ἤτοι θεῶν παῖδες εἶεν ἢ θεῖόν τι, φήσαντος δὲ ‚ἔστιν οὖν' ἔφη ‚ὅς τις θεῶν μὲν παῖδας οἴεται εἶναι, θεοὺς δὲ οὔ»;[1] Οἱ ἐμβαθύναντες εἰς τὸ ὕφος καὶ τὰς λεκτικὰς συνηθείας τοῦ Σταγιρίτου θὰ ὁμολογήσωσιν ὅτι διὰ τῆς χρήσεως τῶν τύπων «εἴρηκεν», «ἤρετο», «ἔφη» παραδέχεται τὸ ἱστορικῶς πιστὸν τῶν λόγων, οὓς ἀναφέρει ὡς ὑπὸ τοῦ Σωκράτους λεχθέντας· ἂν τοὐναντίον ἤθελε νὰ ὑποδηλώσῃ ὅτι οἱ λόγοι οὗτοι ἦσαν τοῦ Πλάτωνος θὰ μετεχειρίζετο, ὅπως καὶ ἀλλαχοῦ, τὴν περίφρασιν «Σωκράτης γέγραπται λέγων.»

Ἀλλὰ καὶ ἀσχέτως πρὸς τὰς προεκτεθείσας σκέψεις ἡ Πλατωνικὴ Ἀπολογία ἐν τῷ συνόλῳ μὲν ἐξεταζομένη φέρει τὴν σφραγῖδα τῆς ψυχῆς τοῦ Σωκράτους,[2] ἐν δὲ ταῖς λεπτομερείαις, ἰδίᾳ ἐν τῇ μετὰ τοῦ κατηγόρου διαλογικῇ συζητήσει, τὴν τελειότητα τῆς Σωκρατικῆς διαλεκτικῆς, ἣν ὁ φιλόσοφος κατειρωνευόμενος ἑαυτοῦ ἐν τῷ «Κρίτωνι» ὑποδεικνύει ὡς χαρακτηριστικὸν τῆς φιλοσο-

[1] ΑΡΙΣΤΟΤ. Ρητορ. III 18 (1419a). Τὸ ἱστορικῶς ἀκριβὲς τῶν ὑπὸ τοῦ Ἀριστοτέλους μνημονευομένων λόγων τούτων τοῦ Σωκράτους ἀποδέχεται καὶ ὁ TAYLOR, ἐξ ἄλλων ὅμως ὁρμώμενος σκέψεων· βλ. ειδικὴν πραγματείαν αὐτοῦ· On the alleged distinction in Aristotle between Σωκράτης and ὁ Σωκράτης: Varia Socratica I (Oxford 1911) 45.

[2] Ἡ Πλατωνικὴ Ἀπολογία, λέγει ὁ KOECHLY (I 302), ὑπὲρ πᾶν ἄλλο ἔργον τοῦ Πλάτωνος εἰκονίζει πιστότερον τὸν Σωκρατικὸν χαρακτῆρα. Περὶ τῆς ὁμοίας γνώμης τοῦ v. WILAMOWITZ βλ. ROECK Archiv XXV 180. Καὶ ὁ πολὺς GROTE παρατηρεῖ ὅτι ὁπωσδήποτε καὶ ἂν χαρακτηρίσωμεν τὴν Ἀπολογίαν, αὕτη περιέχει περισσότερον γνήσιον Σωκρατισμὸν ἀπὸ πᾶν ἄλλο σύγγραμμα τοῦ Πλάτωνος· («it contains more pure Socratism than any other composition of Plato»). GROTE Plato I 282.

φικῆς αὐτοῦ μεθόδου γνώρισμα, λέγων ὅτι «εἴωθε χρῆσθαι τῷ ἐρωτᾶν τε καὶ ἀποκρίνεσθαι.»[1]

«Οὐδ' ὁ ἐλάχιστος ἐνδοιασμὸς μὲ ἀνεχαίτισε», παρατηρεῖ ὁ Gomperz, «νὰ θεωρήσω γνήσιον καὶ πρωτότυπον τὸν τόνον τῶν λόγων τοῦ Σωκράτους. Μετ' οὐχὶ ὀλιγωτέρας βεβαιότητος ἐπιθυμῶ νὰ ἰσχυρισθῶ αὐτὸ τοῦτο καὶ περὶ τοῦ πνεύματος, ὑφ' ὃ ἐγράφη ἡ Ἀπολογία. Καὶ ὑπὸ τὴν μίαν καὶ ὑπὸ τὴν ἄλλην ἔποψιν πᾶσα ἀπόκλισις ἀπὸ τῆς ἱστορικῆς ἀληθείας δὲν θὰ ἐφαίνετο ἁπλῶς καλλιλογικὴ ἐλευθερία, ἀλλὰ θὰ ἐχαρακτηρίζετο ὡς ἄστοχος καὶ ἀνευλαβής. Ἄλλως τε τὸ πνεῦμα καὶ ὁ σκοπὸς τῆς Ἀπολογίας συμφωνοῦσι πληρέστατα πρὸς ὅ,τι γνωρίζομεν περὶ τοῦ ἱστορικοῦ Σωκράτους, ὡς καὶ πρὸς τὴν διὰ τῆς κατηγορίας δημιουργηθεῖσαν κατάστασιν.»[2]

Προκειμένου δὲ περὶ τῆς Ξενοφωντείου Ἀπολογίας συνάγω ἐκ τῶν ἀνωτέρω εἰρημένων ὅτι ἡ σημασία αὐτῆς εἶναι ὅλως ἐπικουρική. Καὶ τὰ μὲν κοινὰ σημεῖα τῶν δύο Ἀπολογιῶν ἐπιμαρτυροῦσι τὴν ἱστορικὴν ἀλήθειαν, αἱ δὲ ἀντιφάσεις, ἀσήμαντοι ἄλλως τε, δύνανται βεβαίως νὰ ληφθῶσιν ὑπ' ὄψιν κατὰ τὴν βάσανον τῶν γεγονότων, χωρὶς ὅμως νὰ δοθῇ ἀποκλειστικὴ προτίμησις εἰς τὰς εἰδήσεις τῆς Ξενοφωντείου Ἀπολογίας.

Ὅ,τι ἀφορᾷ ἐν τέλει εἰς τὰ Ἀπομνημονεύματα τοῦ Ξενοφῶντος, ταῦτα ἐν σχέσει μὲν πρὸς τὴν ἱστορικὴν ἀπολογίαν τοῦ Σωκράτους οὐδεμίαν ἢ ἐλαχίστην κέκτηνται σημασίαν· ἀρκετὴν ὅμως ἔχουσι σπουδαιότητα ὡς πρὸς τὰ ἐξώδικα γεγονότα, ὡς πολεμικὴ δὲ διατριβὴ ἀπαριθμοῦσα τὰ ἐπιχειρήματα τοῦ κατηγόρου δύνανται νὰ θεωρηθῶσι πολύτιμος πηγὴ πρὸς ἀποκατάστασιν τῆς κατηγορίας, περὶ τῆς ὁποίας στερούμεθα δυστυχῶς ἄλλων ἱστορικῶν μαρτυριῶν.[3]

[1] ΠΛΑΤΩΝ. Κρίτων XII (50c).

[2] GOMPERZ II³ 82. Τῆς αὐτῆς γνώμης ὡς πρὸς τὸ Σωκρατικὸν πνεῦμα τῆς Πλατωνικῆς Ἀπολογίας εἶναι καὶ ὁ WINDELBAND Platon⁵ 51.

[3] Βλ. κατωτ. 150, 153 καὶ 157 ἑ.

ΤΑ ΠΡΟ ΤΗΣ ΔΙΚΗΣ

I. ΤΟ ΔΑΙΜΟΝΙΟΝ ΤΟΥ ΣΩΚΡΑΤΟΥΣ

Η μνεία καινῶν δαιμονίων ἐν τῇ γραφῇ τοῦ Μελήτου ἐπιβάλλει πρὸ πάσης ἄλλης ἀσχολίας τὴν διευκρίνησιν ζητήματος συναφοῦς πρὸς τὴν δίκην δηλονότι τῶν περὶ δαιμονίου δοξασιῶν τοῦ Σωκράτους. Διὰ τῆς ἐρεύνης ταύτης καθὼς καὶ διὰ τῆς ἐπισταμένης μελέτης τῶν αἰσθημάτων, ἅτινα διήγειρε παρὰ τοῖς Ἀθηναίοις ἡ πρωτότυπος καὶ ἐνοχλητικὴ διὰ τοὺς πολλοὺς φιλοσοφικὴ δρᾶσις τοῦ ἀνδρός,[1] εἶναι δυνατὸν νὰ ἐξακριβωθῇ ἂν ἡ γραφὴ τοῦ Μελήτου καὶ ἡ ἐπακολουθήσασα δίκη ἦσαν ἐπεισόδια τυχαῖα καὶ ἐνέργειαι μονομερεῖς ὀφειλόμεναι εἰς στιγμιαῖον ἄλογον φανατισμὸν ἢ ἄλλο τι προσωπικὸν πάθος ἢ ἂν ὁ κατὰ τοῦ Σωκράτους ἀγὼν δέον νὰ θεωρηθῇ μᾶλλον ὡς ὁ τελευταῖος κρίκος μιᾶς ἁλύσεως γεγονότων, ὧν ἡ ἐξέλιξις ἐπέφερε μοιραίως τὸ τραγικὸν ἀποτέλεσμα.

Πάντα τὰ πρὸ τῆς δίκης συμβάντα, τὰ ἔχοντα σχέσιν τινὰ πρὸς αὐτήν, δέον νὰ ἐξετασθῶσι λεπτομερῶς καὶ ἐν τῇ φυσικῇ αὐτῶν ἀλληλουχίᾳ. Οὐχὶ ὅμως ὑπὸ τὸ πρῖσμα τῆς ἐπιστήμης τοῦ εἰκοστοῦ αἰῶνος, ἀλλ' ὑπὸ τὸν φακὸν τῶν γνώσεων τῶν χρόνων ἐκείνων. Τὰ σύγχρονα ἐπιστημονικὰ μέτρα καὶ σταθμά, παρὰ τὴν σχετικὴν αὐτῶν τελειότητα, εἶναι ἀκατάλληλα πρὸς ἐξακρίβωσιν τῆς πραγματικῆς σημασίας ἐπεισοδίων παρῳχημένων καιρῶν. Πρὸς ἀσφαλῆ ἐκτίμησιν τῶν αἰτίων καὶ αἰτιατῶν οἱουδήποτε γε-

[1] Περὶ τούτων εἰδικῶς ἐν τῷ ἑπομένῳ κεφαλαίῳ.

γονότος τῆς παγκοσμίου ἱστορίας, δέον νὰ ἐξετάζωνται πρὸ παντὸς μετ' ἐπιστημονικῆς εὐσυνειδησίας τὸ πνεῦμα, αἱ ἀρχαὶ καὶ αὐταὶ αἱ ἐσφαλμέναι προλήψεις τῶν χρόνων ἐν οἷς συνετελέσθη. Ἄλλως τὰ συναγόμενα συμπεράσματα εἶναι, ὡς συμβαίνει πολλάκις, ἐπισφαλῆ ἢ ἀνάξια λόγου.

Αἱ δοξασίαι τοῦ Σωκράτους περὶ τοῦ δαιμονίου, αἵτινες δέον νὰ ἐξετασθῶσιν ὑπὸ τὴν ἔννοιαν ταύτην, ὑπῆρξαν προφανῶς ἐκ τῶν ἀπωτέρω αἰτίων τῆς κατηγορίας. Τοῦτο μαρτυρεῖ ὁ Ξενοφῶν διὰ τῶν ἑπομένων· «διετεθρύλητο γὰρ ὡς φαίη Σωκράτης τὸ δαιμόνιον ἑαυτῷ σημαίνειν· ὅθεν δὴ καὶ μάλιστά μοι δοκοῦσιν αὐτὸν αἰτιάσασθαι καινὰ δαιμόνια εἰσφέρειν.»[1] Τὴν αὐτὴν δὲ εἰκασίαν ὑποδηλοῖ καὶ ὁ Σωκράτης ἐν τῇ Πλατωνικῇ Ἀπολογίᾳ διὰ τῶν ἑξῆς· «ἐμοῦ πολλάκις ἀκηκόατε πολλαχοῦ λέγοντος, ὅτι μοι θεῖόν τι καὶ δαιμόνιον γίγνεται, ὃ δὴ καὶ ἐν τῇ γραφῇ ἐπικωμῳδῶν Μέλητος ἐγράψατο.»[2]

Ἀλλὰ τί ἦτο ἄρά γε τὸ δαιμόνιον τοῦ Σωκράτους; Δυστυχῶς οὐδεμίαν αὐθεντικὴν ἀπάντησιν ἔχομεν εἰς τὸ ἐρώτημα τοῦτο, ὅπερ ἀπὸ τοῦ καιροῦ ἐκείνου μέχρι τῶν καθ' ἡμᾶς χρόνων ἀπησχόλησε τοὺς ἱστορικοὺς καὶ τοὺς φιλολόγους.

Ὁ Πλάτων καὶ ὁ Ξενοφῶν ἀναφέρουσι πολλάκις τὸ δαιμόνιον καὶ δὴ κατὰ τρόπον ἀντιφατικόν,[3] ὡς θὰ ὑποδείξω κατωτέρω.[4] Ὁ Ἀριστοτέλης ὁμιλεῖ παρέργως ἐν τῇ Ρητορικῇ[5] περὶ δαιμονίου ἐν γένει, ἡ δὲ συγγραφὴ τοῦ Στωικοῦ Ἀντιπάτρου,

[1] Ξενοφ. Ἀπομνημ. I 1 2. Πρβ. καὶ Πλατων. Εὐθύφρ. II (3b).

[2] Πλατων. Ἀπολογ. XIX (31 d).

[3] Ἀντιθ. γνώμ. Breitenbach 511.

[4] Βλ. κατ. 59 ἑ.

[5] Αριστοτ. Ρητορ. II 23 (1398a). «Ἄλλος (δηλ. τόπος τῶν ἐνθυμημάτων ἐστὶν) ἐξ ὁρισμοῦ, οἷον τί τὸ δαιμόνιον ἐστίν; ἆρ' ἢ θεὸς ἢ θεοῦ ἔργον; καίτοι ὅς τις οἴεται θεοῦ ἔργον εἶναι, τοῦτον ἀνάγκη οἴεσθαι καὶ θεοὺς εἶναι.» Ἡ συγγένεια τῶν λόγων τούτων τοῦ Σταγιρίτου πρὸς τοὺς λόγους τοῦ Σωκράτους ἐν τῇ Πλατωνικῇ Ἀπολογίᾳ (XV 27 d) εἶναι προφανής.

ἐν ᾗ ἐγίνετο εἰδικὴ μνεία τοῦ δαιμονίου ἀπώλετο, ὅπως καὶ τόσαι ἄλλαι ἱστορικαὶ πηγαί. Βραδύτερον ὁ Κικέρων χαρακτηρίζει τὸ δαιμόνιον τοῦ Σωκράτους ὡς «divinum quiddam, . . . cui semper ipse paruerit numquam impellenti, saepe revocanti»,[1] ὁ δὲ Πλούταρχος καὶ ὁ Ρωμαῖος ῥήτωρ Ἀπουλήϊος καὶ ὁ φιλόσοφος Μάξιμος ὁ Τύριος ἀφιεροῦσιν εἰς αὐτὸ εἰδικὰς πραγματείας.[2] Αἱ ἰδέαι τοῦ Χαιρωνέως φιλοσόφου ἐν σχέσει πρὸς τὸ δαιμόνιον τοῦ Σωκράτους φέρουσι τὴν ἐπίδρασιν τῶν κατὰ τοὺς ἀρχαίους ἐκείνους χρόνους ἐπικρατουσῶν ἀκαθορίστων δοξασιῶν περὶ δαιμόνων, ὡς διετυπώθησαν αὗται καὶ μετεδόθησαν εἰς τοὺς μετέπειτα ὑπὸ τῶν ποιητῶν καὶ τῶν φιλοσόφων τῆς ἐσχάτης ἀρχαιότητος. Εἶναι γνωστὸν ὅτι κατὰ τὸν Ἡσίοδον αἱ ψυχαὶ τῶν ἀνθρώπων τοῦ χρυσοῦ γένους ἐγένοντο δαίμονες, φύλακες τῶν βροτῶν, ἐπιστατοῦντες ἐν τῷ κόσμῳ πρὸς ὑπερίσχυσιν τοῦ δικαίου καὶ διανομὴν τῶν ἀνθρωπίνων ἀγαθῶν.[3] Βραδύτερον ἐπεκράτησεν ἡ γνώμη ὅτι καὶ τῶν ἡρῴων καὶ ἄλλων γενναίων καὶ ἐξόχων ἀνδρῶν αἱ ψυχαὶ μετεβάλλοντο μετὰ θάνατον εἰς δαίμονας καὶ ἔδει νὰ λατρεύωνται ὡς τοιοῦτοι. Ἐθεωροῦντο ὄντα ἔχοντα ὑπερανθρώπους ἰδιότητας, πνεύματα προστατευτικά, μεσολαβοῦντα μεταξὺ θεῶν καὶ ἀνθρώπων, ἐκαλοῦντο δὲ διὰ τοῦτο καὶ πρόπολοι τῶν θεῶν. Εἰς ὅλα τὰ ἔθνη τὰ διατρέχοντα τὸ στάδιον τῶν νηπιακῶν χρόνων ἡ λαϊκὴ συνείδησις ἐκθειάζει ἢ καθαγιάζει μετὰ θάνατον τοὺς ἐκλεκτοὺς αὐτῆς,

[1] CICER. de divin. I 54 (122).

[2] ΠΛΟΥΤΑΡΧΟΥ περὶ τοῦ Σωκράτους δαιμονίου, APULEI de deo Socratis, ΜΑΞΙΜΟΥ ΤΥΡΙΟΥ λόγ. ΙΗ′ (τί τὸ δαιμόνιον Σωκράτους) καὶ Θ′ (ἔτι περὶ τοῦ Σωκράτους δαιμονίου). Πρβ. καὶ λόγ. Γ′ (εἰ καλῶς ἐποίησεν Σωκράτης μὴ ἀπολογησάμενος). Ἐκ τοῦ διαλόγου τοῦ Πλουτάρχου (XX) μανθάνομεν ὅτι ὁ Σωκράτης προκληθεὶς ποτε ὑπὸ τοῦ Σιμμίου, ὅπως ὁρίσῃ «τίνος οὐσίας καὶ δυνάμεως εἴη τὸ λεγόμενον δαιμόνιον», ἀπέφυγε ν' ἀπαντήσῃ, ὅπως καὶ ὁ ΙΗΣΟΥΣ ὅτε ὁ Πιλᾶτος ἐζήτησε παρ' αὐτοῦ τὸν ὁρισμὸν τῆς ἀληθείας (ΙΩΑΝΝ. ΙΗ′ 38).

[3] ΗΣΙΟΔ. ἔργ. καὶ ἡμέρ. 122 ἑ.:

«Τοὶ μὲν δαίμονές εἰσι Διὸς μεγάλου διὰ βουλὰς
ἐσθλοί, ἐπιχθόνιοι, φύλακες θνητῶν ἀνθρώπων,
[οἵ ῥα φυλάσσουσίν τε δίκας καὶ σχέτλια ἔργα].»

ἀποδίδουσα εἰς αὐτοὺς ἰδιότητας ἡμιθέων, πνευμάτων ἢ δαιμόνων. Τοιοῦτοι δαίμονες ὑπάρχουσι καὶ σήμερον ἀκόμη ἐν ταῖς θρησκείαις πολλῶν ἀσιατικῶν λαῶν, ἀποτελοῦσι δὲ τὴν βάσιν τῆς λατρείας τῶν Ἰαπώνων.

Ὁ Πλούταρχος λοιπόν, ὑπὸ τὸ κράτος τῶν δοξασιῶν ἐκείνων, θεωρεῖ τὸ δαιμόνιον τοῦ Σωκράτους ὡς οἰκεῖον αὐτῷ προστατευτικὸν πνεῦμα, ἐπικοινωνοῦν καθ' ὡρισμένας στιγμὰς πρὸς τὸν φιλόσοφον, ἐπιφαινόμενον δὲ οὐχὶ ὡς ὄψις, ἀλλ' ὡς φωνῆς τινος αἴσθησις ἢ λόγου νόησις. Ἐπιχειρῶν δὲ νὰ δώσῃ λογικὴν ἑρμηνείαν τοῦ φαινομένου τούτου φρονεῖ ὅτι ἡ ἐπίδρασις τοῦ δαίμονος εἶναι δυνατὴ ἐπὶ ψυχὰς γαληνιαίας καὶ μὴ ἐσκοτισμένας ὑπὸ τοῦ κλύδωνος τῶν παθῶν. Οἱ πολλοὶ τῶν ἀνθρώπων, ἐπάγεται, «πεπνιγμένοι γε θορύβῳ τῶν παθῶν καὶ περιαγωγῇ τῶν χρειῶν εἰσακοῦσαι καὶ παρασχεῖν τὴν διάνοιαν οὐ δύνανται τοῖς δηλουμένοις. Σωκράτει δ' ὁ νοῦς καθαρὸς ὢν καὶ ἀπαθής, τῷ σώματι μικρὰ τῶν ἀναγκαίων χάριν καταμιγνὺς αὐτόν, εὐαφὴς ἦν καὶ λεπτὸς ὑπὸ τοῦ προσπεσόντος ὀξέως μεταβαλεῖν· τὸ δὲ προσπίπτον οὐ φθόγγον ἀλλὰ λόγον ἄν τις εἰκάσειε δαίμονος, ἄνευ φωνῆς ἐφαπτόμενον αὐτῷ τῷ δηλουμένῳ τοῦ νοοῦντος. πληγῇ γὰρ ἡ φωνὴ προσέοικε τῆς ψυχῆς, δι' ὤτων βίᾳ τὸν λόγον εἰσδεχομένης, ὅταν ἀλλήλοις ἐντυγχάνωμεν.»[1] Καὶ περαιτέρω συμπεραίνει· «οὕτως οἱ τῶν δαιμόνων λόγοι διὰ πάντων φερόμενοι μόνοις ἐνηχοῦσι τοῖς ἀθόρυβον ἦθος καὶ νήνεμον ἔχουσι τὴν ψυχήν, οὓς δὴ καὶ ἱεροὺς καὶ δαιμονίους ἀνθρώπους καλοῦμεν.»[2]

Ὁ Ἀπουλήϊος φρονεῖ τοὐναντίον ὅτι ὁ Σωκράτης διὰ τῶν ὀφθαλμῶν μᾶλλον ἢ διὰ τῶν ὤτων ἀντελαμβάνετο τοῦ δαίμονος, διότι συχνότερον ὁμιλεῖ περὶ σημείου ἢ περὶ φωνῆς. Ἴσως μάλιστα, γράφει, τὸ σημεῖον τοῦτο ἦτο αὐτὴ ἡ μορφὴ τοῦ δαίμονος, ἐπιφαινομένου μόνον εἰς τὸν Σωκράτη, καθ' ὃν τρόπον καὶ ἡ Ἀθηνᾶ

[1] Πλουταρχ. περὶ Σωκρ. δαιμον. XX (588 d ἑ.).
[2] Πλουταρχ. περὶ Σωκρ. δαιμον. XX (589 d).

ἐνεφανίζετο εἰς τὸν Ἀχιλλέα. Καὶ δικαιολογεῖ παρακατιών· «quod si cuivis potest evenire facultas contemplandi divinam effigiem, cur non adprime potuerit Socrati optingere, quem cuivis amplissimo numini sapientiae dignitas coaequarat? nihil est enim deo similius et gratius quam vir animo perfecte bonus, qui hominibus ceteris antecellit, quam ipse a diis immortalibus distat.»[1]

Πόσον ἀσαφεῖς καὶ συγκεχυμέναι ἰδέαι περὶ τοῦ δαιμονίου τοῦ Σωκράτους ὑπῆρχον ἐν τῇ ἀρχαιότητι φαίνεται, πλὴν τῶν ἀνωτέρω, καὶ ἐκ τῆς ἀφελοῦς διηγήσεως, ἣν ἀναφέρει ὁ Πλούταρχος,ὅτι κατά τινας τὸ δαιμόνιον οὐδὲν ἄλλο ἦτο ἢ τυχαῖος πταρμός, συμβαίνων πολλάκις καθ' ἣν στιγμὴν ὁ Σωκράτης ἐσκόπει νὰ προβῇ εἰς πρᾶξίν τινα, ἣν ἐρρύθμιζεν ἑκάστοτε συμφώνως πρὸς τὰς τοπικὰς καὶ χρονικὰς συνθήκας τοῦ γενομένου πταρμοῦ.[2]

Τούτων οὕτως ἐχόντων τὰ ἀσφαλέστερα στοιχεῖα πρὸς ἐπιστημονικὴν διευκρίνησιν τοῦ ζητήματος καὶ ἐφικτόν τινα καθορισμὸν τοῦ δαιμονίου, πρέπει ν' ἀναζητήσωμεν πάλιν εἰς τὰ ἔργα τοῦ Πλάτωνος καὶ τοῦ Ξενοφῶντος.

Μνεία τοῦ δαιμονίου γίνεται ἐπανειλημμένως ἐν τῇ Πλατωνικῇ Ἀπολογίᾳ. Ἐν πρώτοις ὁ Σωκράτης προβάλλει ὡς αἴτιον τῆς ἀποχῆς αὐτοῦ ἐκ τῆς πολιτικῆς κονίστρας, τὸ διαρκῶς ἐναντιούμενον δαιμόνιον, χαρακτηρίζει δὲ τοῦτο ὡς φωνήν τινα ἐκ νεανικῆς ἡλικίας γινομένην,[3] ἥτις ὅταν γένηται ἀποτρέπει τὸν φιλόσοφον τοῦ πράττειν ὡρισμένας πράξεις, «προτρέπει δὲ οὔποτε».[4] Περαιτέρω ἀναφέρει ὅτι ὁ ὑπ' αὐτοῦ γινόμενος ἔλεγχος τῶν ἀνθρώπων προστέτακται αὐτῷ ὑπὸ τοῦ θεοῦ «καὶ ἐκ μαν-

[1] Apulei de deo Socr. XX (167).

[2] Πλουταρχ. περὶ Σωκρ. δαιμ. XI (581 b)· «ἑτέρου μὲν πταρόντος ἐκ δεξιᾶς εἴτ' ὄπισθεν εἴτ' ἔμπροσθεν, ὁρμᾶν αὐτὸν ἐπὶ τὴν πρᾶξιν· εἰ δ' ἐξ ἀριστερᾶς, ἀποτρέπεσθαι· τῶν δ' αὐτοῦ πταρμῶν τὸν μὲν ἔτι μέλλοντος βεβαιοῦν τὸν δ' ἤδη πράσσοντος ἐπέχειν καὶ κωλύειν τὴν ὁρμήν.» Πρβ. καὶ Willing 138 ἑ.

[3] Κατ' ἄλλους ἐκ παιδικῆς ἡλικίας. Περὶ τῆς σημασίας τοῦ «ἐκ παιδὸς ἀρξάμενον» βλ. κατωτ. 68.

[4] Πλατων. Ἀπολογ. XIX (31 d).

τείων καὶ ἐξ ἐνυπνίων καὶ παντὶ τρόπῳ, ᾧπέρ τίς ποτε καὶ ἄλλη θεία μοῖρα ἀνθρώπῳ καὶ ὁτιοῦν προσέταξε πράττειν.»[1] Σαφέστερον ὅμως ὁμιλεῖ περὶ τοῦ δαιμονίου μετὰ τὴν καταδίκην· ἀποτεινόμενος πρὸς τοὺς δικαστὰς τοὺς δόντας ἀθῳωτικὴν ψῆφον ἐπάγεται· «ἡ γὰρ εἰωθυῖά μοι μαντικὴ ἡ τοῦ δαιμονίου ἐν μὲν τῷ πρόσθεν χρόνῳ παντὶ πάνυ πυκνὴ ἀεὶ ἦν καὶ πάνυ ἐπὶ σμικροῖς ἐναντιουμένη, εἴ τι μέλλοιμι μὴ ὀρθῶς πράξειν· νυνὶ δὲ ξυμβέβηκέ μοι, ἅπερ ὁρᾶτε καὶ αὐτοί, ταυτὶ ἅ γε δὴ οἰηθείη ἄν τις καὶ νομίζεται ἔσχατα κακῶν εἶναι· ἐμοὶ δὲ οὔτε ἐξιόντι ἕωθεν οἴκοθεν ἠναντιώθη τὸ τοῦ θεοῦ σημεῖον, οὔτε ἡνίκα ἀνέβαινον ἐνταυθοῖ ἐπὶ τὸ δικαστήριον, οὔτε ἐν τῷ λόγῳ οὐδαμοῦ μέλλοντί τι ἐρεῖν· καίτοι ἐν ἄλλοις λόγοις πολλαχοῦ δή με ἐπέσχε λέγοντα μεταξύ· νῦν δὲ οὐδαμοῦ περὶ αὐτὴν τὴν πρᾶξιν οὔτ' ἐν ἔργῳ οὐδενὶ οὔτ' ἐν λόγῳ ἠναντίωταί μοι».[2] Καὶ θεωρεῖ ἀγαθὸν τὴν εἰς θάνατον καταδίκην, ἐν ἀντιθέσει πρὸς τὴν κοινὴν γνώμην τῶν ἀνθρώπων λέγων· «οὐ γὰρ ἔσθ' ὅπως οὐκ ἠναντιώθη ἄν μοι τὸ εἰωθὸς σημεῖον, εἰ μή τι ἔμελλον ἐγὼ ἀγαθὸν πράξειν.»

Λόγος περὶ τοῦ δαιμονίου γίνεται ἐπίσης ἐν τῇ Ξενοφωντείῳ Ἀπολογίᾳ. Ὁ Σωκράτης φέρεται ἐν αὐτῇ συζητῶν μετὰ τοῦ Ἑρμογένους, ὀλίγον χρόνον πρὸ τῆς δίκης, καὶ ἀποκρούων τὴν γενομένην αὐτῷ πρότασιν ὅπως προπαρασκευάσῃ κατάλληλον ἀπολογίαν· τὸν ἄψογον αὐτοῦ βίον, κατὰ τὴν διάρκειαν τοῦ ὁποίου οὐδέποτ' ἐφωράθη ἀδικῶν, θεωρεῖ ἀρίστην ἀπολογίαν. Ὅτε ὅμως ὁ Ἑρμογένης ὑπομιμνήσκει αὐτὸν ὅτι οἱ Ἀθηναῖοι δικασταὶ «πολλάκις μὲν οὐδὲν ἀδικοῦντας λόγῳ ἀχθεσθέντες ἀπέκτειναν, πολλάκις δὲ ἀδικοῦντας ἢ ἐκ τοῦ λόγου οἰκτίσαντες ἢ ἐπιχαρίτως εἰπόντας ἀπέλυσαν»,[3] ὁμολογεῖ ὁ Σωκράτης ὅτι ἐπεχείρησε δὶς νὰ σκεφθῇ περὶ τῆς ἀπολογίας, ἀλλ' ἠναντιώθη αὐτῷ τὸ δαιμόνιον, συνάγει δ' ἐκ τούτου ὅτι εἶναι ἴσως θέλημα τοῦ θεοῦ ν' ἀποθάνῃ.[4] Τέλος

[1] ΠΛΑΤΩΝ. Ἀπολογ. XXII (33c).
[2] ΠΛΑΤΩΝ. Ἀπολογ. XXXI (40a ἑ.).
[3] ΞΕΝΟΦ. Ἀπολογ. 4.
[4] ΞΕΝΟΦ. Ἀπολογ. 5.

ἀπολογούμενος ὁ φιλόσοφος ἀποτείνει πρὸς τοὺς δικαστάς, κατὰ τὸν Ξενοφῶντα, τοὺς ἑπομένους λόγους· «καινά γε μὴν δαιμόνια πῶς ἂν ἐγὼ εἰσφέροιμι λέγων ὅτι θεοῦ μοι φωνὴ φαίνεται σημαίνουσα ὅ,τι χρὴ ποιεῖν; καὶ γὰρ οἱ φθόγγοις οἰωνῶν καὶ οἱ φήμαις ἀνθρώπων χρώμενοι φωναῖς δήπου τεκμαίρονται· βροντὰς δὲ ἀμφιλέξει τις ἢ μὴ φωνεῖν ἢ μὴ μέγιστον οἰωνιστήριον εἶναι; ἡ δὲ Πυθοῖ ἐν τῷ τρίποδι ἱέρεια οὐ καὶ αὐτὴ φωνῇ τὰ παρὰ τοῦ θεοῦ διαγγέλλει; ἀλλὰ μέντοι καὶ τὸ προειδέναι γε τὸν θεὸν τὸ μέλλον, καὶ τὸ προσημαίνειν ᾧ βούλεται, καὶ τοῦτο, ὥσπερ ἐγώ φημι, οὕτω πάντες καὶ λέγουσι καὶ νομίζουσιν. ἀλλ' οἱ μὲν οἰωνούς τε καὶ φήμας καὶ συμβόλους τε καὶ μάντεις ὀνομάζουσι τοὺς προσημαίνοντας εἶναι, ἐγὼ δὲ τοῦτο δαιμόνιον καλῶ, καὶ οἶμαι οὕτως ὀνομάζων καὶ ἀληθέστερα καὶ ὁσιώτερα λέγειν τῶν τοῖς ὄρνισιν ἀνατιθέντων τὴν τῶν θεῶν δύναμιν.»[1]

Εἰδήσεις τινὰς περὶ τοῦ δαιμονίου εὑρίσκομεν καὶ ἐν τοῖς Πλατωνικοῖς διαλόγοις, ὧν τὰ σχετικὰ χωρία θεωρῶ σκόπιμον νὰ παραθέσω ἐνταῦθα. Ἐν μὲν τῷ «Εὐθυδήμῳ» ὁ Σωκράτης ἐρωτηθεὶς ὑπὸ τοῦ Κρίτωνος, τίς ἦτο «ὁ προφερὴς καὶ καλὸς καὶ ἀγαθὸς τὴν ὄψιν», μεθ' οὗ συνδιελέγετο τὴν προτεραίαν ἐν τῷ Λυκείῳ, διηγεῖται ἀφελῶς ὅτι ἐγνώρισεν ἐκεῖ δύο ἀδελφοὺς ἐκ Χίου, τὸν Εὐθύδημον καὶ τὸν Διονυσιόδωρον, τῶν ὁποίων τόσον ἐθαύμασε τὴν σοφίαν καὶ τὴν τέχνην, ὥστε ἐσκέφθη νὰ παραδώσῃ ἑαυτόν, παρὰ τὸ προβεβηκὸς τῆς ἡλικίας, εἰς τοὺς ἄνδρας ἐκείνους, ἵν' ἀποβῇ ἐπίσης δεινὸς ὡς αὐτοὶ ἐν ὀλίγῳ χρόνῳ. Ἡ γνωριμία ἦτο ὅλως τυχαία καὶ ἀποδίδεται ὑπὸ τοῦ Σωκράτους εἰς θείαν τινὰ βούλησιν, διότι ἐν ᾧ εὑρίσκετο ἐν τῷ ἀποδυτηρίῳ μόνος καὶ ἡτοιμάζετο νὰ ἐγερθῇ ὅπως ἀναχωρήσῃ, «ἐγένετο τὸ εἰωθὸς σημεῖον τὸ δαιμόνιον» καὶ ἐκαθέσθη πάλιν, ὀλίγῳ δ' ὕστερον ἦλθον οἱ δύο ἀδελφοί, μεθ' ὧν ἔσχε τὸν ἐπαγωγὸν ἐκεῖνον διάλογον.[2]

[1] Ξενοφ. Ἀπολογ. 12 ἑ.

[2] Πλατων. Εὐθύδ. ΙΙ (272 ἑ.).

Ἐν δὲ τῷ «Θεαιτήτῳ» ἐπιχειρῶν ὁ φιλόσοφος ν ἀποδείξῃ πῶς ἄγονος ὢν σοφίας, κατὰ τὴν γνώμην τῶν πολλῶν, ἐπιδρᾷ ὠφελίμως διὰ τῆς διδασκαλίας αὐτοῦ ἐπὶ τοὺς ἄλλους, παρατηρεῖ μετ' εἴρωνος χάριτος ὅτι εἶναι υἱὸς «μαίας μάλα γενναίας τε καὶ βλοσυρᾶς»,[1] τῆς Φαιναρέτης, καὶ ὅτι ἐκληρονόμησε λεληθότως τὸ μητρικὸν ἐπάγγελμα, ὢν μαιευτὴρ οὐχὶ τῶν σωμάτων, ἀλλὰ τῶν ψυχῶν. Καὶ ἐπιλέγει· «μαιεύεσθαί με ὁ θεὸς ἀναγκάζει, γεννᾶν δὲ ἀπεκώλυσεν. εἰμὶ δὴ οὖν αὐτὸς μὲν οὐ πάνυ τις σοφός, οὐδέ τί μοι ἔστιν εὕρημα τοιοῦτο, γεγονὸς τῆς ἐμῆς ψυχῆς ἔκγονον· οἱ δ' ἐμοὶ συγγιγνόμενοι τὸ μὲν πρῶτον φαίνονται ἔνιοι μὲν καὶ πάνυ ἀμαθεῖς, πάντες δὲ προϊούσης τῆς συνουσίας, οἶσπερ ἂν ὁ θεὸς παρείκῃ, θαυμαστὸν ὅσον ἐπιδιδόντες, ὡς αὐτοῖς τε καὶ τοῖς ἄλλοις δοκοῦσι· καὶ τοῦτο ἐναργὲς ὅτι παρ' ἐμοῦ οὐδὲν πώποτε μαθόντες, ἀλλ' αὐτοὶ παρ' αὐτῶν πολλὰ καὶ καλὰ εὑρόντες τε καὶ κατέχοντες. τῆς μέντοι μαιείας ὁ θεός τε καὶ ἐγὼ αἴτιος. ὧδε δὲ δῆλον· πολλοὶ ἤδη τοῦτο ἀγνοήσαντες καὶ ἑαυτοὺς αἰτιασάμενοι, ἐμοῦ δὲ καταφρονήσαντες ἢ αὐτοὶ ἢ ὑπ' ἄλλων πεισθέντες ἀπῆλθον πρωιαίτερον τοῦ δέοντος, ἀπελθόντες δὲ τά τε λοιπὰ ἐξήμβλωσαν διὰ πονηρὰν συνουσίαν καὶ τὰ ὑπ' ἐμοῦ μαιευθέντα κακῶς τρέφοντες ἀπώλεσαν, ψευδῆ καὶ εἴδωλα περὶ πλείονος ποιησάμενοι τοῦ ἀληθοῦς, τελευτῶντες δ' αὐτοῖς τε καὶ τοῖς ἄλλοις ἔδοξαν ἀμαθεῖς εἶναι. ὧν εἷς γέγονεν Ἀριστείδης ὁ Λυσιμάχου καὶ ἄλλοι πάνυ πολλοί· οἷς, ὅταν πάλιν ἔλθωσι δεόμενοι τῆς ἐμῆς συνουσίας καὶ θαυμαστὰ δρῶντες, ἐνίοις μὲν τὸ γιγνόμενον μοι δαιμόνιον ἀποκωλύει συνεῖναι, ἐνίοις δὲ ἐᾷ, καὶ πάλιν αὐτοὶ ἐπιδιδόασιν.»[2]

Ἐν δὲ τῷ «Φαίδρῳ» ὁ Σωκράτης ἐξηπλωμένος, μετὰ βραχὺν περίπατον, παρὰ τὴν ὄχθην τοῦ Ἰλισσοῦ ὑπὸ τὴν σκιὰν ἀμφιλαφοῦς πλατάνου, πλησίον πηγῆς χαριεστάτης, ἀφ' οὗ ἤκουσε μετὰ προσοχῆς τοῦ πρὸ ὀλίγου ἀναγνωσθέντος ἐρωτικοῦ λόγου τοῦ

[1] ΠΛΑΤΩΝ. Θεαίτ. VI (149a).

[2] ΠΛΑΤΩΝ. Θεαίτ. VII (150c—151a).

Λυσίου καὶ ἐξήνεγκε τὰς αὐστηρὰς αὐτοῦ σκέψεις περὶ ἔρωτος, συναισθάνεται ὅτι ἡμάρτησε πρὸς τὸν υἱὸν τῆς Ἀφροδίτης καὶ λέγει· «ἡνίκ' ἔμελλον, ὦ 'γαθέ, τὸν ποταμὸν διαβαίνειν, τὸ δαιμόνιόν τε καὶ <τὸ> εἰωθὸς σημεῖόν μοι γίγνεσθαι ἐγένετο — ἀεὶ δέ με ἐπίσχει, ὃ ἂν μέλλω πράττειν — καί τινα φωνὴν ἔδοξα αὐτόθεν ἀκοῦσαι, ἥ με οὐκ ἐᾷ ἀπιέναι πρὶν ἂν ἀφοσιώσωμαι, ὥς τι ἡμαρτηκότα εἰς τὸ θεῖον. εἰμὶ δὴ οὖν μάντις μέν, οὐ πάνυ δὲ σπουδαῖος, ἀλλ' ὥσπερ οἱ τὰ γράμματα φαῦλοι, ὅσον μὲν ἐμαυτῷ μόνον ἱκανός· σαφῶς οὖν ἤδη μανθάνω τὸ ἁμάρτημα. ὡς δή τοι, ὦ ἑταῖρε, μαντικόν γέ τι καὶ ἡ ψυχή· ἐμὲ γὰρ ἔθραξε μέν τι καὶ πάλαι λέγοντα τὸν λόγον, καί πως ἐδυσωπούμην κατ' Ἴβυκον, μή τι παρὰ θεοῖς ἀμβλακὼν τιμὰν πρὸς ἀνθρώπων ἀμείψω· νῦν δ' ᾔσθημαι τὸ ἁμάρτημα.»[1]

Καὶ ἐν τῷ «Θεάγει» γίνεται λόγος περὶ δαιμονίου·[2] «ἔστι γάρ τι θείᾳ μοίρᾳ παρεπόμενον ἐμοὶ ἐκ παιδὸς ἀρξάμενον δαιμόνιον· ἔστι δὲ τοῦτο φωνή, ἣ ὅταν γένηται, ἀεί μοι σημαίνει, ὃ ἂν μέλλω πράττειν, τούτου ἀποτροπήν, προτρέπει δὲ οὐδέποτε· καὶ ἐάν τίς μοι τῶν φίλων ἀνακοινῶται καὶ γένηται ἡ φωνή, ταὐτὸν τοῦτο ἀποτρέπει καὶ οὐκ ἐᾷ πράττειν».[3] Ὁ διάλογος ὅμως οὗτος θεωρεῖται σχεδὸν ὁμοφώνως ὡς ὑποβολιμαῖος,[4] ἡ δὲ παραβολὴ τῶν ὀλίγων περὶ δαιμονίου γραμμῶν πρὸς τὰς ἀντιστοίχους τῆς Ἀπολογίας καθιστᾷ προφανῆ τὴν ἀντιγραφήν. Χαρακτηριστικὸν τεκμήριον τῆς ἀστόχου ἀντιγραφῆς εἶναι καὶ ἡ χονδροειδὴς ἀντίφασις τοῦ «προτρέπει δὲ οὐδέποτε» πρὸς τὰ ὀλίγας γραμμὰς κατωτέρω ἀναφερόμενα.

[1] ΠΛΑΤΩΝ. Φαῖδρος XIX ἑ. (242b ἑ.).

[2] Διεξοδικῶς πραγματεύεται περὶ τοῦ διαλόγου τούτου ὁ WILLING 139 ἑ.

[3] ΠΛΑΤΩΝ. Θεάγ. XI (128d).

[4] Πρβ. ZELLER II, 1[4] 483 καὶ εἰδικὴν μελέτην τοῦ JANELL (Walter, Ueber die Echtheit und Abfassungszeit des Theages: Hermes XXXVI, Berlin 1901), 427 ἑ. Ἐλάχιστοι εἶναι οἱ ἀντιφρονοῦντες ἐν οἷς ὁ GROTE, θεωρῶν γνησίους ὅλους τοὺς ὑπὸ τοῦ Θρασύλλου ἀναφερομένους διαλόγους, ὡς εἰλημμένους ἐκ τοῦ καταλόγου τῆς Ἀλεξανδρινῆς Βιβλιοθήκης (GROTE Plato I 165).

Τέλος ἐν τῇ «Πολιτείᾳ» τοῦ Πλάτωνος ὁμιλῶν ὁ Σωκράτης περὶ φιλοσοφίας ὑποδεικνύει ὅτι λόγοι πολλοὶ ἀποτρέπουσι τοὺς ἀνθρώπους τοῦ φιλοσοφεῖν, ἐν οἷς καὶ ἡ εἰς τὰ πολιτικὰ ἐπίδοσις. Καὶ προσθέτει· «τὸ δ' ἡμέτερον οὐκ ἄξιον λέγειν, τὸ δαιμόνιον σημεῖον.»[1]

Πρὸς συμπλήρωσιν τῆς ἐρεύνης πρέπει νὰ ρίψωμεν ἓν βλέμμα καὶ εἰς τὰ Ἀπομνημονεύματα. Ὁ Ξενοφῶν παραβάλλει ἐκεῖ τὸ δαιμόνιον τοῦ Σωκράτους πρὸς τὰς διαφόρους ἐκδηλώσεις τῆς μαντικῆς καὶ ἐπάγεται· «ἀλλ' οἱ μὲν πλεῖστοί φασιν ὑπό τε τῶν ὀρνίθων καὶ τῶν ἀπαντώντων ἀποτρέπεσθαί τε καὶ προτρέπεσθαι· Σωκράτης δ' ὥσπερ ἐγίγνωσκεν, οὕτως ἔλεγε· τὸ δαιμόνιον γὰρ ἔφη σημαίνειν, καὶ πολλοῖς τῶν συνόντων προηγόρευε τὰ μὲν ποιεῖν, τὰ δὲ μὴ ποιεῖν, ὡς τοῦ δαιμονίου προσημαίνοντος.»[2] Περαιτέρω φέρεται ὁ Σωκράτης συνδιαλεγόμενος μετὰ τοῦ Ἀριστοδήμου περὶ τῶν θεῶν καὶ τῶν εἰς αὐτοὺς ἀποδοτέων τιμῶν. Ὁ Ἀριστόδημος δὲν φαίνεται ὑπεράγαν εὐσεβὴς καὶ νομίζει ὅτι οἱ θεοὶ δὲν φροντίζουσι διὰ τοὺς ἀνθρώπους. Ὁ Σωκράτης ἐρωτᾷ τότε· «Ἀλλ' ὅταν τί ποιήσωσι, νομιεῖς αὐτοὺς σοῦ φροντίζειν;» Ἐκεῖνος δ' ἀπαντᾷ ὑπαινιττόμενος τὸ δαιμόνιον· «Ὅταν πέμπωσιν ὥσπερ σοὶ σὺ φῄς πέμπειν αὐτούς, συμβούλους ὅ τι χρὴ ποιεῖν καὶ μὴ ποιεῖν.»[3] Ἀνάλογον μετὰ τοῦ Σωκράτους συνομιλίαν ἔσχε ποτὲ καὶ ὁ Εὐθύδημος, ὅστις ὅμως πρεσβεύει ὅτι οἱ θεοὶ ἐπιμελοῦνται τῶν ἀνθρώπων καὶ προνοοῦσι περὶ τῶν μελλόντων γενέσθαι, ἐρωτώμενοι δὲ προλέγουσι διὰ τῆς μαντικῆς τὰ ἀποβησόμενα καὶ διδάσκουσιν «ᾗ ἂν ἄριστα γίγνοιτο.» Ἐπὶ τῇ εὐκαιρίᾳ ταύτῃ ὁ Εὐθύδημος λέγει· «Σοὶ δ', ὦ Σώκρατες, ἐοίκασιν (οἱ θεοὶ) ἔτι φιλικώτερον ἢ τοῖς ἄλλοις χρῆσθαι εἴ γε μηδὲ ἐπερωτώμενοι ὑπὸ σοῦ προσημαίνουσί σοι ἅ τε χρὴ ποιεῖν καὶ ἃ μή.» Ὁ δὲ Σωκράτης ἀπαντᾷ· «Ὅτι

[1] ΠΛΑΤΩΝ. Πολιτ. ΣΤ' 10 (496c).

[2] ΞΕΝΟΦ. Ἀπομνημ. I 1 4.

[3] ΞΕΝΟΦ. Ἀπομνημ. I 4 15.

δέ γε ἀληθῆ λέγω, καὶ σὺ γνώσει, ἂν μὴ ἀναμένῃς ἕως ἂν τὰς μορφὰς τῶν θεῶν ἴδῃς, ἀλλ' ἐξαρκῇ σοι τὰ ἔργα αὐτῶν ὁρῶντι σέβεσθαι καὶ τιμᾶν τοὺς θεούς». Ὁμιλῶν δὲ περὶ τῶν ἀΰλων καὶ ἀοράτων ὄντων ἐπάγεται· «Ἀλλὰ μὴν καὶ ἀνθρώπου γε ψυχή, ἥ, εἴπερ τι καὶ ἄλλο τῶν ἀνθρωπίνων τοῦ θείου μετέχει, ὅτι μὲν βασιλεύει ἐν ἡμῖν, φανερόν, ὁρᾶται δὲ οὐδ' αὐτή. ἃ χρὴ κατανοοῦντα μὴ καταφρονεῖν τῶν ἀοράτων, ἀλλ' ἐκ τῶν γιγνομένων τὴν δύναμιν αὐτῶν καταμανθάνοντα τιμᾶν τὸ δαιμόνιον.»[1]

Ἐν τῶν ἀνωτέρω χωρίων ἐξάγεται ἀσφαλῶς ὅτι αἱ εἰδήσεις τοῦ Πλάτωνος καὶ τοῦ Ξενοφῶντος δὲν συμπίπτουσιν οὔτε ὡς πρὸς τὸν χαρακτηρισμὸν τοῦ δαιμονίου, οὔτε ὡς πρὸς τὸν τρόπον τῆς ἐπιδράσεως αὐτοῦ. Ὁ μὲν Πλάτων μεταχειρίζεται πάντοτε τὸν ὅρον «δαιμόνιον» ἐπιθετικῶς, ὁτὲ μὲν ὡς προσδιορισμὸν τοῦ οὐσιαστικοῦ «σημεῖον», ὁτὲ δὲ ἄνευ τῆς λέξεως ταύτης, ἥτις δέον τότε νὰ ἐξυπονοηθῇ.[2] Πλὴν δὲ τῆς λέξεως «δαιμόνιον» ανα-

[1] ΞΕΝΟΦ. Ἀπομνημ. IV 3 12—15. Ἐν τέλει τῶν Ἀπομνημονευμάτων γίνεται πάλιν δὶς μνεία τοῦ δαιμονίου· πρῶτον διὰ τῶν λέξεων· «εἰ δέ τις, ὅτι φάσκοντος αὐτοῦ τὸ δαιμόνιον ἑαυτῷ προσημαίνειν, ἅ τε δέοι καὶ ἃ μὴ δέοι ποιεῖν, ὑπὸ τῶν δικαστῶν κατεγνώσθη θάνατος, οἴεται αὐτὸν ἐλέγχεσθαι περὶ τοῦ δαιμονίου ψευδόμενον, ἐννοησάτω ...» (IV 8 1) καὶ περαιτέρω διὰ τῆς μνείας τοῦ πρὸ τῆς δίκης ἐπεισοδίου μετὰ τοῦ Ἑρμογένους (IV 8 5), ὅπερ εἴδομεν ἐν τῇ Ξενοφωντείῳ Ἀπολογίᾳ. Εὐτράπελος ὑπαινιγμὸς εἰς τὸ δαιμόνιον γίνεται καὶ ἐν τῷ Συμποσίῳ τοῦ Ξενοφῶντος (VIII 1 ἑ.), ἔνθα ὁ Σωκράτης ὁμιλῶν περὶ τοῦ ἔρωτος «τῷ μὲν χρόνῳ ἰσήλικος τοῖς ἀειγενέσι θεοῖς, τῇ δὲ μορφῇ νεωτάτου, καὶ μεγέθει μὲν πάντα ἐπέχοντος, ψυχῇ δὲ ἀνθρώπου ἱδρυμένου», λέγει ὅτι πάντες εἶναι τοῦ θεοῦ τούτου θιασῶται καὶ μέμφεται τὸν Ἀντισθένη, ὅτι μόνος αὐτὸς ἀποτελεῖ ἐξαίρεσιν καὶ οὐδενὸς ἐρᾷ. «Ναὶ μὰ τοὺς θεούς, εἶπεν ἐκεῖνος, καὶ σφόδρα γε σοῦ. καὶ ὁ Σωκράτης ἐπισκώψας ὡς δὴ θρυπτόμενος εἶπε, Μή νῦν μοι ἐν τῷ παρόντι ὄχλον πάρεχε· ὡς γὰρ ὁρᾷς, ἄλλα πράττω. καὶ ὁ Ἀντισθένης ἔλεξεν, Ὡς σαφῶς μέντοι σὺ μαστροπὲ σαυτοῦ ἀεὶ τοιαῦτα ποιεῖς· τοτὲ μὲν τὸ δαιμόνιον προφασιζόμενος οὐ διαλέγει μοι, τοτὲ δ' ἄλλου του ἐφιέμενος.»

[2] Τοῦτο ἐξάγεται, ὡς ὀρθῶς παρατηρεῖ ὁ WETZEL (Ankläger 4), ἐκ τῆς πλοκῆς τοῦ κειμένου καὶ ἰδίως ἐκ τῆς χρήσεως τοῦ ρήματος «γίγνεσθαι». Πρβ. ΠΛΑΤΩΝ. Εὐθύφρ. II (3b)· «τὸ δαιμόνιον φῂς σαυτῷ ἑκάστοτε γίγνεσθαι.»

φέρει καὶ ἄλλας ἀντιστοίχους ὡς «σημεῖον», «θεῖον», «φωνή», «εἰωθὸς σημεῖον» καὶ ὑπονοεῖ δι᾽ αὐτῶν θείαν τινὰ ἐκδήλωσιν, θείαν τινὰ χάριν, ἀποκαλυπτομένην εἰς τὸν Σωκράτη. Ὁ Ξενοφῶν τοὐναντίον ποιεῖται χρῆσιν τῆς λέξεως «δαιμόνιον» πάντοτε ὡς οὐσιαστικοῦ, ὑπονοεῖ δὲ αὐτὴν ταύτην τὴν «θεότητα», τὸ «θεῖον» ἐν τῇ ἀφῃρημένῃ καθολικῇ ἐννοίᾳ, καὶ φαντάζεται ὅτι ἡ θεότης ἐπιδρᾷ ἑκάστοτε αὐτοπροσώπως ἐπὶ τὸν Σωκράτη. Διάφοροι ἐπίσης εἶναι αἱ ἀντιλήψεις Πλάτωνος καὶ Ξενοφῶντος ὡς πρὸς τὸν τρόπον, καθ᾽ ὃν ἐπιδρᾷ τὸ δαιμόνιον. Κατὰ τὸν πρῶτον τὸ δαιμόνιον εἶναι πάντοτε ἀποτρεπτικόν, «ἐναντιοῦται»,[1] «ἀποκωλύει»,[2] «ἀποτρέπει»,[3] «ἐπίσχει»,[4] οὐδέποτε ὅμως «προτρέπει»,[5] ἐν ᾧ ἀντιθέτως κατὰ τὸν Ξενοφῶντα οὐ μόνον ἀποτρέπει, ἀλλὰ καὶ προτρέπει.[6] Τρίτη οὐσιώδης διαφορὰ τῶν γνωμῶν Πλάτωνος καὶ Ξενοφῶντος εἶναι ὅτι κατὰ μὲν τὸν πρῶτον τὸ δαιμόνιον ἐπιδρᾷ ἀποκλειστικῶς ἐπὶ τὰς πράξεις τοῦ Σωκράτους, ὅστις ὁμολογεῖ ἐν τῷ «Φαίδρῳ»[7] ὅτι εἶναι μὲν μάντις, ἀλλ᾽ οὐχὶ σπουδαῖος, ἐπαρκῶν, ὅπως καὶ οἱ ὀλίγα μαθόντες γράμματα, εἰς τὰς ἰδίας μόνον ἀνάγκας, ἐν ᾧ κατὰ τὸν Ξενοφῶντα ἡ ἐπίδρασις τοῦ δαιμονίου εἶναι γενικωτέρα, ἀφορῶσα οὐ μόνον εἰς τὰς ἀτομικὰς πράξεις τοῦ Σωκράτους, ἀλλὰ καὶ εἰς τὰς πράξεις τῶν φίλων αὐτοῦ. Ὁ Ξενοφῶν ἐξαίρει ἐν γένει τὴν μαντικὴν δύναμιν τοῦ Σωκράτους, ὃν θεωρεῖ κάτοχον ἰδιορρύθμου τινὸς προφητικοῦ χαρίσμα-

[1] ΠΛΑΤΩΝ. Ἀπολογ. XXXI (40b, c).

[2] ΠΛΑΤΩΝ. Θεαίτ. VII (151a).

[3] ΠΛΑΤΩΝ. Ἀπολογ. XIX (31d).

[4] ΠΛΑΤΩΝ. Φαῖδρος XX (242c).

[5] ΠΛΑΤΩΝ. Ἀπολογ. XIX (31d). Ἡ μόνη περίπτωσις, καθ᾽ ἣν φαίνεται παρέλκων ὁ ἰσχυρισμὸς οὗτος εἶναι τὸ χωρίον τοῦ «Θεαιτήτου» (VII 151a)· «ἐνίοις μὲν τὸ γιγνόμενόν μοι δαιμόνιον ἀποκωλύει ξυνεῖναι, ἐνίοις δὲ ἐᾷ». Ἀλλὰ καὶ ἐνταῦθα δὲν πρόκειται περὶ προτροπῆς τοῦ δαιμονίου, ἀλλὰ περὶ ἀδρανείας αὐτοῦ, ἐξ ἧς συμπεραίνει ὁ Σωκράτης, ὅτι δύναται νὰ προσλάβῃ πάλιν τὸν μεταμεληθέντα εἰς τὸν κύκλον τῶν ἑταίρων αὐτοῦ.

[6] ΞΕΝΟΦ. Ἀπομνημ. I 1 4 καὶ IV 3 12.

[7] ΠΛΑΤΩΝ. Φαῖδρος XX (242c).

τος, δυνάμενον νὰ προβλέπῃ τὰ μέλλοντα καὶ νὰ προλέγῃ αὐτὰ εἰς τοὺς φίλους· καὶ οἱ μὲν ἀκολουθοῦντες τὰς συμβουλὰς αὐτοῦ ὠφελοῦνται, οἱ δὲ παρακούοντες μεταμέλλονται.[1] Ἡ ἀντίληψις αὕτη, στερουμένη ἱστορικοῦ κύρους,[2] εἶναι ἀπαύγασμα ἰδίων σκέψεων τοῦ Ξενοφῶντος, ἀπὸ χαρακτῆρος καὶ ἐξ ἰδιαιτέρων πεποιθήσεων ῥέποντος πάντοτε πρὸς τὴν μαντικήν.[3]

Εἴς τι ὅμως σημεῖον — τοῦτο δὲ εἶναι λίαν οὐσιῶδες — συμπίπτουσιν αἱ μαρτυρίαι τοῦ Πλάτωνος καὶ τοῦ Ξενοφῶντος, ὅτι δηλαδὴ ἡ ἐπίδρασις τοῦ δαιμονίου δὲν προέρχεται ἔξωθεν, δὲν ὑπόκειται δηλονότι εἰς τὴν ἀντίληψιν τῶν αἰσθήσεων· εἶναι ἄρα φωνὴ ἐκ τῶν ἔνδον, μυστική τις ἐπιβολὴ τοῦ θείου ἐπὶ τὴν ψυχὴν τοῦ Σωκράτους, μὴ ἐξωτερικευομένη κατ' οὐδένα τρόπον καὶ μὴ ἀντιληπτὴ εἰς τοὺς ἄλλους. Τὸ σημεῖον δὲν εἶναι αἰσθητὸν ἀλλὰ νοητόν. Ὁσάκις δὲ ὁ Σωκράτης ὁμιλεῖ περὶ φωνῆς δὲν λέγει ὅτι ἤκουσε φωνήν, ἀλλ' ὅτι «ἔδοξεν ἀκοῦσαι», ὅτι ἐφάνη αὐτῷ ὡσὰν νὰ ἤκουσε φωνήν, ἡ ὁποία ὅμως δὲν ἠκούσθη πραγματικῶς.

Τὸ ζήτημα τοῦ δαιμονίου τοῦ Σωκράτους ὑπῆρξεν ἐπὶ δύο καὶ πλέον χιλιετηρίδας celeberrima causa τῆς ἱστορίας καὶ τῆς φιλοσοφίας, ὡς ἐκ τούτου δὲ θεωρῶ σκόπιμον νὰ ῥίψω γοργὸν βλέμμα πρὸς τὰ ὀπίσω καὶ ν' ἀνακεφαλαιώσω ἐν γενικωτάταις γραμμαῖς τὰς διατυπωθείσας ποικίλας περὶ αὐτοῦ εἰκασίας. Ἡ ἔρευνα αὕτη ἔχει ἄλλως τε πολλὴν σπουδαιότητα, διότι ἐκ τῆς σημασίας, ἥτις θ' ἀποδοθῇ εἰς τὸ δαιμόνιον, ἐξαρτᾶται κατὰ μέγα μέρος

[1] Ξενοφ. Ἀπομνημ. I 1 4.

[2] Εὔστοχον κριτικὴν τῶν ἀνακριβειῶν τοῦ Ξενοφῶντος βλ. παρὰ Joël I 70 ἑ. «Δὲν εἶναι Σωκρατική, ἀλλὰ Ξενοφώντειος ἡ διαρκὴς σκόπιμος ἔξαρσις καὶ ἐγκωμίασις τῆς μαντικῆς, οὐ μόνον διότι συνδέεται ἀναποσπάστως πρὸς τὰς πνευματικὰς τάσεις, τὰ βιοτικὰ συμφέροντα καὶ τὰς ἄλλας μαρτυρίας τοῦ Ξενοφῶντος, ἀλλὰ καὶ διότι ἀντιτίθεται τέλεον πρὸς τὰ ἀσφαλέστερα καὶ κυριώτερα στοιχεῖα τῆς Σωκρατικῆς φιλοσοφίας.» (Joël I 89).

[3] Εἰς ὑπερεκατὸν χωρία τῶν συγγραμμάτων τοῦ Ξενοφῶντος προβάλλει ἡ ἐπ' αὐτὸν συνεχὴς ἐπίδρασις τῆς μαντικῆς. (Joël I 82).

ἡ ἑρμηνεία τοῦ περὶ καινῶν δαιμονίων στοιχείου τῆς κατηγορίας.

Κατὰ τὴν παρ' ἀρχαίοις ἐπικρατήσασαν γνώμην ὁ Σωκράτης ἐθεώρει τὸ δαιμόνιον αὐτοῦ ὡς πνεῦμα ὑπεράνθρωπον, πραγματικὸν δαίμονα, οὐσίαν ψυχικήν, ὡς ἔλεγον οἱ Στωϊκοί,[1] ἄγγελον φύλακα, ὡς θὰ ἐλέγομεν σήμερον· ὁ δαίμων, ὡς ἐνομίζετο, παρηκολούθει τὸν φιλόσοφον διαρκῶς καὶ ἀπέτρεπεν αὐτὸν ὁσάκις προετίθετο νὰ πράξῃ τι παρὰ τὸ ἀγαθὸν καὶ τὸ δίκαιον. Ἡ ἀνακρίβεια τοῦ Ξενοφῶντος ἴσως δὲν εἶναι ἐντελῶς ξένη πρὸς τὴν ἐπικράτησιν τῆς πλάνης ταύτης, ὑπὸ τῆς ὁποίας παρεσύρθη βραδύτερον καὶ ὁ Πλούταρχος[2] δι' αὐτοῦ δὲ καὶ πολλοὶ τῶν μεταγενεστέρων.

Ὁμοίαν γνώμην περὶ τοῦ δαιμονίου ἀνευρίσκομεν ἐπίσης εἰς τοὺς Ἀλεξανδρινοὺς φιλοσόφους καθὼς καὶ εἰς τοὺς πατέρας τῆς Ἐκκλησίας, εἶναι δὲ χαρακτηριστικὸν καὶ ἄξιον ἰδιαιτέρας μνείας ὅτι οἱ μὲν Δυτικοί, ὡς ὁ Τερτουλλιανός,[3] ὁ Μινούκιος,[4] ὁ Λακτάντιος,[5] ἀποδίδουσιν εἰς τὸ δαιμόνιον τοῦ Σωκράτους ἰδιότητας πονηροῦ δαίμονος,[6] ἐν ᾧ οἱ ἡμέτεροι Ἰουστῖνος,[7] Κλήμης,[8] Ὠριγένης,[9] Εὐσέβιος[10] καὶ ἄλλοι, φιλοσοφικῶς τε καὶ ἐθνικῶς προσκείμενοι τῷ μεγάλῳ Ἕλληνι φιλοσόφῳ, θεωροῦσιν αὐτὸ δαί-

[1] ΠΛΟΥΤΑΡΧ περὶ τ. ἀρεσκ. φιλοσ. φυσ. δογμ. I 8 (882 b). «Θαλῆς Πυθαγόρας Πλάτων οἱ Στωϊκοὶ δαίμονας ὑπάρχειν οὐσίας ψυχικάς.»

[2] WETZEL Ankläger 4 ἑ.

[3] TERTULL. Apolog. adv. gentes 22 (Migne I 464); de anima I (Migne II 688).

[4] MINUC. FEL. Octav. 26 (Migne III 322).

[5] LACTANT. Divin. Instit. II 15 (Migne VI 332 ἑ.).

[6] Καὶ ἐν τῇ γλώσσῃ τοῦ Εὐαγγελίου ἡ λέξις δαιμόνιον ἔχει πάντοτε τὴν σημασίαν κακοῦ δαίμονος, πνεύματος πονηροῦ καὶ ἀκαθάρτου. Βλ. ΜΑΤΘ. Η' 28 ἑ. Θ' 33 ἑ., ΜΑΡΚ. Ε' 1 ἑ., Ζ' 25 ἑ., ΛΟΥΚ. Δ' 41, Ζ' 34, Η' 27 ἑ., Θ' 42, 49, Ι' 17, ΙΑ' 14 ἑ., ΙΩΑΝΝ. Ζ' 21, Η' 48 ἑ., Ι' 20 ἑ.

[7] ΙΟΥΣΤΙΝ. ΦΙΛΟΣ. ἀπολογ. πρώτη ὑπὲρ Χριστ. 5 46 (Migne VI 336).

[8] ΚΛΗΜ. ΑΛΕΞΑΝΔ. Στρωμ. V 14 (Migne IX 136).

[9] ΩΡΙΓΕΝ. κατὰ Κέλσου VI 8 (Migne XI 1301).

[10] ΕΥΣΕΒ. ΠΑΜΦ. Προπ. Εὐαγγ. XIII 13 (Migne XXI 1108).

μονα ἀγαθόν, ὁδηγὸν ἄγγελον.[1] Ἡ γνώμη αὕτη ὑπερίσχυσε καὶ παρὰ τοῖς ἀνθρωπισταῖς, μετ' ἰδιαιτέρας δὲ ζέσεως ὑπεστηρίχθη ὑπὸ τοῦ Ὀλεαρίου.[2] Ἐπεκράτησεν ἀκλόνητος, παρ' ὅλην τὴν μακρὰν τῶν αἰώνων διαδοχήν, μέχρι πρὸ ὀλίγων δεκαετηρίδων, ἀλλ' ὑπέκυψε τέλος εἰς τὸν κοινὸν νόμον τῆς παρακμῆς, διότι ἡ νεωτέρα κριτικὴ οὐδεμίαν εὗρε πρὸς ὑποστήριξιν αὐτῆς μαρτυρίαν ἐν ταῖς ἀρχαίαις πηγαῖς.

Ἐκ διαμέτρου ἀντιτιθέμενοι πρὸς τὴν γνώμην ταύτην ἐχαρακτήρισάν τινες τὸν Σωκράτη ὡς ἀγύρτην καὶ παράφρονα — διότι καὶ τοιαῦται δυστυχῶς δοξασίαι διετυπώθησαν — ἐπινοήσαντα τὸν μῦθον τοῦ δαιμονίου πρὸς ἐξυπηρέτησιν ὡρισμένων σκοπῶν, οὓς δῆθεν ἐπεδίωκεν. Καὶ ὁ μὲν Fraguier ἐξέλαβε τὸ δαιμόνιον ὡς εἰρωνικὴν διατύπωσιν τῆς φυσικῆς ὀξυνοίας τοῦ Σωκράτους,[3] ὁ δὲ Barthélemy ἀνάλογον περίπου ἐκφέρων γνώμην ὑπέδειξεν ὅτι ἐν τῷ βίῳ τοῦ φιλοσόφου ὑπάρχουσι περιστατικά τινα ἀναφερόμενα εἰς τὸ δαιμόνιον, ἅτινα δύνανται νὰ κλονήσωσι τὴν πεποίθησιν ἡμῶν εἰς τὴν ἀκεραιότητα τοῦ χαρακτῆρος τοῦ Σωκράτους·[4] ὁ Plessing προβαίνων περαιτέρω ἀπεφήνατο ὡς ἀπὸ τρίποδος ὅτι ὁ Σωκράτης διὰ σκοποὺς πολιτικῆς ἀνατροπῆς διέφθειρε διὰ δώρων τὸ μαντεῖον τῶν Δελφῶν καὶ διέδιδε σκοπίμως τὴν φήμην περὶ ἐπικοινωνίας αὐτοῦ πρὸς θεῖα πνεύματα.[5] Ἄλλοι πάλιν ἐθεώρησαν τὸν Σωκράτη ὡς μελαγχολικὸν ἢ ὑποχον-

1 Βλ. HARNACK 15 ἑ.

2 Βλ. WETZEL Ankläger 13.

3 FRAGUIER IV 368 ἑ.

4 BARTHÉLEMY III 498. Ὁ ZELLER (II, 1⁴ 77), ᾧτινι ἀκολουθοῦσιν ἀνεξελέγκτως καὶ ἄλλοι, ἀναφέρει ὅτι ὁ BARTHÉLEMY χαρακτηρίζει τὸ δαιμόνιον ὡς «plaisanterie.» Τὸν χαρακτηρισμὸν τοῦτον δὲν ἠδυνήθην νὰ εὕρω ἐγὼ παρὰ τῷ Γάλλῳ συγγραφεῖ. Ἡ γνώμη ὅμως ὅτι ὁ Σωκράτης χαριεντιζόμενος ὡμίλει περὶ δαιμονίου εὕρηται παρ' ἀρχαίοις. Βλ. ΙΩΣΗΠ. κατὰ Ἀπίων· II 37 (263). Ἐκ τῶν νεωτέρων πρὸς τὴν γνώμην ταύτην ἀποκλίνει ὁ PFLEIDERER 44.

5 Διότι ἄλλως, προσθέτει δογματικῶς, δὲν ἐξηγεῖται κατ' οὐδένα τρόπον τὸ ὑπὲρ τοῦ Σωκράτους ἐγκώμιον τοῦ ἐν Δελφοῖς μαντείου! PLESSING 185 ἑ.

δριακὸν ἢ ἐπιληπτικόν, πάντας ὅμως ὑπερέβαλεν ὁ Lélut[1] διὰ τῆς ἀχαλινώτου αὐτοῦ φαντασίας χαρακτηρίσας τὸν μέγαν φιλόσοφον, οὗτινος ἡ διαλεκτικὴ ἀκολουθία καὶ ἡ ἄτεγκτος τῶν ἐπιχειρημάτων λογικὴ ἐκπλήσσει καὶ σήμερον, ὡς φρενοπαθῆ,[2] ὑποκείμενον συχνάκις εἰς ἐκστάσεις καὶ παραισθήσεις. Εἰς τὰς σκέψεις ταύτας ἔδωκεν ἴσως ἰδιαιτέραν ὤθησιν τὸ ἐπεισόδιον τῆς Ποτιδαίας, ὅπερ ἀναφέρει ὁ Ἀλκιβιάδης ἐν τῷ «Συμποσίῳ» τοῦ Πλάτωνος.[3] Μίαν ὅλην ἡμέραν καὶ μίαν νύκτα ἔμεινεν ὁ Σωκράτης ἐν τελείᾳ ἀπομονώσει ἐν τῷ στρατοπέδῳ τῆς Ποτιδαίας, βεβυθισμένος εἰς σκέψεις καὶ οὐδεμίαν δίδων προσοχὴν εἰς τὰ περὶ αὐτὸν γινόμενα. Τὴν ἀφαίρεσιν δὲ ταύτην ἀποδίδει ὁ Πλάτων εἰς βαθείας σκέψεις περὶ δυσκόλων φιλοσοφικῶν προβλημάτων, αἵτινες ἐκυρίευον πολλάκις τὸν Σωκράτη.[4] Ἀλλὰ μήπως ἐκ τοῦ βίου τόσων ἄλλων μεγάλων σοφῶν δὲν ἔχομεν παραδείγματα τοιαύτης πνευματικῆς ἀφαιρέσεως ἢ κωμικῆς αὐτόχρημα ἐπιλησμοσύνης;[5] Εἶναι ἀναντίρρητον ὅτι ἡ ἄμεσος συρροὴ ἀθρόων ἰδεῶν εἰς τὸν ἐγκέφαλον ἀναχαιτίζει πολλάκις τὴν λειτουργίαν αὐτοῦ πρὸς πᾶσαν ἄλλην κατεύθυνσιν.

Αἱ ἐξ ἱστορικοῦ καθήκοντος ἐκτεθεῖσαι ἀβάσιμοι καὶ ἥκιστα ἐπιστημονικαὶ σκέψεις αὗται, διὰ τῶν ὁποίων ἡ ἀπόδοσις τοῦ

[1] Lélut, L. Fr., Du Démon de Socrate, Paris 1836.

[2] Εὐστόχως παρατηρεῖ ὁ Fouillée (II 314): «Le seul voeu à faire, c'est que la nature produise le plus souvent possible des fous tels que Socrate.»

[3] Πλατων. Συμπόσ. XXXVI (220 c ἑ.) Παρεμφερὲς εἶναι καὶ τὸ ὑπὸ τοῦ Ἀπολλοδώρου ἀναφερόμενον ἐπεισόδιον πρὸ τῆς οἰκίας τοῦ Ἀγάθωνος (Πλατων. Συμπόσ. II 174 d ἑ.).

[4] «Ἡ αὐτὴ ἀφῃρημένη βύθισις τοῦ πνεύματος εἰς ἑαυτό», γράφει ὁ Zeller, «ἡ αὐτὴ πάλη πρός τινα ἰδέαν μήπω σαφῶς ἐν τῇ συνειδήσει ἐπεξεργασθεῖσαν, φέρει τὸν Σωκράτη ὁτὲ μὲν εἰς ἐκστατικὰς σκέψεις, ὁτὲ δὲ εἰς πράξεις ἀπορρεούσας ἐκ τῆς εἰωθυίας ἐκείνης τῷ πνευματικῷ αὐτοῦ βίῳ ἀποκαλύψεως.» (II 34 τῆς πρώτης ἐκδόσεως).

[5] Οὕτως ἱστορεῖται περὶ τοῦ Νευτωνος, ὅτι κατελθὼν ποτε εἰς τὸ ὑπόγειον τῆς οἰκίας αὐτοῦ διὰ νὰ φέρῃ οἶνον εἰς φιλοξενουμένους παρ' αὐτῷ φίλους ἔμεινεν ἐκεῖ ἐπὶ ὥραν πολλὴν καταληφθεὶς ὑπὸ ἀθρόων σκέψεων (Gomperz II³ 38)· καὶ περὶ ἄλλων μεγάλων ἀνδρῶν ἀναφέρονται πολλὰ παρόμοια ἀνέκδοτα.

δαιμονίου εἰς νοσηρὰν σωματικὴν ὑπερευαισθησίαν καταλήγει εἰς τὸν χαρακτηρισμὸν τοῦ μεγάλου μεταρρυθμιστοῦ τῆς φιλοσοφίας ὡς παράφρονος δὲν χρήζουσι βεβαίως εἰδικῆς ἀναιρέσεως, ἀφ' οὗ μάλιστα πρὸ πολλοῦ ὁ Schleiermacher ἀπέδειξεν ἀσφαλῶς ὅτι ὁ Σωκράτης οὐδέποτ' ἐφαντάσθη ἐπικοινωνίαν πρὸς δαίμονας, ἀλλ' εἶχε τὴν ἐπίμονον ἰδέαν θείου τινὸς σημείου, εὐμενοῦς τινος ἀποκαλύψεως τῆς θείας προνοίας.[1] Τοῦτο δὲ ἀκριβῶς ἀποτελεῖ τὴν βάσιν τῆς σήμερον ἰσχυούσης γνώμης περὶ τοῦ δαιμονίου τοῦ Σωκράτους, καθ' ἣν οὗτος εἶχε μὲν πλήρη πεποίθησιν περὶ τοῦ γινομένου σημείου, ἠπατᾶτο ὅμως ὡς πρὸς τὴν προέλευσιν αὐτοῦ. Φαινόμενον καθαρῶς ψυχικὸν ἀπέδιδεν εἰς ἐπίδρασιν τοῦ θείου.[2]

Ποικίλοι εἶναι οἱ χαρακτηρισμοί, οἵτινες ἐδόθησαν εἰς τὸ δαιμόνιον τοῦ Σωκράτους ὑπὸ τῶν νεωτέρων.[3] Τινὲς ἐθεώρησαν αὐτὸ ὡς «ἐσωτερικὸν χρησμόν»,[4] ἀφορῶντα εἰς τὴν «σκοπιμότητα ἢ τὸ ἄσκοπον μερικῶν πράξεων ἐν σχέσει πρὸς μέλλουσαν ἐπιτυχίαν», ἢ ὡς ἰσχυρὸν «προαίσθημα περὶ τοῦ ἐπωφελοῦς ἢ ἐπιβλαβοῦς τῶν πράξεων τούτων, ὡς ἐσωτερικήν τινα φωνήν, ἀποδοτέαν τοῦτο μὲν εἰς τὴν πεῖραν τοῦ βίου καὶ τὴν ὀξύτητα τῆς ἀντιλήψεως τοῦ Ἀθηναίου σοφοῦ, τοῦτο δὲ εἰς τὴν αὐτοσυνείδησιν καὶ τὸ συναίσθημα τοῦ εἰς τὴν ἰδίαν ἀτομικότητα ἁρμόζοντος, φωνήν, τῆς ὁποίας ἡ ψυχολογικὴ προέλευσις ἔμεινεν ἄγνωστος εἰς τὸν Σωκράτη, συμφώνως δὲ πρὸς τὸ πνεῦμα τῶν χρόνων αὐτοῦ μετεβλήθη εἰς πίστιν ἀμέσου τινὸς θείας ἀποκαλύψεως»[5] ἢ ὡς «ἐσωτερικὴν φωνὴν τῆς ἀτομικῆς εὐρυθμίας, ἥτις ἀπέβη ἐπὶ

1 Zeller II, 1^4 77 ἑ.

2 Sauer 13.

3 Ἐκτενῆ ἀνασκοπὴν τῶν περὶ δαιμονίου γνωμῶν παρέχει ὁ Rueck ἐν εἰδικῷ κεφαλαίῳ ὑπὸ τὸν τίτλον «Kritische und unkritische Auffassungen des Dämonions (Der unverf. Sokrates 211 ἑ.).

4 Zeller II, 1^4 83, Fouillée II 314.

5 Hegel II 95 ἑ. Zeller II, 1^4 88 ἑ. Πρβ. καὶ τὴν πρώτην ἔκδοσιν τῆς Φιλοσοφίας τῶν Ἑλλήνων τοῦ Zeller II 32 ἑ.

τέλους εἰς τὸν πιστὸν καὶ συνεχῆ παρατηρητὴν τοῦ κόσμου καὶ τοῦ ἀνθρωπίνου βίου, ἀκούσιός τις ρυθμιστὴς τῶν ἰδίων πράξεων».[1] Ἄλλοι πάλιν ἐξέλαβον τὸ δαιμόνιον ὡς πραγματικὴν θείαν φωνὴν[2] ἢ ἐταύτισαν αὐτὸ πρὸς τὴν λεπτὴν ὁρμέμφυτον καὶ ἐπιτακτικὴν φωνὴν τῆς συνειδήσεως·[3] ἄλλοι τέλος ἐχαρακτήρισαν αὐτὸ ὡς κατ' ἐξοχὴν ἀνεπτυγμένον ψυχικὸν προαίσθημα[4] ἢ ἔνστικτον,[5] καθοδηγοῦν τὸν Σωκράτη εἰς τὰς πράξεις αὐτοῦ, ὡς μεγαλοφυᾶ ἔμπνευσιν,[6] ὥς τινα ἐκ τῶν ἀορίστων ὁρμῶν τοῦ ψυχικοῦ βίου ἀναδυομένην, σκοτεινὴν μέν, ἀλλ' ἀληθῆ γνῶσιν τοῦ ὀρθοῦ καὶ συμφώνου πρὸς τὴν ἰδίαν αὐτοῦ φύσιν.[7] Ἂν ὅμως, παρατηρεῖ ὁ Gomperz, «αἱ ἐκ τοῦ βάθους τοῦ ἀγνώστου προερχό-

1 Hermann Platon. Philos. I 236. Ὁμοίως Ribbing II 32, Ueberweg-Heinze-Praechter I[10] 103.

2 Volquardsen 71. Ὁμοίως v. Lasaulx (20 ἑ.), ὅστις ἐκ τῶν περὶ δαιμονίου μέχρι τοῦδε δοθεισῶν ἑρμηνειῶν ἀρίστην εὑρίσκει τὴν τοῦ Πλουτάρχου.

3 Breitenbach 502 καὶ ἐκ τῶν ἡμετέρων ὁ Λαμπρος (Σπ., Ἱστορ. τῆς Ἑλλάδος, Ἀθῆναι 1888) II 159.

4 Fréret 275, du Prel 140.

5 Nietzsche 95.

6 Joël I 75: «Aber wenn Sokrates das Subjekt noch so intellektualistisch faßte, es blieb ein im Denken nicht auflösbarer Rest, der sich in der Entscheidung als individueller Takt, als Gewissen, als intellektuell und sittlich richtiges Gefühls- und Willensinstinkt, als geniale Intuition und als idealer, religiöser Antrieb geltend machte, und diese unbestimmte psychische Macht, deren Wirken Sokrates anerkennen mußte, wo dem Intellekt die Handhaben der Begriffe ausgingen, die er aber nicht erklären konnte, diese ihm fremdbleibende innere Macht nannte er δαιμόνιον. Es war die Rache des ἄλογον μέρος ψυχῆς (Ἀριστοτ. Ἠθικ. μεγ. 1182a), daß es sich von diesem Rationalisten zurückdrängen ließ bis in den letzten dunkelsten Winkel der Seele, aber von dort aus um so imponirender seine Herrschaft zur Geltung brachte.» Τὸ ἄλογον μέρος τῆς ψυχῆς δὲν παρεδέχετο ὁ Σωκράτης. Κατ' αὐτὸν τὰ πάντα ἐκανονίζοντο ὑπὸ τοῦ ὀρθοῦ λόγου (Gomperz II[3] 54). Πρβ. καὶ Busse 125 ἑ. Ὡς μεγαλοφυᾶ ἔμπνευσιν ἐξηγεῖ τὸ δαιμόνιον καὶ ὁ ἡμέτερος Παπαρρηγοπουλος (Κωνστ., Ἱστορία τοῦ Ἑλλην. Ἔθνους, Ἀθῆναι 1902) I[4] 825.

7 Ὁ Kralik (7) γράφει ὅτι τὸ δαιμόνιον τοῦ Σωκράτους οὐδὲν ἄλλο εἶναι ἢ «sein ideales oder intellegibles Ich, das ihm ebenso gegenständlich geworden ist, wie die Begriffe oder Ideen der Dinge.»

μεναι ἀποτροπαὶ προέβαλλον μὲ τὴν δύναμιν ἀκουστικῶν παραισθήσεων, ἂν προσέτι ἀσήμαντά τινα ἐμποδιστικὰ συναισθήματα, τὰ ὁποῖα ὅλοι γνωρίζομεν, ἐξελαμβάνοντο ὑπὸ τοῦ Σωκράτους ὡς θεῖαι ὑποβολαί, ὥστε νὰ θεωρηθῇ τὸ δαιμόνιον κοινὴ ἔκφρασις ποικίλων ψυχικῶν φαινομένων, εἶναι ζητήματα, περὶ τῶν ὁποίων μόλις εἰκασίας δυνάμεθα νὰ διατυπώσωμεν καὶ ταύτας οὐχὶ μετ' ἀπολύτου πιθανότητος.»[1]

Πᾶσαι αἱ ἀνωτέρω ἐκτεθεῖσαι θεωρίαι περὶ τοῦ δαιμονίου ἀντίκεινται κατὰ τὸ μᾶλλον καὶ ἧττον πρὸς τὰς περὶ αὐτοῦ εἰδήσεις τοῦ Πλάτωνος καὶ τοῦ Ξενοφῶντος.

Ἐν πρώτοις τὸ δαιμόνιον τοῦ Σωκράτους δὲν εἶναι δυνατὸν νὰ θεωρηθῇ ὡς προαίσθημα ἀπορρέον ἐκ τῆς μακρᾶς πείρας τοῦ φιλοσόφου, ἀφ' οὗ οὗτος ἐπανειλημμένως διακηρύσσει ὅτι ἡ δύναμις τοῦ δαιμονίου ἐξεδηλώθη αὐτῷ ἐκ μικρᾶς ἡλικίας. Οὐδὲ πρὸς τὴν συνείδησιν δικαιούμεθα νὰ ταυτίσωμεν αὐτό,ἀφ' οὗ οὐδαμῶς παρουσιάζεται ὡς φωνὴ ἀμείβουσα ἢ ἐπιπλήττουσα, ἀλλ' ὡς δύναμις ἀποτρεπτικὴ[2] διαφόρων πράξεων, σοβαρῶν ἢ ἀσημάντων, συνήθως ὅμως οὐδεμίαν ἐχουσῶν σχέσιν πρὸς τὴν ἠθικήν. Τὸ δαιμόνιον δὲν θέτει φιλοσοφικὰς ἀρχὰς οὐδὲ φιλοσοφικὰ δόγματα. Τοὐναντίον ὅλα ταῦτα ἀποκλείει ὁ Σωκράτης τοῦ κύκλου τῆς θείας ἀποκαλύψεως καὶ τῆς μαντικῆς ἐν γένει καὶ ὑποβάλλει ὑπὸ τὴν ἁρμοδιότητα τῆς ἐλλόγου ἀνθρωπίνης σκέψεως. Μᾶλλον εὐλογοφανὴς καὶ σύμφωνος πρὸς τὰς πηγὰς θὰ ἦτο ἡ θεωρία τοῦ ἐνστίκτου, ἂν μὴ ἀντέκειτο εἰς τὰ πορίσματα τῆς νεωτέρας θετικῆς ἐπιστήμης.

Κατ' ἐμὴν γνώμην τὸ δαιμόνιον τοῦ Σωκράτους δέον νὰ ἐξετασθῇ κατὰ δύο διαφόρους ἐπόψεις δηλονότι τὴν ἀντικειμενικὴν καὶ τὴν ὑποκειμενικήν. Ἐν ἄλλαις λέξεσι· πρέπει νὰ ἐξακριβωθῇ κατὰ τὸ δυνατὸν ὅ,τι πιθανῶς ἦτο καὶ οἷον ἐνομίζετο ὑπὸ τοῦ Σωκράτους.

[1] Gomperz II[3] 71.

[2] Καὶ «προτρεπτική» κατὰ τὸν Ξενοφῶντα.

Ἐξ ἐπόψεως ἀντικειμενικῆς τὸ δαιμόνιον οὐδὲν ἄλλο ἦτο ἢ αὐτὸς ὁ ὀρθὸς λόγος, ἐν τῇ τελειοτάτῃ αὐτοῦ ἐνεργείᾳ ἐπιδρῶν ἑκάστοτε ἐπὶ τὰς πράξεις τοῦ Σωκράτους, τάς τε σοβαρὰς καὶ τὰς ἐπουσιώδεις. Διάνοια εἴπερ τις καὶ ἄλλη ὑγιὴς καὶ διαυγής, ὡς ἡ τοῦ Σωκράτους, δὲν ἦτο δυνατὸν νὰ προσκόψῃ ποτὲ κατὰ τὴν λῆψιν οἱασδήποτε ἀποφάσεως ἢ κατὰ τὴν εὔστοχον αὐτῆς ἐφαρμογήν.[1] Ὁ Σωκράτης ὁδηγούμενος ὑπὸ τοῦ ὀρθοῦ λόγου προέβλεπεν εἰς πᾶσαν ἐνδεχομένην περίπτωσιν τὴν συμφορωτέραν, δικαιοτέραν καὶ ὀρθοτέραν ὁδόν, ἣν ὤφειλε ν' ἀκολουθήσῃ, ἐρρύθμιζε δὲ ἀναλόγως τὰς ἀποφάσεις αὐτοῦ. Ἀλλὰ καὶ αἱ συμβουλαὶ ἃς ἐρωτώμενος ἔδιδεν ἑκάστοτε εἰς τοὺς ἑταίρους ὑπὸ τύπον προρρήσεων, ἂν πιστεύσωμεν εἰς τὰς εἰδήσεις τοῦ Ξενοφῶντος, ἦσαν κατ' ἀνάγκην ὀρθαὶ καὶ σκόπιμοι, διότι ἐβασίζοντο καὶ αὗται ἐπὶ τοῦ ὀρθοῦ λόγου· εἶναι δὲ εὐνόητον ὅτι προεκάλουν πολλάκις τὸν γενικὸν θαυμασμὸν διὰ τὴν ἀκριβῆ αὐτῶν ἐπαλήθευσιν καὶ ἀπεδίδοντο συμφώνως πρὸς τὸ πνεῦμα τῶν χρόνων ἐκείνων εἰς ὑπεράνθρωπον ἐπίδρασιν.

Ἴσως κατὰ τῆς τοιαύτης ἑρμηνείας τοῦ δαιμονίου προβληθῇ ἡ ἔνστασις, ὅτι τοῦτο ἤρξατο ἐκδηλούμενον εἰς τὸν Σωκράτη ἐκ μικρᾶς ἡλικίας. Ἐν πρώτοις ὅμως τὸ «ἐκ παιδὸς ἀρξάμενον» δὲν σημαίνει τὴν παιδικήν, ἀλλὰ μᾶλλον τὴν ἐφηβικὴν ἡλικίαν·[2] σημειωτέον δὲ προσέτι ὅτι ἐπὶ τῶν μεγαλοφυῶν διανοιῶν δὲν πρέπει νὰ ἐφαρμόζηται τὸ μέτρον τῶν κοινῶν ἀνθρώπων. Ἡ δύναμις τῆς ψυχῆς καὶ ἡ ὡριμότης τοῦ πνεύματος τῶν μεγάλων ἀνδρῶν δὲν ἐξαρτῶνται ἐκ τῆς ἡλικίας, ἀλλ' ἐκ τῶν ἐφοδίων

[1] Τὴν δύναμιν τοῦ ὀρθοῦ λόγου τοῦ Σωκράτους ἐξαίρει ὁ ΞΕΝΟΦΩΝ ἐν τέλει τῶν Ἀπομνημονευμάτων (IV 8 11)· «. . . φρόνιμος δὲ ὥστε μὴ διαμαρτάνειν κρίνων τὰ βελτίω καὶ τὰ χείρω μηδὲ ἄλλου προσδέεσθαι, ἀλλ' αὐτάρκης εἶναι πρὸς τὴν τούτων γνῶσιν, ἱκανὸς δὲ καὶ λόγῳ εἰπεῖν τε καὶ διορίσασθαι τὰ τοιαῦτα, ἱκανὸς δὲ καὶ ἄλλους δοκιμάσαι τε καὶ ἁμαρτάνοντας ἐλέγξαι καὶ προτρέψασθαι ἐπ' ἀρετὴν καὶ καλοκαγαθίαν, ἐδόκει τοιοῦτος εἶναι οἷος ἂν εἴη ἄριστός τε ἀνὴρ καὶ εὐδαιμονέστατος.»

[2] ZELLER II, 1^4 85^2.

διὰ τῶν ὁποίων ἐπροίκισεν αὐτοὺς ἡ παντοδύναμος φύσις. Μήπως δὲν ἔχομεν σπάνια μὲν ἀλλὰ χαρακτηριστικὰ παραδείγματα δεκαετῶν παίδων μὲ προώρους ἐκδηλώσεις καταπλησσούσης ποιητικῆς ἢ μουσικῆς ἢ μαθηματικῆς ἰδιοφυΐας; Διατὶ νὰ μὴ παραδεχθῶμεν καὶ παρὰ τῷ Σωκράτει τοιαύτην τινὰ πρόωρον, ἀνεξήγητον βεβαίως διὰ τοὺς πολλούς, τελειότητα τῆς διανοητικῆς λειτουργίας, ἵνα μὴ ἐξάρω τὸ παράδειγμα τοῦ δωδεκαετοῦς Ἰησοῦ καταπλήξαντος διὰ τῆς σοφίας αὐτοῦ τοὺς εὐρυμαθεῖς νομοδιδασκάλους τῆς συναγωγῆς;

Καὶ ἑτέρα ἔνστασις ἴσως προβληθῇ κατὰ τῆς ὑπ᾿ ἐμοῦ διατυπουμένης περὶ δαιμονίου γνώμης· ὅτι δηλαδὴ αὕτη προσκρούει πρὸς τὰς περιπτώσεις ἐκείνας τῶν πηγῶν, καθ᾿ ἃς ἡ ἔκβασις ἢ ἡ ἀκολουθία πράξεώς τινος δὲν εἶναι δυνατὸν νὰ προορασθῇ ἐπὶ τῇ βάσει τῶν ἀναλλοιώτων νόμων τοῦ ὀρθοῦ λόγου, ἐξαρτωμένη ἐξ ὅλως τυχαίων ἐπεισοδίων ἢ γεγονότων. Εἰς τοιαύτας περιπτώσεις ὀρθὸς λόγος βεβαίως δὲν χωρεῖ, ἡ δὲ λῆψις τοιάσδε ἢ τοιάσδε ἀποφάσεως εἶναί τι ἐπίσης τυχαῖον.

Εἰς τοὺς ἐνισταμένους θ᾿ ἀπαντήσω ὅτι εἶναι ἀναμφισβήτητος ἀδυναμία τῆς ἀνθρωπίνης διανοίας νὰ κρίνῃ πάντοτε ἐξ ὑστέρων τὰς τυχαίως λαμβανομένας ἀποφάσεις ταύτας. Καὶ ἡ μὲν ἐπιτυχὴς ἔκβασις αὐτῶν ἀποδίδεται εἰς εὐθυκρισίαν ἢ εἰς προαίσθημα ἢ εἰς εὔστοχον ἔμπνευσιν — ἐν ἑνὶ λόγῳ εἰς τὸ δαιμόνιον — ἡ δὲ ἀτυχὴς παροράται τελείως. Καὶ σήμερον ἀκόμη πλεῖστοι ἄνθρωποι προληπτικοὶ ἢ ἀσχολούμενοι περὶ τὴν ὀνειροσκοπίαν προερμηνεύουσι μετὰ πεποιθήσεως φαινόμενα τοῦ ἐν ἐγρηγόρσει ἢ τοῦ καθ᾿ ὕπνους ψυχικοῦ βίου, καὶ ἐνισχύουσιν ἔτι περισσότερον τὰς πεποιθήσεις αὐτῶν, ὁσάκις εἴς τινα σημεῖα ἐπαληθεύσωσι κατὰ σύμπτωσιν αἱ γενόμεναι προρρήσεις, λησμονοῦσιν ὅμως παντελῶς τὰς μυρίας ἄλλας περιπτώσεις, καθ᾿ ἃς ἡ ἐπαλήθευσις δὲν ἐπέρχεται. Ἀπέναντι λοιπὸν τῶν ἀπειραρίθμων τυχαίων ἀποφάσεων, τὰς ὁποίας ὁ Σωκράτης ἔλαβε καθ᾿ ὅλον τὸν μακρὸν αὐτοῦ βίον, τί σημαίνει ἂν εἰς ὀλίγας τινὰς περιπτώσεις, ἀναφερομένας ὑπὸ

τοῦ Πλάτωνος καὶ τοῦ Ξενοφῶντος, ἡ τύχη ἐστρατήγησε κάλλιον καὶ ἡ ἐπιτυχία αὕτη ἀπεδόθη ἐξ ὑστέρων ἐπίσης εἰς τὸ δαιμόνιον;

Καὶ ἤδη καταλήγω εἰς τὴν ὑποκειμενικὴν ἔποψιν τοῦ δαιμονίου. Οἱ πολλοὶ ἐξετάζοντες τὴν ἔποψιν ταύτην ὑποπίπτουσιν εἰς τὴν πλάνην, ἣν ἐκάκισα ἀνωτέρω,[1] ὅτι λαμβάνουσιν ὡς ἀφετηρίαν τῶν σκέψεων αὐτῶν τὰ σημερινὰ πορίσματα τῆς φιλοσοφίας καὶ τὰς τελευταίας τῶν θετικῶν ἐπιστημῶν προόδους, ἕνεκα τῶν ὁποίων ἄνθρωποι πεφωτισμένοι δὲν εἶναι δυνατὸν νὰ παραδεχθῶσιν ὑπερφυσικὰς ἐμπνεύσεις καὶ ἐπιδράσεις. Ἀλλ' ὁ Σωκράτης δὲν ζῇ σήμερον. Ἐὰν ἔζη, ἂς εἶναι περὶ τούτου βέβαιοι οἱ χαρακτηρίσαντες αὐτὸν ὡς φρενοβλαβῆ, δὲν θὰ ἐπίστευεν εἰς τὴν ἐπίδρασιν τοῦ δαιμονίου. Ἀλλὰ κατὰ τὸν πέμπτον πρὸ Χριστοῦ αἰῶνα τὸ περιβάλλον ἦτο διάφορον καὶ αἱ θετικαὶ γνώσεις ἀπεῖχον πολὺ τῶν σημερινῶν. Ὁ Σωκράτης παρ' ὅλον τὸ πνευματικὸν αὐτοῦ μεγαλεῖον, δὲν ἦτο τελείως ἀπηλλαγμένος τῶν θρησκευτικῶν προλήψεων καὶ δοξασιῶν τῶν χρόνων ἐκείνων. Αὗται εἶναι πάντοτε βαθύτατα ἐρριζωμέναι εἰς τὰς ψυχὰς τῶν ἀτόμων καὶ τῶν λαῶν, διὰ τοῦτο δὲ δὲν δύνανται ν ἀνατραπῶσιν εὐκόλως. Καὶ αὐτὸς ὁ Σωκράτης ἐδοκίμασεν ἀναμφιβόλως μέγιστον ψυχικὸν σάλον, ἕως οὗ συμβιβάσῃ τὰς πατροπαραδότους θρησκευτικὰς πεποιθήσεις πρὸς τὸν θεσμὸν τῆς μονοθεΐας, εἰς τὸν ὁποῖον κατέληξεν. Ἀλλὰ καὶ μετὰ τὴν ἀποκρυστάλλωσιν τοῦ θεσμοῦ τούτου φαίνεται πολλάκις ἀμφιταλαντευόμενος· ἐν ᾧ δὲ ὁμιλεῖ σχεδὸν πάντοτε περὶ τοῦ θεοῦ, ὡς μόνου ὄντος, ἐνίοτε παρασύρεται ὑπὸ τῶν παλαιῶν πεποιθήσεων καὶ ἀναφέρει πάλιν γενικῶς τοὺς θεοὺς τῆς πόλεως, οὓς ἄλλως τε δὲν ἔπαυσέ ποτε τιμῶν καὶ σέβων. Ἡ πρὸς τὴν θρησκείαν τῶν πατέρων πίστις κλονεῖται ἴσως, ἀλλὰ δὲν ἐκριζοῦται παντελῶς. Εἶναι συνυφὴς πρὸς τὸν ὅλον βίον καὶ πληροῖ κενόν τι τῆς ἀνθρωπίνης ψυχῆς.

[1] Βλ. ἀνωτ. 49 ἑ.

Τμῆμα τῆς θρησκείας ταύτης ἦτο παρ' ἀρχαίοις ἡ πρὸς τὴν μαντικὴν πίστις. Καὶ ὁ Σωκράτης δὲ εἶχε πεποίθησιν ὅτι οἱ θεοὶ ἐκδηλοῦσι τὴν θέλησιν αὐτῶν δι' ἀοράτων σημείων, ὅτι ἐπιδρῶσιν ἐπὶ τὴν ψυχὴν τῶν ἀνθρώπων καὶ καθοδηγοῦσι τὰς πράξεις αὐτῶν. Ἀλλ' ὁ Σωκράτης ἤθελε νὰ περιορίσῃ τὴν ἔκτασιν τῆς μαντικῆς, διότι ἐπρέσβευεν ὅτι πλεῖστα ζητήματα διὰ τὰ ὁποῖα προσέφευγον οἱ πολλοὶ εἰς τὰ μαντεῖα ἠδύναντο νὰ λυθῶσι διὰ τῆς γνώσεως.[1] Μόνον διὰ τὰ ἄδηλα ἔδει νὰ ζητῆται ὁ χρησμός.[2] Κατὰ τὸν Σωκράτη ἡ μαντικὴ δὲν ἦτο ἀποκλειστικὸν προνόμιον ὡρισμένων προσώπων, ἀλλ' ἕκαστος ἄνθρωπος διὰ τῆς αὐτογνωσίας ἠδύνατο νὰ γίνῃ μάντις ἑαυτοῦ,[3] διὰ τῆς ἐνασκήσεως δὲ τοῦ δικαίου καὶ τῆς ἀρετῆς ἠδύνατο ν' ἀποβῇ ἄξιος τῆς θείας ἐπιδράσεως, τῆς ἀποκαλύψεως τοῦ δαιμονίου.

Διὰ τῶν νέων ἀρχῶν τοῦ Σωκράτους ἐχωρίζετο τέλεον ἡ ἠθικὴ ἀπὸ τῆς θρησκείας,[4] ἐτίθετο ἡ γνῶσις καὶ ὁ λόγος ὑπεράνω τῆς τυφλῆς πίστεως, κατεφέρετο δὲ ταὐτοχρόνως σοβαρὸν πλῆγμα κατὰ τοῦ κύρους τῶν μάντεων καὶ τῶν οἰωνοσκόπων, οἵτινες ἐν Ἀθήναις, ὅπως καὶ ἀλλαχοῦ, ἦσαν οἱ ὑπέρτατοι ρυθμισταὶ τῶν πράξεων τῶν ἀτόμων καὶ τῆς πολιτείας.[5] Ὁ Σωκράτης συναισθανόμενος ὅτι οὐδένα ποτὲ ἠδίκησε, ὅτι μόνον σκοπὸν τοῦ βίου εἶχε τὴν ἐξάσκησιν τῆς ἀρετῆς ἐθεώρει ἑαυτὸν εὐλόγως εἴπερ τινὰ καὶ ἄλλον ἄξιον κοινωνὸν τῆς μαντικῆς χάριτος,[6]

1 ΞΕΝΟΦ. Ἀπομνημ. I 1 9. «Ἔφη δὲ δεῖν, ἃ μὲν μαθόντας ποιεῖν ἔδωκαν οἱ θεοί, μανθάνειν, ἃ δὲ μὴ δῆλα τοῖς ἀνθρώποις ἐστί, πειρᾶσθαι διὰ μαντικῆς παρὰ τῶν θεῶν πυνθάνεσθαι.»

2 ΞΕΝΟΦ. Ἀπομνημ. I 1 6· «περὶ δὲ τῶν ἀδήλων ὅπως ἀποβήσοιτο μαντευσομένους ἔπεμπεν, εἰ ποιητέα.»

3 ΠΛΑΤΩΝ. Φαῖδρος XX (242 c)· «μαντικόν γέ τι καὶ ἡ ψυχή». Αὐτόθι· «Εἰμὶ δὴ οὖν μάντις μέν, οὐ πάνυ δὲ σπουδαῖος, . . . ὅσον μὲν ἐμαυτῷ μόνον ἱκανός.»

4 MEYER IV 451.

5 Ἐπὶ τὸ σκοτεινὸν ἔργον τῶν ἀνδρῶν τούτων, καθ' ὧν ἀντεπεξῆλθεν ἐν Ἰουδαίᾳ ὁ ΙΕΡΕΜΙΑΣ καὶ ἄλλοι προφῆται ἐν ὀνόματι τοῦ ΙΕΧΩΒΑ, ἐν Ἑλλάδι ἔρριψεν ἄπλετον φῶς ἡ φιλοσοφία τοῦ Σωκράτους. LINCKE 422.

6 Ἀντιθ. γνώμ. BUSSE 124.

τοὐλάχιστον πρὸς οἰκείαν χρῆσιν,[1] καὶ εἶχε τὴν στερρὰν πεποίθησιν ὅτι ἐξετέλει ἐν τῷ κόσμῳ θείαν τινὰ ἀποστολήν,[2] τὴν ἀποστολὴν τοῦ ἐλέγχειν τοὺς δοκησισόφους καὶ διδάσκειν τὴν ἀρετήν, ἣν ἐθεώρει ἐφικτὴν διὰ τῆς γνώσεως, ὡς μανθάνομεν ἐκ τοῦ «Μένωνος» καὶ τοῦ «Πρωταγόρου.»[3]

Ἡ κατὰ τὴν ἐκπλήρωσιν τῆς ἀποστολῆς ταύτης καθοδηγοῦσα τὸν Σωκράτη ἀόρατος θεία δύναμις ἦτο κατὰ τὴν γνώμην αὐτοῦ τὸ δαιμόνιον· ἡ πρὸς αὐτὸ πίστις τοῦ φιλοσόφου ἦτο ἀληθὴς καὶ ἀκράδαντος.[4] Τὴν δὲ στερρὰν ταύτην πίστιν οὐ μόνον δὲν ἀπέκρυπτεν, ἀλλὰ καὶ διεκήρυττε πολλάκις δημοσίᾳ, σκανδαλίζων οὕτω τοὺς περὶ τὴν θρησκείαν ἀρχαιοτροποῦντας καὶ ὑποβοηθῶν τὸ ἔργον τῶν ἐξ ἐπαγγέλματος ἢ ἐξ ἔχθρας συκοφαντῶν, οἵτινες ἔρριπτον κατ᾽ αὐτοῦ πάρθεια βέλη, διαδίδοντες ἐπιτηδείως ὅτι ὁ Σωκράτης πρεσβεύει καὶ διδάσκει καινὰ δαιμόνια μὴ συμβιβαζόμενα πρὸς τὰς ἐπικρατούσας θρησκευτικὰς πεποιθήσεις. Ἐκ τῶν διαδόσεων τούτων, αἵτινες εἶχον προκαλέσει ἐν Ἀθήναις λανθάνουσάν τινα κατὰ τοῦ Σωκράτους καταφοράν, ἐπωφελήθησαν ἐν τῇ δοθείσῃ εὐκαιρίᾳ οἱ ἀναλαβόντες τὸν κατὰ τοῦ γέροντος φιλοσόφου ἀμείλικτον ἀγῶνα.

[1] Θεωρῶ περιττὸν νὰ ἐξάρω ἰδιαιτέρως ὅτι ἡ ἀντίληψις αὕτη τοῦ Σωκράτους οὐδὲν εἶχε τὸ ἀσεβές, ἀφ᾽ οὗ ἐκτὸς τῶν δημοσίων μαντείων πληθώρα χρησμολόγων κατέκλυζον τὰς πόλεις καὶ προέλεγον εἰς τοὺς ἁπλοϊκοὺς τὰ μέλλοντα ἐπὶ γενναίᾳ ἀμοιβῇ. SCHOEMANN-LIPSIUS II[4] 312 ἑ., ZELLER II, 1[4] 219[1].

[2] ΠΛΑΤΩΝ. Ἀπολογ. XXII (33c)· «ἐμοὶ δὲ τοῦτο ... προστέτακται ὑπὸ τοῦ θεοῦ». ΠΛΑΤΩΝ. Ἀπολογ. XVII (30a)· «ταῦτα γὰρ κελεύει ὁ θεός, εὖ ἴστε, καὶ ἐγὼ οἴομαι οὐδέν πω ὑμῖν μεῖζον ἀγαθὸν γενέσθαι ἐν τῇ πόλει ἢ τὴν ἐμὴν τῷ θεῷ ὑπηρεσίαν». Αὐτόθι XVIII (30e)· «οἷον δή μοι δοκεῖ ὁ θεὸς ἐμὲ τῇ πόλει προστεθεικέναι τοιοῦτόν τινα, ὃς ὑμᾶς ἐγείρων καὶ πείθων καὶ ὀνειδίζων ἕνα ἕκαστον οὐδὲν παύομαι τὴν ἡμέραν ὅλην πανταχοῦ προσκαθίζων». ΠΛΑΤΩΝ. Θεαίτ. VII (150c)· «μαιεύεσθαί με ὁ θεὸς ἀναγκάζει». Πρβ. καὶ PIAT. 83 ἑ.

[3] ΠΛΑΤΩΝ. Μένων XXVI (89c), Πρωταγ. XIII (323c) ἑ., XVII (329b).

[4] Πρβ. ROECK Der unverf. Sokrates 307. «Ἂς μὴ θίξωμεν», λέγει ὁ SAUER (18), «τὴν πεποίθησιν τοῦ Σωκράτους εἰς τὸ δαιμόνιον αὐτοῦ, ἥτις εἶναι τμῆμα τῆς θρησκευτικῆς αὐτοῦ πίστεως, καὶ ἂν ἀκόμη ὑπάρχῃ κίνδυνος νὰ παρεισδύσῃ μετ᾽

II. Η ΦΙΛΟΣΟΦΙΑ ΤΟΥ ΣΩΚΡΑΤΟΥΣ ΚΑΙ Η ΔΡΑΣΙΣ ΑΥΤΟΥ ΕΝ ΤΗι ΠΟΛΙΤΕΙΑι

Πρὸς διαφώτισιν τῶν λόγων, οἵτινες κατέληξαν εἰς τὴν κατηγορίαν τοῦ Μελήτου, εἶναι ὡσαύτως ἀπαραίτητον, ὡς ὑπέδειξα ἀνωτέρω,[1] ὅπως ἐξετασθῶσιν ἐν γενικαῖς γραμμαῖς καὶ αἱ θεμελιώδεις βάσεις τῆς Σωκρατικῆς φιλοσοφίας, ἥτις ὑπῆρξεν ὡσαύτως αἰτία μεγάλων ἐν Ἀθήναις δυσαρεσκειῶν. Δὲν πρόκειται βεβαίως νὰ δοθῇ ἐνταῦθα τελεία εἰκὼν τῶν φιλοσοφικῶν ἀρχῶν τοῦ Σωκράτους οὐδὲ νὰ περιγραφῶσιν οἱ εὐρεῖς ὁρίζοντες, οὓς διήνοιξεν εἰς τὸ ἀνθρώπινον πνεῦμα ἡ μεγάλη ἐκείνου διάνοια. Τὸ δυσχερὲς ἄλλως τε καὶ πολύπονον τοῦτο ἔργον θά με ἀπεμάκρυνε πολὺ τοῦ κυρίου θέματος τῆς παρούσης συγγραφῆς. Ἀμυδρὰ ὅμως σκιαγραφία τῆς φιλοσοφικῆς δράσεως τοῦ Σωκράτους καὶ ἰδίᾳ τῆς μεθόδου, ᾗ τινι πρῶτος αὐτὸς ἐχρήσατο φιλοσοφῶν, εἶναι ἀναγκαία, ἀλλὰ καὶ ἐπαρκὴς διὰ τὸν ἐνταῦθα ἐπιδιωκόμενον σκοπόν.

Ὁ Σωκράτης δὲν ἦτο ἁπλοῦς λαϊκὸς ἠθικολόγος ἢ πλανόδιος παιδαγωγός, ὡς ἐθεώρησαν αὐτόν τινες τῶν ἀρχαίων καὶ τῶν νεωτέρων συγγραφέων.[2] Ἂν ἡ γνώμη αὕτη εἶχετο ἀληθείας, θὰ ἔμενε τελείως ἀνεξήγητος ἡ μεγάλη ἐπίδρασις, ἣν ἔσχεν ὁ Σωκράτης ἐπὶ τὰς ἐξοχωτάτας διανοίας τῶν ἀρχαίων καὶ τῶν μεταγενεστέρων χρόνων, ὡς καὶ τὸ γεγονὸς ὅτι ἡ μετέπειτα φιλοσοφία, μηδ' αὐτῆς τῆς Στωϊκῆς ἐξαιρουμένης, ἐθεώρει ἐκεῖνον μέγαν καὶ ρηξικέλευθον ἀναμορφωτήν, δόντα νέαν κατεύθυνσιν εἰς τὰς φιλοσοφικὰς ἐρεύνας. Καὶ ὁμολογουμένως ὁ Σωκράτης ὑπῆρξεν οὐχὶ μόνον ἐπανορθωτής, ἀλλὰ καὶ σωτὴρ τῆς φιλοσοφίας.[3]

αὐτῆς ἀρκετὴ ποσότης δεισιδαιμονίας· ἂς μὴ κλονήσωμεν αὐτὴν ἐφ' ὅσον τοὐλάχιστον ἡ φιλοσοφία ἀδυνατεῖ νὰ ἑρμηνεύσῃ ἐπὶ τῇ βάσει τῶν θεωριῶν αὐτῆς, τὴν πίστιν ταύτην εἰς τὸ δαιμόνιον.»

[1] Βλ. ἀνωτ. 49.

[2] Πρβ. ὡς πρὸς τὸ ζήτημα τοῦτο PFLEIDERER 39 ἑ., BUSSE 116 ἑ.

[3] ZELLER II, 1^4 102.

Ἡ φιλοσοφία εἶχεν ὑποστῆ πρὸ τοῦ Σωκράτους μακρὰν ἐξέλιξιν· ἀπὸ τοῦ Πυθαγόρου μέχρι τοῦ Ἐμπεδοκλέους ἕκαστος τῶν φιλοσοφησάντων εἶχε συνεισφέρει μίαν πλίνθον ἢ ἕνα λίθον εἰς τὸ μετὰ πόνου καὶ μόχθου θεμελιούμενον οἰκοδόμημα τῆς ἀνθρωπίνης γνώσεως. Οἱ Ἴωνες, οἱ πρῶτοι φιλοσοφήσαντες, ὡρμήθησαν ἐκ τῆς ἐρεύνης τῶν φυσικῶν φαινομένων·[1] αἱ δὲ ὑπ' αὐτῶν γενόμεναι ἀπόπειραι, ὅπως ἑρμηνεύσωσιν ἐκ τῶν δεδομένων τὴν «φύσιν τῶν ὄντων» κατέληξαν μετὰ πολλὰς περιπετείας εἰς τὴν ζήτησιν ἀνωτέρας τινὸς ἀρχῆς διεπούσης τὸν κόσμον,[2] ἕως οὗ ὁ Ἀναξαγόρας ἐχαρακτήρισε τὸν «νοῦν» ὡς τοιαύτην ἀρχήν.[3] Ἡ φιλοσοφία κατὰ τὸ πρῶτον τοῦτο στάδιον τῆς ἐξελίξεως αὐτῆς ἦτο σχεδὸν ξένη πρὸς τὰ μεγάλα τοῦ βίου προβλήματα καὶ κατετρίβετο εἰς θεωρίας περὶ τῶν μεταρσίων. Ἀλλ' ἤδη εἶχεν ἐπέλθει τὸ πλήρωμα τοῦ χρόνου, καθ' ὃ ἔπρεπε νὰ ληφθῶσιν ὑπ' ὄψιν αἱ νέαι κοινωνικαὶ τάσεις καὶ αἱ ποικίλαι ἀνάγκαι τοῦ βίου, νὰ δοθῇ δὲ ὡς ἐκ τῶν συνθηκῶν τούτων ἄλλη κατεύθυνσις εἰς τὰς φιλοσοφικὰς ἐρεύνας. Ἡ ἠθικὴ δύναμις τῆς φιλοσοφούσης διανοίας προέκειτο νὰ κριθῇ κατὰ τὴν τροπὴν ἐκείνην.[4] Τότε ἀκριβῶς ἀνεφάνησαν οἱ

[1] Ἀριστοτ. τ. μετὰ τ. φυσ. I 3 (983b)· «τῶν δὴ πρώτων φιλοσοφησάντων οἱ πλεῖστοι τὰς ἐν ὕλης εἴδει μόνας ᾠήθησάν ἀρχὰς εἶναι πάντων· ἐξ οὗ γὰρ ἔστιν ἅπαντα τὰ ὄντα, καὶ ἐξ οὗ γίγνεται πρώτου καὶ εἰς ὃ φθείρεται τελευταῖον, τῆς μὲν οὐσίας ὑπομενούσης, τοῖς δὲ πάθεσι μεταβαλλούσης, τοῦτο στοιχεῖον καὶ ταύτην ἀρχήν φασιν εἶναι τῶν ὄντων, καὶ διὰ τοῦτο οὔτε γίγνεσθαι οὐθὲν οἴονται οὔτ' ἀπόλλυσθαι, ὡς τῆς τοιαύτης φύσεως αἰεὶ σῳζομένης . . .»

[2] Ἀριστοτ. τ. μετὰ τ. φυσ. I 3 (984b)· «μετὰ δὲ τούτους καὶ τὰς τοιαύτας ἀρχάς, ὡς οὐχ ἱκανῶν οὐσῶν γεννῆσαι τὴν τῶν ὄντων φύσιν, πάλιν ὑπ' αὐτῆς τῆς ἀληθείας, ὥσπερ εἴπομεν, ἀναγκαζόμενοι τὴν ἐχομένην ἐζήτησαν ἀρχήν.»

[3] Ἀριστοτ. τ. μετὰ τ. φυσ. I 3 (984b)· «νοῦν δή τις εἰπὼν ἐνεῖναι, καθάπερ ἐν τοῖς ζῴοις, καὶ ἐν τῇ φύσει τὸν αἴτιον τοῦ κόσμου καὶ τῆς τάξεως πάσης οἷον νήφων ἐφάνη παρ' εἰκῇ λέγοντας τοὺς πρότερον. φανερῶς μὲν οὖν Ἀναξαγόραν ἴσμεν ἁψάμενον τούτων τῶν λόγων, αἰτίαν δ' ἔχει πρότερον Ἑρμότιμος ὁ Κλαζομένιος εἰπεῖν.»

[4] Ὡραίαν ἐπισκόπησιν τῆς χρονικῆς ταύτης περιόδου καὶ τοῦ κοινωνικοῦ περιβάλλοντος, ἐν ᾧ ἀνεπτύχθη καὶ ἔδρασεν ὁ Σωκράτης, παρέχει ὁ Piat I ἑ.

σοφισταί, ὧν ἡ δρᾶσις θ' ἀπέβαινεν ὀλεθρία εἰς τὴν φιλοσοφίαν, ἂν μὴ ἀνεφαίνετο ἐγκαίρως ἰσχυρὸς πρόμαχος αὐτῆς ὁ Σωκράτης.

Ὑπὸ τὸ καθολικὸν ὄνομα τῶν σοφιστῶν διεκρίθη τάξις τις ἐρασιτέχνων μᾶλλον παρὰ σπουδαίων φιλοσόφων, οἵτινες καίπερ ἀνεξάρτητοι πρὸς ἀλλήλους, ἀνήκοντες οἱ μὲν εἰς τὴν σχολὴν τῶν Ἐλεατῶν, οἱ δὲ εἰς τὴν σχολὴν τοῦ Ἡρακλείτου, εἶχον τοῦτο τὸ κοινὸν γνώρισμα ὅτι περιερχόμενοι τὰς ἑλληνίδας πόλεις καὶ συγκεντροῦντες περὶ ἑαυτοὺς τοὺς ὀρεγομένους μαθήσεως, πάσης τάξεως καὶ ἡλικίας, ἐδίδασκον στοιχεῖά τινα σοφίας, στερουμένης ἠθικῶν βάσεων καὶ προσηρμοσμένης πρὸς τὰς βιοτικὰς καὶ πολιτικὰς ἀνάγκας τῶν χρόνων ἐκείνων. Ἡ διδασκαλία αὕτη γινομένη ἐπὶ ἁδρᾷ πάντοτε ἀμοιβῇ, ἐστηρίζετο μὲν κατὰ βάθος ἐπὶ τῶν προγενεστέρων φιλοσοφικῶν ἐρευνῶν, συνίστατο ὅμως κατ' ἐξοχὴν εἰς τὸν καλλωπισμὸν τοῦ λόγου καὶ τὴν τελειότητα τῆς ἐκφράσεώς καὶ ἐσκόπει ὅπως διὰ τῶν ἐξωτερικῶν τούτων στολισμάτων προκαλέσῃ ἄμεσον ἐντύπωσιν καὶ θαυμασμὸν καὶ συγκαλύψῃ οὕτω τὰς ἐσωτερικὰς ἐλλείψεις καὶ τὴν ἀνεπάρκειαν τῶν ἑκάστοτε προβαλλομένων ἐπιχειρημάτων. Αἱ πραγματικαὶ γνώσεις καὶ αἱ ἠθικαὶ ἀρχαὶ ἐτίθεντο ἐν δευτέρᾳ ἢ καὶ ἐν οὐδεμιᾷ μοίρᾳ ὑπὸ τῶν σοφιστῶν, τοσούτῳ μᾶλλον καθόσον ἀπετέλουν προσκόμματα διὰ τοὺς ὑπ' αὐτῶν ἐπιδιωκομένους σκοπούς, καὶ μάλιστα τὴν μεταστροφὴν τοῦ ἥττονος λόγου εἰς κρείττονα.

Διὰ τῆς ἐπιβλαβοῦς διδασκαλίας τῶν σοφιστῶν,[1] οἵτινες πανταχόθεν εἶχον συρρεύσει εἰς τὰς Ἀθήνας,[2] παρεχούσας ἔδαφος προσφορώτατον καὶ δι' ἄλλους μὲν λόγους, ἀλλ' ἰδίᾳ διὰ τὸ κενὸν ὅπερ παρουσίαζεν ἡ πνευματικὴ τῶν νέων παίδευσις,[3]

[1] Πρβ. WINDELBAND Platon[5] 96, JACOBS-CURTIUS 385.

[2] Οἱ διαπρεπέστεροι τῶν σοφιστῶν ἦσαν ξένοι· ὁ ΓΟΡΓΙΑΣ ἦτο Λεοντῖνος, ὁ ΠΡΩΤΑΓΟΡΑΣ Ἀβδηρίτης, ὁ ΠΡΟΔΙΚΟΣ Κεῖος, ὁ ΙΠΠΙΑΣ Ἠλεῖος καὶ ἄλλοι ἄλλοθεν.

3 HEIBERG 362.

ἐκινδύνευεν οὐ μόνον ν' ἀναχαιτισθῇ ἡ πρόοδος τῆς φιλοσοφίας, ἀλλὰ καὶ ν' ἀνατραπῇ ἐκ θεμελίων ὁλόκληρον τὸ οἰκοδόμημα αὐτῆς, ἀφ' οὗ κατακλεὶς τῆς σοφιστικῆς διδασκαλίας ἦτο ἡ ἄρνησις τῆς ἀντικειμενικῆς ἀληθείας καὶ ἡ περιφρόνησις παντὸς ἠθικοῦ ἀξιώματος. Τὸ μέγα σοφιστικὸν κῦμα κυλινδούμενον ἐπὶ πολὺν χρόνον ὠγκοῦτο συνεχῶς, τεῖνον νὰ καταπνίξῃ πᾶσαν ἠθικὴν ἀρχὴν καὶ νὰ συμπαρασύρῃ εἰς τὰς δίνας αὐτοῦ τὴν ἀλήθειαν, ἕως οὗ προσέκρουσεν εἰς τὴν ἀντίδρασιν τοῦ Σωκράτους, ὅστις ἠγέρθη πρὸ αὐτοῦ ὡς βράχος ἀκλόνητος καὶ ἀνεχαίτισε τὴν περαιτέρω ἐξάπλωσιν τῶν σοφιστικῶν διδαγμάτων, ἅτινα ἠπείλησαν πρὸς στιγμὴν τὴν ὑπόστασιν αὐτῆς ταύτης τῆς φιλοσοφίας.

Ὁ Σωκράτης ἀποκρούων τὰς ἐνστάσεις τῶν σοφιστῶν καὶ προμαχῶν τῶν ἐκ παραδόσεως πεποιθήσεων, ὅσων τὴν ἐπικράτησιν ἐθεώρει ἀναγκαίαν, ἐζήτησεν ἀρχὰς σταθερὰς καὶ ἐπεχείρησε νὰ θεμελιώσῃ ἐπιστήμην συμβιβάζουσαν τὰς ἀπαιτήσεις τοῦ ὀρθοῦ λόγου πρός τὰς ἀρχαίας παραδόσεις.[1] Ἀλλ' ἐν ἀντιθέσει πρὸς τοὺς σοφιστάς, ὧν ἡ διδασκαλία ἦτο ἐπιπόλαιος, τὰ δὲ συμπεράσματα ὡς ἐπὶ τὸ πολὺ ἀρνητικά, ὁ Σωκράτης ἔθηκεν ὡς βάσιν καὶ σκοπὸν τῆς φιλοσοφίας αὐτοῦ τὴν διὰ βαθείας ἐρεύνης ἀσφαλῆ γνῶσιν τῶν πραγμάτων καὶ τὴν εὕρεσιν τῆς ἀληθείας. Περὶ τῆς γνώσεως τῶν ὄντων ἠσχολεῖτο διαρκῶς καὶ μόνος καὶ μετὰ τῶν ἑταίρων·[2] ἐνόμιζε δὲ «τοὺς μὲν εἰδότας, τί ἕκαστον εἴη τῶν ὄντων, — καὶ τοῖς ἄλλοις ἂν ἐξηγεῖσθαι δύνασθαι· τοὺς δὲ μὴ εἰδότας οὐδὲν ἔφη θαυμαστὸν εἶναι αὐτούς τε σφάλλεσθαι καὶ ἄλλους σφάλλειν».[3] Ἡ ἰδέα τῆς ἀληθοῦς γνώσεως εἶναι τὸ κέντρον τῆς Σωκρατικῆς φιλοσοφίας.[4] Ἡ ἀφύπνισις τῆς ἰδέας ταύτης καὶ αἱ πρῶται αὐτῆς ἐκδηλώσεις ἀποτελοῦσι πρὸ παντὸς τὴν φιλοσοφικὴν

[1] BROCHARD 35.

[2] ΞΕΝΟΦ. Ἀπομνημ. IV 6 1· «ὧν ἕνεκα σκοπῶν σὺν τοῖς συνοῦσι, τί ἕκαστον εἴη τῶν ὄντων, οὐδέποτ' ἔληγε.»

[3] ΞΕΝΟΦ. Ἀπομνημ. IV 6 1.

[4] ZELLER II, 1[4] 105.

δύναμιν τοῦ Σωκράτους.[1] Δύο δὲ εἶναι τὰ κύρια βάθρα, ἐφ ὧν ἐγείρεται ἡ Σωκρατικὴ φιλοσοφία, τὸ «ἓν οἶδα, ὅτι οὐδὲν οἶδα» καὶ τὸ «γνῶθι σαυτόν», ὅπερ ὡς θαυμάσιον σύμβολον ἦτο κεχαραγμένον ὑψηλὰ ἐπὶ τοῦ πυλῶνος τοῦ ἐν Δελφοῖς μαντείου τοῦ Ἀπόλλωνος.

Κατὰ ταῦτα ἡ πρώτη βάσις τῆς Σωκρατικῆς φιλοσοφίας ἦτο ἡ ἄγνοια. Ἀλλ' ἡ ἄγνοια αὕτη δὲν ἐσήμαινε παντελῆ ἐκ προτέρων ἀπόρριψιν πάσης γνώσεως, οὐδὲ ἄρνησιν τῆς ἀληθείας ὡς ἀσυλλήπτου. Εἰς τὸ σημεῖον τοῦτο κατέληγον τὰ διδάγματα τῶν σοφιστῶν. Ὁ Σωκράτης τοὐναντίον ὡρμᾶτο ἐκ τῆς ἀγνοίας διὰ νὰ καταλήξῃ εἰς τὴν γνῶσιν. Ἡ ἄγνοια ἐτίθετο ὑπ' αὐτοῦ ὡς ἀναγκαία προϋπόθεσις ἵνα μὴ παρακωλυθῇ, ἕνεκα τῶν ἐσφαλμένων ἢ ἀτελῶν πορισμάτων τῆς νομιζομένης γνώσεως τῶν πολλῶν, ἡ ἀνεξάρτητος πνευματικὴ ἐργασία πρὸς εὕρεσιν τῆς πραγματικῆς γνώσεως, ἧς τελευταῖος στόχος εἶναι αὐτὴ ἡ ἀλήθεια. Ὁσάκις δὲ ὁ Σωκράτης προκειμένου περὶ μεγάλων φιλοσοφικῶν προβλημάτων προέβαλλε τὴν ἄγνοιαν δὲν εἰρωνεύετο, ὡς ἐφαντάσθησάν τινες, οὐδ' ἐμετριοφρόνει, ἀλλ' ὡμίλει μετὰ πεποιθήσεως περὶ πραγματικῆς ἀγνοίας[2] παραβάλλων τὴν λιτὴν ἀνθρωπίνην μάθησιν πρὸς τὴν ἀπέραντον θείαν γνῶσιν.[3] Πρὸ τῆς ἀπείρου ἰδέας τῆς γνώ-

[1] SCHLEIERMACHER Gesch. d. Phil. 82.

[2] HEGEL II 60 ἑ.: «Wirklich kann man auch sagen, daß Sokrates nichts wußte; denn er kam nicht dazu, eine Philosophie zu haben und eine Wissenschaft auszubilden. Dessen war er sich bewußt; und es war auch gar nicht sein Zweck, eine Wissenschaft zu haben.» Ὁμοίως ὁ ZELLER (II, 1^4 119): «Sokrates wußte wirklich nichts, d. h. er hatte keine entwickelte Theorie, kein dogmatisches System.» Πρβ. HERMANN Platon. Philos. I 237 ἑ., SCHLEIERMACHER Gesch. d. Phil. 81 ἑ.

[3] ΠΛΑΤΩΝ. Ἀπολογ. VI (21d)· «τούτου μὲν τοῦ ἀνθρώπου ἐγὼ σοφώτερός εἰμι· κινδυνεύει μὲν γὰρ ἡμῶν οὐδέτερος οὐδὲν καλὸν κἀγαθὸν εἰδέναι, ἀλλ' οὗτος μὲν οἴεταί τι εἰδέναι οὐκ εἰδώς, ἐγὼ δέ, ὥσπερ οὖν οὐκ οἶδα, οὐδὲ οἴομαι.» Αὐτόθι IX (23a)· «τὸ δὲ κινδυνεύει — τῷ ὄντι ὁ θεὸς σοφὸς εἶναι, καὶ ἐν τῷ χρησμῷ τούτῳ τοῦτο λέγειν, ὅτι ἡ ἀνθρωπίνη σοφία ὀλίγου τινὸς ἀξία ἐστὶ καὶ οὐδενός.» ΠΛΑΤΩΝ. Θεαίτ. VII (150c)· «ἄγονός εἰμι σοφίας, καὶ ὅπερ ἤδη πολλοί

σεως εἶχε συναίσθησιν τῆς ἰδίας ἀγνοίας. Ο Σωκράτης ἄλλως τε δὲν ἀνέπτυξεν ἴδιον φιλοσοφικὸν σύστημα, τὰ δὲ πορίσματα τῆς πρὸ αὐτοῦ φιλοσοφίας ἐθεώρει οὐχὶ ὡς πραγματικὰς ἀληθείας, ἀλλ' ὡς νομιζομένας, χρῄζούσας βασάνου καὶ ἀποδείξεως.[1]

Ἡ ἄγνοια αὕτη συνδεομένη πρὸς τὸν ζωηρὸν πόθον τῆς γνώσεως εἶχεν ὡς φυσικὴν ἀκολουθίαν τὴν διαρκῆ ζήτησιν αὐτῆς, τὴν ἀκάματον ἔρευναν τοῦ λόγου παντὸς πράγματος, τὴν ἐξέτασιν τῶν φαινομένων τοῦ ψυχικοῦ καὶ τοῦ ἠθικοῦ βίου. Μόνον ἐκ τῆς ἐπόψεως ταύτης δυνάμεθα νὰ κατανοήσωμεν τὴν σημασίαν ἑτέρου θεμελιώδους ἀξιώματος τοῦ Σωκράτους· ὅτι δηλαδὴ ὁ «ἀνεξέταστος βίος οὐ βιωτὸς ἀνθρώπῳ».[2] Εἰς τὴν ἔρευναν δὲ ταύτην ὁ Σωκράτης δὲν προέβαινε φιλοσοφῶν κατ' ἰδίαν, ἀλλὰ στερρῶς ἐχόμενος τοῦ δόγματος τῆς ἀγνοίας προσέφευγεν εἰς ἄλλους, διὰ νὰ εὕρῃ παρ' αὐτοῖς τὰς γνώσεις ἃς ἐκεῖνος δὲν κατεῖχε ἢ ἐνόμιζεν εἴτε προσεποιεῖτο ὅτι δὲν κατεῖχε. Ἡ τάσις αὕτη ἀνέπτυξε κατ' ἀνάγκην τὸν φιλοσοφικὸν διάλογον, τὴν περίφημον ἐκείνην μέθοδον, τὴν ὀνομασθεῖσαν Σωκρατικήν, ἥτις δὲν εἶχε μόνον τὸν παιδαγωγικὸν σκοπὸν νὰ ὑποβοηθήσῃ τὴν εὐκολωτέραν μετάδοσιν τῶν φιλοσοφικῶν ἰδεῶν καὶ τὴν καρποφόρον αὐτῶν ἐπίδρασιν,[3] ἀλλ' ὑπῆρξεν ἀπαραίτητον στοιχεῖον διὰ τὴν τελείαν διάπλασιν τῶν ἰδεῶν, ἀπὸ τοῦ ὁποίου οὐδέποτε παρεξέκλινεν ὁ Σωκράτης.[4] Ἡ νέα αὕτη μέθοδος συνίστατο εἰς τὴν ἐξέτασιν δηλονότι εἰς τὴν συστηματικὴν προσπάθειαν, ὅπως δι' ἐρωτήσεων ἐν λογικῇ σειρᾷ διαδεχομένων ἀλλήλας, ἐξακριβωθῶσιν ἢ ἐλεγχθῶσιν αἱ γνώσεις τοῦ ἐρωτωμένου, καὶ ἐκ τῆς κοινῆς ταύτης πνευ-

μοι ὠνείδισαν, ὡς τοὺς μὲν ἄλλους ἐρωτῶ, αὐτὸς δὲ οὐδὲν ἀποκρίνομαι περὶ οὐδενὸς διὰ τὸ μηδὲν ἔχειν σοφόν, ἀληθὲς ὀνειδίζουσι.»

[1] Zeller II, 1[4] 119.

[2] ΠΛΑΤΩΝ. Ἀπολογ. XXVIII (38a).

[3] Περὶ τῆς δυνάμεως τῆς Σωκρατικῆς μεθόδου πρβ. ΠΛΑΤΩΝ. Συμπόσ. XXXII (215d ἑ.)

[4] Zeller II, 1[4] 121.

ματικῆς ἐργασίας προκύψῃ ἡ ζητουμένη ἰδέα, ἥτις λεληθότως ἐκυοφορεῖτο εἰς τὸν νοῦν τοῦ συνομιλητοῦ. Τὴν ἐργασίαν ταύτην ἀπεκάλει ὁ Σωκράτης προσφυῶς μαιείαν τοῦ πνεύματος,[1] εἰς ἣν ἀνεδείχθη πράγματι ἀριστοτέχνης, κατορθῶν πάντοτε ἐκ τῶν κοινῶς παραδεδεγμένων[2] δι' ἐντέχνου καὶ ἀσφαλοῦς ἐπαγωγῆς ν' ἀνέρχηται πρὸς τὰς ὑψηλοτέρας σφαίρας τῆς νοήσεως, νὰ ἐξευρίσκῃ τὰς γενικὰς ἐννοίας, τοὺς ὁρισμοὺς τῆς φιλοσοφίας καὶ νὰ προάγῃ τοιουτοτρόπως καὶ συστηματοποιῇ τὴν ἀληθῆ γνῶσιν.[3]

Ἑτέρα βάσις τῆς Σωκρατικῆς φιλοσοφίας ἦτο ἡ αὐτογνωσία, τὸ «γνῶθι σαυτόν».[4] Ὁ Σωκράτης συνεκέντρου ὅλας τὰς πνευματικὰς αὐτοῦ δυνάμεις ἐπὶ ἠθικῶν ζητημάτων. Τὰς φυσικὰς μελέτας ἀπέκλειε τοῦ κύκλου τῶν φιλοσοφικῶν αὐτοῦ ἐρευνῶν,[5] διότι ἐθεώρει ἄτοπον τὴν περὶ τὰ θεῖα ἀσχολίαν ἐν ὅσῳ αἱ περὶ τῶν ἀνθρωπίνων γνώσεις ἦσαν ἀτελέσταται.[6] Ἐνόμιζε δὲ ὅτι ἡ εὕρε-

[1] ΠΛΑΤΩΝ. Θεαίτ. VII (150b, d). Βλ. ἀνωτ. 56.

[2] ΞΕΝΟΦ. Ἀπομνημ. IV 6 15· «ὁπότε δὲ αὐτός τι τῷ λόγῳ διεξίοι, διὰ τῶν μάλιστα ὁμολογουμένων ἐπορεύετο, νομίζων ταύτην τὴν ἀσφάλειαν εἶναι λόγου.»

[3] ΑΡΙΣΤΟΤΕΛ. τ. μετὰ τ. φυσ. I 6 (987b)· «ἐν μέντοι τούτοις τὸ καθόλου ζητοῦντος καὶ περὶ ὁρισμῶν ἐπιστήσαντος πρώτου τὴν διάνοιαν». Αὐτόθι XII 4 (1078b)· «Δύο γάρ ἐστιν ἅ τις ἂν ἀποδοίη Σωκράτει δικαίως, τούς τ' ἐπακτικοὺς λόγους καὶ τὸ ὁρίζεσθαι καθόλου· ταῦτα γάρ ἐστιν ἄμφω περὶ ἀρχὴν ἐπιστήμης.»

[4] Βλ. περὶ τούτου PFLEIDERER 49 ἑ.

[5] ΑΡΙΣΤΟΤ. τ. μετὰ τ. φυσ. I 6 (987 b)· «Σωκράτους δὲ περὶ μὲν τὰ ἠθικὰ πραγματευομένου, περὶ δὲ τῆς ὅλης φύσεως οὐδέν». ΞΕΝΟΦ. Ἀπομνημ. I 1 11· «οὐδὲ γὰρ περὶ τῆς τῶν πάντων φύσεως ἧπερ τῶν ἄλλων οἱ πλεῖστοι διελέγετο σκοπῶν ὅπως ὁ καλούμενος ὑπὸ τῶν σοφιστῶν κόσμος ἔχει καὶ τίσιν ἀνάγκαις ἕκαστα γίγνεται τῶν οὐρανίων . . . »

[6] Ἐν τούτοις φαίνεται ὅτι ὁ Σωκράτης δὲν ὑπῆρξεν ἄμοιρος φυσικῶν γνώσεων, εἶναι δὲ λίαν πιθανὸν ὅτι κατὰ τὰς ἀρχὰς τοῦ σταδίου αὐτοῦ εἶχεν ἐπιδοθῇ εἰς τὰς φυσικὰς ἐπιστήμας (ΠΛΑΤΩΝ. Φαίδων XLV 96a ἑ., ΞΕΝΟΦ. Ἀπομνημ. IV 7 2 ἑ.), ἕως οὗ τὸ ἀνέφικτον τῆς τελείας γνώσεως τῶν μυρίων ὑπὲρ τὸν ἄνθρωπον ζητημάτων τῆς δημιουργίας συνετέλεσεν ὥστε νὰ ὡριμάσῃ ἐν αὐτῷ ἡ ἰδέα ὅτι ἀναγκαιοτέρα πάσης ἄλλης φιλοσοφίας καὶ προχειροτέρα ἐν ταὐτῷ εἶναι

σις τῶν φυσικῶν λόγων ὑπερέβαινε τὴν δύναμιν τῆς ἀνθρωπίνης διανοίας καὶ ἔφερε πρὸς ἀπόδειξιν τοῦ ἰσχυρισμοῦ τούτου τὴν παρατήρησιν ὅτι αἱ γνῶμαι τῶν μεγίστων περὶ τὰ φυσικὰ φιλοσοφησάντων διίσταντο ἐκ διαμέτρου πρὸς ἀλλήλας.[1]

Ἐν ἀντιθέσει λοιπὸν πρὸς τοὺς ἄλλους «αὐτὸς περὶ τῶν ἀνθρωπείων ἀεὶ διελέγετο σκοπῶν τί εὐσεβές, τί ἀσεβές, τί καλόν, τί αἰσχρόν, τί δίκαιον, τί ἄδικον, τί σωφροσύνη, τί μανία, τί ἀνδρεία, τί δειλία, τί πόλις, τί πολιτικός, τί ἀρχὴ ἀνθρώπων, τί ἀρχικὸς ἀνθρώπων, καὶ περὶ τῶν ἄλλων, ἃ τοὺς μὲν εἰδότας ἡγεῖτο καλοὺς κἀγαθοὺς εἶναι, τοὺς δ' ἀγνοοῦντας ἀνδραποδώδεις ἂν δικαίως κεκλῆσθαι.»[2] Ἐνόμιζε δὲ ὅτι πᾶσαν φιλοσοφικὴν ἔρευναν ἔδει ν' ἄρχηται ἕκαστος ἐξ ἑαυτοῦ, διότι ὁ μὴ γινώσκων ἑαυτὸν οὐδὲ περὶ τῶν ἄλλων δύναται νὰ φιλοσοφήσῃ.

Σημειωτέον ὅτι ὁ Σωκράτης δὲν ἐξήσκει τὴν διδασκαλίαν αὐτοῦ ὡς βιοποριστικὸν ἐπάγγελμα, καθὼς οἱ σοφισταί, ἀλλὰ παρεῖχεν αὐτὴν δωρεὰν εἰς πάντα ὅστις ἤθελε ν' ἀκούῃ τοὺς λόγους αὐτοῦ. Διὰ τοῦτο οὐδέποτε ὡμίλει περὶ μαθητῶν, ἀλλὰ περὶ ἑταίρων καὶ συνόντων. Τὰ δὲ θέματα τῶν διαλέξεων αὐτοῦ ἦσαν κατ' ἐξοχὴν ἠθικά. Ἐδίδασκε δὲ πλὴν ἄλλων ὅτι δέον νὰ τίθηται πάντοτε ἐν πρώτῃ μοίρᾳ ἡ ἐπιμέλεια τῆς ψυχῆς, ὅπως αὕτη ἀποβῇ βελτίστη, καὶ ἡ μέριμνα περὶ τῆς φρονήσεως καὶ τῆς ἀληθείας·[3] ὅτι ἡ ἀρετὴ εἶναι ἐπιστήμη, δυναμένη ἐπομένως ν' ἀποτελέσῃ ἀντικείμενον διδασκαλίας καὶ ὅτι πᾶν ἁμάρτημα εἶναι ἀποτέλεσμα ἐλλιποῦς διανοητικῆς ἀναπτύξεως. Τὸ «οὐδεὶς ἑκὼν ἁμαρτάνει» ἦτο ὁ πυρὴν τῆς Σωκρατικῆς διδασκαλίας.[4] «Οἱ ἄν-

ἡ ἔχουσα ὡς ἀντικείμενον αὐτὸν τὸν ἄνθρωπον καὶ τὰ ποικίλα φαινόμενα τῆς ψυχῆς αὐτοῦ. Περὶ τῶν φυσικῶν μελετῶν τοῦ Σωκράτους πρβ. CHIAPPELLI Atti 284 ἑ., Archiv IV 369 ἑ., KROHN Sokrates 28, FOUILLÉE I 6, ROSTAGNO, Ancora del naturalismo di Socrate (Torino 1904).

[1] ΞΕΝΟΦ. Ἀπομνημ. I 1 13.

[2] ΞΕΝΟΦ. Ἀπομνημ. I 1 16. Πρβ. GROTE History of Greece VIII 268, POEHLMANN Sokrates 83[4].

[3] ΠΛΑΤΩΝ. Ἀπολογ. XVII (29 e).

[4] GOMPERZ II[3] 53.

θρωποι διαφωνοῦσι περὶ τῶν μέσων, οὐδαμῶς δὲ περὶ τῶν σκοπῶν τῶν πράξεων αὐτῶν. Πᾶς ἄνθρωπος ἀνεξαιρέτως θέλει τὸ ἀγαθόν.[1] Ὥστε δὲν ἔγκειται ἐν τούτῳ ἡ διάκρισις τοῦ μὲν ἀπὸ τοῦ δέ, ἀλλ' ἐν τῷ μέτρῳ τῆς ἱκανότητος ἣν ἔχει ἕκαστος πρὸς ἐπιτυχίαν τοῦ κοινοῦ τούτου στόχου πάσης προσπαθείας, διάκρισις ἥτις ἐξαρτᾶται ἐκ τοῦ βαθμοῦ τῆς πνευματικῆς ἀναπτύξεως τῶν ἀνθρώπων».[2] Κατὰ τὴν φιλοσοφίαν τοῦ Σωκράτους ἡ ἀμάθεια εἶναι μήτηρ πάσης κακίας.

Εἶναι εὐνόητον ὅτι ἡ Σωκρατικὴ διδασκαλία, κατευθυνομένη ἐμμέσως κατὰ τῶν σοφιστῶν, διττῶς ἔβλαπτε τὰ συμφέροντα τούτων, ἠθικῶς μὲν διὰ τοῦ ἀπηνοῦς ἐλέγχου τῶν δοξασιῶν αὐτῶν, ὑλικῶς δὲ ἕνεκα τῆς ἀμίσθου παροχῆς τῶν φιλοσοφικῶν φώτων εἰς πάντα προσερχόμενον. Οὐδόλως ἄπορον ἄρα ἂν παρὰ τοῖς σοφισταῖς καὶ τοῖς πρὸς αὐτοὺς ἐπικοινωνοῦσι λογίοις ὑφίστατο δεδηλωμένη ἢ λανθάνουσα δυσαρέσκεια κατὰ τοῦ φιλοσόφου.

Χαρακτηριστικὴ πρὸς τούτοις ὑπῆρξε καὶ ἡ πρὸς τὰ τῆς πολιτείας ἀδιαφορία τοῦ Σωκράτους, ἥτις προεκάλεσεν ἐπίσης ἄλλας κατ' αὐτοῦ δυσαρεσκείας. Ἐν ᾧ πᾶς Ἀθηναῖος πολίτης ἐθεώρει οὐ μόνον ἀναφαίρετον δικαίωμα, ἀλλὰ καὶ στοιχειῶδες αὐτοῦ καθῆκον, τὴν συμμετοχὴν εἰς τὰ κοινά, ἐκεῖνος ἀπέφυγε δι' ὅλου τοῦ βίου νὰ κατέλθῃ εἰς τὴν πολιτικὴν κονίστραν, κωλυόμενος ὑπὸ τοῦ δαιμονίου, ὡς ἔλεγεν.[3] Οἱ πολιτευόμενοι ἐν γένει καὶ μάλιστα οἱ δρῶντες ἐν μέσῳ λαῶν πολυπραγμόνων καὶ ἐμπαθῶν, ὡς ὁ Ἀθηναϊκός, δέον νὰ ὦσι πεπροικισμένοι, ὡς ἐπὶ τὸ πολύ, διὰ χαρακτῆρος βιαίου καὶ συνειδήσεως ἐλαστικῆς, μὴ ὀκνούσης ἐν δεδομένῃ στιγμῇ νὰ καταπνίξῃ ἀρχὰς καὶ πεποιθήσεις χάριν

[1] Αριστοτ. Ἠθικ. Μεγάλ. I 9 (1187a)· «Σωκράτης ἔφη, οὐκ ἐφ' ἡμῖν γενέσθαι τὸ σπουδαίους εἶναι ἢ φαύλους. εἰ γάρ τις, φησίν, ἐρωτήσειεν ὁντιναοῦν πότερον ἂν βούλοιτο δίκαιος εἶναι ἢ ἄδικος, οὐθεὶς ἂν ἕλοιτο τὴν ἀδικίαν.»

[2] Gomperz II[3] 56.

[3] Πλατων. Ἀπολογ. XIX (31 d).

κομματικῆς τινος ἐπιτυχίας ἢ πολιτικοῦ σκοποῦ. Ὅλως ἀντίθετος ἦτο ὁ χαρακτὴρ τοῦ Σωκράτους ὅστις δὲν θὰ παρέβαινε ποτὲ τὰς ἀρχὰς αὐτοῦ καὶ ἂν ἀκόμη ἐπέπρωτο ν' ἀποθάνῃ πολλάκις.[1] Ἐξετάζων πάντα μετὰ λόγου καὶ περὶ πλείστου ποιούμενος τὸ ὀρθὸν καὶ τὸ δίκαιον, προέβλεπεν ὅτι ἡ εἰς τὰ πολιτικὰ πράγματα συμμετοχὴ θὰ ἔφερεν αὐτὸν πολὺ ταχέως ἀντιμέτωπον πρὸς τὰς παραλόγους καὶ παρανόμους ἐνίοτε ἀξιώσεις τοῦ δήμου, πρὸ τῶν ὁποίων εἶναι ἀδύνατον νὰ ὑπερισχύσῃ ὁ εἷς ἔχων ἀντίπαλον τὸ πλῆθος.[2]

Ἀπόδειξις δὲ τούτου ὅτι κατὰ τὰς δύο μόνας περιπτώσεις καθ' ἃς ὁ Σωκράτης συνέβη νὰ λάβῃ δημόσιον ὑπούργημα, ἦλθεν εἰς σύρραξιν πρὸς τὴν γνώμην τῶν πολλῶν καὶ ἔμεινεν ἄκαμπτος πρὸ τῶν παρανόμων αὐτῶν ἀξιώσεων, προτιμήσας νὰ διακινδυνεύσῃ μόνος μετὰ τοῦ δικαίου, παρὰ μετὰ τῶν πολλῶν νὰ ὑπηρετήσῃ τὴν ἀδικίαν. Ἡ πρώτη περίπτωσις ἐγένετο ἐπὶ δημοκρατίας, πρυτανευούσης τῆς Ἀντιοχίδος φυλῆς, εἰς ἣν ἀνῆκε καὶ ὁ Σωκράτης. Μετὰ τὴν νικηφόρον ἐν Ἀργινούσσαις ναυμαχίαν οἱ ἥρωες στρατηγοὶ εἰσήχθησαν ἐν Ἀθήναις εἰς δίκην, κατηγορηθέντες ὅτι παρέβησαν τὰ καθήκοντα αὐτῶν, διότι κωλυόμενοι ὑπὸ τῆς τρικυμίας δὲν ἔσωσαν μαχητάς τινας πεσόντας εἰς τὴν θάλασσαν καὶ δὲν ἐφρόντισαν νὰ περισυλλέξωσι καὶ ἐνταφιάσωσι κατὰ τὰ νενομισμένα τὰ πτώματα τῶν πνιγέντων.[3] Οἱ προσελθόντες εἰς τὸ δικαστήριον στρατηγοὶ[4] κατεδικάσθησαν παρανόμως εἰς θάνατον διὰ κοινῆς ψηφοφορίας ὑπὸ τοῦ μαινομένου ὄχλου. Ἀλλ' ὁ Σωκράτης

1 ΠΛΑΤΩΝ. Ἀπολογ. XVII (30c).

2 ΠΛΑΤΩΝ. Ἀπολογ. XIX (31e)· «οὐ γὰρ ἔστιν ὅστις ἀνθρώπων σωθήσεται οὔτε ὑμῖν οὔτε ἄλλῳ πλήθει οὐδενὶ γνησίως ἐναντιούμενος καὶ διακωλύων πολλὰ ἄδικα καὶ παράνομα ἐν τῇ πόλει γίγνεσθαι.»

3 Πόσον ὑπέροχος ἀναδεικνύεται ἡ βάσις τῆς δίκης ταύτης, παρ' ὅλον τὸ παράνομον αὐτῆς, συγκρινομένη πρὸς τὰς ἐν τῷ συγχρόνῳ πολέμῳ πρυτανευούσας ἀρχὰς τῶν λεγομένων πεπολιτισμένων λαῶν!

4 Οἱ στρατηγοὶ ἦσαν ἐν ὅλῳ δέκα, ἀλλ' εἶχον προσέλθει μόνον ἕξ· δύο ἐφυγοδίκησαν, εἷς εἶχεν εὕρει ἔνδοξον θάνατον, ὁ δὲ Κόνων πολιορκούμενος ἐν

ἠναντιώθη εἰς τὴν παράβασιν τοῦ νόμου καὶ μόνος ἐκ τῶν πρυτάνεων κατεψήφισε,[1] κινδυνεύσας νὰ εἰσαχθῇ αὐτὸς οὗτος εἰς δίκην δι' ἀπαγωγῆς.[2]

Ἡ ἑτέρα περίπτωσις συνέβη ἐπὶ ὀλιγαρχίας. Οἱ Τριάκοντα διέταξαν τὸν Σωκράτη καὶ τέσσαρας ἄλλους πολίτας νὰ φέρωσιν ἐκ Σαλαμῖνος τὸν Λέοντα ὅπως θανατωθῇ. Ὁ φιλόσοφος μηδὲν ἄδικον μηδ' ἀνόσιον θέλων νὰ διαπράξῃ, παρήκουσεν εἰς τὴν διαταγὴν τῶν ἰσχυρῶν καὶ ἀπῆλθεν οἴκαδε, θὰ ἐθανατοῦτο δ' ἴσως ἂν μὴ ἡ ἀρχὴ τῶν Τριάκοντα κατελύετο ἐν τῷ μεταξύ.[3] Πρὸς ἀποφυγὴν λοιπὸν τῶν μοιραίων τούτων συγκρούσεων ὁ Σωκράτης ἐθεώρησε φρόνιμον ν' ἀπόσχῃ τελείως τῆς πολιτικῆς δράσεως καὶ νὰ μάχηται ἰδιωτεύων ὑπὲρ τοῦ δικαίου καὶ τῆς ἀληθείας, ὠφελῶν οὕτω πολλῷ μᾶλλον ἑαυτὸν καὶ τὴν πόλιν.[4]

Ἀλλὰ καὶ μακρὰν τῆς πολιτικῆς κονίστρας διατελῶν δὲν ἔπαυσε νὰ ἐπικρίνῃ τοὺς θεσμοὺς τῆς πολιτείας, οὓς ὡς κόρην ὀφθαλμοῦ ἐφύλαττον οἱ Ἀθηναῖοι. Ἡ διὰ κλήρου πλήρωσις πολλῶν ὑψηλῶν ὑπουργημάτων ὑπῆρξε κυρίως ὁ στόχος τῆς αὐστηρᾶς αὐτοῦ κριτικῆς. Ὁ Σωκράτης, ὁ τὸν λόγον ἐν παντὶ καὶ πάντοτε ζητῶν καὶ νομίζων ὅτι διὰ τοῦ λόγου ἐπιτυγχάνεται πᾶσα τελειότης, δὲν ἐνόει ὅτι ἄλογον πρᾶγμα, ὡς ὁ κλῆρος, ἠδύνατο ν' ἀναδείξῃ καλοὺς ἄρχοντας, ἀφ' οὗ τοιουτοτρόπως εἰς τὰ ὕπατα τῆς πολιτείας ἀξιώματα ἀνεβιβάζοντο οὐχὶ οἱ ἐπαΐοντες,

Μυτιλήνη κατὰ τὴν διάρκειαν τῆς ἐν Ἀργινούσσαις ναυμαχίας δὲν ἦτο δυνατὸν νὰ θεωρηθῇ ὑπεύθυνος διὰ τὴν γενομένην παράλειψιν.

[1] Περὶ τοῦ ζητήματος ἂν ὁ Σωκράτης ἦτο ἐπιστάτης καὶ κατ' ἀκολουθίαν προήδρευσε τῆς συνελεύσεως τὴν ἡμέραν ἐκείνην βλ. MUELLER (Sokrates in der Volksversammlung, Zittau 1894, 6 ἑ.), ὅστις ἐν ἀντιθέσει πρὸς τὸν GROTE καὶ ἄλλους τινὰς δέχεται τὴν πιθανότητα ταύτην (11 ἑ.). Τῆς αὐτῆς γνώμης· SCHWARTZ 47.

[2] «Ἀπαγωγὴ» εἶναι εἷς ἐκ τῶν τύπων τῶν ποινικῶν ἀγωγῶν τοῦ ἀττικοῦ δικαίου.

[3] ΠΛΑΤΩΝ. Ἀπολογ. XX (32b ἑ.).

[4] ΠΛΑΤΩΝ. Ἀπολογ. XIX (32a).

οἵτινες προτιμῶνται εἰς πᾶσαν ἄλλην τοῦ βίου ἀνάγκην, ἀλλ' οἱ ὑπὸ συμπτώσεώς τινος κληθέντες.

Ἡ συστηματικὴ τοῦ Σωκράτους ἀποχὴ ἀπὸ τῶν πολιτικῶν πραγμάτων ἐν χώρᾳ τιμωρούσῃ δι' ἀτιμίας πάντα πολίτην μένοντα οὐδέτερον ἐν περιπτώσει ἐσωτερικῶν περιπλοκῶν,[1] ἡ δριμεῖα ἐπίκρισις τῶν καθεστώτων, κλονίζουσα κατὰ τὴν ἀντίληψιν τῶν Ἀθηναίων τὰ θεμέλια τῆς πολιτείας, οὐχ ἧττον δὲ καὶ αἱ ὀλιγαρχικαὶ τάσεις αἵτινες ἀπεδίδοντο εἰς τὸν φιλόσοφον, ἦτο φυσικὸν νὰ διαθέσωσι δυσμενῶς πρὸς αὐτὸν πολλοὺς ἐκ τῶν πολιτευομένων τοῦ δημοκρατικοῦ κόμματος.

Ἡ δρᾶσις ὅμως τοῦ Σωκράτους δὲν ἦτο μόνον ἐρευνητικὴ καὶ ἐπικριτική, ἀλλὰ καὶ ἐλεγκτικὴ καὶ παραινετική. Ὁ Σωκράτης εἶχε τὴν ἐπίμονον ἰδέαν ἀποστολικῆς τινος ἰδιότητος, πιεζούσης αὐτὸν ὅπως φωτίζῃ τοὺς ἀμαθεῖς καὶ ἐλέγχῃ τοὺς δοκησισόφους.[2] Ἐξερχόμενος λοιπὸν ἀπὸ πρωΐας εἰς τοὺς περιπάτους καὶ μεταβαίνων κατόπιν περὶ πλήθουσαν ἀγορὰν εἰς τὰ κέντρα τῶν συναθροίσεων, εἰς τὰ ἐργαστήρια καὶ τὰς παλαίστρας, εἰς τὰς στοὰς καὶ τὰ δικαστήρια,[3] ἄκλητος καὶ οἱονεὶ ὡς ἀπὸ μηχανῆς θεός,[4] ἀνεμιγνύετο εἰς τὰς συζητήσεις καὶ ἐφιλοσόφει καὶ παρῄνει «ὥσπερ τις κοινὸς πατὴρ καὶ τῆς πόλεως ὅλης κηδεμών»,[5] ἀλλὰ καὶ ἤλεγχε συχνάκις καὶ ἐπετίμα μετὰ παρρησίας καὶ αὐστηρότητος.[6]

[1] Ὁ νόμος οὗτος εἶχε θεσπισθῇ ὑπὸ τοῦ Σόλωνος. Ὁ Πλουταρχος (Σόλων XX, 89) ἀναφέρει· «Τῶν δ' ἄλλων αὐτοῦ νόμων ἴδιος μὲν μάλιστα καὶ παράδοξος ὁ κελεύων ἄτιμον εἶναι τὸν ἐν στάσει μηδετέρας μερίδος γενόμενον. Βούλεται δ', ὡς ἔοικε, μὴ ἀπαθῶς μηδ' ἀναισθήτως ἔχειν πρὸς τὸ κοινόν, ... ἀλλὰ ... συγκινδυνεύειν καὶ βοηθεῖν μᾶλλον ἢ περιμένειν ἀκινδύνως τὰ τῶν κρατούντων.»

[2] Βλ. ἀνωτ. 72.

[3] Ξενοφ. Ἀπομνημ. I 1 10, Διων. Χρυσ. περὶ φυγῆς XIII 424, Λιβαν. Σωκρ. Ἀπολογ. 19. [4] Διων. Χρυσ. περὶ φυγῆς XIII 424.

[5] Λιβαν. Σωκρ. Ἀπολογ. 19.

[6] Πλατων. Ἀπολογ. XVII (29d—30b)· αὐτόθι XVIII (30e). Διων. Χρυσ. περὶ φυγῆς XIII 425· «Ἐκεῖνος γὰρ ὁπότ' ἴδοι πλείονας ἀνθρώπους ἐν τῷ αὐτῷ, σχετλιάζων καὶ ἐπιτιμῶν ἐβόα πάνυ ἀνδρείως τε καὶ ἀνυποστόλως, Ὤνθρωποι, ἀγνο-

— «Καὶ ἕωσπερ ἂν ἐμπνέω καὶ οἷός τε ὦ», ἔλεγε πρὸς τοὺς δικαστάς, «οὐ μὴ παύσωμαι φιλοσοφῶν καὶ ὑμῖν παρακελευόμενός τε καὶ ἐνδεικνύμενος ὅτῳ ἂν ἀεὶ ἐντυγχάνω ὑμῶν, λέγων οἷάπερ εἴωθα, ὅτι, ὦ ἄριστε ἀνδρῶν, Ἀθηναῖος ὤν, πόλεως τῆς μεγίστης καὶ εὐδοκιμωτάτης εἰς σοφίαν καὶ ἰσχύν, χρημάτων μὲν οὐκ αἰσχύνει ἐπιμελούμενος, ὅπως σοι ἔσται ὡς πλεῖστα, καὶ δόξης καὶ τιμῆς, φρονήσεως δὲ καὶ ἀληθείας καὶ τῆς ψυχῆς, ὅπως ὡς βελτίστη ἔσται, οὐκ ἐπιμελεῖ οὐδὲ φροντίζεις; καὶ ἐάν τις ὑμῶν ἀμφισβητῇ καὶ φῇ ἐπιμελεῖσθαι, οὐκ εὐθὺς ἀφήσω αὐτὸν οὐδ' ἄπειμι, ἀλλ' ἐρήσομαι αὐτὸν καὶ ἐξετάσω καὶ ἐλέγξω, καὶ ἐάν μοι μὴ δοκῇ κεκτῆσθαι ἀρετήν, φάναι δέ, ὀνειδιῶ, ὅτι τὰ πλείστου ἄξια περὶ ἐλαχίστου ποιεῖται, τὰ δὲ φαυλότερα περὶ πλείονος. ταῦτα καὶ νεωτέρῳ καὶ πρεσβυτέρῳ, ὅτῳ ἂν ἐντυγχάνω, ποιήσω, καὶ ξένῳ καὶ ἀστῷ, μᾶλλον δὲ τοῖς ἀστοῖς, ὅσῳ μου ἐγγυτέρω ἐστὲ γένει».[1] Καὶ περαιτέρω· «οὐδὲν γὰρ ἄλλο πράττων ἐγὼ περιέρχομαι ἢ πείθων ὑμῶν καὶ νεωτέρους καὶ πρεσβυτέρους μήτε σωμάτων ἐπιμελεῖσθαι μήτε χρημάτων πρότερον μηδὲ οὕτω σφόδρα ὡς τῆς ψυχῆς, ὅπως ὡς ἀρίστη ἔσται, λέγων, ὅτι οὐκ ἐκ χρημάτων ἀρετὴ γίγνεται, ἀλλ' ἐξ ἀρετῆς χρήματα καὶ τὰ ἄλλα ἀγαθὰ τοῖς ἀνθρώποις ἅπαντα καὶ ἰδίᾳ καὶ δημοσίᾳ.»[2]

Ὁ ἀπηνὴς οὗτος ἔλεγχος, ὡς καὶ ἡ παροιμιώδης εἰρωνεία, ἣν μετεχειρίζετο ὁ Σωκράτης εἰς τὰς συζητήσεις καὶ δι' ἧς ἀπεδείκνυε πόσον συγκεχυμένας ἰδέας εἶχον οἱ ἑκάστοτε μετ' αὐτοῦ συζητοῦντες περὶ ζητημάτων, τὰ ὁποῖα ἐφαντάζοντο ὅτι κατεῖχον τελείως, ἔθιγον τὴν φιλοτιμίαν αὐτῶν καὶ κατέλιπον πάντοτε

εἶτε μηδὲν τῶν δεόντων πράττοντες, χρημάτων μὲν ἐπιμελούμενοι καὶ πορίζοντες πάντα τρόπον, ὅπως αὐτοί τε ἄφθονα ἔχετε καὶ τοῖς παισὶν ἔτι πλείω παραδώσετε, αὐτῶν δὲ τῶν παίδων καὶ πρότερον ὑμῶν τῶν πατέρων ἠμελήκατε ὁμοίως ἅπαντες, οὐδεμίαν εὑρόντες οὔτε παίδευσιν οὔτε ἄσκησιν ἱκανὴν οὐδὲ ὠφέλιμον ἀνθρώποις, ἣν παιδευθέντες δυνήσονται τοῖς χρήμασι χρῆσθαι ὀρθῶς καὶ δικαίως, ἀλλὰ μὴ βλαβερῶς καὶ ἀδίκως καὶ ὑμῖν αὐτοῖς ἐπιζημίως.»

[1] ΠΛΑΤΩΝ. Ἀπολογ. XVII (29d ἑ.).

[2] ΠΛΑΤΩΝ. Ἀπολογ. XVII (30a ἑ.). Πρβ. ἐπίσης αὐτόθι XVIII (30e).

δυσάρεστον έντύπωσιν. «Άλλ' ή προσωπική αισχύνη δέν ήτο ή μόνη άχαρις ανάμνησις, ήν διετήρουν πολλοί έκ των συνομιλητών αυτού. Πάς όστις θέτει υπό συζήτησιν ζητήματα, περί των οποίων επικρατεί γενική συμφωνία, θεωρείται ευκόλως ως δύστροπος καί αλαζών καί δοκησίσοφος. Όστις δέ τολμά νά θίγη καί βαθύτερα προβλήματα περί δικαιοσύνης ή περί οσιότητος ή περί τής αρίστης πολιτείας, διεγείρει υποψίας σοβαρωτέρας. Δύναται νά θεωρηθή ως ταραξίας τής κοινωνικής ειρήνης, ως επικίνδυνος καινοτόμος καί επαναστάτης. Ό ασχολούμενος περί τάς βάσεις του κοινωνικού οικοδομήματος είναι συνήθως εκτεθειμένος εις τήν υπόνοιαν, ότι σκοπεί νά κλονήση ή ν' ανατρέψη τά θεμέλια αυτού.» [1]

Καί ό Σωκράτης δέν υπήρξεν απηλλαγμένος τοιούτων υπονοιών. Ώς έκ περισσού δέ οί απηνείς ολιγαρχικοί Κριτίας καί Χαρμίδης, θεωρούμενοι μαθηταί αυτού, προεβάλλοντο επί πολλά έτη ως ζώντα παραδείγματα των ολεθρίων αποτελεσμάτων τής διδασκαλίας του φιλοσόφου. Καί του Άλκιβιάδου ό σκανδαλώδης βίος καί ιδία ή θρυλουμένη ενοχή αυτού εις τήν υπόθεσιν των Έρμοκοπιδών καί τής βεβηλώσεως των Ελευσινίων μυστηρίων επεσκίαζε τήν δράσιν του Σωκράτους. Ούτος εθεωρείτο ίσως υπεύθυνος καί διά τήν προδοτικήν κατά τήν αντίληψιν των Αθηναίων διαγωγήν του Ξενοφώντος, όστις πρό ολίγου χρόνου είχεν αναλάβει πολεμικήν υπηρεσίαν παρά τοίς εχθροίς τής πόλεως.

Δι' όλους τούς λόγους τούτους [2] υπήρχε λανθάνουσά τις δυσαρέσκεια κατά του φιλοσόφου καί μεταξύ των κατωτέρων λαϊκών

[1] Gomperz II³ 40.

[2] Μεταξύ των λόγων τής εναντίον του Σωκράτους καταφοράς αναφέρουσι πολλοί, έν οίς ό Curtius (III⁶ 202), ώτινι ακολουθεί ό ημέτερος Λαμπρος ('Ιστορ. τής 'Ελλ. II 160), καί τάς υπούλους ενεργείας τής φανατικής φατρίας των ιεροφαντών. Ή γνώμη όμως αύτη είναι αμάρτυρος. Έγώ τουλάχιστον ουδαμού ηδυνήθην νά εύρω ιστορικάς μαρτυρίας πρός στήριξιν αυτής, ουδέ οί διατυπώσαντες τήν γνώμην ταύτην αναφέρουσι τάς πηγάς, έφ ών εστηρίχθησαν. Άν θεωρή-

τάξεων. Ὁ Ἀθηναῖος τοῦ πλήθους δὲν ἦτο δυνατὸν νὰ φαντάζηται τὸν Σωκράτη ἄλλως παρὰ ὡς σοφιστήν, προσβάλλοντα ὅ,τι μέγα καὶ ἱερόν,[1] ἀεροβατοῦντα καὶ περιφρονοῦντα τὰ πάντα,[2] τούς τε θεοὺς καὶ αὐτὸν τὸν πανίσχυρον δῆμον, ὃν πάντες ἀνέκαθεν — μηδ' αὐτοῦ τοῦ Περικλέους ἐξαιρουμένου — περιεποιοῦντο καὶ ἐκολάκευον, εἰσάγοντα δὲ νέας ἀρχὰς συνταρασσούσας τήν τε οἰκογένειαν καὶ τὴν θρησκείαν καὶ τὴν πολιτείαν.[3]

Ὁ δὲ Ἀριστοφάνης ἔχων ὑπ' ὄψιν τὴν τοιαύτην περὶ Σωκράτους γνώμην τοῦ πλήθους,[4] δὲν ἐδυσκολεύθη νὰ παρουσιάσῃ αὐτὸν εἰς τὰς «Νεφέλας»[5] ὡς δεινὸν σοφιστήν, ἴσως ἄνευ κακοπιστίας καὶ ἄνευ προθέσεως πονηρᾶς, ὅπως βλάψῃ τὸν φιλόσοφον,[6] ἀλλ' ἐκ ποιητικῆς ἀνάγκης, διότι ἡ πλοκὴ τοῦ ἔργου ἀπῄτει ὅπως ἐν ἑνὶ προσώπῳ, ὡς ἐν συμβόλῳ,[7] καυτηριασθῇ ἡ ὀλεθρία

σωμεν ταύτην ἀληθῆ, δὲν θὰ εὕρωμεν τρόπον νὰ ἐξηγήσωμεν τὸν χρησμὸν τῆς Πυθίας, ἡ ὁποία ἀναμφιβόλως εὑρίσκετο πάντοτε ὑπὸ τὴν ἄμεσον ἐπίδρασιν τῶν ἱεροφαντῶν. Κατὰ ταῦτα νομίζω ὅτι ἡ γνώμη αὕτη μὴ ἔχουσα ἱστορικὰς βάσεις ἀσφαλεῖς διετυπώθη μᾶλλον κατ' ἀναλογίαν πρὸς νεώτερα ἱστορικὰ γεγονότα.

1 NESTLE 145 ἑ., ROECK Archiv XXV 266.

2 ΑΡΙΣΤΟΦ. Νεφέλαι 225· «ἀεροβατῶ καὶ περιφρονῶ τὸν ἥλιον»· αὐτόθι 247·
«ποίους θεοὺς ὀμεῖ σύ; πρῶτον γὰρ θεοὶ
ἡμῖν νόμισμ' οὐκ ἔστι.»

3 Ἱστορεῖται μάλιστα ὅτι πολλοὶ ἀπεκάλουν τὸν Σωκράτη «Μήλιον» παραλληλίζοντες αὐτὸν πρὸς τὸν φιλόσοφον Διαγόραν τὸν Μήλιον ἔχοντα φήμην ἀθέου. Βλ. κατωτ. 122 [3].

4 Πρβ. ZELLER II, 1^4 141: «Aristophanes hat alles, was ihm über Philosophen und Sophisten anstössiges und ungereimtes zu Ohren gekommen war, auf das Haupt des Sokrates gehäuft; die Frage, ob diese Dinge auch wahr, und gerade von ihm wahr seien, machte ihm keine Sorge.»

5 Κατὰ τὰ Διονύσια τοῦ 423.

6 Πρβ. WINDELBAND Präludien 1^5 81, GERLACH (Aristophanes und Sokrates, Vortrag, Basel 1876) 17 ἑ.

7 Ὁ SUEVERN (J. W., Ueber Aristophanes' Wolken, Berlin 1826) γράφει (22): «So sind es auch nicht sowohl Personen, als Prinzipe, welche Aristophanes in den Wolken und ihren Hauptcharakteren, namentlich in dem des Sokrates angreift». Καὶ παρακατιὼν ἐπάγεται (30ἑ.)· «Der Sokrates in den Wolken darf also durchaus nicht als

ἐπὶ τὰ πάτρια ἤθη ἐπίδρασις τῶν σοφιστῶν· τοιοῦτος δὲ τύπος γνωστὸς εἰς πάντας καὶ συγκεντρῶν ὅλα τὰ πρὸς ἐπιτυχῆ διακωμῴδησιν ἀπαραίτητα στοιχεῖα ἦτο ἀναντιρρήτως ὁ ἰδιόρρυθμος καὶ σιληνόμορφος Σωκράτης.[1] Ὅτι δὲ ὁ Ἀριστοφάνης μᾶλλον ὡς τύπον[2] καὶ οὐχὶ ὡς ἄτομον ἐσατύρισε τὸν Σωκράτη, ὅτι δι' αὐτοῦ ὡς μέσου διηύθυνε κατ' ἄλλων τὰς λοιδορίας, φαίνεται ἐκ τούτου, ὅτι ἀπέδωκεν εἰς τὸν φιλόσοφον ἰδιότητας τὰς ὁποίας δὲν εἶχεν ἐκεῖνος ἀλλ' οἱ σοφισταί. Διότι ὁ Σωκράτης οὔτε τὸν ἥττονα λόγον εἰς κρείττονα μετέστρεφεν,[3] οὔτε περὶ οὐρανίων καὶ καταχθονίων ἠσχολεῖτο,[4] οὔτε τὰς νεφέλας ἐθεώρει θεάς,[5] ἀλλ' οὔτ' ἐπὶ μισθῷ ἐδίδασκεν.[6] Ἡ γνῶσις ἣν ἀπεκόμιζεν ἐκ τῶν φιλοσο-

ein Individuum oder Copie eines Individui, sondern muß, wie die Hauptpersonen des Aristophanes größtenteils symbolisch sind, auch symbolisch, nämlich als Stellvertreter der Schule und ihres Prinzips, betrachtet werden». Βλ. ἐπίσης 55 ἑ. Πρβ. καὶ v. WILAMOWITZ (Antigonos von Karystos: Philolog. Unters. IV, Berlin 1881) 148. Ἀντιθέτου γνώμης εἶναι ὁ ZELLER (II, 1^4 215) καὶ ὁ CURTIUS (III^6 102) δεχόμενοι ὅτι ὁ Ἀριστοφάνης ἐκ πεποιθήσεως ἐπετέθη κατὰ τοῦ Σωκράτους θεωρῶν αὐτὸν πράγματι ἐπικίνδυνον νεωτεριστήν, ἀπομακρύνοντα τοὺς νέους τῆς εὐθείας ὁδοῦ τῆς κεχαραγμένης ὑπὸ τῶν χρηστῶν ἠθῶν καὶ τῶν ἀρχαίων παραδόσεων τῶν προγόνων.

1 Περὶ τῆς μορφῆς τοῦ Σωκράτους πρβ. KEKULÉ VON STRADONITZ, Die Bildnisse des Sokrates: Abhandl. d. kgl. pr. Akad. d. Wiss., Berlin 1908.

2 NESTLE 31. Οὐχ ἧττον τὸ ζήτημα εἶναι ἐκ τῶν ἀμφισβητουμένων· πολλοὶ φρονοῦσιν ὅτι ὁ Ἀριστοφάνης ἐθεώρει τὸν Σωκράτη πράγματι σοφιστὴν καὶ ἐπιζήμιον ἄνδρα. Βλ. RIVOIRO 8, 98 ἑ. ὡς καὶ τοὺς παρ' αὐτοῦ ἀναφερομένους.

3 ΑΡΙΣΤΟΦ. Νεφέλαι 114· «τούτοιν τὸν ἕτερον τοῖν λόγοιν, τὸν ἥττονα
νικᾶν λέγοντά φασι τἀδικώτερα.»
Πρβ. αὐτόθι 886 ἑ.

4 ΑΡΙΣΤΟΦ. Νεφέλαι 188· «ζητοῦσιν οὗτοι τὰ κατὰ γῆς.»
αὐτ. 192· «οὗτοι δ' ἐρεβοδιφῶσιν ὑπὸ τὸν Τάρταρον·» αὐτ. 227· «... οὐ γὰρ ἄν ποτε
ἐξεῦρον ὀρθῶς τὰ μετέωρα πράγματα,
εἰ μὴ κρεμάσας τὸ νόημα καὶ τὴν φροντίδα
λεπτὴν καταμίξας εἰς τὸν ὅμοιον ἀέρα.»

5 ΑΡΙΣΤΟΦ. Νεφέλαι 365·
«αὗται γάρ τοι μόναι εἰσὶ θεαί· τἄλλα δὲ πάντ' ἐστὶ φλύαρος.»

6 ΑΡΙΣΤΟΦ. Νεφέλαι 98· «οὗτοι διδάσκουσ', ἀργύριον ἤν τις διδῷ,
λέγοντα νικᾶν καὶ δίκαια κἄδικα.»

φικῶν πρὸς τοὺς ἄλλους συνδιαλέξεων, ἦτο δι' αὐτὸν ἡ ἀρίστη ἀμοιβή.[1] Καὶ ὁ φιλόσοφος δὲν ἐξέλαβεν ἄλλως τὰ σκώμματα τοῦ κωμικοῦ, ἀλλ' ὡς συνήθως[2] ἐγέλασεν ἐκ βάθους ψυχῆς κατὰ τὴν διδασκαλίαν τῶν «Νεφελῶν», ὅτε δὲ ἀντελήφθη ἐκ τοῦ ἐν τῷ θεάτρῳ γενομένου θορύβου, ὅτι τινὲς τῶν ξένων ἐζήτουν νὰ ἴδωσι τὸν τόσον ἐπιτυχῶς κωμῳδούμενον,[3] οὐ μόνον δὲν ὠργίσθη ἐπὶ τούτῳ, ἀλλ' ἠγέρθη ἐκ τῆς θέσεως αὐτοῦ, ἐκάθητο δὲ «ἐν καλῷ τοῦ θεάτρου», ἵνα ἱκανοποιήσῃ τὴν ἐκδηλωθεῖσαν περιέργειαν.[4] Ἀλλ' ὡς συμβαίνει πολλάκις, τὸ πλῆθος δὲν ἐμβαθύνει εἰς τὸν σκοπὸν τῆς σατύρας, ἀλλ' ἐντρυφᾷ εἰς τὴν ἐπιπόλαιον τέρψιν, ἥτις εἶναι τόσον μεγαλυτέρα, ὅσον ὑψηλότερον τοῦ κοινοῦ καὶ συνήθους ἵσταται ὁ κωμῳδούμενος.

«Ὁ δὲ Ἀριστοφάνης», ἱστορεῖ ὁ Αἰλιανός, «λαβόμενος ὑποθέσεως εὖ μάλα ἀνδρικῆς, ὑποσπείρας γέλωτα καὶ τὸ ἐκ τῶν μέτρων αἱμύλον καὶ τὸν ἄριστον τῶν Ἑλλήνων λαβὼν ὑπόθεσιν, ... ἅτε οὖν ἄηθες πρᾶγμα καὶ ὅραμα παράδοξον ἐν σκηνῇ καὶ κωμῳδίᾳ Σωκράτης, πρῶτον μὲν ἐξέπληξεν ἡ κωμῳδία τῷ ἀδοκήτῳ τοὺς Ἀθηναίους, εἶτα καὶ φύσει φθονεροὺς ὄντας καὶ τοῖς ἀρίστοις βασκαίνειν προῃρημένους οὐ μόνον τοῖς ἐν τῇ πολιτείᾳ καὶ ταῖς ἀρχαῖς ἀλλ' ἔτι καὶ πλέον τοῖς εὐδοκιμοῦσιν ἢ ἐν λόγοις ἀγαθοῖς ἢ ἐν βίου σεμνότητι, ἄκουσμα ἔδοξεν ἥδιστον αἵδε αἱ Νεφέλαι, καὶ ἐκρότουν τὸν ποιητὴν ὡς οὔ ποτε ἄλλοτε, καὶ ἐβόων νικᾶν, καὶ προσέταττον τοῖς κριταῖς ἄνωθεν Ἀριστοφάνην ἀλλὰ μὴ ἄλλον γράφειν».[5] Ἀλλ' οἱ κριταὶ παρ' ὅλα ταῦτα εἶχον ἐναντίαν γνώμην.

[1] GERLACH (Fr. Dor., Sokrates und die Sophisten, Akad. Rede, Basel 1827) 13.

[2] ΑΙΛΙΑΝ. Ποικ. Ἱστορ. V 8.

[3] ΑΙΛΙΑΝ. Ποικ. Ἱστορ. II 13· «καὶ οἱ σκευοποιοὶ ἔπλασαν αὐτὸν ὡς ὅ τι μάλιστα ἐξεικάσαντες.»

[4] ΑΙΛΙΑΝ. Ποικ. Ἱστορ. II 13. Ἡ μαρτυρία τοῦ Αἰλιανοῦ δὲν ἔχει βεβαίως ἀπόλυτον ἱστορικὸν κῦρος, εἶναι ὅμως λίαν πιθανὴ διότι συμβιβάζεται κάλλιστα πρὸς τὸν εἰρωνικὸν καὶ πρᾶον χαρακτῆρα τοῦ Σωκράτους.

[5] ΑΙΛΙΑΝ. Ποικ. Ἱστορ. II 13.

Ὁ Ἀριστοφάνης παρὰ τὸν θόρυβον καὶ τὰ παρακελεύσματα τοῦ πλήθους ἀπέτυχε καὶ ἐνίκησαν ὁ Κρατῖνος καὶ ὁ Ἀμειψίας.[1]

Ἀλλ' οὔτε ἡ μῆνις τῶν σοφιστῶν καὶ τῶν δημαγωγῶν ὁ φθόνος, οὔτε ἡ δυσαρέσκεια τῶν ἐλεγχομένων πολιτῶν, οὔτε ἡ συκοφαντικὴ ἐκμετάλλευσις τῶν δηκτικῶν σκωμμάτων τοῦ μεγάλου κωμικοῦ ἐπέδρασαν ἐπὶ τὸν βίον τοῦ Σωκράτους, ὅστις ἐξηκολούθησεν ἀκωλύτως τὴν πρωτότυπον ἠθικὴν αὐτοῦ δρᾶσιν. Μόνον ἐπὶ ὀλιγαρχίας ἀπηγορεύθη αὐτῷ ἡ διδασκαλία τῶν νέων·[2] ἀλλ' ἡ ἀπαγόρευσις ἐκείνη, παράνομος οὖσα, δὲν διήρκεσεν ἐπὶ πολύ, διότι ἀνατραπείσης ἐν βραχεῖ χρονικῷ διαστήματι τῆς ἀρχῆς τῶν Τριάκοντα ἤρθησαν καὶ πάντα τὰ ὑπ' αὐτῶν κατὰ τῆς ἐλευθερίας τῶν πολιτῶν ληφθέντα καταθλιπτικὰ μέτρα. Καθ' ὅλον τὸν ἐπίλοιπον χρόνον ὁ Σωκράτης ἔμεινεν ἀνενόχλητος καὶ δὲν ἔπαυσε δημοσίᾳ ἐλέγχων καὶ φιλοσοφῶν μέχρι τοῦ ἑβδομηκοστοῦ αὐτοῦ ἔτους. Οὐδεὶς ἐτόλμησε νὰ εἰσαγάγῃ αὐτὸν εἰς τὸ δικαστήριον ἐπὶ ἀσεβείᾳ ἢ ἄλλῳ τινι ἀδικήματι, καίτοι πολλάκις ἐδόθησαν εὔκαιροι περιστάσεις.[3] Ἴσως ἡ πονηρὰ διάθεσις ὑπῆρχε λανθάνουσα, ἀλλὰ τὸ τόλμημα δὲν ἦτο ἐντελῶς ἀκίνδυνον, διότι ὁ Σωκράτης παρὰ τὴν ἐνοχλητικὴν διὰ τοὺς πολλοὺς δρᾶσιν αὐτοῦ εἶχεν ἐν τούτοις φήμην καθόλου ἀγαθήν,[4] φήμην ἀνδρὸς

1 Ὁ Ἀμειψίας εἶχεν ἐπίσης σατυρίσει τὸν Σωκράτη ἐν τῷ Κόννῳ, ἀλλ' ὡς πτωχὸν καὶ ἰδιότροπον γέροντα, ὅστις «οὐπώποτ' ἔτλη κολακεῦσαι», «ἀνδρῶν βέλτιστος ὀλίγων» γενόμενος. Ὡς τοιοῦτον ἐγνώριζον πράγματι τὸν φιλόσοφον οἱ Ἀθηναῖοι καὶ οὐχὶ ὡς ἄθεον καὶ μετεωροσοφιστήν. Ἡ πιστὴ σκιαγραφία τοῦ Ἀμειψίου, διπλασίως ἐξαίρουσα τὸν ἄστοχον τοῦ Ἀριστοφάνους χαρακτηρισμόν, συνετέλεσεν ἴσως τὰ μέγιστα εἰς τὴν ἀποτυχίαν τῶν «Νεφελῶν». Βλ. Pally ἐν λέξ. Aristophanes.

2 Διογ. Λαερτ. II 5 19.

3 Βλ. κατωτ. 252. Πρβ. καὶ Zuccante 145.

4 Αἰλιαν. Ποικ. Ἱστορ. II 13· «πολὺ γὰρ ἦν τὸ τοῦ Σωκράτους ὄνομα διά τε τὰ ἄλλα καὶ ὅτι τοὺς σοφιστὰς ἤλεγχεν οὐδὲν ὑγιὲς ὄντας οὐδέ τι σπουδαῖον ἢ εἰδότας ἢ λέγοντας.»

κατ' ἐξοχὴν ἐντίμου καὶ δικαίου, ὁ δὲ νόμος τῆς πόλεως θέτων φραγμὸν εἰς τὸ φιλόδικον καὶ φιλοκατήγορον καὶ συκοφαντικὸν τοῦ Ἀθηναϊκοῦ λαοῦ, ἐπέβαλλε μερικὴν ἀτιμίαν καὶ πρόστιμον χιλίων δραχμῶν εἰς πάντα κατήγορον, ἐὰν αἱ κατὰ τὴν διαδικασίαν δοθεῖσαι καταδικαστικαὶ ψῆφοι δὲν ἀνήρχοντο τοὐλάχιστον εἰς τὸ πέμπτον τοῦ συνόλου. Ἔπρεπε λοιπὸν νὰ ἔχῃ τις ἐκ τῶν προτέρων ἐξησφαλισμένον τὸν ἀριθμὸν τοῦτον, ὅπερ ἦτο δύσκολον,[1] ἢ νὰ παρασυρθῇ ὑπὸ ἀγρίου προσωπικοῦ πάθους διὰ νὰ προβῇ εἰς τὸ ὁπωσοῦν ριψοκίνδυνον πείραμα. Εἰς τοῦτο προέβη δι' ἑνὸς ταπεινοῦ καὶ ἀκρίτου ὀργάνου ὁ πολιτευόμενος βυρσοδέψης Ἄνυτος.

III. ΟΙ ΚΑΤΗΓΟΡΟΙ ΤΟΥ ΦΙΛΟΣΟΦΟΥ

Πολλοὶ ἐρευνηταὶ τῶν νεωτέρων χρόνων ἔσχον τὴν παράδοξον φιλοδοξίαν ν' ἀποξέσωσι τὸ στίγμα, διὰ τοῦ ὁποίου ἡ ἱστορία καὶ ἡ παράδοσις μακρῶν αἰώνων ἐκηλίδωσε τὴν φήμην διαβοήτων τινῶν προσώπων. Ἂν δὲ ἀπεχθεῖς ἄνδρες ὡς ὁ Ἐφιάλτης καὶ ὁ Ἰούδας εὗρον ἐπιεικεῖς κριτάς, οὐδαμῶς ἐκπλήσσει ἡ παρατήρησις ὅτι ἀνεφάνησαν ἐσχάτως ἔνθερμοι συνήγοροι τῶν κατηγόρων τοῦ Σωκράτους. Ἡ γνώμη ὅτι ἀντίθετα πολιτικὰ φρονήματα ἢ ἀχαλίνωτα προσωπικὰ μίση προεκάλεσαν τὸν ἀγῶνα ἐθεωρήθη ἐσφαλμένη, εὐγενεῖς δὲ προθέσεις ἀπεδόθησαν εἰς τὰς ἐνεργείας τῶν κατηγόρων.[2] Ὁ ἀρχηγὸς μάλιστα τούτων περιεκοσμήθη μονονουχὶ μὲ τὸν φωτοστέφανον τοῦ λαμπροῦ πατριώτου. Κατὰ πόσον δικαιολογοῦνται αἱ τάσεις αὗται θὰ ἐξετάσω ἐνταῦθα διὰ βραχέων.

[1] Διότι οἱ δικασταὶ μόλις τὴν τελευταίαν στιγμὴν ἐμάνθανον εἰς ποῖον δικαστήριον θὰ μετέβαινον ἵνα δικάσωσι.

[2] Beloch (Julius, Griech. Gesch., Straßburg 1897) II 16 ἑ., Menzel 45.

Μολονότι ἡ κατὰ τοῦ Σωκράτους κατηγορία ἐγράφη ὑπὸ τοῦ Μελήτου, ὁ κινητήριος μοχλὸς τοῦ ὅλου ἀγῶνος ὑπῆρξεν ἀναμφιβόλως ὁ Ἄνυτος. Εἰς τοῦτο συμφωνοῦσι πάντες, οἵ τε ἀρχαῖοι συγγραφεῖς καὶ οἱ νεώτεροι ἑρμηνευταί. Ἦτο δὲ ὁ Ἄνυτος σπουδαῖος πολιτικὸς παράγων καὶ εἶχεν ἀναμφισβήτητον ἐν Ἀθήναις ἐπιρροήν.[1] Ἐν τῇ Πλατωνικῇ Ἀπολογίᾳ ὑποδεικνύεται τοῦτο ἐπανειλημμένως.[2] Ὁ Σωκράτης δὲν ἀποκρύπτει ἐκεῖ, ὅτι θεωρεῖ δεινοὺς «τοὺς ἀμφὶ Ἄνυτον»·[3] διαισθάνεται μάλιστα τὴν ἐπίδρασιν αὐτῶν ἐπὶ τοὺς δικαστὰς καὶ ἐπιχειρεῖ μετ' ἀξιοπρεπείας νὰ ἐξουδετερώσῃ ταύτην. Ὅτι ὁ Ἄνυτος ἦτο κατὰ τὴν κοινὴν γνώμην ἡ ψυχὴ τῆς κατηγορίας διδασκόμεθα καὶ ἐκ μεταγενεστέρων ἱστορικῶν εἰδήσεων,[4] οὐχ ἧττον δ' ἐκ τῆς συμπτώσεως ὅτι αὐτὸς φέρεται ὡς κατήγορος ἔν τε τῷ λόγῳ τοῦ Πολυκράτους καὶ ἐν τῇ Ἀπολογίᾳ τοῦ Λιβανίου. Πρὸς τούτοις αἱ μετέπειτα περιπέτειαι καὶ κακοτυχίαι, αἱ ἀποδιδόμεναι εἰς τὸν Ἄνυτον, δεικνύουσιν ὅτι οἱ ἀρχαῖοι τοῦτον ἐθεώρουν κύριον ὑπεύθυνον τῆς καταδίκης διὸ καὶ ἐνόμιζον ὅτι ἐδιώκετο ἀπηνῶς ὑπὸ τῆς Νεμέσεως περὶ τὴν δύσιν τοῦ βίου αὐτοῦ.[5]

Πρὸς τούτοις περὶ τοῦ Ἀνύτου ἔχομεν ἀσφαλεστέρας πληροφορίας ἢ περὶ τῶν ἄλλων κατηγόρων. Παρὰ τοῦ Σωκράτους μανθάνομεν ὅτι ἦτο υἱὸς τοῦ Ἀνθεμίωνος, πλουσίου καὶ σοφοῦ ἀστοῦ,

[1] ΙΣΟΚΡΑΤ. παραγρ. πρ. Καλλίμ. XVIII 23 (375 d ἑ.).

[2] ΠΛΑΤΩΝ. Ἀπολογ. II (18 b), X (23 e), XVII (29 c), XVII (30 b), XVIII (30 c, d, 31 a), XXV (36 a).

[3] ΠΛΑΤΩΝ. Ἀπολογ. II (18 b).

[4] ΔΙΟΓ. ΛΑΕΡΤ. II 5 38, ΑΙΛΙΑΝ. Ποικ. Ἱστορ. II 13. Ὁ ΟΡΑΤΙΟΣ χαρακτηρίζει τὸν Σωκράτη ὡς «reum Anyti» (Serm. II 4 3).

[5] Ὁ ΞΕΝΟΦΩΝ ἀναφέρει (Ἀπολογ. 31)· «Ἄνυτος μὲν δὴ διὰ τὴν τοῦ υἱοῦ πονηρὰν παιδείαν καὶ διὰ τὴν αὑτοῦ ἀγνωμοσύνην ἔτι καὶ τετελευτηκὼς τυγχάνει κακοδοξίας». Ὁ δὲ ΔΙΟΓΕΝΗΣ ἱστορεῖ ὅτι ὁ Ἄνυτος ἐπιδημήσας ποτὲ εἰς Ἡράκλειαν τοῦ Πόντου ἐδιώχθη κακῶς ἐκεῖθεν (II 5 43, πρβ. αὐτόθι VI 1 10), ἐν ᾧ κατὰ τὸν ΘΕΜΙΣΤΙΟΝ (XX, 239 c, ed. DIND., Lips. 1832) καὶ ἐλιθοβολήθη ὑπὸ τῶν Ἡρακλεωτῶν. Αἱ εἰδήσεις αὗται μὴ ἀναφερόμεναι ὑπὸ τῶν ἀρχαιοτέρων συγγραφέων δὲν φαίνονται πολὺ πιθαναί. Βλ. κατωτ. 247[3], 248 ἑ.

ὅστις διὰ τῆς ἐπιμελείας καὶ τῶν γνώσεων αὐτοῦ κατώρθωσε νὰ κτήσηται σημαντικὴν περιουσίαν ἐκ τῆς βυρσοδεψικῆς, ἣν ἐπηγγέλετο, καὶ ν' ἀνέλθῃ εἰς τὴν τάξιν τῶν ἱππέων,[1] νὰ δώσῃ δὲ εἰς τὸν υἱὸν ἀνατροφὴν καὶ παιδείαν ἣν τὸ πλῆθος τῶν Ἀθηναίων ἐθεώρει τότε ἀρίστην.[2] Ὁ Ἄνυτος, κατὰ τὸ ἐπικρατοῦν ἔθος, ἠκολούθησε τὴν τέχνην τοῦ πατρός, ἐπεδόθη ὅμως καὶ εἰς τὴν πολιτικὴν καὶ ἀνῆλθεν εἰς τὸ ἀξιολογώτατον τῆς πολιτείας ἀξίωμα, ἐκλεχθεὶς πολλάκις στρατηγός.

Περὶ τοῦ χαρακτῆρος τοῦ Ἀνύτου αἱ γνῶμαι τῶν νεωτέρων σοφῶν εἶναι διάφοροι. Τινές, στηριζόμενοι ἐπὶ τοῦ γεγονότος ὅτι ὁ Ἄνυτος ἔδρασεν ἐπὶ πολλὰ ἔτη ἐν τῇ πολιτείᾳ, συνεπέραναν ὅτι οὐ μόνον ὑπῆρξεν ἐξέχουσα φυσιογνωμία, ἀλλὰ καὶ ἐντιμότατος χαρακτήρ,[3] διότι ἄλλως ἡ πόλις δὲν θ' ἀνέθετεν εἰς αὐτὸν ἐπανειλημμένως τὴν στρατηγίαν, ἀξίωμα ἐμπιστευτικὸν διδόμενον οὐχὶ διὰ κλήρου, ἀλλὰ δι' ἐκλογῆς. Ἡ στρατηγικὴ ὅμως δεινότης δὲν ἐπιδρᾷ ἐπὶ τὴν ἠθικὴν τοῦ ἀνθρώπου ὑπόστασιν, ἥτις κυρίως ἐν-

[1] Κατὰ τὴν μαρτυρίαν τοῦ ΑΡΙΣΤΟΤ. (Ἀθην. Πολιτ. VII 4) ὑπῆρχεν ἐν τῇ Ἀκροπόλει καὶ τὸ σχετικὸν ἀνάθημα τοῦ Ἀνθεμίωνος ἤτοι ἵππος μετ' εἰκόνος φερούσης τὸ ἑπόμενον ἐπίγραμμα·

«Διφίλου Ἀνθεμίων τήνδ' ἀνέθηκε θεοῖς,
θητικοῦ ἀντὶ τέλους ἱππάδ' ἀμειψάμενος.»

[2] ΠΛΑΤΩΝ. Μένων XXVI (90b).

[3] Ὁ BELOCH (II 16, ἐνθ. ἀνωτ. 91[2]) λέγει ὅτι ὁ Ἄνυτος ἦτο «ein durchaus achtungswerter Charakter», ὁ COUSIN (119 ἑ.) ἀποκαλεῖ αὐτὸν «un citoyen recommandable», ὁ TAYLOR (I 1) «an influential and upright person», ὁ δὲ MENZEL (42) «einen der verdientesten Männer Athens». Καὶ ὁ MAIER (427) γράφει ἐσχάτως περὶ αὐτοῦ ὅτι ἦτο «ein ehrlicher, patriotischer Mann, der in schweren Zeiten dem Vaterland und der Demokratie wertvolle Dienste geleistet hatte und in Athen großes und verdientes Ansehen genoß». Ὁμοίως ὁ BUSSE 216 ἑ., 219 ἑ. Ὅλως διάφορος εἶναι ἡ σκιαγραφία τοῦ Ἀνύτου ἣν δίδει ὁ ALY (Wolf, Anytos, der Ankläger des Sokrates: Neue Jahrb. f. d. klass. Altert. XXXI, Leipzig-Berlin 1913, 169 ἑ.). Κατ' αὐτὸν ὁ Ἄνυτος ἦτο φυσιογνωμία ἥκιστα συμπαθής, ἄνθρωπος μέτριος (unbedeutend) ὅστις δύναται νὰ θεωρηθῇ τὸ πολὺ ὡς τύπος, ἐν τῷ ὁποίῳ εἶχον ἐνσαρκωθῆ αἱ ἰδέαι καὶ αἱ διαθέσεις τῶν χρόνων ἐκείνων (βλ. ALY 169, 171, 173, 175). Πρβ. καὶ PAULY-WISSOWA ἐν λέξ. Anytos 2 καὶ 3.

διαφέρει τὸν ἱστοροῦντα τὴν κατὰ τοῦ Σωκράτους κατηγορίαν. Ἄλλως τε ἐὰν ἐξαιρέσωμεν τὴν μόνην περίπτωσιν καθ' ἣν ὁ Ἄνυτος διεκρίθη, ὡς φαίνεται, ὑποκινήσας μετὰ τοῦ Θρασυβούλου ἐκ τῆς Φυλῆς τὸ κατὰ τῆς τυραννίδος τῶν Τριάκοντα ἐπιτυχὲς κίνημα, ἄλλα δείγματα τῆς στρατηγικῆς ἱκανότητος καὶ τῶν πρὸς τὴν πατρίδα ὑπηρεσιῶν αὐτοῦ δὲν ἔχομεν. Τοὐναντίον μάλιστα ἡ μετὰ τριάκοντα τριήρεων γενομένη ἐκστρατεία πρὸς ἄρσιν τῆς πολιορκίας τῆς Πύλου ἀπέτυχεν οἰκτρώτατα, ἡ δὲ πόλις παρεδόθη ἀδόξως εἰς τοὺς Λακεδαιμονίους.[1] Καὶ ἐδικαιολογήθη μὲν ὁ Ἄνυτος ἰσχυρισθεὶς ὅτι ἐναντίοι ἄνεμοι δὲν ἐπέτρεψαν αὐτῷ νὰ παρακάμψῃ ἐγκαίρως τὸν Μαλέαν, εἰσήχθη δ' ὅμως, ἅμα τῇ εἰς Ἀθήνας ἐπανόδῳ, εἰς δίκην ἐπὶ προδοσίᾳ, ἀλλὰ κατώρθωσε ν' ἀθῳωθῇ δεκάσας, ὡς λέγεται, τοὺς δικαστάς. Ὁ Ἀριστοτέλης ἀναφέρει τὸ ἐπεισόδιον τοῦτο ὡς τὴν πρώτην περίπτωσιν διαφθορᾶς Ἀθηναϊκοῦ δικαστηρίου.[2] Καὶ εἶναι μὲν ἀληθὲς ὅτι τὴν μαρτυρίαν ταύτην ἔθεσεν ἐν ἀμφιβόλῳ ἡ νεωτέρα κριτική, οὐχ ἧττον τὰ προσαχθέντα ἐπιχειρήματα δὲν εἶναι ἀπολύτως πειστικά.[3]

[1] ΔΙΟΔΩΡ. ΣΙΚΕΛ. Βιβλ. Ἱστορ. XIII 64 6.

[2] ΑΡΙΣΤΟΤ. Ἀθην. Πολιτ. XXVII 5, ΔΙΟΔΩΡ. ΣΙΚΕΛ. Βιβλ. Ἱστορ. XIII 64 6.

[3] Ὁ SCHANZ (20) ἀμφιβάλλει ἁπλῶς διὰ τὸ ἀληθὲς τῆς κατηγορίας ταύτης, ἐν ᾧ ὁ MENZEL (43) θεωρεῖ αὐτὴν ἐντελῶς ἀβάσιμον στηριζόμενος ἐπὶ τῶν ἀποδείξεων τοῦ v. WILAMOWITZ. Ἀλλ' ὁ v. WILAMOWITZ (Arist. u. Athen I 218) εἰκασίαν ἁπλῶς ἐκφέρει, παρατηρεῖ δὲ μόνον πρὸς τιμὴν τῶν Ἀθηναίων ὅτι ὁ Ἀριστοτέλης θὰ ἦτο δικαιότερος, ἐὰν ἐξῆρεν ὅτι μεταξὺ τῆς εἰσαγωγῆς τοῦ δικαστικοῦ μισθοῦ καὶ τῆς πρώτης δωροδοκίας ἐμεσολάβησε χρονικὸν διάστημα ἡμίσεος αἰῶνος καὶ ὅτι ὁ Περικλῆς εἶχεν ἀποθάνει πολὺ πρὸ τοῦ γεγονότος τούτου. Ἀλλὰ διὰ τούτων δὲν αἴρεται τελείως ἡ κατὰ τοῦ Ἀνύτου ὑπόνοια, οὐδὲ ἔχει σχέσιν ἡ δωροδοκία πρὸς τὴν εἰσαγωγὴν τοῦ δικαστικοῦ μισθοῦ, διότι καὶ μὴ μισθοδοτούμενοι δικασταὶ δύνανται νὰ διαφθαρῶσι διὰ χρημάτων. Αἱ ἀνακρίβειαι (ἐν σελ. 3 περὶ τοῦ «κατηγόρου» τοῦ Ξενοφῶντος, ἐν σελ. 43 περὶ χρονολογικῶν ἐπιχειρημάτων τοῦ v. WILAMOWITZ, ἐν σελ. 50 περὶ «υἱοῦ» τοῦ Χαιρεφῶντος, ἐν ᾧ πρόκειται περὶ ἀδελφοῦ) καὶ ἡ πληθὺς τῶν ἐσφαλμένων παραπομπῶν τοῦ MENZEL (ἐν σελ. 4[1] παραπ. εἰς BLASS, ἐν σελ. 22[2] καὶ 24 στ. 29 παραπ. εἰς WELCKER, ἐν σελ. 43 παραπ. εἰς v. WILAMOWITZ) παρέχουσιν ἄσκοπον καὶ ἀνιαρὰν ἐργασίαν εἰς πάντα εὐσυνείδητον μελετητήν. Τοιαῦτα

Ὅπως ποτ' ἂν ᾖ ἡ βαρεῖα ἐκείνη μομφὴ καὶ ὡς ἁπλῆ ὑπόνοια ἐκ μέρους τῶν συγχρόνων τοῦ Ἀνύτου φερομένη, ἔχει πολλὴν σημασίαν διὰ τὸν μελετῶντα τὸν χαρακτῆρα τοῦ περιφήμου βυρσοδέψου.

Οἱ νεώτεροι συνήγοροι τοῦ Ἀνύτου, στηριζόμενοι ἐπί τινων χωρίων τοῦ Λυσίου καὶ τοῦ Ἰσοκράτους, ἠθέλησαν νὰ ἐξάρωσιν ἰδιαιτέρως τὴν μετριοπάθειαν τοῦ ἀνδρός. Καὶ ὁ μὲν Λυσίας ἀναφέρει[1] ὅτι οἱ ἐπὶ Φυλῇ συγκεντρωμένοι Ἀθηναῖοι συλλαβόντες τὸν Ἀγόρατον, ἄνδρα πολλοὺς ἀγαθοὺς πολίτας μηνύσαντα καὶ ἀποκτείναντα ἐπὶ τῆς τυραννίδος τῶν Τριάκοντα[2] προετίθεντο νὰ θανατώσωσιν αὐτόν, ὅτε ὁ Ἄνυτος «οὐκ ἔφη χρῆναι ποιεῖν αὐτοὺς ταῦτα, λέγων ὅτι <οὔπω> οὕτω διακέοιντο, ὥστε τιμωρεῖσθαί τινας τῶν ἐχθρῶν, ἀλλὰ νῦν μὲν δεῖν αὐτοὺς ἡσυχίαν ἔχειν· εἰ δέ ποτε οἴκαδε κατέλθοιεν, τότε καὶ τιμωρήσοιντο τοὺς ἀδικοῦντας».[3] Ὁ δὲ Ἰσοκράτης ὑποδεικνύει ὅτι «Θρασύβουλος καὶ Ἄνυτος μέγιστον μὲν δυνάμενοι τῶν ἐν τῇ πόλει, πολλῶν δ' ἀπεστερημένοι χρημάτων, εἰδότες δὲ τοὺς ἀπογράψαντας, ὅμως οὐ τολμῶσιν αὐτοῖς δίκας λαγχάνειν οὐδὲ μνησικακεῖν, ἀλλ' εἰ καὶ περὶ τῶν ἄλλων μᾶλλον ἑτέρων δύνανται διαπράττεσθαι, ἀλλ' οὖν περί γε τῶν ἐν τοῖς συνθήκαις ἴσον ἔχειν τοῖς ἄλλοις ἀξιοῦσιν».[4] Ἐπισταμένη μελέτη τῶν λόγων τούτων καὶ τῶν γεγονότων, εἰς ἃ ἀναφέρονται, ἀποδεικνύει ὅτι ἡ μετριοπάθεια, ἣν διαβλέπουσί τινες,[5] οὐδὲν ἄλλο ἦτο ἢ ὑπὸ τῆς πολιτικῆς ἀνάγκης ἐπιβαλλομένη περίσκεψις, ἧς ἀναμφιβόλως δὲν ἐστερεῖτο ὁ Ἄνυτος. Διότι εἰς μὲν τὴν πρώτην περίπτωσιν, ὅτε ἡ ἐπιτυχία τοῦ ἀγῶνος

ἁμαρτήματα δὲν ἔπρεπε νὰ ὑπάρχωσιν εἰς τὰ δημοσιεύματα Εὐρωπαϊκῆς Ἀκαδημείας.

[1] ΛΥΣΙΟΥ κατὰ Ἀγορ. XIII 78.
[2] ΛΥΣΙΟΥ κατὰ Ἀγορ. XIII 2.
[3] ΛΥΣΙΟΥ κατὰ Ἀγορ. XIII 78.
[4] ΙΣΟΚΡΑΤ. παρ. πρ. Καλλίμ. XVIII 23 (375 d ἑ.).
[5] SCHANZ 20, MENZEL 45, TAYLOR I 2.

δὲν ἦτο ἀκόμη ἐξησφαλισμένη, συνέστησεν ἁπλῶς προσωρινὴν καταστολὴν τῶν αἰσθημάτων τῆς ἐκδικήσεως μέχρις εὐθετωτέρας στιγμῆς, εἰς δὲ τὴν δευτέραν ἡ μετριοπάθεια, ὡς φαίνεται ἐκ τῶν φράσεων τοῦ Ἰσοκράτους, δὲν ἦτο ἀποτέλεσμα εὐγενῶν ψυχικῶν διαθέσεων, ἀλλὰ πολιτικῆς ἀνάγκης. Ὁ Ἄνυτος δὲν ἐτόλμα νὰ θίξῃ τὴν διὰ συνθηκῶν καὶ ὅρκων κατωχυρωμένην ἀμνηστίαν,[1] διότι πᾶσα τοιαύτη ἀπόπειρα ἠδύνατο νὰ ἔχῃ ὀλέθρια πολιτικὰ ἐπακόλουθα διὰ τὸ δημοκρατικὸν κόμμα, εἰς ὃ ἀνῆκε, καὶ διὰ τὴν πολιτείαν ἐν γένει.

Ὅλως ἀντίθετος πρὸς τὰς ἀνωτέρω γνώμας φαίνεται ὁ χαρακτὴρ τοῦ Ἀνύτου ἐν τῷ «Μένωνι».[2] Ἡ συμβολὴ τοῦ Πλάτωνος εἰς τὸ ζήτημα τοῦτο εἶναι πολύτιμος, ἡ δὲ περιγραφὴ αὐτοῦ πιστοτέρα πάσης ἄλλης. Ἐπεκτείνων τὴν γνώμην, ἣν προκειμένου περὶ τῆς Πλατωνικῆς Ἀπολογίας ὀρθῶς διετύπωσεν ὁ Menzel,[3] φρονῶ ὅτι καὶ ἐν τοῖς διαλόγοις ἡ περιγραφὴ τῶν πραγματικῶν γεγονότων δὲν ἀφίσταται πολὺ τῆς ἀληθείας. Μόνον τὰς φιλοσοφικὰς συζητήσεις ἔγραψεν ἐλευθέρως ὁ Πλάτων.

Ἐν τῷ «Μένωνι» λοιπὸν φέρεται ὁ Ἄνυτος ὡς χαρακτὴρ βίαιος καὶ ἐμπαθὴς καὶ ἐπίμονος, ὑποκείμενος εἰς προλήψεις περὶ προσώπων καὶ πραγμάτων τὰ ὁποῖα δὲν γνωρίζει ἢ δὲν ἐμελέτησε. Περὶ τὰ μέσα τοῦ διαλόγου τούτου ὁ Σωκράτης, ἀφ' οὗ ἐξῆρε τὰς ἀρετὰς τοῦ Ἀνθεμίωνος, πατρὸς τοῦ Ἀνύτου, προσκαλεῖ τοῦτον νὰ ἐκφέρῃ τὴν γνώμην αὐτοῦ περὶ τοῦ συζητουμένου ζητήματος, δηλονότι τίνες εἶναι οἱ ἄριστοι διδάσκαλοι τῆς ἀρετῆς, ἐὰν αὕτη κατὰ προηγηθεῖσαν προϋπόθεσιν θεωρηθῇ ὡς ἐπιστήμη, ὅτε ἑπομένως δυνατὸν νὰ γίνῃ ἀντικείμενον εἰδικῆς διδασκαλίας.[4] Ὁ Ἄνυτος συμφωνεῖ κατ' ἀρχὴν πρὸς τὸν Σωκράτη, ὅτι ἐὰν θέλῃ τις νὰ γίνῃ καλὸς ἰατρὸς ἢ σκυτοτόμος ἢ αὐλητὴς δέον νὰ μεταβῇ

[1] Περὶ αὐτῆς ἐν σχέσει πρὸς τὴν δίκην πρβ. Menzel 29 ἑ.

[2] Πλατων. Μένων xxviii (91 c ἑ.).

[3] Menzel 2.

[4] Πλατων. Μένων xxvii (90 c ἑ.).

παρὰ τοὺς ἐπαγγελλομένους τὰς τέχνας ταύτας καὶ διδάσκοντας αὐτὰς ἐπὶ μισθῷ. Μεθ' ὃ ἐρωτᾷ ὁ Σωκράτης παρὰ τίνας πρέπει νὰ μεταβῇ ἐκεῖνος ὅστις θέλει νὰ διδαχθῇ τὴν σοφίαν καὶ τὴν ἀρετήν, διὰ τῆς ὁποίας οἱ ἄνθρωποι διοικοῦσι καλῶς τὰς οἰκίας καὶ τὰς πόλεις καὶ τοὺς γονεῖς θεραπεύουσι· βεβαίως, ἐπάγεται, παρὰ «τοὺς ὑπισχνουμένους ἀρετῆς διδασκάλους εἶναι καὶ ἀποφήναντας αὐτούς κοινοὺς τῶν Ἑλλήνων τῷ βουλομένῳ μανθάνειν, μισθὸν τούτου ταξαμένους τε καὶ πραττομένους»[1] δηλονότι τοὺς σοφιστάς.

Ὁ Ἄνυτος ἀκούσας τοὺς λόγους τούτους ταράσσεται παρευθὺς καὶ ἐκφράζει τὴν εὐχὴν νὰ μὴ λάβῃ τοιαύτη μανία «μηδένα τῶν συγγενῶν μηδὲ οἰκείων μήτε ἀστὸν μήτε ξένον» ὥστε νὰ μεταβῇ παρὰ τοὺς σοφιστὰς οἵτινες εἶναι λώβη καὶ διαφθορὰ τῆς κοινωνίας. Ὁ δὲ Σωκράτης κατόπιν τῆς δριμείας ταύτης κατηγορίας ἀπορεῖ δικαίως πῶς ἄνθρωποι διαφθορεῖς ἐπαγγέλλονται δημοσίᾳ τὸν διδάσκαλον τῆς νεολαίας πλουτοῦντες ὑπὸ τὰ ὄμματα αὐτῆς τῆς πολιτείας, καὶ ἐρωτᾷ τὸν Ἄνυτον μὴ ἠδίκησεν αὐτόν ποτε τῶν σοφιστῶν τις ἢ διὰ ποῖον ἄλλον λόγον αἰσθάνεται τόσον μέγα κατ' αὐτῶν μῖσος. Ἀλλ' ὁ Ἄνυτος ὁμολογεῖ ὅτι οὐδένα τῶν ἀνδρῶν τούτων συνανεστράφη ποτέ, οὐδ' εἰς ἄλλον ἐκ τῶν οἰκείων θὰ ἐπέτρεπε νὰ ἔλθῃ εἰς ἐπικοινωνίαν πρὸς αὐτούς, διότι γνωρίζει τὸ ποιὸν τῶν σοφιστῶν χωρὶς νὰ τοὺς πλησιάσῃ. Ἡ παρατήρησις ὅμως αὕτη παρέχει εἰς τὸν Σωκράτη εὔλογον ἀφορμὴν ὅπως ἀποδώσῃ εἰς τὸν Ἄνυτον εἰρωνικῶς μαντικὴν δύναμιν, καὶ ἐρωτήσῃ αὐτὸν ἐπὶ τέλους πρὸς ποῖον νομίζει ὅτι δέον ν' ἀποταθῇ ἐν τῇ περιφήμῳ ἐκείνῃ πόλει ὁ βουλόμενος νὰ διδαχθῇ τὴν ἀρετήν.

— Πρὸς πάντα καλὸν κἀγαθὸν Ἀθηναῖον, ἀπαντᾷ ὁ Ἄνυτος, συναναστρεφόμενός τις θ' ἀποβῇ ἑαυτοῦ βελτίων.

— Ἀλλ' οἱ καλοὶ κἀγαθοί, ἐρωτᾷ πάλιν ὁ Σωκράτης, ἐκ τοῦ

[1] Πλάτων. Μένων xxviii (91b).

αὐτομάτου ἐγένοντο τοιοῦτοι, παρ' οὐδενὸς μαθόντες ὅσα αὐτοὶ δύνανται νὰ διδάξωσι τοὺς ἄλλους;

— Καὶ οὗτοι, λέγει ὁ Ἄνυτος, ἔμαθον ταῦτα ἐκ τῶν προτέρων ἀνδρῶν ἐπίσης καλῶν κἀγαθῶν. Ἢ δὲν παραδέχεσαι ὅτι ὑπῆρξαν πολλοὶ καλοὶ κἀγαθοὶ ἐν τῇ πόλει ταύτῃ;

— Βεβαίως ὑπῆρξαν καὶ ὑπάρχουσιν, ἀπαντᾷ ὁ Σωκράτης μετὰ λεπτῆς εἰρωνείας, ἀλλὰ τὸ ζήτημα εἶναι ποῖοι ὑπῆρξαν οἱ διδάσκαλοι τῶν ἀρετῶν τῶν ἀνδρῶν τούτων.

Ἵνα δὲ ἀποδείξῃ τὸ ἄτοπον τῶν συλλογισμῶν τοῦ Ἀνύτου ἀναφέρει παρακατιὼν τέσσαρας τῶν μεγίστων Ἀθηναίων, τὸν Θεμιστοκλέα καὶ τὸν Ἀριστείδην, τὸν Περικλέα καὶ τὸν Θουκυδίδην, οἵτινες δαπανήσαντες πολλὰ διὰ τὴν μόρφωσιν τῶν ἰδίων τέκνων, δὲν κατώρθωσαν ἐν τούτοις νὰ διδάξωσιν αὐτὰ τὴν ἀρετήν. Ἂν ἡ ἀρετὴ ἦτο διδακτή, ἄνδρες τοιοῦτοι, μέγα δυνάμενοι ἐν τῇ πόλει, δὲν θὰ εὕρισκον ἆρά γε κατάλληλόν τινα διδάσκαλον, ἐκ τῶν ἐπιχωρίων ἢ τῶν ξένων, δυνάμενον νὰ καταστήσῃ τοὺς υἱοὺς αὐτῶν ἀγαθούς, ἐὰν ἐκεῖνοι δὲν εἶχον τὸν ἀπαιτούμενον πρὸς τοῦτο χρόνον διὰ τὴν ἐπιμέλειαν τῆς πολιτείας; Καταλήγων λοιπὸν ὁ Σωκράτης ἐκφράζει τὴν ἀμφιβολίαν μήπως δὲν εἶναι διδακτὸν ἡ ἀρετή.

Τὸ συμπέρασμα τοῦτο ἔπληξε, φαίνεται, καιρίως τὴν φιλαυτίαν τοῦ Ἀνύτου, ὅστις ὀργιζόμενος κατακρίνει τὸν Σωκράτη, διότι πολὺ εὐκόλως καὶ ἀπερισκέπτως κακολογεῖ ἄνδρας διακριθέντας ἐν τῇ πολιτείᾳ, προσθέτει δὲ κάπως ἀπειλητικῶς·

— «Ἴσως μὲν καὶ ἐν ἄλλῃ πόλει ῥᾴδιόν ἐστι κακῶς ποιεῖν ἀνθρώπους ἢ εὖ. ἐν τῇδε δὲ καὶ πάνυ· οἶμαι δὲ σὲ καὶ αὐτὸν εἰδέναι.»[1]

Ὁ Σωκράτης μετὰ τῆς οἰκείας αὐτῷ εἰρωνικῆς ἀπαθείας ἐπιλέγει·

— «Ἄνυτος μέν μοι δοκεῖ χαλεπαίνειν· καὶ οὐδὲν θαυμάζω·

[1] ΠΛΑΤΩΝ. Μένων XXXIV (94e).

οἴεται γάρ με πρῶτον μὲν κακηγορεῖν τούτους τοὺς ἄνδρας, ἔπειτα ἡγεῖται καὶ αὐτὸς εἶναι εἷς τούτων. Ἀλλ᾽ οὗτος μὲν ἐάν ποτε γνῷ, οἷόν ἐστι τὸ κακῶς λέγειν, παύσεται χαλεπαίνων, νῦν δὲ ἀγνοεῖ.»[1]

Τὸ ἐπεισόδιον τοῦτο παρέσχε πολλὰ πράγματα εἰς τοὺς ἑρμηνευτάς. Ὑπῆρξεν ἀνέκαθεν ἀληθὴς crux glossatorum, διὰ τοῦτο δὲ ἐθεώρησα καλὸν ν᾽ ἀναφέρω αὐτὸ ἐν ἐκτάσει. Πρὸς διαλεύκανσιν αὐτοῦ ἐξετάσωμεν ἐπισταμένως τὴν κατεύθυνσιν, ἣν ἔδωκεν ὁ Σωκράτης σκοπίμως εἰς τὴν προκειμένην συζήτησιν.

Ἐν πρώτοις ἡ μνεία τῶν σοφιστῶν, ὡς μόνων καταλλήλων διδασκάλων τῆς νεολαίας δὲν εἶναι βεβαίως δυνατὸν νὰ θεωρηθῇ ὡς ἀληθὴς γνώμη τοῦ Σωκράτους, ἀγωνισαμένου δι᾽ ὅλου τοῦ βίου ἀγῶνα ἐκ διαμέτρου ἀντίθετον πρὸς τοὺς σοφιστάς. Τοὺς λόγους αὐτοῦ διαπνέει προφανῶς πνεῦμα εἰρωνείας καὶ ἐλέγχου. Ὁ Σωκράτης ρίπτων εἰς τὸ μέσον τὸ κοινωνικὸν ἐκεῖνο ζήτημα ἠθέλησεν ἀναμφιβόλως νὰ προκαλέσῃ τὸν Ἄνυτον, ὅπως ἀπαγγείλῃ τὴν καταδικαστικὴν ἐτυμηγορίαν, ἵνα βασιζόμενος ἐπ᾽ αὐτῆς ἐπικρίνῃ τὴν πολιτείαν, ἀνεχομένην ἐν τοῖς κόλποις αὐτῆς τοιούτους λυμεῶνας καὶ καταστροφεῖς τῆς νεολαίας. Ὅτι διὰ τῆς ἐπικρίσεως ταύτης ἐθίγοντο πάντες οἱ διοικοῦντες τὰ τῆς πολιτείας κατὰ τοὺς χρόνους ἐκείνους, καὶ δὴ καὶ αὐτὸς ὁ Ἄνυτος, ἐκ τῶν πρώτων τότε πολιτικῶν παραγόντων, ὡς ἐπιτρέποντες ἐν ἐπιγνώσει τὴν ἐξάπλωσιν τῆς κακοηθείας καὶ τῆς διαφθορᾶς, δὲν χρήζει, νομίζω, ἰδιαιτέρας ἀποδείξεως. Οὗτος λοιπὸν ἦτο ὁ πρῶτος λόγος τῆς ὀργῆς τοῦ Ἀνύτου.

Ἀφ᾽ ἑτέρου ἐξαίρων ὁ Σωκράτης τὰς ἀρετὰς τοῦ Ἀνθεμίωνος «ὃς ἐγένετο πλούσιος οὐκ ἀπὸ τοῦ αὐτομάτου οὐδὲ δόντος τινός, ... ἀλλὰ τῇ αὐτοῦ σοφίᾳ κτησάμενος καὶ ἐπιμελείᾳ, ἔπειτα καὶ τὰ ἄλλα οὐχ ὑπερήφανος δοκῶν εἶναι πολίτης οὐδὲ ὀγκώδης τε καὶ ἐπαχθής, ἀλλὰ κόσμιος καὶ εὐσταλὴς ἀνήρ»,[2] καὶ ἐκφράζων τὴν

[1] ΠΛΑΤΩΝ. Μένων XXXV (95a).

[2] ΠΛΑΤΩΝ. Μένων XXVI (90a).

γνώμην ὅτι αἱ πατρικαὶ ἀρεταὶ δὲν μεταδίδονται αὐτομάτως εἰς τὰ τέκνα, οὐδὲ διδάσκονται, ἀλλὰ θείᾳ μοίρᾳ παραγίγνονται τοῖς ἐξόχοις ἀνδράσι, ὑπεδείκνυε λεληθότως σύγκρισιν τοῦ πατρὸς πρὸς τὸν υἱόν, ἥτις ἔθιγε καιρίως τὴν φιλοτιμίαν τοῦ Ἀνύτου, τοσούτῳ μᾶλλον καθόσον δὲν ἔλειπον καὶ λεπτοί τινες εἰρωνικοὶ ὑπαινιγμοί.[1]

Πρὸς τούτοις ὁ Σωκράτης διὰ τοῦ θαυμασίου λογικοῦ εἱρμοῦ τῆς συζητήσεως καὶ τῶν συμπερασμάτων, εἰς ἃ κατέληξε, κατέστησε γελοῖον τὸν Ἄνυτον μετὰ στόμφου καὶ πεποιθήσεως ἰσχυρισθέντα πρὸ ὀλίγου τὰ ἐναντία.

Ἀλλ' ὅ,τι πολὺ περισσότερον ἔθιξε τὸν Ἄνυτον ἦσαν προφανῶς αἱ τελευταῖαι φράσεις τοῦ διαλόγου. Ὁ Σωκράτης λέγει ἐκεῖ ἀποτεινόμενος πρὸς τὸν Μένωνα·

— «Ἐκ μὲν τοίνυν τούτου τοῦ λογισμοῦ, ὦ Μένων, θείᾳ μοίρᾳ ἡμῖν φαίνεται παραγιγνομένη ἡ ἀρετὴ οἷς παραγίγνεται· τὸ δὲ σαφὲς περὶ αὐτοῦ εἰσόμεθα τότε, ὅταν πρὶν ᾧτινι τρόπῳ τοῖς ἀνθρώποις παραγίγνεται ἀρετή, πρότερον ἐπιχειρήσωμεν αὐτὸ καθ' αὑτὸ ζητεῖν τί ποτ' ἔστιν ἀρετή. νῦν δ' ἐμοὶ μὲν ὥρα ποι ἰέναι, σὺ δὲ ταῦτα ἅπερ αὐτὸς πέπεισαι πεῖθε καὶ τὸν ξένον τόνδε Ἄνυτον, ἵνα πρᾳότερος ᾖ· ὡς ἐὰν πείσῃς τοῦτον, ἔστιν ὅ τι καὶ Ἀθηναίους ὀνήσεις.»[2]

Οἱ λόγοι οὗτοι, δι' ὧν ἐπισφραγίζεται ὁ διάλογος, ἐκορύφωσαν ἀναμφιβόλως τὴν ἀγανάκτησιν τοῦ Ἀνύτου, διότι εἶχον βαθυτάτην σημασίαν. Γνωρίζομεν ὅτι ὁ Ἄνυτος εἶχεν υἱόν[3] διακρι-

[1] «Τοῦτον (δηλ. τὸν Ἄνυτον) εὖ ἔθρεψε καὶ ἐπαίδευσεν, ὡς δοκεῖ Ἀθηναίων τῷ πλήθει· αἱροῦνται γοῦν αὐτὸν ἐπὶ τὰς μεγίστας ἀρχάς». ΠΛΑΤΩΝ. Μένων XXVI (90b). «Καὶ εἶναι δοκοῦσιν ἐνθάδε ἀγαθοὶ τὰ πολιτικά, καὶ γεγονέναι ἔτι οὐχ ἧττον ἢ εἶναι». Αὐτόθ. XXXI (93b). Καὶ ἐνταῦθα ὁ Σωκράτης εἰρωνεύεται προφανῶς τὸν Ἄνυτον.

[2] ΠΛΑΤΩΝ. Μένων XLII (100b—c).

[3] Τὸ ὄνομα τοῦ υἱοῦ τοῦ Ἀνύτου δὲν εἶναι γνωστόν. Ἴσως ὠνομάζετο Ἀνθεμίων κατὰ τὴν συνήθειαν ἣν εἶχον οἱ ἀρχαῖοι, ὡς καὶ οἱ σύγχρονοι Ἕλληνες, νὰ δίδωσιν εἰς ἓν τῶν τέκνων αὐτῶν, ὡς ἐπὶ τὸ πολὺ τὸ πρῶτον, τὸ ὄνομα τοῦ πάππου.

νόμενον ἐπὶ φιλομαθείᾳ καὶ ἄλλαις πνευματικαῖς ἀρεταῖς, αἰσθανόμενον δὲ πολλὴν κλίσιν πρὸς τὴν διδασκαλίαν τοῦ Σωκράτους. Ἀλλ' ὁ Ἄνυτος, ὅστις προώριζε τὸν υἱὸν διὰ τὸ οἰκογενειακὸν ἐπάγγελμα, δὲν ἔβλεπεν εὐχαρίστως τὴν μεγάλην ἐπιρροὴν ἣν ἐξήσκει ἐπ' αὐτὸν ὁ φιλόσοφος, ὅστις πάλιν ἐθεώρει ὀλεθρίαν διὰ τὸν νεανίαν τὴν ἐπιμονὴν τοῦ πατρὸς ὅπως ἀποσπάσῃ αὐτὸν τῆς φιλοσοφίας.[1] Διὰ τῶν ἀνωτέρω λοιπὸν ἀναφερομένων φράσεων ὁ Σωκράτης ἠθέλησε πιθανῶς νὰ ἐξάρῃ ὅτι πρὶν ἢ ζητήσωμεν τὸν τρόπον καθ' ὃν ἡ ἀρετὴ παραγίγνεται τοῖς ἀνθρώποις, πρέπει νὰ ζητήσωμεν αὐτὴν τὴν ἔννοιαν τῆς ἀρετῆς, τὴν ὁποίαν μόνον διὰ τῆς φιλοσοφίας δυνάμεθα νὰ εὕρωμεν. Ὑπεδείκνυεν ἐν ἄλλαις λέξεσιν εἰς τὸν Ἄνυτον πόσον ἐσφαλμένως ἐσκέπτετο ἀποτρέπων τὸν υἱὸν αὐτοῦ τῶν φιλοσοφικῶν σπουδῶν.

Εἶναι ἄξιον ἀπορίας ὅτι εἰς τὸ ἐπεισόδιον αὐτὸ δὲν ἐδόθη μέχρι τοῦδε ἡ προσήκουσα προσοχὴ καὶ δὲν ἐλήφθη τοῦτο ὡς βάσις πρὸς χαρακτηρισμὸν τοῦ Ἀνύτου.[2] Διότι καὶ ἂν ἀκόμη θεωρηθῇ ἐπεξειργασμένον πως ὑπὸ τοῦ Πλάτωνος, ἀποτελεῖ ἀναντιρρήτως πολύτιμον συμβολὴν πρὸς κατανόησιν τῶν λόγων τοῦ κατὰ τοῦ Σωκράτους ἀσπόνδου μίσους τοῦ Ἀνύτου, ὅπερ κατέληξεν εἰς τὴν περίπυστον πρὸς τὸν βασιλέα γραφήν.

Τὴν γνώμην ὅτι ὁ Ἄνυτος δὲν ὡρμᾶτο ἐκ προσωπικῶν, ἀλλ' ἐκ πατριωτικῶν αἰτίων ἀδυνατῶ νὰ παραδεχθῶ· διότι ποῦ ἦτο ὁ πατριωτισμὸς τοῦ Ἀνύτου ἐπὶ τόσας δεκαετηρίδας, καθ' ἃς ἀκωλύτως ἐδίδασκεν ἐν Ἀθήναις ὁ Σωκράτης;[3] Ὁ ἰσχυρισμὸς ὅτι ἡ διδασκαλία καὶ ἡ δρᾶσις τοῦ φιλοσόφου μόλις κατὰ τὰ τελευταῖα ἔτη προσέλαβον ἐπικίνδυνον χαρακτῆρα, ὥστε νὰ προκαλέσωσι

[1] Περὶ τῆς ἔριδος ταύτης βλ. κατωτ. 254.

[2] Δικαίως παρατηρεῖ ὁ Koechly (I 261[1]): «Für die Charakteristik des Anytos haben wir in Platon's Menon p. 89e ff. eine so überaus reichhaltige und klare, gewiß auch zuverlassige Quelle, daß man sich nur wundern muß, sie bisher so wenig zur Erklärung seiner Anklage benutzt zu sehen.»

[3] Βλ. κατωτ. 252 ἑ.

νόμιμον ἀφορμὴν κολασίμου ἀδικήματος, ἐπιβάλλοντος τὴν ἄμυναν τῆς πολιτείας[1] εἶναι ἀμάρτυρος καὶ ἀστήρικτος. Τοὐναντίον εἶναι φυσικώτερον νὰ παραδεχθῶμεν ὅτι κατὰ τὰ προηγούμενα ἔτη ὁ Σωκράτης, νεώτερος ὤν, μετὰ μείζονος δυνάμεως καὶ ζήλου ἐδίδασκε καὶ μᾶλλον ἐπικίνδυνος εἰς τὴν πολιτείαν ἀπέβαινεν.

Ὑπάρχει ὅμως καὶ ἄλλο τι σημεῖον, παροραθὲν μέχρι τοῦδε, ὅπερ δυσχεραίνει κατ' ἐμὴν γνώμην τὴν θέσιν τοῦ Ἀνύτου, καὶ εἶναι ἱκανὸν νὰ κατευνάσῃ τὸν θαυμασμὸν τῶν νεωτέρων αὐτοῦ συνηγόρων. Ὅτι δηλαδὴ ὁ Ἄνυτος δὲν ἔσχε τὸ σθένος νὰ ἐμφανισθῇ ὡς ἄμεσος κατήγορος, ἀλλ' ἵνα ἐπιτύχῃ τὸν ὑπ' αὐτοῦ ἐπιδιωκόμενον σκοπὸν «ἔπεισε μισθῷ Μέλητον»,[2] ὡς ἀναφέρει ὁ Σχολιαστὴς τοῦ Πλάτωνος, νὰ γράψῃ τὴν γραφήν. Ἂν ὁ Ἄνυτος ὡρμᾶτο πράγματι ἐκ τόσον εὐγενῶν καὶ πατριωτικῶν λόγων, ὅπως παρίσταται ὑπό τινων, διατί δὲν ἐπέδωκε μόνος τὴν γραφὴν ἀσεβείας, ἀλλὰ κατεδέχθη αὐτός, ὁ μέγας πολιτικὸς ἀνήρ, νὰ μεταχειρισθῇ ὡς ὄργανον νεαρόν τινα καὶ ἄσημον ποιητήν; Ἴσως ἔκαμε τὴν ὀρθὴν σκέψιν ὅτι ἐμφανιζόμενος ὡς κύριος κατήγορος θὰ ἐφαίνετο διεξάγων ἀτομικὸν ἀγῶνα, ἐν ᾧ ὡς συνήγορος ξένης ὑποθέσεως θὰ ἐβάρυνε διὰ τοῦ κύρους αὐτοῦ πολλῷ μᾶλλον τὴν πλάστιγγα τῆς κατηγορίας. Ἢ μήπως ἐφοβεῖτο τὴν ἐνδεχομένην ἀθῴωσιν τοῦ Σωκράτους καὶ τὰ ἐξ αὐτῆς ἐπακόλουθα τοῦ νόμου, ἅτινα προετίμα νὰ ὑποστῇ ἄλλος ἀντ' αὐτοῦ; Ἀλλὰ καὶ τοιαύτη τις ἐκδοχὴ ἐπισκιάζει πολὺ τὸν χαρακτῆρα τοῦ Ἀνύτου.

Ὁ Menzel ἐπιχειρῶν ν' ἀποκαταστήσῃ τὴν φήμην τοῦ πολιτικοῦ βυρσοδέψου φέρει ὡς ἐπιχείρημα ὅτι οἱ Ἀθηναῖοι καὶ μετὰ τὴν καταδίκην τοῦ Σωκράτους ἐτίμησαν τὸν Ἄνυτον, ὅστις πεντεκαίδεκα ἔτη μετὰ τὸν θάνατον τοῦ φιλοσόφου ἀπέλαυε τῆς ἐμπιστοσύνης τοῦ δήμου γενόμενος ἄρχων.[3] Τὴν εἰκασίαν ταύτην

[1] Menzel 46. [2] Βλ. Σχολ. εἰς Πλατων. Ἀπολ. 18 B.

[3] Menzel 42, 43. Πρβ. Roeck Archiv xxv 183 καὶ v. Wilamowitz Hermes xxxii 100.

θεωρῶ τελείως ἐσφαλμένην.[1] Ὁ ἄρχων Ἄνυτος, ὃν ἀναφέρει ὁ Λυσίας,[2] δὲν εἶναι δυνατὸν νὰ ἔχῃ σχέσιν τινὰ πρὸς τὸν κατήγορον τοῦ Σωκράτους. Δὲν φαντάζομαι τοὐλάχιστον ὅτι ὁ φιλόδοξος υἱὸς τοῦ Ἀνθεμίωνος, ὁ ἀνελθὼν εἰς τὰ ὕπατα τῆς πολιτείας ἀξιώματα,[3] ὁ χρηματίσας ἐπὶ πολλὰ ἔτη στρατηγός, κατήντησε περὶ τὰς δυσμὰς τοῦ βίου αὐτοῦ σιτοφύλαξ, διότι περὶ τοῦ κατωτέρου τούτου ἄρχοντος πρόκειται ἐν τῷ λόγῳ τοῦ Λυσίου. Ἀλλὰ καὶ ἂν ἀκόμη δεχθῶμεν ὅτι ἐγένετο σιτοφύλαξ, τοῦτο δὲν θὰ ἦτο δεῖγμα ἰδιαιτέρας τινὸς ἐμπιστοσύνης τῶν Ἀθηναίων πρὸς τὸν Ἄνυτον, διότι οἱ σιτοφύλακες ὡρίζοντο διὰ κλήρου.[4]

Καὶ ταῦτα μὲν ἐν σχέσει πρὸς τὸν Ἄνυτον. Περὶ δὲ τοῦ Μελήτου[5] εὑρίσκομεν ὀλίγας τινὰς εἰδήσεις, τὰς μόνας ἄλλως τε αὐθεντικάς, ἐν τῷ «Εὐθύφρονι» τοῦ Πλάτωνος. Ἐκεῖ παρίσταται ὑπὸ τοῦ Σωκράτους ὡς ἄγνωστός τις νέος ἐκ Πιτθοῦ, δήμου τῆς Κεκροπίδος φυλῆς, χαρακτηριστικὰ δ' αὐτοῦ λέγονται τετανόθριξ, ἐπίγρυπος καὶ «οὐ πάνυ εὐγένειος».[6] Ἐκ τῆς Ἀπολογίας γνωρίζομεν προσέτι ὅτι ἦτο ποιητής, ἀφ' οὗ ἐμφανίζεται «ὑπὲρ τῶν ποιητῶν ἀχθόμενος».[7] Τὴν μαρτυρίαν ταύτην βεβαιοῖ καὶ ὁ Σχολιαστὴς τοῦ Πλάτωνος χαρακτηρίζων τὸν Μέλητον ὡς «τραγῳδίας φαῦλον ποιητήν, Θρᾷκα τὸ γένος».[8] Τὸ σχόλιον τοῦτο προεκάλεσε

1 Βλ. καὶ CHRIST-SCHMID I[5] 480.

2 ΛΥΣΙΟΥ κατὰ τῶν σιτοπ. XXII 8.

3 «Αἱροῦνται γοῦν αὐτὸν (οἱ Ἀθηναῖοι) ἐπὶ τὰς μεγίστας ἀρχάς». ΠΛΑΤ. Μένων XXVI (90 b).

4 ΑΡΙΣΤΟΤ. Ἀθην. Πολιτ. LI 3.

5 Οἱ ἀρχαιότεροι ἔγραφον Μέλιτος. Βλ. ὡς πρὸς τὴν γραφὴν HERMANN De Socr. accus. 4.

6 ΠΛΑΤΩΝ. Εὐθύφρων I (2b).

7 ΠΛΑΤΩΝ. Ἀπολογ. X (23c).

8 Σχολ. εἰς ΠΛΑΤΩΝ. Ἀπολογ. 18b, 23e. Καὶ ὁ ΣΟΥΙΔΑΣ ἐν λέξ. Μέλητος ἀναφέρει αὐτὸν ὡς «τραγῳδίας ποιητὴν ὑπόψυχρον», ὡς «ψυχρὸν ἐν τῇ ποιήσει καὶ πονηρὸν τὸν τρόπον», προσθέτει δὲ ὅτι ἐλιθοβολήθη ὑπὸ τῶν Ἀθηναίων. Περὶ τῆς θρυλουμένης τύχης τῶν κατηγόρων μετὰ τὸν θάνατον τοῦ Σωκράτους βλ. κατωτ. 247 ἑ.

πολλὴν σύγχυσιν, διότι οἱ πλεῖστοι τῶν νεωτέρων ἑρμηνευτῶν στηριζόμενοι ἐπ' αὐτοῦ ἐταύτισαν τὸν τραγικὸν ποιητὴν Μέλητον[1] καὶ τὸν κατήγορον τοῦ Σωκράτους. Ἡ γνώμη ὅμως αὐτη φαίνεται ἀβάσιμος. Εἶναι ἀληθὲς ὅτι ὁ Ἀριστοφάνης ἐσατύρισεν ἐπανειλημμένως καὶ δὴ ἐν τοῖς Πελαργοῖς καὶ ἐν τοῖς Βατράχοις καὶ ἐν τῷ Γηρυτάδῃ,[2] Μέλητόν τινα ποιητὴν σκολίων καὶ τραγῳδιῶν,[3] ἀλλ' ὁ Μέλητος ἐκεῖνος διὰ λόγους χρονολογικοὺς δὲν εἶναι δυνατὸν νὰ ἐκληφθῇ ὡς ὁ κατήγορος τοῦ Σωκράτους. Αἱ κωμῳδίαι αὗται τοῦ Ἀριστοφάνους ἐδιδάχθησαν πολλὰ ἔτη πρὸ τῆς δίκης τοῦ Σωκράτους,[4] οὕτως ὥστε ἂν λάβωμεν ὑπ' ὄψιν ὅτι κατὰ τὸ ἔτος τῆς δίκης ὁ Μέλητος ἦτο περίπου εἰκοσιπενταετής, πρέπει νὰ συμπεράνωμεν ὅτι πρὸ τοῦ εἰκοστοῦ αὐτοῦ ἔτους εἶχεν ἐπιδοθῇ εἰς τὴν ποίησιν καὶ καταστῇ ὁπωσδήποτε γνωστός, διὰ νὰ ἐπισύρῃ ἐπ' αὐτὸν τὰ βέλη τῆς Ἀριστοφανείου σατύρας. Τοῦτο ὅμως φαίνεται λίαν ἀπίθανον, τοσούτῳ μᾶλλον καθόσον ἐν τοῖς Βατράχοις φέρεται ὁ Εὐριπίδης ὡς ληστεύων τὰ σκόλια τοῦ Μελήτου.[5] Ἀλλὰ τὰ τελευταῖα ἔργα τοῦ μεγάλου τραγικοῦ, ἀποθανόντος ἑπτὰ ὅλα ἔτη πρὸ τῆς δίκης τοῦ Σωκράτους, ἀνάγονται εἰς χρόνους πολὺ προγενεστέρους, οὕτως ὥστε τὰ ἔργα τοῦ Μελήτου, ἅτινα, κατὰ τὸν Ἀριστοφάνη, ἀπεμιμήθη δῆθεν ὁ Εὐριπίδης, πρέπει ν' ἀναχθῶσιν ἐπίσης εἰς δέκα ἢ πεντεκαίδεκα ἔτη πρὸ τῆς δίκης. Ἂν μάλιστα

1 Τοῦτον θεωρεῖ ὁ Hermann (De Socr. accus. 9) πατέρα τοῦ Μελήτου· τὴν εἰκασίαν ταύτην, ἥτις εἶναι λίαν πιθανή, ἀφ' οὗ ἐκ τῆς μαρτυρίας τοῦ Φαβωρίνου γνωρίζομεν ὅτι καὶ ὁ πατὴρ τοῦ κατηγόρου ὠνομάζετο Μέλητος, ἠσπάσθη καὶ ὁ Zeller II, 1^{4} 195^{5}.

2 Σχολ. εἰς Πλατων. Απολογ. 18b. Κατὰ τὸ σχόλιον τοῦτο ὁ Μέλητος ἀναφέρεται ἐν τοῖς Πελαργοῖς ὡς «Λαΐου υἱὸς» διότι κατὰ τὸ αὐτὸ ἔτος εἶχε συγγράψει τὴν Οἰδιπόδειαν. Τὴν γνώμην ταύτην ἀποδέχεται ὁ Schanz (17) καὶ αντικρούει ὁ Welcker (F. G., Die Griech. Tragödien mit Rücksicht auf den epischen Cyklus, Bonn 1841) III 970.

3 Καὶ ὁ Σαννυριων εἰς τὸν Γέλωτα ἐσατύρισε «Μέλητον τὸν ἀπὸ Ληναίου νεκρόν». (Αθην. Δειπνοσ. XII 75· πρβ. αὐτόθ. XIII 84.)

4 Ὁ Γηρυτάδης τῷ 408, οἱ δὲ Βάτραχοι τῷ 405.

5 Αριστοφ. Βάτραχοι 1302.

λάβωμεν ὑπ' ὄψιν τὸ Πλατωνικὸν σχόλιον, καθ' ὃ καὶ ἐν τοῖς Γεωργοῖς[1] ἐγίνετο μνεία τοῦ Μελήτου, τότε ἡ γνώμη ὅτι ὁ ὑπὸ τοῦ Ἀριστοφάνους ἀναφερόμενος Μέλητος εἶναι αὐτὸς ὁ κατήγορος ἀποδεικνύεται τελείως ἐσφαλμένη. Διότι ἐὰν ἦτο ὀρθή, τότε ὁ Μέλητος, ἐπὶ τῇ βάσει τῆς χρονολογίας τῆς πρώτης διδασκαλίας τῶν Γεωργῶν, ἔπρεπε νὰ εἶναι τοὐλάχιστον τεσσαρακοντούτης κατὰ τὸ ἔτος τῆς δίκης· ἀλλ' ἐν τοιαύτῃ περιπτώσει δὲν ἦτο βεβαίως δυνατὸν νὰ χαρακτηρισθῇ ὡς νέος ὑπὸ τοῦ Σωκράτους. Ὁ ἰσχυρισμὸς ὅτι δὲν γνωρίζομεν τί ἐνόει ὁ φιλόσοφος διὰ τῆς λέξεως «νέος»[2] μόνον εἰς ἀπροσεξίαν δύναται ν' ἀποδοθῇ, διότι εἰς τὸν Εὐθύφρονα λέγεται σαφῶς ὅτι ὁ Μέλητος κατηγορεῖ τὸν Σωκράτη ὡς διαφθείροντα τοὺς ἡλικιώτας αὐτοῦ,[3] οἵτινες δὲν ἦσαν βεβαίως πρεσβύτεροι τῶν εἰκοσιπέντε ἢ τὸ πολὺ τριάκοντα ἐτῶν. Τὸ ὅριον τοῦτο τῆς νεότητος, ἐν ἀντιθέσει πρὸς τὴν ἀνδρικὴν ἡλικίαν, εὑρίσκομεν ἄλλως τε παρὰ τῷ Ξενοφῶντι.[4] Ἀλλὰ καὶ ἀγνὼς δὲν ἦτο δυνατὸν νὰ χαρακτηρισθῇ ὑπὸ τοῦ Σωκράτους ποιητὴς ὅστις, καίπερ ἄδοξος, εἶχεν ὅμως ἐπισύρει ὁπωσδήποτε ἐφ' ἑαυτὸν τὴν προσοχὴν τῶν διαπρεπεστέρων κωμικῶν τῶν χρόνων ἐκείνων. Ἂν ὁ Σωκράτης ἤθελε νὰ εἰρωνευθῇ τὸν Μέλητον, ὡς ἰσχυρίσθησάν τινες πρὸς δικαιολογίαν τῆς λέξεως,[5] ἠδύνατο νὰ πράξῃ τοῦτο ἐπιτυχέστερον κατ' ἄλλον τρόπον χωρὶς νὰ καταφύγῃ εἰς προφανῆ ἀνακρίβειαν.

Διὰ τοὺς ἀνωτέρω ἀναφερομένους λόγους καὶ ὁ Μέλητος ὅστις μετὰ τοῦ Κηφισοφῶντος μετέβη εἰς Σπάρτην ὡς πρεσβευτὴς τοῦ δημοκρατικοῦ κόμματος πρὸς διαπραγμάτευσιν τῆς εἰρήνης,[6] οὐδεμίαν δύναται νὰ ἔχῃ σχέσιν πρὸς τὸν κατήγορον. Μνεία Μελήτου τινός, συνενόχου τοῦ Ἀλκιβιάδου καὶ τοῦ Νικιάδου,

[1] Οἱ Γεωργοὶ ἀνεβιβάσθησαν πιθανῶς κατὰ τὰ Διονύσια τοῦ 422. Βλ. PAULY ἐν λέξ. Aristophanes (978, 41).

[2] SCHANZ 19.

[3] ΠΛΑΤΩΝ. Εὐθύφρων I (2c).

[4] ΞΕΝΟΦ. Ἀπομνημ. I 2 35.

[5] SCHANZ 15, 19.

[6] ΞΕΝΟΦ. Ἑλλην. II 4 36.

γίνεται ἐπίσης ἐν τῷ περὶ μυστηρίων λόγῳ τοῦ Ἀνδοκίδου.[1] Καὶ ὁ Μέλητος ὅμως οὗτος δὲν εἶναι δυνατὸν νὰ ἐκληφθῇ ὡς ὁ κατήγορος τοῦ Σωκράτους διά τε τοὺς προεκτεθέντας λόγους, ἀλλὰ καὶ διότι κατ' αὐτοῦ ὑπῆρχον πολλαὶ ὑπόνοιαι, ὅτι εἶχεν ἀσεβήσει περὶ τὰ Ἐλευσίνια μυστήρια, εἶναι δὲ ὅλως ἀπίθανον ὅτι ὁ ποιητὴς Μέλητος ὑπὸ τὸ βάρος τοιαύτης ἐνοχῆς εὑρισκόμενος, θὰ εἶχε τὸ σθένος νὰ κατηγορήσῃ τοῦ Σωκράτους ἀσέβειαν· ἐν τοιαύτῃ δὲ περιπτώσει θὰ ἐγίνετο πάντως ἐν τῇ ἀπολογίᾳ μνεία τοῦ γεγονότος ἐκείνου, ὅπερ ἀναφερόμενον ἐν τῷ δικαστηρίῳ θὰ ἐδυσχέραινε τὰ μέγιστα τὴν θέσιν τοῦ κατηγόρου, διατελοῦντος καὶ τούτου ὑπὸ τὸ κράτος τοῦ ἀδικήματος τῆς ἀσεβείας. Πρὸς τούτοις ὁ ὑπὸ τοῦ Ἀνδοκίδου ἀναφερόμενος Μέλητος εἶχεν ἐν τῇ περὶ τῶν μυστηρίων δίκῃ ἀντίπαλον αὐτὸν τὸν Ἄνυτον, τὸν συνήγορον τοῦ Μελήτου ἐν τῇ δίκῃ τοῦ Σωκράτους. Ἀλλὰ καὶ τοιαύτη κοινότης καὶ ἀντίθεσις ἐνεργείας τῶν δύο ἀνδρῶν ἐν δυσὶ δημοσίαις δίκαις, γενομέναις κατὰ τὸ αὐτὸ ἔτος, φαίνεται λίαν ἀπίθανος. Τέλος καί τις τῶν τεσσάρων ἀνδρῶν, οἵτινες κατ' ἐντολὴν τῶν Τριάκοντα μετέβησαν εἰς Σαλαμῖνα ἵνα συλλάβωσι τὸν Λέοντα ἐλέγετο Μέλητος. Ἂν προέκειτο περὶ τοῦ κατηγόρου θ' ἀνέφερε τοῦτο ἀναμφιβόλως ὁ Σωκράτης, ἀφ' οὗ ἔκαμε μνείαν τοῦ ἐπεισοδίου ἐν τῇ ἀπολογίᾳ[2] καὶ ἐχαρακτήρισε παράνομον τὸ διάβημα ἐκεῖνο τῶν ὀλιγαρχικῶν.

Ἐθεώρησα ἀναγκαῖον νὰ κάμω τὰς ἀρνητικὰς ταύτας παρατηρήσεις διότι πολλοὶ τῶν ἑρμηνευτῶν ταυτίζουσι σχεδὸν πάντα τὰ ἀνωτέρω ἀναφερόμενα πρόσωπα καὶ τὸν κατήγορον τοῦ Σωκράτους. Εἶναι βεβαίως περίεργον, ἴσως δὲ καὶ χαρακτηριστικὸν τῆς ἀσημότητος τοῦ ἀνδρός, ὅτι οὐδαμοῦ σχεδὸν γίνεται μνεία καλὴ ἢ κακὴ περὶ αὐτοῦ. Ἐλέγετο μόνον, κατά τινας εἰδήσεις μὴ ἐξακριβουμένας ἱστορικῶς, ὅτι ὁ Μέλητος κατεδικάσθη εἰς

[1] ΑΝΔΟΚΙΔ. περὶ τῶν μυστηρ. I 12.

[2] ΠΛΑΤΩΝ. Ἀπολογ. XX (32d).

θάνατον παρὰ τῶν Ἀθηναίων μεταμεληθέντων ἐν βραχεῖ χρόνῳ διὰ τὴν καταδίκην τοῦ Σωκράτους.[1]

Ἔτι ὀλιγωτέρας ἱστορικὰς μαρτυρίας ἔχομεν περὶ τοῦ τελευταίου τῆς τριανδρίας τῶν κατηγόρων, τοῦ Λύκωνος. Ἐκ τῆς Πλατωνικῆς Ἀπολογίας μανθάνομεν ὅτι κατῆλθεν εἰς τὸν ἀγῶνα ὡς ἀντιπρόσωπος τῶν ῥητόρων.[2] Ἦτο, ὡς φαίνεται, καὶ αὐτὸς ῥήτωρ, πένης καὶ ἄσημος, ἀλλ' ἐπιτήδειος δημαγωγός, ὡς τοιοῦτος δὲ χρήσιμος εἰς τὸν κατὰ τοῦ Σωκράτους ἀγῶνα τοῦ Ἀνύτου. Εἰς τὸν Λύκωνα ἦσαν ἀνατεθειμέναι προφανῶς αἱ προκαταρκτικαὶ ἐξώδικοι ἐνέργειαι,[3] διότι οὗτος ἠδύνατο εἴπερ τις καὶ ἄλλος νὰ ἐπιδράσῃ ἐπὶ τοὺς κατωτέρους κύκλους τῆς Ἀγορᾶς, μεθ' ὧν συνανεστρέφετο καὶ ἐξ ὧν ἐκληροῦντο συνήθως οἱ δικασταί. Ὑπὸ τῶν κωμικῶν ἐσατυρίσθη ὡς «ἀγορᾶς ἄγαλμα ξενικόν»,[4] διότι δὲν ἦτο γηγενὴς Ἀθηναῖος, ἀλλ' ἔπηλυς, ἐξ Ἰωνίας ἕλκων τὴν καταγωγήν, τὸν δὲ δῆμον Θορίκιος. Κατὰ τὸν Σχολιαστὴν τοῦ Πλάτωνος ὁ Λύκων εἶχε σύζυγον Ροδίαν καὶ ἦτο πατὴρ τοῦ Αὐτολύκου, πρὸς τιμὴν τοῦ ὁποίου, νικήσαντος εἰς τὸ παγκράτιον, Καλλίας ὁ ἐραστὴς αὐτοῦ παρέθηκε τὸ ὑπὸ τοῦ Ξενοφῶντος περιγραφόμενον συμπόσιον. Ἀλλ' ἡ ἀκρίβεια τῆς εἰδήσεως ταύτης ἀμφισβητεῖται.[5] Ἐκ τοῦ πολιτικοῦ βίου τοῦ Λύκωνος ὁ Σχολιαστὴς ἀναφέρει μόνον ὅτι ὑπῆρξεν ἥρως αἰσχρᾶς προδοσίας ἀντὶ ἀργυρίου παραδοὺς εἰς τοὺς πολεμίους τὴν Ναύπακτον.

Τοιοῦτοι ἐν ἀτελεῖ σκιαγραφίᾳ οἱ «φιλοπάτριδες» κατήγοροι τοῦ μεγάλου φιλοσόφου!

1 Βλ. κατωτ. 247 ἑ. 2 ΠΛΑΤΩΝ. Ἀπολογ. X (23e).

3 Βλ. Διογ. Λαερτ. II 5 38: «προητοίμασε δὲ πάντα Λύκων ὁ δημαγωγός.»

4 Σχολ. εἰς ΠΛΑΤΩΝ. Ἀπολογ. 23e.

5 Ὑπὲρ τῆς ἀκριβείας αὐτῆς SCHANZ 21 καὶ VATER (Friedr., De scena convivii Xenophontei disquisitio: JAHN, Archiv für Philologie und Pädagogik IX, Leipzig 1843) 71. Ἀντιθέτου γνώμης· COBET (Carol. Gabr., Prosop. Xenophontea, Lugd. Batav. 1836) 55/56[5].

IV. ΤΟ ΑΔΙΚΗΜΑ ΤΗΣ ΑΣΕΒΕΙΑΣ[1]

Κατὰ τὴν σημερινὴν ἀντίληψιν ἡ ἔννοια τῆς ἀσεβείας εἶναι ἀναποσπάστως συνδεδεμένη πρὸς τὴν ἰδέαν τοῦ θείου ἢ τοὐλάχιστον πρὸς τὰ ἀντικείμενα τῆς ἐξωτερικῆς αὐτοῦ λατρείας. Σημαίνει τὴν ἔλλειψιν τοῦ πρὸς ταῦτα ἢ πρὸς ἐκεῖνο νενομισμένου σεβασμοῦ. Παρ' ἀρχαίοις ὅμως ἡ ἔννοια ἦτο εὐρυτέρα. Ὁ Ἀριστοτέλης δίδει τὸν ὁρισμὸν αὐτῆς χαρακτηρίζων τὴν ἀσέβειαν ὡς περὶ «θεοὺς πλημμέλειαν καὶ περὶ δαίμονας ἢ καὶ περὶ τοὺς κατοιχομένους, καὶ περὶ γονεῖς καὶ περὶ πατρίδα.»[2]

Ὁ ὁρισμὸς οὗτος εἶναι φιλοσοφικός. Δυστυχῶς ὁ νομικὸς ὁρισμός, ὅστις θὰ παρεῖχε τὰς βάσεις πρὸς ἐπιστημονικὴν ἐξακρίβωσιν τοῦ ἀδικήματος, ἀπώλετο,[3] ὥστε πρὸ παντὸς καθίσταται ἀπαραίτητος ἡ περισυλλογὴ καὶ ἐπισταμένη ἐξέτασις ὅλων τῶν σχετικῶν πρὸς τὸ ἀδίκημα τοῦτο εἰδήσεων, ἵνα ἐκ τῆς συγκρίσεως καὶ μελέτης αὐτῶν ἐξευρεθῶσι τὰ πρὸς πλήρωσιν τοῦ κενοῦ ἀπαραίτητα στοιχεῖα.

Αἱ περὶ τοῦ ἀττικοῦ ποινικοῦ δικαίου γνώσεις ἡμῶν εἶναι καθόλου πενιχραί, καίτοι εἰδικὸς κλάδος τῆς ἐπιστήμης, κατὰ τὰς τελευταίας ἰδίως δεκαετηρίδας καλλιεργηθείς, οὐσιωδῶς προήγαγε ταύτας. Ἀλλὰ πολλάκις ἡ ἀνεπάρκεια τῶν πηγῶν δὲν ὑποβοηθεῖ τὸ ἔργον τῆς ἐπιστήμης· τοῦτο δὲ συμβαίνει καὶ ἐπὶ τοῦ προκειμένου ἀδικήματος, διότι οἱ πλεῖστοι περὶ ἀσεβείας λόγοι τῶν ἀρχαίων ἀπώλοντο, ἐν οἷς οἱ τοῦ Ὑπερείδου ὑπὲρ τῆς Φρύνης καὶ

[1] Πρβ. TAYLOR (A. E., The Impiety of Socrates: Varia Socratica I, Oxford, 1911) 1 ἑ.

[2] [ΑΡΙΣΤΟΤ.] περὶ ἀρετ. καὶ κακ. 7 (1251a, 31). Πρβ. ΠΟΛΥΒ. Ἱστορ. XXXVI 9 15 (1328)· «ἀσέβημα μὲν γὰρ εἶναι τὸ περὶ τοὺς θεοὺς καὶ τοὺς γονεῖς καὶ τοὺς τεθνεῶτας ἁμαρτάνειν.»

[3] Ὁ LIPSIUS (II 359) ἰσχυρίζεται ἄνευ ἐπιχειρημάτων, ὅτι ὁ νόμος δὲν εἶχε καθορίσει ποτὲ τὴν ἔννοιαν τῆς ἀσεβείας. Ἐναντ. γνώμ. ἔχει ὁ THONISSEN 179.

τοῦ Φορμισίου, ὁ τοῦ Δεινάρχου κατὰ τοῦ Φορμισίου, καὶ οἱ σπουδαιότεροι τοῦ Λυσίου οἵτινες ἀπετέλουν ἰδιαίτερον κύκλον. Ἐκ τῶν τριῶν περισωθέντων λόγων τοῦ ῥήτορος τούτου ὁ μὲν περὶ τοῦ σηκοῦ εἶναι Ἀρεοπαγητικός, τὸ δὲ ὑπὲρ Καλλίου ἀπόσπασμα ἔχει ὡς ἀντικείμενον τὸ ἀδίκημα τῆς ἱεροσυλίας, ὑπαγόμενον ὑπὸ τὴν δικαιοδοσίαν τῶν θεσμοθετῶν,[1] ὁ δὲ κατ' Ἀνδοκίδου περὶ ἀσεβείας ἐσφαλμένως ἀποδίδεται εἰς τὸν Λυσίαν κατὰ τὴν ἐπικρατοῦσαν γνώμην.

Ὅπως ποτ' ἂν ᾖ ἐκ τοῦ τελευταίου τούτου λόγου ἀρυόμεθα τὴν πολύτιμον εἴδησιν ὅτι ὁ Περικλῆς, προκειμένου περὶ τῶν ἀσεβούντων, παρήνεσέ ποτε τοῖς Ἀθηναίοις «μὴ μόνον χρῆσθαι τοῖς γεγραμμένοις νόμοις περὶ αὐτῶν, ἀλλὰ καὶ τοῖς ἀγράφοις, καθ' οὓς Εὐμολπίδαι ἐξηγοῦνται, οὓς οὐδείς πω κύριος ἐγένετο καθελεῖν οὐδὲ ἐτόλμησεν ἀντειπεῖν, οὐδὲ αὐτοὶ τὸν θέντα ἴσασιν· ἡγεῖσθαι γὰρ ἂν αὐτοὺς οὕτως οὐ μόνον τοῖς ἀνθρώποις ἀλλὰ καὶ τοῖς θεοῖς διδόναι δίκην.»[2]

Ἐκ τοῦ χωρίου λοιπὸν τούτου διδασκόμεθα ὅτι περὶ ἀσεβείας ὑπῆρχον — τοὐλάχιστον ἐπὶ Περικλέους — καὶ ἔγγραφοι καὶ ἄγραφοι νόμοι.[3] Τῶν ἀγράφων νόμων ἐπεμελοῦντο οἱ Εὐμολπίδαι, τὸ περίφημον ἐκεῖνο ἱερατικὸν γένος τῆς Ἐλευσῖνος ὅπερ ἐπὶ μίαν σχεδὸν χιλιετηρίδα διεχειρίζετο τὸ ἀξίωμα τῆς ἱεροφαντίας. Περὶ τῶν ἀγράφων τούτων θεσμῶν, τῶν περιπτώσεων καθ' ἃς ἐφηρμόζοντο, καὶ τῶν ποινῶν αἵτινες ἀπέρρεον ἐξ αὐτῶν δὲν ὑπάρχουσι σαφεῖς ἱστορικαὶ εἰδήσεις. Ἀλλ' ὅσον ἀφορᾷ εἰς τὴν φύσιν τῶν νόμων τούτων οὐδεμία δύναται νὰ ὑπάρξῃ ἀμφιβολία, ὅτι ἐρρύθμιζον ἀποκλειστικῶς τὰ τῆς θρησκείας καὶ τὰ τῶν τύπων

[1] Hermes II 362^{20}. [2] [ΛΥΣΙΟΥ] κατ' Ἀνδοκ. VI 10 (104).

[3] Νεώτερος νόμος, τεθεὶς ἅμα τῇ ἀποκαταστάσει τῆς δημοκρατίας μετὰ τὴν κατάλυσιν τῆς ἀρχῆς τῶν Τριάκοντα ἀπηγόρευσεν ἀπολύτως τὴν χρῆσιν ἀγράφων θεσμῶν. «Ἀγράφῳ δὲ νόμῳ τὰς ἀρχὰς μὴ χρῆσθαι μηδὲ περὶ ἑνός». ΑΝΔΟΚΙΔ. περὶ μυστηρ. I 85, 87.

τῆς λατρείας, καθορίζοντες αὐστηρὰς ποινὰς διὰ πᾶσαν παρεκτροπήν. Ἀπετέλουν τμῆμα τοῦ ἱεροῦ δικαίου, τὸ ὁποῖον παρ' Ἀθηναίοις, ὡς καὶ παρὰ Ρωμαίοις καὶ παρ' ἄλλοις λαοῖς διανύουσι τὴν πρώτην τοῦ πολιτισμοῦ περίοδον, ἦτο ἀποκλειστικὸν προνόμιον τῆς τάξεως τῶν ἱεροφαντῶν. Αἱ διατάξεις αὐτοῦ, ἐφ' ὅσον ὁ τυφλὸς θρησκευτικὸς φανατισμὸς παρεκώλυε καὶ κατέπνιγε πᾶσαν ἐλευθέραν σκέψιν, ἐτηροῦντο αὐστηρῶς μυστικαὶ καὶ πᾶσα ἀποκάλυψις αὐτῶν ἐθεωρεῖτο θανάσιμον πρὸς τὰ θεῖα ἁμάρτημα. Λόγοι ἐπαγγελματικῆς προνοίας τῶν ἱεροφαντῶν, ὧν τὸ πονηρὸν μειδίαμα ἐγένετο παροιμιῶδες, ἐδικαιολόγουν τὴν αὐστηρότητα ἐκείνην. Ἐν τούτοις ὅμως δύναται νὰ θεωρηθῇ βέβαιον ὅτι οἱ περὶ ἀσεβείας ἄγραφοι νόμοι τῶν Εὐμολπιδῶν δὲν ἦσαν πλέον μυστικοὶ κατὰ τοὺς χρόνους τοῦ Περικλέους, διότι ἄλλως δὲν θὰ ἠδύνατο οὗτος νὰ προτείνῃ τὴν ἐφαρμογὴν αὐτῶν παρὰ κοινοῦ δικαστηρίου.

Δυσκολώτερον εἶναι νὰ σχηματίσωμεν ἀσφαλῆ γνώμην περὶ τῶν περιπτώσεων, καθ' ἃς ἐφηρμόζοντο οἱ νόμοι τῶν Εὐμολπιδῶν, τοσούτῳ μᾶλλον καθόσον τὸ μόνον χωρίον τοῦ Δημοσθένους ἐν ᾧ γίνεται μνεία τοῦ ζητήματος, εἶναι σκοτεινὸν καὶ δὲν ἀναφέρει λεπτομερείας. Τὸ χωρίον ἔχει ὡς ἑξῆς· «τῆς ἀσεβείας κατὰ ταὔτ' ἔστ' ἀπάγειν, γράφεσθαι, δικάζεσθαι πρὸς τοὺς Εὐμολπίδας, φαίνειν πρὸς τὸν βασιλέα».[1] Ἐκ τῆς ἀορίστου ταύτης εἰδήσεως τοῦ Δημοσθένους συνεπέραναν πολλοὶ ὅτι οἱ Εὐμολπίδαι εἶχον μεγάλην δικαστικὴν δικαιοδοσίαν. Τοῦτο εἶναι πιθανὸν προκειμένου περὶ ἀρχαιοτέρων χρόνων, καθ' οὓς ἐπετρέπετο καὶ τὸ ἀκρίτους «παραχρῆμα ἀποκτεῖναι»[2] τοὺς ἀσεβεῖς. Κατὰ τοὺς κλασσικοὺς ὅμως χρόνους ἡ δικαστικὴ ἐξουσία τῶν Εὐμολπιδῶν ἢ εἶχε καταργηθῇ παντάπασιν ἢ ἦτο λίαν περιωρι-

[1] ΔΗΜΟΣΘ. κατ' Ἀνδροτ. παραν. XXII 27 (601). Κατ' ἄλλους «φράζειν» ἀντὶ «φαίνειν.»

[2] [ΛΥΣΙΟΥ] κατ' Ἀνδοκ. VI 54. Πρβ. OSIANDER 403 ἑ.

σμένη εἰς εἰδικάς τινας περιπτώσεις, ἰδίως εἰς ἐκείνας, καθ' ἃς οἱ πολῖται οἰκειοθελῶς ὑπεβάλλοντο ὑπὸ τὴν δικαιοδοσίαν τῶν διασήμων ἱεροφαντῶν.[1]

Αἱ ποιναὶ τῶν Εὐμολπιδῶν, ἐκτὸς τῆς ποινῆς τοῦ θανάτου περὶ τῆς ὁποίας δὲν γνωρίζομεν ἂν ἐπεβάλλετο ὑπ' αὐτῶν καὶ ὑπὸ τίνας συνθήκας, εἶχον κατὰ πᾶσαν πιθανότητα θρησκευτικὸν μᾶλλον χαρακτῆρα, περιορίζουσαι τὴν ἐλευθέραν ἐξάσκησιν τῆς λατρείας, τὴν μετάβασιν εἰς τὰ ἱερά, τὴν συμμετοχὴν εἰς θρησκευτικὰς τελετάς, καὶ ἐπιβάλλουσαι ἴσως δημοσίας κατάρας ἀπαγγελλομένας ἑκάστοτε ὑπὸ τῶν ἱερέων καὶ τῶν ἱερειῶν κατὰ τὰ νενομισμένα.[2]

Οἱ δὲ ἔγγραφοι περὶ ἀσεβείας νόμοι, οὓς μνημονεύει ὁ Λυσίας,[3] εἶναι προφανῶς οἱ θεσμοὶ ἐκεῖνοι ἐπὶ τῇ βάσει τῶν ὁποίων ἐδίκαζε τὸ δικαστήριον τοῦ βασιλέως. Εἶναι ἀληθὲς ὅτι ἡ ἐν ἀρχαιοτέροις χρόνοις ὕπαρξις ἐγγράφων νόμων περὶ ἀσεβείας ἠμφεσβητήθη παρά τινων, συνετέλεσε δὲ εἰς τὴν γένεσιν τῆς ἀμφιβολίας ταύτης τὸ ὑπὸ τοῦ Πλουτάρχου ἀναφερόμενον ψήφισμα τοῦ Διοπείθους, καθ' ὃ ἔδει «εἰσαγγέλλεσθαι τοὺς τὰ θεῖα μὴ

[1] Ἡ τελευταία αὕτη γνώμη διετυπώθη ὑπὸ τοῦ FOUCART (P., Les grands mystères d'Eleusis: Mémoires de l'Acad. d. Inscr. et belles-lettres, Paris 1900) XXXVII 12: «La jurisdiction des Eumolpides était un arbitrage, peut-être même un arbitrage ayant le caractère privé, c'est-à-dire volontairement constitué par les deux parties». Πρβ. Σχολ. (Augsb.) Δημοσθ. 26 (601). «Ἱερὸν δὲ γένος Εὐμολπιδῶν, ἱερᾶται δὲ ἐν Ἐλευσῖνι, καὶ ἐπὶ τούτοις ἐδικάζοντο πολλάκις ἀσεβείας οἱ βουλόμενοι». Καὶ «ὁ γὰρ βασιλεὺς ἐπεμελεῖτο τῶν ἱερῶν πραγμάτων καὶ τὰς τῆς ἀσεβείας γραφὰς πρὸς τοὺς Εὐμολπίδας.»

[2] Τοιαῦται κατάραι ἀπεφασίσθησαν κατὰ τοῦ Ἀλκιβιάδου. Βλ. κατωτ. 118. Αἱ κατάραι ἐξεφωνοῦντο πρὸς δυσμάς, ἀνασειομένου τοῦ ἐρυθροῦ ἱεροῦ ἐνδύματος, ἀπηυθύνοντο δὲ πρὸς καταχθονίους θεούς, ὧν ἐκτελεσταὶ ἐθεωροῦντο αἱ στυγεραὶ Ἐρινύες. Βλ. HERMANN-STARK (Lehrbuch der gottesdienstl. Altertümer der Griechen, Heidelberg 1858)[2] 119. Πρβ. [ΛΥΣΙΟΥ] κατ' Ἀνδοκ. VI 51· «καὶ ἐπὶ τούτοις ἱέρειαι καὶ ἱερεῖς στάντες κατηράσαντο πρὸς ἑσπέραν καὶ φοινικίδας ἀνέσεισαν, κατὰ τὸ νόμιμον τὸ παλαιὸν καὶ ἀρχαῖον.»

[3] [ΛΥΣΙΟΥ] κατὰ Ἀνδοκ. VI 10 (104).

νομίζοντας ἢ λόγους περὶ τῶν μεταρσίων διδάσκοντας».[1] Ἐνόμισαν λοιπὸν πολλοὶ ὅτι προηγουμένως δὲν ὑπῆρχον ἐν Ἀθήναις ποινικαὶ διατάξεις περὶ ἀσεβείας καὶ ὅτι μόλις διὰ τοῦ ψηφίσματος τοῦ Διοπείθους εἰσήχθησαν τὸ πρῶτον τοιαῦται.[2] Ἡ γνώμη αὕτη δὲν φαίνεται πιθανή, διότι ἂν πράγματι προέκειτο περὶ τόσον θεμελιώδους μεταρρυθμίσεως, αὕτη δὲν ἦτο δυνατὸν νὰ εἰσαχθῇ δι' ἁπλοῦ ψηφίσματος, ἀλλὰ διὰ νόμου.[3] Ὁ νόμος ἦτο τὸ γενικόν, τὸ δὲ ψήφισμα εἰδικὸν νομοθετικὸν μέτρον πρὸς συμπλήρωσιν τῶν ἐλλείψεων τοῦ νόμου.[4] Διατάξεις ἔγγραφοι περὶ ἀσεβείας προϋπῆρχον ἀναμφιβόλως, διὰ δὲ τοῦ ψηφίσματος τοῦ Διοπείθους εἰσήχθη νέος δ ι κ ο ν ο μ ι κ ὸ ς τ ύ π ο ς πρὸς καταδίωξιν τοῦ ἀδική-

[1] ΠΛΟΥΤΑΡΧ. Περικλῆς XXXII (169). Τὸ ψήφισμα τοῦ Διοπείθους τίθεται κατά τινας μεταξὺ τοῦ ἔτους 432 καὶ 431 (POEHLMANN, Robert, Grundr. d. Griech. Gesch.: I. v. MUELLER, Hdb. d. klass. Alt.-W. III 4[3], München 1906, 137), κατ' ἄλλους ὀλίγα ἔτη πρότερον· πρβ. SWOBODA (Heinrich, Ueber den Prozess des Perikles: Hermes XXVIII, Berlin 1893) 589 ἑ.

[2] «Erst seit dem Volksbeschluß des Diopeithes», γράφει ὁ POEHLMANN (Sokrates 122), «konnte in Athen Unglaube gegenüber der Volksreligion Gegenstand einer öffentlichen Klage werden, und auch dann ist, wie die überraschend freie Diskussion über Sein oder Nichtsein der Gottheit beweist, keineswegs eine irgendwie konsequente Verfolgung eingetreten». Ὁ OSIANDER (409 ἑ.) χαρακτηρίζει ὡς μεγάλην πρόοδον τὸ ψήφισμα τοῦ Διοπείθους καὶ ὑπὸ ἔποψιν οὐσιαστικοῦ δικαίου, νομίζει μάλιστα ὅτι δι' αὐτοῦ περιωρίζοντο αἱ αὐθαιρεσίαι τῶν προηγουμένων χρόνων καθ' οὓς ἄκριτοι κατεδικάζοντο οἱ ἀσεβεῖς καὶ ὑποδεικνύει ὅτι ἡ παραίνεσις τοῦ Περικλέους ὅπως ἐπὶ τῶν ἀσεβῶν ἐφαρμόζωνται καὶ οἱ ἄγραφοι νόμοι τῶν Εὐμολπιδῶν ἐγένετο πρὸς τὸ συμφέρον τῶν κατηγορουμένων. Τὰ συμπεράσματα ταῦτα εἶναι ὑπερβολικὰ καὶ ἀντιφατικά.

[3] Πρβ. MENZEL 28.

[4] ΑΡΙΣΤΟΤΕΛ. Ἠθικ. Νικομ. V 14 (1137b, 19 ἑ.)· «ὅταν οὖν λέγῃ μὲν ὁ νόμος καθόλου, συμβῇ δ' ἐπὶ τούτου παρὰ τὸ καθόλου, τότε ὀρθῶς ἔχει, ᾗ παραλείπει ὁ νομοθέτης καὶ ἥμαρτεν ἁπλῶς εἰπών, ἐπανορθοῦν τὸ ἐλλειφθέν, ὃ κἂν ὁ νομοθέτης αὐτὸς [ἂν] εἶπεν ἐκεῖ παρών, καὶ εἰ ᾔδει, ἐνομοθέτησεν [ἄν]». Καὶ περαιτέρω· «ὅτι περὶ ἐνίων ἀδύνατον θέσθαι νόμον, ὥστε ψηφίσματος δεῖ». Ὁ προτείνων ὅμως ψήφισμα ἀντιβαῖνον πρὸς τοὺς κειμένους νόμους ἐξέθετεν ἑαυτὸν εἰς τὸν κίνδυνον τῆς καταδιώξεως διὰ τῆς περιφήμου γ ρ α φ ῆ ς π α ρ α ν ό μ ω ν.

ματος.[1] Εἰς τοὺς ὑφισταμένους ἤδη τύπους τῆς γραφῆς,[2] τῆς ἀπαγωγῆς,[2] τῆς ἐνδείξεως[3] προσετέθη καὶ ἡ εἰσαγγελία. Τὸ σοβαρὸν τοῦτο δικονομικὸν μέτρον ἐχρησιμοποιεῖτο κατὰ τὸν νόμον εἰς ἐκτάκτους τινὰς περιπτώσεις, προκειμένου ἰδίᾳ περὶ σπουδαίων ἐγκλημάτων κατευθυνομένων κατὰ τῆς πολιτείας.[4] Εἶχε δὲ τοῦτο τὸ ἰδιάζον, ὅτι ἐπὶ τῇ βάσει ἁπλῆς μηνύσεως, ἐὰν ἡ βουλὴ ἢ ὁ δῆμος ἐπείθετο ὅτι ἡ κατηγορία εἶχεν ὑπόστασιν, ἐπελαμβάνετο αὐτῆς καὶ συνελάμβανεν ἀμέσως τὸν κατηγορούμενον, ὅστις μόνον διὰ προσωπικῆς ἐγγυήσεως φίλων αὐτοῦ ἠδύνατο ν' ἀπαλλαγῇ τῆς φυλακίσεως· μεθ' ὃ ἡ ἐκδίκασις τῆς ὑποθέσεως παρεπέμπετο εἰς τὸ ἁρμόδιον δικαστήριον, ἐν ἐκτάκτοις δὲ περιπτώσεσιν εἰς τὴν ἐκκλησίαν. Ὁ μηνυτὴς δὲν ἐλάμβανεν ἐνεργὸν μέρος κατὰ τὴν δίκην, οὐδὲ ἦτο ἐκτεθειμένος εἰς τοὺς κινδύνους οὓς διέτρεχε συνήθως ὁ κατήγορος ἐν ἀποτυχίᾳ τοῦ ἀγῶνος.

Ὁ ἐξαιρετικὸς λοιπὸν οὗτος τύπος τῆς ποινικῆς καταδιώξεως εἰσήχθη διὰ τοῦ ψηφίσματος τοῦ Διοπείθους. Ἔκτοτε δύο περιπτώσεις τοῦ ἀδικήματος τῆς ἀσεβείας ἠδύναντο νὰ καταδιωχθῶσιν τρόπον τινὰ αὐτεπαγγέλτως ὑπὸ τῆς βουλῆς καὶ τοῦ δήμου, «τὸ μὴ νομίζειν θεοὺς» καὶ τὸ «λόγους διδάσκειν περὶ τῶν μεταρσίων», δηλαδὴ ἡ ἀθεΐα καὶ αἱ αἱρετικαὶ διδασκαλίαι αἱ ἀνατρέπουσαι τὰς περὶ τοῦ σύμπαντος θρησκευτικὰς πεποιθήσεις τοῦ λαοῦ. Διὰ τοῦ ψηφίσματος ἐκείνου διπλοῦς ἐπεδιώκετο καὶ ἐπετυγχάνετο σκοπός· τοῦτο μὲν ἡ καταγγελία καὶ ἑπομένως ἡ καταδίωξις τῆς ἀσεβείας καθίστατο εὐκολωτέρα, διότι ἡ μή-

[1] Lipsius II 360, Menzel 28. Ὁ Lipsius νομίζει ὅτι μόνον διὰ τοῦ δευτέρου μέρους τοῦ ψηφίσματος εἰσήχθη νέον στοιχεῖον τοῦ ἀδικήματος τῆς ἀσεβείας. Ratio legis ὑπῆρξαν αἱ περὶ μεταρσίων θεωρίαι τοῦ Ἀναξαγόρου καὶ ἡ κατὰ τοῦ Περικλέους πολιτικὴ ἐχθρότης, ὡς ἀναφέρει ὁ Πλουταρχος (Περικλῆς XXXII 169).

[2] Δημοσθ. κατ' Ἀνδροτ. παραν. XXII 27 (601).

[3] [Λυσιου] κατ' Ἀνδοκ. VI.

[4] Υπερειδ. ὑπὲρ Εὐξεν. III 2 (19)· «Ὑπὲρ μεγάλων ἀδικημάτων καὶ περιφανῶν αἱ εἰσαγγελίαι τότε ἦσαν.»

νυσις δὲν συνεπήγετο τοὺς κινδύνους τῆς συνήθους κατηγορίας, πᾶς τις ἄρα προθυμότερον προέβαινεν εἰς αὐτήν, τοῦτο δὲ ἀπεδίδετο εἰς τὸ ἀδίκημα σοβαρωτέρα σημασία, διότι ἐπελαμβάνετο αὐτοῦ ἓν τῶν σπουδαιοτάτων ὀργάνων τῆς πολιτείας. «Ἡ θέσις τοῦ κατηγορουμένου καθίστατο δεινοτέρα καὶ ἡ καταδίκη αὐτοῦ ὑπὸ τὴν πίεσιν τῆς δημοσίας γνώμης ἀπέβαινε λίαν πιθανή.»[1]

Μετὰ τὰ ἀνωτέρω ἐκτεθέντα θ' ἀνέμενέ τις, ὡς εἰκός, τὴν χρῆσιν τοῦ θεσμοῦ τῆς εἰσαγγελίας καὶ ἐν τῇ δίκῃ τοῦ Σωκράτους. Τοῦτο ὅμως δὲν ἐγένετο διότι ἡ εἰσαγγελία εἶχεν ἤδη πρὸ τετραετίας καταργηθῆ διὰ τὰ ἀδικήματα τῆς ἀσεβείας. Ἡ ἰσχὺς τοῦ ψηφίσματος τοῦ Διοπείθους δὲν ὑπῆρξε μακρά. Μετὰ τὴν παλινόρθωσιν τοῦ δημοκρατικοῦ πολιτεύματος ἀνεκαινίσθη ἡ ἀττικὴ νομοθεσία, ἐπὶ ἄρχοντος δὲ Εὐκλείδου[2] ἐδημοσιεύθη ὁ λεγόμενος εἰσαγγελτικὸς νόμος, ἀναφέρων τὰς ὀλίγας περιπτώσεις καθ' ἃς ἐπετρέπετο ἐφεξῆς ἡ ἔκτακτος διαδικασία τῆς εἰσαγγελίας. Αἱ περιπτώσεις αὗται, ἃς μνημονεύει ὁ Ὑπερείδης, ἦσαν ἡ κατάλυσις τοῦ δήμου, ἡ σύμπραξις ἢ συνωμοσία πρὸς κατάλυσιν τοῦ δήμου, ἡ προδοσία πόλεως ἢ νηὸς ἢ πεζῆς ἢ ναυτικῆς στρατιᾶς καὶ αἱ κακαὶ πρὸς τὸν δῆμον τῶν Ἀθηναίων συμβουλαὶ ἀργυρωνήτων ῥητόρων.[3] Ἐν τῇ σειρᾷ ταύτῃ οὐδεὶς γίνεται λόγος περὶ ἀσεβείας. Ἡ πεῖρα τῶν τριῶν τελευταίων δεκαετηρίδων εἶχεν ἀποδείξει ἀναμφιβόλως ὅτι ἡ ἐπὶ τὸ ἀδίκημα τοῦτο ἐπέκτασις τῆς ἰσχύος τοῦ θεσμοῦ τῆς εἰσαγγελίας, ἀφ' ἑνὸς μὲν ἕνεκα τῆς ἀκινδύνου διὰ τὸν μηνυτὴν χρήσεως αὐτοῦ, ἀφ' ἑτέρου δὲ ἕνεκα τῆς μεγάλης ἐλαστικότητος τῆς ἐννοίας τῆς ἀσεβείας, ἐπέφερε καταπληκτικὴν πληθὺν καταγγελιῶν, ὡς ἐπὶ τὸ πολὺ ἀβασίμων καὶ συκοφαντικῶν. Ὁ περιορισμὸς λοιπὸν τοῦ ἐκτάκτου ἐκείνου δικονομικοῦ μέτρου ἐθεωρήθη ἀναγκαῖος,

[1] Menzel 28. [2] Ὀλυμπ. 94[2] (403 π. Χ.).
[3] Ὑπερειδ. ὑπὲρ Εὐξεν. III 8 (23).

κατὰ δὲ τὴν μνημονευθεῖσαν νομοθετικὴν μεταρρύθμισιν κατηργήθη ἡ εἰσαγγελία διὰ τὰ ἀδικήματα τῆς ἀσεβείας, πρὸς καταδίωξιν τῶν ὁποίων παρέμεινεν ἐφεξῆς ὁ καὶ τέως συνήθης τύπος τῆς γραφῆς.[1]

Τὰ κείμενα τῶν ἀττικῶν περὶ ἀσεβείας νόμων δὲν ἐσώθησαν. Ἕνεκα τῆς ἀπωλείας ταύτης ἐπιβάλλεται ἔτι μᾶλλον ἡ ἐπισταμένη ἐξέτασις πασῶν τῶν εἰδήσεων, αἵτινες εὕρηνται περὶ δικῶν ἀσεβείας εἰς τοὺς ἀρχαίους ῥήτορας καὶ συγγραφεῖς. Διὰ τῆς ἐργασίας ταύτης δύνανται ὁπωσδήποτε νὰ ἐξακριβωθῶσι καὶ ταξινομηθῶσιν ἐπιστημονικῶς αἱ διάφοροι περιπτώσεις τοῦ ἀδικήματος.

Τριάκοντα περίπου δίκαι ἀσεβείας ἀναφέρονται ὑπὸ τῶν ἀρχαίων συγγραφέων.[2] Ἂν ἐξαιρέσῃ τις τὰς κατὰ τὸ αὐτὸ ἔτος γενομένας δίκας τοῦ Ἀνδοκίδου καὶ τοῦ Σωκράτους, περὶ τῶν ὁποίων ὑπάρχουσιν ἀσφαλεῖς ἱστορικαὶ μαρτυρίαι, αἱ εἰδήσεις περὶ ὅλων τῶν ἄλλων δικῶν εἶναι ἀτελεῖς καὶ πενιχραί. Εἶναι δὲ ἄξιον ἰδιαιτέρας μνείας ὅτι αἱ δίκαι αὗται ἀνάγονται πᾶσαι εἰς τὸν πέμπτον καὶ τέταρτον αἰῶνα. Κατὰ τὸν τρίτον αἰῶνα οὐδεμία πλέον δίκη ἀσεβείας ἀναφέρεται. Τὸ θρησκευτικὸν αἴσθημα τῶν Ἀθηναίων εἶχεν ἤδη προφανῶς χαλαρωθῆ, τὴν χαλάρωσιν δὲ ταύτην ἐπέτεινε καὶ ἐπετάχυνεν ἀναμφιβόλως ἡ ἀνεξήγητος ἀνευλάβεια, μεθ' ἧς οἱ κωμικοὶ διέσυρον τοὺς Ὀλυμπίους ἐπὶ τῆς σκηνῆς κατὰ τὰς ἑορτὰς τῶν Διονυσίων. Εἶναι περίεργος ἡ ψυχολογία τοῦ λαοῦ ἐκείνου, ὅστις καίτοι οὐδέποτ' ἔπαυσε φοβούμενος τοὺς κεραυνοὺς τοῦ Διὸς καὶ τὴν τρίαιναν τοῦ Ποσειδῶνος, εἶχε δὲ πρόχειρον τὸ ὅπλον τῆς γραφῆς κατὰ παντὸς ἀσεβοῦς ἐπισύροντος δι' ἀνοσίων πράξεων τὴν μῆνιν τῶν θεῶν ἐπὶ τὴν πόλιν, ἠνείχετο ἐν τούτοις τὴν αἰσχρὰν διακωμῴδησιν αὐτῶν καὶ ἐκάγχαζε καὶ ἐπευφήμει τὸν ποιητὴν παρουσιάζοντα ὁτὲ μὲν τὸν

[1] Υπερειδ. ὑπὲρ Εὐξεν. III 6 (21)· «ἀσεβεῖ τις περὶ τὰ ἱερά· γραφαὶ ἀσεβείας πρὸς τὸν βασιλέα.» [2] Osiander 403.

Δία λιμώττοντα,[1] ότὲ δὲ τὸν Διόνυσον[2] δερόμενον ἐπὶ τῆς σκηνῆς.

Ἡ ἀρχαιοτάτη τῶν εἰς ἡμᾶς γνωστῶν δικῶν ἀσεβείας εἶναι ἡ τοῦ Αἰσχύλου. Ὁ μέγας τραγικός, κατὰ τὴν μαρτυρίαν Ἡρακλείδου τοῦ Ποντικοῦ,[3] ἕνεκα στίχων τινῶν ἀπολεσθέντος δράματος, ἐν οἷς τὸ πλῆθος διεῖδε ἀποκάλυψιν ἱερῶν ἀπορρήτων, ἐκινδύνευσε νὰ θανατωθῇ ἐπὶ τῆς σκηνῆς, μόλις δὲ κατώρθωσε νὰ σωθῇ καταφυγὼν εἰς τὸν βωμὸν τοῦ Διονύσου· μεθ' ὃ τῇ εὐμενεῖ ἐπεμβάσει τῶν Ἀρεοπαγιτῶν εἰσήχθη εἰς τακτικὴν δίκην ἐπὶ ἀσεβείᾳ καὶ ἀπηλλάγη τῆς κατηγορίας ἀπολογηθεὶς ὅτι δὲν ἐγνώριζεν ὅτι προέκειτο περὶ ἀπορρήτων. Τοῦτο τοὐλάχιστον δυνάμεθα νὰ συμπεράνωμεν ἐκ τῆς ἀκροθιγοῦς μνείας τοῦ ἐπεισοδίου ἣν ποιεῖται ὁ Ἀριστοτέλης μὲ τὴν διακρίνουσαν αὐτὸν ἀπαράμιλλον περὶ τὸ λέγειν φειδώ.[4] Ὁ Σχολιαστὴς προσθέτει ὅτι οἱ δικασταὶ ἐφάνησαν ἐπιεικεῖς πρὸς τὸν Αἰσχύλον «μάλιστα διὰ τὰ πραχθέντα αὐτῷ ἐν [τῇ ἐπὶ] Μαραθῶνι μάχῃ. ὁ μὲν γὰρ ἀδελφὸς αὐτοῦ Κυναίγειρος ἀπεκόπη τὰς χεῖρας, αὐτὸς δὲ πολλὰ τρωθεὶς φοράδην ἀνηνέχθη.»

Σειρὰν πολυκρότων δικῶν ἀσεβείας προεκάλεσεν ἡ νὺξ τῶν Ἑρμοκοπιδῶν,[5] ὧν ἡ ἀνοσιότης εἶχε διεγείρει τὴν ἀγανάκτησιν τῶν Ἀθηναίων. Τὸ γεγονὸς ἀναφέρει ἐν ἐκτάσει ὁ Θουκυδίδης· «Ὅσοι Ἑρμαῖ ἦσαν λίθινοι ἐν τῇ πόλει τῇ Ἀθηναίων (εἰσὶ δὲ

[1] Αριστοφ. Ὄρνιθ. 1514 ἑ. [2] Αριστοφ. Βάτραχ. 645 ἑ.

[3] Σχολ. εἰς Ἠθικ. Νικομ. III 2 (1111a 7). Ἄλλως ἀναφέρει τὸ ἐπεισόδιον ὁ Αιλιανος Ποικ. Ἱστορ. V 19.

[4] Αριστοτ. Ἠθικ. Νικομ. III 2 (1111a 8)· «ὃ δὲ πράττει ἀγνοήσειεν ἄν τις, οἷον λέγοντές φασιν ἐκπεσεῖν αὐτούς, ἢ οὐκ εἰδέναι ὅτι ἀπόρρητα ἦν, ὥσπερ Αἰσχύλος τὰ μυστικά». Καὶ ὁ Ευριπιδης ἐκινδύνευσε νὰ κατηγορηθῇ ἐπὶ ἀσεβείᾳ ὡς παρακελευόμενος τὴν ἐπιορκίαν διὰ τοῦ στίχου «ἡ γλῶσσ' ὀμώμοχ', ἡ δὲ φρὴν ἀνώμοτος» (Ἱππόλ. 612). Ἡ μομφὴ αὕτη διετυπώθη ὑπὸ τοῦ Ὑγιαίνοντος κατά τινα δίκην ἀντιδόσεως (Αριστοτ. Ρητορ. III 15, 1416a 28), ἀλλὰ δὲν ἔσχεν, ὡς φαίνεται, δικαστικὰ ἐπακόλουθα.

[5] Κατὰ Μάϊον τοῦ ἔτους 415. Πρβ. ἀνωτ. 19[1].

κατὰ τὸ ἐπιχώριον [ἡ τετράγωνος ἐργασία] πολλοὶ καὶ ἐν ἰδίοις προθύροις καὶ ἐν ἱεροῖς) μιᾷ νυκτὶ οἱ πλεῖστοι περιεκόπησαν τὰ πρόσωπα. καὶ τοὺς δράσαντας ᾔδει οὐδείς, ἀλλὰ μεγάλοις μηνύτροις δημοσίᾳ οὗτοί τε ἐζητοῦντο καὶ προσέτι ἐψηφίσαντο, καὶ εἴ τις ἄλλο τι οἶδεν ἀσέβημα γεγενημένον, μηνύειν ἀδεῶς τὸν βουλόμενον καὶ ἀστῶν καὶ ξένων καὶ δούλων. καὶ τὸ πρᾶγμα μειζόνως ἐλάμβανον· τοῦ τε γὰρ ἔκπλου οἰωνὸς ἐδόκει εἶναι, καὶ ἐπὶ ξυνωμοσίᾳ ἅμα νεωτέρων πραγμάτων καὶ δήμου καταλύσεως γεγενῆσθαι. μηνύεται οὖν ἀπὸ μετοίκων τέ τινων καὶ ἀκολούθων περὶ μὲν τῶν Ἑρμῶν οὐδέν, ἄλλων δὲ ἀγαλμάτων περικοπαί τινες πρότερον ὑπὸ νεωτέρων μετὰ παιδιᾶς καὶ οἴνου γεγενημέναι, καὶ τὰ μυστήρια ἅμα ὡς ποιεῖται ἐν οἰκίαις ἐφ' ὕβρει· ὧν καὶ τὸν Ἀλκιβιάδην ἐπῃτιῶντο.»[1]

Ὁ μεγαλοφυὴς Ἀλκιβιάδης διιδὼν ἀμέσως τοὺς πολιτικοὺς σκοποὺς τῶν διαδόσεων τῶν ἀντιπάλων, οἵτινες εἰς αὐτὸν ἀπέδιδον πᾶσαν τὴν εὐθύνην τοῦ θλιβεροῦ γεγονότος καὶ ἐμεγάλυνον τὸ πρᾶγμα καὶ ἐβόων ὅτι ἡ ἀπομίμησις τῶν μυστηρίων καὶ ἡ περικοπὴ τῶν Ἑρμῶν ἐγένετο ἐπὶ σκοπῷ καταλύσεως τοῦ δήμου, καίτοι ἦτο ἕτοιμος πρὸς ἀπόπλουν ἐζήτησε νὰ δικασθῇ ἀμέσως, μὴ θέλων ν' ἀναχωρήσῃ μετὰ τόσης ναυτικῆς δυνάμεως ὑπὸ τὸ βάρος τοιαύτης κατηγορίας, ἀλλ' οὐδὲ νὰ καταδιωχθῇ κατόπιν ἐρήμην. Ἡ ἐναντία ὅμως γνώμη ἐπεκράτησε καὶ ὁ Ἀλκιβιάδης ὑπείκων εἰς τὸ κέλευσμα τῆς πόλεως ἀπέπλευσεν εἰς Σικελίαν.

Ἀλλ' ὅ,τι εἶχε προΐδει συνέβη πράγματι· διότι κατὰ τὴν ἀπουσίαν αὐτοῦ οὐ μόνον πλεῖσται δίκαι ἐγένοντο καθ' ὑπόπτων Ἑρμοκοπιδῶν, ὧν πολλοὶ κατεδικάσθησαν εἰς θάνατον,[2] ἀλλὰ καὶ ὁ ἴδιος, δι' εἰσαγγελίας τοῦ Θεσσαλοῦ,[3] κατηγορήθη ἐπὶ ἀσε-

[1] ΘΟΥΚΥΔΙΔ. VI 27 (393) ἑ.

[2] ΘΟΥΚΥΔΙΔ. VI 60 (413)· «τῶν δὲ διαφυγόντων θάνατον καταγνόντες ἐπανεῖπον ἀργύριον τῷ ἀποκτείναντι.»

[3] Βλ. ἀνωτ. 27 ἑ.

βείᾳ, ὅτι ἀπομιμεῖται καὶ ἐμπαίζει τὰ Ἐλευσίνια μυστήρια· φέρων στολὴν ἱεροφάντου καὶ ἀποδίδων εἰς τοὺς ἑταίρους αὐτοῦ ἱερὰς ἰδιότητας παρὰ τὰ νόμιμα καὶ τὰ καθεστηκότα τῶν ἱερέων τῶν ἐξ Ἐλευσῖνος. Ὁ Ἀλκιβιάδης ἐδικάσθη καὶ κατεδικάσθη ἐρήμην εἰς θάνατον· πρὸς τούτοις ἐδημεύθη ἡ περιουσία αὐτοῦ καὶ ἀπεφασίσθη ὅπως πάντες οἱ ἱερεῖς καὶ πᾶσαι αἱ ἱέρειαι ἐκπέμψωσι κατάρας κατ' αὐτοῦ.[1]

Δι' ἐνδείξεως τοῦ Κηφισίου κατηγορήθη ἐπίσης ἐπὶ ἀσεβείᾳ Ἀνδοκίδης ὁ ῥήτωρ ὅστις μετὰ πολύπλαγκτον βίον, ἀφ' οὗ πολλάκις κετεδικάσθη καὶ ἐδιώχθη, ἐπωφελούμενος ἐκ τῆς γενικῆς ἀμνηστείας τῆς ψηφισθείσης μετὰ τὴν κατάλυσιν τῆς ἀρχῆς τῶν Τριάκοντα εἶχεν ἐπανέλθει εἰς τὴν πάτριον χώραν. Ἡ κατηγορία συνίστατο εἰς τὴν συμμετοχὴν αὐτοῦ εἰς τὰ Ἐλευσίνια μυστήρια παρὰ τὴν ἀτιμίαν, τῆς ὁποίας δὲν εἶχεν ἀκόμη ἀπαλλαγῆ. Ὁ Ἀνδοκίδης διεξήγαγε δεινὸν ἀγῶνα, ἐξ οὗ μετὰ δυσκολίας κατώρθωσε νὰ ἐξέλθῃ νικητὴς ἀπαγγείλας τὸν περίφημον περὶ μυστηρίων λόγον.

Πολλὰς περιπτώσεις ἀσεβείας ἀναφέρει ὁ Δημοσθένης. Παραθέτω τινὰς ἐξ αὐτῶν αἵτινες συντελοῦσι μεγάλως πρὸς καθορισμὸν τῶν καθ' ἕκαστα στοιχείων τοῦ ἀδικήματος. Ὁ Μειδίας κατηγορήθη ἐπὶ ἀσεβείᾳ, διότι ὕβρισε δημοσίᾳ χορηγὸν ἐν τῇ ἑορτῇ τῶν Διονυσίων. Χορηγὸς τῆς Πανδιονίδος φυλῆς ἦτο αὐτὸς ὁ Δημοσθένης ὅστις ἔλαβεν ὑπὸ τοῦ Μειδίου κονδύλους ἐπὶ τῆς ὀρχήστρας ἐνώπιον πάντων τῶν θεατῶν. Τὴν πρᾶξιν ταύτην θεωρεῖ ὁ Δημοσθένης οὐχὶ μόνον ἀτομικὴν κατ' αὐτοῦ ὕβριν, ἀλλ' ἀσέβειαν πρὸς τὴν ἑορτὴν καὶ τὸν Διόνυσον. Ἐκ τοῦ τρόπου ὅμως καθ' ὃν προσπαθεῖ ν' ἀποδείξῃ ὁ ῥήτωρ τὴν ἀσέβειαν φαίνεται ὅτι αἱ διατάξεις τοῦ νόμου ἐν σχέσει πρὸς τὸ κρινόμε-

[1] ΘΟΥΚΥΔΙΔ. VI 53 (408) καὶ 61 (414). ΠΛΟΥΤΑΡΧ. Ἀλκιβ. XXII (202). Εἰς τὴν ἀπόφασιν ταύτην ἀντέστη μόνη Θεανὼ ἡ Μένωνος, ὡς ἀναφέρει ὁ Πλούταρχος, εἰποῦσα ὅτι ἐγένετο ἱέρεια εὐχῶν καὶ οὐχὶ καταρῶν.

νον γεγονὸς δὲν ἦσαν σαφεῖς.[1] Εὔανδρος ὁ Θεσπιεὺς κατεδικάσθη ἐπὶ ἀσεβείᾳ διότι συνέλαβε τὸν ὀφειλέτην αὐτοῦ Μένιππον κατὰ τὴν ἑορτὴν τοῦ Διονύσου.[2] Ὁ πατὴρ τοῦ ἄρχοντος Χαρικλείδου κατηγορήθη ὡσαύτως ἐπὶ ἀσεβείᾳ διότι κατὰ τὰ Διονύσια ἐξέβαλε πολίτην τινὰ βίᾳ ἐκ τοῦ θεάτρου. Ἡ δίκη ὅμως δὲν ἐγένετο διότι ὁ ἀδικήσας ἐτελεύτησε πρότερον.[3] Ὁ Κτησικλῆς ὅστις παρηκολούθει τὴν πομπὴν κρατῶν σκῦτος, δι' οὗ ἐπάταξεν ἕνα ἐχθρὸν αὐτοῦ, κατεδικάσθη εἰς θάνατον ὡς ἀσεβήσας περὶ τὴν ἑορτήν. Ἡ μέθη ὑφ' ἧς κατείχετο δὲν ἔσωσεν αὐτὸν τῆς καταδίκης.[4] Ὁ βασιλεὺς Θεογένης ἐκινδύνευσε νὰ θανατωθῇ ἐπὶ ἀσεβείᾳ διότι ἀπατηθεὶς ὑπὸ τοῦ Στεφάνου συνεζεύχθη θυγατέρα γυναικὸς ξένης καὶ αἰσχρᾶς, τῆς Νεαίρας, καὶ τὸν μὲν Στέφανον κατέστησε πάρεδρον, εἰς δὲ τὴν σύζυγον αὐτοῦ, ὡς βασίλινναν, ἐπέτρεψε νὰ θύῃ «τὰ ἄρρητα ἱερὰ ὑπὲρ τῆς πόλεως», νὰ βλέπῃ «ἃ οὐ προσῆκεν αὐτὴν ὁρᾶν ξένην οὖσαν» καὶ νὰ εἰσέρχηται «οἷ οὐδεὶς ἄλλος Ἀθηναίων τοσούτων ὄντων εἰσέρχεται, ἀλλ' ἢ ἡ τοῦ βασιλέως γυνή.»[5] Διέφυγε δὲ τὴν αὐστηρὰν τιμωρίαν ἐλεηθεὶς ὑπὸ τῆς ἐν Ἀρείῳ Πάγῳ βουλῆς διότι ἀπέδειξεν ὅτι οὐχὶ ἑκουσίως ἠσέβησε πρὸς τοὺς θεοὺς καὶ ὑπεσχέθη ν' ἀποπέμψῃ ἀμέσως τὴν γυναῖκα, ὅπερ καὶ ἔπραξε.[6] Ἀτυχέστερος ὑπῆρξεν Ἀρχίας ὁ ἱεροφάντης ὅστις κατηγορήθη ἐπὶ ἀσεβείᾳ ὡς θύων θυσίας παρὰ τὰ πάτρια. «Καὶ ἄλλα τε κατηγορήθη αὐτοῦ, καὶ ὅτι Σινώπῃ τῇ ἑταίρᾳ Ἁλῴοις ἐπὶ τῆς ἐσχάρας τῆς ἐν τῇ αὐλῇ Ἐλευσῖνι προσαγούσῃ ἱερεῖον θύσειεν, οὐ νομίμου ὄντος ἐν ταύτῃ τῇ ἡμέρᾳ ἱερεῖα θύειν, οὐδ' ἐκείνου οὔσης τῆς

[1] ΔΗΜΟΣΘ. κατὰ Μειδ. XXI 51 (530), 55 (532)· «Τὸν οὖν εἴς τινα τούτων τῶν χορευτῶν ἢ τῶν χορηγῶν ὑβρίζοντ' ἐπ' ἔχθρᾳ, καὶ ταῦτ' ἐν αὐτῷ τῷ ἀγῶνι καὶ ἐν τῷ τοῦ θεοῦ ἱερῷ, τοῦτον ἄλλο τι πλὴν ἀσεβεῖν φήσομεν;»

[2] ΔΗΜΟΣΘ. κατὰ Μειδ. XXI 175 ἑ. (571).

[3] ΔΗΜΟΣΘ. κατὰ Μειδ. XXI 178 ἑ. (572).

[4] ΔΗΜΟΣΘ. κατὰ Μειδ. XXI 180 ἑ. (573).

[5] [ΔΗΜΟΣΘ.] κατὰ Νεαίρ. LIX 72 ἑ. (1369 ἑ.).

[6] [ΔΗΜΟΣΘ.] κατὰ Νεαίρ. LIX 82 ἑ. (1373).

θυσίας, ἀλλὰ τῆς ἱερείας.»[1] Καίτοι δὲ κατήγετο ἐκ τοῦ μεγάλου γένους τῶν Εὐμολπιδῶν, καίτοι εἶχε προγόνους καλοὺς κἀγαθούς, κατεδικάσθη εἰς θάνατον «καὶ οὔθ' ἡ τῶν συγγενῶν οὔθ' ἡ τῶν φίλων ἐξαίτησις ὠφέλησεν αὐτόν, οὔθ' αἱ λῃτουργίαι ἃς ἐλῃτούργησε τῇ πόλει αὐτὸς καὶ οἱ πρόγονοι αὐτοῦ, οὔτε τὸ ἱεροφάντην εἶναι.»[2]

Πλείστας ὅσας περιπτώσεις ἀσεβείας εὑρίσκομεν κατεσπαρμένας εἰς ἄλλους συγγραφεῖς. Ἡ κλοπὴ τῶν ἱερῶν,[3] ἡ ἐκκοπὴ σηκοῦ ἢ ἐλαίας[4] ἢ ἄλλων δένδρων[5] ἀφιερωμένων εἰς θεότητας ἢ κειμένων εἰς τὸν περίβολον τῶν Ἡρῴων, ἐτιμωροῦντο διὰ θανάτου ἢ ὑπερορίας ἢ δημεύσεως τῆς περιουσίας τοῦ ἀδικήσαντος.

Ἡ ἱστορία ἀναφέρει πρὸς τούτοις τὰ ὀνόματα τεσσάρων γυναικῶν αἵτινες κατηγορήθησαν ἐπὶ ἀσεβείᾳ· τῆς Ἀσπασίας, τῆς Φρύνης, τῆς Θεωρίδος καὶ τῆς Νίνου. Τίνες ἦσαν οἱ λόγοι, δι' οὓς κατηγορήθησαν αἱ ἡρωΐδες αὗται, δὲν εἶναι μετ' ἀκριβείας γνωστόν. Ὅσον ἀφορᾷ εἰς τὴν ὑπὸ τοῦ Ἑρμίππου διωκομένην Ἀσπασίαν, ἡ ἀσέβεια αὐτῆς συνίστατο πιθανῶς εἰς ἐκδηλωθεῖσαν κλίσιν πρὸς τὰς θεωρίας τοῦ Ἀναξαγόρου,[6] ἡ δὲ καταδίωξις αὐτῆς δὲν ἦτο ἄσχετος πρὸς τὰς ἐπιθέσεις, εἰς ἃς ἦτο ἐκτεθειμένος περὶ τὰ τέλη τοῦ βίου αὐτοῦ ὁ Περικλῆς.[7] Φρύνη ἡ Θεσπικὴ κατη-

[1] [Δημοσθ.] κατὰ Νεαίρ. LIX 116 (1385).

[2] [Δημοσθ.] κατὰ Νεαίρ. LIX 117 (1385).

[3] Ξενοφ. Ἑλλην. I 7 22.

[4] Λυσιου περὶ τ. σηκοῦ VII 5, 15.

[5] Αιλιαν. Ποικ. Ἱστορ. V 17. Ὑπερβολικὰ εἶναι προφανῶς τὰ ὑπὸ τοῦ Αἰλιανοῦ ἀναφερόμενα, ὅτι παιδίον ὅπερ «ἐκ τοῦ τῆς Ἀρτέμιδος στεφάνου πέταλον χρυσοῦν ἐκπεσὸν ἀνείλετο» ἐθανατώθη ὡς θεοσύλης καὶ ὅτι τὴν αὐτὴν τύχην ὑπέστη ὁ Ἀτάρβης διότι «τοῦ Ἀσκληπιοῦ τὸν ἱερὸν στρουθὸν ἀπέκτεινε πατάξας». Αιλιαν. Ποικ. Ἱστορ. V 16 ἑ.

[6] Τοῦτο δύναται νὰ εἰκάσῃ τις ἐκ τοῦ τρόπου καθ' ὃν ἀναφέρει τὸ γεγονὸς ὁ Πλουταρχος (Περικλῆς XXXII 169) συνδέων αὐτὸ μετὰ τοῦ ψηφίσματος τοῦ Διοπείθους.

[7] Lipsius II 365.

γορήθη ὑπὸ Εὐθίου ἀσεβείας[1] διότι ἐκώμαζεν ἀναιδῶς καὶ εἰσηγεῖτο καινὸν θεὸν καὶ συνῆγεν ἐκθέσμους θιάσους ἀνδρῶν καὶ γυναικῶν.[2] Ἡ αὐτὴ περίπου κατηγορία ἐλέχθη ὑπὸ μὲν τοῦ Δημοσθένους κατὰ Θεωρίδος τῆς Λημνίας, περὶ ἧς ἱστορεῖται ὅτι ἦτο ἐπικίνδυνος φαρμακεύτρια,[3] ὑπὸ δὲ τοῦ Μνησικλέους καὶ τοῦ Μενεκλέους κατὰ τῆς ἱερείας Νίνου[4] ἥτις εἰσῆγε φρυγικὰς θρησκευτικὰς τελετὰς καὶ ἐποίει φίλτρα τοῖς νέοις.[5]

Ἡ τύχη τῶν γυναικῶν τούτων ὑπῆρξε διάφορος. Τὴν μὲν Ἀσπασίαν ἔσωσαν αἱ δεήσεις καὶ τὰ δάκρυα τοῦ Περικλέους,[6] τὴν δὲ Φρύνην τὸ πραξικόπημα τοῦ Ὑπερείδου ὅστις «περιρρήξας τοὺς χιτωνίσκους γυμνά τε τὰ στέρνα ποιήσας τοὺς ἐπιλογικοὺς οἴκτους ἐκ τῆς ὄψεως αὐτῆς ἐπερρητόρευσεν δεισιδαιμονῆσαί τε ἐποίησεν τοὺς δικαστὰς τὴν ὑποφῆτιν καὶ ζάκορον Ἀφροδίτης ἐλέῳ χαρισαμένους μὴ ἀποκτεῖναι.»[7] Ἡ Θεωρὶς καὶ ἡ Νίνος ἐθανατώθησαν.[8]

Ἰδιαιτέρας χρήζουσι προσοχῆς αἱ ἐπὶ ἀσεβείᾳ δίκαι αἱ γενόμεναι κατὰ τῶν διαπρεπεστέρων φιλοσόφων, ἃς σκοπίμως ἀφῆκα τελευταίας· σχεδὸν πᾶσαι ἀνάγονται εἰς τὸ δεύτερον ἥμισυ τοῦ πέμπτου καὶ τὸ πρῶτον ἥμισυ τοῦ τετάρτου αἰῶνος.[9] Ἀναξαγόρας

1 ΑΘΗΝ. XIII 59 (590).

2 BAITERI, J. Georg. et SAUPPII, Herm., Orat. Att., Turici 1850, II 302. Πρβ. ἀπόσπ. Ποσειδ. παρ' ΑΘΗΝ. XIII 60. Ἡ γνώμη τοῦ THONISSEN (184) ὅτι ἡ Φρύνη ἐκρίθη ἀσεβείας διότι ὡς ἑταίρα ἐβεβήλου διὰ τῆς παρουσίας αὐτῆς τοὺς ναοὺς φαίνεται ἐσφαλμένη, ἐὰν ἀναλογισθῇ τις ὅτι ἡ γυνὴ αὕτη ὑπῆρξε τὸ πρότυπον τῆς Κνιδίας Ἀφροδίτης τοῦ Πραξιτέλους καὶ εἰς τιμὴν αὐτῆς «οἱ περικτίονες ἀνδριάντα ποιήσαντες ἀνέθηκαν ἐν Δελφοῖς χρύσεον ἐπὶ κίονος Πεντελικοῦ.» (ΑΘΗΝ. XIII 59, 591).

3 ΔΗΜΟΣΘ. κατ' Ἀριστογ. XXV 79 (793).

4 [ΔΗΜΟΣΘ.] πρὸς Βοιωτ. Β' XL 9 (1010), ΔΗΜΟΣΘ. περὶ τῆς παραπρ. XIX 281 (431).

5 Σχολ. εἰς Δημοσθ. περὶ τῆς παραπρ. XIX 281 (431).

6 ΠΛΟΥΤΑΡΧ. Περικλῆς XXXII (169).

7 ΑΘΗΝ. XIII 59 (590c ἑ.).

8 ΔΗΜΟΣΘ. περὶ τῆς παραπρ. XIX 281 (431), ΔΗΜΟΣΘ. πρὸς Βοιωτ. Α' XXXIX 2 (995), [ΔΗΜΟΣΘ.] πρὸς Βοιωτ. Β' XL 9 (1010).

9 Κατὰ τὸν ΠΛΟΥΤΑΡΧΟΝ (Περικλῆς XXXI 169) καὶ ὁ Φειδίας κατηγορήθη ἐπὶ

ὁ Κλαζομένιος, ὁ μέγας διδάσκαλος τοῦ Περικλέους, εἰσήχθη ὑπὸ τοῦ Κλέωνος εἰς δίκην ἐπὶ ἀσεβείᾳ διότι τὸν ἥλιον, τὸν ὁποῖον τὸ πλῆθος ἐνόμιζε θεόν, ἔλεγε μύδρον διάπυρον.[1] Κατά τινας κατεδικάσθη ἐρήμην εἰς θάνατον, κατ' ἄλλους δὲ μετὰ λαμπρὰν ἀπολογίαν τοῦ Περικλέους εἰς ποινὴν πέντε ταλάντων καὶ ἐξορίαν.[2] Διαγόρας ὁ Μήλιος ἀρνούμενος τὴν ὕπαρξιν τοῦ θεοῦ[3] καὶ χλευάζων τὰς ἱερὰς τελετὰς καὶ ἰδίᾳ τὰ Ἐλευσίνια μυστήρια, ἀπηλλάγη διὰ φυγῆς τῆς ἐπὶ ἀσεβείᾳ δίκης. Οὐχ ἧττον οἱ Ἀθηναῖοι ἐπεκύρηξαν αὐτῷ τάλαντον.[4] Πρωταγόρας ὁ Ἀβδηρίτης κατηγορήθη ἐπίσης ἐπὶ ἀσεβείᾳ διότι ἓν τῶν συγγραμμάτων αὐτοῦ ἤρχετο διὰ τῶν λέξεων· «περὶ μὲν θεῶν οὐκ ἔχω εἰδέναι οὔθ' ὡς εἰσίν, οὔθ' ὡς οὐκ εἰσίν· πολλὰ γὰρ τὰ κωλύοντα εἰδέναι, ἥ τ' ἀδηλότης καὶ βραχὺς ὢν ὁ βίος τοῦ ἀνθρώπου.» Ὁ Πρωταγόρας φυγὼν ἐσώθη, ἀλλὰ τὰ βιβλία αὐτοῦ κατεκάησαν ἐν τῇ ἀγορᾷ.[5] Ἡ πυρὰ ἐκείνη ὑπῆρξε πανάρχαιος πρόδρομος τῶν κατὰ τῆς ἐλευθερίας τοῦ πνεύματος καὶ τῆς συνειδήσεως συμβολικῶν ποινῶν τῆς Ἱερᾶς Ἐξετάσεως, ὧν αἱ τραγικαὶ φλόγες ἔρριπτον συχνάκις ἀπαίσιον φῶς ἐπὶ τὴν πνευματικὴν σκοτίαν τῶν μέσων χρόνων. Στίλπων

ἀσεβείᾳ διότι ἀπεικόνισεν ἑαυτὸν καὶ τὸν Περικλέα ἐπὶ τῆς ἀσπίδος τῆς Ἀθηνᾶς ἐν τῇ Ἀμαζονομαχίᾳ, ἀσθενήσας δὲ ἀπέθανεν ἐν τῷ δεσμωτηρίῳ. Ἀλλ' ἡ παράδοσις αὕτη δὲν φαίνεται πολὺ πιθανή· βλ. Lipsius II 365. Πρβ. καὶ Mueller-Struebing (Hermann, Die Legenden vom Tode des Pheidias: N. Jahrb. f. Philolog. CXXV, Leipzig 1882) 295 ἑ.

1 Ὁ Lipsius (II 363) νομίζει ὅτι ὁ Ἀναξαγόρας κατηγορήθη οὐ μόνον διὰ τὸ γεγονὸς τοῦτο, ἀλλὰ καὶ δι' ἀμεσωτέρας προσβολὰς κατὰ τῶν θεῶν τῆς θρησκείας τοῦ λαοῦ. Πρβ. καὶ Geffcken (J., Die ἀσέβεια des Anaxagoras: Hermes XLII, Berlin 1907) 127 ἑ.

2 Διογ. Λαερτ. II 3 12 ἑ., Ιωσηπ. κατὰ Ἀπίων. II 37 (265).

3 Διαγόρας ὁ Μήλιος, Θεόδωρος ὁ Κυρηναῖος, Εὐήμερος ὁ Τεγεάτης καὶ Εὐριπίδης ὁ τραγικὸς ἐθεωροῦντο ἄθεοι ὑπὸ τῶν ἀρχαίων. Πλουταρχ. περὶ τ. ἀρεσκ. φιλοσ. I 7 (880d).

4 Ιωσηπ. κατὰ Ἀπίων. II 37 (266), Αθην. XIII 92 (611b).

5 Διογ. Λαερτ. IX 8 51—52, Αθην. XIII 92 (611b), Ciceron. de natur. deor. 23, 63, Valer. Max. I 1 7.

ὁ Μεγαρεὺς ἐξωρίσθη ὡς ἀσεβήσας περὶ τὴν Ἀθηνᾶν διὰ τῆς εὐτραπέλου ἐν σχέσει πρὸς τὸ ἄγαλμα αὐτῆς παρατηρήσεως, ὅτι ἡ Ἀθηνᾶ δὲν εἶναι θεὸς «μὴ οὖσα τοῦ Διός, ἀλλὰ τοῦ Φειδίου».[1] Θεόδωρος ὁ Κυρηναῖος ὁ ἐπικληθεὶς ἄθεος κατ' ἄλλους μὲν ἐξωρίσθη, κατ' ἄλλους δ' ἔσχε τὴν τύχην τοῦ Σωκράτους καταδικασθεὶς νὰ πίῃ τὸ κώνειον.[2] Θεόφραστος ὁ Ἐρέσιος κατηγορήθη ὑπὸ Ἀγνωνίδου ἐπὶ ἀσεβείᾳ, ἀλλ' ἠθῳώθη.[3] Δημάδης ὁ Παιανιεὺς ψηφίσας τὸν Ἀλέξανδρον θνητὸν ὄντα ὡς τρισκαιδέκατον θεόν, κατεδικάσθη ἐπὶ ἀσεβείᾳ εἰς πληρωμὴν ἑκατὸν ταλάντων.[4] Τέλος ὁ Ἀριστοτέλης κατηγορήθη ἐπίσης ἐπὶ ἀσεβείᾳ[5] ὑπὸ τοῦ ἱεροφάντου Εὐρυμέδοντος, διότι ἐποίησεν ὕμνον εἰς Ἑρμείαν τὸν Εὐνοῦχον Ἀταρνέως τύραννον. Τὸν κίνδυνον τῆς καταδίκης διέφυγεν ὁ Σταγιρίτης ἀπολιπὼν ἐγκαίρως τὰ ἀττικὰ χώματα, εἰς δὲ τὸν ἐρωτήσαντα αὐτὸν περὶ τοῦ λόγου τῆς φυγῆς «ἀπεκρίνατο ὅτι οὐ βούλεται Ἀθηναίους δὶς ἐξαμαρτεῖν ἐς φιλοσοφίαν, τὸ περὶ Σωκράτην πάθος αἰνιττόμενος καὶ τὸν καθ' ἑαυτὸν κίνδυνον.»[5]

Ἡ κατὰ τοῦ Ἀριστοτέλους κατηγορία δύναται νὰ θεωρηθῇ ὡς κατακλεὶς οὐ μόνον τῶν κατὰ φιλοσόφων δημοσίων δικαστικῶν ἀγώνων, ἀλλὰ καὶ τῶν ἐπὶ ἀσεβείᾳ δικῶν καθόλου. Τὸ θρησκευτικὸν φρόνημα καὶ αἱ πολιτικαὶ διαμάχαι, αἵτινες πολλάκις ἀπέληγον εἰς τοιαύτας δίκας, εἶχον πλέον ἀποβάλει τὴν ὀξύτητα ἣν ἐλάμβανον εἰς προγενεστέρους χρόνους ὅτε ἐλευθέρως ἐδημοκρατεῖτο ἡ πόλις. Ἡ εὐχὴ ἣν ἐξέφρασεν ὁ Κλεάνθης, ὅπως κατηγορηθῇ ἐπὶ ἀσεβείᾳ Ἀρίσταρχος ὁ Σάμιος, ὁ πρῶτος δι-

[1] ΔΙΟΓΕΝ. ΛΑΕΡΤ. II 11 116.

[2] ΔΙΟΓΕΝ. ΛΑΕΡΤ. II 8 101, ΑΘΗΝ. XIII 92 (611b).

[3] ΔΙΟΓΕΝ. ΛΑΕΡΤ. V 2 37, ΑΙΛΙΑΝ. Ποικ. Ἱστορ. VIII 12.

[4] ΑΙΛΙΑΝ. Ποικ. Ἱστορ. V 12. Περὶ τοῦ Δημάδου ἀναφέρεται ὅτι εἶπε τότε πρὸς τοὺς Ἀθηναίους· «προσέχετε μὴ φρουροῦντες τὸν οὐρανὸν χάσητε τὴν γῆν» ὑπαινιττόμενος τὸν ἐκ τῆς ἐνδεχομένης ὀργῆς τοῦ Ἀλεξάνδρου κίνδυνον. VALER. MAX. VII 2 13.

[5] ΑΙΛΙΑΝ. Ποικ. Ἱστορ. III 36. ΔΙΟΓΕΝ. ΛΑΕΡΤ. V 1 5.

δάξας τὸ ἡλιοκεντρικὸν σύστημα, ὡς «κινῶν τοῦ κόσμου τὴν ἑστίαν» καὶ «μένειν τὸν οὐρανὸν ὑποτιθέμενος, ἐξελίττεσθαι δὲ κατὰ λοξοῦ κύκλου τὴν γῆν, ἅμα καὶ περὶ τὸν αὑτῆς ἄξονα δινουμένην»,[1] δὲν εὑρίσκει πλέον ἠχὼ παρὰ τοῖς Ἕλλησι τοῦ τρίτου αἰῶνος.

Θὰ ἦτο βεβαίως παράλογον νὰ ἰσχυρισθῇ τις ὅτι πᾶσαι αἱ εἰδήσεις αὗται ἀνταποκρίνονται πιστῶς πρὸς τὴν ἱστορικὴν ἀλήθειαν, τοσούτῳ μᾶλλον καθόσον περὶ πολλῶν ἐξ αὐτῶν ὑπάρχουσιν ἀντιφατικαὶ παραδόσεις. Ὁπωσδήποτε ὅμως ἐπὶ τῇ βάσει τῶν εἰδήσεων τούτων δυνάμεθα νὰ χαράξωμεν κατὰ τὸ μᾶλλον καὶ ἧττον ἀκριβὲς διάγραμμα τῶν στοιχείων τοῦ ἀδικήματος τῆς ἀσεβείας.

Αἱ πλεῖσται τῶν μνημονευομένων δικῶν ἀσεβείας κέκτηνται δύο κοινὰ σημεῖα, ἀναγόμενα τὸ μὲν εἰς τὸ ἀντικείμενον τοῦ ἀδικήματος, τὸ δὲ εἰς τὸ μέτρον τῆς ἐπιβαλλομένης ἑκάστοτε ποινῆς. Προκειμένου περὶ τοῦ πρώτου προέχει ἡ παρατήρησις ὅτι αἱ ἀσεβεῖς πράξεις ἀφορῶσιν ὡς ἐπὶ τὸ πολὺ εἰς τὴν ἐξωτερικὴν λατρείαν· τοῦτο ὀφείλεται εἰς τὸν χαρακτῆρα τῆς θρησκείας τῶν ἀρχαίων Ἑλλήνων ἥτις ἐστερεῖτο τῆς ἀποκλειστικότητος καὶ τοῦ δογματισμοῦ τῶν νεωτέρων θρησκειῶν.[2] Ἡ ἑλληνικὴ θρησκεία δὲν ἀπέκλειεν ἀπολύτως τὴν ὕπαρξιν ξένων θεοτήτων, ἐξήρτα ὅμως τὴν λατρείαν αὐτῶν ἐν Ἑλλάδι ἐκ τῆς ἐπισήμου ἀναγνωρίσεως τοῦ Δελφικοῦ μαντείου καὶ τῶν νόμων τῆς πολιτείας. Κατὰ τὸν τρόπον τοῦτον πλέον ἢ ἅπαξ ξέναι θεότητες, θρακικαὶ καὶ φρυγικαὶ καὶ αἰγυπτιακαί, εὗρον θέσιν ἐν τῷ ἑλληνικῷ Πανθέῳ. Πρὸς τούτοις ἡ ἑλληνικὴ θρησκεία δὲν ἐπηγγέλλετο ἀλάθητον θεολογικὴν διδασκαλίαν οὐδὲ ἀπήτει τυφλὴν εἰς θρησκευτικὰ δόγματα πίστιν. Ἡ θρησκεία συνίστατο κυρίως εἰς τὴν ἐξωτερικὴν λατρείαν τῶν θεῶν συμφώνως πρὸς τοὺς νόμους τῆς πολιτείας. Τὴν λατρείαν ταύτην ἐδικαιοῦντο ν' ἀπαιτήσωσι κατὰ νόμον οἱ θεοί, ὑπεχρεοῦντο δὲ νὰ τελέσωσι κατὰ

[1] Πλουταρχ. περὶ τ. ἐμφ. προσ. τ. κύκλ. τ. σελ. 6 (923 a).

[2] Βλ. Menzel 19 καὶ τοὺς παρ' αὐτοῦ ἀναφερομένους.

νόμον οἱ ἄνθρωποι.[1] Ἡ πολιτεία ἐμερίμνα ὅπως τηρῶνται ἀπαρεγκλίτως αἱ νομικαὶ αὗται πρὸς τοὺς θεοὺς ὑποχρεώσεις καὶ κολάζηται αὐστηρῶς πᾶσα παρεκτροπή, ἵνα προλαμβάνηται ἡ ἐπ' αὐτῇ δικαία μῆνις τῶν Ὀλυμπίων καὶ τῶν Καταχθονίων. Ὅ,τι ἀνῆκεν ἢ προσῆκε τοῖς θεοῖς, ναοί, ἀναθήματα, ἀφιερώματα, τιμαί, θυσίαι, ἀπετέλει τὴν εὐρυτέραν ἔννοιαν τοῦ ἱεροῦ.[2] Ὁ σεβόμενος τὰ ἱερὰ ἐθεωρεῖτο πρὸ τοῦ νόμου ὅσιος καὶ εὐσεβής, ὁ προσβάλλων αὐτὰ ἦτο ἔνοχος ἀσεβείας· τοῦτο δὲ ἠδύνατο νὰ συμβαίνῃ κατὰ διαφόρους τρόπους, οὕτως ὥστε ἡ ἀσέβεια ὁτὲ μὲν ἦτο μείζων, ὁτὲ δ' ἐλάττων καὶ ἐτιμωρεῖτο ἑπομένως ὁτὲ μὲν αὐστηρότερον, ὁτὲ δ' ἐπιεικέστερον· συνήθως ὅμως ἡ τιμωρία ἦτο αὐστηροτάτη·[3] τὸ γεγονὸς τοῦτο δὲν ἐκπλήσσει ποσῶς ὅταν λάβῃ τις ὑπ' ὄψιν ὅτι τὸ ἀδίκημα τῆς ἀσεβείας ἦτο δισυπόστατον κατὰ τὴν ἀντίληψιν τῶν ἀρχαίων, κατευθυνόμενον καὶ κατὰ τῆς θρησκείας καὶ κατὰ τῆς πολιτείας.[4]

Ἑλληνικὴ θρησκεία καὶ ἑλληνικὴ πολιτεία εἶχον κοινὴν τὴν προέλευσιν. Ἔνδοξοι ἱστορικαὶ παραδόσεις εἶχον ἑνώσει αὐτὰς καὶ τότε ὅπως καὶ σήμερον διὰ δεσμῶν ἀρρήκτων, οὕτως ὥστε ἀπετέλουν διὰ τὴν ἑλληνικὴν ψυχὴν ἓν καὶ ἀδιαίρετον ὅλον. Πατρὶς ἄνευ θρησκείας καὶ θρησκεία ἄνευ πατρίδος δὲν ἦτο δυνατὸν νὰ νοηθῇ. Βέβηλος ἐθεωρεῖτο ὁ προδίδων τὴν πόλιν, τὰ δὲ

[1] Schoemann-Lipsius II 165.

[2] Ἡ λέξις «ἱερὸς» δὲν εἶχεν ἀρχικῶς τὴν σημασίαν τῆς ἁγνότητος καὶ τελειότητος ἣν προσέλαβε κατόπιν. Βλ. Schoemann-Lipsius II 165[1]. Ἡ παλαιὰ ἐτυμολογία τῆς λέξεως ἐκ τοῦ «ἵημι», καθ' ἣν ἱερὸν ἔδει νὰ σημαίνῃ τὸ εἰς τοὺς θεοὺς διδόμενον, ἀφιερούμενον, ἔχει ἀπορριφθῇ. Κατὰ τὴν σήμερον ἐπικρατοῦσαν γνώμην ἡ λέξις εἶναι συγγενὴς πρὸς τὸ σανσκριτικὸν «ishiras» ὅπερ ἔχει τὴν σημασίαν τοῦ ἀκμαῖος, δυνατός, ἐξ οὗ καὶ τὸ ἰσχυρός.

[3] Schoemann-Lipsius II 165.

[4] Βλ. Menzel 19. «Diese letztere Schlußfolgerung ist allerdings nicht gezogen worden», παρατηρεῖ ὁ Menzel, οὗτινος τὴν προσοχὴν διέφυγεν ὅτι πολὺ πρότερον εἶχε καταλήξει εἰς τὸ αὐτὸ συμπέρασμα καὶ ὁ Thonissen (178)· «L'impie outrageait à la fois les dieux et la patrie. Le ciel et la terre criaient vengeance, et tout accusateur habile avait soin de faire directement intervenir les divinités de l'Olympe.»

ὀστᾶ αὐτοῦ δὲν ἐπετρέπετο νὰ εὕρωσιν ἀνακούφισιν ἐν τῇ γῇ τῆς πατρίδος· ἀλλὰ καὶ ὁ ἀσεβῶν πρὸς τοὺς θεοὺς ἦτο ἔνοχος καθοσιώσεως, διότι οἱ θεοὶ ἦσαν θεοὶ τῆς πόλεως, θεοὶ τῆς πατρίδος.[1] Εἰς τοιαύτην τῶν πραγμάτων ἀντίληψιν ὀφείλεται κυρίως τὸ ὅτι ἡ γραφὴ ἀσεβείας ὑπεβάλλετο πολλάκις καὶ εἰς περιπτώσεις καθ' ἃς ἠδύνατο νὰ προτιμηθῇ ἡ γραφὴ καταλύσεως τοῦ δήμου[2] ἢ νὰ καταδιωχθῇ ὁ τὸν δῆμον τῶν Ἀθηναίων ἀδικῶν συμφώνως πρὸς τὸ ψήφισμα τοῦ Καννωνοῦ.[3] Ἴσως δὲ καὶ οἱ κατήγοροι τοῦ Σωκράτους θὰ προετίμων τὴν γραφὴν καταλύσεως τοῦ δήμου, ἂν μὴ ὑπῆρχε σοβαρὸν νομικὸν κώλυμα, δηλονότι ἡ πρὸ ὀλίγων μόλις ἐτῶν πανηγυρικῶς καὶ ἐνόρκως θεσπισθεῖσα γενικὴ πολιτικὴ ἀμνηστεία, ἧς τὸ κῦρος οὐδεὶς ἐτόλμα νὰ κλονήσῃ.[4]

Ἐὰν ἐπὶ τῇ βάσει τῶν εἰρημένων θελήσωμεν νὰ κατατάξωμεν ἐπιστημονικῶς τὰς διαφόρους περιπτώσεις τοῦ ἀδικήματος τῆς ἀσεβείας λαμβάνοντες ὡς ἀφετηρίαν τὰ κοινὰ παρ' αὐταῖς στοιχεῖα θὰ καταλήξωμεν εἰς τὰς ἑπομένας τρεῖς τάξεις. Εἰς τὴν πρώτην τάξιν θὰ ὑπαγάγωμεν τὴν ἀθεΐαν, τὴν ἄρνησιν ἢ τὴν

[1] «Issues de la même source», παρατηρεῖ εὐστόχως ὁ THONISSEN (178), «glorifiées par les mêmes traditions, unies par d'innombrables liens, la religion et la patrie formaient à Athènes un tout indivisible. De même que celui qui trahissait ou abandonnait l'Etat commettait un sacrilège, de même celui qui outrageait les dieux du pays se rendait coupable d'un crime de lèse-nation.»

[2] Ὡς λόγου χάριν εἰς τὰς ὑποθέσεις τῆς βεβηλώσεως τῶν μυστηρίων καὶ τῆς περικοπῆς τῶν Ἑρμῶν. Εἰς ἀμφοτέρας τὰς περιπτώσεις τοὺς ἐνόχους ἐβάρυνον μεγάλαι ὑπόνοιαι ἐπαναστατικῶν διαθέσεων πρὸς ἀνατροπὴν τοῦ καθεστῶτος. ΘΟΥΚΥΔ. VI 28 (393), VI 60 (412), ΑΝΔΟΚΙΔ. περὶ τ. μυστηρ. I 36.

[3] ΞΕΝΟΦ. Ἑλλην. I 7 20. «Τὸ Καννωνοῦ ψήφισμά ἐστιν ἰσχυρότατον, ὃ κελεύει, ἐάν τις τὸν τῶν Ἀθηναίων δῆμον ἀδικῇ, δεδεμένον ἀποδικεῖν ἐν τῷ δήμῳ, καὶ ἐὰν καταγνωσθῇ ἀδικεῖν, ἀποθανεῖν εἰς τὸ βάραθρον ἐμβληθέντα, τὰ δὲ χρήματα αὐτοῦ δημευθῆναι καὶ τῆς θεοῦ τὸ ἐπιδέκατον εἶναι». Τὸ ψήφισμα τοῦτο κυρωθὲν περὶ τὰ μέσα τοῦ πέμπτου αἰῶνος ἐξηκολούθει ἰσχύον τοὐλάχιστον μέχρι τῆς δίκης τῶν ἐν Ἀργινούσσαις στρατηγῶν (Ὀλυμπ. 93^3, 406 π. Χρ.).

[4] Πρὸς τὴν γνώμην ταύτην, ἣν εὑρίσκω καὶ παρὰ τῷ FRÉRET (274), ἀποκλίνει καὶ ὁ POEHLMANN (Sokratische Studien 72).

προσβολὴν τῶν κοινῶν θρησκευτικῶν πεποιθήσεων ἢ τῆς νενομισμένης λατρείας· εἰς τὴν δευτέραν τάξιν τὴν εἰσαγωγὴν νέων θεῶν, νέων θρησκευτικῶν δοξασιῶν ἢ καινοτομιῶν περὶ τὴν λατρείαν[1] ἄνευ τῆς συγκαταθέσεως τῶν ἁρμοδίων θρησκευτικῶν καὶ πολιτικῶν ἀρχῶν· εἰς δὲ τὴν τρίτην πᾶσαν ἄλλην δι' ἔργων ἢ λόγων βεβήλωσιν ἢ ὕβριν[2] τῶν ἱερῶν, τῶν εἰς τὰ ἱερὰ ἀφιερωμάτων, τῶν θρησκευτικῶν τελετῶν καὶ τῶν ἐπιμελουμένων τούτων ἢ ἐκείνων δημοσίων λειτουργῶν.

Καὶ ἤδη γεννᾶται τὸ ζήτημα εἰς ποίαν ἐκ τῶν τάξεων τούτων δέον τεθῇ τὸ ἀδίκημα τοῦ Σωκράτους. Κατὰ τὴν ἀντωμοσίαν «οὓς μὲν ἡ πόλις νομίζει θεοὺς οὐ νομίζων, ἕτερα δὲ καινὰ δαιμόνια εἰσηγούμενος», ἡ ἀσέβεια τοῦ φιλοσόφου ἦτο διφυής.[3] Ἡ μία ἐκ τῶν ἐκδηλώσεων αὐτῆς ὑπήγετο ἀναμφιβόλως ὑπὸ τὴν ἔννοιαν τῆς ἀθεΐας, ἡ δὲ ἑτέρα ὑπὸ τὴν ἔννοιαν τῆς εἰσαγωγῆς νέων θρησκευτικῶν δοξασιῶν. Ἐν πάσῃ ὅμως περιπτώσει οἱ κατήγοροι δὲν ἠθέλησαν νὰ ἰσχυρισθῶσιν ὅτι ὁ Σωκράτης εἰσηγεῖτο νέους θεούς, ὡς πολλοὶ ἐσφαλμένως παραδέχονται. Εἰς τὴν ἐπικράτησιν τῆς πλάνης ταύτης τὰ μέγιστα συνετέλεσεν ὁ Πλατωνικὸς διάλογος Εὐθύφρονος καὶ Σωκράτους, καθ' ὃν ὁ φιλόσοφος ποιούμενος μνείαν τῆς γραφῆς παρατηρεῖ μετ' εἰρωνείας ὅτι ὁ Μέλητος καθιστᾷ αὐτὸν δημιουργὸν νέων θεῶν.[4] Ἀλλὰ καθ' ὃν χρόνον ἐγένετο, ὡς ὑποτίθεται, ὁ διάλογος ἐκεῖνος, δηλαδὴ μεταξὺ προσκλήσεως καὶ ἀνακρίσεως, ὁ Σωκράτης δὲν εἶχεν ἀκόμη

[1] Τοῦ ἀδικήματος τούτου ἐθεωροῦντο ἔνοχοι καὶ οἱ τὰ πατρῷα θρησκευτικὰ ἔθιμα καὶ νόμιμα παραβαίνοντες ἢ ἄλλως καινοτομοῦντες ἱεροφάνται. [ΔΗΜΟΣΘ.] κατὰ Νεαίρ. LIX 72 (1369) ἑ.

[2] Ἡ ἱεροσυλία καὶ ἡ κλοπὴ ἱερῶν χρημάτων ἀπετέλουν ἰδιαίτερον τύπον ἀδικήματος ὑπαγόμενον ὑπὸ τὴν δικαιοδοσίαν τῶν Θεσμοθετῶν. Βλ. ἀνωτ. 109.

[3] Ὅλη ἡ κατηγορία ἦτο διμελής, ἀποτελουμένη ἀφ' ἑνὸς μὲν ἐκ τοῦ διφυοῦς ἀδικήματος τῆς ἀσεβείας, ἀφ' ἑτέρου δὲ ἐκ τοῦ ἀδικήματος τῆς τῶν νέων διαφθορᾶς.

[4] ΠΛΑΤΩΝ. Εὐθύφρων II (3 b).

γνῶσιν τῶν λεπτομερειῶν τῆς κατ' αὐτοῦ κατηγορίας,[1] οὐδὲ εἶχε προσέλθει μετὰ τοῦ Μελήτου ἐνώπιον τοῦ ἄρχοντος βασιλέως, ἑπομένως εἰκασίας μόνον ἠδύνατο νὰ σχηματίσῃ ἐκ τοῦ βραχέος, σκοτεινοῦ καὶ ἐλαστικοῦ κειμένου τῆς γραφῆς. Ὅτι ὅμως σκοπὸς τοῦ Μελήτου ἦτο νὰ κατηγορήσῃ τὸν Σωκράτη ὡς τελείως ἄθεον, τοῦτο φαίνεται ἐκ τῆς μεταξὺ αὐτῶν διαλογικῆς συζητήσεως τῆς ἀναφερομένης ἐν τῇ Πλατωνικῇ Ἀπολογίᾳ.[2]

— «Ἐγὼ γὰρ οὐ δύναμαι μαθεῖν», ἐρωτᾷ ὁ Σωκράτης, «πότερον λέγεις διδάσκειν με νομίζειν εἶναί τινας θεούς, καὶ αὐτὸς ἄρα νομίζω εἶναι θεούς, καὶ οὐκ εἰμὶ τὸ παράπαν ἄθεος οὐδὲ ταύτῃ ἀδικῶ, οὐ μέντοι οὕσπερ γε ἡ πόλις, ἀλλὰ ἑτέρους, καὶ τοῦτ' ἔστιν ὅ μοι ἐγκαλεῖς ὅτι ἑτέρους· ἢ παντάπασί με φὴς οὔτε αὐτὸν νομίζειν θεοὺς τούς τε ἄλλους ταῦτα διδάσκειν.»

— «Ταῦτα λέγω, ὡς τὸ παράπαν οὐ νομίζεις θεούς,» ἀπαντᾷ ὁ Μέλητος, φοβούμενος ἴσως μὴ ἄλλως ἀπαντῶν ἐλαφρύνῃ τὴν θέσιν τοῦ Σωκράτους καὶ μειώσῃ τὴν δύναμιν τῆς κατηγορίας.

Κατὰ ταῦτα ἡ γνώμη ὅτι ὁ Σωκράτης ἐπεξέτεινε μόνος τὴν κατηγορίαν ἐπὶ τὸ ἀδίκημα τῆς ἀθεΐας καὶ ἐδυσχέρανεν ἄνευ λόγου τὴν θέσιν αὐτοῦ εἶναι ἄστοχος, παρέλκουσι δὲ καὶ τὰ ἐξ αὐτῆς συναγόμενα συμπεράσματα.[3]

Ὅσον ἀφορᾷ εἰς τὴν ἑτέραν ἐκδήλωσιν τῆς ἀσεβείας τοῦ Σωκράτους, τὸ τῆς ἀντωμοσίας «καινὰ δαιμόνια εἰσηγούμενος», ἐπιθυμῶ νὰ προσθέσω ὅτι κακῶς ἡρμήνευσαν τὴν λέξιν «δαιμόνια» οἱ διδάξαντες ὅτι ὁ Σωκράτης κατηγορήθη ὡς εἰσηγητὴς νέων θεοτήτων. Ἐνταῦθα ἡ λέξις «δαιμόνια» δὲν σημαίνει θεότητας, ἀλλὰ θεῖα πράγματα ἢ γενικώτερον εἰπεῖν δοξασίας περὶ θείων

[1] Βλ. κατωτ. 138.

[2] ΠΛΑΤΩΝ. Ἀπολογ. XIV (26 c). Εἰς τὸ αὐτὸ συμπέρασμα καταλήγει καὶ ὁ ROECK Archiv XXV 258 ἐπὶ τῇ βάσει τοῦ κειμένου τῆς γραφῆς τοῦ Μελήτου· «Formaliter» ἐπιλέγει, «wegen Leugnung der Staatsgötter, ist Sokrates materialiter wegen Atheismus, radikalen Atheismus, verurteilt worden». Ἀντιθ. γνώμης UPHUES 60.

[3] MENZEL 2, SCHANZ 71, 72.

πραγμάτων. Ἂν προέκειτο πράγματι περὶ νέων θεοτήτων ἔπρεπε πάντως νὰ ἐκτεθῇ εἰδικώτερον τίνες ἦσαν αἱ καιναὶ αὗται θεότητες, ἂν ἦσαν θεότητες ὑπάρχουσαι ἀλλαχοῦ, ἐντὸς ἢ πέρα τῶν ὁρίων τῆς ἑλληνικῆς γῆς, ἢ θεότητες πλασθεῖσαι ἐν τῇ φαντασίᾳ τοῦ Σωκράτους. Περὶ τούτου ὅμως οὐδ' ἐλάχιστος γίνεται λόγος.[1] Διὰ τῆς φράσεως λοιπὸν ἐκείνης διατυποῦται μόνον ἡ κατηγορία τῆς καινοτομίας ὡς πρὸς τὰς περὶ θείων πραγμάτων πεποιθήσεις, ἡ κατηγορία τῆς εἰσαγωγῆς νέων θρησκευτικῶν δοξασιῶν·[2] αἱ δὲ δοξασίαι αὗται ἀφορῶσι κυρίως εἰς τὴν μαντικήν, ἀφ' οὗ ὁ Σωκράτης παρίσταται κοινωνὸς τοιαύτης ἐκθέσμου δυνάμεως ἐκδηλουμένης αὐτῷ διὰ τῶν ἀποκαλύψεων τοῦ δαιμονίου καὶ ἐξ οὐδενὸς τῶν κοινῶν θεῶν τῆς πόλεως ἐκπορευομένης.[3] Ἐν

[1] Καὶ ἡ πλοκὴ τοῦ κειμένου τῆς ἀντωμοσίας θὰ ἦτο, νομίζω, διάφορος ἂν ἡ κατηγορία ἐσκόπει νὰ καταγγείλῃ τὸν Σωκράτη ὡς εἰσάγοντα νέους θεούς. Ἀντὶ τῆς φράσεως «ἕτερα δὲ καινὰ δαιμόνια εἰσηγούμενος» θὰ ἐτίθετο ἴσως «ἑτέρους δὲ καινοὺς θεοὺς (ἢ δαίμονας) εἰσηγούμενος» ἤ τι παρόμοιον. Ἀλλὰ περὶ τὴν φιλολογικὴν ἄποψιν τοῦ ζητήματος δὲν ὑπάρχει λόγος ν' ἀσχοληθῶ ἐκτενῶς ἀφ' οὗ μάλιστα διηυκρίνησε τὰ κατ' αὐτὸ ἄριστα ἐν εἰδικῇ πραγματείᾳ ὁ WETZEL (3 ἑ.). Ἐν πάσῃ περιπτώσει ἡ λέξις «δαιμόνια» τῆς ἀντωμοσίας δέον νὰ ληφθῇ ὡς ἐπίθετον. Πρβ. SCHLEIERMACHER Platon's Werke I, 2 415.

[2] Τῆς αὐτῆς γνώμης εἶναι ὁ D'EICHTHAL, ὅστις τὸ «ἕτερα καινὰ δαιμόνια» ἀποδίδει διὰ τῶν λέξεων «d'autres croyances religieuses», καὶ ἐσχάτως ὁ MAIER (467) ἀποδίδων τὴν αὐτὴν φράσιν διὰ τῶν λέξεων «neues Dämonisches», ἐκ δὲ τῶν παλαιῶν ὁ QUINTILIANUS (Inst. orat. IV 4 5): «Socrates accusatus est, quod corrumperet juventutem et novas superstitiones introduceret.»

[3] Ὁ SCHANZ (55) ἐξ ὁμοίων σκέψεων ὁρμώμενος ἐπάγεται· «Ἐπὶ τοῦ ἀσθενοῦς τούτου θεμελίου στηρίζεται ἡ κατὰ τοῦ Σωκράτους κατηγορία. Πρὸς ἐπικράτησιν αὐτῆς οἱ κατήγοροι ἐπροσωποποίουν σκοπίμως τὴν θείαν φωνήν, οὐ μὴν ἀλλὰ ὡμίλουν μετὰ προφανοῦς ὑπερβολῆς περὶ δαιμονίων εἰς τὸν πληθυντικόν· πρὸς τούτοις ἐταύτιζον τὰ δαιμόνια καὶ τοὺς θεούς, καὶ ἀπεφαίνοντο ὅλως αὐθαιρέτως ὅτι ὁ Σωκράτης ἀντικαθίστα τοὺς θεοὺς διὰ τῶν δαιμονίων. Ἐν τέλει παρέβλεπον κατ' ἀνάγκην ὅτι τὸ ‚δαιμόνιον' ἦτό τι ὅλως ἀτομικόν, ἀφορῶν ἀποκλειστικῶς εἰς τὸν Σωκράτη. Ἐννοοῦμεν πληρέστατα ἐκ τῆς δίκης ταύτης ὅτι ὁ Σωκράτης ἠδύνατο ἐπὶ δεκαετηρίδας νὰ μένῃ ἀνενόχλητος διὰ τὸ δαιμόνιον αὐτοῦ καὶ ὅτι ἡ καταδίκη ἐπῆλθε μὲ τόσον ἀσθενῆ πλειοψηφίαν. Ἕκαστος νοεῖ ὅτι ἡ δίκη, νομικῶς ἐξεταζομένη, ἦτο ἀστήρικτος.»

πάση περιπτώσει φαίνεται ὅτι σκοπίμως καὶ μεθ' ὑστεροβουλίας προσετέθη ἡ φράσις «ἕτερα δὲ καινὰ δαιμόνια εἰσηγούμενος» εἰς τὸ ἔγγραφον τῆς κατηγορίας, τοῦτο μὲν διὰ νὰ ὑπάρχῃ ἐν αὐτῷ χάριν τῶν ἁπλοϊκωτέρων ὁ ὑπαινιγμὸς εἰς τὸ δαιμόνιον, ὅπερ ἐσκανδάλιζεν ἀναμφιβόλως τὰς πεποιθήσεις τῶν πολλῶν, τοῦτο δὲ διὰ νὰ ἔχῃ ἐλαστικότητα ἡ γραφή, ὥστε ἐν δεδομένῃ στιγμῇ, καθ' ἣν θὰ ἐφαίνετο ματαιουμένη ἡ ἐπιτυχία τοῦ πρώτου στοιχείου τῆς κατηγορίας, νὰ εἶναι δυνατὴ ἡ ἐπέκτασις αὐτῆς ἐπὶ ἑτέρου χωρὶς νὰ ἐξέλθωσιν οἱ κατήγοροι τῶν ὁρίων τῆς γραφῆς. Ἡ πρόνοια αὕτη εἶχε μεγίστην σημασίαν διότι «τὸ κατηγορεῖν ἔξω τῆς γραφῆς» ἀπηγόρευεν αὐστηρῶς ὁ ἀττικὸς νόμος.

V. ΤΟ ΑΔΙΚΗΜΑ ΤΗΣ ΔΙΑΦΘΟΡΑΣ ΤΩΝ ΝΕΩΝ

Οἱ ἀρχαῖοι διέκρινον διαφθορὰν σωματικὴν καὶ διαφθορὰν ψυχικὴν τῶν νέων. Καὶ ὅ,τι μὲν ἀφορᾷ εἰς τὴν πρώτην ὑπῆρχεν εἰδικὸς νόμος, κατὰ τὸν ὁποῖον κατεδιώκετο τὸ ἀδίκημα διὰ τῆς λεγομένης γραφῆς φθορᾶς τῶν ἐλευθέρων, ὑπαγομένης ὑπὸ τὴν δικαιοδοσίαν τῶν θεσμοθετῶν.[1] Προκειμένου ὅμως περὶ τῆς ψυχικῆς τῶν νέων διαφθορᾶς οὐδαμοῦ γίνεται μνεία ἰδίας τινὸς γραφῆς, ἕνεκα δὲ τούτου ἐπεκράτησεν ἡ γνώμη ὅτι εἰδικὴ γραφὴ νέων διαφθορᾶς δὲν ὑφίστατο ἐν τῷ ἀττικῷ δικαίῳ. Ἡ τοιαύτη ὅμως θέσις τοῦ ζητήματος εἶναι ἐσφαλμένη, διότι αἱ γραφαὶ τοῦ ἀττικοῦ δικαίου δὲν ἀπετέλουν σύστημα αὐστηρῶς καθωρισμένων δικονομικῶν μέτρων, ὅπως ἦσαν αἱ ἀγωγαὶ τοῦ ρωμαϊκοῦ δικαίου, ἀλλὰ πᾶσα ἀθέμιτος πρᾶξις, ἣν ὁ νομοθέτης εἶχε χαρακτηρίσει ὡς ποινικῶς κολάσιμον, ἠδύνατο νὰ καταδιωχθῇ ὑπὸ παντὸς ἐπιτίμου Ἀθηναίου πολίτου διὰ ποικίλων δικονομικῶν τύπων. Κατὰ

[1] Περὶ ταύτης (ἀμφισβητουμένης παρὰ πολλῶν) βλ. LIPSIUS II 435. Διὰ τὸ αὐτὸ ἀδίκημα ἠδύνατο νὰ γίνῃ χρῆσις τῆς δίκης αἰκείας καὶ τῆς γραφῆς ὕβρεως.

ταῦτα οὐδεὶς ἀποχρῶν λόγος ὑπάρχει ὅπως ἐξετασθῇ ἂν ὑφίστατο γραφὴ νέων διαφθορᾶς ἐν τῷ ἀττικῷ δικαίῳ, ἀλλὰ δέον νὰ ἐξακριβωθῇ πρὸ παντὸς ἂν ἡ διαφθορὰ τῶν νέων αὐτὴ καθ' ἑαυτὴν ἦτο πρᾶξις ἀξιόποινος καὶ ἀπετέλει ἰδιαίτερον ἀδίκημα κατὰ τὸν ἀττικὸν νόμον. Ἄνευ ἀδικήματος γραφὴ ἦτο ἀδύνατον νὰ ὑπάρξῃ, ἐν ᾧ ἡ ὕπαρξις ἀδικήματος εἶχεν ὡς ἀναγκαίαν ἀκολουθίαν τὴν ποινικὴν αὐτοῦ καταδίωξιν κατά τινα τῶν ὑπαρχόντων δικονομικῶν τύπων, ὧν προχειρότερος καὶ συνηθέστερος ἦτο ὁ τῆς γραφῆς.

Τινὲς ὑπεστήριξαν τὴν γνώμην ὅτι ἡ διαφθορὰ τῶν νέων δὲν ἀπετέλει αὐτοτελὲς ἀδίκημα κατὰ τὸν ἀττικὸν νόμον, ὅτι δὲν ἐκολάζετο ἄρα ὡς πρᾶξις ἀνεξάρτητος, ἀλλ' ἐτιμωρεῖτο μόνον ἐν συναφείᾳ πρὸς ἄλλα ἀδικήματα, καὶ ἰδίᾳ ἐφ' ὅσον οἱ νέοι διὰ κακῆς διδασκαλίας ἢ ἄλλων μέσων παρωτρύνοντο πρὸς διάπραξιν ἀδικημάτων προβλεπομένων ὑπὸ τοῦ ποινικοῦ νόμου. Κατὰ ταῦτα πᾶσα ἐπὶ τοὺς νέους ἀνήθικος ἐπίδρασις, ὁσονδήποτε ἐπιβλαβὴς καὶ ἂν ἀπεδεικνύετο, ἐν ὅσῳ δὲν συνεδυάζετο πρὸς ἀνεγνωρισμένα ἀδικήματα, ἦτο ἐλευθέρα.[1]

Ἐν τούτοις ἡ γνώμη αὕτη δέν μοι φαίνεται ὀρθή. Αἱ ἑλληνικαὶ πολιτεῖαι τῆς ἀρχαιότητος κατέβαλλον ἰδιαιτέραν μέριμναν περὶ τὴν διδασκαλίαν τῶν παίδων καὶ τὴν μόρφωσιν τῶν νέων, ἵνα οὗτοι ἀνδρούμενοι ἀποβαίνωσιν ὡς ἄριστοι πολῖται· διότι ἕκαστος ἐθεωρεῖτο μόριον τῆς πόλεως «ἡ δὲ ἐπιμέλεια πέφυκεν ἑκάστου μορίου βλέπειν πρὸς τὴν τοῦ ὅλου ἐπιμέλειαν.»[2]

Ὁ νομοθέτης εἶχε προνοήσει λεπτομερῶς περὶ τοῦ τρόπου τῆς διδασκαλίας τῶν ἐλευθέρων παίδων· εἶχε καθορίσει τὰς ὥρας καθ' ἃς οὗτοι ἔπρεπε νὰ μεταβαίνωσιν εἰς τὰ διδασκαλεῖα, εἶχεν ἀπαγορεύσει αὐστηρῶς εἰς τοὺς διδασκάλους καὶ παιδοτρίβας ν' ἀνοίγωσι τὰ διδασκαλεῖα καὶ τὰς παλαίστρας πρὸ τῆς ἀνατολῆς τοῦ ἡλίου καὶ εἶχεν ἐπιβάλει τὸ κλείσιμον αὐτῶν πρὸ τῆς δύσεως

[1] SCHANZ 15.

[2] ΑΡΙΣΤΟΤ. Πολιτικ. VIII 1 2 (1337a).

«τὰς ἐρημίας καὶ τὸ σκότος ἐν πλείστῃ ὑποψίᾳ ποιούμενος· καὶ τοὺς νεανίσκους τοὺς εἰσφοιτῶντας οὕστινας δεῖ εἶναι καὶ ἅστινας ἡλικίας ἔχοντας, καὶ ἀρχὴν ἥτις ἔσται ἡ τούτων ἐπιμελησομένη, καὶ περὶ παιδαγωγῶν ἐπιμελείας καὶ περὶ Μουσείων ἐν τοῖς διδασκαλείοις καὶ περὶ Ἑρμαίων ἐν ταῖς παλαίστραις, καὶ τὸ τελευταῖον περὶ τῆς συμφοιτήσεως τῶν παίδων καὶ τῶν χορῶν τῶν κυκλίων».[1] Καθ' ἣν δὲ ὥραν οἱ παῖδες εὑρίσκοντο εἰς τὰ διδασκαλεῖα καὶ τὰς παλαίστρας εἰς οὐδένα — ἐξαιρέσει τῶν στενῶν συγγενῶν τοῦ διδασκάλου — ἐπετρέπετο νὰ εἰσέλθῃ ἐκεῖ ἐπὶ ποινῇ θανάτου. Ὁ δὲ γυμνασιάρχης ὁ ἀνεχόμενος τὴν παραβίασιν τῆς διατάξεως ταύτης ἦτο ἔνοχος τῷ νόμῳ τῆς φθορᾶς ἐλευθέρων.[2] Ἡ αὐστηρότης τοῦ νομοθέτου ἐστηρίζετο προφανῶς ἐπὶ τῆς ὀρθῆς προϋποθέσεως ὅτι μόνον οἱ καλῶς ἀνατραφέντες παῖδες ἀποβαίνουσι χρήσιμοι τῇ πόλει· ὅταν δὲ ἡ φύσις τοῦ ἀνθρώπου εὐθὺς πονηρὰν ἀρχὴν λάβῃ τῆς παιδείας, ἐκ τῶν κακῶς τεθραμμένων παίδων κάκιστοι γίνονται πολῖται.[3]

Παραπλησίας σκέψεις ἀναφέρει καὶ ὁ Ἀριστοτέλης περὶ τῶν νέων. «Ὅτι μὲν οὖν τῷ νομοθέτῃ μάλιστα πραγματευτέον περὶ τὴν τῶν νέων παιδείαν, οὐδεὶς ἂν ἀμφισβητήσειε· καὶ γὰρ ἐν ταῖς πόλεσιν οὐ γιγνόμενον τοῦτο βλάπτει τὰς πολιτείας· δεῖ γὰρ πρὸς ἑκάστην παιδεύεσθαι· τὸ γὰρ ἦθος τῆς πολιτείας ἑκάστης τὸ οἰκεῖον καὶ φυλάττειν εἴωθε τὴν πολιτείαν καὶ καθίστησιν ἐξ ἀρχῆς, οἷον τὸ μὲν δημοκρατικὸν δημοκρατίαν τὸ δ' ὀλιγαρχικὸν ὀλιγαρχίαν· ἀεὶ δὲ τὸ βέλτιστον ἦθος βελτίονος αἴτιον πολιτείας. ἔτι δὲ πρὸς πάσας δυνάμεις καὶ τέχνας ἔστιν ἃ δεῖ προπαιδεύεσθαι καὶ προεθίζεσθαι πρὸς τὰς ἑκάστων ἐργασίας, ὥστε δῆλον ὅτι καὶ πρὸς τὰς τῆς ἀρετῆς πράξεις.»[4]

[1] ΑΙΣΧΙΝ. κατὰ Τιμάρχ. I 10.
[2] Νόμος παρ' ΑΙΣΧΙΝΗι κατὰ Τιμάρχ. I 12.
[3] ΑΙΣΧΙΝ. κατὰ Τιμάρχ. I 11.
[4] ΑΡΙΣΤΟΤ. Πολιτικ. VIII 1 1—2 (1337a).

Ἐὰν πλὴν τῶν εἰρημένων λάβωμεν ὑπ' ὄψιν ὅτι ὁ Ἀθηναῖος νομοθέτης ἐπέδειξεν ἀείποτε μεγίστην πρόνοιαν πρὸς πρόληψιν τῆς σωματικῆς τῶν παίδων διαφθορᾶς, ὡς ἐπικινδύνου διὰ τὴν πολιτείαν, καὶ ἐπέβαλεν εἰς τοὺς διαφθορεῖς ποινὰς αὐστηροτάτας,[1] εἶναι δυνατὸν νὰ φαντασθῶμεν ὅτι ἔθεσεν ἐν ἥττονι μοίρᾳ τὴν ψυχικὴν καὶ ἠθικὴν τῶν νέων διαφθοράν, ἥτις ἠδύνατο ν' ἀποβῇ πρόξενος πολλῷ χειροτέρων κακῶν εἰς τὴν πολιτείαν; Τοιαύτη ἔλλειψις θ' ἀντέκειτο καὶ εἰς τὸ πνεῦμα καὶ εἰς τοὺς σκοποὺς τοῦ Ἀθηναίου νομοθέτου· ἑπομένως δυνάμεθα νὰ εἰκάσωμεν σχεδὸν μετὰ βεβαιότητος ὅτι ἐν Ἀθήναις ἡ τῶν νέων διαφθορὰ ἦτο πρᾶξις οὐ μόνον ἀνήθικος, ἀλλὰ καὶ ποινικῶς κολάσιμος.[2]

Ἡ γνώμη αὕτη ἐμπεδοῦται διὰ τῆς κατὰ τοῦ Σωκράτους κατηγορίας. Τὰ προσαπτόμενα τῷ φιλοσόφῳ ἀδικήματα εἶναι δύο, ἀνεξάρτητα καὶ αὐτοτελῆ, ἡ ἀσέβεια καὶ ἡ τῶν νέων διαφθορά.[3] Τοῦτο ἀναφέρει ρητῶς Διογένης ὁ Λαέρτιος[4] γράφων περὶ τοῦ Ἀνύτου ὅτι «καὶ Μέλητον συνέπεισεν ἀπενέγκασθαι κατ' αὐτοῦ γραφὴν ἀσεβείας καὶ τῶν νέων διαφθορᾶς», ἐξάγεται δὲ καὶ ἐξ αὐτοῦ τοῦ κειμένου τῆς ἀντωμοσίας· διότι διὰ τῶν λέξεων «ἀδικεῖ δὲ καὶ τοὺς νέους διαφθείρων» ὑποδεικνύεται ἡ ὕπαρξις δευτέρου ἀδικήματος.[5] Ἂν ἡ μνεία τῆς διαφθορᾶς τῶν νέων εἶχε μόνον σκοπὸν νὰ χρησιμεύσῃ ὡς ἐπεξηγηματικὸν στοιχεῖον τῆς ἀσεβείας, ἡ διατύπωσις θὰ ἦτο διάφορος, πάντως δὲ δὲν θὰ ἐγίνετο διὰ τῆς ἐπαναλήψεως τοῦ ῥήματος ἄσκοπος πλεονασμός.[6]

1 Πρβ. LIPSIUS II 435, THONISSEN 331.

2 Βλ. καὶ MENZEL 25.

3 Τῆς αὐτῆς γνώμης εἶναι καὶ ὁ TAYLOR I 3 ἑ.

4 Διογ. Λαερτ. II 5 38.

5 Ὁ SCHANZ (15 ἑ.) πρὸς ὑποστήριξιν τοῦ ὑπ' αὐτοῦ πλασθέντος κειμένου τῆς ἀντωμοσίας (βλ. ἀνωτ. 23), οὐ μόνον ἀρνεῖται τὴν ὕπαρξιν ἰδιαιτέρου ἀδικήματος τῆς διαφθορᾶς τῶν νέων, ἀλλ' ἐξοβελίζει καὶ τὴν λέξιν «διαφθείρειν» ἐκ τῆς κατηγορίας θεωρῶν τὴν τοιαύτην διατύπωσιν νομικῶς ἀστήρικτον. Ἀλλὰ τὸ νομικῶς ἀστήρικτον τῆς γνώμης τοῦ SCHANZ ἀρκούντως ἀπέδειξεν ἤδη ὁ MENZEL (9 ἑ.) ὥστε πᾶς περαιτέρω λόγος περιττεύει. Βλ. ἀνωτ. 23 ἑ.

6 Ἐκ τοῦ τρόπου καθ' ὃν διατυποῦται ἡ κατηγορία ἐν τῇ Πλατωνικῇ

Ἀλλὰ φρονῶ ὅτι καὶ ἕτερον γεγονὸς ἐπικυροῖ τὴν ἐμὴν γνώμην. Τὸ μεγαλύτερον μέρος τῆς ἀπολογίας, πιθανώτατα δὲ καὶ τῆς κατηγορίας, περιεστράφη οὐχὶ περὶ τὴν ἀσέβειαν, ἀλλὰ περὶ τὴν διαφθορὰν τῶν νέων.[1] Ἂν αὕτη δὲν ἀπετέλει ἴδιον ἀδίκημα, οὐ μόνον ἡ ἐπιμονὴ εἰς τὸ σημεῖον τοῦτο θὰ ἦτο ἀνεξήγητος, ἀλλὰ καὶ θ' ἀνέμενέ τις ὡς ἐκ περισσοῦ νὰ διαμαρτυρηθῇ ὁ Σωκράτης ἐντόνως διότι εἰσήχθη εἰς τὸ δικαστήριον ἐπὶ ἀδικήματι, διὰ τὸ ὁποῖον δὲν ὑπῆρχε ποινὴ ἐν τῷ ἀττικῷ νόμῳ. Τοῦτο ὅμως δὲν ἐγένετο. Ὁ Σωκράτης ἀπέκρουσεν ἁπλῶς τὴν κατηγορίαν τῆς διαφθορᾶς τῶν νέων εἰπὼν πρὸς τὸν Μέλητον· «ἢ οὐ διαφθείρω, ἢ εἰ διαφθείρω, ἄκων, ὥστε σύ γε κατ' ἀμφότερα ψεύδει. εἰ δὲ ἄκων διαφθείρω, τῶν τοιούτων [καὶ ἀκουσίων] ἁμαρτημάτων οὐ δεῦρο νόμος εἰσάγειν ἐστίν, ἀλλὰ ἰδίᾳ λαβόντα διδάσκειν καὶ νουθετεῖν· δῆλον γὰρ ὅτι, ἐὰν μάθω, παύσομαι ὅ γε ἄκων ποιῶ. σὺ δὲ ξυγγενέσθαι μέν μοι καὶ διδάξαι ἔφυγες καὶ οὐκ ἠθέλησας, δεῦρο δὲ εἰσάγεις, οἷ νόμος ἐστὶν εἰσάγειν τοὺς κολάσεως δεομένους, ἀλλ'

Ἀπολογίᾳ (XI, 24 b) «Σωκράτη φησὶν ἀδικεῖν τούς τε νέους διαφθείροντα καὶ θεοὺς οὓς ἡ πόλις νομίζει οὐ νομίζοντα, ἕτερα δὲ δαιμόνια καινά», φαίνεται ὅτι πρόκειται περὶ δύο ἰδιαιτέρων ἀδικημάτων. Ἡ δὲ παρατήρησις τοῦ ΑΙΣΧΙΝΟΥ πρὸς τοὺς Ἀθηναίους (κατὰ Τιμαρχ. I 173)· «ἔπειθ' ὑμεῖς, ὦ ἄνδρες, Σωκράτην μὲν τὸν σοφιστὴν ἀπεκτείνατε, ὅτι Κριτίαν ἐφάνη πεπαιδευκώς», δεικνύει ἐπίσης ὅτι κατὰ τὴν ἐπικρατοῦσαν τότε γνώμην ἡ τῶν νέων διαφορὰ πολλῷ μᾶλλον τῆς ἀσεβείας κατελογίζετο τοῦ Σωκράτους. Πρὸς τούτοις οἱ μεταγενέστεροι συγγραφεῖς ἀναφέρουσιν ἐκ παραλλήλου τὰ δύο ἀδικήματα, τινὲς δὲ τονίζουσι τὴν διαφθορὰν τῶν νέων περισσότερον τῆς ἀσεβείας. Βλ. ΔΙΟΔΩΡ. ΣΙΚΕΛ. XIV 37 (672), ΔΙΟΓΕΝ. ΛΑΕΡΤ. II 5 38, QUINTIL. inst. orat. IV 4 5, ΛΙΒΑΝ. Ἀπολογ. VI 33 ἑ.

[1] Ὁ ZELLER (Archiv X 561, βλ. ἀνωτ. 23[1]) φρονεῖ μάλιστα ὅτι ἡ διαφθορὰ τῶν νέων ὑπῆρξε τὸ πρῶτον καὶ οὐσιωδέστατον στοιχεῖον τῆς κατηγορίας. Καὶ ὁ SCHANZ (15), καίτοι δὲν παραδέχεται ἰδιαίτερον ἀδίκημα νέων διαφθορᾶς, ἀναγκάζεται νὰ ὁμολογήσῃ, «daß die Ankläger in ihren Reden bei der Darstellung der διαφθορὰ τῶν νέων über die ἀσέβεια hinausgehen konnten, und aller Wahrscheinlichkeit nach hinausgegangen sind, um die Richter für eine Verurteilung geneigter zu machen». Ἡ κρίσις αὕτη ἔρχεται ἀκριβῶς εἰς ἐπίρρωσιν τῆς ἐμῆς γνώμης.

οὐ μαθήσεως.»[1] Κατὰ ταῦτα ὁ φιλόσοφος φαίνεται παραδεχόμενος τὴν ὕπαρξιν εἰδικοῦ ἀδικήματος νέων διαφθορᾶς, ἀλλ' ἐκ προνοίας γινομένης, ἀποκρούει δὲ τοιοῦτον ἀδίκημα ἐξ ἀμελείας.

Καταδίκη ἐπὶ τῷ ἀδικήματι τῆς διαφθορᾶς τῶν νέων μία μόνη ἱστορεῖται καὶ αὕτη ὑπὸ συγγραφέως τῶν μέσων χρόνων, ἑπομένως ἡ ἀκρίβεια τῆς μαρτυρίας εἶναι ἀμφισβητήσιμος. Τὴν περίπτωσιν ταύτην ἀναφέρει ὁ Σουΐδας γράφων ἐν τῷ λεξικῷ αὐτοῦ περὶ Προδίκου τοῦ Κείου ὅτι πιὼν ἐν Ἀθήναις τὸ κώνειον ἀπέθανεν ὡς διαφθείρων τοὺς νέους καὶ ὅτι μνείαν τοῦ γεγονότος ποιεῖται καὶ ὁ Ἀριστοφάνης ἐν Ταγηνισταῖς διὰ τῶν στίχων·

«Τὸν ἄνδρα τοῦτον ἢ βιβλίον διέφθειρεν,
ἢ Πρόδικος, ἢ τῶν ἀδολέσχων εἷς γέ τις.»[2]

Ἐν πάσῃ περιπτώσει ἕνεκα τῆς ἀτελείας τῶν σῳζομένων πηγῶν δὲν δικαιούμεθα ν' ἀρνηθῶμεν τὴν ὕπαρξιν τοῦ ἀδικήματος, δὲν πρέπει δὲ νὰ λησμονῶμεν κατὰ τὰς τοιαύτας ἐρεύνας ὅτι τὰ ἀπολεσθέντα κείμενα εἶναι πολὺ περισσότερα τῶν περισωθέντων.

VI. Η ΑΝΑΚΡΙΣΙΣ

«Γραψάσθω ὁ βουλόμενος Ἀθηναίων οἷς ἔξεστι.»

Διὰ τῶν λέξεων τούτων ἐδίδετο ὑπὸ τοῦ ἀττικοῦ νόμου τὸ δικαίωμα εἰς πάντα ἐνήλικα καὶ ἐπίτιμον[3] πολίτην νὰ προσέλθῃ ὡς προστάτης δημοσίων συμφερόντων καὶ νὰ ὑποβάλῃ γραφὴν πρὸς τὸν ἁρμόδιον ἄρχοντα κατὰ παντὸς ἀμέσως ἢ ἐμμέσως ἀδικοῦντος τὴν πόλιν. Θεσμὸς δημοσίας κατηγόρου ἀρχῆς ἀντιστοιχούσης πρὸς τὴν σημερινὴν εἰσαγγελίαν δὲν ὑπῆρχε τότε, τὰ δὲ καθήκοντα τῶν φρουρῶν τοῦ νόμου ἦσαν ἀνατεθειμένα εἰς πάντας τοὺς πολίτας.

[1] ΠΛΑΤΩΝ. Ἀπολογ. XIII (26 a).

[2] ΣΟΥΙΔ. ἐν λέξ. Πρόδικος (ed. GAISFORDI-BERNHARDY, Halis et Brunsv. 1853) II 423.

[3] Μὴ καταδικασθέντα δηλαδὴ εἰς ἕνα τῶν τριῶν βαθμῶν τῆς ἀτιμίας.

Τὸ σύστημα τοῦτο ἐστηρίζετο μὲν ἐπὶ τῶν λαμπρῶν ἀρχῶν τῆς ἀπολύτου ἰσότητος καὶ τῆς πλήρους ἐλευθερίας, περιεῖχεν ὅμως πολλὰ τρωτὰ σημεῖα καὶ ἔδιδεν ὅπλον ἐπικίνδυνον εἰς χεῖρας ἀνθρώπων ἐμπαθῶν καὶ ἄνευ χαρακτῆρος. Ὁ νομοθέτης, ἵνα θέσῃ χαλινὸν εἰς τοιαῦτα κακοποιὰ στοιχεῖα καὶ προλάβῃ κατὰ τὸ δυνατὸν συκοφαντικὰς καὶ ἐπιπολαίους κατηγορίας, εἶχε θεσπίσει περιορισμούς τινας κατὰ τὴν ἐνάσκησιν τοῦ πολιτικοῦ τούτου δικαιώματος. Οὕτως ὁ γράψας γραφήν τινα δὲν ἠδύνατο πλέον ν' ἀποσύρῃ αὐτήν, πρὸ τῆς ἐκδικάσεως τῆς προκειμένης ὑποθέσεως, διότι ἄλλως ὑπεχρεοῦτο νὰ καταβάλῃ χιλίας δραχμάς, ἀπέβαλλε δὲ ταὐτοχρόνως τὸ δικαίωμα νὰ ἐμφανίζηται ἐν τῷ μέλλοντι ὡς δημόσιος κατήγορος εἰς παρομοίας περιπτώσεις, ὅπως καὶ ὁ μὴ μεταλαβὼν τὸ πέμπτον τῶν δικαστικῶν ψήφων.[1] Ἡ ποινὴ αὕτη ἀποτελοῦσα τὸν ἐλαφρότερον βαθμὸν τῆς ἀτιμίας, ἦτο ἀρκετὰ ἐπαισθητὴ διὰ πολίτας διερχομένους μέγα μέρος τοῦ βίου αὐτῶν ἐν τοῖς δικαστηρίοις, ὡς συνέβαινεν ἐν Ἀθήναις.

Ὁ Ἄνυτος θέλων προφανῶς νὰ παρακάμψῃ τοὺς ἐπαπειλουμένους κινδύνους τῆς ποινῆς ταύτης, ἴσως δὲ καὶ δι' ἄλλους λόγους, οὓς ἐλλείψει ἱστορικῶν μαρτυριῶν δὲν δυνάμεθα νὰ ἐξακριβώσωμεν ἐκ τῶν ὑστέρων, ἀπέφυγε νὰ ἐπιδώσῃ μόνος τὴν κατὰ τοῦ Σωκράτους γραφήν, ἀναθεὶς τὴν φροντίδα ταύτην εἰς τὸν Μέλητον. Πότε ἐπεδόθη ὑπὸ τούτου ἡ γραφὴ πρὸς τὸν βασιλέα δὲν γνωρίζομεν. Ἐὰν ὅμως ληφθῇ ὑπ' ὄψιν ὅτι συνήθως ἐμεσολάβει πενθήμερον μὲν χρονικὸν διάστημα μεταξὺ προσκλήσεως καὶ ἐπιδόσεως, τριακονθήμερον δὲ μεταξὺ ταύτης καὶ τῆς δίκης,[2]

[1] Lipsius II 843, Thonissen 111. Ἐπὶ θρησκευτικῶν ἀδικημάτων εἰς τὸν μὴ μεταλαβόντα τὸ πέμπτον μέρος τῶν ψήφων ἀπηγορεύετο, φαίνεται, ὡς ἐκ περισσοῦ ἡ εἴσοδος εἰς ὡρισμένα ἱερὰ ἐπὶ ποινῇ θανάτου. Ανδοκιδ. περὶ μυστηρ. I 33. Ἐν τούτοις, ὡς δικαίως παρατηρεῖ ὁ Lipsius (II 246), τὰ μέτρα ταῦτα δὲν ἀπεδείχθησαν ἀπολύτως τελεσφόρα ἀστοχήσαντα πολλάκις ἐν τῇ ἐφαρμογῇ. Χαρακτηριστικὸν εἶναι τὸ ὑπὸ τοῦ Δημοσθενους (κατ' Ἀριστογ. Α' XXV 37, 781) ἀναφερόμενον ὅτι κατηγορήθη ἑπτάκις(!) ὑπὸ τοῦ Ἀριστογείτονος.

[2] Δημοσθ. κατὰ Μειδ. XXI 47.

δύναται νὰ θεωρηθῇ πιθανὴ ἡ εἰκασία, ὅτι ἡ μὲν πρόσκλησις ἐγένετο περὶ τὴν ἕνην καὶ νέαν τοῦ Μουνιχιῶνος, ἡ δὲ ἐπίδοσις τῆς γραφῆς περὶ τὰ μέσα τοῦ πρώτου δεκαημέρου τοῦ ἐαρινοῦ τούτου μηνός.[1]

Αἱ προκαταρκτικαὶ διατυπώσεις, ἃς ἀπῄτει ἡ ἀττικὴ δικονομία, ἦσαν σχετικῶς ἁπλαῖ. Ὁ κατήγορος προσλαμβάνων δύο μάρτυρας, ὀνομαζομένους κλητῆρας, μετέβαινε πρὸς συνάντησιν τοῦ ἀντιπάλου, εἰς ὃν ἀνήγγελλε συντόμως τὴν κατηγορίαν προσκαλῶν αὐτὸν ἐνώπιον τῶν μαρτύρων νὰ προσέλθῃ ὡρισμένην ἡμέραν εἰς τὸν ἁρμόδιον δικαστικὸν λειτουργὸν διὰ τὰ περαιτέρω.[2] Προσυνεννόησις πρὸς τὸν ἄρχοντα διὰ τὸν καθορισμὸν τῆς ἡμέρας ἐκείνης ἦτο μὲν σκόπιμος, οὐχὶ ὅμως καὶ ἀπολύτως ἀναγκαία, διότι αἱ δικαστικαὶ ἀρχαὶ ἦσαν προσιταὶ καθ' ἑκάστην πλὴν τῶν ἑορτῶν καὶ τῶν ἀποφράδων ἡμερῶν, καὶ ἐδέχοντο κατὰ τὰς συνήθεις ὥρας τῆς ὑπηρεσίας τὰς αἰτήσεις καὶ προτάσεις τῶν πολιτῶν.[3] Ἡ παρουσία τῶν μαρτύρων ἦτο ἐπιβεβλημένη, ἵνα ὁ κακῆς πίστεως ἀντίδικος μὴ δύνηται νὰ ἰσχυρισθῇ ποτε ὅτι δὲν προσεκλήθη. Ἐν περιπτώσει καθ' ἣν ὁ κατήγορος δὲν εὕρισκε τὸν ἀντίδικον εἰς τὰ δημόσια κέντρα, ἡ πρόσκλησις ἐγίνετο πρὸ τῆς οἰκίας αὐτοῦ. Ὁ Μέλητος δὲν ἐδέησε βεβαίως νὰ καταφύγῃ εἰς τοῦτο, διότι ὁ Σωκράτης ἦτο καθ' ἑκάστην φανερὸς ἀπὸ πρωΐας ἐξερχόμενος εἰς μακροὺς περιπάτους, καὶ δι' ὅλης σχεδὸν τῆς ἡμέρας εἰς τοὺς τόπους τῶν κοινῶν συναθροίσεων διατρίβων καὶ φιλοσοφῶν.

Κατὰ τὴν ἡμέραν τῆς ἐπιδόσεως τῆς γραφῆς εὑρίσκομεν τὸν Σωκράτη συζητοῦντα περὶ ἐπιστήμης μετὰ τοῦ Θεαιτήτου ἐν τῷ φερωνύμῳ διαλόγῳ τοῦ Πλάτωνος. Μετὰ τὸ πέρας τῆς μακρᾶς φιλοσοφικῆς συνδιαλέξεως ὁ Σωκράτης δηλοῖ ὅτι μεταβαίνει εἰς

[1] Ἀντιστοιχεῖ περίπου πρὸς τὸν Ἀπρίλιον. Πρβ. ἀνωτ. 19[1].

[2] Τὰ διαβήματα ταῦτα ἦσαν κοινὰ εἴς τε τὰς ἰδιωτικὰς καὶ τὰς δημοσίας δίκας. Lipsius II 804.

[3] Lipsius II 807 ἑ. Ἐξῃροῦντο βεβαίως αἱ ὀλίγαι ἐκεῖναι δίκαι αἵτινες, κατὰ τὸν νόμον, μόνον εἰς ὡρισμένας ἡμέρας ἢ ἐποχὰς ἠδύναντο νὰ ὑποβληθῶσι.

τὴν Στοὰν τοῦ βασιλέως, ἵνα λάβῃ γνῶσιν τῆς γραφῆς ἣν ἐγράψατο αὐτὸν ὁ Μέλητος.[1] Φθάσας ἐκεῖ συναντᾷ τὸν Εὐθύφρονα, ὅστις ἐκφράζει ἀπορίαν βλέπων ὅτι ὁ φιλόσοφος καταλιπὼν αἴφνης τὸ Λύκειον ποιεῖται τὰς διατριβὰς περὶ τὴν στοὰν τοῦ δικαστηρίου.[2] Ὁ Σωκράτης ἐρωτώμενος ἀναφέρει ἐν γενικαῖς γραμμαῖς τὰ τῆς κατηγορίας.[3] Περὶ τῶν λεπτομερειῶν ταύτης καὶ αὐτός, ὡς φαίνεται, δὲν εἶχεν ἀκόμη ἀκριβῆ γνῶσιν, διότι νομίζει ὅτι ὁ Μέλητος κατήγγειλεν αὐτὸν οὐ μόνον ὡς μὴ παραδεχόμενον τοὺς θεοὺς τῆς πόλεως, ἀλλὰ καὶ ὡς ποιητὴν νέων θεῶν, καθὼς παρατηρεῖ μετὰ λεπτῆς εἰρωνείας. Περὶ τοῦ Μελήτου λέγει εἰρωνευόμενος ὅτι εἶναι ἄξιος ἐπαίνων, ἀφ' οὗ νέος ὢν γνωρίζει ἀσφαλῶς κατὰ τίνα τρόπον διαφθείρονται οἱ νέοι καὶ τίνες οἱ διαφθείροντες αὐτούς.

— Καὶ φαίνεται νὰ εἶναι σοφός, προσθέτει, διότι κατιδὼν ὅτι διαφθείρω τοὺς ἡλικιώτας αὐτοῦ μὲ κατηγορεῖ πρὸς τὴν πόλιν ὡς πρὸς μητέρα. Νομίζω δὲ ὅτι ἐξ ὅλων τῶν πολιτικῶν ἀνδρῶν μόνος αὐτὸς ἤρξατο ὀρθῶς τοῦ σταδίου αὐτοῦ. Διότι εἶναι δίκαιον νὰ ἐπιμελώμεθα πρῶτον τῶν νέων ὅπως ἀποβῶσιν ἄριστοι, καθὼς καὶ οἱ γεωργοὶ τῶν βλαστῶν τῶν φυτῶν ἐπιμελοῦνται πρῶτον. «Καὶ δὴ καὶ Μέλητος», ἐπάγεται, «ἴσως πρῶτον μὲν ἡμᾶς ἐκκαθαίρει, τοὺς τῶν νέων τὰς βλάστας διαφθείροντας, ὥς φησιν· ἔπειτα μετὰ τοῦτο δῆλον ὅτι τῶν πρεσβυτέρων ἐπιμεληθεὶς πλείστων καὶ μεγίστων ἀγαθῶν αἴτιος τῇ πόλει γενήσεται, ὥς γε τὸ εἰκὸς ξυμβῆναι ἐκ τοιαύτης ἀρχῆς ἀρξαμένῳ.»[4]

Μετὰ ταῦτα ἐξ ἀφορμῆς τῆς φονικῆς δίκης τοῦ Εὐθύφρονος[5] κατὰ τοῦ πατρὸς αὐτοῦ ἐγείρεται ἡ περίφημος περὶ ὁσίου καὶ ὁσιότητος συζήτησις, ἥτις εἰς οὐδὲν καταλήγει ἀποτέλεσμα, οὕτως ὥστε ὁ Σωκράτης δυσανασχετῶν κατὰ τὸ φαινόμενον, ἀλλὰ προ-

[1] ΠΛΑΤΩΝ. Θεαίτ. XLIV (210 d).
[2] ΠΛΑΤΩΝ. Εὐθύφρ. I (2 a).
[3] ΠΛΑΤΩΝ. Εὐθύφρ. I (2 c)—II (3 b).
[4] ΠΛΑΤΩΝ. Εὐθύφρ. I (3 a).
[5] Διὰ τὰς φονικὰς δίκας ἦτο ἐπίσης ἁρμόδιος ὁ ἄρχων βασιλεύς.

φανῶς εἰρωνευόμενος ἀναφωνεῖ πρὸς τὸν Εὐθύφρονα ἀπερχόμενον.

— «Οἷα ποιεῖς, ὦ ἑταῖρε! ἀπ' ἐλπίδος με καταλαβὼν μεγάλης ἀπέρχει, ἣν εἶχον, ὡς παρὰ σοῦ μαθὼν τά τε ὅσια καὶ μὴ καὶ τῆς πρὸς Μέλητον γραφῆς ἀπαλλάξομαι, ἐνδειξάμενος ἐκείνῳ ὅτι σοφὸς ἤδη παρ' Εὐθύφρονος τὰ θεῖα γέγονα καὶ ὅτι οὐκέτι ὑπ' ἀγνοίας αὐτοσχεδιάζω οὐδὲ καινοτομῶ περὶ αὐτά, καὶ δὴ καὶ τὸν ἄλλον βίον [ὅτι] ἄμεινον βιωσοίμην.»[1]

Κατὰ τὴν πρώτην συνάντησιν τοῦ Μελήτου καὶ τοῦ Σωκράτους πρὸ τοῦ βασιλέως ἤρξατο τὸ στάδιον τῆς ἀνακρίσεως,[2] κατὰ τὸ ὁποῖον ὁ ἄρχων εἶχε καθῆκον νὰ ἐξετάσῃ πρὸ παντὸς τὴν πιθανότητα τοῦ ἀδικήματος καὶ τὸ ζήτημα τῆς δικαστικῆς ἁρμοδιότητος, πρὸς τούτοις δὲ νὰ λάβῃ πάντα τὰ διὰ τὴν διαδικασίαν ἀναγκαῖα προκαταρκτικὰ μέτρα. Εἰς τὴν γραφὴν τοῦ κατηγόρου ὁ κατηγορούμενος ἀπήντα διὰ τῆς λεγομένης ἀντιγραφῆς, ἤτοι δι' ἐγγράφου δι' οὗ ἀνῃροῦντο οἱ ἰσχυρισμοὶ ἐκείνου καὶ προεβάλλοντο ἐνστάσεις ἀπορρέουσαι ἐκ τοῦ οὐσιαστικοῦ ἢ τοῦ τυπικοῦ δικαίου.

Οἱ ἀντίδικοι ἤδη κατὰ τὸ πρῶτον στάδιον τῆς ἀνακρίσεως ἐβεβαίουν δι' ὅρκου τὰ ἐν τοῖς ἐγγράφοις τούτοις ἀναφερόμενα, εἶναι δ' ἄξιον ἀπορίας πῶς δὲν ἐλαμβάνετό ποτε ὑπ' ὄψιν, ὅτι ἀφ' οὗ ἀμφότεροι ὤμνυον περὶ πραγμάτων ἐκ διαμέτρου ἀντιθέτων, εἰς τὰς πλείστας τῶν περιπτώσεων εἷς ἐκ τῶν δύο κατ' ἀνάγκην ἐψευδόρκει.[3] Ἡ πρᾶξις ἐκείνη ἐλέγετο ἀντωμοσία, ἐξ ἧς ἔλαβε

1 Πλατων. Εὐθύφρ. XX (15e—16a).

2 Περὶ τοῦ σταδίου τῆς ἀνακρίσεως βλ. ἐν ἐκτάσει Lipsius II 829 ἑ. καὶ Σαππον (Ἱστορ. μελέτη ἐπὶ τοῦ θεσμοῦ τῆς Εἰσαγγελ. ἀρχῆς: Ἑλλην. Φιλολ. Συλλ. Ζ', Κωνσταντινούπολις 1874) 185 ἑ.

3 Διὰ τοῦτο καὶ ὁ Πλατων ἐξαιρεῖ ἐν τοῖς Νόμοις αὐτοῦ (XII 4, 948d) τοὺς ὅρκους τῶν ἀντιδικούντων· «...καὶ τὸν λαγχάνοντά τῳ τινα δίκην τὰ μὲν ἐγκλήματα γράφειν, ὅρκον δὲ μὴ ἐπομνύναι, καὶ τὸν φεύγοντα κατὰ ταὐτὰ τὴν ἄρνησιν γράψαντα παραδοῦναι τοῖς ἄρχουσιν ἀνώμοτον. δεινὸν γάρ που,

τὸ αὐτὸ ὄνομα καὶ τὸ ἔγγραφον τῆς κατηγορίας, ὅπερ συνετάσσετο ἐπὶ τῇ εὐκαιρίᾳ ταύτῃ καὶ κατετίθετο εἰς τὸ δημόσιον ἀρχεῖον τῆς πόλεως.

Ἡ ἀνάκρισις ἀπῄτει ἐνίοτε ἐπανειλημμένας συναντήσεις τῶν ἀντιδίκων ἐνώπιον τοῦ ἄρχοντος, ἰδίᾳ ὁσάκις ὁ κατηγορούμενος ἐπεδίωκε καὶ ἐπετύγχανεν ἀναβολὰς διὰ τὸν ἕνα ἢ τὸν ἄλλον λόγον. Ὅτι ὁ Σωκράτης δὲν κατεδέχθη νὰ καταφύγῃ εἰς τὴν χρῆσιν τοιούτων μέτρων δύναται νὰ θεωρηθῇ βεβαιότατον, καίτοι δὲν ὑπάρχουσι περὶ τοῦ σημείου τούτου ἱστορικαὶ μαρτυρίαι. Ἀλλ' ἡ ὑπέροχος μεγαλοφροσύνη τοῦ φιλοσόφου καὶ ἡ καθόλου ἀγέρωχος συμπεριφορὰ αὐτοῦ κατὰ τὸν ἐπαίσχυντον ἐκεῖνον ἀγῶνα δικαιολογοῦσι πληρέστατα τὴν εἰκασίαν μου ταύτην.

Σημειωτέον ἐν τέλει ὅτι διαρκούσης τῆς ἀνακρίσεως ὁ κατηγορούμενος ἡτοίμαζε τὴν ἀπολογίαν αὐτοῦ ἀποτεινόμενος συνήθως εἴς τινα τῶν πολλῶν λογογράφων ὅστις ἐπὶ μισθῷ παρεσκεύαζε τὸν κατάλληλον λόγον. Ὁ Σωκράτης δὲν ἔπραξε βεβαίως τοῦτο. Ἀλλ' ὁ ῥήτωρ Λυσίας, ὡς ἀναφέρει ὁ Κικέρων,[1] συνέταξεν αὐθορμήτως ἀπολογίαν ὑπὲρ τοῦ φιλοσόφου, ἣν ὅμως οὗτος ἀπεποιήθη ὡς ἀναξίαν ἑαυτοῦ. Ἴσως ἡ εἴδησις τοῦ Μάρκου Τουλλίου περὶ τῆς Ἀπολογίας τοῦ Λυσίου, ἧς οὐδεμία μνεία γίνεται παρὰ Πλάτωνι καὶ Ξενοφῶντι, ὀφείλεται εἰς μεταγενεστέραν ἐπινόησιν. Ἀλλ' ἐν πάσῃ περιπτώσει γνωρίζομεν ἐκ τῶν μαρτυριῶν τῶν συγγραφέων τούτων ὅτι ὁ Σωκράτης προσῆλθεν ἀπαράσκευος εἰς τὸ δικαστήριον, νομίζων ἀρίστην ἀπολογίαν τὴν ἀναντίρρητον ἀλήθειαν ὅτι διήγαγε πάντα τὸν βίον «πράττων ἀεὶ τὰ δίκαια καὶ τῶν ἀδίκων ἀπεχόμενος.»[2]

δικῶν γ' ἐν πόλει πολλῶν γενομένων, εὖ εἰδέναι σμικροῦ δεῖν τοὺς ἡμίσεις αὐτῶν ἐπιωρκηκότας . . . »

[1] CICERON. de orat. I 54 231.

[2] Ξενοφ. Ἀπομνημ. IV 8 4.

ΤΑ ΚΑΤΑ ΤΗΝ ΔΙΚΗΝ

I. Η ΠΡΟΤΕΡΑΙΑ

Ἦτο ἕκτη τοῦ μηνὸς Θαργηλιῶνος, γενέθλιος τῆς παρθένου Ἀρτέμιδος.[1] Τὴν ἡμέραν ἐκείνην ἤρχετο ἡ κάθαρσις τῆς πόλεως καὶ συνεπληροῦντο αἱ προπαρασκευαὶ διὰ τὴν εἰς Δῆλον θεωρίαν.

Οἱ Ἀθηναῖοι εὑρίσκοντο πάλιν εἰς κίνησιν. Πᾶσα ἑορτὴ ἦτο εὐπρόσδεκτος εἰς τὸν ἀψίκορον ἐκεῖνον λαόν, διότι ἐποίκιλλεν οὕτω τὰς καθημερινὰς ἐντυπώσεις τοῦ βίου τῆς ἀγορᾶς καὶ τῶν δικαστηρίων. Ἡ δὲ θρησκεία εἶχεν ἐγκαίρως ρυθμίσει τὰς τελετὰς τῆς ἐξωτερικῆς λατρείας συμφώνως πρὸς τὰς ἀπαιτήσεις τοῦ ἀνησύχου πνεύματος τῶν Ἀθηναίων. Πομπώδεις ἑορταὶ πρὸς τιμὴν τῆς Πολιάδος Ἀθηνᾶς ἢ τοῦ Θαργηλίου Ἀπόλλωνος, τῆς Μουνιχιάδος Ἀρτέμιδος ἢ τοῦ Ληναίου Διονύσου δεν ἐσπάνιζον εἰς τὸ ἰοστέφανον ἄστυ. Ἀλλ' ἡ ἑορτὴ τῆς εἰς Δῆλον θεωρίας εἶχεν ὅλως ἐξαιρετικὴν σημασίαν· συνεδέετο πρὸς σπουδαιότατον γεγονὸς τῆς πατρίου ἱστορίας, τουτέστι τὴν κατάργησιν τῶν ἀνθρωποθυσιῶν, καὶ πρὸς μίαν τῶν ἐξοχωτάτων μορφῶν τῶν ἡρωϊκῶν χρόνων. Εἶχε θεσπισθῇ ὑπ' αὐτοῦ τοῦ Θησέως καὶ ἐτελεῖτο εἰς ἀνάμνησιν τῆς διασώσεως αὐτοῦ ἐκ τῶν κινδύνων οὓς διέτρεξε κατὰ τὴν εἰς Κρήτην ἀποδημίαν πρὸς ἐξόντωσιν τοῦ Μινωταύρου.[2]

Ἡ ἱερὰ ναῦς, ἠγκυροβολημένη πρὸ τῆς Μουνιχίας, ἐλικνίζετο ἤδη ἐπὶ τῶν κυανῶν ὑδάτων τοῦ Σαρωνικοῦ. Ὁ ἱεροφάντης τοῦ Ἀπόλλωνος συνοδευόμενος ὑπὸ τῆς ἱερᾶς ἀκολουθίας τῶν

[1] ΠΛΑΤΩΝ. Φαίδων I (58a). [2] ΔΙΟΓΕΝ. ΛΑΕΡΤ. II 5 44.

μυστῶν καὶ τῶν κηρύκων, εἶχε στέψει πρὸ ὀλίγου, κατὰ τὰ εἰωθότα, τὴν πρύμναν τοῦ πλοίου. Ὁ ἀπόπλους αὐτοῦ, ἐξαρτώμενος συνήθως ἐκ τῆς πνοῆς οὐρίων ἀνέμων, ἀπετέλει τὸ προοίμιον πάσης ὁμιλίας. Ἀλλὰ τὸ κύριον θέμα τῶν δημοσίων συνδιαλέξεων ἦτο μᾶλλον διαφέρον. Εἰς τοὺς περὶ τὴν Ἀκρόπολιν καὶ τοὺς ἔξω τῶν τειχῶν περιπάτους ὅλοι συνεζήτουν ζωηρῶς περὶ τοῦ μεγάλου γεγονότος τῆς αὔριον. Ὁ ἄρχων βασιλεὺς εἶχεν ὁρίσει τὴν ἡμέραν ταύτην ὡς δικάσιμον διὰ τὴν κατηγορίαν Μελήτου τοῦ Πιτθέως κατὰ Σωκράτους τοῦ Σωφρονίσκου. Ἀθηναῖοι δικασταί, πεντήκοντα ἐξ ἑκάστης φυλῆς, ἐκαλοῦντο νὰ καταδικάσωσιν ἢ ν' ἀθῳώσωσιν τὸν σοφὸν καὶ ἐνάρετον γέροντα.

Ὁ Σωκράτης διῆλθε τὴν ἡμέραν ἐκείνην, γενέθλιον καὶ αὐτοῦ,[1] ἐν τῷ κύκλῳ τῶν συνήθων φίλων. Ἦτο ἤρεμος καὶ ὁμιλητικός, ὅπως πάντοτε, καὶ οὐδὲν σημεῖον ὑπεδήλου ἐνδόμυχόν τινα ταραχήν. Ἡ συνείδησις τοῦ μεγάλου ἀνδρὸς ἦτο καθαρά, τὸ δὲ μέτωπον αὐτοῦ δὲν ἐσκίαζον ἀλγειναὶ φροντίδες· θεία γαλήνη ἐπεκράτει ἐν τῇ ψυχῇ τοῦ φιλοσόφου. Προφανῶς τὸ δαιμόνιον δὲν ἠναντιοῦτο αὐτῷ τὴν ἡμέραν ἐκείνην. Οἱ ἑταῖροι ὅμως ἦσαν σκυθρωποὶ καὶ ἐφαίνοντο ἀνήσυχοι διὰ τὴν ἀβεβαιότητα τῶν γεγονότων τῆς ἐπομένης· εἶχον δ' ἴσως τὴν εἰλικρινῆ διάθεσιν νὰ παραμείνωσι τὴν νύκτα ἐκείνην παρὰ τῷ φιλοσόφῳ. Ἀλλ' ὁ Σωκράτης περὶ λύχνων ἁφὰς ἀπεχαιρέτισεν αὐτοὺς φιλοφρόνως, ὅπως πάντοτε, καὶ κατακλιθεὶς κατὰ τὴν συνήθη ὥραν ἐκοιμήθη τὸν ἀτάραχον ὕπνον τοῦ δικαίου.

Εἰς πολλοὺς τῶν Ἀθηναίων ἐφάνη ἴσως μακρὰ ἡ νὺξ ἐκείνη. Ἀλλὰ πλὴν τῆς αἰωνίας τοῦ χρόνου ῥοῆς, τὰ πάντα ἔχουσι τέρμα

[1] Κατ' Ἀπολλόδωρον ὁ Σωκράτης ἐγεννήθη τῇ ΣΤ' τοῦ Θαργηλιῶνος τῷ Δ' ἔτει τῆς ΟΖ' Ὀλυμπιάδος (469 π. Χ.) ἐπὶ ἄρχοντος Ἀψεφίωνος. Διογεν. Λαερτ. II 5 44. Κατὰ περίεργον σύμπτωσιν ἡ ἡμέρα τῆς δίκης συνέπιπτε πρὸς τὰ γενέθλια τοῦ Πλάτωνος, γεννηθέντος κατὰ τὰς πιθανωτέρας εἰδήσεις τῇ Ζ' Θαργηλιῶνος τοῦ Γ' ἔτους τῆς ΠΖ' Ὀλυμπιάδος (21 Μαΐου 429) ἐπὶ ἄρχοντος Ἀπολλοδώρου. Πρβ. Hermann Platon. Philos. I 11 καὶ Steinhart Platon's Leben II 38.

ἐν τῷ κόσμῳ τούτῳ. Οὕτω δὲ ἡ ῥοδοδάκτυλος ἠὼς ἁπαλῶς προελαύνουσα δὲν ἤργησε νὰ διασκεδάσῃ τὸν μελανὸν πέπλον τῆς ὡραίας ἐαρινῆς νυκτός. Αἱ φλογεραὶ ἀκτῖνες τοῦ θείου ἅρματος τοῦ Φοίβου ἐχρύσιζον ἤδη τὴν κορυφὴν τοῦ Ὑμηττοῦ καὶ προσέδιδον θεσπεσίαν αἴγλην εἰς τὰ πάλλευκα ἀριστουργήματα τοῦ Ἱεροῦ Βράχου· Αἱ σταγόνες τῆς πρωϊνῆς δρόσου ἐφαίνοντο μακρόθεν ὡς ψεκάδες ἀργύρου ἐπὶ τῆς πόας. Πολλὰ τῶν δένδρων εἰς τὴν ἀκμὴν τῆς ἄνθης παρεῖχον ὡς εὐωδέστατον τὸν πέριξ τόπον. Τὸ λεπτὸν ἄρωμα τῶν ἴων, ἅτινα ἐθεωροῦντο σύμβολα τῆς διαρκοῦς ἀναγεννήσεως ἣν ὑφίσταται κατὰ τὸ ἔαρ ἡ φύσις, ἐπλήρου τὴν ἀτμόσφαιραν, ἄλλα δὲ ποικιλόχρωμα ἄνθη τῆς ἀνοίξεως ἐστόλιζον τὰς ὄχθας τοῦ Ἰλισσοῦ. Αἱ καλλικέλαδοι ἀηδόνες ἔμελπον τὸ ἑωθινὸν αὑτῶν ᾆσμα εἰς τὸ ἱερὸν ἄλσος τοῦ Κολωνοῦ. Ὁ δὲ γλαυκὸς οὐρανὸς τῆς Ἀττικῆς, ὑπὸ τὸν ὁποῖον ἐβλάστησαν αἱ τελειόταται ἰδέαι, ἐξετείνετο μεγαλοπρεπὴς ὑπεράνω τοῦ κλεινοῦ πτολιέθρου· ὥς τις αἰθέριος πέπλος ἐξωραΐζεν ἔτι μᾶλλον τὴν θαυμασίαν ἐκείνην εἰκόνα, ἣν ἀπὸ κοινοῦ εἶχον στολίσει ἡ θεία φύσις καὶ ἡ ἀνθρωπίνη τέχνη.

Οὐδεὶς οἰωνὸς προανήγγελλεν ὅτι τὴν ἡμέραν ἐκείνην ἐν τῇ κοιτίδι τοῦ πολιτισμοῦ φρικτὸν ἀδίκημα θὰ ἐκηλίδου τὴν ἱστορίαν τῆς ἀνθρωπότητος!

II. ΤΟ ΔΙΚΑΣΤΗΡΙΟΝ ΤΟΥ ΒΑΣΙΛΕΩΣ

Κατὰ τὰς ἀποφράδας ἡμέρας, αἵτινες καθωρίζοντο ἐκ τῶν προτέρων, τὰ δικαστήρια δὲν ἐλειτούργουν ἐν Ἀθήναις. Ἀλλ' ἡ ἡμέρα τῆς δίκης τοῦ Σωκράτους δὲν ἦτο — κατὰ τοὺς νομικοὺς τύπους — ἀποφράς, ἀφ' οὗ δὲν ὑπῆρχεν εἰς τὸν ἐπίσημον κατάλογον τὸν ὁποῖον, κατὰ τὰ εἰωθότα, εἶχον καταρτίσει καὶ δημοσιεύσει οἱ Θεσμοθέται.[1] Ἀπὸ πρωΐας λοιπὸν οἱ πολυπράγμονες

[1] Αριστοτ. Ἀθην. Πολιτ. LIX 1.

Ἀθηναῖοι ἔσπευδον πρὸς τὴν ἀγοράν.[1] Ἐκεῖ ἐγίνετο ἡ γενικὴ κλήρωσις τῶν δικαστῶν οἵτινες θὰ παρεκάθιζον εἰς τὰ διάφορα δικαστήρια τῆς πόλεως. Ἡ ἐξάσκησις τοῦ δικαστικοῦ ἀξιώματος ἦτο ἐν Ἀθήναις οὐ μόνον δικαίωμα, ἀλλὰ καὶ καθῆκον παντὸς πολίτου ὑπερβάντος τὸ τριακοστὸν καὶ μὴ καταδικασθέντος εἰς ἀτιμίαν. Ὡς ὑλικὸν ἀντιστάθμισμα τῆς ὑπηρεσίας ταύτης παρεῖχεν ἡ πολιτεία τρεῖς ὀβολούς.[2] Καὶ ὅμως διὰ τὸ γλίσχρον τοῦτο ποσὸν πολλοὶ μνηστῆρες ἐκ τῶν πτωχῶν ἰδίᾳ λαϊκῶν τάξεων συνωθοῦντο ἐν τῇ Ἀγορᾷ κατὰ τὰς δικασίμους ἡμέρας. Οἱ κληρούμενοι ἐλάμβανον μικρὰ πινάκια πύξινα, φέροντα ἐπιγεγραμμένον τὸ ὄνομα τοῦ δικαστοῦ καὶ τοῦ δήμου, ἐξ οὗ κατήγετο, ὡς καὶ ἓν τῶν στοιχείων μέχρι τοῦ Κ, ἀντιστοιχοῦν πρὸς τὴν φυλήν, εἰς ἣν ἀνῆκεν ἕκαστος.[3] Πρὸς τούτοις ἐδίδετο εἰς τοὺς δικαστὰς ὑπὸ τοῦ ὑπηρέτου βακτηρία ὁμόχρους τῷ χρώματι, ὅπερ εὑρίσκετο ἐπὶ τοῦ σφηκίσκου τῆς εἰσόδου τοῦ δικαστηρίου, δι' ὃ προωρίζοντο.[4]

Πεντακόσιοι καὶ εἷς ἐκληρώθησαν διὰ τὸ δικαστήριον τοῦ βασιλέως. Ἀσέβεια πρὸς τοὺς θεοὺς τῆς πόλεως καὶ διαφθορὰ τῶν νέων ἦσαν τὰ ὑπὸ κρίσιν ἀδικήματα. Ὁ ἀριθμὸς τῶν κληρωθέντων δὲν ἦτο ὑπερβολικός, ἀφ' οὗ ὁ Ἀνδοκίδης ἀναφέρει περίπτωσιν, καθ' ἣν συνεδρίασαν ἑξακισχίλιοι δικασταὶ ἵνα δικάσωσι περὶ μιᾶς γραφῆς παρανόμων.

[1] Οἱ δικασταὶ ἐξήρχοντο πολλάκις ὄρθρου βαθέος ἐκ τῶν οἰκιῶν αὐτῶν, ἰδίᾳ δὲ ὁσάκις προέκειτο νὰ συμμετάσχωσι τῶν λεγομένων ἑωθινῶν δικῶν ἠναγκάζοντο νὰ μεταβῶσιν εἰς τὴν Ἀγορὰν πρὸ τῆς ἀνατολῆς τοῦ ἡλίου, προπορευομένων ὑπηρετῶν μετ' ἀνημμένων φανῶν ἢ λαμπάδων.

[2] Ἄνευ προσαγωγῆς ἱστορικῶν μαρτυριῶν ἰσχυρίζεται ὁ MENZEL (35, 37 ἑ.) ὅτι τὸ τριώβολον καταργηθὲν ἐπὶ τῆς ὀλιγαρχίας δὲν ἐδίδετο κατὰ τὴν ἐποχὴν τῆς δίκης τοῦ Σωκράτους. Τῆς αὐτῆς γνώμης ΚOECK Archiv XXV 194. Τὸ ἐναντίον ὅμως εἶναι πιθανώτερον (LIPSIUS I 165), τὸ δὲ ὑπὸ τοῦ ΑΡΙΣΤΟΤΕΛΟΥΣ ἐν τῇ Ἀθηναίων Πολιτείᾳ (XLI 3) ἀναφερόμενον ψήφισμα τοῦ Ἀγυρρίου ἀφεώρα εἰς τὸν ἐκκλησιαστικὸν καὶ οὐχὶ εἰς τὸν δικαστικὸν μισθόν.

[3] ΑΡΙΣΤΟΤ. Ἀθην. Πολιτ. LXIII 4.

[4] ΑΡΙΣΤΟΤ. Ἀθην. Πολιτ. LXV 1 (στ. 32 3 ἑ.).

Κατὰ τὴν ὡρισμένην ὥραν, παραγγείλαντος τοῦ βασιλέως, ἤρξαντο προσερχόμενοι οἱ δικασταί, οἱ δὲ ὑπηρέται τοῦ δικαστηρίου ἐπετήρουν, ὅπως μηδεὶς ἀνεπόπτευτος προσίῃ.[1] Οἱ δικασταὶ ἅμα τῇ εἰσόδῳ ἐλάμβανον τὸ σύμβολον. Τὸ σύμβολον τοῦτο ἔπρεπε νὰ ἐπιστρέψωσι κατὰ τὴν στιγμὴν τῆς ψηφοφορίας, ἵνα λάβωσιν ἀντ' αὐτοῦ ἕτερον, φέρον τὸ στοιχεῖον Γ, ὅπερ παραδίδοντες μετὰ τὸ πέρας τῆς δίκης εἰς τοὺς ἀπολαχόντας[2] θὰ εἰσέπραττον τὸ δικαστικὸν τριώβολον.[3] Ἀλλ' οὐδεὶς ἐκ τῶν δικαστῶν ἐφαντάζετο πόσην βαρύτητα εἶχον αἱ ψῆφοι ἃς ἐνεπιστεύθη εἰς αὐτοὺς ἡ πολιτεία κατὰ τὴν ἱστορικὴν ἐκείνην ἡμέραν — οὐχὶ διὰ τὴν ἀθῴωσιν ἢ τὴν καταδίκην ἑνὸς γέροντος φιλοσόφου, ἀλλὰ διὰ τὸ μέλλον ὁλοκλήρου τῆς ἀνθρωπότητος!

Τὰ δικαστήρια ἐν οἷς προήδρευεν ὁ ἄρχων βασιλεύς, τὸ ἐπὶ Παλλαδίῳ καὶ τὸ ἐν Φρεαττοῖ καὶ τὸ ἐπὶ Δελφινίῳ, ἦσαν ἄστεγα, διότι ἐκεῖ διεξήγοντο αἱ φονικαὶ δίκαι καὶ δὲν ἐθεωρεῖτο θεμιτὸν νὰ συνευρεθῶσιν ὑπὸ τὴν αὐτὴν στέγην οἱ δικασταὶ μετὰ τοῦ φονέως. Ὕπαιθρον ἦτο ἐπίσης κατὰ πᾶσαν πιθανότητα καὶ τὸ δικαστήριον ἐν ᾧ διεξήχθη ἡ δίκη τοῦ Σωκράτους.[4]

Εἰς τὸ βάθος ἐπὶ ἐξέδρας ὑψοῦτο ὁ προεδρικὸς θῶκος· ὀλίγον κατωτέρω πέριξ μαρμαρίνης τραπέζης ἐκάθηντο οἱ κατήγοροι· παραπλεύρως ἵστατο συνομιλῶν ἀπαθῶς μετὰ τῶν ἑταίρων καὶ συνηγόρων αὐτοῦ Σωκράτης ὁ Σωφρονίσκου.[5] Εἶχε προσέλθει ἐκ τῶν πρώτων.

1 Πολυδ. Ὀνομαστ. VIII 124 (ed. Bekkeri, Berol. 1846).

2 Βλ. κατ. 198[3].

3 Αριστοτ. Ἀθην. Πολιτ. LXV 3 (στ. 32, 13 ἑ.).

4 Τοῦτο τοὐλάχιστον κατὰ τὴν ἐπικρατοῦσαν γνώμην καθ' ἣν τὸν Σωκράτη κατεδίκασεν ἡλιαστικὸν δικαστήριον. Πρβ. Hegel 113, Maier 477, Lasaulx 84, Schoemann-Lipsius II[4] 167, Zeller II, I[4] 198[1].

5 Ὁ Busse (227) φρονεῖ ὅτι ὁ Σωκράτης ἦτο μόνος ἐπὶ τοῦ μέρους τῆς ἐξέδρας, τοῦ ὡρισμένου διὰ τὸν κατηγορούμενον. Πιθανώτερον ὅμως εἶναι ὅτι αὐθόρμητοι εἶχον προσέλθει ἐκεῖ ὡς συνήγοροι οἱ στενώτεροι φίλοι τοῦ φιλοσόφου. Πρβ. Ξενοφ. Ἀπολογ. 22, Διογ. Λαερτ. II 5 41.

Οἱ δικασταὶ κατελάμβανον ἤδη τὰς οἰκείας θέσεις. Τὰ ἑδώλια ἦσαν ξύλινα, ἔκειντο δ' ἐπ' αὐτῶν μικραὶ ψίαθοι πρὸς μεγαλυτέραν ἀνάπαυσιν τῶν δικαστῶν. Πέραν τῶν δρυφάκτων καὶ τῆς κιγκλίδος πολλοὶ ἀκροαταὶ συνωθοῦντο· ἀνῆκον εἰς ὅλας τὰς τάξεις καὶ φυλὰς τῶν Ἀθηνῶν καὶ τῶν πέριξ. Προεῖχον, ὡς εἰκός, οἱ ἐξοχώτεροι εἰς παιδείαν καὶ καταγωγὴν ἄνδρες τῶν χρόνων ἐκείνων. Σοφισταὶ καὶ πολιτικοὶ καὶ φιλόσοφοι καὶ ῥήτορες καὶ ποιηταὶ εἶχον σπεύσει ἐκεῖ διὰ ν' ἀκούσωσι τὴν ἀπολογίαν τοῦ Σωκράτους, πρώτην ταύτην φορὰν ἀγορεύοντος δημοσίᾳ.

Συγκίνησις βαθεῖα κατεῖχε τοὺς ἑταίρους τοῦ φιλοσόφου οἵτινες ἐπίσης εἶχον προσέλθει ἀθρόοι. Διεκρίνοντο μεταξὺ τοῦ πλήθους ὁ καλὸς κἀγαθὸς Κρίτων ὁ Ἀθηναῖος μετὰ τοῦ υἱοῦ αὐτοῦ Κριτοβούλου, ὁ βλοσυρὸς τὴν ὄψιν Ἀπολλόδωρος ὁ Φαληρεύς, ὁ κομψὸς καὶ εὐσταλὴς Ἀρίστιππος ὁ Κυρηναῖος, ὁ αὐχμηρὸς Ἀντισθένης ὁ Κυνικός, ὁ πολιὸς Λυσανίας ὁ Σφήττιος μετὰ τοῦ υἱοῦ αὐτοῦ Αἰσχίνου· πρὸς τούτοις Ἀδείμαντος ὁ Ἀρίστωνος, Ἀντιφῶν ὁ Κηφισιεύς, Νικόστρατος ὁ Θεοζοτίδου, Χαιρεκράτης ὁ Ἀθηναῖος, Ἑρμογένης ὁ Ἱππονίκου, Πάραλος ὁ Δημοδόκου.[1] Δὲν ἔλειπον ἴσως καὶ αἱ ἡλιοκαεῖς φυσιογνωμίαι τῶν πιστῶν Θηβαίων ἑταίρων Κέβητος, Σιμμίου καὶ Φαιδώνδου καὶ τῶν Μεγαρέων Εὐκλείδου καὶ Τερψίωνος.[2] Ἀλλὰ τὰ βλέμματα πάντων εἵλκυον ἰδιαιτέρως ἡ ὀλυμπία μορφὴ τοῦ Πλάτωνος καὶ ἡ ὡραία τοῦ Φαίδωνος κεφαλή.

Οὐδέποτε εἶδεν οὐδὲ θὰ ἴδῃ ἴσως ποτὲ ἡ ἀνθρωπότης τόσον ἐκλεκτὴν ὁμήγυριν ὑπὸ ἔποψιν πνευματικοῦ μεγαλείου!

Ὁ ἄρχων βασιλεὺς φέρων στέφανον περὶ τὴν κεφαλὴν[3]

[1] ΠΛΑΤΩΝ. Ἀπολογ. XXII (33e) καὶ V (21a), ΞΕΝΟΦ. Ἀπολογ. 2.

[2] Οὗτοι ἐκ τῶν στενῶν φίλων τοῦ Σωκράτους παρῆσαν κατὰ τὰς τελευταίας στιγμὰς τοῦ φιλοσόφου (ΠΛΑΤΩΝ. Φαίδων II 59c)· εἶναι πλέον ἢ πιθανὸν ὅτι παρίσταντο καὶ ἐν τῇ δίκῃ. Περὶ τῶν ἐν τῷ κειμένῳ ἀναφερομένων φυσιογνωμιῶν πρβ. τὰς σχετικὰς πηγὰς παρὰ τῷ GOMPERZ II³ 541 Anm. 80¹.

[3] Τὸν στέφανον ἀπέθετεν ὁ βασιλεὺς μόνον εἰς τὰς φονικὰς δίκας, ὡς σύμβο-

προσῆλθε τέλος πλήρης ἐπιβολῆς καὶ κατέλαβε τὴν προεδρικὴν ἕδραν. Ἡ διαδικασία ἔπρεπε νὰ διεξαχθῇ μετὰ σχετικῆς ταχύτητος, διότι κατὰ τοὺς ἀττικοὺς νόμους, ἡ δίκη ὤφειλε νὰ λάβῃ πέρας αὐθημερόν, ἐκδιδομένης τῆς ἀποφάσεως πρὸ τῆς δύσεως τοῦ ἡλίου.

Μετὰ βραχεῖαν τοῦ βασιλέως προσφώνησιν ἐτελέσθη ἡ νενομισμένη θυσία.[1] Τὸ εὐῶδες ἄρωμα τῆς καιομένης μυρρίνης καὶ τοῦ λιβανωτοῦ μετεδόθη εἰς ὅλον τὸν χῶρον· ὁ κήρυξ ἀπήγγειλε τὴν εὐχὴν καὶ ὁ γραμματεὺς ἀνέγνω τὰς ἀντωμοσίας τοῦ Μελήτου καὶ τοῦ Σωκράτους.

Ὁ κατήγορος παρ' ᾧ διεφαίνοντο ἀναμφιβόλως καὶ ἐξωτερικὰ σημεῖα τῆς ψυχικῆς αὐτοῦ ταραχῆς, παρῆλθεν ἐπὶ τὸ βῆμα. Ἡ συγκίνησις τοῦ Μελήτου ἦτο εὐνόητος διότι ἐν περιπτώσει ἀποτυχίας τοῦ ἀγῶνος, αὐτὸς μόνος καὶ οὐχὶ ὁ Ἄνυτος ἢ ὁ Λύκων, θὰ ὑφίστατο τὰ ἐπακόλουθα τοῦ νόμου.[2] Ἐὰν δηλαδὴ δὲν ἐδίδοντο καταδικαστικαὶ ψῆφοι ἴσαι τοὐλάχιστον πρὸς τὸ πέμπτον τοῦ ὅλου ἀριθμοῦ, ὁ Μέλητος θὰ κατεδικάζετο εἰς πρόστιμον χιλίων δραχμῶν καὶ θὰ ἐστερεῖτο τοῦ δικαιώματος νὰ εἰσάγῃ εἰς τὸ μέλλον παρομοίας δίκας.[3]

λον τῆς λυπηρᾶς ἀνάγκης, ἥτις ἔφερεν αὐτὸν εἰς ἐπικοινωνίαν πρὸς τὸν φονέα. v. WILAMOWITZ Arist. u. Athen I 252 139.

[1] ΑΡΙΣΤΟΦ. Σφῆκες. 360 ἑ.

[2] DE PASTORET (Marquis, Histoire de la législation VII, Paris 1824) 23 ἑ.

[3] LIPSIUS II 449. Κατά τινα μάλιστα μαρτυρίαν τοῦ Πολυδεύκους, μὴ βεβαιουμένην δ' ὅμως ἄλλοθεν, ὁ γραψάμενος ἀσεβείας καὶ οὐχ ἑλὼν ἐθανατοῦτο. ΠΟΛΥΔ. Ὀνομαστ. VIII 41. (ed. BEKKERI, Berol. 1846).

III. Η ΚΑΤΗΓΟΡΙΑ[1]

Ἡ ἀγόρευσις τοῦ Μελήτου δὲν διεσώθη. Ἡ ἐκ τῆς ἀπωλείας ταύτης φιλολογικὴ ζημία δὲν εἶναι ἴσως μεγάλη. Λυπηρὸν ὅμως εἶναι τὸ κενὸν ὅπερ ὑφίσταται ὡς πρὸς τὴν νομικὴν συνέχειαν τῆς δίκης. Ἐπειδὴ δὲ καὶ εἰς τοὺς ἱστορικοὺς συγγραφεῖς δὲν ὑπάρχουσι σαφεῖς εἰδήσεις περὶ τῶν λεπτομερειῶν τῆς κατηγορίας, ὀφείλομεν πρὸς ἀποκατάστασιν αὐτῆς νὰ προσφύγωμεν εἰς εἰκασίας, ἔχοντες ὡς βάσιν σχετικά τινα χωρία τῆς Ἀπολογίας τοῦ Πλάτωνος καὶ τῶν Ἀπομνημονευμάτων τοῦ Ξενοφῶντος.

Ἐκ τῆς μελέτης τῆς Ἀπολογίας δυνάμεθα ἐν πρώτοις νὰ πορισθῶμεν ἀπαραίτητά τινα στοιχεῖα πρὸς καταρτισμὸν τοῦ διαγράμματος τῆς κατηγορίας. Ὁ τρόπος τῆς ἀμύνης καθοδηγεῖ ὁπωσοῦν ἀσφαλῶς πρὸς εὔστοχα συμπεράσματα περὶ τοῦ τρόπου τῆς ἐπιθέσεως. Τὸ κριτήριον τοῦτο μέσον θὰ παρεῖλκε βεβαίως, ἂν ἡ ἀπολογία τοῦ Σωκράτους ἦτο ἐκ τῶν προτέρων ἐπιμελῶς παρεσκευασμένη. Ἀλλ' αὕτη, ὡς φαίνεται ἐκ τῶν ἱστορικῶν εἰδήσεων,[2] ἐγένετο — ἐξαιρέσει ἴσως γενικῶν τινων γραμμῶν — κατὰ τὸ μᾶλλον καὶ ἧττον ἐξ ὑπογυίου. Εἶναι λοιπὸν πιθανώτατον ὅτι κατὰ τὴν πρόχειρον ταύτην ἀγόρευσιν ἐλήφθησαν ὑπ' ὄψιν οἱ λόγοι τῶν ἀντιπάλων, ἐφ' ὅσον ἡ ἄμεσος ἢ ἔμμεσος μνεία αὐτῶν συνεβάλλετο εἰς τὸν τελικὸν σκοπὸν τῆς ἀπολογίας. Δὲν πρέπει μάλιστα, κατὰ τὸν Menzel, νὰ περιορισθῶμεν εἰς τὴν ἐξέτασιν τοῦ πολεμικοῦ μόνον μέρους τῆς Ἀπολογίας, ὅπερ εἶναι σχετικῶς πενιχρόν. Τοὐναντίον ὀφείλομεν νὰ ἐρευνήσωμεν ἐπισταμένως καὶ τὸ θετικὸν μέρος αὐτῆς, διατυπωθὲν ἀναμφιβόλως ὑπὸ τοῦ Πλάτωνος

[1] Περὶ τοῦ σταδίου τούτου τῆς δίκης καὶ ἐν γένει τῆς ἀττικῆς διαδικασίας βλ. λεπτομερείας ἐν τῇ μελέτῃ τοῦ ΣΑΡΡΟΥ ἐπὶ τοῦ θεσμοῦ τῆς εἰσαγγελ. ἀρχῆς (Ἑλλ. Φιλολ. Συλλ. Ζ', Κωνσταντινούπολις 1874) 188 ἑ. Ὅ,τι ἀφορᾷ εἰδικῶς εἰς τὴν κατὰ τοῦ Σωκράτους κατηγορίαν πρβ. BUSSE 228 ἑ.

[2] ΞΕΝΟΦ. Ἀπολόγ. 3 ἑ., Ἀπομνημ. IV 8 5.

συμφώνως πρὸς τὸ πνεῦμα τοῦ Σωκράτους, ἵνα καὶ ἐν τῷ τμήματι τούτῳ ἀλιεύσωμεν ἐνδεχομένας ἀμέσους ἀπαντήσεις πρὸς ὡρισμένας μομφὰς τῶν κατηγόρων.[1]

Ὅ,τι δ' ἀφορᾷ εἰς τὰ Ἀπομνημονεύματα τοῦ Ξενοφῶντος, μακραὶ μελέται τῶν φιλολόγων ἀπὸ τοῦ Cobet[2] μέχρι τοῦ Hirzel[3] ἐστέρησαν αὐτὰ τῆς πίστεως ὡς πηγῆς ἀσφαλοῦς διὰ τὴν δίκην τοῦ Σωκράτους. Ἡ ἐπικρατήσασα γνώμη ἐθεώρησεν αὐτὰ ὡς ἰδιωτικὴν διατριβὴν κατὰ τῆς Πολυκρατείου συγγραφῆς.[4] Οὐχ ἧττον καὶ εἰς τὸ ζήτημα τοῦτο εἶναι ἀσθενῆ τὰ ἐπιχειρήματα τὰ προσαγόμενα ὑπὸ τῶν φιλολόγων. Βασίζονται δὲ κυρίως ἐπὶ τῶν ἑπομένων δύο εἰδήσεων, αἵτινες ἀναφέρονται εἰς τὰ Ἀπομνημονεύματα, ὑπῆρχον δέ, ὡς ἀπέδειξεν ἡ κριτικὴ ἔρευνα, καὶ εἰς τὸ σύγγραμμα τοῦ Πολυκράτους. Πρῶτον· ὁ κατήγορος τοῦ Ξενοφῶντος ἵνα ἐξάρῃ τὴν ὀλεθρίαν ἐπὶ τὴν πολιτείαν ἐπίδρασιν τοῦ Σωκράτους ὑποδεικνύει δύο μαθητὰς αὐτοῦ, τὸν Ἀλκιβιάδην καὶ τὸν Κριτίαν,[5] οἵτινες πολλῶν κακῶν ἐγένοντο πρόξενοι εἰς τὴν πόλιν. Ἀλλ' ἐκ τοῦ πρὸς Βούσιριν λόγου τοῦ Ἰσοκράτους φαίνεται ἐναργῶς ὅτι καὶ ὁ Πολυκράτης ἀνέφερε τὸν Ἀλκιβιάδην ὡς μαθητὴν τοῦ Σωκράτους πρὸς ἀπόδειξιν τοῦ αὐτοῦ ἰσχυρισμοῦ.[6] Δεύτερον· ὁ κατήγορος τοῦ Ξενοφῶντος φέρει τὸν Σωκράτη ἐπαινοῦντα τὸν Ὀδυσσέα διότι οὗτος τοὺς μὲν βασιλεῖς καὶ ἐξόχους ἄνδρας παρήνει διὰ λόγων, τοὺς δὲ δημότας καὶ πένητας ἐκόλαζε διὰ πληγῶν.[7] Ἀλλ' ἔκ τινος σχολίου τοῦ Ἀριστείδου[8] μανθάνομεν ὅτι καὶ ὁ Πολυκράτης ἐξήνεγκε τὴν ἰδίαν μομφὴν κατὰ τοῦ Σωκράτους. Ἡ ἐκ παραλλήλου μνεία τῶν γεγονότων τούτων εἰς ἀμφοτέρας τὰς

1 Menzel 38 ἑ.
2 Cobet (C. G., Novae lect., Lugd. Batav. 1858) 662 ἑ.
3 Hirzel 239 ἑ. Ἐπίσης Doering Lehre 107, Schanz 23.
4 Περὶ ταύτης βλ. κατωτ. 158 ἑ.
5 Ξενοφ. Ἀπομνημ. I 2 12.
6 Ισοκρ. Βούσιρ. XI 5 (222 b).
7 Ξενοφ. Ἀπομνημ. I 2 58.
8 Αριστειδ. (ed. Dind.) III 480.

συγγραφὰς ἀποδεικνύει, λέγουσιν οἱ φιλόλογοι, ὅτι ὁ Ξενοφῶν ὁσάκις ἀναφέρει περὶ κατηγόρου ὑπαινίττεται τὸν Πολυκράτη.

Ἐν τούτοις τολμῶ νὰ εἴπω ὅτι ἡ τοιαύτη ὑπόθεσις οὐ μόνον ἀδικεῖ τὴν ἀκριβολόγον ἱστορικὴν εὐσυνειδησίαν τοῦ Ξενοφῶντος, ἣν ἀκριβῶς οἱ πλεῖστοι τῶν ὀπαδῶν τῆς εἰρημένης γνώμης θέτουσιν ὑπεράνω πάσης ἀμφιβολίας, ἀλλὰ καὶ ἀντίκειται εἰς τὰς στοιχειώδεις συνηθείας τῶν συγγραφέων τῆς ἀρχαιότητος· διότι οὗτοι, ὁσάκις προτίθενται ν' ἀντικρούσωσι γνώμας παρ' ἄλλων γραφείσας, ἀναφέρουσι πάντοτε τὸ ὄνομα τοῦ ἀντιφρονοῦντος. Οὐδεὶς δὲ ὑπῆρχε λόγος νὰ κάμῃ ἐξαίρεσιν ἐν τῇ προκειμένῃ περιπτώσει ὁ Ξενοφῶν καὶ ν' ἀποσιωπήσῃ ἐπιμελῶς τὸ ὄνομα τοῦ Πολυκράτους. Ἐὰν ἀντικρούων τὰ ἐπιχειρήματα, τὰ ὁποῖα ἀπαριθμεῖ, εἶχε πράγματι ὑπ' ὄψιν ὡς ἀντίπαλον τὸν Πολυκράτη, δὲν θὰ ἀνέφερεν ἐπανειλημμένως τὰς λέξεις «ἔφη ὁ κατήγορος», ἀλλὰ θὰ μετεχειρίζετο πιθανῶς τὰς φράσεις «ἔγραψε Πολυκράτης», «γράφει Πολυκράτης», ἢ τοὐλάχιστον «φησὶ Πολυκράτης», διότι καὶ ἐπὶ ἐγγράφου λόγου χρῶνται οἱ ἀρχαῖοι πολλάκις τῷ ῥήματι τούτῳ· ἐν πάσῃ περιπτώσει οὐδέποτε θὰ προσέδιδεν εἰς τὸν Πολυκράτη τὴν ἰδιότητα τοῦ κατηγόρου ἣν ἐκεῖνος δὲν εἶχε.

Ἄλλοι πάλιν στηρίζουσι τὰ συμπεράσματα αὐτῶν ἐπὶ τῆς ἀπορίας ἣν ἐκφράζει ὁ Ξενοφῶν εἰς τὰ Ἀπομνημονεύματα διὰ τοὺς λόγους τῆς καταδίκης, οὓς φαίνεται μὲν ἐν ἀρχῇ ἀγνοῶν, παρατάσσει δ' ὅμως κατόπιν καὶ ἀναιρεῖ. Ἐκ τῆς ἀντιφάσεως ταύτης συμπεραίνουσιν ὅτι ὁ Ξενοφῶν ἠγνόει μὲν πραγματικῶς ὅτε ἐπελήφθη τῆς συγγραφῆς τῶν Ἀπομνημονευμάτων τὰ ἐπιχειρήματα τῆς κατηγορίας, ὅτε δ' ἔμαθε ταῦτα ἐκ τῆς συγγραφῆς τοῦ Πολυκράτους συνῆψε καὶ ἀντέκρουσεν αὐτὰ εἰς τὸ πρῶτον βιβλίον τῶν Ἀπομνημονευμάτων.[1]

Καὶ τὴν εἰκασίαν ταύτην θεωρῶ τολμηρὰν καὶ ἀβάσιμον. Ἡ ἔκφρασις τῆς ἀπορίας τοῦ Ξενοφῶντος δὲν δύναται νὰ προκαλέσῃ

[1] SCHANZ 23 ἑ.

τὴν ἐντύπωσιν ἀντιφάσεως, εἰμὴ μόνον παρὰ ξένοις μὴ ἐπαρκῶς ἐξοικειουμένοις πρὸς τὸ γλωσσικὸν αἴσθημα τῆς ἑλληνικῆς ψυχῆς. Διὰ τὸν Ἕλληνα τὸν εἰθισμένον παιδιόθεν εἰς τοιαύτας ἐκφράσεως ὑπερβολὰς οὐδεμία ὑπάρχει ἀντίφασις. Μαρτυρεῖ δὲ τοῦτο πλῆθος παραδειγμάτων ἐξ αὐτῶν τῶν ἀρχαίων συγγραφέων. Ἀλλὰ καὶ σήμερον ἀκόμη ὁσάκις θέλομεν νὰ ἐξάρωμεν ζωηρῶς τὴν ἀνακολουθίαν μεταξὺ αἰτίων καὶ ἀποτελέσματος ἐκφράζομεν διά τι γεγονὸς ἀπορίαν ἀνάλογον πρὸς τὴν τοῦ Ξενοφῶντος, καίτοι γνωρίζομεν ἀκριβῶς τοὺς λόγους τοὺς προκαλέσαντας τὸ γεγονὸς ἐκεῖνο.[1] Δὲν εἶναι δὲ ἄπορον ὅτι οἱ ξένοι παρ' ὅλον τὸν φόρτον τῶν ἐπιστημονικῶν αὐτῶν γνώσεων, προσκόπτουσιν ἐνίοτε εἰς στοιχειώδη ζητήματα τῆς Ἑλληνίδος φωνῆς ἢ δημιουργοῦσι τοιαῦτα, διότι στεροῦνται τοῦ μίτου τοῦ γλωσσικοῦ αἰσθήματος, ὅπερ ἐν πολλοῖς καθοδηγεῖ ἀσφαλέστερον τὸν Ἕλληνα ἐρευνητήν.

Τούτων οὕτως ἐχόντων θεωρῶ ὀρθοτέραν τὴν γνώμην, ὅτι ὁ Ξενοφῶν ἀναφέρων ἐπανειλημμένως τὸν κατήγορον ὑπαινίττεται ἕνα τῶν πραγματικῶν κατηγόρων, καὶ οὐχὶ τὸν Πολυκράτη,[2] ἑπομένως τὰ τέσσαρα σχετικὰ σημεῖα τῶν Ἀπομνημονευμάτων δύνανται νὰ χρησιμοποιηθῶσι μετὰ τῶν ἐν τῇ Πλατωνικῇ Ἀπολογίᾳ ὑπαρχόντων πρὸς ἀποκατάστασιν τῶν λόγων τῆς κατηγορίας. Προκειμένου περὶ ὅλων συλλήβδην τῶν λόγων τούτων μανθάνομεν ἐκ τοῦ προοιμίου τῆς Ἀπολογίας, ὅτι ἦσαν μετὰ πολλῆς τέχνης κατεσκευασμένοι, «ῥήμασί τε καὶ ὀνόμασι κεκοσμη-

[1] Καθὰ ὀρθῶς παρατηρεῖ ὁ Blass (II² 369²) ὁ Ξενοφῶν ἀντιτάσσει πρὸς τὴν γραφὴν (I 1 1) τὴν κατηγορίαν (I 2 9), καὶ ἀναιρεῖ πρῶτον μὲν ταύτην, εἶτα δὲ ἐκείνην, πρὸς ἀπόδειξιν ὅτι οὐδεὶς δίκαιος οὐδ' ἀποχρῶν λόγος πρὸς καταδίκην ὑπῆρχε.

[2] Ὁ Blass (II² 368 ἑ.), ᾧτινι συμφωνεῖ ἐσχάτως καὶ ὁ Taylor (I 4), δέχεται ὅτι ὁ Ξενοφῶν ὑπονοεῖ τὸν Μέλητον. Κατ' ἐμὴν γνώμην ὑπαινίττεται μᾶλλον τὸν Ἄνυτον, διότι τὰ στοιχεῖα τῆς ἀγορεύσεως τοῦ Μελήτου, πρὸς τὸν ὁποῖον ἀπήντησεν ὁ Σωκράτης ἐν ἐκτάσει ὡς τὸν κατὰ νόμον κύριον κατήγορον, γνωρίζομεν ὁπωσοῦν ἐκ τῆς Πλατωνικῆς Ἀπολογίας, δὲν συμπίπτουσι δὲ ταῦτα πρὸς τὰ τῶν Ἀπομνημονευμάτων.

μένοι».[1] Διεφαίνετο εὐθὺς ἀμέσως ἡ προσπάθεια ὅπως δι' ἐπιτετηδευμένης καλλιεπείας καὶ τετορνευμένων φράσεων συγκαλυφθῇ ἡ ἔλλειψις ἁδρῶν ἐπιχειρημάτων. Πρὸς τούτοις οἱ κατήγοροι προσεπάθησαν εὐθὺς ἐξ ἀρχῆς νὰ προκαταλάβωσι τοὺς δικαστὰς καὶ νὰ διαθέσωσιν αὐτοὺς ὑπόπτως κατὰ τοῦ Σωκράτους παριστῶντες τὸν φιλόσοφον ὡς δεινὸν λέγειν, δυνάμενον νὰ ἐξαπατήσῃ πάντα διὰ τῆς πειστικότητος τῆς μεθόδου αὐτοῦ. Ἴσως ὑπηνίχθησαν ἐντέχνως καὶ τὸ εἰς βάρος τοῦ Σωκράτους ᾀδόμενον τότε ὅτι εἶχε τὴν δύναμιν νὰ μεταστρέφῃ τὸν ἥττονα λόγον εἰς κρείττονα. Ἐν πάσῃ περιπτώσει ἐθεώρουν αὐτὸν ἐπικίνδυνον ἐν λόγοις ἀντίπαλον καὶ κατέβαλον πᾶσαν ρητορικὴν προσπάθειαν ὅπως ἀφοπλίσωσιν αὐτὸν ἀπέναντι τῶν δικαστῶν, πρὶν ἢ ἀκόμη παρέλθῃ ἐπὶ τὸ βῆμα, ἐνσπείροντες εἰς τὰς ψυχὰς τούτων τὸ αἴσθημα τῆς προκαταλήψεως καὶ τῆς ἀμφιβολίας πρὸς τοὺς λόγους τοῦ Σωκράτους.

Ταῦτα μὲν ὡς πρὸς τὸν γενικὸν χαρακτῆρα τῶν ἀγορεύσεων τῶν κατηγόρων. Αἱ ὑπάρχουσαι ἐλάχισται καὶ ἀμφίβολοι περὶ τῶν ἀγορεύσεων τούτων εἰδήσεις δὲν ἐπιτρέπουσι δυστυχῶς νὰ πορισθῶμεν ἀσφαλέστερα καὶ εὐρύτερα συμπεράσματα, οὐδὲ ν' ἀποδώσωμεν μετ' ἀπολύτου βεβαιότητος εἰς ἕνα ἕκαστον τῶν κατηγόρων ὡρισμένους λόγους καὶ ὡρισμένα ἐπιχειρήματα, ὁ δ' ἐπιστήμων ὀφείλει νὰ εἶναι φειδωλὸς εἰς εἰκασίας ὅταν δὲν δύναται νὰ στηρίξῃ ταύτας ἀσφαλῶς διὰ τῶν ἱστορικῶν πηγῶν.

Μολαταῦτα δὲν ἀφίσταμαι, νομίζω, τῆς ἀληθείας ἰσχυριζόμενος ὅτι ὁ Μέλητος προοιμιαζόμενος προσεπάθησε νὰ πείσῃ τοὺς δικαστὰς περὶ τῆς ἀγαθότητος τῶν διαθέσεων αὐτοῦ, θέλων βεβαίως ν' ἀπομακρύνῃ πᾶσαν ὑπόνοιαν ὅτι ἀφορμαὶ προσωπικαὶ καὶ λόγοι σκολιοὶ ὤθησαν αὐτὸν νὰ εἰσαγάγῃ εἰς τὸ δικαστήριον τὸν Σωκράτη.[2] Ὁ Μέλητος, πρὶν ἢ προβῇ εἰς τὴν κατὰ τοῦ

[1] ΠΛΑΤΩΝ. Ἀπολογ. I. (17b).

[2] Τοῦτο συνάγω ἐκ τῶν εἰρωνικῶν λόγων τοῦ Σωκράτους (ΠΛΑΤΩΝ. Ἀπολογ. XI, 24b)· «πρὸς δὲ Μέλητον τὸν ἀγαθόν τε καὶ φιλόπολιν, ὥς φησι, ... μετὰ ταῦτα πειράσομαι ἀπολογεῖσθαι.»

φιλοσόφου κατηγορίαν, ᾐσθάνετο ἴσως ἰδιαιτέρως τὴν ἀνάγκην ν' ἀπολογηθῇ πρῶτον ὑπὲρ ἑαυτοῦ, διότι κατὰ κακήν τινα φήμην ἐθεωρεῖτο, ὡς ὑπέδειξα ἀνωτέρω,[1] ὡς εὐτελὲς ὄργανον τοῦ Ἀνύτου, πεισθεὶς ὑπὸ τούτου διὰ χρημάτων[2] ὅπως ὑποβάλῃ τὴν κατὰ τοῦ Σωκράτους γραφήν. Ἦτο λοιπὸν πολὺ φυσικὸν ὅτι ὁ ἄσημος ποιητὴς ἐπεχείρησε πρὸ παντὸς νὰ καταρρίψῃ πάσῃ τοῦ λόγου δυνάμει τὴν μομφὴν ἐκείνην, πρὸς τὴν ὁποίαν ἀπὸ χαρακτῆρος ἦσαν εὔπιστοι οἱ Ἀθηναῖοι, καὶ νὰ ἐξάρῃ τὰ ἀκραιφνῆ πρὸς τὴν πόλιν αἰσθήματα αὐτοῦ. Ὑπέδειξεν ὅθεν ὅτι ἡ ὑπόστασις τῆς πόλεως ἐκλονεῖτο διὰ τῆς διδασκαλίας τοῦ Σωκράτους, καὶ ὅτι αὐτὸς ἐφιλοδόξει νὰ γίνῃ πρόμαχος καὶ ἀναστηλωτὴς τῶν καταρρεόντων θεσμῶν.

Ἡ βάσις ἐφ' ἧς ἐστήριξεν ὁ Μέλητος τὴν ἀγόρευσιν αὐτοῦ, ἦτο τὸ ἀδίκημα τῆς ἀσεβείας. Εἶναι ἀληθὲς ὅτι ὑπὸ οὐδεμιᾶς μαρτυρίας ἐπιβεβαιοῦται ἡ γνώμη αὕτη, οὐχ ἧττον εἶναι πιθανωτάτη, διότι καὶ ὁ νόμος καὶ τὰ δικαστικὰ ἔθιμα ἐπέβαλλον εἰς τὸν κυρίως κατήγορον νὰ ρυθμίσῃ τὴν κατηγορίαν αὐτοῦ συμφώνως πρὸς τὸ ἐν τῇ γραφῇ καταγγελλόμενον κύριον ἀδίκημα. Συχνάκις εὑρίσκομεν εἰς τοὺς λόγους τῶν Ἀθηναίων ρητόρων δριμείας διαμαρτυρίας διότι ὁ ἀντίπαλος παραβαίνων τὸν νόμον κατηγόρει ἔξω τῆς γραφῆς. Δυνάμεθα λοιπὸν νὰ εἰκάσωμεν ὅτι ἐκ τῶν δύο ἀδικημάτων, ἅτινα ἀνεφέροντο ἐν τῇ κατὰ τοῦ Σωκράτους ἀντωμοσίᾳ, ὁ Μέλητος ἐξῆρε μᾶλλον τὸ πρῶτον[3] καὶ

[1] Βλ. ἀνωτ. 91, 102.

[2] «Πριάμενος τὸν ἐπὶ δραχμῇ πάντα ἂν ποιήσαντα Μέλητον». ΛΙΒΑΝ. Σωκρ. Ἀπολογ. 29.

[3] Τὴν γνώμην ὅτι ὁ Μέλητος ἀνέπτυξε μᾶλλον τὴν κατηγορίαν τῆς ἀσεβείας εὑρίσκω καὶ παρὰ τῷ GROTE ὅστις γράφει (History of Greece VIII 276): «As there were three distinct accusers to speak against Sokratês, so we may reasonably suppose that they would concert beforehand on what topics each should insist; Melêtus undertaking that which related to religion, while Anytus and Lykon would dwell on the political grounds of attack». Ὅτι ἡ πολιτικὴ ὄψις τοῦ ἀδικήματος ἦτο ἀνα-

ἐξ αὐτοῦ ὁρμώμενος ἐζωγράφησε διὰ μελανῶν χρωμάτων τὰ ὀλέθρια διὰ τὴν πολιτείαν ἐπακόλουθα τῆς ἀσεβείας τοῦ φιλοσόφου. Τὴν διαφθορὰν τῶν νέων ἔθιξεν ἴσως ἄκρῳ μόνον δακτύλῳ, ἀφεὶς τὴν περαιτέρω αἰτιολογίαν τοῦ ἀδικήματος τούτου εἰς τὸν Ἄνυτον, ὅστις ἕνεκα τῆς ὡρίμου ἡλικίας καὶ τῆς ἰδιότητος αὐτοῦ ὡς πατρός, τοῦ ὁποίου ὁ υἱὸς εἶχεν ἤδη ὑποστῇ τὴν ἐπίδρασιν τῆς Σωκρατικῆς διδασκαλίας, ἦτο πρὸς τοῦτο μᾶλλον ἐνδεδειγμένος τοῦ νεαροῦ καὶ πιθανῶς ἀγάμου ποιητοῦ. Ὅτι δὲ ὁ Μέλητος οὐδαμῶς ἢ ἀκροθιγῶς μόνον ἐπελήφθη τοῦ θέματος τῆς διαφθορᾶς τῶν νέων, δυνάμεθα νὰ συμπεράνωμεν ἐκ τῆς μακρᾶς σειρᾶς τῶν περιφήμων ἐκείνων ἐρωτήσεων, ἃς ἐντέχνως ὁ Σωκράτης ὑπέβαλεν εἰς αὐτὸν ἵνα διαλευκάνῃ δῆθεν τὰ σημεῖα ἅτινα ἀφῆκε σκοτεινὰ ἡ κατηγορητήριος ἀγόρευσις[1], κυρίως ὅμως ἵν' ἀποδείξῃ ἐν τέλει τὸν νεαρὸν κατήγορον παραλογιζόμενον καὶ παίζοντα ἐν οὐ παικτοῖς.

Ἡ ἀγόρευσις τοῦ ἀσήμου τῆς πόλεως προμάχου καταγγέλλοντος ὡς ἐπικίνδυνον στοιχεῖον ἄνδρα πρεσβύτην οὗτινος τὴν ἀρετὴν καὶ τὴν δικαιοσύνην θὰ διεκήρυττον καὶ αἱ πέτραι τῶν Ἀθηνῶν ἐὰν εἶχον φωνήν, ἄνδρα δι' ὅλου τοῦ μακροῦ βίου διδάξαντα τὴν ἐπιμέλειαν τῆς ψυχῆς, ἐνασκήσαντα ἀείποτε τὸ δίκαιον καὶ τὸ ὀρθόν, καὶ ἐπανειλημμένως λαβόντα τὰ ὅπλα πρὸς ἄμυναν τῆς πατρίδος, ὑπῆρξεν, ὡς φαίνεται, οἰκτρὰ ἀποτυχία τῆς κατηγορίας. Ὁ Σωκράτης ὑποδεικνύει τοῦτο ἐν τῇ δευτέρᾳ αὐτοῦ ἀγορεύσει, λέγων ὅτι ἐὰν δὲν συμμετεῖχον τοῦ ἀγῶνος ὁ Ἄνυτος καὶ ὁ Λύκων, οὐδὲ τὸ πέμπτον τῶν ψήφων θὰ ἐλάμβανεν ὁ Μέλητος[2] καὶ θὰ κατεδικάζετο ἑπομένως εἰς πληρωμὴν τῶν χιλίων δραχμῶν ἃς ἐπέβαλλεν ὁ νόμος τῆς πόλεως.[3]

Τὰ περίεργα βλέμματα τῶν δικαστῶν καὶ τῶν ἔξω τῆς κιγκλίδος θεωμένων συνεκεντρώθησαν ἤδη πρὸς ἓν σημεῖον τῆς

ποσπάστως συνδεδεμένη πρὸς τὴν διαφθορὰν τῶν νέων δὲν χρῄζει, νομίζω, ἰδιαιτέρας ἀποδείξεως.

[1] ΠΛΑΤΩΝ. Ἀπολογ. XII (24d) ἑ.

[2] ΠΛΑΤΩΝ. Ἀπολογ. XXV (36b).

[3] Βλ. ἀνωτ. 91, 149.

ἐξέδρας, ἐπὶ τῆς ὁποίας προέβαινε βραδέως πρὸ στιγμῆς ἐγερθεὶς ὁ Ἄνυτος. Ὑπὸ τὸν γενικὸν ψίθυρον παρῆλθεν ἐπὶ τὸ βῆμα ὁ βυρσοδέψης καὶ τέως στρατηγός. Δὲν ἦτο ἡ πρώτη φορὰ καθ' ἣν ἐνεφανίζετο ἐνώπιον τῶν Ἀθηναίων. Καὶ τόλμης δὲν ἐστερεῖτο καὶ πεῖραν εἶχε μακρὰν καὶ τὰς ἀδυναμίας τοῦ πλήθους ἐγνώριζε νὰ κολακεύῃ. Ἐν τούτοις ἴχνη ἀορίστου ἀνησυχίας ἐπλανῶντο ἐπὶ τῆς ἐκφραστικῆς ἐκείνης φυσιογνωμίας. Ὁ ἀγὼν δὲν ἐφαίνετο ἐξησφαλισμένος, ἡ δὲ ἀποτυχία τοῦ Μελήτου καθίστα τὴν θέσιν τῶν συνηγόρων δυσχερεστέραν. Ἴσως πρὸς στιγμὴν μετεμελήθη διότι δὲν παρουσιάσθη αὐτὸς εὐθὺς ἐξ ἀρχῆς ὡς κύριος κατήγορος, ὑπὸ τὸ κράτος δὲ συγκρουομένων αἰσθημάτων ἤρξατο ἀγορεύων. Ἡ νίκη ἐξηρτᾶτο ἐκ τῆς ἀγορεύσεως ἐκείνης!

Τί ἀκριβῶς εἶπεν ὁ Ἄνυτος δὲν γνωρίζομεν μετὰ βεβαιότητος. Δυνάμεθα ὅμως ν' ἀποκαταστήσωμεν τὰ κύρια σημεῖα τοῦ λόγου αὐτοῦ ἔχοντες ὡς βάσιν τὰ Ἀπομνημονεύματα τοῦ Ξενοφῶντος,[1] ἐπικουρικῶς δὲ καὶ τὴν Ἀπολογίαν τοῦ Λιβανίου.

Ὑπέδειξα ἀνωτέρω[2] ὅτι ὁ Ξενοφῶν ἐλέγχων τὸν κατήγορον εἶχεν ὑπ' ὄψιν ἕνα τῶν πραγματικῶν κατηγόρων, προφανῶς δὲ τὸν Ἄνυτον. Οὗτος ἦτο ἡ ψυχὴ τοῦ ἀγῶνος, καὶ ὁ λόγος αὐτοῦ ὑπῆρξεν ἀναντιρρήτως ὁ ἰσχυρότατος. Ἄλλως τε τὰ ἐπιχειρήματα ἅτινα ἀντικρούει ὁ Ξενοφῶν, σαφηνίζουσιν ἀρκούντως τὸ δεύτερον μέρος τῆς κατηγορίας, τὴν διαφθορὰν τῶν νέων, καὶ δὲν εἶναι δυνατὸν ν' ἀποδοθῶσιν εἰς τὸν Μέλητον ὅστις δὲν εἶχε διαλευκάνει τὸ ζήτημα τοῦτο, ὡς ἐξάγεται ἐκ τῶν σχετικῶν ἐρωτήσεων τοῦ Σωκράτους.[3] Ἐπικύρωσιν τῆς γνώμης μου εὑρίσκω ἐν τῇ Ἀπολογίᾳ τοῦ Λιβανίου. Ἐν τῷ ἐκτενεῖ καὶ ὡραίῳ τούτῳ ῥητορικῷ δοκιμίῳ φέρεται ὡς συνήγορος τοῦ Σωκράτους εἷς ἐκ τῶν ἀφωσιωμένων αὐτῷ φίλων, ὅστις ἀπολογούμενος ὑπὲρ τοῦ φιλοσόφου μετὰ δυνάμεως λόγου καὶ δριμύτητος γλώσσης, καταρρίπτει ἓν πρὸς ἓν

[1] Πρβ. DOERING Geschichte I 418 ἑ.

[2] Βλ. ἀνωτ. 153[2].

[3] ΠΛΑΤΩΝ. Ἀπολογ. XII (24d) ἑ.

τὰ ἐπιχειρήματα τῆς κατηγορίας. Ἀλλὰ τὰ ἐπιχειρήματα ταῦτα,[1] ἀποδιδόμενα ὑπὸ τοῦ Λιβανίου ὀνομαστὶ εἰς τὸν Ἄνυτον, συμπίπτουσι κατὰ μέγα μέρος πρὸς τὰ τῶν Ἀπομνημονευμάτων τοῦ Ξενοφῶντος, ἕνεκα δὲ τῆς συμπτώσεως ταύτης οἱ πλεῖστοι τῶν φιλολόγων ἐθεώρησαν τὴν κατηγορίαν τοῦ Πολυκράτους κοινὴν πηγὴν τῶν δύο εἰρημένων συγγραφῶν. Εἰς ταύτην ὀφείλω ν' ἀφιερώσω ἐνταῦθα ὀλίγας λέξεις διότι ὑπῆρξεν ἀφορμὴ μεγάλης ἐπιστημονικῆς ἔριδος.

Τὴν πρώτην μαρτυρίαν περὶ κατηγορίας γραφείσης ὑπὸ τοῦ Πολυκράτους παρέχει ὁ Ἰσοκράτης,[2] χωρὶς νὰ ὑποδείξῃ ὅμως ἂν ὁ λόγος ἦτο ἐναγώνιος, τουτέστιν ἐκ τῶν ἐπὶ δικαστηρίου ἀπαγγελθέντων. Τοῦτο ὑπαινίσσεται ὅμως ὁ Κοϊντιλιανός ἱστορῶν ὅτι τὴν κατηγορίαν τοῦ Ἀνύτου συνέγραψεν ὁ Πολυκράτης.[3] Τὴν μαρτυρίαν ταύτην, ὑπὲρ ἧς συνηγορεῖ καὶ ἡ σύμπτωσις τῶν ἐν ταῖς Ἀπολογίαις τοῦ Ξενοφῶντος καὶ τοῦ Λιβανίου ἐπιχειρημάτων τῆς κατηγορίας, ἐπιβεβαιοῦσιν ὁ Διογένης,[4] ὁ Αἰλιανὸς[5] καὶ ὁ Θεμίστιος.[6] Ἡ εἴδησις αὕτη ἄλλως τε ἀνταποκρίνεται πληρέστατα πρὸς τὰς συνηθείας τῶν χρόνων ἐκείνων καθ' οὓς οἱ πλεῖστοι τῶν ἐπὶ δι-

1 ΛΙΒΑΝ. Σωκρ. Ἀπολογ. 54, 62, 86 ἑ., 93, 127, 136.

2 ΙΣΟΚΡ. Βούσιρις XI 4 ἑ. (222 ἑ.).

3 QUINTILIAN. Instit. orator. II 17 4: «Equidem illos, qui contra disputaverunt, non tam id sensisse, quod dicerent, quam exercere ingenia materiae difficultate credo voluisse, sicut Polycraten, cum Busirim laudaret et Clytaemnestram: quamquam is, quod his dissimile non est, composuisse orationem, quae esset habita contra Socratem, dicitur.»

4 ΔΙΟΓ. ΛΑΕΡΤ. II 5 38· «Συνέγραψε δὲ τὸν λόγον Πολυκράτης ὁ σοφιστής, ὥς φησιν Ἕρμιππος, ἢ Ἄνυτος, ὥς τινες.»

5 ΑΙΛΙΑΝ. Ποικ. Ἱστορ. XI 10· «Οὗτος δὲ Πολυκράτης καὶ τὴν κατηγορίαν ἔγραψε τὴν κατὰ Σωκράτους.»

6 ΘΕΜΙΣΤ. XXIII 296c (ed. DINDORF, Lips. 1832)· «Ὑπὸ τοῦ λόγου, ὃν ξυνέγραψε Πολυκράτης, Ἄνυτος δὲ ἐμισθώσατο.» Καὶ ὁ ἄδηλος συγγραφεὺς τῆς Ὑποθέσεως τοῦ Βουσίριδος ἀναφέρει ὅτι Πολυκράτης «ἐστὶν ὁ παρασχὼν τὸν λόγον τῆς κατηγορίας Σωκράτους τοῖς περὶ Ἄνυτον καὶ Μέλητον, ἵνα κατηγορηθεὶς ἀποθάνῃ.»

καστηρίου ἀπαγγελλομένων λόγων συνετάσσοντο ὑπὸ εἰδικῶν λογογράφων. Τὸ φιλόδικον τὸ Ἀθηναϊκοῦ λαοῦ εἶχε καταστήσει τότε τὴν λογογραφίαν λίαν προσοδοφόρον ἐπάγγελμα.

Τὰς ἱστορικὰς ὅμως ταύτας μαρτυρίας ἐκλόνησε κριτική τις παρατήρησις τοῦ Φαβωρίνου καθ' ἣν ὁ λόγος τοῦ Πολυκράτους δὲν εἶναι γνήσιος, διότι μνημονεύεται ἐν αὐτῷ ἡ ἀνέγερσις τῶν τειχῶν ἐπὶ τοῦ Κόνωνος, γενομένη ἔτη ἓξ μετὰ τὴν τελευτὴν τοῦ Σωκράτους.[1] Ἀλλ' ἡ ὀρθὴ κατ' ἀρχὴν σκέψις τοῦ Φαβωρίνου παρηρμηνεύθη δυστυχῶς καὶ ἔδωκεν ἀφορμὴν εἰς ἐσφαλμένα συμπεράσματα. Διότι δι' αὐτῆς δὲν αἴρεται τὸ γεγονὸς αὐτὸ καθ' ἑαυτό, ὡς ἰσχυρίσθησάν τινες, ἀλλ' ἀποδεικνύεται ἁπλῶς ὅτι ἡ κατὰ τοὺς χρόνους ἐκείνους διαδεδομένη καὶ εἰς τὸν Πολυκράτη ἀποδιδομένη κατηγορία δὲν ἦτο, κατὰ τὴν γνώμην τοῦ Φαβωρίνου, ἡ πραγματική, δηλονότι ὁ ὑπὸ τοῦ Πολυκράτους συγγραφεὶς καὶ ὑπὸ τοῦ Ἀνύτου ἀπαγγελθεὶς ἐναγώνιος λόγος.

Πρὸς λύσιν λοιπὸν τοῦ ζητήματος τούτου ἐγένετο ἀσπαστὴ ἡ εἰκασία, ὅτι ὁ Πολυκράτης, πολλὰ ἔτη μετὰ τὴν δίκην, εἰς ἀπάντησιν ἴσως διαφόρων Ἀπολογιῶν αἵτινες ἐκυκλοφόρουν ἐλευθέρως ὑπὲρ τοῦ Σωκράτους καὶ διέθετον τὴν δημοσίαν γνώμην δυσμενῶς κατὰ τῶν ἀρχαίων κατηγόρων, συνέγραψε νέαν κατηγορίαν[2] ἣν εἶχεν ὑπ' ὄψιν ὁ Φαβωρῖνος καὶ ἥτις βραδύτερον, κατὰ τὴν ἐπικρατοῦσαν γνώμην, ὑπῆρξεν ἡ πηγὴ τῆς Ἀπολογίας τοῦ Λιβανίου.[3]

Ἀλλὰ καὶ ἂν γίνῃ δεκτὴ ἡ γνώμη ὅτι ὁ Πολυκράτης συνέγραψε δύο κατηγορίας, τὴν ὑπὸ τοῦ Ἀνύτου ἀπαγγελθεῖσαν καὶ τὴν ὑπὸ τοῦ Ἰσοκράτους καὶ τοῦ Φαβωρίνου μνημονευομένην, οὐδεμία ὑπάρχει ἀμφιβολία ὅτι ἡ δευτέρα ἦτο κατὰ τὸ μᾶλλον καὶ ἧττον συγγενὴς πρὸς τὴν πρώτην, ἑπομένως καὶ τὰ ἐκ τῆς

[1] Διογ. Λαερτ. ΙΙ 5 39.

[2] Doering Lehre 107 ἑ. Busse 228.

[3] Ὁ Hirzel (241 ἑ.) δέχεται μίαν καὶ μόνην κατηγορίαν τοῦ Πολυκράτους.

δευτέρας εἰλημμένα ἐπιχειρήματα, ἅτινα βασανίζει καὶ ἀναιρεῖ ὁ Λιβάνιος, ἀποτελοῦσιν εὐπρόσδεκτον καὶ σπουδαίαν συμβολὴν πρὸς ἐπανόρθωσιν τῶν κυριωτέρων σημείων τῆς ἀγορεύσεως τοῦ Ἀνύτου.[1]

Συμφώνως πρὸς τὰ ἀνωτέρω φρονῶ ὅτι προσεγγίζομεν μάλιστα πρὸς τὴν ἱστορικὴν ἀλήθειαν ἐὰν εἰκάσωμεν ὅτι ὁ Ἄνυτος ἐστήριξεν ἐπὶ τῶν ἑπομένων περίπου βάσεων τὴν κατηγορίαν. Ἐν πρώτοις ἰσχυρίσθη, ὡς εἶναι λίαν πιθανόν, ὅτι ὁ Σωκράτης ἦτο μισόδημος διότι διακηρύσσων ἀνόητον τὸν θεσμὸν τῆς διὰ κυάμου ἐκλογῆς τῶν ἀρχόντων, τὸν φέροντα ἐπὶ τὰς δημοσίας ἀρχὰς ἄνδρας μὴ κεκτημένους τὰς ἀναγκαίας γνώσεις καὶ τὴν ἀπαραίτητον πεῖραν, δυναμένους ἄρα νὰ προξενήσωσι πολλὰ κακὰ εἰς τὴν πόλιν, καθίστα τοὺς νέους βιαίους καὶ καταφρονητὰς τῶν κειμένων νόμων καὶ τῆς καθεστώσης πολιτείας.[2] Ὁ ἰσχυρισμὸς οὗτος τῆς κατηγορίας προβαλλόμενος ἐνώπιον δικαστῶν ὁριζομένων ἐπίσης διὰ κλήρου, ἦτο ὁμολογουμένως οὐχὶ ἄστοχος ὑπὸ ψυχολογικὴν ἔποψιν. Δι' αὐτοῦ ἦτο δυνατὸν νὰ θηρευθῶσιν αἱ ψῆφοι τῶν ἁπλοϊκωτέρων, εἰς πολλοὺς τῶν ὁποίων ἐπῆλθεν ἴσως αὐθόρμητος ἡ σκέψις ὅτι αἱ ἀνατρεπτικαὶ ἀρχαὶ τοῦ Σωκράτους περὶ τοῦ τρόπου τῆς ἐκλογῆς τῶν ἀρχόντων ἦσαν ὄντως ἐπικίνδυνοι, διότι ἡ ἐπικράτησις αὐτῶν θὰ ἐκλόνει ἀναντιρρήτως τὰ ἀπαράγραπτα δικαιώματα τοῦ πλήθους καὶ θὰ ἔθετε τέρμα εἴς τε τὰ δικαστικὰ δικαιώματα τοῦ ὄχλου καὶ τὸ συμπαρομαρτοῦν περιοδικὸν εἰσόδημα τῶν τριῶν ὀβολῶν.

Περαιτέρω ὁ Ἄνυτος πρὸς ἀπόδειξιν τῆς ἐμμέσου μέν, ἀλλ' ὀλεθρίας ἐπὶ τὴν πολιτείαν ἐπιδράσεως τοῦ Σωκράτους, ἐμνημόνευσε δύο ὁμιλητὰς αὐτοῦ, Κριτίαν τὸν Καλλαίσχρου καὶ Ἀλκι-

[1] Πρβ. παρεμφερεῖς σκέψεις παρὰ τῷ DOERING Lehre 107 ἑ. Καὶ ὁ BUSSE (229) παραδέχεται τὴν Ἀπολογίαν τοῦ Λιβανίου ὡς ἔμμεσον πηγὴν πρὸς ἀποκατάστασιν τῶν ἐναγωνίων λόγων τῶν κατηγόρων.

[2] ΞΕΝΟΦ. Ἀπομνημ. I 2, 12, ΛΙΒΑΝ. Σωκρ. Ἀπολογ. 136.

βιάδην τὸν Κλεινίου,[1] ὧν ὁ μὲν ἐγένετο ἐν τῇ ὀλιγαρχίᾳ πλεονεκτίστατος καὶ βιαιότατος, ὁ δὲ ἐν τῇ δημοκρατίᾳ ἀκρατέστατος καὶ ὑβριστότατος.[2] Καὶ ἐνταῦθα εἶναι προφανὴς ὁ ψυχολογικὸς σκοπὸς τῆς κατηγορίας. Ὁ Κριτίας ὑπῆρξε πράγματι ὁ τυραννικώτατος τῶν Τριάκοντα, μὴ ὀκνῶν νὰ βαδίσῃ ἐπὶ πτωμάτων πρὸς κορεσμὸν τῆς ἀχαλινώτου φιλοδοξίας ὑφ' ἧς κατείχετο, ὁ δὲ Ἀλκιβιάδης δι' ἀκατονομάστου αὐθαδείας καὶ βιαιότητος εἶχε προκαλέσει πολλάκις δημόσια σκάνδαλα· ὁ ἀσεβὴς ἐμπαιγμὸς τῶν Ἐλευσινίων μυστηρίων καὶ ὁ ἀκρωτηριασμὸς τῶν Ἑρμῶν[3] ἀπεδίδοντο εἰς αὐτὸν καὶ εἰς τὰ πειθήνια αὐτοῦ ὄργανα. Ἐν πάσῃ δὲ περιπτώσει ἀμφότεροι εἶχον δυσαρεστήσει τοὺς πολίτας καὶ καταστήσει δυστυχεῖς πολλὰς ἐντίμους οἰκογενείας. Ἴσως μεταξὺ τῶν πεντακοσίων δικαστῶν, ἐσκέφθη ὁ Ἄνυτος, ὑπῆρχόν τινες ἐκ τῶν δυσηρεστημένων, παρὰ τοῖς ὁποίοις ἡ ὑπόμνησις τῶν κακιῶν τοῦ Κριτίου καὶ τοῦ Ἀλκιβιάδου θὰ διήγειρεν αἰσθήματα ἀντιπαθείας κατὰ τοῦ Σωκράτους, ὡς ἠθικοῦ τρόπον τινὰ αὐτουργοῦ τῶν ἀδικημάτων τῆς μισητῆς ἐκείνης δυάδος.

Ὁ Ἄνυτος προϊὼν ἰσχυρίσθη πιθανώτατα ὅτι ὁ Σωκράτης διαφθείρει τοὺς νέους παρερμηνεύων τοὺς λόγους τῶν διαπρεπεστάτων ποιητῶν καὶ διδάσκων ἔργα πονηρὰ καὶ ἀνήθικα.[4] Οὕτως ἐμέμψατο τοῦ φιλοσόφου ὅτι ἐκ τοῦ στίχου τοῦ Ἡσιόδου

«ἔργον οὐδὲν ὄνειδος ἀεργίη δὲ τ' ὄνειδος»[5]

συνήγαγε δῆθεν τὸ συμπέρασμα ὅτι πᾶν ἔργον εἴτε δίκαιον εἴτε ἄδικον, εἴτ' ἀγαθὸν εἴτ' αἰσχρόν, ἦτο ἐπιτετραμμένον κατὰ τὸν

[1] ΞΕΝΟΦ. Ἀπομνημ. I 2 9, ΛΙΒΑΝ. Σωκρ. Ἀπολογ. 54.

[2] Ὅτι ἐγένετο μνεία τῆς δυάδος ταύτης ἐξάγεται, παρὰ τὰ ἐπιχειρήματα τῶν ἀντιφρονούντων, ἐκ τῶν λόγων αὐτοῦ τοῦ Σωκράτους (ΠΛΑΤΩΝ. Ἀπολογ. XXI, 33a)· «οὐδενὶ πώποτε ξυγχωρήσας οὐδὲν παρὰ τὸ δίκαιον οὔτε ἄλλῳ οὔτε τούτων οὐδενί, οὓς οἱ διαβάλλοντες ἐμέ φασιν ἐμοὺς μαθητὰς εἶναι.»

[3] Βλ. ἀνωτ. 27 καὶ 116 ἑ.

[4] ΞΕΝΟΦ. Ἀπομνημ. I 2 56 ἑ., ΛΙΒΑΝ. Σωκρ. Ἀπολογ. 62 ἑ.

[5] ΗΣΙΟΔ. Ἔργα καὶ ἡμέραι 311.

ποιητήν.[1] Τὸ χονδροειδὲς τοῦτο σόφισμα τῆς κατηγορίας δὲν ἐτίμα βεβαίως τὴν νοημοσύνην τῶν Ἀθηναίων δικαστῶν πρὸς οὓς ἀπηυθύνετο.

Εὐστοχώτερος ὑπῆρξεν ἀναμφιβόλως — ὑπὸ ψυχολογικὴν ἔποψιν — ὁ ἰσχυρισμὸς τοῦ Ἀνύτου ὅτι ὁ Σωκράτης ἠκούσθη ποτὲ ἐπαινῶν τὴν διαγωγὴν τοῦ Ὀδυσσέως τοὺς μὲν βασιλεῖς παραινοῦντος διὰ τοῦ λόγου, παίοντος δὲ τοὺς ἀστοὺς καὶ τοὺς πένητας.[2] Ἡ μομφὴ αὕτη, ἂν πραγματικῶς ἐλέχθη ὑπὸ τοῦ κατηγόρου ἢ τῶν συνηγόρων, ὡς ἀναφέρουσιν ὁ Ξενοφῶν καὶ ὁ Λιβάνιος,[3] ἦτο ὁμολογουμένως ἱκανὴ νὰ θίξῃ τὴν φιλαυτίαν τῶν μελῶν τοῦ δικαστηρίου, ἀποτελουμένου ἐξ ἀστῶν, καὶ νὰ διεγείρῃ αἰσθήματα ὀργῆς καὶ ἀγανακτήσεως κατὰ τοῦ Σωκράτους.

Τὸ ὀξύτερον βέλος ὅπερ ἐφύλαττεν ὁ Ἄνυτος ἐν τῇ φαρέτρᾳ τῆς κατηγορίας, ἐξετοξεύθη τελευταῖον. Ἐξ αὐτοῦ ἐξηρτῶντο αἱ μεγαλύτεραι πιθανότητες τῆς ἐπιτυχίας τοῦ ἀγῶνος. Ο Ἄνυτος διὰ τοῦ τελευταίου ἐπιχειρήματος ἠθέλησε νὰ κρούσῃ τὴν εὐπαθεστέραν χορδὴν ἐν τῇ ψυχῇ τῶν Ἀθηναίων δικαστῶν καταγγέλλων τον φιλόσοφον ὅτι ἐκλόνει τὸ κῦρος τῆς πατρικῆς ἐξουσίας. Ἰσχυρίσθη λοιπὸν περὶ τὸ τέλος τῆς ἀγορεύσεως αὐτοῦ ὅτι ὁ Σωκράτης προέτρεπε τοὺς νέους νὰ προπηλακίζωσι τοὺς ἰδίους πατέρας καὶ ἐδίδασκεν αὐτοὺς ὅτι διὰ τῆς παιδείας σοφώτεροι τῶν πατέρων καθιστάμενοι, δικαιοῦνται κατὰ τὸν νόμον νὰ εἰσάγωσιν αὐτοὺς εἰς τὸ δικαστήριον ἐπὶ παρανοίᾳ «τεκμηρίῳ τούτῳ χρώμενος, ὡς τὸν ἀμαθέστερον ὑπὸ τοῦ σοφωτέρου νόμι-

[1] Ὁ ΛΙΒΑΝ. Σωκρ. Ἀπολογ. 87 ἀναφέρει καὶ ἕτερον στίχον, τὸν τοῦ Πινδάρου «ὑπερτάτῃ χειρὶ βιάζεται τὸ δίκαιον», οὕτινος τὴν κακὴν ὑπὸ τοῦ Σωκράτους χρῆσιν ἐμέμψατο ὁ κατήγορος.

[2] ΟΜΗΡ. Ἰλ. Β 188 ἑ., 198 ἑ.:

«Ὅντινα μὲν βασιλῆα καὶ ἔξοχον ἄνδρα κιχείη,
τὸν δ' ἀγανοῖς ἐπέεσσιν, ἐρητύσασκε παραστάς·..
ὃν δ' αὖ δήμου ἄνδρα ἴδοι βοόωντά τ' ἐφεύροι,
τὸν σκήπτρῳ ἐλάσασκεν ὁμοκλήσασκέ τε μύθῳ.»

[3] ΞΕΝΟΦ. Ἀπομνημ. I 2 58, ΛΙΒΑΝ. Σωκρ. Ἀπολογ. 96 ἑ.

μον εἴη δεδέσθαι».[1] Τὸ ἐπιχείρημα ἦτο τοιοῦτον, ὥστε νὰ ἐμβάλῃ δακεθύμους σκέψεις εἰς πάντα Ἀθηναῖον πατέρα. Ἴσως μάλιστα αἱ πρόσφατοι ἐντυπώσεις ἐκ τῆς γραφῆς παρανοίας ἣν ὁ Ἰοφῶν εἶχεν ὑποβάλει κατὰ τοῦ πατρὸς αὐτοῦ Σοφοκλέους, καθίστων τὸ ἐπιχείρημα τοῦτο ἠχηρότερον εἰς τὰς ἀκοὰς τῶν δικαστῶν.

Ἀφ' οὗ ὁ Ἄνυτος ἀνέπτυξε διὰ μακρῶν τὰ σημεῖα τῆς κατηγορίας[2] κατέληξεν εἰς τὸ στυγερὸν συμπέρασμα·[3]

— Ἢ δὲν ἔπρεπεν ἐξ ἀρχῆς, εἶπε πρὸς τοὺς δικαστάς, νὰ εἰσέλθῃ ἐνταῦθα ὁ Σωκράτης ἢ ἀφ' οὗ εἰσῆλθε, πρέπει νὰ καταδικασθῇ εἰς θάνατον, διότι ἐὰν ἀθωωθῇ οἱ υἱοὶ ὑμῶν ἑπόμενοι τῇ διδασκαλίᾳ αὐτοῦ θὰ διαφθαρῶσι τελείως.

Μετὰ τὴν ἀγόρευσιν τοῦ Ἀνύτου παρῆλθεν ἐπὶ τὸ βῆμα ὁ Λύκων. Καίπερ ῥήτωρ ἐξ ἐπαγγέλματος ὡμίλησε τελευταῖος· ἦτο προφανῶς ὁ πέμπτος τροχὸς τῆς κατηγορίας. Ἅπαξ μόνον ἀξιοῦται μνείας ἐν τῇ Ἀπολογίᾳ. Ἀσήμαντος, ὡς ὁ ἴδιος, ὑπῆρξε καὶ ὁ λόγος τὸν ὁποῖον ἐξεφώνησε. Δὲν ὑπάρχει περὶ αὐτοῦ οὐδ' ἡ ἐλαχίστη ἱστορικὴ εἴδησις.

Ἐὰν θελήσῃ τις νὰ ἐξετάσῃ μετὰ μείζονος προσοχῆς τὸ σύνολον τῶν ἀνωτέρω ἐκτεθειμένων στοιχείων τῆς κατηγορίας, θὰ ἐξακριβώσῃ μετ' ἀπορίας, ὅτι ἐν ᾧ τὸ κύριον ἀδίκημα, δι' ὃ κατηγορήθη ὁ Σωκράτης, ἦτο ἡ ἀσέβεια πρὸς τοὺς θεοὺς τῆς πόλεως, ἡ ἐπὶ δικαστηρίου ἀνάπτυξις τῆς κατηγορίας παρουσίασεν ἀπροσδοκήτως ἄλλην εἰκόνα. Τὸ ἀδίκημα τῆς ἀσεβείας ἐτέθη παραδόξως ἐν δευτέρᾳ μοίρᾳ καὶ ἡ κατηγορία περιεστράφη μᾶλλον

[1] ΞΕΝΟΦ. Ἀπομνημ. I 2 49.

[2] Ταῦτα κατατάσσει ὁ MENZEL (41) εἰς τέσσαρας κατηγορίας· διάδοσιν θρησκευτικῶν καινοτομιῶν, κλονισμὸν τοῦ πατρικοῦ κύρους, ἀποτροπὴν τῶν νέων ἀπὸ πάσης ὠφελίμου ἐργασίας καὶ περιστολὴν τῶν διαθέσεων αὐτῶν πρὸς πολιτικὴν δρᾶσιν. Τὴν κατάταξιν ταύτην εὑρίσκει ὁ MENZEL σύμφωνον πρὸς τὸ πνεῦμα τῶν χρόνων ἐκείνων, ἐπιδιῶκον ἀναζωπύρησιν τοῦ θρησκευτικοῦ αἰσθήματος, σύσφιγξιν τῶν οἰκογενειακῶν δεσμῶν, οἰκονομικὴν ἀναγέννησιν καὶ ἀνόρθωσιν τοῦ πολιτικοῦ φρονήματος.

[3] ΠΛΑΤΩΝ. Ἀπολογ. XVII (29c).

περὶ τὴν διαφθορὰν τῶν νέων. Εἶναι ἄρά γε τυχαῖον τὸ γεγονὸς τοῦτο ἢ ἔχει βαθυτέραν τινὰ σημασίαν; Ἀποκλίνω νὰ παραδεχθῶ μᾶλλον τὸ δεύτερον.

Οἱ κατήγοροι μετὰ τὴν ἐπίδοσιν τῆς γραφῆς τοῦ Μελήτου ἐσχημάτισαν πιθανῶς τὴν γνώμην ἐκ ποικίλων ἐξωδίκων τεκμηρίων καὶ ἐκ τῶν δημοσίων ἴσως συζητήσεων, ὅτι οἱ δικασταὶ δὲν θὰ ἐπείθοντο εὐκόλως νὰ καταδικάσωσιν εἰς θάνατον τὸν γέροντα φιλόσοφον ἐπὶ ἀσεβείᾳ, ἀφ' οὗ μάλιστα ἦτο πασίγνωστον ὅτι ὁ Σωκράτης καὶ κατ' ἰδίαν καὶ εἰς τοὺς κοινοὺς τῆς πόλεως βωμοὺς ἐτέλει τὰς νενομισμένας θυσίας καὶ τῇ μαντικῇ ἐχρῆτο, ὅπως καὶ οἱ λοιποὶ Ἀθηναῖοι.[1] Ἄλλως τε καθ' ὃν χρόνον τὸ παλαιὸν κλέος τοῦ Διός, ὡς ἐξάγεται ἐκ τῶν κωμῳδιῶν τοῦ Ἀριστοφάνους, εἶχε κλονηθῆ ἐν τῇ συνειδήσει τῶν Ἀθηναίων, τὸ δὲ θρησκευτικὸν φρόνημα ἐν γένει ἕνεκα τῶν ἀλλεπαλλήλων πολεμικῶν ἀποτυχιῶν καὶ ἄλλων γεγονότων εἶχε χαλαρωθῆ πολύ,[2] ἐφαίνετο κἄπως ἀπίθανος ἡ ἐπιτυχία τοῦ ἀγῶνος, ἐὰν οὗτος περιωρίζετο μόνον εἰς τὸ ἀδίκημα τῆς ἀσεβείας, ἀφ' οὗ μάλιστα καὶ ἄλλοι φιλόσοφοι εἶχον ἤδη προηγουμένως εἰσαχθῆ εἰς δίκην[3] ἐπὶ ἀσεβείᾳ, οὐδεὶς δ' ἐξ αὐτῶν εἶχε καταδικασθῆ εἰς θάνατον.[4] Πρὸς τούτοις ὑφίστατο ὁ κίνδυνος μὴ ὁ Σωκράτης διὰ πανηγυρικῆς δηλώσεως ἐνώπιον τοῦ δικαστηρίου ἢ διὰ μαρτύρων ἀποδείξῃ τὸν πρὸς τοὺς θεοὺς τῆς πόλεως σεβασμὸν αὐτοῦ καὶ κλονήσῃ αὐτὴν τὴν βάσιν τῆς κατηγορίας, ἐφελκύων πληθὺν ἀθῳωτικῶν ψήφων. Ἕνεκα λοιπὸν τῶν λόγων τούτων ἐπεκράτησε πιθανῶς ἡ γνώμη ὅπως ἡ κατηγορία στηριχθῇ μᾶλλον ἐπὶ τῆς διαφθορᾶς τῶν νέων καὶ ἀποδοθῇ εἰς ταύτην, ἐμμέσως ἄρα εἰς τὸν Σωκράτη, ὅλη ἡ φοβερὰ κακοδαιμονία τῆς πόλεως

[1] Ξενοφ. Ἀπομνημ. I 1 2.

[2] Καὶ αὐτὴ ἡ κωμῳδία συνετέλεσε κατὰ μέγα μέρος ὅπως ὑποσκάψῃ ἔτι μᾶλλον τὰ θεμέλια τῆς θρησκείας. Schoemann Lipsius II[4] 169.

[3] Βλ. ἀνωτ. 121 ἑ.

[4] Περὶ Σωκράτους γράφει ὁ Διογένης· «Καὶ πρῶτος φιλοσόφων καταδικασθεὶς ἐτελεύτα.» Διογ. Λαερτ. II 5 5.

κατὰ τοὺς τελευταίους χρόνους. Ἡ ἔκβασις τῆς δίκης ἀπέδειξεν ὅτι οἱ ὑπολογισμοὶ οὗτοι τῶν κατηγόρων, ἐὰν ἐγένοντο πράγματι, ὡς εἰκάζω, δὲν ἦσαν ἐσφαλμένοι.

Περαίνων τὸ κεφάλαιον τοῦτο δὲν δύναμαι ν' ἀντιπαρέλθω ἐν σιωπῇ σημεῖόν τι τῆς δίκης ὅπερ ἐκπλήσσει πάντα γνωρίζοντα — ἐκ τῶν ἀρχαίων ῥητορικῶν λόγων — τὸν ἀμείλικτον τρόπον καθ' ὃν ἐγίνοντο ἐν Ἀθήναις αἱ ἐπιθέσεις τῶν κατηγόρων. Πᾶσα ἠθικὴ παρεκτροπὴ τοῦ ἀντιπάλου, πᾶσα ὕποπτος εἴδησις οὐ μόνον περὶ τοῦ δημοσίου ἀλλὰ καὶ περὶ τοῦ ἰδιωτικοῦ βίου αὐτοῦ, ἐκακίζετο διὰ δριμυτάτων ἐκφράσεων, μεγαλοποιουμένη δὲ συνήθως ἀπέβαινεν ἥδιστον ἀκρόαμα τοῦ ἀθηναϊκοῦ ὄχλου. Ἀλλ' οἱ κατήγοροι οὐδὲ ἓν ἠθικῶς τρωτὸν σημεῖον κατώρθωσαν νὰ προσαγάγωσιν ἐκ τοῦ παρελθόντος τοῦ Σωκράτους, διότι ἄλλως θὰ ἐγίνετο μνεία καὶ ἀνασκευὴ αὐτοῦ ἐν τῇ ἀπολογίᾳ. Ἡ ἐγκράτεια γλώσσης ἣν ἄκοντες ἠναγκάσθησαν νὰ τηρήσωσιν οἱ κατήγοροι ἀποδεικνύει τρανώτατα πόσον ἄμεμπτος ὑπῆρξεν ὑπὸ πᾶσαν ἔποψιν ὁ μακρὸς βίος τοῦ φιλοσόφου.[1]

IV. Η ΑΠΟΛΟΓΙΑ ΤΟΥ ΣΩΚΡΑΤΟΥΣ

Καὶ ἤδη ἐπέστη ἡ μεγάλη στιγμή.

Ὅλων τῶν βλέμματα στρέφονται τώρα ἀνήσυχα πρὸς τὸν Σωκράτη. Ὁ γέρων φιλόσοφος ἐγείρεται ὅπως ἀπολογηθῇ πρὸς τοὺς συμπολίτας αὐτοῦ. Παρὰ τὸν φόρτον τῶν ἐτῶν καὶ τῆς κατηγορίας τὸ βάρος εὐθαρσῶς καὶ στερρῷ τῷ ποδὶ παρέρχεται ἐπὶ τὸ βῆμα. Ἵσταται ὑπερηφάνως ἐνώπιον ἐκείνων τοὺς ὁποίους πολλάκις ἤλεγξεν ἐν τῷ πρόσθεν χρόνῳ μετὰ δριμύτητος καὶ παρρησίας, τοὺς ὁποίους δὲ ὁ νόμος καὶ ὁ κλῆρος ὥρισαν τὴν

[1] Ὅτι ἡ πρὸς τοὺς εὐφυεῖς ἰδίᾳ νέους συμπάθεια τοῦ Σωκράτους οὐδέποτε ὑπερέβη τοὺς αὐστηροὺς φραγμοὺς τῆς ἠθικῆς οὐδεὶς εὖ φρονῶν ἀμφιβάλλει. ZELLER II, 1^4 69^2. ROECK Der unverf. Sokrates 311. PIAT 242 ἑ. Πρβ. GESNERI, J. Matth., Socrates sanctus paederasta, Trajecti ad Rh. 1769.

ἡμέραν ἐκείνην δικαστὰς τοῦ φιλοσόφου. Ἐὰν ὁ Σωκράτης εἶχε τὸ δικαίωμα τῆς ἐξαιρέσεως, ὅπερ ὁ νόμος δίδει σήμερον εἰς τοὺς κατηγορουμένους ἵνα προστατεύσῃ αὐτοὺς καθ' ὑπόπτων δικαστῶν, πόσους ἆρά γε ἐκ τῶν πεντακοσίων ἐκείνων Ἀθηναίων θὰ ἐδικαιοῦτο νὰ ἀποκλείσῃ;

Ἡ μορφὴ τοῦ Σωκράτους εἰκονίζει καὶ κατὰ τὴν κρίσιμον ἐκείνην στιγμὴν γαλήνην ψυχῆς τὴν ὁποίαν οὐδέποτε ἐσκότισαν ταπεινὰ πάθη. Ἡ λευκότης τῆς περὶ τοὺς κροτάφους ἀραιᾶς κόμης καὶ τῆς μακρᾶς γενειάδος προσδίδουσιν ὑπέροχον αἴγλην εἰς τὴν φαλακρὰν κεφαλήν, πρὸς τὴν ὁποίαν οὐδέποτε ὑπῆρξαν εὐμενεῖς αἱ Χάριτες.

Καὶ ὁ φιλόσοφος ἄρχεται ἀπολογούμενος.[1] Τὸ προοίμιον εἶναι βραχύ.[2] Τὰς πρώτας λέξεις ἀφιεροῖ ὁ Σωκράτης εἰς τὴν ἐντύπωσιν ἣν ἔσχον ἐπ' αὐτόν, πιθανῶς δὲ καὶ ἐπὶ τοὺς δικαστάς, οἱ λόγοι τῶν κατηγόρων. Ὑπαινίσσεται ὅτι ἦσαν μετὰ τόσης τέχνης κατεσκευασμένοι, ὥστε νὰ συναρπάσωσι καὶ νὰ πείσωσι πάντα ἐπιπόλαιον ἀκροατήν, ἀλλ' ὑποδεικνύει ταὐτοχρόνως ὅτι ὀλίγη σκέψις θὰ ἦτο ἱκανὴ ὅπως φανερώσῃ τὰ ὑπὸ ἔντεχνα ῥητορικὰ σχήματα ἐμφωλεύοντα ψεύδη. Δὲν ἀποκρύπτει τὴν ἀγανάκτησιν αὐτοῦ διὰ τὴν πρὸς τοὺς δικαστὰς σύστασιν τῶν κατηγόρων, ὅπως μὴ ἐξαπατηθῶσιν ὑπὸ τοῦ Σωκράτους, «δεινοῦ ὄντος λέγειν». Καίτοι δὲ ἀρνεῖται ὁ φιλόσοφος τὴν ἱκανότητα ταύτην, ἐν τούτοις δι' ὅλης τῆς ἀπολογίας, ἥτις καὶ ἄνευ τοῦ Πλατωνικοῦ διακόσμου — ἕνεκα τῆς ὑπερόχου αὐτῆς ἁπλότητος — θὰ διέθετεν εὐμενῶς πάντα ἀμερόληπτον δικαστήν, ἀποδεικνύει ἀσυναισθήτως πόσον δεδικαιολογημένοι ἦσαν οἱ φόβοι τῶν κατηγόρων.

Ὁ Σωκράτης ἐξαίρει εὐθὺς ἐξ ἀρχῆς ὅτι ἀπολογούμενος δὲν θὰ κάμῃ χρῆσιν τῶν κοινῶν καὶ συνήθων ὅπλων, διότι θεωρεῖ ἀνάξιον ἑαυτοῦ νὰ προσέλθῃ ἐνώπιον τῶν δικαστῶν ὡς μειρά-

[1] Συμφώνως πρὸς τὰς ἀνωτέρω (43 ἑ.) ἐκτεθειμένας σκέψεις λαμβάνω ὡς βάσιν τῆς ἀγορεύσεως τοῦ Σωκράτους τὴν Πλατωνικὴν Ἀπολογίαν.

[2] ΠΛΑΤΩΝ. Ἀπολογ. 1 (17a—18a).

κιον, μὲ ἐπιμελῶς παρεσκευασμένους καὶ κεκαλλιεπημένους λόγους· ἐξαιτεῖται δὲ τὴν ἐπιείκειαν αὐτῶν, διότι δὲν εἶναι ἐξῳκειωμένος πρὸς τὰς συνηθείας καὶ τὴν φρασιολογίαν τῶν δικαστηρίων, οὐδέποτε μέχρι τῆς ἡμέρας ἐκείνης εἰσαχθεὶς εἰς δίκην — καίπερ ἑβδομήκοντα ἔτη γεγονώς.

Ἡ παρατήρησις αὕτη μᾶλλον σκοπίμως παρὰ τυχαίως ριφθεῖσα ἦτο ἰσχυρότατος κόλαφος κατὰ τῶν κατηγόρων. Ἡ σπανία σύμπτωσις ὅτι ἐν τῇ πόλει τῆς Παλλάδος, ἐν τῇ ὁποίᾳ οἱ δικομανεῖς καὶ οἱ συκοφάνται ἦσαν τόσον πολυπληθεῖς, ὅσον καὶ αἱ γλαῦκες, οὐδεὶς κατὰ τὸ διάστημα ἡμίσεος αἰῶνος εὑρέθη νὰ κατηγορήσῃ τὸν Σωκράτη ὡς ἀδικήσαντα εἴτε τὴν πολιτείαν εἴτε ἕνα αὐτῆς πολίτην, ἦτο ἡ ἀρίστη ὑπὲρ αὐτοῦ ἀπολογία.

Παρακατιὼν ὁ φιλόσοφος διακηρύσσει μετὰ σθένους ὅτι — παρὰ τὸν ἐπικρεμάμενον μέγαν κίνδυνον — βάσιν τοῦ λόγου αὐτοῦ θ' ἀποτελέσῃ ἡ ἀλήθεια μόνη, ἡ δὲ ὑπόσχεσις αὕτη εἶναι ἀναντιρρήτως εἰλικρινής. Ὁ Σωκράτης ἀφιερώσας ἅπαντα τὸν βίον αὐτοῦ εἰς τὴν εὕρεσιν τῆς ἀληθείας, δὲν ἦτο δυνατὸν κατὰ τὴν τελευταίαν στιγμὴν ν' ἀπιστήσῃ πρὸς αὐτὴν μικροψυχῶν πρὸ τοῦ φάσματος τοῦ θανάτου, καὶ νὰ ἐπικαλεσθῇ ὡς συνήγορον τὴν βάναυσον τοῦ ψεύδους βοὴν ἀντὶ τῆς εὐήχου φωνῆς τῆς ἀληθείας.[1] Καὶ περαίνει τὸ προοίμιον διὰ τῆς ὡραίας πρὸς τοὺς δικαστὰς παραινέσεως·

— «Αὐτὸ δὲ τοῦτο σκοπεῖν καὶ τούτῳ τὸν νοῦν προσέχειν, εἰ δίκαια λέγω ἢ μή· δικαστοῦ μὲν γὰρ αὕτη ἀρετή, ῥήτορος δὲ τ' ἀληθῆ λέγειν.»[2]

Πόσον δίκαιον εἶχεν ὁ Σωκράτης νὰ δώσῃ τὸ μάθημα τοῦτο εἰς τοὺς Ἀθηναίους δικαστὰς φαίνεται ἐκ τῆς συμπεριφορᾶς ἣν μεγάλη μερὶς αὐτῶν ἔδειξε διαρκούσης τῆς ἀπολογίας. Οἱ γεννάδαι

[1] «Großartig und bewunderungswürdig», γράφει ὁ WINDELBAND (Präludien I^5 84), «bleibt die Unerschrockenheit, mit der er im entscheidenden Moment es seiner selbst für unwürdig hielt, der Wahrheit untreu zu werden.»

[2] ΠΛΑΤΩΝ. Ἀπολογ. I (18a).

οὗτοι λησμονοῦντες τὰ στοιχειώδη καθήκοντα τοῦ δικαστοῦ, ὀφείλοντος μετ' ἀμεροληψίας καὶ ψυχραιμίας νὰ παρακολουθῇ τὴν ἀγόρευσιν τοῦ ὑπὸ σοβαρὰν κατηγορίαν ὑπὲρ τιμῆς καὶ ζωῆς ἀγωνιζομένου, ἐθορύβουν ἐπανειλημμένως, ἀναγκάσαντες τὸν φιλόσοφον νὰ διαμαρτυρηθῇ τετράκις ἐπὶ τούτῳ.[1]

Δικασταὶ καὶ ἀκροαταὶ ἀνέμενον ἤδη ν' ἀκούσωσι τὴν καθ' ἕκαστον ἀναίρεσιν τῶν ὑπὸ τῶν κατηγόρων προβληθέντων ἐπιχειρημάτων. Ἀλλ' ὁ Σωκράτης ματαιοῖ ἐπί τινας στιγμὰς τὴν ἐλπίδα ταύτην, διότι φρονεῖ ἐπάναγκες νὰ προτάξῃ ἄλλην τινὰ ἀπολογίαν. Διότι τοὺς μὲν γνωστοὺς κατηγόρους, τοὺς περὶ τὸν Ἄνυτον, θεωρεῖ δεινούς, ἀλλὰ πολλῷ δεινοτέρους νομίζει τοὺς ἀγνώστους ἐκείνους κατηγόρους οἵτινες ἐπὶ σειρὰν ἐτῶν ἐδηλητηρίαζον τὴν δημοσίαν γνώμην κατὰ τοῦ φιλοσόφου, παριστῶντες αὐτὸν ὡς στοιχεῖον ἐπιβλαβές, ὡς ἐχθρὸν τῶν πολιτικῶν καὶ θρησκευτικῶν καθεστώτων. Ἀποφεύγοντες τὸν ἀνδρικὸν ἀγῶνα στῆθος πρὸς στῆθος, ἔρριπτον ἐκ τοῦ ἀσφαλοῦς τὰ ἰοφόρα βέλη αὐτῶν κατ' ἀνθρώπου, ὅστις δὲν εἶχε κἂν τὴν εὐκαιρίαν ν' ἀμυνθῇ βαλλόμενος ἐξ ἐνέδρας. Τίνες ἦσαν οἱ κατήγοροι οὗτοι, οὓς ὑπαινίσσεται ὁ Σωκράτης καὶ τίνες αἱ ὑπ' αὐτῶν ἐρήμην γενόμεναι κατηγορίαι;

— «Οὐδὲ τὰ ὀνόματα οἷόν τε αὐτῶν εἰδέναι καὶ εἰπεῖν», παρατηρεῖ μετ' ἀδημονίας ὁ φιλόσοφος, «οὐδὲ γὰρ ἀναβιβάσασθαι οἷόν τ' ἐστὶν αὐτῶν ἐνταυθοῖ οὐδ' ἐλέγξαι οὐδένα, ἀλλ' ἀνάγκη ἀτεχνῶς ὥσπερ σκιαμαχεῖν ἀπολογούμενόν τε καὶ ἐλέγχειν μηδενὸς ἀποκρινομένου.»[2]

Ὁ Σωκράτης ὅμως γνωρίζει καλῶς τοὺς ὁμίλους τῶν ἀνθρώπων ἐκείνων ἐξ ὧν προήρχοντο τὰ συκοφαντικὰ βέλη. Ἦσαν οἱ φιλοσοφικοὶ αὐτοῦ ἀντίποδες καὶ ἀντίπαλοι, οἱ σοφισταί, οἱ λυμεῶνες τῆς κοινωνίας καὶ πραγματικοὶ διαφθορεῖς τῆς νεότητος, οἱ ὑποσκάπτοντες τὰς βάσεις τῆς ἠθικῆς καὶ τῆς φιλοσοφίας. Τὰς

[1] ΠΛΑΤΩΝ. Ἀπολογ. V (20 e, 21 a), XV (27 b), XVIII (30 c), XIX (31 e).

[2] ΠΛΑΤΩΝ. Ἀπολογ. II (18 c, d).

ἀδικίας ὧν αὐτοὶ ἦσαν ἔνοχοι ἀπέναντι τῆς πολιτείας, ἐπέρριπτον ὑπούλως καὶ ἀναιδῶς ἐπὶ τὸν Σωκράτη ὅστις σαφῶς ὑπαινίσσεται τοῦτο λέγων·

— «Ἀλλ' ἐκεῖνοι δεινότεροι, ὦ ἄνδρες, οἳ ὑμῶν τοὺς πολλοὺς ἐκ παίδων παραλαμβάνοντες ἔπειθόν τε καὶ κατηγόρουν ἐμοῦ οὐδὲν ἀληθές, ὡς ἔστι τις Σωκράτης σοφὸς ἀνήρ, τά τε μετέωρα φροντιστὴς καὶ τὰ ὑπὸ γῆς ἅπαντα ἀνεζητηκὼς καὶ τὸν ἥττω λόγον κρείττω ποιῶν. οὗτοι, ὦ ἄνδρες Ἀθηναῖοι, οἱ ταύτην τὴν φήμην κατασκεδάσαντες, οἱ δεινοί εἰσίν μου κατήγοροι· οἱ γὰρ ἀκούοντες ἡγοῦνται τοὺς ταῦτα ζητοῦντας οὐδὲ θεοὺς νομίζειν. ἔπειτά εἰσιν οὗτοι οἱ κατήγοροι πολλοὶ καὶ πολὺν χρόνον ἤδη κατηγορηκότες, ἔτι δὲ καὶ ἐν ταύτῃ τῇ ἡλικίᾳ λέγοντες πρὸς ὑμᾶς, ἐν ᾗ ἂν μάλιστα ἐπιστεύσατε παῖδες ὄντες, ἔνιοι δ' ὑμῶν καὶ μειράκια, ἀτεχνῶς ἐρήμην κατηγοροῦντες ἀπολογουμένου οὐδενός.»[1]

Οἱ λόγοι οὗτοι, ἐρχόμενοι εἰς ἐπιβεβαίωσιν τῆς γνώμης, ἣν ἐξέφρασα ἀνωτέρω, ὅτι ἡ κατὰ τοῦ Σωκράτους κατηγορία δὲν ἦτο ἀπόρροια στιγμιαίων γεγονότων, ἀλλὰ κατακλεὶς μακροῦ ἀγῶνος,[2] πρέπει ν' ἀντιταχθῶσι κατ' ἐκείνων, οἵτινες ἀρνοῦνται τὸν ἀπηνῆ κατὰ τοῦ φιλοσόφου πόλεμον τῶν σοφιστῶν. Διότι τίνες ἄλλοι εἰ μὴ οἱ σοφισταὶ παρελάμβανον ἐκ παίδων τοὺς Ἀθηναίους καὶ κατηγόρουν πρὸς αὐτοὺς τὸν Σωκράτη ἐν ἡλικίᾳ καθ' ἣν δὲν εἶναι ἀνεπτυγμένη ἡ κρίσις καὶ ἑπομένως πᾶσα συκοφαντία σπείρεται ἐπὶ ἐδάφους προσφόρου πρὸς εὐπιστίαν, καὶ ριζοῦται βαθύτερον εἰς τὴν ἄλογον παιδικὴν ψυχήν;

Ὁ Σωκράτης λοιπόν, ἀφ' οὗ ἅπαξ ἐπέκλωσεν αὐτῷ ἡ Μοῖρα ὅπως προσέλθῃ ὡς ὑπόδικος ἐνώπιον τῶν Ἀθηναίων, αἰσθάνεται τὴν ἀνάγκην ν' ἀπολογηθῇ πρῶτον πρὸς τοὺς ἀρχαιοτέρους ἐκείνους κατηγόρους·[3] κατὰ τὸ ρητορικὸν ἀξίωμα· «λυτέον πρῶτον

[1] ΠΛΑΤΩΝ. Ἀπολογ. II (18b—c).

[2] Βλ. ἀνωτ. 49, 72, 81.

[3] Ἡ πρὸς τοὺς πρώτους κατηγόρους ἀπολογία ἀποτελεῖ τὸ ἓν τρίτον περίπου τῆς πρώτης ἀγορεύσεως (II 18a—X 24a).

τὴν διαβολήν».[1] Καὶ θεωρεῖ μὲν δύσκολον τὴν ἀπόπειραν, ὅπως ἐν τῷ βραχεῖ χρονικῷ διαστήματι μιᾶς ἡμερησίας δίκης ἀνασκευάση τὰ ψεύδη καὶ τὰς διαβολὰς διὰ τῶν ὁποίων ἐπὶ μίαν καὶ πλέον γενεὰν ἐσυκοφαντήθη, οὐχ ἧττον ἀναλαμβάνει τὸ ἄχαρι τοῦτο ἔργον· ἵνα δὲ μὴ ἀπομακρυνθῇ τῶν τύπων τῆς ἀττικῆς δικονομίας, αὐτοσχεδιάζει ὡς ἑξῆς τὴν κατ' αὐτοῦ πιθανὴν ἀντωμοσίαν τῶν ἀγνώστων κατηγόρων·

> «Σωκράτης ἀδικεῖ καὶ περιεργάζεται ζητῶν τά τε ὑπὸ γῆς καὶ οὐράνια καὶ τὸν ἥττω λόγον κρείττω ποιῶν καὶ ἄλλους τὰ αὐτὰ ταῦτα διδάσκων.»[2]

— Τοιαῦτά τινα διαδίδουσι, λέγει, ἀνέκαθεν οἱ ἄγνωστοι κατήγοροι τὰ ὁποῖα ἠκούσατε καὶ ἐν τῇ κωμῳδίᾳ τοῦ Ἀριστοφάνους, ἰδόντες «Σωκράτη τινὰ ἐκεῖ περιφερόμενον, φάσκοντά τε ἀεροβατεῖν καὶ ἄλλην πολλὴν φλυαρίαν φλυαροῦντα».[3]

Ὁ τρόπος καθ' ὃν ἀναφέρεται ἐνταῦθα ὁ Ἀριστοφάνης, δεικνύει ὅτι ὁ Σωκράτης δὲν μνησικακεῖ κατ' αὐτοῦ, οὐδ' ἀποδίδει κακὴν πρόθεσιν εἰς τὸν ἀριστοτέχνην τῆς σατύρας, τῆς ὁποίας τὰ βέλη ὁ φιλόσοφος ἐδέχετο πάντοτε ἀπαθῶς καὶ ἐγέλα ἐκ καρδίας.[4] Πρὸς τοὺς ὑπούλους καὶ κακοήθεις ἐκμεταλλευτὰς αὐτῆς κατευθύνεται ἡ ἀγανάκτησις τοῦ Σωκράτους ὅστις ἐπικαλεῖται τὴν μαρτυρίαν τῶν δικαστῶν, ὅσοι ἔτυχόν ποτε ν' ἀκούσωσιν αὐτοῦ διαλεγομένου, ὅτι οὐδέποτ' ἔθιξε ζητήματα καὶ πράγματα μετάρσια καὶ καταχθόνια ἀποδιδόμενα αὐτῷ κακῇ πίστει ὑπὸ τῶν ἀντιπάλων.

— Οὐδὲ τοῦτο εἶναι ἀληθές, προσθέτει, ὅτι «παιδεύειν ἐπιχειρῶ ἀνθρώπους καὶ χρήματα πράττομαι.»

Καὶ ἀναφέρει τὰ ὀνόματα τῶν ἀνδρῶν ἐκείνων οἵτινες δημοσίᾳ ἐπηγγέλλοντο τοὺς διδασκάλους τῆς νεολαίας καὶ ἐπλού-

[1] ΑΡΙΣΤΟΤ. Ρητορ. 1415a 32.
[2] ΠΛΑΤΩΝ. Ἀπολογ. III (19b).
[3] ΠΛΑΤΩΝ. Ἀπολογ. III (19c).
[4] Βλ. ἀνωτ. 89. Πρβ. ΑΙΛΙΑΝ. Ποικ. Ἱστορ. V 8· «Σωκράτης μὲν κωμῳδούμενος ἐγέλα, Πολίαγρος δὲ ἀπήγξατο.»

τουν, ὡς Γοργίας ὁ Λεοντῖνος καὶ Πρόδικος ὁ Κεῖος καὶ Ἱππίας ὁ Ἠλεῖος καὶ Εὔηνος ὁ Πάριος.[1] Ἀλλ' ὁ Σωκράτης παρακατιὼν δὲν περιορίζεται μόνον εἰς τὴν πρὸς τοὺς πρώτους κατηγόρους ἀπολογίαν. Θέλων νὰ προλάβῃ ἐνδεχομένην ἀπορίαν τῶν δικαστῶν, ἐπιχειρεῖ ν' ἀποδείξῃ τοὺς λόγους ἕνεκα τῶν ὁποίων ἐγένετο ὁ τόσος περὶ αὐτὸν θόρυβος καὶ ἡ διαβολή. Τὴν μεγάλην φήμην ἣν ἐκτήσατο, εἰς οὐδὲν ἄλλο ἀποδίδει παρὰ εἰς σοφίαν τινά. Ἀλλ' ὁποίαν σοφίαν; Ἴσως τὴν ἀνθρωπίνην εἰς ἣν ὁμολογεῖ ὅτι ἐνδέχεται νὰ εἶναι σοφός. Ἐκεῖνοι ὅμως περὶ τῶν ὁποίων ἐγένετο ἀνωτέρω λόγος, διεκδικοῦσι σοφίαν ὑπεράνθρωπον ἣν ὁ Σωκράτης δὲν ἐννοεῖ, λέγει δὲ ὅτι ὁ ἰσχυριζόμενος περὶ αὐτοῦ τὸ ἐναντίον ψεύδεται καὶ διαβάλλει αὐτὸν σκοπίμως.

Ὁ φιλόσοφος, ὅ,τι ἀφορᾷ εἰς τὴν ἀτομικὴν αὐτοῦ σοφίαν, στηρίζεται ἐπὶ μάρτυρα ἀξιόχρεων, τὸν Ἀπόλλωνα, καὶ παρενείρει ἐνταῦθα κάπως ἀπροσδοκήτως τὸν χρησμὸν τοῦ ἐν Δελφοῖς μαντείου. Ὁ Χαιρεφῶν, ἄνθρωπος ὁρμητικὸς καὶ παράξενος,[2] φίλος δὲ τοῦ Σωκράτους ἐκ νεανικῆς ἡλικίας, ἐτόλμησε νὰ ἐρωτήσῃ ποτὲ τὸν θεόν, ἂν ὑπάρχῃ τις ἐν τῷ κόσμῳ σοφώτερος τοῦ Ἀθηναίου φιλοσόφου. Ὁ Ἀπόλλων ἀπήντησε διὰ τῆς Πυθίας τὸ δίστιχον ἐκεῖνο·

«Σοφὸς Σοφοκλῆς, σοφώτερος Εὐριπίδης,
ἀνδρῶν δ' ἁπάντων Σωκράτης σοφώτατος.»[3]

[1] ΠΛΑΤΩΝ. Ἀπολογ. IV (19e, 20b).

[2] Ἐν ΠΛΑΤΩΝ. Χαρμίδῃ I (153a) χαρακτηρίζεται ὡς μανικός, ἐν τῇ Ἀπολογίᾳ (V 21a) ὡς «σφοδρὸς ἐφ' ὅ τι ὁρμήσειε» καὶ ἀλλαχοῦ ὡς παράθερμος.

3 Τὸ κείμενον τοῦ χρησμοῦ δὲν ὑπάρχει ἐν τῇ Ἀπολογίᾳ, ἀναφέρεται δὲ ὑπὸ τοῦ Σχολιαστοῦ. ΣΧΟΛ. εἰς ΠΛΑΤ. Ἀπολογ. 21a. Ὁ ΔΙΟΓΕΝΗΣ (II 5 37) ἀναφέρει μόνον τὸν δεύτερον ἰαμβικὸν τρίμετρον στίχον τοῦ χρησμοῦ. Ἡ παράδοσις τοῦ ΞΕΝΟΦΩΝΤΟΣ (Ἀπολογ. 14), καθ' ἣν ὁ Ἀπόλλων μηδένα τῶν ἀνθρώπων ἐθεώρησε «μήτε ἐλευθεριώτερον μήτε δικαιότερον μήτε σωφρονέστερον» τοῦ Σωκράτους δὲν εἶναι ἱστορική, διότι οὐ μόνον ἀντίκειται πρὸς ὅλας τὰς ἄλλας μαρτυρίας τῶν Ἑλλήνων καὶ Ρωμαίων συγγραφέων, ἀλλ' ἀντιβαίνει καὶ πρὸς τὰς συνηθείας τοῦ μαντείου, οὗτινος αἱ ἀπαντήσεις ἦσαν κατὰ τὸ δυνατὸν λακωνικαί.

Τὸ ἐπεισόδιον λοιπὸν τοῦτο ἀναφέρει ὁ Σωκράτης, μολονότι διὰ τῆς μνείας αὐτοῦ διατρέχει τὸν κίνδυνον νὰ θεωρηθῇ ἀκαίρως μεγαληγορῶν καὶ νὰ προκαλέσῃ οὐ μόνον τὴν ἀγανάκτησιν τῶν ἤδη δυσμενῶς κατ' αὐτοῦ διακειμένων, ἀλλὰ καὶ τὴν μῆνιν πολλῶν ἐκ τῶν ἄλλων δικαστῶν. Προβλέπων δὲ τὴν τοιαύτην τοῦ ἐπεισοδίου ἐπίδρασιν ἐπὶ τοὺς δικαστὰς παρακαλεῖ αὐτοὺς ὅπως μὴ θορυβῶσιν ἀκούοντες τὸν μέγαν ἐκεῖνον λόγον, διότι δὲν προέρχεται ἐξ αὐτοῦ, ἀλλ' ἐκ τοῦ ἀψευδοῦς στόματος τοῦ ἐν Δελφοῖς θεοῦ.

Ὁ Σωκράτης ὁμολογεῖ ὅτι ὁ χρησμὸς ἐκεῖνος ἐνέβαλεν εἰς αὐτὸν βαθείας σκέψεις. Ἔχων συναίσθησιν τῆς ἰδίας ἀγνοίας, ἐξενίσθη μεγάλως διὰ τὸν ἀντίθετον ἰσχυρισμὸν τῆς ἐμπνευσμένης ἱερείας τοῦ Ἀπόλλωνος. Ἠθέλησε λοιπὸν νὰ ἐξακριβώσῃ τὴν ἀλήθειαν τοῦ χρησμοῦ ὅστις δὲν ἦτο βεβαίως δυνατὸν νὰ θεωρηθῇ ἐσφαλμένος, ἀφ' οὗ εἰς τὸν θεὸν δὲν εἶναι ἐπιτετραμμένα τὸ ψεῦδος καὶ ἡ πλάνη. Καὶ ἐκθέτει τὸν τρόπον καθ' ὃν ἐπεχείρησε τὴν ἐξέλεγξιν τοῦ χρησμοῦ.[1] Μετέβη ἐν πρώτοις πρός τινα τῶν νομιζομένων σοφῶν, τοῦ ὁποίου θεωρεῖ περιττὸν ν' ἀναφέρῃ τὸ ὄνομα. Λέγει μόνον ὅτι οὗτος ἀνῆκεν εἰς τὴν τάξιν τῶν πολιτευομένων καὶ ἴσως δικαιούμεθα νὰ συμπεράνωμεν ὅτι ὁ πολιτευόμενος οὗτος ἦτο αὐτὸς ὁ Ἄνυτος ἤ τις τῶν στενῶν αὐτοῦ ἑταίρων ἐκ τοῦ δημοκρατικοῦ κόμματος. Ὁ Σωκράτης ἐκ τῆς γενομένης συνομιλίας ἀπεκόμισε τὴν ἐντύπωσιν ὅτι ὁ ἄνθρωπος ἐκεῖνος ἐνομίζετο μὲν ὑπὸ τῶν πολλῶν σοφός, ἐπίστευε δὲ τοῦτο πολλῷ μᾶλλον ὁ ἴδιος, ἀλλὰ σοφὸς πράγματι δὲν ἦτο. Ὅτε δὲ ὁ φιλόσοφος ἐπεχείρησε ν' ἀνατρέψῃ τὴν ἐσφαλμένην πεποίθησιν τοῦ ἀνδρὸς προεκάλεσεν, ὡς εἰκός, τὴν δυσαρέσκειαν οὐ μόνον ἐκεί-

Ἡ ταυτόχρονος χρῆσις τριῶν ἐπιθέτων φαίνεται ἐντελῶς ἀπίθανος. Ὁ ΑΘΗΝΑΙΟΣ (v 60, 218e, f) ἀμφισβητεῖ καὶ αὐτὴν τὴν ἱστορικότητα τοῦ χρησμοῦ. Ἀλλ' ὁ συγγραφεὺς οὗτος δὲν εἶναι πολὺ ἀξιόπιστος.

[1] Ὁ POHLENZ (20) ἀμφιβάλλει περὶ τῆς ἱστορικότητος τοῦ μέρους τούτου τῆς Ἀπολογίας.

νου, ἀλλὰ καὶ τῶν παρισταμένων. Ὁ Σωκράτης ἀναχωρῶν ἐκεῖθεν ἐσκέφθη ὅτι ἦτο τοῦ δοκησισόφου ἐκείνου, ὅστις οὐδὲν γνωρίζων ἐνόμιζεν ὅτι γνωρίζει πολλά, ὄντως σοφώτερος διότι αὐτὸς ἦτο βέβαιος ὅτι ἓν τοὐλάχιστον πρᾶγμα γινώσκει ἀσφαλῶς, τὸ ὅτι οὐδὲν γινώσκει. Καὶ ἐπιλέγει·

— «Ἔοικα γοῦν τούτου γε σμικρῷ τινι αὐτῷ τούτῳ σοφώτερος εἶναι, ὅτι ἃ μὴ οἶδα οὐδὲ οἴομαι εἰδέναι.»[1]

Εἰς τὴν ἐλαχίστην ταύτην διαφορὰν τῆς γνώσεως συνίστατο ἡ ἐπαλήθευσις τῆς θείας ρήτρας. Ἀλλ' ἡ πρώτη ἐκείνη ἀπόπειρα δὲν ἐφάνη ἀρκετὴ εἰς τὸν Σωκράτη ὅστις καίπερ συναισθανόμενος ὅτι διὰ τοῦ ἐλέγχου τῶν νομιζομένων σοφῶν ἐγένετο μισητὸς εἰς αὐτοὺς καὶ εἰς τοὺς ἄλλους, ἐξηκολούθησε μολαταῦτα τὴν ἔρευναν ὅπως ἐξακριβώσῃ τὴν ἔννοιαν τοῦ χρησμοῦ, τὸ τοῦ θεοῦ περὶ πλείστου ποιούμενος. Ἐπανέλαβε λοιπὸν συχνάκις τὸ πείραμα καὶ κατέληξεν εἰς τὴν παρατήρησιν, ἣν καὶ σήμερον ἀκόμη εὑρίσκομεν ὡς ἐπὶ τὸ πολὺ ἀληθεύουσαν, ὅτι δηλαδὴ οἱ τὰ μάλιστα εὐδοκιμοῦντες εἶναι συνήθως ἀμαθεῖς, οἱ δὲ νομιζόμενοι ἀμαθεῖς εἶναι ὑπέρτεροι πολλῶν ἄλλων ὡς πρὸς τὴν φρόνησιν.

Μετὰ τοὺς πολιτικοὺς ὁ Σωκράτης ἐστράφη πρὸς τοὺς ποιητάς, «τούς τε τῶν τραγῳδιῶν καὶ τῶν διθυράμβων καὶ τοὺς ἄλλους», βέβαιος ὢν ὅτι ἐνταῦθα θὰ κατελάμβανεν ἑαυτὸν ἀμαθέστερον ἐκείνων. Ἀλλὰ καὶ ἐκ τῆς μετὰ τῶν ποιητῶν ἀναστροφῆς καὶ συζητήσεως ἐπείσθη ἔτι μᾶλλον ὅτι ὁ χρησμὸς τοῦ μαντείου ἦτο ἀψευδής, διότι ἡ ποίησις δὲν προήρχετο ἐκ σοφίας, ἀλλ' ἐκ φυσικῆς τινος ἐμπνεύσεως ἀναλόγου πρὸς τὴν δύναμιν τῶν μάντεων καὶ τῶν χρησμῳδῶν οἵτινες ἐπίσης ἔλεγον πολλὰ καὶ καλὰ ἀσυναισθήτως. Τοιοῦτόν τι παρετήρησεν ὁ Σωκράτης καὶ εἰς τοὺς ποιητὰς οἱ ὁποῖοι ὅμως ἕνεκα τῆς ποιητικῆς αὐτῶν ἰδιοφυΐας ἐνόμιζον ὅτι εἶναι καὶ εἰς ἄλλα πράγματα σοφώτατοι, ἐν ᾧ δὲν ἦσαν.

[1] Πλατων. Ἀπολογ. VI (21 d).

Ἐν τέλει μετέβη καὶ πρὸς τοὺς χειροτέχνας περὶ ὧν ἦτο βέβαιος ὅτι ἐγνώριζον θαυμάσια πράγματα, ἅτινα αὐτὸς ἠγνόει. Εἰς τὸ σημεῖον τοῦτο αἱ εἰκασίαι αὐτοῦ ἀπεδείχθησαν ἀληθεῖς. Ἀλλὰ καὶ οἱ ἀγαθοὶ τεχνῖται δὲν ἦσαν ἐλεύθεροι τῆς πλάνης τῶν ποιητῶν, διότι ἡ βαθεῖα γνῶσις τῆς ἰδίας τέχνης παρέσυρεν αὐτοὺς εἰς τοιοῦτον βαθμὸν ὥστε ἕκαστος ἠξίου καὶ «τἆλλα τὰ μέγιστα σοφώτατος εἶναι, καὶ αὐτῶν αὕτη ἡ πλημμέλεια ἐκείνην τὴν σοφίαν ἀπέκρυπτε».[1] Πρὸ τῆς πλάνης ταύτης τῶν ἀνθρώπων ὁ Σωκράτης ἐσκέφθη πρὸς στιγμὴν τί εἶναι προτιμότερον δι' αὐτόν, νὰ εἶναι σοφὸς ἀλλὰ καὶ ἀμαθὴς ὅπως ἐκεῖνοι, ἢ νὰ στερῆται σοφίας καὶ νὰ εἶναι ἀπηλλαγμένος τῶν πλανῶν, ὑφ' ὧν κατείχοντο ἐκεῖνοι; Καὶ προετίμησε τὸ δεύτερον.

Ὁ Σωκράτης ὑποδεικνύει κατόπιν ὅτι διὰ τῆς ἐξετάσεως ἐκείνης προεκάλεσε πολλὰς καὶ μεγάλας ἀντιπαθείας καὶ διαβολάς. Ἐξ αὐτῆς προῆλθε καὶ ἡ φήμη ὅτι εἶναι σοφὸς διότι τοιοῦτος θεωρεῖται συνήθως ὁ ἐλέγχων τοὺς ἄλλους. Ἀλλὰ σοφὸς εἶναι τῷ ὄντι ὁ θεός, ὅστις διὰ τοῦ χρησμοῦ αὐτοῦ ἠθέλησε νὰ ὑποδηλώσῃ ὅτι ἡ ἀνθρωπίνη σοφία ὀλίγου τινὸς ἢ καὶ οὐδενὸς λόγου ἀξία τυγχάνει. Φαίνεται δὲ ὅτι ὁ θεὸς μετεχειρίσθη ἁπλῶς τὸ ὄνομα τοῦ Σωκράτους φέρων αὐτὸν ὡς παράδειγμα, ὡσὰν νὰ ἔλεγε· ‚μεταξὺ ὑμῶν τῶν ἀνθρώπων ἐκεῖνος εἶναι σοφώτατος ὅστις γνωρίζει, ὅπως ὁ Σωκράτης, πόσον πενιχραὶ εἶναι αἱ ἀνθρώπιναι γνώσεις ἐν σχέσει πρὸς τὴν θείαν σοφίαν‘. Διὰ τῶν λόγων τούτων μετριάζεταί πως τὸ αἴσθημα τοῦ φθόνου, ὅπερ ἡ μνεία τοῦ χρησμοῦ ἐκίνησε πάντως ἐν τῇ ψυχῇ πολλῶν δικαστῶν.

Περαιτέρω ὁμολογεῖ ὁ Σωκράτης ὅτι καὶ μετὰ τὴν μνημονευθεῖσαν ἐξέτασιν δὲν παρῃτήθη τοῦ ἐλέγχου τῶν δοκησισόφων, ἀλλὰ περιερχόμενος ἐζήτει καὶ εὕρισκε πάντοτε τοιούτους μεταξὺ τῶν ἀστῶν καὶ τῶν ξένων, νομίζει δὲ ὅτι παρεῖχε μεγάλην ὑπηρεσίαν τῷ θεῷ ἀποκαλύπτων τὴν ἀμάθειαν αὐτῶν. Ὑποδεικνύει δὲ

[1] ΠΛΑΤΩΝ. Ἀπολογ. VIII (22d).

ὅτι κατεχόμενος ὑπὸ τῆς ἀσχολίας ταύτης δὲν εὗρε καιρὸν νὰ πράξῃ τι γενναῖον οὔτε ὑπὲρ τῆς πόλεως οὔτε ὑπὲρ τῶν οἰκείων, ἀλλὰ διήγαγε τὸν βίον ἐν μυρίᾳ πενίᾳ διὰ τὴν πρὸ τὸν θεὸν ἀφοσίωσιν. Ἀναφέρει πρὸς τούτοις ὅτι πολλοὶ τῶν νέων — καὶ δὴ τῶν πλουσιωτάτων — οἰκειοθελῶς ἀκολουθοῦντες αὐτῷ ἔχαιρον ἀκούοντες ἐλεγχομένους τοὺς ἀνθρώπους, πολλάκις δὲ καὶ οἱ ἴδιοι βαίνοντες ἐπὶ τὰ ἴχνη τοῦ φιλοσόφου ἐξήταζον διὰ τῆς αὐτῆς μεθόδου ἐκείνους οἵτινες ἐνόμιζον ἑαυτοὺς σοφούς, ἐν ᾧ πράγματι ἐλάχιστα ἢ οὐδὲν ἐγίνωσκον. Οἱ δὲ ὑπ' αὐτῶν ἐξεταζόμενοι ὠργίζοντο κατὰ τοῦ Σωκράτους καὶ ἔλεγον ὅτι εἶναι μιαρώτατος καὶ διαφθορεὺς τῶν νέων. Ὅταν δὲ ἐρωτήσῃ τις αὐτούς, τί ποιῶν ἢ τί διδάσκων διαφθείρει τοὺς νέους, οὐδὲν θετικὸν δύνανται νὰ καταγγείλωσιν, ἀλλὰ προβάλλουσι τὰς συνήθεις κατὰ τῶν φιλοσόφων κατηγορίας, ὅτι ἐξετάζει τὰ μετέωρα καὶ τὰ ὑπὸ γῆς, ὅτι δὲν παραδέχεται τοὺς θεοὺς τῆς πόλεως καὶ ὅτι μεταβάλλει τὸν ἥττονα λόγον εἰς κρείττονα. Τὴν δὲ ἀλήθειαν, ὅτι δηλαδὴ φωρῶνται ἀμαθεῖς, δὲν δύνανται βεβαίως νὰ ἐκστομίσωσιν, οὐδὲ ὁμολογοῦσιν ὅτι ἡ μῆνις αὐτῶν ὀφείλεται εἰς τὴν ἀλγεινὴν διαπόμπευσιν τῆς ἀμαθείας αὐτῶν τοὺς σοφοὺς προσποιουμένων.

Τοὺς κατηγόρους τούτους παριστᾷ ὁ Σωκράτης φιλοδόξους καὶ σφοδροὺς καὶ συνησπισμένους, διαβάλλοντας αὐτὸν ἐπὶ μακρὸν μετὰ πολλῆς ἐπιτηδειότητος, ὥστε θεωρεῖ θαῦμα ἂν κατορθώσῃ ἐν τῷ βραχεῖ χρονικῷ διαστήματι μιᾶς δικαστικῆς ἀπολογίας ν' ἀνατρέψῃ τὴν παρὰ πολλοῖς τῶν δικαστῶν πρὸ μακροῦ ἐσχηματισμένην κακὴν περὶ αὐτοῦ γνώμην.

Ἡ ἐκτενὴς διὰ τοὺς πρώτους κατηγόρους παρέκβασις τοῦ Σωκράτους, ἀποτελοῦσα περίπου τὸ τρίτον τῆς ὅλης ἀπολογίας, φαίνεται παρέλκουσα ἐκ πρώτης ὄψεως. Διὰ τοῦτο δὲ ἰσχυρίσθησάν τινες ὅτι ὅλον τὸ πρῶτον μέρος τῆς Ἀπολογίας εἶναι προϊὸν τῆς φαντασίας τοῦ Πλάτωνος. «Εἶναι σχεδὸν ἀπίστευτον», παρατηρεῖ ὁ Schanz, τείνων ν' ἀρνηθῇ καὶ τὴν ἱστορικότητα τοῦ χρησμοῦ, «ὅτι ἡ ἀφήγησις αὕτη ἐξελήφθη ὡς ἱστορικὴ εἴδησις, ἐν ᾧ

ἡλίου φαεινότερον τυγχάνει ὅτι ἐνταῦθα πρυτανεύει ἡ Πλατωνικὴ φαντασία. Ὅπως κατεσκεύασεν ὁ Πλάτων τὴν εἰκονικὴν ἀντωμοσίαν, ἵνα δώσῃ πλαστικὴν μορφὴν εἰς μίαν γυμνὴν ἰδέαν, τοιουτοτρόπως ἀνέφερε καὶ τὸν χρησμὸν ἵνα δώσῃ βαθύτατον χαρακτηρισμὸν εἰς τὴν δρᾶσιν τοῦ Σωκράτους.»[1]

Ὁ χρησμὸς ὅμως ἐκεῖνος οὐ μόνον ἦτο γεγονὸς ἱστορικὸν ἀναμφισβήτητον,[2] ἀλλὰ καὶ ἐπέδρασε τὰ μέγιστα ἐπὶ τὸν Σωκράτη,[3] ὅστις δὲν ἦτο ἐντελῶς ἀπηλλαγμένος τῶν κατὰ τοὺς χρόνους αὐτοῦ ἐπικρατουσῶν προλήψεων καὶ εἶχεν ἄρα πλήρη πεποίθησιν εἰς τὴν ἀλήθειαν τῶν ρητρῶν τοῦ μαντείου. Διὰ τὴν μνείαν δὲ τοῦ χρησμοῦ ἐν τῇ ἀπολογίᾳ καὶ τὴν γενομένην εἰς τὸ παρελθὸν ἀναδρομὴν ὑπῆρχον λόγοι πολὺ οὐσιώδεις.

1 SCHANZ 95.

2 Καὶ αὐτοὶ οἱ θεωροῦντες τὴν Ἀπολογίαν ὡς προϊὸν τῆς φαντασίας τοῦ Πλάτωνος δὲν δύνανται νὰ ἰσχυρισθῶσιν ὅτι οὗτος θὰ ἐτόλμα ν' ἀναφέρῃ, ἔστω καὶ ἐν ἔργῳ ἐξιδανικευμένῳ, ἱστορικὴν ἀνακρίβειαν περὶ τοῦ μαντείου ἀποδίδων εἰς αὐτὴν χαρακτῆρα πραγματικοῦ γεγονότος.

3 Ἐν σχέσει πρὸς τὸν χρησμὸν παρατηρεῖ ὁ CHIAPPELLI (Archiv IV 383): «Ma intanto giova notare che non mancano interamente nei dialoghi platonici i segni d'un mutamento storico della coscienza socratica». Τὴν μεταβολὴν ταύτην ἀποδίδει εἰς τὴν ἐπίδρασιν τοῦ χρησμοῦ ἐπιλέγων· «nella volontà divina aveva egli dunque trovato il limite alle investigazioni fisiche, dalla volontà divina trae ora il principio per le sue ricerche umane». Ὁ CHIAPPELLI εἰς τὰς ἐρεύνας αὐτοῦ αἵτινες προεκάλεσαν μὲν πολλὴν ἐντύπωσιν (βλ. ZELLER II, 1^4 136^3), δὲν ἐγένοντο ὅμως ὁμοφώνως ἀσπασταί, ὁρμᾶται ἐκ τῆς γνώμης ὅτι ὁ Σωκράτης κατὰ τὸ πρῶτον στάδιον τῶν φιλοσοφικῶν αὐτοῦ μελετῶν ἠσχολήθη ἀποκλειστικῶς περὶ τὰς φυσικὰς ἐπιστήμας, βαίνων ἐπὶ τὰ ἴχνη τοῦ Ἀναξαγόρου (πρβ. FOUILLÉE I 6 ἑ., II 406), ἀποδίδει δὲ τὴν μετέπειτα ἐπίδοσιν αὐτοῦ εἰς τὴν ἠθικὴν φιλοσοφίαν εἰς τὴν ἐπίδρασιν τοῦ χρησμοῦ. Φυσικώτερον ἐξηγεῖ ὁ GROTE τὴν ἐπίδρασιν τοῦ χρησμοῦ ἐπὶ τὸν Σωκράτη γράφων (History of Greece VIII 237): «He probably began it (sc. the system of conversation and interrogation) in a tentative way, upon a modest scale, and under the pressure of logical embarrassment weighing on his own mind. But as he proceeded, and found himself successful as well as acquiring reputation among a certain circle of friends his earnest soul became more and more penetrated with devotion to that which he regarded as a duty». Κατ' ἐκεῖνον τὸν χρόνον ἐπελθὼν ὁ χρησμός, ἐξακολουθεῖ ὁ GROTE, ἔδωκεν εἰς τὸν Σωκράτη τὸ θάρρος καὶ τὴν

Ὁ Σωκράτης προφανῶς δὲν εἶχε πεποίθησιν ἐπὶ τὴν ἀμεροληψίαν τῶν Ἀθηναίων δικαστῶν· τὴν ἀμφιβολίαν δὲ ταύτην ἐξέφρασεν ἐμμέσως εὐθὺς ἐξ ἀρχῆς διὰ τῆς πρὸς αὐτοὺς παρακλήσεως ὅπως μὴ θορυβῶσι καὶ ὅπως προσέχωσιν ἀποκλειστικῶς εἰς τὴν ἀλήθειαν τῶν λόγων τῆς ἀπολογίας. Ἐγνώριζε προσέτι ὅτι ὁ κίνδυνος τῆς ἐνδεχομένης καταδίκης δὲν προήρχετο ἐκ τῶν εὐσυνειδήτων δικαστῶν οἵτινες θὰ ἔδιδον δυσμενῆ ψῆφον πειθόμενοι πράγματι περὶ τῆς ἐνοχῆς τοῦ Σωκράτους ἐκ τῶν κατὰ τὴν δίκην γενομένων ἀγορεύσεων τῶν κατηγόρων, ἀλλ' ἐκ τῶν δικαστῶν ἐκείνων οἵτινες εἰσῆλθον εἰς τὸ δικαστήριον ἔχοντες ἤδη — ἕνεκα τῶν μακρῶν συκοφαντιῶν καὶ διαβολῶν — γνώμην ἐκ τῶν προτέρων ἐσχηματισμένην, ὅτι ὁ φιλόσοφος ἦτο ἄθεος καὶ διαφθορεὺς τῆς νεότητος, ἐπικίνδυνος ἄρα εἰς τὴν πόλιν. Δι' αὐτοὺς τοὺς λόγους ἦτο ἀναγκαία ἡ εἰς τὸ παρελθὸν ἀναδρομὴ καὶ ἡ κατὰ τὸ δυνατὸν ἀναίρεσις τῶν διαβολῶν τῶν ἀγνώστων κατηγόρων. Πρὸς τούτοις ὁ Σωκράτης διὰ τῆς μνείας τοῦ χρησμοῦ ἠθέλησεν ἴσως νὰ ὑποδείξῃ εἰς τοὺς δικαστὰς τὸ ἀστήρικτον καὶ σαθρὸν τῆς κατ' αὐτοῦ κατηγορίας· διότι πῶς ἦτο δυνατὸν νὰ θεωρηθῇ ἀσεβὴς ἐκεῖνος, περὶ τοῦ ὁποίου ὁ Ἀπόλλων διὰ τῆς ἀψευδοῦς λαλιᾶς τῆς ἱερείας αὐτοῦ ἀπεφήνατο ὅτι ἦτο σοφώτατος ἀνδρῶν ἁπάντων; Διὰ δὲ τῆς ἀφηγήσεως τοῦ ἐλέγχου εἰς ὃν ὑπέβαλε τοὺς πολιτικοὺς καὶ τοὺς ποιητὰς καὶ τοὺς χειροτέχνας ἐπεδίωκε πιθανῶς δύο τινά· πρῶτον νὰ δικαιολογήσῃ τὸν τρόπον τῆς δημοσίας αὐτοῦ δράσεως ἥτις ἦτο ὡς ἐπὶ τὸ πολὺ ἐλεγκτικὴ τῶν ἄλλων, καὶ δεύτερον,

δύναμιν νὰ ἐπεκτείνῃ τὸν κύκλον τῶν διαλόγων αὐτοῦ καὶ νὰ ἐλέγχῃ τάξεις τινὰς ἀνθρώπων, οὓς δὲν ἐτόλμα νὰ θίξῃ πρότερον, δηλαδὴ τὰς τάξεις τῶν διακεκριμένων πολιτικῶν καὶ τῶν ποιητῶν καὶ τῶν καλλιτεχνῶν. Ὁ POHLENZ (19) τοὐναντίον θεωρεῖ ἀνακριβῆ τὴν ἐκ τοῦ χρησμοῦ ἐξάρτησιν τῆς δημοσίας δράσεως τοῦ Σωκράτους. «Die Darstellung», λέγει, «wonach Sokrates' ganze öffentliche Tätigkeit erst von dem Orakelspruch Apollons abgeleitet wird, ist unzutreffend und Sokrates selber nicht leicht zuzutrauen». Τέλος ὁ HEIBERG (365) μὴ ἀμφισβητῶν τὸ ἱστορικῶς ἀκριβὲς τοῦ χρησμοῦ, φρονεῖ ὅτι χαριτολογῶν ὁ Σωκράτης ἐχαρακτήρισε τοῦτον ὡς ἀφορμὴν τῆς δημοσίας αὐτοῦ δράσεως.

ἵνα εἰρωνευόμενος ἐλαφρῶς τοὺς τρεῖς αὐτοῦ κατηγόρους ἀποδείξῃ ὅτι ἡ τελειότης, ἣν κτᾶταί τις ἐν οἱῳδήποτε ἐπαγγέλματι δὲν συνεπάγεται τὴν ἁρμοδιότητα τοῦ κρίνειν καὶ ἀποφαίνεσθαι περὶ ἀλλοτρίων πραγμάτων, ἥκιστα δὲ περὶ τῆς φιλοσοφίας. Ἤθελε νὰ ἐξάρῃ ἐν ἄλλαις λέξεσιν ὅτι ὁ Μέλητος καὶ ὁ Ἄνυτος καὶ ὁ Λύκων πᾶν ἄλλο ἦσαν ἢ ἁρμόδιοι κριταὶ τῆς φιλοσοφικῆς αὐτοῦ δράσεως.

Μετὰ τὰ περὶ τῶν πρώτων κατηγόρων λεχθέντα ὁ Σωκράτης εἰσέρχεται τέλος εἰς τὴν οὐσίαν τῆς πραγματικῆς κατηγορίας[1] καὶ ὑποβάλλει εἰς τὸν Μέλητον διαφόρους ἐρωτήσεις, διὰ τῶν ὁποίων ἐπιχειρεῖ ν' ἀποδείξῃ αὐτὸν ἀκαίρως χαριεντιζόμενον περὶ σοβαρῶν ζητημάτων, ἐπιπολαίως κατηγοροῦντα τοὺς ἄλλους καὶ κηδόμενον δῆθεν πραγμάτων ἅτινα οὐδέποτε ὑπῆρξαν μέλημα τοῦ βίου αὐτοῦ. Ὁ κατήγορος ἐρωτώμενος ἐνώπιον τῶν δικαστῶν εἶχε κατὰ τὸν νόμον τὴν ὑποχρέωσιν νὰ λύῃ πᾶσαν ἀπορίαν τοῦ κατηγορουμένου,[2] καὶ διὰ τοῦτο βλέπομεν τὸν Μέλητον ἀπαντῶντα ἐνίοτε μετὰ δυσθυμίας εἰς τὰς ἐρωτήσεις τοῦ Σωκράτους καὶ περιπλεκόμενον ἐν τέλει εἰς ἀντιφάσεις καὶ παραλογισμούς.[3]

Ὁ φιλόσοφος ἀρχόμενος τῆς κυρίως ἀπολογίας ἐπαναλαμβάνει τὴν ἀντωμοσίαν τῶν πραγματικῶν κατηγόρων[4] καὶ ὑπόσχεται νὰ

1 Ἡ κυρίως ἀπολογία διήκει ἀπὸ τοῦ XIII (25 c) μέχρι τοῦ XXII (34 b) κεφαλαίου.

2 ΠΛΑΤΩΝ. Ἀπολογ. XIII (25 d).

3 Ἐκ τοῦ τρόπου, καθ' ὃν ἀπαντᾷ ὁ Μέλητος φαίνεται ἡ ψυχικὴ αὐτοῦ ταραχὴ καὶ ἡ ἔλλειψις πνευματικῆς διαυγείας, δικαίως δὲ ὁ H. GOMPERZ (75) συνάγει ἐκ τούτου τὸ συμπέρασμα περὶ τῆς ἱστορικῆς ἀκριβείας τῆς ἐν τῇ Πλατωνικῇ Ἀπολογίᾳ μνημονευομένης συζητήσεως Σωκράτους καὶ Μελήτου. «Es ist Platon nicht zuzutrauen», λέγει, «und ist garnicht seine Art, daß er dem Gegner solchen Unsinn in den Mund gelegt, sich die Aufgabe in diesem Maße erleichtert hätte. Ich halte deshalb den folgenden Dialog im wesentlichen für geschichtlich.»

4 Ἡ ἐν τῇ Πλατωνικῇ Ἀπολογίᾳ (XI, 24 b) ἀναφερομένη ἀντωμοσία ἔχει ὡς ἑξῆς· «Σωκράτη φησὶν ἀδικεῖν τούς τε νέους διαφθείροντα καὶ θεοὺς οὓς ἡ πόλις νομίζει οὐ νομίζοντα, ἕτερα δὲ δαιμόνια καινά». Ἐκ τῶν προτασσομένων λέξεων «ἔχει δέ πως ὧδε» φαίνεται ὅτι ἐνταῦθα δὲν δίδεται τὸ πιστὸν κείμενον

ἐξετάσῃ ἓν ἕκαστον τῶν στοιχείων τοῦ ἐγκλήματος· προτάσσει δὲ τὴν διαφθορὰν τῶν νέων, διότι αὕτη ἦτο ἀναμφιβόλως κατὰ τὴν λαϊκὴν ἀντίληψιν τὸ οὐσιωδέστερον τμῆμα τῆς κατηγορίας καὶ αὕτη ἀπετέλει τὸν πυρῆνα τῆς μακρᾶς διαβολῆς.[1] Εἰς τὴν ἀνασκευὴν τῶν ἰσχυρισμῶν τοῦ Μελήτου προβαίνει ὁ Σωκράτης διὰ τῆς οἰκείας αὐτῷ μεθόδου τῶν ἐρωτήσεων καὶ τῆς εἰς ἄτοπον ἀπαγωγῆς.[2]

— Ὁ γνωρίζων, λέγει, τοὺς διαφθορεῖς τῶν νέων, γνωρίζει κατὰ φυσικὴν ἀκολουθίαν καὶ τοὺς τελειοποιοῦντας αὐτούς.

Ἐρωτᾷ λοιπὸν τὸν Μέλητον, τίνες ποιοῦσι τοὺς νέους βελτίους· οὗτος δ' ἐν τῇ νεανικῇ αὐτοῦ ἐπιπολαιότητι καὶ ἀπερισκεψίᾳ ἀπαντᾷ· «Οἱ νόμοι», ὡσὰν νὰ ἠδύναντο οἱ νόμοι νὰ μεταβάλωσι μαγικῶς τὸν πονηρὸν ἄνδρα εἰς ἀγαθόν. Εἰς δευτέραν ἐρώτησιν τοῦ Σωκράτους ὁ Μέλητος ἀπαντᾷ ὅτι καὶ οἱ δικασταὶ καθιστῶσι τοὺς νέους βελτίους, ἐπιδιώκων διὰ τῆς ἀηδοῦς ταύτης κολακείας τὴν εὔνοιαν τῶν ἡλιαστῶν. Ἐπακολουθοῦσιν ἄλλαι ἐρωτήσεις καὶ ὁ Μέλητος διολισθαίνων λογικῶς παραδέχεται ὅτι καὶ οἱ ἀκροαταὶ καὶ οἱ βουλευταὶ καὶ οἱ ἐκκλησιασταὶ καὶ πάντες ἐν γένει οἱ Ἀθηναῖοι — πλὴν τοῦ Σωκράτους βεβαίως — καθιστῶσι τοὺς νέους βελτίστους. Εἰς ταῦτα ἀντιτάσσει ὁ φιλόσοφος τὰ ἀσφαλῆ διδάγματα τῆς ἐμπειρίας, καθ' ἃ προκειμένου περὶ τῶν ἵππων καὶ τῶν ἄλλων ζῴων πολλοὶ μὲν εἶναι οἱ διαφθείροντες, εἷς δὲ ἢ ὀλίγοι οἱ τελειοποιοῦντες αὐτά· οὐδεὶς δὲ λόγος ὑπάρχει ὥστε παρ' ἀνθρώποις νὰ συμβαίνῃ τοὐναντίον. Καὶ προσθέτει μετὰ προφανοῦς εἰρωνείας·

τῆς ἀντωμοσίας τοῦ Μελήτου. Περὶ τῶν διαφορῶν τῶν κειμένων Πλάτωνος, Ξενοφῶντος καὶ Διογένους (Φαβωρίνου) πρβ. TAYLOR I 5 ἑ.

[1] SCHANZ 93.

[2] Δὲν ἐννοῶ διατί ὁ POHLENZ (19) θεωρεῖ ἀπίθανον τὸν μετὰ τοῦ Μελήτου διάλογον τοῦ Σωκράτους, ἀφ' οὗ ὁ νόμος ἔδιδεν εἰς τὸν κατηγορούμενον τὸ δικαίωμα ν' ἀποτείνῃ εἰς τοὺς κατηγόρους ἐρωτήσεις πρὸς διευκρίνησιν ὑπαρχουσῶν ἀποριῶν ἢ πρὸς ἐνίσχυσιν τῶν στοιχείων τῆς ὑπερασπίσεως. Ὁ τρόπος οὗτος ἄλλως τε ἦτο οἰκεῖος καὶ προσφιλὴς τῷ Σωκράτει.

— «Πολλὴ γὰρ ἄν τις εὐδαιμονία εἴη περὶ τοὺς νέους, εἰ εἷς μὲν μόνος αὐτοὺς διαφθείρει, οἱ δ' ἄλλοι ὠφελοῦσιν. ἀλλὰ γάρ, ὦ Μέλητε, ἱκανῶς ἐπιδείκνυσαι, ὅτι οὐδεπώποτε ἐφρόντισας τῶν νέων, καὶ σαφῶς ἀποφαίνεις τὴν σαυτοῦ ἀμέλειαν, ὅτι οὐδέν σοι μεμέληκεν περὶ ὧν ἐμὲ εἰσάγεις.»[1]

Ὁ Σωκράτης ἐπιχειρεῖ ν' ἀποδείξῃ περαιτέρω ὅτι δὲν ἦτο δυνατὸν ἑκουσίως νὰ διαφθείρῃ τοὺς νέους γνωρίζων καλῶς, ὅπως καὶ ὁ Μέλητος, ὅτι οἱ διαφθειρόμενοι γίνονται συνηθέστατα πρόξενοι τῶν μεγίστων κακῶν εἰς τοὺς πλησιεστέρους αὐτῶν συγγενεῖς καὶ φίλους.

— Ἀλλ' ἢ δὲν διαφθείρω, ἐπάγεται, ἢ ἂν διαφθείρω, πράττω τοῦτο ἄκων, περὶ δὲ τοιούτων ἀκουσίων ἀδικημάτων οὐδεὶς νόμος ἀττικὸς παρέχει δικαίωμα κατηγορίας.[2]

Ὡς πρὸς τὸ δεύτερον μέρος τῆς κατηγορίας, τὴν ἀθεΐαν, ὁ Μέλητος περιπλέκεται δι' ἀπροόπτων ἐρωτήσεων καὶ φωρᾶται συγχέων τὴν φιλοσοφίαν τοῦ Σωκράτους πρὸς τὴν διδασκαλίαν τοῦ Ἀναξαγόρου καὶ διὰ τῶν ἀντιφάσεων, εἰς ἃς περιπίπτει, προκαλεῖ τὴν ἀγανάκτησιν τοῦ φιλοσόφου ὅστις ὀνομάζει αὐτὸν ὑβριστὴν καὶ ἀκόλαστον, «ὕβρει τινὶ καὶ ἀκολασίᾳ καὶ νεότητι» γραψάμενον τὴν γραφήν.[3]

Μετὰ ταῦτα ἀκολουθεῖ νέα σειρὰ ἐρωτήσεων διὰ τῶν ὁποίων ἐπιδιώκεται ἡ τελεία ἀνατροπὴ τῶν περὶ ἀθεΐας ἰσχυρισμῶν τοῦ Μελήτου. Ὁ Σωκράτης ἐρωτᾷ ἂν εἶναι λογικῶς δυνατὸν νὰ παραδέχηταί τις τὴν ὕπαρξιν ἀνθρωπίνων καὶ ἱππικῶν καὶ αὐλητικῶν πραγμάτων, ν' ἀρνῆται ὅμως τελείως τὴν ὕπαρξιν ἀνθρώπων καὶ ἵππων

[1] ΠΛΑΤΩΝ. Ἀπολογ. XII (25b ἑ.).

[2] ΠΛΑΤΩΝ. Ἀπολογ. XIII (26a). Πρβ. ἀνωτ. 134.

[3] ΠΛΑΤΩΝ. Ἀπολογ. XIV (26e). Αἱ δριμεῖαι αὗται ἐκφράσεις οὐδὲν ἔχουσι τὸ ἐξαιρετικόν· πολὺ βιαιότεραι ἐπιθέσεις ἦσαν συνηθέσταται εἰς τὰ δικαστικὰ χρονικὰ τῶν ἀρχαίων καὶ δὲν ὑπέκειντο, ὡς φαίνεται, εἰς τὸν νόμον τὸν κολάζοντα τὰς δημοσίας ὕβρεις. Πρβ. ΒΙΖΟΥΚΙΔΗΝ (Θεσμῶν ἀττικῶν καὶ ρωμαϊκῶν σύγκρισις, Κωνσταντινούπολις 1914) 22² [: Ἑλλην. Φιλολ. Συλλ. πανηγ. τόμ. Ν' ἐπετ.].

καὶ αὐλητῶν. Ὁ Μέλητος τότε προβλέπων τὸ ὀλισθηρὸν ἔδαφος πρὸς τὸ ὁποῖον φέρεται διὰ τῆς διαλεκτικῆς τοῦ Σωκράτους, θορυβεῖ μὲν κατ' ἀρχάς, σιωπᾷ δὲ κατόπιν, ἀλλ' ἐπὶ τέλους ἀναγκάζεται ὑπ' αὐτῶν, ὡς φαίνεται, τῶν δικαστῶν νὰ δώσῃ εἰς τὸν κατηγορούμενον, συμφώνως πρὸς τὸν νόμον, τὴν ζητουμένην ἀπάντησιν. Ὁμολογεῖ λοιπὸν ὅτι ὁ παραδεχόμενος δαιμόνια πράγματα προϋποθέτει κατ' ἀνάγκην καὶ τὴν ὕπαρξιν δαιμόνων.[1]

— «Οὐκοῦν», ἐπάγεται ὁ Σωκράτης, «δαιμόνια μὲν φῄς με καὶ νομίζειν καὶ διδάσκειν, εἴτ' οὖν καινὰ εἴτε παλαιά· ἀλλ' οὖν δαιμόνιά γε νομίζω κατὰ τὸν σὸν λόγον, καὶ ταῦτα καὶ διωμόσω ἐν τῇ ἀντιγραφῇ. εἰ δὲ δαιμόνια νομίζω, καὶ δαίμονας δήπου πολλὴ ἀνάγκη νομίζειν μέ ἐστιν· οὐχ οὕτως ἔχει;» Τοῦ Μελήτου πάλιν σιωπῶντος, ὁ Σωκράτης ἐξακολουθεῖ· «ἔχει δή· τίθημι γάρ σε ὁμολογοῦντα, ἐπειδὴ οὐκ ἀποκρίνει.»[2]

Τούτου τεθέντος ἡ περὶ ἀθεΐας κατηγορία καταρρέει, διότι οἱ δαίμονες ἦσαν κατὰ τὴν κοινὴν ἀντίληψιν ἢ θεοὶ ἢ θεῶν παῖδες, ἑπομένως πρεσβεύων ὁ φιλόσοφος κατὰ τὴν ὁμολογίαν τοῦ Μελήτου δαιμόνια πράγματα παρεδέχετο κατ' ἀνάγκην καὶ τὴν ὕπαρξιν θεῶν.

Ταῦτα θεωρεῖ ἀρκετὰ ὁ Σωκράτης πρὸς ἀναίρεσιν τῆς κατηγορίας τοῦ Μελήτου, ἐκφράζει ὅμως πάλιν τὴν πεποίθησιν ὅτι ὁ κίνδυνος, ὑπὸ τοῦ ὁποίου ἀπειλεῖται, δὲν προέρχεται ἐκ τοῦ Μελήτου ἢ τοῦ Ἀνύτου, ἀλλ' ἐκ τῆς μακρᾶς διαβολῆς καὶ τοῦ φθόνου τῶν πολλῶν. Δὲν φοβεῖται ὅτι οἱ κατήγοροι ἔπεισαν ἤδη τοὺς ἀμεροληπτους δικαστὰς περὶ τῆς ἐνοχῆς αὐτοῦ, ἀλλὰ προβλέπει ὅτι οἱ πραγματικῶς ἀμερόληπτοι εἶναι ὀλίγοι καὶ ὅτι ἡ μεγάλη πλειονότης τῶν δικαστῶν, ἕνεκα τῆς συνεχοῦς διαβολῆς, ἔχει πρὸ πολλοῦ ἐσχηματισμένην περὶ αὐτοῦ κακὴν γνώμην, τὴν ὁποίαν δὲν θὰ κατορθώσῃ ν' ἀνατρέψῃ διὰ τῆς ἀπολογίας. Παρακατιὼν

[1] ΠΛΑΤΩΝ. Ἀπολογ. XV (27 c).

[2] Πρβ. πρὸς τὸ ῥωμαϊκόν· «qui tacet consentire videtur.»

δὲ ἀντικρούει τοὺς λόγους ἐκείνων οἵτινες ἐνδεχόμενον νὰ θεωρήσωσιν αὐτὸν ἐπονείδιστον, διότι ἕνεκα τῆς δράσεως αὐτοῦ διατρέχει ἤδη τὸν κίνδυνον τοῦ θανάτου, καὶ θέτει ὡς ἀξίωμα ὅτι πᾶς ἄνθρωπος πρέπει νὰ ὀλιγωρῇ πάντοτε τοῦ κινδύνου, εἰς ὃν ἐκτίθεται διὰ τῶν πράξεων αὐτοῦ, νὰ προσέχῃ δὲ μόνον ὅπως αἱ πράξεις αὗται εἶναι δίκαιαι καὶ ἀντάξιαι ἀνδρὸς καλοῦ κἀγαθοῦ. Ἐκεῖ δὲ ὅπου ἂν τάξῃ τις ἑαυτὸν ἢ ταχθῇ ὑπὸ τῆς πολιτείας, πρέπει καὶ νὰ μένῃ μέχρι τέλους κινδυνεύων, «μηδὲν ὑπολογιζόμενος μήτε θάνατον μήτε ἄλλο μηδὲν πρὸ τοῦ αἰσχροῦ»·[1] κατὰ μείζονα δὲ λόγον πρέπει νὰ κινδυνεύσῃ ἀφόβως ὅστις ταχθῇ ὁπουδήποτε ὑπὸ τοῦ θεοῦ!

Ὁ Σωκράτης κατεχόμενος ὑπὸ τῆς πεποιθήσεως ὅτι ἐκπληροῖ ὄντως θείαν τινὰ ἀποστολὴν ἐν τῷ κόσμῳ τούτῳ, φιλοσοφῶν καὶ ἐξετάζων ἑαυτὸν καὶ τοὺς ἄλλους, νομίζει ὅτι τότε μόνον θὰ κατηγορεῖτο δικαίως ἐπὶ ἀσεβείᾳ πρὸς τὸν θεὸν καὶ ἀπειθείᾳ πρὸς τὸ θεῖον πρόσταγμα τὸ διὰ τοῦ χρησμοῦ δοθέν, ὅταν ἐκ φόβου πρὸς τὸν θάνατον παρῃτεῖτο τοῦ ἔργου δι' ὃ ἐθεώρει ἑαυτὸν προωρισμένον ὑπὸ τῆς θείας βουλήσεως. Καὶ λαμβάνων ἐντεῦθεν ἀφορμὴν φιλοσοφεῖ περὶ τοῦ θανάτου, ὑπαινισσόμενος ὅτι εἶναι ἴσως καὶ κατὰ τοῦτο σοφώτερος τῶν ἄλλων ἀνθρώπων, ὅτι ἐν ᾧ οὗτοι φοβοῦνται τὸν θάνατον, ἐκεῖνος ἀδιαφορεῖ περὶ αὐτοῦ. Οἱ φοβούμενοι τὸν θάνατον, λέγει, νομίζουσιν ὅτι εἶναι σοφοί, ἐν ᾧ δὲν εἶναι, διότι ἐπαγγέλλονται γνώσεις τὰς ὁποίας δὲν ἔχουσιν. Οὐδεὶς γνωρίζει ἂν ὁ θάνατος εἶναι τὸ μέγιστον τῶν ἀγαθῶν ἢ τὸ μέγιστον τῶν κακῶν, ἀλλ' οἱ πολλοὶ ἐξ ἐπονειδίστου ἀμαθείας παραδέχονται τὸ δεύτερον φανταζόμενοι ὅτι γνωρίζουσι πράγματα, τὰ ὁποῖα παντάπασιν ἀγνοοῦσιν. Ὁ Σωκράτης ὅμως περὶ μὲν τῶν ἐν Ἅιδου δὲν ἔχει σαφεῖς γνώσεις, γνωρίζει ὅμως ὅτι κακὸν καὶ αἰσχρὸν εἶναι τὸ «ἀδικεῖν καὶ ἀπειθεῖν τῷ βελτίονι, καὶ θεῷ καὶ ἀνθρώπῳ»,[2] ρυθμίζει δὲ τὰς πράξεις αὐτοῦ συμφώνως πρὸς γνωστὰ

[1] ΠΛΑΤΩΝ. Ἀπολογ. XVI (28d).

[2] ΠΛΑΤΩΝ. Ἀπολογ. XVII (29b).

καὶ οὐχὶ πρὸς ἄγνωστα πράγματα. Ἐξαίρει ἰδιαιτέρως ὅτι προκειμένου περὶ ἐρριζωμένων πεποιθήσεων δὲν δύναται ν' ἀσπασθῇ συμβιβαστικὰς λύσεις, ὥστε καὶ ἂν αἴφνης ἠθῷουν αὐτὸν οἱ Ἀθηναῖοι ὑπὸ τὸν ὅρον νὰ παύσῃ ἐλέγχων καὶ φιλοσοφῶν, δὲν θὰ ἠδύνατο νὰ συμμορφωθῇ πρὸς τὴν ἀπόφασιν ταύτην, τὴν θείαν ἐντολὴν περὶ πλείστου ποιούμενος. Τοὐναντίον βεβαιοῖ τοὺς δικαστὰς ὅτι δὲν θὰ παύσῃ μέχρι τῆς ὑστάτης αὐτοῦ πνοῆς φιλοσοφῶν· δὲν θὰ παύσῃ διδάσκων ὅτι ὑπὲρ πᾶσαν ἄλλην ἀνθρωπίνην μέριμναν δέον νὰ τίθηται ἡ ἐπιμέλεια τῆς ἀληθείας καὶ τῆς ψυχῆς· δὲν θὰ παύσῃ ὀνειδίζων πάντα ὀλιγωροῦντα τῆς ἀρετῆς «ὅτι τὰ πλείστου ἄξια περὶ ἐλαχίστου ποιεῖται, τὰ δὲ φαυλότερα περὶ πλείονος.»[1]

Ἀπὸ τῆς στιγμῆς ταύτης ὁ Σωκράτης γίνεται ὁρμητικώτερος. Ἡ συναίσθησις τοῦ μεγαλείου τῆς ἰδίας ψυχῆς καὶ τῶν εὐγενῶν σκοπῶν τῆς φιλοσοφίας αὐτοῦ ἐκρήγνυται εἰς δικαίαν ἀγανάκτησιν διὰ τὴν ἀμβλυωπίαν τῶν Ἀθηναίων. Καὶ ὁ κατηγορούμενος σοφὸς ἐκσφενδονίζει πρὸς τοὺς κατηγόρους καὶ τοὺς δικαστὰς αὐτοῦ τοὺς ὑπερηφάνους τούτους λόγους·

— «Ἐγὼ οἴομαι οὐδέν πω ὑμῖν μεῖζον ἀγαθὸν γενέσθαι ἐν τῇ πόλει ἢ τὴν ἐμὴν τῷ θεῷ ὑπηρεσίαν.»[2]

Πόσον ὀρθὸς ἦτο ὁ ἰσχυρισμὸς οὗτος ἐπιμαρτυρεῖ ἡ ἱστορία τῆς ἀνθρωπότητος, ἀφ' οὗ αἱ ὑπηρεσίαι τοῦ φιλοσόφου ἔσχον ἀποτελέσματα πολλῷ εὐρύτερα τῶν ὅσων ἠδύνατο νὰ φαντασθῇ ἐκεῖνος.[3] Ὁ ἐπακολουθήσας θόρυβος τῶν δικαστῶν ἀπέδειξε τὰ συναισθήματα, ὑφ' ὧν μέγα μέρος αὐτῶν κατείχετο. Ἡ διὰ τῶν ἀγερώχων λέξεων τοῦ Σωκράτους προσβληθεῖσα φιλοτιμία τῶν Ἀθηναίων κατέστησε πολλοὺς ἐξ αὐτῶν ἐπιλήσμονας τοῦ ὅρκου ὃν εἶχον ὀμόσει ἐπὶ τοῦ Ἀρδηττοῦ,[4] ὅτι τοῦ τε κατηγόρου καὶ τοῦ κατηγορουμένου «ὁμοίως ἀμφοῖν ἀκροάσονται.»[5]

[1] ΠΛΑΤΩΝ. Ἀπολογ. XVII (30a). Βλ. ἀνωτ. 85.

[2] ΠΛΑΤΩΝ. Ἀπολογ. XVII (30a).

[3] Βλ. κατωτ. 304 ἑ.

[4] Βλ. κατωτ. 199.

[5] ΔΗΜΟΣΘ. κατὰ Τιμοκρ. XXIV 151 (747), ΙΣΟΚΡΑΤ. περὶ ἀντιδ. XV 21 (314c ἑ.).

Ὁ Σωκράτης προαισθάνεται ἴσως ἤδη τὴν καταδίκην. Ἀλλ' ἀδιαφορεῖ πλέον τελείως διὰ τὴν ἔκβασιν τοῦ ἀγῶνος καὶ παρορῶν ὅτι εἶναι ὑπόδικος λαμβάνει ὕφος κατηγόρου. Τὸ μέρος τοῦτο εἶναι ἀναντιρρήτως τὸ δυνατώτερον τῆς ὅλης ἀπολογίας. Ὁ φιλόσοφος ἐκφράζει τὴν πεποίθησιν ὅτι ἡ εἰς θάνατον καταδίκη δὲν θὰ βλάψῃ αὐτόν, ἀλλ' ἐκείνους οἵτινες θὰ ψηφίσωσι ταύτην. Διότι δὲν εἶναι θεμιτὸν νὰ βλάπτωσιν οἱ κακοὶ δίκαιον ἄνδρα. Μάτην βροντοφωνεῖ πρὸς τοὺς Ἀθηναίους ὅτι δὲν εἶναι μέγα κακὸν ὁ θάνατος ἢ ἡ ἐξορία ἢ ἡ ἀτίμωσις ὑπὸ τὰς προκειμένας συνθήκας, ἀλλ' ἡ πρᾶξις ἐκείνων οἵτινες κατηγοροῦσι καὶ καταδικάζουσιν ἀδίκως ἕνα δίκαιον ἄνθρωπον. Μάτην καθιστᾷ αὐτοὺς προσεκτικοὺς μὴ ἁμαρτήσωσι περὶ τὴν τοῦ θεοῦ δόσιν καταδικάζοντες τὸν Σωκράτη, διότι δὲν θὰ εὕρωσιν εὐκόλως ἄλλον τοιοῦτον, ἔχοντα τὴν ὑπεράνθρωπον αὐταπάρνησιν, ὅπως ἄνευ οὐδεμιᾶς ὑλικῆς ὠφελείας καταστήσῃ αὐτοὺς καλυτέρους, ἀφυπνίζων τοὺς εὑρισκομένους εἰς ἠθικὸν λήθαργον καὶ ποδηγετῶν τοὺς πλανωμένους. Θανατοῦντες αὐτόν, λέγει, θὰ περιπέσωσι πάλιν εἰς ἠθικὴν νάρκην, ἐκτὸς ἐὰν ὁ θεὸς εὐδοκήσῃ ν' ἀποστείλῃ ἄλλον τινὰ κηδόμενος αὐτῶν.[1] Ἐνταῦθα ὁμιλεῖ πλέον σαφῶς καὶ μετὰ πεποιθήσεως περὶ τῆς θείας ἀποστολῆς αὐτοῦ· διότι δὲν θεωρεῖ ἀνθρώπινον τὸ γεγονὸς ὅτι ἐπὶ τόσα ἔτη παρημέλησε τέλεον τὰ οἰκειακὰ αὐτοῦ πράγματα καὶ ἔσχεν ὡς μόνον σκοπὸν τοῦ βίου τὴν νουθεσίαν τῶν ἄλλων πρὸς ἐπιμέλειαν τῆς ἀρετῆς. Καὶ ἂν μὲν διὰ τὴν δρᾶσιν ταύτην ἐλάμβανε μισθόν τινα ἢ εἶχεν οἱανδήποτε ὠφέλειαν, τὸ πρᾶγμα θὰ ἦτο

[1] Πλατων. Ἀπολογ. XVIII (31 a). «Τοιοῦτος οὖν ἄλλος οὐ ῥᾳδίως ὑμῖν γενήσεται, ὦ ἄνδρες, ἀλλ' ἐὰν ἐμοὶ πείθησθε, φείσεσθέ μου· ὑμεῖς δ' ἴσως τάχ' ἂν ἀχθόμενοι, ὥσπερ οἱ νυστάζοντες ἐγειρόμενοι, κρούσαντες ἄν με, πειθόμενοι Ἀνύτῳ, ῥᾳδίως ἂν ἀποκτείναιτε, εἶτα τὸν λοιπὸν βίον καθεύδοντες διατελοῖτε ἄν, εἰ μή τινα ἄλλον ὁ θεὸς ὑμῖν ἐπιπέμψειεν κηδόμενος ὑμῶν». Ἐπὶ τῆς φράσεως ταύτης στηρίζει ἡ χριστιανικὴ διδασκαλία τὴν περὶ τοῦ Ιησου Χριστου πρόρρησιν τοῦ Σωκράτους.

εὐεξήγητον· ἀλλ' ὅτι τοῦτο οὐδέποτε συνέβη εἶναι προφανές, ἀφ' οὗ οἱ κατήγοροι δὲν ἔσχον τὸ θράσος νὰ προτείνωσι μάρτυρας τῆς ᾀδομένης φήμης. Ὁ φιλόσοφος ὅμως προβάλλει ἱκανὸν μάρτυρα τῆς ἀληθείας τῶν λόγων αὐτοῦ — τὴν πενίαν!

Ἡ ἀπολογία ἐγγίζει ἤδη πρὸς τὸ τέρμα αὐτῆς. Ὁ Σωκράτης πρὶν ἢ καταστρέψῃ τὸν λόγον ἀναλαμβάνει νὰ δικαιολογήσῃ τὴν ἀπὸ τῶν πολιτικῶν πραγμάτων συστηματικὴν αὐτοῦ ἀποχήν. Ἐνώπιον δικαστῶν οἵτινες κατὰ τὰ ἔθιμα τῆς χώρας αὐτῶν ἐθεώρουν τὸ πολιτεύεσθαι ἀπαράβατον καθῆκον παντὸς πολίτου, ἡ δικαιολογία τῆς περὶ τὰ πολιτικὰ ἀμελείας ἦτο ἀπαραίτητος. Ἀλλ' ἡ ὑπὸ τοῦ Σωκράτους προβαλλομένη δικαιολογία ἐνέχει δριμεῖαν κατὰ τῆς πολιτείας μομφήν. Διότι οὗτος ἀποδίδει μὲν τὴν ἐκ τῶν πραγμάτων τῆς πόλεως ἀποχὴν εἰς ἐναντίωσιν τοῦ δαιμονίου, προσθέτει ὅμως ὡς ἐκ περισσοῦ ὅτι καλῶς ἔπραξε μὴ ἀναμιχθεὶς εἰς τὰ κοινά, διότι φρονεῖ ὅτι ἂν μετεῖχε τῆς πολιτικῆς δράσεως χωρὶς ν' ἀπαρνηθῇ τὰς ἠθικὰς αὐτοῦ ἀρχάς, πρὸ πολλοῦ θὰ εἶχε θανατωθῆ οὐδεμίαν παρασχὼν ὠφέλειαν οὔτε εἰς ἑαυτὸν οὔτε εἰς τοὺς ἄλλους. Διὰ τῶν λόγων τούτων ἐξαίρει ὁ Σωκράτης ὅτι ἀνὴρ πράγματι δίκαιος δὲν δύναται νὰ πολιτεύηται, διότι ἐπιχειρῶν ν' ἀποτρέψῃ τὰ συνηθέστατα ἐν τῇ πολιτείᾳ συμβαίνοντα ἄδικα καὶ παράνομα, θὰ ἔλθῃ θᾶττον ἢ βράδιον εἰς σύγκρουσιν πρὸς τοὺς ἄρχοντας ἢ πρὸς τὸ πλῆθος, καὶ ἢ θὰ ὑποκύψῃ εἰς τὴν βίαν θυσιάζων τὰς ἰδίας πεποιθήσεις ἢ θὰ πέσῃ αὐτὸς οὗτος θῦμα τῶν ἰδίων ἀρχῶν.

Πρὸς ἀπόδειξιν τοῦ ἰσχυρισμοῦ τούτου ἀναφέρει δύο περιπτώσεις ἐκ τοῦ πολιτικοῦ αὐτοῦ βίου, καθ' ἃς διέτρεξε τὸν κίνδυνον νὰ καταδιωχθῇ καὶ νὰ θανατωθῇ, διότι μόνος αὐτὸς ἐτόλμησε νὰ ὑπεραμυνθῇ τοῦ δικαίου ἀντιτασσόμενος εὐθαρσῶς ἐν μὲν τῇ πρώτῃ περιπτώσει πρὸς τὰς παρανόμους ἀξιώσεις τοῦ πλήθους, ἐν δὲ τῇ δευτέρᾳ πρὸς τὰς αὐθαιρέτους διαταγὰς τῶν ἀρχόντων.[1] Διὰ τῆς μνείας τῶν ἐπεισοδίων τούτων, ὧν τὸ μὲν ἐγένετο ἐπὶ

[1] Βλ. ἀνωτ. 82 ἑ.

δημοκρατίας, τὸ δὲ ἐπὶ τῆς ὀλιγαρχίας τῶν Τριάκοντα, ὁ Σωκράτης ἠθέλησε νὰ ὑποδείξῃ ὅτι οἱ κίνδυνοι οὓς ἀνέφερεν ἐν σχέσει πρὸς τοὺς πολιτευομένους, ὑπάρχουσιν ἐν πάσῃ πολιτείᾳ ἀνεξαρτήτως τῆς ἑκάστοτε καὶ ἑκασταχοῦ μορφῆς τοῦ πολιτεύματος. Ἐξαίρων δὲ ἰδιαιτέρως τὸ γεγονὸς ὅτι οἱ Ἀθηναῖοι συνῃσθάνθησαν ἐκ τῶν ὑστέρων τὴν κατὰ τῶν ἐν Ἀργινούσσαις στρατηγῶν γενομένην παρανομίαν, ἠθέλησε ν' ἀποδείξῃ πόσον εὔκολον εἶναι νὰ παρασυρθῶσι καὶ οἱ δικασταὶ ὑπὸ τοῦ ῥεύματος τῆς δημοσίας γνώμης καὶ ν' ἀποφανθῶσι παρὰ τὸν νόμον καὶ τὸ δίκαιον. Ἦτο μία εὔστοχος παρακέντησις τῆς συνειδήσεως τῶν δικαστῶν.

Εν τέλει ὁ Σωκράτης βεβαιοῖ ὅτι διὰ παντὸς τοῦ βίου οὐ μόνον οὐδένα ἠδίκησεν, ἀλλ' οὐδὲ προέβη ποτὲ παρὰ τὸ δίκαιον εἰς ἠθικὰς ὑποχωρήσεις χαριζόμενος εἴτε εἰς ἄλλον τινὰ εἴτε εἰς ἐκείνους οὓς οἱ συκοφάνται ἀπεκάλουν μαθητὰς αὐτοῦ. Καὶ ἐπαναλαμβάνει ἐνταῦθα ἐπισήμως τὴν διαβεβαίωσιν ὅτι οὐδέποτ' ἐγένετο διδάσκαλος οὐδενός, ὅτι οὐδέποτ' ἐζήτησεν ἢ ἐδέχθη μισθὸν διδασκαλίας, ὅτι διελέχθη πάντοτε προθύμως πρὸς πάντα ἐπιδιώξαντα τὴν συναναστροφὴν αὐτοῦ, ἀνεξαρτήτως ἡλικίας ἢ κοινωνικῆς θέσεως, καὶ ὅτι οὐδεμίαν δύναται νὰ ὑπέχῃ εὐθύνην διὰ τὸν χαρακτῆρα οὐδενός, ἀφ' οὗ μάλιστα εἰς οὐδένα οὔτε ὑπεσχέθη οὔτ' ἐδίδαξεν οἱονδήποτε μάθημα.

Τὴν εὐχαρίστησιν ἣν εὕρισκον οἱ συναναστρεφόμενοι αὐτόν, ἀποδίδει ὁ Σωκράτης εἰς τὴν ἐνδελεχῆ μέριμναν ἣν κατέβαλλεν ἀείποτε πρὸς ἀποκάλυψιν τῆς ἀμαθείας τῶν νομιζομένων σοφῶν. Τὴν ἱκανότητα δὲ ταύτην θεωρεῖ ὡς ἐκ θείας προσταγῆς προερχομένην. Φρονεῖ πρὸς τούτοις ὅτι περὶ διαφθορᾶς τῶν νέων ὑπ' αὐτοῦ οὐδεὶς λόγος δύναται νὰ γίνῃ, ἀφ' οὗ οὐδεὶς τῶν διαφθαρέντων οὐδὲ τῶν γονέων ἢ τῶν συγγενῶν αὐτῶν — παρίσταντο δὲ πολλοὶ ἐν τῇ δίκῃ — ὑπεστήριξε τὴν κατηγορίαν. Τοὐναντίον ὅλοι ἐφαίνοντο πρόθυμοι νὰ βοηθήσωσι τὸν Σωκράτη. Καὶ οἱ μὲν πρῶτοι, οἱ δῆθεν ὑπ' αὐτοῦ διεφθαρμένοι ἴσως εἶχον λόγον τινὰ βοηθοῦντες· ἀλλ' οἱ ἀδιάφθαρτοι, οἱ συγγενεῖς ἐκείνων, τίνα

ἄλλον λόγον θὰ εἶχον ἐρχόμενοι εἰς ἐπικουρίαν τοῦ φιλοσόφου ἢ τὸν ὀρθὸν καὶ τὸν δίκαιον, τὸν προερχόμενον ἐκ τῆς συναισθήσεως ὅτι ὁ μὲν Μέλητος ψεύδεται, ὁ δὲ Σωκράτης ἀληθεύει;[1]

Ἐνταῦθα λήγει ἡ κυρίως ἀπολογία καὶ ἄρχεται ὁ ἐπίλογος,[2] ἀφιερούμενος εἰς τὴν ἐπίκρισιν κακῆς τινος συνηθείας ἥτις εἶχεν ἐπικρατήσει παρὰ τοῖς Ἀθηναϊκοῖς δικαστηρίοις πλὴν τοῦ Ἀρείου Πάγου. Κατὰ τὴν συνήθειαν ταύτην ὁ κατηγορούμενος κατέστρεφε τὴν ἀπολογίαν αὐτοῦ ἀναλυόμενος εἰς δάκρυα καὶ καταφεύγων εἰς ταπεινωτικὰς παρακλήσεις καὶ ἱκεσίας ἢ ἀναβιβάζων ἐπὶ τὴν ἐξέδραν συγγενεῖς κοπτομένους καὶ ἀνήλικα τέκνα ὀλοφυρόμενα, ἵνα προκαλέσῃ οὕτω τὸν οἶκτον καὶ τὸ ἔλεος τῶν δικαστῶν.[3] Ὁ Σωκράτης ἀναφέρων τὸ τοῦ Ὁμήρου·

«οὐδ' ἐγὼ ἀπὸ δρυὸς οὐδ' ἀπὸ πέτρης πέφυκα»[4]

ἀλλ' ἐξ ἀνθρώπων, λέγει ὅτι δὲν στερεῖται οἰκείων καὶ ὅτι τρεῖς ἔχει υἱούς, ἕνα μὲν μειράκιον, δύο δὲ παιδία, ἀλλὰ διακηρύσσει ὅτι δὲν θὰ ἐπιζητήσῃ ποτὲ τὴν ἀθῴωσιν αὐτοῦ διὰ τῶν εὐτελῶν μέσων ἅτινα καθιέρωσεν ἄστοχον καὶ ἀναξιοπρεπὲς δικαστικὸν ἔθιμον δι' οὗ γίνεται καταγέλαστος ἡ πόλις.

Τὰς πρὸς τοὺς δικαστὰς ἱκεσίας θεωρεῖ ὁ Σωκράτης οὐ μόνον ἀναξιοπρεπεῖς, ἀλλὰ καὶ παρανόμους.[5] Ἰσχυρίζεται δὲ ὅτι ὁ

[1] Πλατων. Ἀπολογ. XXII (34b). [2] Πλατων. Ἀπολογ. XXIII (34b)—XXIV (35d).

[3] Ἡ προσφυγὴ εἰς τοιαῦτα μέσα ἐθεωρεῖτο οὐχ ἧττον ἀναξιοπρεπὴς καὶ ἐξευτελιστικὴ ὑπὸ τῶν εὖ φρονούντων. Πρβ. Βιζουκιδην (Ἀττικαὶ δίκαι καὶ ρωμαϊκαὶ ἀγωγαί, Κωνσταντινούπολις 1914) 13 [: Ἑλλην. Φιλολ. Συλλ. ΛΓ']. Ἐν τούτοις ἐγίνετο κατὰ κανόνα εἰς πάντα ἐπίλογον. Πολλάκις μάλιστα οἱ κατηγορούμενοι ἔφερον μεθ' ἑαυτῶν καὶ τὴν ἱκετηρίαν ῥάβδον. Βλ. Lipsius III 919.

[4] Ομηρ. Ὀδυσσ. Τ 163.

[5] Πλατων. Ἀπολογ. XXIV (35c). Καὶ ὁ Ξενοφων (Ἀπομνημ. IV 4 4) συμμερίζεται τὴν γνώμην ταύτην. Πρβ. Πλατων. Νόμ. XII 4 (949b)· «Καὶ τὸ παράπαν ἐν δίκῃ τοὺς προέδρους μὴ ἐπιτρέπειν μήτε ὀμνύντι λέγειν πιθανότητος χάριν, μήτε ἐπαρώμενον ἑαυτῷ καὶ γένει μήτε ἱκετείαις χρώμενον ἀσχήμοσι μήτε οἴκτοις γυναικείοις, ἀλλὰ τὸ δίκαιον μετ' εὐφημίας διδάσκοντα καὶ μανθάνοντα ἀεὶ διατελεῖν ...» καὶ Αριστοτ. Ρητορ. I (1354, 24) «οὐ γὰρ δεῖ τὸν δικαστὴν διαστρέφειν εἰς ὀργὴν προάγοντα ἢ φθόνον ἢ ἔλεον.»

κατηγορούμενος δὲν ἔχει δικαίωμα νὰ ἐπιζητῇ διὰ παρακλήσεων τὴν ἀθώωσιν αὐτοῦ, ἀλλὰ καθῆκον νὰ διαφωτίσῃ καὶ πείσῃ τοὺς δικαστὰς ὅτι εἶναι ἀθῷος. Τὴν ἀντίληψιν ταύτην ἐθεώρησάν τινες ἐσφαλμένην,[1] ὁρμώμενοι ἐκ τῆς ἰδέας ὅτι τὸ λαϊκὸν δικαστήριον εἶχε κυριαρχικὰ δικαιώματα, καὶ ἠδύνατο ἄρα νὰ ἀθῳώσῃ κατὰ τὸ δοκοῦν πάντα ἔνοχον εἴτε διὰ τὰς πρὸς τὴν πολιτείαν ὑπηρεσίας αὐτοῦ εἴτε καὶ ἐξ οἴκτου. Ἑπομένως, κατ' αὐτούς, ἡ ἀπόπειρα τοῦ κατηγορουμένου ὅπως ἐπιτύχῃ τοιαύτην ἀθῴωσιν οὐδὲν εἶχε τὸ παράνομον, ἦτο δὲ τόσον ἀξιόμεμπτος ὅσον καὶ ἐν ταῖς συγχρόνοις πολιτείαις ἡ πρὸς τὸν ἀρχηγὸν τοῦ κράτους αἴτησις περὶ ἀπονομῆς χάριτος.[2] Ἡ σύγκρισις ὅμως αὕτη ἀρχαίων θεσμῶν πρὸς νεωτέρους παρέλκει ἐνταῦθα, διότι διὰ μὲν τῆς δημοσίας χάριτος δὲν ἀθῳοῦται ὁ κατηγορούμενος, ἀλλ' ἀπαλλάσσεται τῆς ποινῆς ὁ ἤδη καταδικασθεὶς ἔνοχος, ἐν ᾧ ἡ ἐξ οἴκτου ἀθῴωσις περιέχει implicite τὴν ἄρνησιν τῆς ἐνοχῆς τοῦ κατηγορουμένου. Ἐν τῇ τελευταίᾳ ταύτῃ περιπτώσει οἱ παραβιασθέντες νόμοι μένουσιν ἄνευ τυπικῆς ἱκανοποιήσεως, ὅπερ ἀπὸ ὑψηλοτέρας σκοπιᾶς ἐξεταζόμενον δέον νὰ θεωρηθῇ ἄνομον καὶ ἀνήθικον. Ἄλλως τε τὸ δικαίωμα τῆς χάριτος τῶν ἡγεμόνων πηγάζει σήμερον ἑκασταχοῦ ἐξ αὐτοῦ τοῦ νόμου, καὶ μάλιστα τοῦ θεμελιώδους χάρτου τῆς πολιτείας, ἐν ᾧ ἡ χάρις τῶν ἀρχαίων Ἀθηναϊκῶν δικαστηρίων ἐστηρίζετο ἐπὶ ἀστόχου ἐθίμου, ὅπερ κατακρίνει ὁ Σωκράτης. Ρητὴ διάταξις τοῦ ὅρκου ὃν ὤμνυεν ὁ Ἀθηναῖος δικαστής, ἐπέβαλλεν αὐτῷ τὴν ὑποχρέωσιν «οὐ χαριεῖσθαι οἷς ἂν δοκῇ αὐτῷ, ἀλλὰ δικάσειν κατὰ τοὺς νόμους»,[3] ἐν περιπτώσει δὲ ἀσαφείας τῶν νόμων «γνώμῃ τῇ δικαιοτάτῃ».[4] Διὰ τοῦτο ἀκριβῶς νομίζει ὁ Σωκράτης ὅτι διὰ τῶν ἱκεσιῶν καὶ τῶν δακρύων τῶν κατηγορουμένων παροτρύνονται αὐτόχρημα οἱ δικασταὶ εἰς ἐπιορκίαν, καὶ θεωρεῖ τὰ ἐπικρατήσαντα ἔθιμα «μήτε καλὰ μήτε δίκαια μήτε

[1] Ἰδίως ὁ MENZEL 51. [2] MENZEL 52.

[3] ΠΛΑΤΩΝ. Ἀπολογ. XXIV (35c).

[4] ΠΟΛΥΔ. Ὀνομαστ. VIII 10 122 (ed. BEKKERI, Berol. 1846).

ὅσια». Πείθων, λέγει, καὶ βιάζων τοὺς δικαστὰς νὰ παραβῶσι τὸν δοθέντα ὅρκον, θὰ ἐδίδασκεν αὐτοὺς νὰ μὴ πιστεύωσιν εἰς τὴν ὕπαρξιν τῶν θεῶν. Διὰ τῆς πράξεως δὲ ταύτης θὰ κατηγόρει αὐτὸς ἑαυτοῦ ὅτι «θεοὺς οὐ νομίζει». Ἀλλὰ πόρρω ἀπέχει τούτου. Τοὐναντίον ὁμολογεῖ ὅτι «νομίζει θεοὺς ὡς οὐδεὶς τῶν κατηγόρων» καὶ ἐπαφίεται τὴν ἀρίστην κρίσιν περὶ αὐτοῦ μὲν εἰς τοὺς δικαστάς, περὶ τῶν δικαστῶν δὲ εἰς τὸν θεόν!

Τοιαῦτά τινα εἶπεν ὁ Σωκράτης ἀπολογούμενος πρὸς τοὺς Ἀθηναίους. Ὅτι ταῦτα προσεγγίζουσι μάλιστα πρὸς τὴν ἱστορικὴν ἀλήθειαν ἀποδεικνύεται ἐξ ἐπισταμένης συγκρίσεως τῶν Ἀπολογιῶν τοῦ Πλάτωνος καὶ τοῦ Ξενοφῶντος. Ἐν ἀμφοτέραις διαφαίνεται τὸ ὑπερήφανον ὕφος μὲ τὸν ὁποῖον ὡμίλησεν ὁ Σωκράτης. Οὐ μόνον δὲν ἀπέτεινε κολακείας πρὸς τοὺς δικαστάς, ἃς οὗτοι ἤκουον συνήθως καὶ εὐδιαθέτως, ἀλλὰ καὶ ἠρέθισεν αὐτοὺς ἐπανειλημμένως ὁτὲ μὲν ὑποδεικνύων τὰ καθήκοντα αὐτῶν, ὁτὲ δὲ καὶ ἐλέγχων αὐτούς. Ἡ δὲ μεγαληγορία τοῦ φιλοσόφου ἐκρίνετο ἴσως καὶ κατόπιν τόσον δυσμενῶς, ὥστε ὁ Ξενοφῶν θεωρεῖ ἐπάναγκες νὰ δικαιολογήσῃ ταύτην, ἵνα μὴ φαίνηται ἀφρονεστέρα τοῦ Σωκράτους. Τὸ ἐπεισόδιον τοῦ χρησμοῦ μνημονεύουσιν ἐπίσης ἀμφότεροι οἱ συγγραφεῖς, μὲ τὴν διαφορὰν ὅτι ἕκαστος κατ' ἴδιον τρόπον μετριάζει τὴν δυσμενῆ διὰ τὸν Σωκράτη ἐντύπωσιν, ἣν προεκάλεσε τοῦτο παρὰ τοῖς δικασταῖς. Ὁ μὲν Πλάτων λέγει ὅτι ὁ Ἀπόλλων ὡς παράδειγμα μόνον ἔφερε τὸν Σωκράτη, ἐν τῷ προσώπῳ αὐτοῦ χαρακτηρίζων πάντα ἄνθρωπον σοφόν, ὅστις, ὡς ἐκεῖνος, εἶχε συναίσθησιν τῆς ἀνθρωπίνης ἀμαθείας ἐν συγκρίσει πρὸς τὴν θείαν ἀπέραντον γνῶσιν· ὁ δὲ Ξενοφῶν ἵνα δείξῃ τὸ ἄδικον τοῦ θορύβου τῶν δικαστῶν ἀντιτάσσει πρὸς τὸν Σωκράτη τὸν Λυκοῦργον,[1] πρὸς τὸν ὁποῖον, εἰσερχόμενόν ποτε εἰς τὸν ἐν Δελφοῖς ναόν, εἶχεν εἴπει ἡ Πυθία· «φροντίζω

[1] Ξενοφ. Ἀπολογ. 15.

πότερα θεόν σε εἴπω ἢ ἄνθρωπον». Ποία ἐκ τῶν δύο παραδόσεων εἶναι ἡ ἱστορικὴ δὲν ἐξακριβοῦται. Ἡ παραδοχὴ τῆς μιᾶς ἢ τῆς ἄλλης εἶναι ζήτημα ὑποκειμενικῆς ἀντιλήψεως καὶ ψυχικῆς διαθέσεως. Ἐν πάσῃ ὅμως περιπτώσει ἡ διαφορὰ δὲν εἶναι οὐσιώδης.

Καὶ ἄλλας τινὰς λεπτομερείας ἀναφέρουσιν ἐκ παραλλήλου ὁ Πλάτων καὶ ὁ Ξενοφῶν. Εἰς τὸ ζήτημα τοῦ δαιμονίου καὶ εἰς τὴν ἔξαρσιν τοῦ ἀμέμπτου βίου τοῦ Σωκράτους, καθὼς καὶ εἰς τὴν πιστὴν ἀπόδοσιν τῆς πρὸς τὸν θάνατον ὑπερόχου ἀδιαφορίας τοῦ φιλοσόφου, συμφωνοῦσι κατὰ τὸ μᾶλλον καὶ ἧττον αἱ εἰδήσεις τῶν δύο Ἀπολογιῶν. Ἀλλ' ἡ Ξενοφώντειος Ἀπολογία ἔν τισι σημείοις παρεκκλίνει τῆς Πλατωνικῆς,[1] ἰδία δὲ ὅσον ἀφορᾷ εἰς τὸν τρόπον καθ' ὃν ὁ Σωκράτης φέρεται ἀποκρούων τὴν κατηγορίαν τῆς ἀσεβείας διὰ τῶν ἑπομένων οὐσιαστικῶν ἐπιχειρημάτων·

— «Τοῦτο μὲν πρῶτον θαυμάζω Μελήτου ὅτῳ ποτὲ γνοὺς λέγει ὡς ἐγὼ οὓς ἡ πόλις νομίζει θεοὺς οὐ νομίζω· ἐπεὶ θύοντά γέ με ἐν ταῖς κοιναῖς ἑορταῖς καὶ ἐπὶ τῶν δημοσίων βωμῶν καὶ ἄλλοι οἱ παρατυγχάνοντες ἑώρων κἂν αὐτὸς Μέλητος, εἰ ἐβούλετο. καινά γε μὴν δαιμόνια πῶς ἂν ἐγὼ εἰσφέροιμι λέγων ὅτι θεοῦ μοι φωνὴ φαίνεται σημαίνουσα ὅ τι χρὴ ποιεῖν; καὶ γὰρ οἱ φθόγγοις οἰωνῶν καὶ οἱ φήμαις ἀνθρώπων χρώμενοι φωναῖς δήπου τεκμαίρονται. βροντὰς δὲ ἀμφιλέξει τις ἢ μὴ φωνεῖν ἢ μὴ μέγιστον οἰωνιστήριον εἶναι; ἡ δὲ Πυθοῖ ἐν τῷ τρίποδι ἱέρεια οὐ καὶ αὐτὴ φωνῇ τὰ παρὰ τοῦ θεοῦ διαγγέλλει; ἀλλὰ μέντοι καὶ τὸ προειδέναι γε τὸν θεὸν τὸ μέλλον, καὶ τὸ προσημαίνειν ᾧ βούλεται, καὶ τοῦτο, ὥσπερ ἐγώ φημι, οὕτω πάντες καὶ λέγουσι καὶ νομίζουσιν. ἀλλ' οἱ μὲν οἰωνούς τε καὶ φήμας καὶ συμβόλους τε καὶ μάντεις ὀνομάζουσι τοὺς προσημαίνοντας εἶναι, ἐγὼ δὲ τοῦτο δαιμόνιον καλῶ, καὶ οἶμαι οὕτως ὀνομάζων καὶ ἀληθέστερα καὶ ὁσιώτερα λέγειν τῶν τοῖς ὄρνισιν ἀνατιθέντων τὴν τῶν θεῶν δύναμιν.»[2]

[1] Βλ. καὶ ἀνωτ. 32 ἑ. [2] Ξενοφ. Ἀπολογ. 11 ἑ.

Ὅ,τι ὅμως αἱ σκέψεις αὗται δὲν εἶναι Σωκρατικαί, ἀλλὰ Ξενοφώντειοι δὲν χρῄζει, νομίζω, ἰδιαιτέρας ἀποδείξεως. Τοιαῦται δικαιολογίαι, διὰ τῶν ὁποίων ἐπικρίνονται αἱ θρησκευτικαὶ περὶ μαντικῆς πεποιθήσεις τοῦ λαοῦ, δὲν ἦτο δυνατὸν νὰ λεχθῶσιν ἐπὶ δικαστηρίου, διότι ἀπαγγελλόμεναι ἐκεῖ θὰ ἠστόχουν πάντως τοῦ ἐπιδιωκομένου σκοποῦ, ἀφ' οὗ κατὰ βάθος ἐνέχουσιν ὁμολογίαν τῆς περὶ τὰς θρησκευτικὰς πεποιθήσεις καινοτομίας, τὴν ὁποίαν κατήγγελλον ἀκριβῶς καὶ οἱ κατήγοροι.

Διαφέρει ἐπίσης ἡ Ξενοφώντειος Ἀπολογία τῆς Πλατωνικῆς κατὰ τὸν ὑπερβολικὸν αὐτέπαινον τοῦ Σωκράτους καὶ τὰ ἐν σχέσει πρὸς τὴν διαφθορὰν τῶν νέων ἀναφερόμενα. Ὅπως ποτ' ἂν ᾖ πᾶσαι αἱ διαφοραὶ αὗται φέρουσι μᾶλλον τὸν χαρακτῆρα συμπληρωτικῶν εἰδήσεων, δὲν δύνανται δὲ νὰ θίξωσιν οὐδαμῶς τὰς βάσεις τῆς Πλατωνικῆς Ἀπολογίας. Ἡ ἀναμφισβήτητος προσπάθεια τοῦ Ξενοφῶντος ὅπως δικαιολογήσῃ καὶ δι' ἰδίων σκέψεων καὶ ἐπιχειρημάτων τὴν μεγαληγορίαν τοῦ Σωκράτους, παρέχει ἡμῖν τὸ δικαίωμα νὰ εἰκάσωμεν, ὅτι ὁ συγγραφεὺς οὗτος χάριν τοῦ ἐπιδιωκομένου σκοποῦ ὑπερβαίνει ἐνίοτε τὰ ἱστορικὰ ὅρια· ἡ ὑπέρβασις αὕτη εἶναι τοσούτῳ μᾶλλον εὐεξήγητος, καθόσον ὁ Ξενοφῶν δὲν ὑπῆρξεν αὐτήκοος μάρτυς τῆς ἀπολογίας τοῦ Σωκράτους. Ἐν πάσῃ δὲ περιπτώσει ἡ Ἀπολογία τοῦ Ξενοφῶντος οὐδὲ πόρρωθεν δύναται νὰ διεκδικήσῃ τὴν συναρπάζουσαν ὡραιότητα τῆς Πλατωνικῆς Ἀπολογίας.

«Ἡ μεῖξις», γράφει ὁ Gomperz,[1] «ἢ μᾶλλον ἡ ἐσωτερικὴ διείσδυσις νηφαλιότητος καὶ ἐνθουσιασμοῦ, ἡ περιφρόνησις παντὸς ἐξωτερικοῦ ἀγαθοῦ, ἡ πίστις ἐπὶ τὴν νικηφόρον δύναμιν τῆς ἐλλόγου νοήσεως, ἡ βεβαιότης ὅτι ὁ ἀγαθὸς ἄνθρωπος εἶναι ἀπρόσβλητος ἀπὸ παντὸς πλήγματος τῆς Μοίρας, ἡ φαιδρὰ πεποίθησις, μὲ τὴν ὁποίαν ὁ φιλόσοφος ἀκολουθεῖ τὸν δρόμον αὐτοῦ καὶ ἐκπληροῖ τὴν ἀποστολὴν ἣν αἰσθάνεται ὅτι ἔχει, οὐδαμῶς κινούμενος ὑπὸ φόβου

[1] Gomperz II[3] 88.

τινὸς ἢ ἐλπίδος, κατέστησαν τὴν Ἀπολογίαν πραγματικὸν ἐγκόλπιον τῶν ἰσχυρῶν καὶ ἐλευθέρων διανοιῶν, ὅπερ καὶ σήμερον — ὅπως καὶ πρὸ εἴκοσι καὶ τριῶν αἰώνων — συναρπάζει τὰς ψυχὰς καὶ θερμαίνει τὰς καρδίας. Εἶναι ἐκ τῶν ἀνδρικωτάτων βιβλίων τῆς παγκοσμίου φιλολογίας, κατάλληλον, ὅσον οὐδὲν ἄλλο, νὰ ἐμφυτεύσῃ εἰς τὰς ψυχὰς τὴν ἀνδρικὴν τοῦ θάρρους ἀρετήν. Ἡ σχέσις αὐτῆς πρὸς τὰ θεῖα πράγματα εἶναι δύσκολον νὰ διαφωτισθῇ ἀσφαλῶς. Πολὺς μὲν λόγος γίνεται ἐν αὐτῇ περὶ τῶν θεῶν, ἀλλ' ἡ οὐσία αὐτῆς εἶναι ἐλευθέρα πάσης δουλοπρεπείας πρὸς ἐντολὰς ἀπορρεούσας ἐκ τῆς θείας δυνάμεως, ἐλευθέρα πάσης θεοφοβίας ἢ δεισιδαιμονίας. Οἱ θεῖοι ἦχοι οἵτινες ἀντηχοῦσιν ἐν αὐτῇ ἀποτελοῦσι τῇ ἀληθείᾳ χορόν, ὅστις ὅμως δὲν κυριαρχεῖ τῆς ἡγέτιδος φωνῆς τῆς προσωπικότητος καὶ τῆς συνειδήσεως τοῦ Σωκράτους, ἀλλὰ συνοδεύει ταύτην ἁρμονικῶς.»

V. ΜΑΡΤΥΡΕΣ ΚΑΙ ΣΥΝΗΓΟΡΟΙ

Κατὰ τὰ ἀνωτέρω εἰρημένα[1] ὁ θεσμὸς τῆς εἰσαγγελίας, ὡς νοοῦμεν αὐτὴν σήμερον, ἦτο ἄγνωστος εἰς τὴν ἀττικὴν δικονομίαν. Ὡς ἐκ τούτου διὰ τὴν ἐξεύρεσιν καὶ προσαγωγὴν τῶν πρὸς ἀπόδειξιν τοῦ ἀληθοῦς τῆς κατηγορίας ἀπαραιτήτων μαρτύρων δὲν ἐμερίμνα δημοσία τις ἀρχή, ὡς συμβαίνει ἐν ταῖς συγχρόνοις πολιτείαις, ἀλλ' αὐτὸς ὁ κατήγορος. Οὗτος προέτεινε τοὺς μάρτυρας, οἵτινες ἐξητάζοντο διαρκούσης τῆς ἀγορεύσεως διακοπτομένης ἑκάστοτε ἐπὶ τούτῳ. Κατὰ τὸν αὐτὸν τρόπον ἐξητάζοντο καὶ οἱ μάρτυρες τῆς ὑπερασπίσεως, προτεινόμενοι ὑπὸ τοῦ κατηγορουμένου. Ἂν ὁ τρόπος οὗτος τῆς ἐξετάσεως ἐστηρίζετο ἐπὶ ῥητῶν διατάξεων τοῦ νόμου ἢ ἐπὶ δικαστικῆς συνηθείας δὲν γνωρίζομεν. Βέβαιον ὅμως εἶναι ἐν πάσῃ περιπτώσει ὅτι αἱ μαρτυρικαὶ κατα-

[1] Βλ. ἀνωτ. 135.

θέσεις δὲν ἀπετέλουν ἰδιαίτερον στάδιον τῆς δίκης, ὅπως σήμερον, ἀλλὰ παρενεβάλλοντο μεταξὺ τῶν ἀγορεύσεων τῶν ἀντιπάλων.

Τὸ ζήτημα, ἂν κατὰ τὴν δίκην τοῦ Σωκράτους ἐξητάσθησαν μάρτυρες ἢ οὔ, ζωηρῶς ἀπησχόλησε τοὺς ἐρευνητάς, ὧν τινὲς μὲν ὑπεστήριξαν τὴν μίαν γνώμην, ἄλλοι δὲ τὴν ἀντίθετον.[1] Τὰ ἐπιχειρήματα καὶ τῶν μὲν καὶ τῶν δὲ εἶναι εἰκαστικά, ἀφ' οὗ ἐλλείπουσιν ἐπὶ τοῦ προκειμένου σαφεῖς ἱστορικαὶ εἰδήσεις.

Ἐὰν πιστεύσωμεν εἰς τὴν Ἀπολογίαν τοῦ Ξενοφῶντος πρέπει νὰ δεχθῶμεν ὅτι τοὐλάχιστον μάρτυρες κατηγορίας ἐξητάσθησαν,[2] διότι ἄλλως δὲν ἐξηγοῦνται αἱ δριμεῖαι κατ' αὐτῶν μομφαὶ τοῦ Σωκράτους· «τοὺς μὲν διδάσκοντας τοὺς μάρτυρας ὡς χρὴ ἐπιορκοῦντας καταψευδομαρτυρεῖν ἐμοῦ καὶ τοὺς πειθομένους τούτοις ἀνάγκη ἐστὶ πολλὴν ἑαυτοῖς συνειδέναι ἀσέβειαν καὶ ἀδικίαν.»[3]

Αἱ καταθέσεις τῶν μαρτύρων τῆς κατηγορίας εἶχον κατὰ πᾶσαν πιθανότητα ὡς ἀντικείμενον τὸ ἀδίκημα τῆς πρὸς τοὺς θεοὺς ἀσεβείας καὶ πρὸ παντὸς τὸ δαιμόνιον· ὁ Σωκράτης ὡμίλει πάντοτε ἀπροκαλύπτως περὶ τοῦ δαιμονίου καὶ ἰδίᾳ καὶ δημοσίᾳ ὥστε ἦτο εὔκολον νὰ στρατολογηθῶσι μάρτυρες, δυνάμενοι νὰ χαρακτηρίσωσιν ἐνόρκως τοὺς λόγους τούτους τοῦ φιλοσόφου ὡς ἀσέβειαν περὶ τὰ θεῖα καὶ ἀνευλαβῆ καινοτομίαν πρὸς τὰ ὑπὸ τῆς πολιτείας περὶ μαντικῆς τεθεσπισμένα. Ἀφ' ἑτέρου ὅμως νομίζω ὅτι προκειμένου περὶ τῆς διαφθορᾶς τῶν νέων μάρτυρες δὲν ἐξητάσθησαν, στηρίζω δὲ τὴν γνώμην ταύτην ἐπὶ τῶν λόγων τοῦ Σωκράτους,[4] ὑποδείξαντος εἰς τὸν Μέλητον ὅτι καθ' ἣν ὥραν ἀπήγγελλε τὴν κατηγορίαν οὐδένα προέτεινε μάρτυρα ἐκ τῶν πατέρων καὶ συγγενῶν τῶν ὑπὸ τοῦ φιλοσόφου δῆθεν διαφθαρέντων νέων· προεκάλεσε μάλιστα αὐτόν, ἂν ἐπελάθετο τότε, νὰ πράξῃ τοῦτο διαρκούσης τῆς ἀπολογίας. Ἀλλ' ἐκ τῆς ἀμέσου

[1] Βλ. MENZEL 49.

[2] Τοῦτο παραδέχεται καὶ ὁ MENZEL (49), ἀποκρούων ὅμως τὰς μομφὰς τοῦ Σωκράτους κατὰ τῶν μαρτύρων.

[3] ΞΕΝΟΦ. Ἀπολογ. 24. [4] ΠΛΑΤΩΝ. Ἀπολογ. XXII (34e).

συνεχείας τῆς ἀγορεύσεως τοῦ φιλοσόφου δικαιούμεθα νὰ συμπεράνωμεν ὅτι ὁ Μέλητος δὲν ἔκαμε χρῆσιν τῆς παρὰ τὴν ἐπικρατοῦσαν συνήθειαν γενομένης αὐτῷ παραχωρήσεως.

Ὅσον ἀφορᾷ εἰς τοὺς μάρτυρας τῆς ὑπερασπίσεως διετυπώθη ἐπίσης ἡ γνώμη ὅτι ἐξητάσθησαν τοιοῦτοι.[1] Εἶναι ἀληθὲς ὅτι εἰς τρία σημεῖα τῆς ἀπολογίας ὁ Σωκράτης ὑποδεικνύει ὅτι δύναται νὰ φέρῃ μάρτυρας τῶν ἰσχυρισμῶν αὐτοῦ· πρῶτον τὸν Χαιρεκράτη πρὸς πίστωσιν τῆς ἀκριβείας τοῦ Δελφικοῦ χρησμοῦ·[2] εἶτα πολλοὺς ἄλλους πρὸς βεβαίωσιν τῆς ἀληθείας τῶν περὶ τῆς δίκης τῶν ἐν Ἀργινούσσαις στρατηγῶν καὶ τοῦ ἐπεισοδίου Λέοντος τοῦ Σαλαμινίου ὑπὸ τοῦ φιλοσόφου λεχθέντων,[3] ἐν τέλει δὲ τὸν Κρίτωνα καὶ τὸν Λυσανίαν, τὸν Ἀντιφῶντα καὶ τὸν Νικόστρατον, τὸν Ἀδείμαντον καὶ τὸν Αἰαντόδωρον καὶ ἄλλους, πατέρας ἢ πρεσβυτέρους ἀδελφοὺς τῶν συνομιλητῶν αὐτοῦ, πρὸς ἀπόδειξιν ὅτι οὐδένα τούτων διέφθειρεν.[4]

Ἐν τούτοις νομίζω ὅτι οἱ μάρτυρες οὗτοι δὲν ἐξητάσθησαν, διότι οὐδεμία μνεία γενομένων μαρτυρικῶν καταθέσεων ὑπάρχει ἐν τῇ Πλατωνικῇ Ἀπολογίᾳ. Ἐν τοῖς δικανικοῖς λόγοις εἴθισται ὅπως ὁ ῥήτωρ, ἐπαναλαμβάνων τὴν διακοπεῖσαν ἀγόρευσιν μετὰ τὴν ἐξέτασιν τῶν μαρτύρων, ἀναφέρηται εἰς τὰς γενομένας καταθέσεις, ἀντλῶν ἐξ αὐτῶν δύναμιν, πολλάκις δὲ καὶ νέα ἐπιχειρήματα πρὸς ἐμπέδωσιν τῶν ἰσχυρισμῶν αὐτοῦ. Τοιαύτην ἀναφορὰν παραδόξως δὲν εὑρίσκομεν ἐν τῇ Πλατωνικῇ Ἀπολογίᾳ. Ἀλλ' οὔτε παρὰ τῷ Ξενοφῶντι ὑπάρχει οἱαδήποτε μνεία ἐξετασθέντων μαρτύρων.

Ἴσως ὁ Σωκράτης σκοπίμως ἐκαινοτόμησε καὶ ἐνταῦθα, καθὼς ἀπέφυγε νὰ προκαλέσῃ τὸν οἶκτον τῶν δικαστῶν διὰ τῆς προσα-

1 Menzel 50.

2 Πλατων. Ἀπολογ. v (21 b). Ὁ Σωκράτης ἀναφέρει ἁπλῶς τὸν ἀδελφὸν τοῦ Χαιρεφῶντος· ὅτι οὗτος ἐλέγετο Χαιρεκράτης ἐξάγεται ἐκ τῶν Ἀπομνημονευμάτων τοῦ Ξενοφωντος (ii 3 1).

3 Πλατων. Ἀπολογ. xx (32 e).

4 Πλατων. Ἀπολογ. xxii (33 e).

γωγῆς τῶν ἀνηλίκων αὐτοῦ τέκνων. Ἐσκέφθη πιθανῶς ὅτι αἱ καταθέσεις τῶν μαρτύρων δὲν θὰ ὠφέλουν οὐσιαστικῶς τὴν ὑπόθεσιν, οὐδὲ θὰ μετέπειθον τοὺς προκατειλημμένους τῶν δικαστῶν, ἐν ᾧ θὰ ἐζημίουν τοὐναντίον τὴν ἑνότητα καὶ τελειότητα τῆς ἀπολογίας διὰ τῶν συχνῶν διακοπῶν. Ἀφ' ἑτέρου διὰ τὸν Σωκράτη, τὸν διακηρύττοντα ὅτι οὐδέποτε ἠδίκησέ τινα, ὅτι οὐδέποτε ἐψεύσθη, ὅτι εἶχεν ἀείποτε ὁδηγὸν τῶν πράξεων αὐτοῦ τὸ δαιμόνιον, τὸν νομίζοντα ὅτι ἐκπληροῖ θείαν ἐν τῷ κόσμῳ τούτῳ ἀποστολὴν καὶ ἀδιαφοροῦντα τέλεον διὰ τὴν ἐνδεχομένην καταδίκην, θὰ ἦτο πλέον ἡ ἀκατανόητος ἀντίφασις καὶ ἀνακολουθία, νὰ ζητήσῃ ἐπικουρίαν πέντε ἢ ἓξ μαρτύρων διὰ ν' ἀποδείξῃ τὴν ἀλήθειαν τῶν λόγων αὐτοῦ ἀπέναντι δικαστῶν οὓς ἐθεώρει ἀναξίους καὶ κατὰ βάθος περιεφρόνει, ἢ διὰ ν' ἀπομακρύνῃ τὸ φάσμα τοῦ ἐπικειμένου θανάτου!

Ἄλλως τε διὰ τὸ ζήτημα τῆς διαφθορᾶς τῶν νέων δὲν ὑπῆρχεν ἀνάγκη να ἐξετασθῶσι μάρτυρες, ἀφ' οὗ ἡ κατηγορία δὲν εἶχε κατορθώσει νὰ προσαγάγῃ τοιούτους καὶ οὐδεὶς τῶν ἑπτὰ ὑπὸ τοῦ Σωκράτους προταθέντων, περὶ ὧν εἶπεν ὅτι εἶναι πρόθυμοι νὰ σπεύσωσιν εἰς βοήθειαν αὐτοῦ τοῦ διαφθείροντος καὶ κακὰ ἐργαζομένου τοὺς οἰκείους αὐτῶν, διεμαρτυρήθη.[1] Ὅσον δ' ἀφορᾷ εἰς τὴν ἀσέβειαν ἰσχυρότατοι κόλαφοι κατὰ τῆς κατηγορίας, μὴ χρῄζοντες μαρτυρικῶν ἀποδείξεων, ἦσαν ἀφ' ἑνὸς μὲν ὁ χρησμὸς τοῦ ἐν Δελφοῖς μαντείου, ἀφ' ἑτέρου δὲ ἡ πανηγυρικὴ ἐνώπιον τοῦ ἄρχοντος βασιλέως δήλωσις τοῦ Σωκράτους ὅτι παραδέχεται καὶ τιμᾷ τοὺς θεοὺς τῆς πόλεως ὅσον οὐδεὶς τῶν κατηγόρων![2]

Ἐπίσης πενιχραὶ εἶναι αἱ ἱστορικαὶ εἰδήσεις καὶ ὡς πρὸς τὸ ζήτημα τῶν συνηγόρων. Ἂν ἐξηρτᾶτο ἐκ τοῦ Σωκράτους, ἴσως καὶ εἰς τὸ σημεῖον τοῦτο θὰ ἐκαινοτόμει καὶ δὲν θὰ ἐπέτρεπε τὴν ἐπὶ τὸ βῆμα πάροδον αὐτῶν. Ἀλλ' ἡ συνηγορία τῶν φίλων

[1] ΠΛΑΤΩΝ. Ἀπολογ. XXII (34 a). [2] Βλ. ἀνωτ. 34 καὶ 189.

ἦτο ἐκπλήρωσις ἠθικῆς ὑποχρεώσεως καὶ αὐθόρμητος ἐκδήλωσις φιλικῶν αἰσθημάτων, ἅτινα ὁ Σωκράτης οὔτε τὴν δύναμιν οὔτε τὸ δικαίωμα εἶχε νὰ καταστείλῃ. Νομίζω λοιπὸν ὅτι πρέπει νὰ δεχθῶμεν τὴν μαρτυρίαν τοῦ Ξενοφῶντος, ὅστις ποιεῖται μνείαν συναγορευσάντων φίλων,[1] χωρὶς ὅμως ν' ἀναφέρῃ κατ' ὄνομα ποῖοι ἦσαν οἱ φίλοι οὗτοι. Ἑπομένως δὲν γνωρίζομεν τίνες ἐκ τῶν ἑταίρων τοῦ Σωκράτους ὡμίλησαν ὡς συνήγοροι κατὰ τὴν ἡμέραν τῆς δίκης. Οὐχ ἧττον αὐθόρμητος ἡ φαντασία κατευθύνεται πρὸς τὸν Πλάτωνα. Εἶναι δυνατὸν νὰ ὑποθέσωμεν ὅτι τὸ εὔγλωττον στόμα τοῦ δαιμονίου ἀνδρὸς ἐσίγησε τὴν ἡμέραν ἐκείνην καθ' ἣν εὑρίσκετο ἐπὶ ξυροῦ ἀκμῆς ἡ ζωὴ τοῦ μεγάλου αὐτοῦ διδασκάλου; Ἐκ μαρτυρίας τινὸς Ἰούστου τοῦ Τιβεριέως, ἣν μνημονεύει ὁ Διογένης,[2] μανθάνομεν πράγματι ὅτι ὁ εὐγνώμων μαθητὴς παρῆλθεν ἐπὶ τὸ βῆμα ὡς συνήγορος τοῦ φιλοσόφου. Βαθέως συγκεκινημένος ἤρξατο τῆς ἀγορεύσεως αὐτοῦ διὰ τῶν λέξεων·

— «Νεώτατος ὤν, ὦ ἄνδρες Ἀθηναῖοι, τῶν ἐπὶ τὸ βῆμα ἀναβάντων . . . », ὅτε θύελλα ἀποδοκιμασιῶν ἐξερράγη ἐκ τῶν τάξεων τῶν δικαστῶν ἀπαιτούντων νὰ κατέλθῃ τοῦ βήματος ὁ εἰκοσιοκταετὴς νεανίας.

— «Κατάβα, κατάβα!» ὠρύοντο οἱ Ἀθηναῖοι.[2]

Ἂν τὸ ἐπεισόδιον τοῦτο, ὅπερ ἀφηγεῖται ὁ Διογένης, ἔχει ἱστορικὴν βάσιν, δὲν εἶναι δυνατὸν νὰ ἐξακριβωθῇ·[3] εἶναι ὅμως χαρακτηριστικὸν τῶν ταπεινῶν αἰσθημάτων, τὰ ὁποῖα ἀπεδόθησαν εὐθὺς μετὰ τὴν δίκην εἰς τοὺς καταδικαστὰς τοῦ Σωκράτους.

[1] Ξενοφ. Ἀπολογ. 22.   [2] Διογ. Λαερτ. II 5 41.

[3] Ὁ Schleiermacher (Platons Werke I, 2 183) καὶ ὁ Koechly (I 364) θεωροῦσιν ἀπίθανον τὸ ἐπεισόδιον τοῦτο, ὅπερ παραδόξως διέφυγε τὴν προσοχὴν τῶν νεωτέρων.

VI. Η ΚΑΤΑΔΙΚΗ

Ὁ ἥλιος εἶχεν ἤδη διανύσει τὸ μέγιστον μέρος τῆς ἡμερησίας αὐτοῦ τροχιᾶς, καθ' ἣν ὥραν ἔλαβον πέρας αἱ ἑκατέρωθεν ἀγορεύσεις. Αἱ καυστικαὶ ἀκτῖνες ἃς ἐξέπεμπε τὸ πυριφλεγὲς αὐτοῦ ἅρμα πρὸς τὴν πόλιν τῆς Παλλάδος, εἶχον ἀναγκάσει πολλοὺς τῶν Ἀθηναίων νὰ ζητήσωσιν ἀνακούφισιν ὑπὸ τὴν οἰκείαν στέγην ἢ ὑπὸ τὴν σκιὰν τῶν δημοσίων στοῶν καὶ τῶν παρὰ τὰς ὄχθας τοῦ Ἰλισσοῦ ἀμφιλαφῶν πλατάνων. Αἱ ὁδοὶ ἦσαν ἔρημοι σχεδόν, μόνον δὲ περὶ τὸ δικαστήριον τοῦ βασιλέως ἐξηκολούθει ἀκόμη ὁ ἀπὸ πρωΐας συνωστισμός. Ἡ δίκη εἰσήρχετο εἰς τὸ τρίτον καὶ τελευταῖον αὐτῆς στάδιον.

Ἐπὶ μεγάλων δικῶν ἡ ἡμέρα διῃρεῖτο κατὰ τὰ ἀττικὰ νόμιμα εἰς τρία μέρη καὶ ἐλέγετο ὡς ἐκ τούτου διαμεμετρημένη.[1] Τὸ πρῶτον μέρος ἀνῆκεν εἰς τοὺς κατηγόρους, τὸ δεύτερον εἰς τὸν ὑπόδικον, τὸ δὲ τρίτον ἦτο ἀφιερωμένον εἰς τὴν διεξαγωγὴν τῶν περὶ τὴν τίμησιν[2] διατυπώσεων καὶ τῶν ἄλλων δικαστικῶν πράξεων. Τοιουτοτρόπως οὐ μόνον ἐδίδετο εἰς ἀμφοτέρας τὰς ἀντιπάλους μερίδας ἴσον χρονικὸν διάστημα διὰ τὰς ἀγορεύσεις αὐτῶν, ἀλλ' ἐξησφαλίζετο σύναμα διὰ τῆς ἀκριβοῦς τοῦ χρόνου κατανομῆς, ἡ ἐν τῇ αὐτῇ ἡμέρᾳ ἀποπεράτωσις τῆς δίκης, συμφώνως πρὸς τὸν ἀττικὸν νόμον, ὅστις δὲν ἐπέτρεπε τὴν ἀναβολὴν τῆς διαδικασίας διὰ τὴν ἐπομένην.

Ἡ διαμέτρησις ἐγίνετο διὰ κλεψύδρας ὡρισμένον ἐχούσης αὐλίσκον, ἀπῃτοῦντο δὲ διὰ μίαν δικάσιμον ἡμέραν ἕνδεκα ἀμφορεῖς ὕδατος, διότι ἐτίθετο ὡς βάσις ἡ συντομωτέρα ἡμέρα τοῦ

[1] Αριστοτ. Ἀθην. Πολιτ. LXVII 3 (στ. 34, 3 ἑ.), Αισχιν. κατὰ Κτησιφ. III 197, Ξενοφ. Ἑλλην. I 7 23, Ησυχ. ἐν λέξ. διαμεμετρημένη.

[2] Βλ. κατωτ. 202 ἑ.

Ποσιδεῶνος μηνός.[1] [2] Τὴν ἐπιμέλειαν τῆς κλεψύδρας ἀνελάμβανέ τις τῶν δικαστῶν, ὁ ἐπὶ τοῦ ὕδατος, ἐν ᾧ εἰς τέσσαρας ἄλλους, τοὺς ἐπὶ τὰς ψήφους, ἀνετίθετο ἡ κατὰ τὴν διανομὴν τῶν ψήφων καὶ τὴν ψηφοφορίαν ἐν γένει ἐπιστασία. Ἕτεροι πέντε ἐπεστάτουν τῆς διανομῆς τοῦ δικαστικοῦ μισθοῦ.[3]

[1] Πρβ. ἐκτενῆ μελέτην τοῦ ΦΩΤΙΑΔΟΥ (Π. Σ., Περὶ τῆς διαμεμετρημένης ἡμέρας καὶ τῆς δικαστικῆς κλεψύδρας κατὰ τὴν Ἀριστοτέλους Ἀθηναίων Πολιτείαν: Ἀθηνᾶς XVI, Ἀθῆναι 1904) 1 ἑ. Ὁ Ποσιδεὼν ἀντιστοιχεῖ περίπου πρὸς τὸν ἡμέτερον Δεκέμβριον.

[2] ΑΡΙΣΤΟΤ. Ἀθην. Πολιτ. LXVII 3 (στ. 34, 7), ΑΙΣΧΙΝ. περὶ παραπρεσβ. II 126. Πρβ. καὶ ΑΡΠΟΚΡΑΤ. ἐν λέξ. διαμεμετρημένη ἡμέρα· «μέτρον τί ἐστιν ὕδατος πρὸς μεμετρημένον ἡμέρας διάστημα ῥέον. ἐμετρεῖτο δὲ τῷ Ποσιδεῶνι μηνί· πρὸς δὴ τοῦτο ἠγωνίζοντο οἱ μέγιστοι καὶ περὶ τῶν μεγίστων ἀγῶνες. διενέμετο δὲ τρία μέρη τὸ ὕδωρ, τὸ μὲν τῷ διώκοντι, τὸ δὲ τῷ φεύγοντι, τὸ δὲ τρίτον τοῖς δικάζουσι». Κατὰ δὲ τὸν Σχολιαστὴν τοῦ ΑΙΣΧΙΝΟΥ (ed. DINDORF, Oxon. 1852, 66)· «φασὶν ὅτι τὰς ἡμέρας τοῦ Ποσιδεῶνος μηνὸς ἐπιλεξάμενοι οἱ Ἀθηναῖοι ὡς συμμέτρους καὶ δυναμένας κατασχεῖν ἕνδεκα ἀμφορέας, πρὸς αὐτὰς καὶ τὰς ἄλλας ἡμέρας ἐσκεύαζον τὴν κλεψύδραν, μεγάλου πράγματος δηλονότι γυμναζομένου. ἀπενέμοντο δὲ οἱ ἕνδεκα ἀμφορεῖς κατὰ τὸ τρίτον τοῖς ἀντιδίκοις καὶ τοῖς δικασταῖς». Πρβ. ΑΙΣΧΙΝ. κατὰ Κτησιφ. III 197. Ἕκαστος ἀμφορεὺς ἀντεστοίχει πρὸς δώδεκα χόας. Ἐὰν λοιπὸν ληφθῇ ὑπ' ὄψιν ὅτι ἡ συντομωτέρα ἡμέρα τοῦ Ποσιδεῶνος ἦτο ἐν Ἀθήναις ἰσοδύναμος πρὸς 9 ὥρας καὶ 25, 8 λεπτὰ (πρβ. τοὺς ὑπολογισμοὺς τοῦ ΑΙΓΙΝΗΤΟΥ παρὰ ΦΩΤΙΑΔΗι, Ἀθηνᾶς XVI 10), ἕκαστος ἀμφορεὺς ἀντεστοίχει πρὸς 51, 4 περίπου λεπτά, ἕκαστος δὲ χοῦς πρὸς 4, 3 περίπου. Ὁ κατήγορος ἄρα καὶ ὁ κατηγορούμενος ὁμοῦ μετὰ τῶν συνηγόρων εἶχον ἀνὰ τρεῖς ὥρας εἰς τὴν διάθεσιν αὐτῶν διὰ τὰς ἀγορεύσεις. Ὁ ΦΩΤΙΑΔΗΣ (Ἀθηνᾶς XVI 42 ἑ.) νομίζει ὅτι ἐπὶ τιμητῶν ἀγώνων ἡ τριχοτομία τῆς ἡμέρας ἦτο ἄνισος. Τὸ ἥμισυ τῆς ἡμέρας ἀπενέμετο τοῖς δικασταῖς καὶ τὸ ἕτερον ἥμισυ τοῖς ἀντιδίκοις κατ' ἴσα μέρη· ἑπομένως οἱ μὲν δικασταὶ ἐλάμβανον ἀμφορέας πέντε καὶ χόας ἓξ (4 ὥρ. 42', 9), οἱ δὲ ἀντίδικοι ἀνὰ ἀμφορέας δύο καὶ χόας ἐννέα (ὥρ. 2 21', 4). Διὰ τὴν εὐλογοφανῆ ταύτην εἰκασίαν δὲν ὑπάρχουσι βεβαίως ἀσφαλεῖς ἱστορικαὶ βάσεις. Πρβ. KENYON (F. G., The Ἀθηναίων Πολιτεία and the ἡμέρα διαμεμετρημένη: Classical Review XVIII, London 1904) 337—39.

[3] Οἱ δικασταὶ οὗτοι, δέκα ἐν ὅλῳ, εἷς ἐξ ἑκάστης φυλῆς, ἐκληροῦντο ἐν ἀρχῇ τῆς δίκης κατὰ τὸν ἑπόμενον τρόπον. Ἡ ἀρχὴ ἡ ἐφεστηκυῖα ἐν ἑκάστῳ δικαστηρίῳ εἵλκυεν ἐξ ἑκάστου τῶν δέκα κιβωτίων, ἐν οἷς εὑρίσκοντο τὰ ὀνόματα τῶν δικαστῶν κατὰ φυλάς, ἓν πινάκιον, τὰ δὲ δέκα ταῦτα πινάκια ἐνέβαλλεν εἰς ἕτερον κενὸν κιβώτιον. Ἐκ τούτου ἀπέσυρε πάλιν πέντε πινάκια·

Ὁ ἡγεμὼν τοῦ δικαστηρίου ἔδωκεν ἐν τῷ μεταξὺ τὰς ἀπαιτουμένας διαταγὰς καὶ ὁ κῆρυξ στεντορείᾳ τῇ φωνῇ ἐκάλεσε τοὺς δικαστὰς εἰς ψηφοφορίαν.

Οἱ Ἀθηναῖοι δικασταὶ ἦσαν ἔνορκοι· τὸν δικαστικὸν ὅμως ὅρκον δὲν ὤμνυον ἑκάστοτε ἐν τῷ δικαστηρίῳ, ἀλλ' ἅπαξ τοῦ ἔτους ἐπὶ τοῦ Ἀρδηττοῦ,[1] τοῦτο δὲ προφανῶς πρὸς οἰκονομίαν χρόνου καὶ ἀποφυγὴν ἀσκόπων ἐπαναλήψεων.

Ἅμα λοιπὸν τῇ προσκλήσει τοῦ κήρυκος ἤρξαντο προσερχόμενοι οἱ δικασταὶ[2] πρὸς τοὺς ἐπὶ τὰς ψήφους, οἵτινες παρέδιδον ἑκάστῳ αὐτῶν ἀνὰ δύο χαλκᾶς ψήφους ἐχούσας αὐλίσκον ἐν τῷ μέσῳ.[3] Τούτων ἡ μὲν ἦτο πλήρης καὶ ἐδίδετο ὑπὲρ τοῦ κατηγορουμένου, ἦτο ἑπομένως ἀθῳωτική, ἡ δὲ ἄλλη ἔφερεν ὀπὴν καὶ ἐδίδετο ὑπὲρ τοῦ κατηγόρου, ἦτο ἄρα καταδικαστική. Αἱ διπλαῖ αὗται

καὶ ὁ μὲν δικαστὴς οὗτινος τὸ ὄνομα ἐφέρετο ἐπὶ τοῦ πρώτου πινακίου, ἐτάσσετο ἐπὶ τὸ ὕδωρ, οἱ δὲ ἄλλοι τέσσαρες ἐπὶ τὰς ψήφους. Οἱ ὑπολειπόμενοι πέντε, ὧν τὰ πινάκια ἔμενον ἐν τῷ κιβωτίῳ, ἐλέγοντο ἀπολαχόντες καὶ ἐτάσσοντο ἐπὶ τὸν μισθόν. Αριστοτ. Ἀθην. Πολιτ. LXVI 2 ἑ. (στ. 33, 4 ἑ.).

[1] Ὁ ἐν τῷ κατὰ Τιμοκράτους λόγῳ τοῦ Δημοσθένους παρεμβεβλημένος τύπος τοῦ ὅρκου δὲν εἶναι πλήρης. Ἐλλείπουσι διατάξεις τινὲς γνωσταὶ ἐξ ἄλλων πηγῶν. Βλ. Busolt (Georg, Die griech. Staats- und Rechtsaltertümer: Iw. v. Mueller's Hdb. d. kl. Alt. Wiss. IV 1 1, München 1892) II² 276 καὶ τὰς παρ' αὐτοῦ ἀναφερομένας πηγάς· Westermann, Anton, De jurisjur. judic. Athen. formula, Lipsiae 1858, Fraenkel, Max, Der attische Heliasteneid: Hermes XIII, Berlin 1878, 452 ἑ., Hofmann, Guil., De jurandi apud Athenienses formulis, Darmstadii 1886 (diss. Argentin.). Βλ. καὶ Δημοσθ. πρὸς Λεπτ. XX 118 (492), κατ' Ἀριστοκρ. XXIII 96 (652), κατὰ Τιμοκρ. XXIV 149 (747), πρὸς Βοιωτ. π. τ. ὀνόμ. XXXIX, 40 (1006), Αισχιν. κατὰ Κτησιφ. III 6. Πρβ. καὶ Πολυδ. Ὀνομ. VIII 122 (ed. Bekkeri, Berol. 1846).

[2] Συνεννόησις καὶ κοινολογία μεταξὺ τῶν δικαστῶν δὲν ἦτο ἐπιτετραμμένη. Βλ. Αριστοτ. Πολιτ. II 5 8 (1368b 9).

[3] Δικαστικαὶ ψῆφοι εὑρέθησαν ἐπανειλημμένως κατὰ τὰς ἀνασκαφάς. Φέρουσιν ἐπὶ μὲν τῆς μιᾶς πλευρᾶς τὰς λέξεις «ψῆφος δημοσία», ἐπὶ δὲ τῆς ἑτέρας ἓν ἐκ τῶν πρώτων στοιχείων τοῦ ἀλφαβήτου, πιθανῶς τὸ στοιχεῖον τῆς ἀντιστοίχου φυλῆς, καὶ τὴν γλαῦκα ὡς σύμβολον τῆς πόλεως τῆς Παλλάδος. Βλ. Ρουσσοπουλον (Ἀθ. Σ., Σκεύη δικαστικά: Ἀρχαιολ. Ἐφημερ. περ. δευτ. I [1862], Ἀθῆναι 1863) 305 ἑ. (πίν. 46), Lechat (Henri, Fouilles au Pirée: Bull. de Corresp. Hellén. XI, Athènes-Paris 1887) 210 ἑ.

ψῆφοι ἐδίδοντο ὑπὸ τὰ ὄμματα τῶν ἀντιδίκων, ἵνα ὑπάρχῃ πλήρης βεβαιότης, ὅτι ἐτηρήθη αὐστηρῶς ὁ νόμος καὶ δὲν ἐγένετο κατάχρησις κατὰ τὴν διανομὴν δι' ἐπιδόσεως δύο ὁμοίων ψήφων εἰς εἰς τὸν αὐτὸν δικαστήν.[1]

Ἐν τῷ δικαστηρίῳ ὑπῆρχον δύο ἀμφορεῖς ἢ καδίσκοι, ὧν ὁ μὲν χαλκοῦς, ὁ δὲ ξύλινος. Εἰς μὲν τὸν πρῶτον ἐρρίπτοντο αἱ ἔγκυροι ψῆφοι, διὸ καὶ ἐλέγετο κύριος, εἰς δὲ τὸν ἕτερον αἱ ἄκυροι. Ἵνα δὲ μὴ ὁ αὐτὸς δικαστὴς ἐμβάλῃ ταυτοχρόνως δύο ψήφους, ὁ χαλκοῦς καδίσκος ἔφερεν ἐπίθημα διερρινημένον δι' οὗ μία μόνη ἐχώρει ψῆφος.[2]

Τῆς στιγμῆς ἐπιστάσης ὁ κῆρυξ ἐξεφώνησε τὴν τυπικὴν φράσιν·

— «Ἡ τετρυπημένη τοῦ πρότερον λέγοντος, ἡ δὲ πλήρης τοῦ ὕστερον λέγοντος.»[3]

Καὶ ἡ ψηφοφορία ἤρξατο. Ἀπὸ τῆς στιγμῆς ταύτης οὐδεμία πλέον παρατήρησις ἢ ἔνστασις κατὰ τῶν μαρτυριῶν ἐπετρέπετο. Ἡ ψηφοφορία ἦτο μυστική, ἐτηρεῖτο δὲ τὸ μυστικὸν διότι ὁ ψηφίζων δικαστὴς ἐπίεζε τὸ λυχνεῖον τῆς ψήφου διὰ τοῦ ἀντίχειρος καὶ τοῦ λιχανοῦ,[4] οὕτως ὥστε νὰ μὴ δύνανται οἱ ἀντίδικοι νὰ ἐξακριβώσωσι, καθ' ἣν στιγμὴν ἐρρίπτετο ἡ ψῆφος εἰς τὸν κύριον ἀμφορέα, ἂν ἦτο πλήρης ἢ τετρυπημένη. Κατὰ πᾶσαν δὲ πιθανότητα οἱ δικασταὶ προσήρχοντο εἰς τοὺς ἀμφορεῖς κρατοῦντες κατὰ τὸν αὐτὸν τρόπον τὴν μὲν μίαν ψῆφον διὰ δύο δακτύλων τῆς δεξιᾶς, τὴν δ' ἑτέραν διὰ δύο δακτύλων τῆς ἀριστερᾶς χειρός.

[1] ΑΡΙΣΤΟΤ. Ἀθην. Πολιτ. LXVIII 2 (στ. 34, 29 ἑ.).

[2] ΑΡΙΣΤΟΤ. Ἀθην. Πολιτ. LXVIII 3 (στ. 35, 3 ἑ.).

[3] ΑΡΙΣΤΟΤ. Ἀθην. Πολιτ. LXVIII 4 (στ. 35, 14 ἑ.).

[4] Τὸν τρόπον τοῦτον θεωρῶ φυσικώτερον· ὁ ΡΟΥΣΣΟΠΟΥΛΟΣ (306, ἔνθ' ἀνωτ. 199[3]) φρονεῖ ὅτι οἱ ψηφίζοντες δικασταὶ ἐπίεζον τὸ λυχνεῖον τῆς ψήφου διὰ τοῦ ἀντίχειρος καὶ τοῦ μέσου.

Πεντακόσιοι δικασταὶ πάσης τάξεως, γέροντες ὡς ἐπὶ τὸ πολύ,[1] παρήλασαν πρὸ τῶν ἀμφορέων καὶ ἐψήφισαν παραδίδοντες εἰς τοὺς πέντε ἀπολαχόντας δικαστὰς[2] τὰς βακτηρίας καὶ λαμβάνοντες τὸ χαλκοῦν σύμβολον τὸ χρησιμεῦον πρὸς εἴσπραξιν τοῦ τριωβόλου μετὰ τὸ πέρας τῆς δίκης.

Μεθ' ὃ οἱ ὑπηρέται ἔρριψαν τὸ περιεχόμενον τοῦ κυρίου καδίσκου ἐπὶ ἄβακος ἔχοντος τόσα τρυπήματα ὅσαι ἦσαν αἱ ψῆφοι, καὶ ἤρξατο ἡ διαρίθμησις ὑπὸ τῶν τεσσάρων ἐπὶ τὰς ψήφους δικαστῶν.

Ὀλίγα λεπτὰ ἀγωνίας ἠκολούθησαν, ἕως οὗ ὁ κήρυξ ἐν μέσῳ μεγάλης σιγῆς ἐξεφώνησε τὸ ἀποτέλεσμα τῆς ψηφοφορίας. Πόσαι ψῆφοι καταδικαστικαὶ καὶ πόσαι ἀθῳωτικαὶ ἐδόθησαν δὲν γνωρίζομεν μετ' ἀπολύτου βεβαιότητος, γινώσκομεν ὅμως ἀσφαλῶς ὅτι ἡ πλειοψηφία ἦτο ἐλαχίστη, τριῶν μὲν μόνων ψήφων κατά τινα χειρόγραφα,[3] τριάκοντα δὲ κατ' ἄλλα.[4]

1 Οἱ δικασταὶ ἦσαν συνήθως γέροντες, ἀναθέτοντες εἰς νεωτέρους οἰκείους τὰς ὀχληρὰς οἰκειακὰς καὶ ἐπαγγελματικὰς μερίμνας, εὑρίσκοντες δ' ἐν τῇ ἐξασκήσει τοῦ δικαστικοῦ ἀξιώματος εὐχάριστον ἐνασχόλησιν. Γέροντας τοὐλάχιστον παρουσιάζει πάντοτε αὐτοὺς ὁ ΑΡΙΣΤΟΦΑΝΗΣ (Ἀχαρν. 375, Ἱππ. 255 κ. ἀλλ.).

2 Βλ. ἀνωτ. 198[3].

3 Κατὰ τὴν Πλατωνικὴν Ἀπολογίαν (XXV, 36a) ὁ Σωκράτης θὰ ἠθῳοῦτο ἂν τριάκοντα τῶν καταψηφισάντων δικαστῶν ἐψήφιζον ὑπὲρ αὐτοῦ. Ἀλλ' ἡ εἴδησις αὕτη δὲν συμβιβάζεται πρὸς τὴν μαρτυρίαν τοῦ ΔΙΟΓΕΝΟΥΣ (II 5 41), καθ' ἣν ὁ φιλόσοφος «κατεδικάσθη διακοσίαις ὀγδοήκοντα μιᾷ πλείοσι ψήφοις τῶν ἀπολυουσῶν». Ὅτι ὁ ἀριθμὸς οὗτος δὲν ἐμφαίνει τὴν πλειονότητα, ἀλλὰ τὸ σύνολον τῶν καταδικαστικῶν ψήφων, εἶναι προφανές, οὕτως ὥστε ἡ συμπλήρωσις τοῦ κειμένου δι' ἑνὸς ς' ἢ ξ' ἐθεωρήθη ἀναγκαία πρὸς συναγωγὴν καταλλήλου νοήματος. Ἂν ὅμως δεχθῶμεν μετὰ τοῦ Διογένους ὅτι ἐπὶ πεντακοσίων καὶ ἑνὸς δικαστῶν, οἵτινες ἀπετέλουν συνήθως τὴν ἡλιαίαν, διακόσιοι ὀγδοήκοντα καὶ εἷς ἐψήφισαν κατὰ τοῦ Σωκράτους, ἕπεται κατ' ἀνάγκην ὅτι διακόσιοι εἴκοσιν ἐψήφισαν ὑπὲρ αὐτοῦ· ἂν ἄρα τριάκοντα ψῆφοι μετέπιπτον (ὡς ἀναφέρουσι τὰ ἄριστα τῶν χειρογράφων), ἡ ἀναλογία θὰ ἦτο διακοσίων πεντήκοντα καὶ μιᾶς πρὸς διακοσίας πεντήκοντα ψήφους, αἵτινες δὲν ἤρκουν πρὸς ἀθῴωσιν τοῦ Σωκράτους. Πρὸς συμβιβασμὸν τῶν εἰδήσεων παρὰ Πλάτωνι καὶ Διογένει ἐξέφρασάν τινες τὴν γνώμην ὅτι ὁ Πλάτων χάριν τοῦ στρογγύλου

Διὰ τῆς μικρᾶς ταύτης πλειοψηφίας Σωκράτης ὁ Σωφρονίσκου κατεδικάζετο τελεσιδίκως ὑπὸ τῶν συμπολιτῶν αὐτοῦ ὡς ἀσεβὴς καὶ διαφθορεὺς τῶν νέων.

Ὁ Ἄνυτος καὶ οἱ περὶ αὐτὸν ἐνίκων αἰσχρὰν καὶ ἄδοξον νίκην!

VII. Η ΑΝΤΙΤΙΜΗΣΙΣ

Ἡ δίκη τοῦ Σωκράτους ἀνῆκεν, ὅπως αἱ πλεῖσται τῶν μεγάλων ἐν Ἀθήναις ποινικῶν δικῶν, εἰς τὴν τάξιν τῶν λεγομένων τιμητῶν ἀγώνων. Τοιοῦτοι ἦσαν οἱ ἀφορῶντες εἰς ἀδικήματα διὰ τὰ ὁποῖα δὲν ἀνεγράφετο ἐν τῷ νόμῳ ὡρισμένη ποινή· διότι εἰς πολλὰς περιπτώσεις ἡ πολιτεία ἔδιδεν ἁπλῶς τὸν χαρακτηρισμὸν τοῦ ἀδικήματος χωρὶς νὰ καθορίσῃ ἀκριβῶς ἐκ τῶν προτέρων τὰς ποινικὰς αὐτοῦ ἀκολουθίας. Ἡ ἐκτίμησις τῆς βαρύτητος τοῦ ἀδικήματος καὶ τῆς ἑκάστοτε ἐπιβλητέας εἰς τὸν κατηγορούμενον ποινῆς ἦτο ἀνατεθειμένη εἰς τὸν κατήγορον, ὅστις κατ' ἀρχὰς μὲν προέτεινεν ἐν τῇ γραφῇ, κατόπιν δὲ ἀνέπτυσσε καὶ προφορικῶς

ἀριθμοῦ «τριάκοντα» παρέλειψε μίαν ψῆφον (KOECHLY I 370[1]), ἀλλ' ἡ ἀπίθανος αὕτη εἰκασία δὲν ἐγένετο ἀσπαστή (ZELLER II 1[4] 198[1], SCHANZ 193[1]). Τὸ πιθανώτερον εἶναι ὅτι τὸ κείμενον τοῦ Διογένους, ὡς φαίνεται καὶ ἐκ τῶν ἀνωτέρω, διεστράφη ὑπὸ τῶν ἀντιγραφέων. Ἂν λοιπὸν ἀντὶ τοῦ ἀριθμοῦ ὀγδοήκοντα θέσωμεν «ἑβδομήκοντα» καὶ λάβωμεν ὑπ' ὄψιν ὅτι οἱ δέκα ἐπιστατοῦντες δικασταί, οἱ ἐπὶ τοῦ ὕδατος καὶ οἱ ἐπὶ τὰς ψήφους καὶ οἱ ἀπολαχόντες, ἴσως δὲν ἐψήφιζον κωλυόμενοι ὑπὸ τῶν ἀσχολιῶν αἵτινες ἦσαν ἀνατεθειμέναι αὐτοῖς ὑπὸ τοῦ νόμου, τότε θὰ εὕρωμεν ἀναλογίαν ψήφων συμβιβαζομένην πρὸς τὴν μαρτυρίαν τῆς Πλατωνικῆς Ἀπολογίας. Διότι ἀπέναντι διακοσίων ἑβδομήκοντα μιᾶς καταδικαστικῶν ψήφων, θὰ ὑπῆρχον διακόσιαι εἴκοσιν ἀθῳωτικαί, οὕτως ὥστε ἂν μετέπιπτον τριάκοντα ψῆφοι ἡ ἀναλογία θὰ ἦτο διακοσίων τεσσαράκοντα καὶ μιᾶς πρὸς διακοσίας πεντήκοντα, ὅτε ὁ Σωκράτης θὰ ἠθῳοῦτο. Τὴν εἰκασίαν ὅτι τινὲς τῶν δικαστῶν ἀπέσχον τῆς ψηφοφορίας ἐξέφρασε καὶ ὁ πολὺς BOECKH (βλ. ZELLER II 1[4] 198[1]).

4 «Die Lesart τριάκοντα», παρατηρεῖ ὁ ZELLER (II 1[4] 198[1]), «hat zwar mehrere der besten Handschriften für sich, aber den Zusammenhang gegen sich.»

ἐνώπιον τοῦ δικαστηρίου ὅ,τι κατὰ τὴν ἀντίληψιν αὐτοῦ ὁ ἀδικήσας ὤφειλε «παθεῖν ἢ ἀποτῖσαι». Ἡ πρᾶξις αὕτη ἐλέγετο τίμησις.

Ἀφ' ἑτέρου ὁ νόμος παρεῖχε τὸ δικαίωμα εἰς πάντα καταδικασθέντα ὅπως ὑποβάλῃ ἀντιπρότασιν ὑποδεικνύων τοῖς δικασταῖς τὴν ποινὴν ἧς αὐτὸς ἐθεώρει ἑαυτὸν ἄξιον. Ἡ πρότασις τοῦ καταδικασθέντος ἐλέγετο ἀντιτίμησις, ἦτο δὲ πολλάκις ἐκ διαμέτρου ἀντίθετος πρὸς τὴν ὑπὸ τοῦ κατηγόρου γενομένην, ἀφορῶσα συνήθως εἰς χρηματικὴν ποινὴν ἀνάλογον πρὸς τὰς περιστάσεις καὶ τὴν βαρύτητα τοῦ ἀδικήματος καὶ τὰς πιθανὰς διαθέσεις τοῦ δικαστηρίου. Οἱ δικασταὶ ἔκρινον ἐπὶ τῶν δύο προτάσεων καὶ δεχόμενοι τὴν μίαν ἀπέρριπτον τὴν ἑτέραν. Ἐπειδὴ δὲ δὲν εἶχον τὸ δικαίωμα νὰ ψηφίσωσιν ἄλλην ποινὴν ἐκτὸς τῶν ὑπὸ τῶν ἀντιδίκων προταθεισῶν, διὰ τοῦτο οἱ κατηγορούμενοι προσεπάθουν νὰ ψυχολογήσωσι τοὺς δικαστὰς καὶ νὰ προτείνωσιν ἀντιτίμημα εὐπρόσδεκτον εἰς αὐτούς, διότι ἐν ᾗ περιπτώσει τὸ ἀντιτίμημα ἦτο πολὺ εὐτελὲς καὶ δυσανάλογον πρὸς τὸ τίμημα τῆς κατηγορίας ὑπῆρχε κίνδυνος νὰ προτιμήσωσι τοῦτο οἱ δικασταί.

Ἡ Πλατωνικὴ Ἀπολογία ἦτο μέχρις ἐσχάτων τὸ μόνον ἱστορικὸν μνημεῖον, ἐξ οὗ ἡ ἐπιστήμη ἠρύετο εἰδήσεις τινὰς περὶ τοῦ τρόπου καθ' ὃν διεξήγοντο αἱ κατὰ τὸ εἰδικὸν τοῦτο στάδιον τῶν τιμητῶν ἀγώνων διατυπώσεις. Ἀλλ' ἀπὸ τῆς ἀνευρέσεως τῆς Ἀθηναίων Πολιτείας τοῦ Ἀριστοτέλους αἱ γνώσεις ἡμῶν ἐπλουτίσθησαν σπουδαίως, καίτοι οἱ πάπυροι οἱ ἀφορῶντες εἰς τὰ τῆς ἀττικῆς διαδικασίας εἶναι δυστυχῶς κατὰ τὸ μᾶλλον καὶ ἧττον κατεστραμμένοι.

Ἐν πάσῃ περιπτώσει δύναται νὰ θεωρηθῇ βέβαιον ὅτι οἱ κατηγορούμενοι ἐπανελάμβανον κατὰ τὴν ἀντιτίμησιν τὰς πρὸς τοὺς δικαστὰς ἱκεσίας κατὰ τρόπον πολλῷ μᾶλλον ταπεινωτικόν, καταβάλλοντες πᾶσαν προσπάθειαν ὅπως ἐπιτύχωσι τὴν ἐλαφροτέραν ποινήν ἣν αὐτοὶ οὗτοι εἶχον προτείνει. Τοῦτο δὲ συνέβαινε κατὰ κανόνα. Οἱ δικασταὶ κολακευόμενοι ἐδείκνυον ἐπιείκειαν τοσούτῳ μᾶλλον, καθόσον ἐνόμιζον ὅτι εἰς μὲν τὸν

νόμον καὶ τὴν πολιτείαν εἶχεν ἤδη ἀποδοθῆ τὸ προσῆκον διὰ τῆς γενομένης καταδίκης, τὸ δὲ μεγαλεῖον τοῦ δήμου, ὃν ἀντεπροσώπευον οἱ δικασταί, ἱκανοποιεῖτο πληρέστατα διὰ τῆς μεταμελείας καὶ τῆς ἱκετευτικῆς στάσεως τοῦ ὑποδίκου.

Ἀλλ' ὁ Σωκράτης οὐδὲ πόρρωθεν ἐσκέφθη νὰ θεραπεύσῃ τὰς ἀδυναμίας ταύτας τῶν δικαστῶν. Ἰσχυροὶ χαρακτῆρες, ὡς ἐκεῖνος, δὲν κάμπτονται οὐδ' ἐν τῇ κρισιμωτάτῃ στιγμῇ, καθ' ἣν μικρὰ ὑποχώρησις ἀποτρέπει τὴν ἐπαπειλουμένην καταστροφὴν καὶ ἐξασφαλίζει τὰ ἐν κινδύνῳ εὑρισκόμενα ἀγαθά. Ὁ φιλόσοφος καὶ πρὸ τοῦ φάσματος τοῦ θανάτου ἔμεινε πιστὸς καὶ ἀκλόνητος εἰς τὰς ἀρχὰς αὐτοῦ.

Μετὰ τὴν δευτερολογίαν τοῦ Μελήτου, δι' ἧς οὗτος προέτεινεν ὡς τίμημα τοῦ ἀδικήματος τὸν θάνατον τοῦ Σωκράτους, ὁ φιλόσοφος παρελθὼν πάλιν ἐπὶ τὸ βῆμα διεβεβαίωσε τοὺς δικαστὰς ὅτι οὐδαμῶς ἠγανάκτησε διὰ τὴν καταδίκην, εἰς τοῦτο δὲ συνετέλεσαν πολλὰ μὲν καὶ ἄλλα, ἰδίᾳ δὲ ἡ συναίσθησις ὅτι τὸ γεγονὸς δὲν ἦτο εἰς αὐτὸν ἀνέλπιστον. Τοὐναντίον μάλιστα ἐξέφρασεν ἀπορίαν ὅτι διὰ τόσον μικρᾶς πλειοψηφίας κατεδικάσθη· ὥστε ἂν ὁ Μέλητος δὲν εἶχε καὶ τοὺς ἄλλους δύο συναγωνιστάς, οὐδὲ τὸ πέμπτον τῶν ψήφων θὰ μετελάμβανε καὶ θὰ ὑφίστατο ἑπομένως τὰ αὐστηρὰ ἐπακόλουθα τοῦ νόμου.[1]

Ὁ ὑπολογισμὸς οὗτος στηρίζεται ἐπὶ προϋποθέσεως ἥτις δὲν δύναται νὰ θεωρηθῇ ἀπολύτως ὀρθή. Ὅτι ἕκαστος κατήγορος ἐπέδρασεν ἐπὶ ἀριθμόν τινα δικαστῶν, οἵτινες πειθόμενοι ἢ χαριζόμενοι εἰς ἐκεῖνον ἔδωκαν καταδικαστικὴν ψῆφον, εἶναι βεβαίως ἐκτὸς πάσης ἀμφιβολίας. Ἐπὶ πόσους ὅμως ἀκριβῶς δικαστὰς ἐπέδρασεν εἷς ἕκαστος τῶν κατηγόρων καὶ ἂν ὁ Μέλητος, ἐν ᾗ περιπτώσει διεξῆγε μόνος τὸν ἀγῶνα, ἄνευ τῆς ἠθικῆς ἐπικουρίας τοῦ Ἀνύτου καὶ τοῦ Λύκωνος, θὰ μετελάμβανεν ἢ οὔ τῶν ὑπὸ τοῦ νόμου ὁριζομένων ἑκατὸν ψήφων, εἶναι ζητήματα τὰ ὁποῖα

[1] Βλ. ἀνωτ. 91.

δὲν δύνανται νὰ λυθῶσι διὰ λογικῶν συλλογισμῶν. Τοῦτο δὲν ἠγνόει βεβαίως ὁ Σωκράτης, ἀλλ' ἠθέλησεν ἴσως διὰ τῆς παρατηρήσεως ἐκείνης νὰ θέσῃ ἐν ἀμφιβόλῳ τὴν εὐσυνειδησίαν μέρους τινὸς τῶν δικαστῶν καὶ νὰ ἐξάρῃ ὅτι εἰς τὴν πολιτικὴν ἰσχὺν τοῦ Ἀνύτου καὶ τὰς δημαγωγικὰς ῥᾳδιουργίας τοῦ Λύκωνος ὠφείλετο ὁ μεγαλύτερος ἀριθμὸς τῶν καταδικαστικῶν ψήφων.

Ὅσον ἀφορᾷ εἰς τὴν ἀντιτίμησιν ὁ Σωκράτης διερωτᾶται ὁποίαν τινὰ πρότασιν πρέπει νὰ ὑποβάλῃ. Ἡ ἀντιτίμησις δέον νὰ εἶναι βεβαίως ἀνάλογος πρὸς τὴν ἀξίαν τῶν πράξεων αὐτοῦ. Τί λοιπὸν εἶναι ἄξιος νὰ πάθῃ ἄνθρωπος, ὅστις δι' ὅλου τοῦ βίου αὐτοῦ περιφρονήσας τὴν ἀτομικὴν ἡσυχίαν καὶ ἀμελήσας ὅλων τῶν ἀγαθῶν, ἅτινα οἱ πολλοὶ θεωροῦσι τοιαῦτα «χρηματισμοῦ τε καὶ οἰκονομίας καὶ στρατηγιῶν καὶ δημηγοριῶν καὶ τῶν ἄλλων ἀρχῶν καὶ ξυνωμοσιῶν καὶ στάσεων τῶν ἐν τῇ πόλει γιγνομένων»,[1] ἀπέφευγε μὲν πᾶν ὅ,τι μήτε εἰς αὐτὸν μήτε εἰς τοὺς Ἀθηναίους θὰ παρεῖχεν ὠφέλειάν τινα, ἀλλὰ προσέφερεν ἑνὶ ἑκάστῳ τὴν μεγίστην κατὰ τὴν γνώμην αὐτοῦ εὐεργεσίαν ἐπιχειρῶν νὰ πείσῃ αὐτὸν «μὴ πρότερον μήτε τῶν ἑαυτοῦ μηδενὸς ἐπιμελεῖσθαι, πρὶν ἑαυτοῦ ἐπιμεληθείη, ὅπως ὡς βέλτιστος καὶ φρονιμώτατος ἔσοιτο, μήτε τῶν τῆς πόλεως, πρὶν αὐτῆς τῆς πόλεως, τῶν τε ἄλλων οὕτω κατὰ τὸν αὐτὸν τρόπον ἐπιμελεῖσθαι;»[2]

Διερωτᾶται λοιπὸν ὁ Σωκράτης τί ἦτο ἄξιος νὰ πάθῃ τοιαύτας καὶ τηλικαύτας πρὸς τοὺς συμπολίτας αὐτοῦ παρασχὼν ὑπηρεσίας; Τί ἄλλο παρὰ ἀγαθόν τι, ἂν οἱ Ἀθηναῖοι ἤθελον ν' ἀμείψωσι πράγματι αὐτὸν κατ' ἀξίαν, ἀγαθὸν ἀνάλογον πρὸς τὰς ὑπηρεσίας, οὐ μὴν ἀλλὰ καὶ πρὸς τὰς ἀνάγκας αὐτοῦ. Τί δὲ θὰ ἥρμοζε περισσότερον εἰς ἄνδρα πένητα καὶ εὐεργέτην τῆς πόλεως ἔχοντα ἀνάγκην σχολῆς πρὸς νουθεσίαν τῶν πολιτῶν ἢ ἡ ἐν Πρυτανείῳ σίτησις;[3] Ἀλλ' αὕτη ἦτο μία τῶν ὑπάτων

[1] ΠΛΑΤΩΝ. Ἀπολογ. XXVI (36b).
[2] ΠΛΑΤΩΝ. Ἀπολογ. XXVI (36c).
[3] Πλανῶνται ἀναντιρρήτως οἱ νομίζοντες ὅτι ὁ Σωκράτης προέτεινε πρώ-

τιμῶν ἃς ἡ Ἀθηναϊκὴ πολιτεία εὐγνωμονοῦσα ἀπένεμεν ἐφάπαξ ἢ ἐφ' ὅρου ζωῆς εἰς ἐξέχοντα αὐτῆς τέκνα, διακριθέντα δι' ἐκτάκτους πρὸς τὴν πόλιν ὑπηρεσίας, ἡ δὲ συνήθεια καὶ ἡ λαϊκὴ θέλησις ἐπεξέτεινε τὴν τιμὴν ταύτην καὶ εἰς τοὺς νικητὰς τῶν τεσσάρων ἐθνικῶν ἀγώνων.[1] Ὁ ὑπαινιγμὸς λοιπὸν τοῦ Σωκράτους, ὅστις καταδεδικασμένος ὢν διακηρύσσει ἐπὶ δικαστηρίου ὅτι πολλῷ μᾶλλον δικαιοῦται αὐτὸς νὰ τύχῃ τῆς ἐν Πρυτανείῳ σιτήσεως, ὡς ἐπιμελούμενος τῶν ψυχῶν καὶ ποιῶν τοὺς πολίτας πράγματι εὐδαίμονας, παρὰ οἱ τῶν σωμάτων μόνον ἐπιμελούμενοι ἀθληταί, οἱ ἵππῳ ἢ ζεύγει νικήσαντες ἐν Ὀλυμπίᾳ, πᾶν ἄλλο αἴσθημα πλὴν τῆς συμπαθείας ἠδύνατο νὰ διεγείρῃ παρὰ τοῖς Ἀθηναίοις δικασταῖς.

Ὁ Σωκράτης συναισθάνεται τοῦτο καὶ προσπαθεῖ νὰ δικαιολογήσῃ τὰ λεχθέντα ὑποδηλῶν ὅτι ἡ ἀσυνήθης ἐν τῷ δικαστηρίῳ συμπεριφορὰ αὐτοῦ δὲν πρέπει ν' ἀποδοθῇ εἰς αὐθάδειαν, ἀλλ' εἰς τὴν πεποίθησιν, ἣν εἶχεν, ὅτι ἑκὼν οὐδένα ποτὲ ἠδίκησεν ἄνθρωπον. Καὶ ψέγει ἐμμέσως τὸν Ἀθηναϊκὸν νόμον ὅστις ἐπι-

γματι ὡς ἀντιτίμημα τὴν ἐν Πρυτανείῳ σίτησιν. Εἰς τὴν πλάνην ταύτην περιέπεσαν δυστυχῶς πολλοί, ἐν οἷς ὁ HEGEL (II 113 ἑ.) καὶ ὁ CURTIUS (III⁶ 110), συμπαρασύραντες τοὺς πλείστους τῶν νεωτέρων (βλ. ἀνωτ. 32). Ἀλλ' ὁ Σωκράτης μόνον διὰ νὰ φέρῃ εἰς συναίσθησιν τοὺς δικαστάς, ὁποῖον ἄνδρα κατεδίκασαν, εἶπεν ἁπλῶς ὅτι ἂν ἐδικαιοῦτο νὰ προτείνῃ δι' ἑαυτὸν τίμημα «κατ' ἀξίαν» θὰ προέτεινε τὴν ἐν Πρυτανείῳ σίτησιν ἕνεκα τῶν πρὸς τὴν πόλιν ὑπηρεσιῶν αὐτοῦ, διὰ τῶν ὁποίων ἐξηυγένιζε τὰς ψυχὰς τῶν πολιτῶν, ὅπως οἱ Ὀλυμπιονῖκαι συνετέλουν εἰς τὴν ἐπιμέλειαν καὶ τὸν ἐξωραϊσμὸν τῶν σωμάτων. Ὁ Σωκράτης ὅμως δὲν ἐδικαιοῦτο νὰ κάμῃ πρότασιν «κατ' ἀξίαν», ἀλλὰ «κατὰ νόμον», ὁ δὲ νόμος οὐδὲν ἄλλο ἐπέτρεπεν εἰς τὸν κατηγορούμενον ἀφ' οὗ εἶχεν ἤδη καταδικασθῆ, παρὰ νὰ ζητήσῃ ἐλαφροτέραν τινὰ ποινὴν ἐκ τῶν ἐν Ἀθήναις νομίμων. Καὶ αὐτὴ ἡ ἀθῴωσις τοῦ καταδίκου ἦτο πλέον ἀδύνατος μετὰ τὴν καταδίκην, ἔτι δὲ ὀλιγώτερον ἦτο ἐπιτετραμμένη ἡ αἴτησις ἀμοιβῆς. Θὰ ἦτο δὲ ἄσκοπος ἀπείθεια πρὸς τοὺς νόμους, εἰ μὴ παραλογισμός, ἂν ὁ Σωκράτης, παραβαίνων τὰς ἀρχὰς αὐτοῦ ἐζήτει τὴν τελευταίαν στιγμὴν ἀμοιβὴν διὰ τὰς ὑπηρεσίας αὐτοῦ, δι' ἃς ἐκαυχᾶτο πρὸ μικροῦ λέγων ὅτι οὐδέποτε ἔλαβε μισθόν τινα ὑπὸ οἱονδήποτε τύπον. Βλ. καὶ ἀνωτ. 33 ἑ.

[1] KOECHLY I 372, SCHANZ 197³.

βάλλει ὅπως ἐν μιᾷ καὶ τῇ αὐτῇ ἡμέρᾳ ἐκδικάζωνται καὶ αὗται αἱ σοβαρώταται δίκαι, νομίζει δὲ ὅτι ἂν ἐπετρέπετο νὰ παραταθῇ ἐπὶ πολλὰς ἡμέρας, ὅπως ἐν ἄλλαις εὐνομουμέναις πολιτείαις, ἡ περὶ θανάτου κρίσις, θὰ κατώρθου νὰ πείσῃ τοὺς δικαστὰς ὅτι οὐδεμίαν διέπραξεν ἀδικίαν καὶ ν' ἀνατρέψῃ τὰς μακρὰς κατ' αὐτοῦ διαβολάς. Ἀλλ' ἀφ' οὗ οὐδένα ποτὲ ἠδίκησε, θεωρεῖ ἄστοχον ν' ἀδικήσῃ πρῶτον ἑαυτὸν καὶ νὰ ἐκλιπαρήσῃ παρὰ τῶν δικαστῶν πραγματικόν τι κακόν, ὡς εἶναι αἱ ὑπὸ τοῦ νόμου ὁριζόμεναι ποιναί, ἵν' ἀποφύγῃ τὸν θάνατον, περὶ τοῦ ὁποίου δὲν γνωρίζει ἂν εἶναι κακὸν ἢ ἀγαθόν. Τί νὰ προτείνῃ λοιπὸν ἀντὶ τοῦ θανάτου; Νὰ προτείνῃ φυλάκισιν; Ἀλλὰ τίνα σκοπὸν θὰ εἶχεν ὁ ἐν τῇ φυλακῇ βίος καὶ αἱ ἐν αὐτῇ κακουχίαι; Νὰ προτείνῃ χρήματα; Ἀλλὰ τὸ ἀποτέλεσμα θὰ ἦτο τὸ ἴδιον, ἀφ' οὗ θὰ ἐφυλακίζετο πάλιν μὴ δυνάμενος λόγῳ πενίας νὰ καταβάλῃ ταῦτα. Νὰ προτείνῃ τέλος φυγήν, τὴν ὁποίαν ἴσως εὐκολώτερον θὰ ἐψήφιζον οἱ δικασταί; Ἀλλὰ διὰ τῆς προτάσεως ταύτης θὰ ἐδείκνυεν ἀσύγγνωστον φιλοζωΐαν, ἥτις ἔπρεπε νὰ τυφλώσῃ αὐτὸν εἰς μέγαν βαθμόν, ὥστε νὰ προτιμήσῃ τοῦ θανάτου τὸν ἐκπατρισμὸν ἐν προβεβηκυίᾳ ἡλικίᾳ, καὶ νὰ μὴ σκεφθῇ ὅτι ἀφ' οὗ οἱ ἴδιοι αὐτοῦ συμπολῖται δὲν ἀνέσχον τὰς διατριβὰς καὶ τοὺς λόγους αὐτοῦ, πολὺ ὀλιγώτερον ἠδύνατο νὰ ἀναμένῃ τοῦτο παρ' ἄλλων.[1] Καὶ προσθέτει μετ' εἰρωνείας·

— «Καλὸς οὖν ἄν μοι ὁ βίος εἴη ἐξελθόντι τηλικῷδε ἀνθρώπῳ ἄλλην ἐξ ἄλλης πόλεως ἀμειβομένῳ καὶ ἐξελαυνομένῳ ζῆν. εὖ γὰρ οἶδ' ὅτι, ὅποι ἂν ἔλθω, λέγοντος ἐμοῦ ἀκροάσονται οἱ νέοι ὥσπερ ἐνθάδε· κἂν μὲν τούτους ἀπελαύνω, οὗτοι ἐμὲ αὐτοὶ ἐξελῶσι, πείθοντες τοὺς πρεσβυτέρους· ἐὰν δὲ μὴ ἀπελαύνω, οἱ τούτων πατέρες τε καὶ οἰκεῖοι δι' αὐτοὺς τούτους.»[2]

[1] Πρβ. ΠΛΑΤΩΝ. Κρίτ. IV (45 b).

[2] ΠΛΑΤΩΝ. Ἀπολογ. XXVII (37 d ἑ.). Ὁ τελευταῖος συλλογισμὸς τοῦ Σωκράτους εἶναι σκοτεινός, διότι δὲν ἐξηγεῖ τοὺς λόγους δι' οὓς οἱ νέοι θὰ ἐξήλαυνον τὸν φιλόσοφον, εἶναι δὲ καὶ ἀντιφατικὸς πρὸς ὅσα εἶπεν ὁ Σωκράτης ἐν

Εἰς ἐκείνους οἵτινες ἐνδεχόμενον νὰ εἴπωσιν εἰς τὸν Σωκράτη, ὅτι δύναται σιγῶν καὶ ἡσυχίαν ἄγων νὰ διέλθῃ τὸ ὑπόλοιπον τοῦ βίου μακρὰν τῆς πατρίδος, ἀπαντᾷ ὁ φιλόσοφος προκαταβολικῶς, ὅτι τὴν ἀδράνειαν ταύτην θεωρεῖ ἀπείθειαν πρὸς τὸν θεὸν καὶ ἑπομένως πρᾶγμα δι' αὐτὸν ἀδύνατον. Ἐπαναλαμβάνει δὲ ὅτι μέγιστον ἐν τῷ κόσμῳ ἀγαθὸν ἡγεῖται τὸ διαλέγεσθαι καθ' ἑκάστην περὶ ἀρετῆς καὶ περὶ ὅλων τῶν ἄλλων ζητημάτων, ἅτινα ἀπετέλουν τὸ ἀντικείμενον τῶν φιλοσοφικῶν μελετῶν αὐτοῦ, ἐξετάζοντος ἑαυτὸν καὶ τοὺς ἄλλους· καὶ καταλήγει εἰς τὸ κατ' ἐξοχὴν Σωκρατικὸν ἀξίωμα ὅτι ὁ «ἀνεξέταστος βίος οὐ βιωτὸς ἀνθρώπῳ».[1]

Τὸ συμπέρασμα τῆς δευτέρας ταύτης ἀγορεύσεως[2] εἶναι ὅτι ὁ Σωκράτης δὲν θεωρεῖ ἑαυτὸν ἄξιον κακοῦ οὐδενός.[3] Μολαταῦτα ἂν εἶχε χρήματα, θὰ ὥριζε προθύμως ποσόν τι, ὅπερ θὰ

σχέσει πρὸς τὰ αἴτια τῆς κατηγορίας, διότι ἐν ᾧ ἀνωτέρω ἐξῆρεν ὅτι ἡ μακρὰ διαβολὴ συνετέλεσε τὰ μέγιστα εἰς τὴν καταδίκην, ἐνταῦθα ὑποδεικνύει ὅτι καὶ ἐν ἄλλαις πόλεσιν, ὅπου δὲν θὰ ὑπάρχῃ ἡ διαβολὴ αὕτη, οἱ πρεσβύτεροι θὰ ἀπελάσωσιν αὐτὸν ὡς ἐπικίνδυνον ἄνδρα. Διὰ τοῦ συμπεράσματος ὅμως τούτου δικαιολογεῖ ἀσυναισθήτως τὴν στάσιν τῶν Ἀθηναίων. Φαίνεται λοιπὸν ὅτι ἐνταῦθα ὁ Πλάτων δὲν διετύπωσε πιστῶς τοὺς λόγους τοῦ Σωκράτους. Κατὰ πᾶσαν πιθανότητα ὁ φιλόσοφος ἐξῆρεν ὅτι ἕνεκα τῆς καταδίκης τοῦ δικαστηρίου τῆς πατρίδος αὐτοῦ δὲν θὰ ἠδύνατο νὰ ἐγκατασταθῇ εὐκόλως ἐν οἱᾳδήποτε ἄλλῃ πόλει φέρων διαρκῶς τὸ στίγμα τοῦ ἀσεβοῦς καὶ τοῦ διαφθορέως τῶν νέων. Τὴν ἰδέαν ταύτην ἀναπτύσσει ὁ ΠΛΑΤΩΝ ἐν τῷ «Κρίτωνι» (XV, 53b)· οἱ νόμοι φέρονται ἐκεῖ λέγοντες πρὸς τὸν Σωκράτη· «ὅσοιπερ κήδονται τῶν αὐτῶν πόλεων, ὑποβλέψονταί σε διαφθορέα ἡγούμενοι τῶν νόμων, καὶ βεβαιώσεις τοῖς δικασταῖς τὴν δόξαν, ὥστε δοκεῖν ὀρθῶς τὴν δίκην δικάσαι· ὅστις γὰρ νόμων διαφθορεύς ἐστίν, σφόδρα που δόξειεν ἂν νέων γε καὶ ἀνοήτων ἀνθρώπων διαφθορεὺς εἶναι.»

[1] ΠΛΑΤΩΝ. Ἀπολογ. XXVIII (38d). Βλ. ἀνωτ. 78.

[2] Περὶ ταύτης λέγει ὁ GOMPERZ (II³ 88): «Nicht minder [möchten wir mit einiger Zuversicht behaupten], daß die zugleich kürzeste und mit dem Verlauf des Prozesses am engsten verknüpfte zweite Rede am meisten von echtem sokratischen Gut enthält.»

[3] ΠΛΑΤΩΝ. Ἀπολογ. XXVIII (38a).

ἠδύνατο ν' ἀποτίσῃ, διότι ἐκ τούτου οὐδαμῶς θὰ ἐζημιοῦτο. Ἀλλὰ χρήματα δὲν ἔχει· ὁμολογεῖ ὅτι τὸ πολὺ μίαν μνᾶν ἀργυρίου δύναται νὰ ἐκτίσῃ, καὶ τὸ ποσὸν τοῦτο, ἴσον περίπου πρὸς ἑκατὸν σημερινὰς δραχμάς, προτείνει εἰς τοὺς δικαστάς. Ἦτο περίπου τὸ πέμπτον τῆς περιουσίας αὐτοῦ κατὰ τὸν χρόνον ἐκεῖνον.

Οἱ ἑταῖροι τοῦ φιλοσόφου Πλάτων καὶ Κρίτων καὶ Κριτόβουλος καὶ Ἀπολλόδωρος, προβλέποντες ὅτι τὸ γλίσχρον τοῦ ποσοῦ θὰ ἐξερεθίσῃ πολλῷ μᾶλλον τοὺς Ἀθηναίους δικαστάς, οἵτινες ἐφαίνοντο ἤδη δυσανασχετοῦντες ἕνεκα τοῦ ὑπερηφάνου ὕφους τῆς ἀγορεύσεως, καὶ ὅτι ὁ ἀγὼν φέρεται μοιραίως πρὸς δραματικὸν τέρμα, ἀπαιτοῦσιν ἐπιμόνως παρὰ τοῦ Σωκράτους, ὅπως προτείνῃ τριάκοντα μνᾶς,[1] ὅπερ οὗτος πράττει ἐπὶ τέλους ὑπείκων εἰς τὰς ἀξιώσεις τῶν φίλων, ὁ δὲ Κρίτων ἀναλαμβάνει τὴν νόμιμον ἐγγύησιν πρὸς πληρωμὴν τοῦ ποσοῦ.[2]

Αἱ εἰδήσεις τοῦ Πλάτωνος καὶ τοῦ Ξενοφῶντος, αἱ ἀναφερόμεναι εἰς τὸ τμῆμα τοῦτο τῆς δίκης συμφωνοῦσιν ἐν τοῖς γενικοῖς σημείοις, διαφέρουσι δὲ μόνον ἐν ταῖς λεπτομερείαις, διότι κατὰ μὲν τὴν Πλατωνικὴν Ἀπολογίαν ὁ Σωκράτης ἐδήλωσεν ἁπλῶς ὅτι οὐδενὸς κακοῦ θεωρεῖ ἑαυτὸν ἄξιον, ἐν ᾧ κατὰ τὴν Ξενοφώντειον ἠρνήθη καὶ πάλιν διαρρήδην πᾶσαν ἐνοχὴν καὶ οὐδὲ κἂν προέβη εἰς ἀντιτίμησιν, διότι τοῦτο θὰ ἦτο ὁμολογία τῆς ἀδικίας. Ἀλλ' ἡ παράδοσις αὕτη φωρᾶται ἐντελῶς ἀπίθανος, καθότι ἡ τοιαύτη τοῦ Σωκράτους συμπεριφορὰ θ' ἀντεστρατεύετο πρός τε τὴν λογικὴν καὶ τὸν νόμον. Μετὰ τὴν τελεσίδικον καταδίκην ἦτο φυσικὸν νὰ ἐπωφεληθῇ ὁ Σωκράτης ἐκ τῆς διεξόδου ἣν παρεῖχεν ὁ ἀττικὸς νόμος, πρὸς ἐξασφάλισιν τῆς ἰδίας ἐλευθερίας καὶ ἐξακολούθησιν τοῦ ἔργου, ὅπερ, ὡς ἐπρέσβευεν, ἦτο ἐμπεπιστευμένον αὐτῷ παρὰ τοῦ θεοῦ. Δὲν ἠδύνατο βεβαίως νὰ προτείνῃ φυλάκισιν ἢ ἐξορίαν, διότι ταῦτα ἦσαν ἀνάξια δεινά, ἀλλ' οὐδὲν ἐκώλυεν αὐτὸν νὰ προτείνῃ συμφώνως πρὸς τὸν νόμον καὶ χωρὶς νὰ ὁμολογήσῃ

[1] Τρισχιλίας περίπου σημερινὰς δραχμάς. [2] ΠΛΑΤΩΝ. Φαίδων LXIV (115 d).

ἐνοχήν,[1] τὴν καταβολὴν χρημάτων, ὅπερ καὶ ἔπραξεν ἀναμφιβόλως,[2] ὑπείκων μάλιστα εἰς τὰς ἐντόνους τῶν φίλων προτροπάς.

Μετὰ τὸ πέρας τῆς δευτέρας ἀγορεύσεως τοῦ Σωκράτους οἱ δικασταὶ προσερχόμενοι καὶ πάλιν εἰς τὴν ἐξέδραν ἀπέδιδον τὸ σύμβολον καὶ παρελάμβανον τὴν βακτηρίαν·[3] ἡ δευτέρα ψηφοφορία ἐγένετο καθ' ὃν τρόπον καὶ ἡ πρώτη. Αἱ αὐταὶ διατυπώσεις ἐπανελήφθησαν. Ἀλλὰ τὸ ἀποτέλεσμα ὑπῆρξε διάφορον. Γενομένης τῆς διαλογῆς τῶν ψήφων ἀπεδείχθη ὅτι ὀγδοήκοντα γεννάδαι δικασταὶ ἤλλαξαν ἐν τῷ μεταξὺ γνώμην![4] Ἐν ᾧ κατὰ τὴν πρώτην ψηφοφορίαν εἶχον ρίψει εἰς τὸν κύριον καδίσκον ἀθῳωτικὰς ψήφους, κατὰ τὴν δευτέραν ἐψήφισαν τὴν καταδίκην τοῦ Σωκράτους, ταπεινοῦντες οὕτω τὸ γόητρον τῆς ἀττικῆς δικαιοσύνης.

Καὶ ὁ γέρων φιλόσοφος κατεδικάσθη εἰς θάνατον!

VIII. ΤΡΙΤΗ ΑΓΟΡΕΥΣΙΣ ΤΟΥ ΣΩΚΡΑΤΟΥΣ

Ὁ ἡγεμὼν τοῦ δικαστηρίου ἀπήγγειλε κατὰ τὰ εἰωθότα τὴν ὁριστικὴν ἀπόφασιν.[5] Αὕτη ἐκαλεῖτο γνῶσις, συντασσομένη δ' ἐγγράφως κατετίθετο εἰς τὸ Μητρῷον, δηλαδὴ τὸ δημόσιον ἀρχεῖον τῆς πόλεως. Ἀντίγραφον τῆς ἀποφάσεως ἐδίδετο εἰς τοὺς ἕνδεκα, οἵτινες ὡς ἐκτελεστικὴ ἐξουσία εἶχον καθῆκον νὰ φροντίζωσι

[1] Ὡς ὀρθότατα παρατηρεῖ ὁ ZELLER II, 1[4] 199.

[2] Περὶ τῆς ἐν Πρυτανείῳ σιτήσεως, ἥτις ἐσφαλμένως ἐξελήφθη ὡς σοβαρὰ πρότασις τοῦ Σωκράτους βλ. ἀνωτ. 32 ἑ.

[3] ΑΡΙΣΤΟΤ. Ἀθην. Πολιτ. LXIX 2 (στ. 35, 35 ἑ.).

[4] ΔΙΟΓΕΝ. ΛΑΕΡΤ. II 5 42.

[5] ΠΛΑΤΩΝ. Ἀπολογ. XXIX (39e). Οἱ ἕνδεκα ἦσαν ἀνέκαθεν ἐκτελεστικὴ ἀρχὴ τῆς πόλεως ὑπάρχουσα ἀσφαλῶς ἀπὸ τῶν χρόνων τοῦ Σόλωνος (ΑΡΙΣΤΟΤ. Ἀθην. Πολιτ. VII 3), κατὰ πᾶσαν δὲ πιθανότητα καὶ πρὸ αὐτῶν. Ἐν τῷ μετέπειτα χρόνῳ ἐδόθη εἰς τοὺς ἕνδεκα καὶ δικαστικὴ ἐξουσία ἐπὶ κακούργων ἐπ' αὐτοφώρῳ ἐγκλήματι συλλαμβανομένων καὶ ὁμολογούντων τὸ ἔγκλημα. Βλ. LIPSIUS I 77 καὶ ΒΙΖΟΥΚΙΔΗΝ (Ἀττικαὶ δίκαι καὶ ρωμαϊκαὶ ἀγωγαί, Κωνσταντινούπολις 1914) 17 ἑ [: Ἑλλ. Φιλ. Σύλλ. ΛΓ'].

περὶ τῆς πιστῆς ἐφαρμογῆς τῶν ἀποφασισθέντων συμφώνως πρὸς τοὺς κειμένους νόμους.[1]

Μετὰ τὴν ἐκφώνησιν τῆς ἀποφάσεως εἶχε περατωθῆ πλέον ἡ δίκη. Ὅθεν οἱ πλεῖστοι τῶν δικαστῶν ἔσπευδον ἤδη πρὸς τοὺς ἐπὶ τὸν μισθὸν τεταγμένους, ἵνα λάβωσι τὸ τριώβολον. Ἀλλ' οἱ ζωηρότεροι, ὡς εἶναι εὔλογον νὰ εἰκάσωμεν, παρέμενον ἐπί τινα χρόνον ἀκόμη ἐν τῷ δικαστηρίῳ ἀνταλλάσσοντες τὰς ἐντυπώσεις αὐτῶν καὶ συζητοῦντες καθ' ὁμίλους περὶ τῶν καθ' ἕκαστα γεγονότων. Οἱ φίλοι τοῦ Σωκράτους συντετριμμένοι περιεστοίχισαν τὸν φιλόσοφον.

Ἐν ᾧ ὁ βασιλεὺς ἠσχολεῖτο μετὰ τοῦ γραμματέως περὶ τὴν σύνταξιν τοῦ ἐγγράφου τῆς καταδίκης καὶ συνενοεῖτο μετὰ τῶν ἕνδεκα περὶ τῶν ἐκτελεστικῶν διατυπώσεων ὁ Σωκράτης ἔλαβε διὰ τρίτην φορὰν τὸν λόγον. Παρ' ὅλην τὴν ψυχικὴν ἠρεμίαν καὶ τὸ μεγαλεῖον τοῦ φρονήματος ἅτινα διέκρινον πάντοτε τὰς πράξεις αὐτοῦ, ὡς ἄνθρωπος ᾐσθάνθη πρὸς στιγμὴν δικαίαν ἀγανάκτησιν διὰ τὴν εἰς θάνατον καταδίκην, ἣν καθίστα στυγερωτέραν ἡ ἐπαίσχυντος μετάγνωσις τῶν ὀγδοήκοντα δικαστῶν. Ὑπὸ τὸ κράτος λοιπὸν τῶν πικρῶν τούτων ἐντυπώσεων ἠθέλησε νὰ ἐλέγξῃ δι' ὑστάτην φορὰν τὴν ἀπερισκεψίαν τῶν Ἀθηναίων μὲ τὴν διακρίνουσαν αὐτὸν παρρησίαν, ἐντελῶς ἀκίνδυνον πλέον, ἀφ' οὗ εἶχεν ἐπέλθει ἐν τῷ μεταξὺ ἡ ὁριστικὴ καταδίκη. Ἠθέλησε νὰ στηλιτεύσῃ τὴν κακὴν πίστιν μιᾶς μερίδος τῶν δικαστῶν καὶ νὰ διαμαρτυρηθῇ κατὰ πρόσωπον αὐτῶν διὰ τὴν γενομένην ἀδικίαν.

Ἡ διαμαρτυρία αὕτη εἶναι δικαίωμα ἀναφαίρετον παντὸς ἀθῴου καταδίκου. Παραγνωρίζουσι δὲ ἀναμφιβόλως τὴν δύναμιν τοῦ χαρακτῆρος τοῦ Σωκράτους οἱ νομίζοντες ψυχολογικῶς ἀπίθανον τὴν τρίτην αὐτοῦ ἀγόρευσιν,[2] ἥτις ἄλλως τε δὲν προσέκρουεν

[1] LIPSIUS III 928.

[2] v. WILAMOWITZ-MOELLENDORFF 104, POHLENZ 19, BUSSE 6 ἑ. Καὶ ὁ SCHANZ πιστὸς εἰς τὴν ὑπ' αὐτοῦ διατυπωθεῖσαν γνώμην, ὅτι ἡ Ἀπολογία εἶναι προϊὸν

οὔτε εἰς τὰς δικαστικὰς συνηθείας, οὔτε εἰς τοὺς ἀττικοὺς νόμους.[1] Ἐγὼ μάλιστα φρονῶ οὐ μόνον ὅτι ἡ ἀγόρευσις αὕτη εἶναι ἱστορική, ἀλλὰ καὶ ὅτι ἐνισχύει τὴν ἐπικρατοῦσαν γνώμην περὶ τοῦ ἱστορικοῦ κύρους τῆς ὅλης Πλατωνικῆς Ἀπολογίας. Διότι τίνα λόγον θὰ εἶχεν ὁ Πλάτων νὰ ἐπισυνάψῃ εἰς τὰς δύο πραγματικὰς ἀγορεύσεις τοῦ Σωκράτους, τρίτην ἀγόρευσιν μὴ πραγματικήν, κατασκεύασμα τῆς ἰδίας φαντασίας; Μήτοι ἐσκόπει νὰ συμπληρώσῃ τὸν διδάσκαλον αὐτοῦ ἀτελῶς ἀγορεύσαντα; Ἀλλὰ καὶ τῶν ἄλλων ἐρευνητῶν τὴν γνώμην, καθ' ἣν ὁλόκληρος ἡ Ἀπολογία τοῦ Πλάτωνος εἶναι φαντασιώδης, καθιστᾷ πολλῷ μᾶλλον ἀπίθανον ἡ τρίτη αὕτη ἀγόρευσις. Διότι ἐὰν ὁ Πλάτων, ὡς ἰσχυρίζονταί τινες,[2] δὲν ἀπέδωκεν ἐν τῇ Ἀπολογίᾳ τοὺς ἱστορικοὺς λόγους τοῦ Σωκράτους, ἀλλ' ἔγραψεν ἰδίας σκέψεις, τότε διὰ τίνα σκοπὸν διῄρεσε τὴν Ἀπολογίαν εἰς τρία διακεκριμένα μέρη; Δὲν ἠδύνατο ὁ ἀριστοτέχνης ἐκεῖνος τοῦ καλάμου νὰ συμπτύξῃ — ὡς θὰ ἦτο φυσικώτερον — εἰς ἕνα μόνον λόγον, ὅ,τι ἐπεθύμει νὰ εἴπῃ, ἐὰν ἀποκλειστικὸς σκοπὸς τοῦ λόγου τούτου ἦτο ὅπως ἐν αὐτῷ ἀποκρυσταλλωθῇ ἐν τῇ δυνατῇ τελειότητι ἡ ὑπέροχος μορφὴ τοῦ φιλοσόφου; Ἡ ὡραία ἀγόρευσις μετὰ τὴν εἰς θάνατον καταδίκην ἐγράφη ὑπὸ τοῦ Πλάτωνος διότι ἀπηγγέλθη πράγματι ὑπὸ τοῦ Σωκράτους. Καίτοι δὲ οἱ δικασταὶ οὐδεμίαν πλέον ὑποχρέωσιν εἶχον νὰ παρακολουθήσωσι τὴν ἀγόρευσιν ταύτην,[3] οὐχ ἧττον δύναται νὰ θεωρηθῇ ἀναμφίβολον ὅτι ἡ φυσικὴ περιέργεια παρεκίνησε τοὺς πλείστους ἐξ αὐτῶν ὅπως

τῆς φαντασίας τοῦ Πλάτωνος θεωρεῖ ἀπίθανον τὸ φιλοσοφικὸν τοὐλάχιστον μέρος τῆς τρίτης ἀγορεύσεως (SCHANZ 74, 99 ἑ.). Οἱ πλεῖστοι ὅμως παραδέχονται τὴν ἱστορικότητα τοῦ λόγου· μεταξὺ αὐτῶν καὶ ὁ GROTE (History of Greece VIII 291).

[1] «Οὐδὲν γὰρ κωλύει διαμυθολογῆσαι πρὸς ἀλλήλους, ἕως ἔξεστιν.» ΠΛΑΤΩΝ. Ἀπολογ. XXXI (39e). Βλ. καὶ MENZEL 6.

[2] Βλ. ἀνωτ. 31 ἑ.

[3] Διὰ τοῦτο ὁ Σωκράτης ἐξαιτεῖται ἰδιαιτέρως τὴν ἀκρόασιν λέγων· «ἀλλά μοι, ὦ ἄνδρες, παραμείνατε τοσοῦτον χρόνον.» ΠΛΑΤΩΝ. Ἀπολογ. XXXI (39e).

ἀκροασθῶσι μετὰ προσοχῆς τῶν ὑστάτων λόγων τοιούτου καταδίκου.

Ἡ τρίτη ἀγόρευσις τοῦ Σωκράτους διαιρεῖται εἰς δύο διακεκριμένα μέρη,[1] ὧν τὸ πρῶτον ἀπευθύνεται πρὸς τοὺς δικαστὰς τοὺς δόντας καταδικαστικὰς ψήφους. Ὁ φιλόσοφος προλέγει εἰς αὐτοὺς ὅτι ἡ θανατικὴ καταδίκη, διὰ τῆς ὁποίας βραχεῖα μόνον συντόμευσις τοῦ βίου αὐτοῦ ἐπέρχεται, οὐχὶ ὠφέλειαν ἀλλὰ ζημίαν θὰ ἐπιφέρῃ εἰς τὴν πόλιν, διότι οἱ θέλοντες νὰ λοιδορήσωσιν αὐτὴν διὰ τὸν φόνον τοῦ Σωκράτους θὰ ὑμνήσωσι τοῦτον ὡς ἄνδρα σοφόν, καὶ ἂν ἀκόμη δὲν ἦτο τοιοῦτος.[2] Καὶ ὄντως! Ἡ ἱστορία μακρῶν αἰώνων ἐβεβαίωσε τὸ ἀληθὲς τῆς προρρήσεως ἐκείνης. Μέχρι σήμερον ἡ ἀνθρωπότης δὲν ἔπαυσε βδελυσσομένη τὴν πρᾶξιν τῶν Ἀθηναίων δικαστῶν[3] καὶ θεωροῦσα τὸν Σωκράτη «σοφώτατον ἀνδρῶν ἁπάντων.»

Ἐξακολουθῶν ὁ φιλόσοφος τὴν ἀγόρευσιν αὐτοῦ ὑποδεικνύει τὴν πλάνην ἐκείνων οἵτινες νομίζουσιν ἴσως ὅτι δι' ἀπορίαν πειστικῶν λόγων κατεδικάσθη. Παρατηρεῖ δὲ μετ' ἐμφάσεως ὅτι τὴν καταδίκην αὐτοῦ ἀποδίδει μᾶλλον εἰς τὴν ἔλλειψιν θράσους καὶ ἀναισχυντίας καὶ εἰς τὴν ἀπόφασιν, ἣν ἔλαβεν, ὅπως μὴ καταφύγῃ εἰς θρήνους καὶ ὀδυρμοὺς καὶ ἄλλα παρόμοια, ἀνάξια ἑαυτοῦ, ἅτινα ὅμως οἱ δικασταὶ ἤκουον συνήθως μετ' εὐαρεσκείας. Ἐθεώρησεν ἀπρεπὲς νὰ κατέλθῃ ἕνεκα τοῦ ἐπικρεμαμένου κινδύνου εἰς χρῆσιν μέσων ἀνελευθέρων, καὶ δὲν μεταμελεῖται διότι ἀπελογήθη μετ' ἀνδρικῆς εὐθαρσείας. Τοὐναντίον προτιμᾷ τὸν θά-

[1] ΠΛΑΤΩΝ. Ἀπολογ. XXIX—XXX (38c—39d) καὶ XXXI—XXXIII (39e—42a).

[2] «Οὐ πολλοῦ γ' ἕνεκα χρόνου», λέγει πρὸς τοὺς Ἀθηναίους, «ὄνομα ἕξετε καὶ αἰτίαν ὑπὸ τῶν βουλομένων τὴν πόλιν λοιδορεῖν, ὡς Σωκράτη ἀπεκτόνατε, ἄνδρα σοφόν· φήσουσι γὰρ δή με σοφὸν εἶναι, εἰ καὶ καὶ μή εἰμί, οἱ βουλόμενοι ὑμῖν ὀνειδίζειν. εἰ οὖν περιεμείνατε ὀλίγον χρόνον, ἀπὸ τοῦ αὐτομάτου ἂν ὑμῖν τοῦτο ἐγένετο· ὁρᾶτε γὰρ δὴ τὴν ἡλικίαν, ὅτι πόρρω ἤδη ἐστὶ τοῦ βίου, θανάτου δὲ ἐγγύς.» ΠΛΑΤΩΝ. Ἀπολογ. XXIX (38c).

[3] «Niemals wird die Klage verstummen um den frühesten Blutzeugen der freien Vernunftforschung», γράφει ὁ GOMPERZ (II³ 89).

νατον κατόπιν τοιαύτης ἀπολογίας παρὰ ζωὴν μικροψύχως ἐκλιπαρηθεῖσαν. Διότι οὔτ' ἐν δίκῃ οὔτ' ἐν πολέμῳ ἁρμόζει νὰ μετέρχηταί τις πᾶν μέσον πρὸς ἀποφυγὴν τοῦ θανάτου, καίτοι εἶναι προφανὲς ὅτι πολλάκις δύναταί τις νὰ διαφύγῃ αὐτὸν ρίπτων τὰ ὅπλα καὶ ζητῶν τὸ ἔλεος τῶν διωκόντων. Ἀλλὰ πολὺ δυσκολώτερον εἶναι ν' ἀποφύγῃ τις τὴν κακίαν, παρὰ τὸν θάνατον, διότι ἐκείνη σπεύδει περισσότερον καὶ καταλαμβάνει τοὺς ἀνθρώπους ταχύτερον τοῦ θανάτου. Ὡς ἐκ τούτου ὁ μὲν Σωκράτης, βραδὺς ὢν καὶ πρεσβύτης κατελήφθη ὑπὸ τοῦ βραδυτέρου, δηλαδὴ τοῦ θανάτου, οἱ δὲ κατήγοροι αὐτοῦ, ἅτε δεινοὶ καὶ ὀξεῖς ὄντες κατελήφθησαν ὑπὸ τοῦ ταχυτέρου, δηλονότι τῆς κακίας. Ἐκεῖνος μὲν κατεδικάσθη ἐφάπαξ ὑπὸ τῶν δικαστῶν εἰς θάνατον, οἱ κατήγοροι ὅμως αὐτοῦ ἔχουσι στιγματισθῇ ἐσαεὶ ὑπὸ τῆς ἀληθείας ὡς ἄδικοι καὶ μοχθηροί.[1] Ὅσον ἀφορᾷ εἰς τὴν τραγικὴν ἔκβασιν τοῦ ἀγῶνος δὲν φαίνεται δυσανασχετῶν, θεωρεῖ μάλιστα αὐτὴν ὡς καλῶς ὑπὸ τῆς Μοίρας προδιαγεγραμμένην·

— «Ταῦτα μέν που ἴσως οὕτω καὶ ἔδει σχεῖν, καὶ οἶμαι αὐτὰ μετρίως ἔχειν.»[2]

Ἐν τέλει ὁ Σωκράτης προλέγει εἰς τοὺς καταψηφισαμένους δικαστὰς ὅτι εὐθὺς μετὰ τὸν θάνατον αὐτοῦ θὰ λάβωσι πολὺ χαλεπωτέραν τιμωρίαν, διότι ἐν ᾧ κατεδίκασαν αὐτὸν ἵν' ἀπαλλαγῶσι τοῦ διαρκοῦς ἐλέγχου, θὰ ἴδωσιν οὐ μετὰ πολὺ ἀναφαινομένους ἀντὶ ἑνὸς πλείονας ἐλεγκτάς,[3] οἵτινες ὡς νεώτεροι ἔσονται δριμύτεροι καὶ ὁρμητικώτεροι, προκαλοῦντες μείζονα ἀγανάκτησιν τῶν ἐλεγχομένων Ἀθηναίων.

[1] ΠΛΑΤΩΝ. Ἀπολογ. XXIX (39b).

[2] ΠΛΑΤΩΝ. Ἀπολογ. XXIX (39b).

[3] Τοιοῦτοι ἀνεφάνησαν πράγματι πολλοὶ μετὰ τὸν θάνατον τοῦ Σωκράτους· ὁ Πλάτων καὶ ὁ Ξενοφῶν καὶ ὁ Λυσίας καὶ ὁ Φαίδων καὶ ὁ Ἀντισθένης καὶ πλεῖστοι ἄλλοι, ἐν τῇ ροῇ τῶν αἰώνων, παντοδαποὶ ἄνδρες, οἵτινες δριμύτατα κατεδίκασαν τὴν ἐτυμηγορίαν τοῦ δικαστηρίου τοῦ θανατώσαντος τὸν Σωκράτη. Καὶ ὁ μὲν ἔλεγχος τοῦ Σωκράτους ἦτο προφορικὸς καὶ ἑπομένως παροδικός, ἐν ᾧ ὁ ἔλεγχος τῆς διαγωγῆς τῶν Ἀθηναίων ὑπὸ τῶν μεταγενεστέρων μένει ἐσαεὶ ἐν τοῖς συγγράμμασι τούτων ὡς αἰωνία διαμαρτυρία κατὰ τῆς γενομένης ἀδικίας.

— «Εἰ γὰρ οἴεσθε», λέγει, «ἀποκτείνοντες ἀνθρώπους ἐπισχήσειν τοῦ ὀνειδίζειν τινὰ ὑμῖν ὅτι οὐκ ὀρθῶς ζῆτε, οὐκ ὀρθῶς διανοεῖσθε· οὐ γὰρ ἔσθ' αὕτη ἡ ἀπαλλαγὴ οὔτε πάνυ δυνατὴ οὔτε καλή, ἀλλ' ἐκείνη καὶ καλλίστη καὶ ῥάστη, μὴ τοὺς ἄλλους κολούειν, ἀλλ' ἑαυτὸν παρασκευάζειν, ὅπως ἔσται ὡς βέλτιστος.»[1]

Διὰ τῶν λόγων τούτων ὁ Σωκράτης ἠθέλησε ν' ἀποκαλύψῃ τὴν ἀκρισίαν καὶ τὴν ἀμβλυωπίαν τῶν προκατειλημμένων δικαστῶν, νομιζόντων ὅτι διὰ τοῦ βιαίου θανάτου ἑνὸς φιλοσόφου δύνανται νὰ ἐξοντωθῶσιν αἱ ὑπ' αὐτοῦ διακηρυχθεῖσαι μεγάλαι ἰδέαι καὶ ἠθικαὶ ἀρχαί. Ἠθέλησε νὰ ἐξάρῃ ὅτι αὗται φαινομενικῶς μὲν ὑποχωροῦσιν εἰς τὴν βίαν ἐπί τινα χρόνον, ἀλλ' ὅτι ὁ τελικὸς θρίαμβος τῆς ἀληθείας καὶ τῆς ἀρετῆς εἶναι ἀναπόφευκτος. Εἰς τὰς σκέψεις ταύτας, αἵτινες οὐδὲν ἄλλο ἦσαν ἢ ἀπόρροια ὀρθῆς κρίσεως, ὁ Σωκράτης διὰ τῆς συνήθους αὐτῷ εἰρωνείας ἔδωκε τὸ περίβλημα τῆς μαντικῆς,[2] ἀνταποκρινόμενος εἰς τὰς προλήψεις τῶν χρόνων ἐκείνων· διότι γενικῶς ἐνομίζετο τότε ὅτι οἱ πλησιάζοντες τὸ τέρμα τοῦ βίου εἶχον τὴν δύναμιν τοῦ προμαντεύειν, ἐπειδὴ ἡ ψυχὴ ἕτοιμος ν' ἀποπτῇ πρὸς τὴν αἰωνιότητα ἀπηλλάσσετο πρὸ τοῦ θανάτου τῶν ὑλικῶν ἀτελειῶν, μεθ' ὧν τέως συνεδέετο πρὸς τὸ θνητὸν σῶμα, ἀνασυρομένου τρόπον τινὰ πρὸ αὐτῆς τοῦ πέπλου ὅστις καλύπτει ἐν τῷ βίῳ τὰ πράγματα τοῦ μέλλοντος.[3]

[1] ΠΛΑΤΩΝ. Ἀπολογ. XXX (39d).

[2] Βάλλουσιν ἄπω σκοποῦ οἱ παρασυρόμενοι ὑπὸ τῆς Ἀπολογίας τοῦ Ξενοφῶντος καὶ νομίζοντες ὅτι ὁ Σωκράτης προανήγγειλε μετὰ πεποιθήσεως ὡρισμένα δεινά, ἅτινα ἡ Νέμεσις ἐπεφύλαττεν εἰδικῶς εἰς τοὺς κατηγόρους αὐτοῦ καὶ ἰδίᾳ εἰς τὸν Ἄνυτον. Ὁ Σωκράτης ὡμίλησε γενικῶς προαγγέλλων εἰς τοὺς Ἀθηναίους ὅτι ἐν τοῖς ὀπαδοῖς αὐτοῦ θὰ εὕρωσιν ἀπηνεστέρους ἐλεγκτάς. Ἀλλ' ὁ Ξενοφῶν ἔχων ἀκραδάντους περὶ μαντικῆς πεποιθήσεις ἀποδίδει πάντοτε εἰς τὸν Σωκράτη μεγίστην μαντικὴν δύναμιν ἐν ᾧ οὗτος ἐφρόνει ὅτι μόνον διὰ τὰς ἰδίας ἀνάγκας εἶχε μικράν τινα μαντικὴν δύναμιν, ἀπεποιεῖτο δὲ τὴν ἱκανότητα ταύτην ἐν σχέσει πρὸς τὰς ἀνάγκας τῶν ἄλλων. Βλ. ἀνωτ. 57, 60 ἑ., 71 ἑ.

[3] Τὴν μαντικὴν δύναμιν τῶν μελλοθανάτων παρεδέχοντο ἀνέκαθεν οἱ

Καὶ ἤδη ὁ Σωκράτης μετὰ συμπαθείας στρέφει τὸν λόγον πρὸς τοὺς δικαστὰς τοὺς δόντας ἀθῳωτικὴν ψῆφον. Ἀποτεινόμενος πρὸς αὐτοὺς μεταχειρίζεται διὰ πρώτην φορὰν τὴν φράσιν· «ὦ ἄνδρες δικασταί!» Μόνον τούτους θεωρεῖ ἀξίους τῆς ἱερᾶς ταύτης προσωνυμίας, διότι μόνον αὐτοὶ ἔσχον πλήρη συναίσθησιν τῆς βαρύτητος τῆς ψήφου ἣν ἐνεπιστεύθη αὐτοῖς τὴν ἡμέραν ἐκείνην ἡ πολιτεία τῶν Ἀθηναίων· μόνον αὐτοὶ ἠδυνήθησαν ν' ἀτενίσωσι πρὸς τοὺς εὐρεῖς ἠθικοὺς ὁρίζοντας τοὺς ὁποίους διήνοιγεν ἡ μεγάλη διάνοια τοῦ Σωκράτους πρὸς τὸ καλὸν τῆς ἀνθρωπότητος ἁπάσης.

— «Ὑμᾶς γὰρ δικαστὰς καλῶν ὀρθῶς ἂν καλοίην.»[1]

Εἰς τὰς ἑπτὰ ταύτας λέξεις ἐγκλείεται ὅλη ἡ περιφρόνησις τοῦ φιλοσόφου πρὸς τοὺς φονεῖς αὐτοῦ!

Ὁ Σωκράτης ἀναπτύσσει πρὸ τῶν φίλα φρονούντων δικαστῶν τὴν σημασίαν τῆς καταδίκης, ἣν δέχεται ὡς ἀγαθὸν συμβὰν τοῦ βίου αὐτοῦ στηριζόμενος ἐπὶ τῆς παρατηρήσεως ὅτι ἡ φωνὴ τοῦ δαιμονίου, ἥτις «ἐν μὲν τῷ πρόσθεν χρόνῳ παντὶ πάνυ πυκνὴ ἀεὶ ἦν καὶ πάνυ ἐπὶ σμικροῖς ἐναντιουμένη»,[2] τὴν ἡμέραν ἐκείνην δὲν ἠναντιώθη αὐτῷ οὔτε καθ' ἣν ὥραν ἐξήρχετο τοῦ οἴκου οὔτε ὅτε ἀνέβαινεν ἐπὶ τὸ δικαστήριον οὔτε κατὰ τὴν διάρκειαν τῆς ἀπολογίας, καίτοι ἐν ἄλλαις περιστάσεσι πολλάκις ἐπέσχεν αὐτὸν προτιθέμενον νὰ εἴπῃ ἢ νὰ πράξῃ τι μὴ ὀρθὸν ἢ μὴ ἀγαθόν.[3] Ἀλλ' ὁ Σωκράτης λέγων ταῦτα συναισθάνεται ἴσως ὅτι ἡ φωνὴ τοῦ δαιμονίου δὲν εἶχε διὰ τοὺς δικαστὰς τὴν σημασίαν, ἣν ἐκεῖνος ἀπέδιδεν εἰς αὐτήν, καὶ ἐπιχειρεῖ ν' ἀποδείξῃ τὴν ὀρθότητα τῶν σκέψεων αὐτοῦ δι' ἄλλων ἐπιχειρημάτων. Καὶ φιλοσοφεῖ

Ἕλληνες καὶ οἱ Ρωμαῖοι. Βλ. Ξενοφ. Ἀπολογ. 30· «ἀνέθηκε μὲν καὶ Ὅμηρος ἔστιν οἷς τῶν ἐν καταλύσει τοῦ βίου προγιγνώσκειν τὰ μέλλοντα»· (πρβ. Ομηρ. Ἰλιάδ. Κ 369 καὶ 852), Cicero. de div. I 30 63.

1 Πλατων. Ἀπολογ. XXXI (40a).

2 Πλατων. Ἀπολογ. XXXI (40a).

3 Πλατων. Ἀπολογ. XXXI (40b ἑ.).

περὶ τοῦ θανάτου. Περὶ τούτου δὲν φαίνεται ἔχων ἀποκεκρυσταλλωμένας πεποιθήσεις ἢ τοὐλάχιστον δὲν θέλει νὰ ἐκδηλώσῃ ταύτας. Ἀλλὰ λέγει ὅτι ὁ θάνατος εἶναι δυοῖν θάτερον ἢ παντελὴς ἐκμηδένισις τοῦ τεθνεῶτος μηδεμίαν ἔχοντος πλέον αἴσθησιν μηδενὸς ἢ κατὰ τὰ κοινῶς παραδεδεγμένα μεταβολή τις καὶ μετοίκησις τῆς ψυχῆς εἰς ἄλλον τόπον. Καὶ ἐὰν μὲν εἶναι διαρκὴς νάρκη ἢ ἀνάπαυσις, ὡς αἰώνιός τις ὕπνος, τὸν ὁποῖον οὐδὲ τὸ παραμικρὸν ὄναρ ταράσσει, ὁ θάνατος θὰ ἦτο ὄντως θαυμάσιον κέρδος. Διότι ὁ Σωκράτης νομίζει ὅτι ἐάν τις ἤθελεν ἀντιπαραβάλει μίαν καὶ μόνην νύκτα, καθ' ἣν διῆλθεν ὕπνον τελείως ἀτάραχον καὶ ἀνόνειρον, πρὸς ὅλας τὰς ἄλλας νύκτας καὶ ἡμέρας τοῦ βίου αὐτοῦ καὶ ἤθελεν ἀναλογισθῇ πόσας ἡμέρας ἢ νύκτας ἔζησεν ὡραιοτέρας καὶ ἡδυτέρας τῆς νυκτὸς ἐκείνης, οὐ μόνον πᾶς κοινὸς θνητός, ἀλλὰ καὶ αὐτὸς ὁ μέγας βασιλεύς,[1] περὶ τοῦ ὁποίου ἐπεκράτει ἡ γνώμη ὅτι ἦτο ὁ εὐδαιμονέστατος ἄνθρωπος ἐν τῷ κόσμῳ, θὰ εὕρισκε πολὺ ὀλίγας ἐν συγκρίσει πρὸς τὴν νύκτα ἐκείνην. Τούτων οὕτως ἐχόντων ὁ θάνατος θὰ ἦτο ἀναμφιβόλως μέγα τι ἀγαθόν, ἀφ' οὗ ἡ αἰωνιότης δὲν θὰ διέφερε μιᾶς ἀπεράντου καὶ ἀταράχου καὶ ὡραίας νυκτός. Ἀλλ' ἐὰν πάλιν ὁ θάνατος εἶναι ἀποδημία ἐντεῦθεν εἰς ἄλλον κόσμον καὶ ἀληθεύωσι τὰ λεγόμενα ὅτι οἱ τεθνεῶτες εὑρίσκονται ἐκεῖ ἐπὶ τὸ αὐτὸ συνηγμένοι, τί μεγαλύτερον τούτου θὰ ὑπῆρχεν ἀγαθόν; Ἀφ' οὗ ἀπαλλαττόμενός τις τῶν ἐπιγείων δικαστῶν, οἵτινες νομίζουσιν ἑαυτοὺς τοιούτους, θὰ εὕρῃ ἐν τῷ Ἅιδῃ τοὺς ἀληθεῖς καὶ ἀδεκάστους δικαστάς, τὸν Μίνωα καὶ τὸν Αἰακόν, τὸν Ῥαδάμανθυν καὶ τὸν Τριπτόλεμον, καὶ ὅλην τὴν χορείαν τῶν ἡμιθέων, οἱ ὁποῖοι ἐγένοντο τοιοῦτοι διότι ὑπῆρξαν δίκαιοι ἐν τῷ βίῳ! Θὰ ἦτο λοιπὸν κακὴ ἡ ἀποδημία αὕτη, ἀφ' οὗ θὰ συνήντα τις ἐκεῖ τὸν Ὀρφέα καὶ τὸν Μουσαῖον, τὸν Ἡσίοδον καὶ τὸν Ὅμηρον καὶ τόσους ἄλλους ἐξόχους ἄνδρας; Ἂν εἶναι ταῦτα

[1] Ὁ βασιλεὺς τῶν Περσῶν.

πάντα ἀληθῆ ὁ Σωκράτης ἔχων ἥσυχον τὴν συνείδησιν ἐπιθυμεῖ ν' ἀποθάνῃ, εἰ δυνατόν, πολλάκις. Τὴν ἐν τῷ ἄλλῳ κόσμῳ διατριβὴν εὑρίσκει δι' ἑαυτὸν τοσούτῳ μᾶλλον θαυμαστὴν καθόσον θὰ συναντήσῃ ἐκεῖ τὸν Παλαμήδην καὶ τὸν Αἴαντα καὶ πάντα ἄλλον ἐκ τῶν παλαιῶν, ὅσοι ἀπέθανον ἀδίκως, καὶ θὰ παραβάλῃ τὰ πάθη αὐτοῦ πρὸς τὰ πάθη ἐκείνων. Τὸ δὲ μέγιστον ἀγαθὸν εἶναι ὅτι θὰ ἐξετάζῃ τοὺς ἐκεῖ καὶ θὰ ἐρευνᾷ ποῖος ἐξ αὐτῶν εἶναι πράγματι σοφὸς καὶ ποῖος φαντάζεται ὅτι εἶναι σοφὸς χωρὶς νὰ εἶναι. Καὶ θὰ πράττῃ ταῦτα ἄνευ κινδύνου, διότι βεβαίως οἱ ἐν τῷ Ἅιδῃ δὲν ἀποκτείνουσι τοὺς φιλοσόφους! Εἶναι δὲ οἱ ἐκεῖ καὶ κατὰ τὰ ἄλλα εὐδαιμονέστεροι, ἀλλὰ καὶ κατὰ τοῦτο ὅτι τὸν ὑπόλοιπον χρόνον εἶναι ἀθάνατοι, ἐὰν ἀληθεύωσι τὰ λεγόμενα περὶ τῆς ἄλλης ζωῆς.[1]

Μετὰ ταῦτα ὁ Σωκράτης παρηγορεῖ τοὺς δικαστὰς λέγων ὅτι καὶ αὐτοὶ πρέπει νὰ εἶναι εὐέλπιδες πρὸς τὸν θάνατον καὶ νὰ ἔχωσι πρὸ ὀφθαλμῶν ὡς μόνην μεγάλην ἀλήθειαν ὅτι δίκαιος ἀνὴρ οὔτε ζῶν οὔτε τελευτῶν δύναται νὰ πάθῃ κακὸν οὐδέν, τὰ δὲ πράγματα αὐτοῦ οὐδέποτε ἀμελοῦσιν οἱ θεοί. Ἐπαναλαμβάνων δ' ἐν τέλει ὅτι θεωρεῖ ἐπίκαιρον τὸν θάνατον καὶ τὴν ἐκ τῶν ταπεινοτήτων καὶ τῶν ἀτελειῶν τοῦ κόσμου τούτου ἀπαλλαγήν, δι' ἀποστροφῆς ὑπομιμνησκούσης τοὺς θείους ἐκείνους λόγους τοῦ Ἰησοῦ·

— «Πάτερ, ἄφες αὐτοῖς· οὐ γὰρ οἴδασι τί ποιοῦσι»,[2]

παρέχει ὁ Σωκράτης ἀκτινοβόλον εἰκόνα τοῦ ψυχικοῦ αὐτοῦ μεγαλείου δηλῶν ὅτι δὲν μνησικακεῖ κατὰ τῶν κατηγόρων καὶ τῶν καταδικαστῶν αὐτοῦ, καίτοι οὗτοι εἶναι ἀξιόμεμπτοι, διότι ἐκ κακίας ἠθέλησαν νὰ βλάψωσι τὸν φιλόσοφον. Τοὐναντίον ἀπαιτεῖ παρ' ἐκείνων νὰ τιμωρήσωσι καὶ νὰ ἐλέγξωσι τοὺς υἱοὺς αὐτοῦ, καθ' ὃν τρόπον ὁ ἴδιος ἤλεγχε τοὺς Ἀθηναίους, ἐὰν οἱ παῖδες ἔφηβοι γενόμενοι ἐπιμελῶνται τῶν χρημάτων ἢ ἄλλου

[1] ΠΛΑΤΩΝ. Ἀπολογ. XXXII (41 c).

[2] ΛΟΥΚ. ΚΓ' 34.

τινὸς πράγματος πρὸ τῆς ἀρετῆς καὶ ἐὰν νομίζωσιν ὅτι εἶναί τι μηδὲν ὄντες.[1] Ἐὰν ταῦτα ποιήσωσιν οἱ καταδικάσαντες τὸν Σωκράτη θ' ἀποδώσωσι δικαιοσύνην καὶ εἰς αὐτὸν καὶ εἰς τὰ τέκνα αὐτοῦ, εἰς αὐτὸν μὲν διότι μεταμελούμενοι θὰ παραδεχθῶσιν ἐξ ὑστέρων τὰς ἠθικὰς ἀρχὰς ἕνεκα τῶν ὁποίων κατεδικάσθη νὰ πίῃ τὸ κώνειον, εἰς ἐκεῖνα δὲ διότι διὰ τοῦ ἐλέγχου θὰ καταστήσωσιν αὐτὰ ἐνάρετα καὶ ἑπομένως εὐτυχῆ.

Τοιαῦτά τινα, κατὰ Πλάτωνα, ἔλεγεν ὁ Σωκράτης τὸ τρίτον πρὸς τοὺς δικαστὰς ἀγορεύων.[2] Ἐκ τῶν λόγων τούτων ἐφαίνετο ὅτι ὁ φιλόσοφος καίπερ παρασκευαζόμενος διὰ τὴν ὑστάτην ἀποδημίαν δὲν ἠδύνατο νὰ ἀποχωρισθῇ τῆς ἀκλονήτου ἀπαθείας, ἥτις συνώδευεν αὐτὸν καθ' ὅλην τοῦ βίου τὴν σταδιοδρομίαν.

Ἐν τούτῳ τῷ μεταξὺ ὁ βασιλεὺς καὶ οἱ περὶ αὐτὸν εἶχον περατώσει τὰς ἀναγκαίας διατυπώσεις. Ὁ Σωκράτης βλέπων τοὺς ὑπηρέτας τῶν ἕνδεκα ἐρχομένους νὰ παραλάβωσιν αὐτὸν καταστρέφει τὴν ἀγόρευσιν λέγων τὰ ἀξιομνημόνευτα ἐκεῖνα·

[1] Πλατων. Ἀπολογ. xxxiii (41 e).

[2] Αἱ εἰδήσεις τοῦ Ξενοφῶντος ὅσον ἀφορᾷ εἰς τὸ μέρος τοῦτο τῆς ἀπολογίας εἶναι πολὺ συγκεχυμέναι καὶ διεγείρουσι πολλαχοῦ ἀμφιβολίας ὡς πρὸς τὸ ἱστορικὸν αὐτῶν κῦρος. Ἐν πρώτοις ὁ Ξενοφῶν γράφων περὶ τῆς ἀντιτιμήσεως, τὴν ὁποίαν ὀνομάζει «ὑποτίμησιν», ἀναφέρει ὅτι «οὔτε αὐτὸς ὑπετιμήσατο οὔτε τοὺς φίλους εἴασεν, ἀλλὰ καὶ ἔλεγεν ὅτι τὸ ὑποτιμᾶσθαι ὁμολογοῦντος εἴη ἀδικεῖν» (περὶ τούτου βλ. ἀνωτ. 209) καὶ προσθέτει ἀμέσως ὅτι «τῶν ἑταίρων ἐκκλέψαι βουλομένων αὐτὸν οὐκ ἐφέσπετο, ἀλλὰ καὶ ἐπισκῶψαι ἐδόκει, ἐρόμενος εἴπου εἰδεῖέν τι χωρίον ἔξω τῆς Ἀττικῆς ἔνθα οὐ προσβατὸν θανάτῳ». (Ξενοφ. Ἀπολογ. 23). Ἀλλ' ἡ πρότασις αὕτη δὲν ἐγένετο εἰς τὸν Σωκράτη διαρκούσης τῆς δίκης, ἑπομένως ἀστόχως ὁ Ξενοφῶν παρενείρει ἐνταῦθα τὴν λεπτομέρειαν ταύτην, εἰλημμένην πιθανῶς ἐκ τοῦ «Κρίτωνος». Καὶ οἱ περαιτέρω (Ἀπολογ. 24 ἑ.) ἀποδιδόμενοι εἰς τὸν Σωκράτη λόγοι δὲν δύνανται νὰ διεκδικήσωσιν ἱστορικὸν κῦρος, διότι δικαιολογίαι μετὰ τὴν καταδίκην φαίνονται ἀπίθανοι καὶ ἐντελῶς ἄσκοποι. Ἀπίθανον φαίνεται ἐπίσης τὸ ἐπεισόδιον τοῦ Ἀνύτου, ὅπερ ἀναφέρει ὁ Ξενοφῶν διὰ νὰ συνδυάσῃ πρὸς αὐτὸ τὰς περὶ τοῦ υἱοῦ τοῦ Ἀνύτου δῆθεν προμαντεύσεις τοῦ Σωκράτους. (Ἀπολογ. 29 ἑ.). Ἐν πάσῃ περιπτώσει τὸ τελευταῖον μέρος τῆς Ξενοφωντείου Ἀπολογίας δὲν ἔχει μεγάλας ἱστορικὰς ἀξιώσεις, διότι ἐν αὐτῷ ἀναφέρονται γεγονότα τινὰ ἄνευ βασάνου καὶ κατὰ τρόπον πρωθύστερον.

— «Ἀλλὰ γὰρ ἤδη ὥρα ἀπιέναι, ἐμοὶ μὲν ἀποθανουμένῳ, ὑμῖν δὲ βιωσομένοις· ὁπότεροι δὲ ἡμῶν ἔρχονται ἐπὶ ἄμεινον πρᾶγμα, ἄδηλον παντὶ πλὴν ἢ τῷ θεῷ.»[1]

Οἱ ἀπέριττοι οὗτοι λόγοι δέον νὰ καταλεχθῶσιν εἰς τὴν τάξιν τῶν ἀρίστων ἠθικῶν δώρων ἅτινα ὁ Σωκράτης ἐκληροδότησεν εἰς τὴν ἀνθρωπότητα· διότι ἡ βαθεῖα ἔννοια τῶν λόγων τούτων εἶναι ἱκανὴ νὰ ἐμπνεύσῃ σθένος ἐν ὥρᾳ κρισίμῳ εἰς τὸν μᾶλλον μικρόψυχον ἄνδρα. Ὁ ἔχων αὐτοὺς διαρκῶς ἐν τῇ μνήμῃ δύναται νὰ προσβλέπῃ ἀπαθῶς πρὸς τὸν θάνατον καὶ ν' ἀναμένῃ ἀτάραχος τὴν λύσιν τοῦ μεγάλου καὶ ἀνεξιχνιάστου ἐν τῇ ζωῇ μυστηρίου, πρὸς ὃ πάντες μοιραίως φερόμεθα.

[1] ΠΛΑΤΩΝ. Ἀπολογ. XXXIII (42 a).

———————

ΤΑ ΜΕΤΑ ΤΗΝ ΔΙΚΗΝ

I. Ο ΣΩΚΡΑΤΗΣ ΕΝ ΤΩι ΔΕΣΜΩΤΗΡΙΩι

Ἡ δείλη ἐπλησίαζεν ἤδη. Τὸ ὀρειχάλκινον ἄγαλμα τῆς Ἀθηνᾶς ἔλαμπεν ἐπὶ τῆς Ἀκροπόλεως ὑπὸ τὰς ἀκτῖνας τοῦ πρὸς τὸν ἀτρύγετον πόντον καταφερομένου ἡλίου. Οἱ Ἀθηναῖοι ἔσπευδον ἔξω τῶν τειχῶν, ὅπως ἀναπνεύσωσι τὴν φαληρικὴν αὔραν μετὰ τὸν κάματον τῆς αὐχμηρᾶς ἡμέρας, καὶ ἀπολαύσωσι τὸ γοητευτικὸν θέαμα ὅπερ παρέχει ἡ δύσις ἐν Ἀττικῇ μὲ τὰς θαυμασίας τῶν χρωμάτων μεταλλαγάς.

Ὅμιλοι περιέργων ἵσταντο ἴσως ἀκόμη συζητοῦντες πρὸ τῆς Στοᾶς, καθ' ἣν στιγμὴν αὐστηρὰ συνοδεία ἐξῆλθε τοῦ δικαστηρίου τοῦ βασιλέως. Βλοσυροὶ Σκύθαι, ὑπηρέται τῶν ἕνδεκα, ὡδήγουν τὸν μᾶλλον ἐλεύθερον ἄνδρα εἰς τὰς φυλακὰς τῆς μᾶλλον ἐλευθέρας πόλεως!

Ἐν τούτοις ὁ Σωκράτης καταλείπων τὸ δικαστήριον διετήρει τὴν αὐτὴν ψυχικὴν γαλήνην, μὲ τὴν ὁποίαν ἀνῆλθεν ἐπ' αὐτὸ τὴν πρωΐαν. Οὐδεμία φροντὶς ἐπεσκίαζε τὸ μέτωπον αὐτοῦ. Προεχώρει δὲ πρὸς τὸ δεσμωτήριον «καὶ ὄμμασι καὶ σχήματι καὶ βαδίσματι φαιδρός»,[1] ἐν ᾧ πολλοὶ τῶν συνακολουθούντων φίλων ἐδάκρυον. Ὁ φιλόσοφος παρατηρήσας τοῦτο ἐστράφη πρὸς αὐτοὺς καὶ ἠρώτησε μετ' ἀπορίας·

— «Τί τοῦτο; ἢ ἄρτι δακρύετε; οὐ γὰρ πάλαι ἴστε ὅτι ἐξ

[1] Ξενοφ. Ἀπολογ. 27. Πρβ. Senec. Consol. ad Helv. XIII 4.

ὅτουπερ ἐγενόμην κατεψηφισμένος ἦν μου ὑπὸ τῆς φύσεως θάνατος;»[1]

Καὶ συνέστησεν εἰς τοὺς ἑταίρους νὰ εὐθυμῶσι μᾶλλον, ἀφ' οὗ αὐτὸς πρόκειται νὰ εὐτυχήσῃ καταλύων τὸν βίον ἐν ὥρᾳ καθ' ἣν χαλεπὰ ἀναμένονται πράγματα.[2]

Μετά τινα λεπτὰ ἡ συνοδεία ἔφθασε πρὸ τῆς εἱρκτῆς, ὀλίγον ἀπεχούσης τοῦ δικαστηρίου.[3] Οἱ φίλοι βαθέως συγκεκινημένοι ἀπεχαιρέτισαν τὸν Σωκράτη, ὅστις ὡδηγήθη εἰς τὰ ἔνδον καὶ — «καθὼς ἀναγινώσκομεν μετὰ πόνου ψυχῆς»[4] — περιεβλήθη τὰς πέδας, ὡς οἱ φοβερώτατοι τῶν κακούργων.

Αἱ δικαστικαὶ ἀποφάσεις ἦσαν ἐν Ἀθήναις τελεσίδικοι ἅμα τῇ ἀπαγγελίᾳ,[5] αἱ δὲ θανατικαὶ ποιναὶ ἐξετελοῦντο τῇ ἐπαύριον τῆς καταδίκης. Ἡ μέριμνα τῆς ἐκτελέσεως ἦτο ἀνατεθειμένη ὑπὸ τῆς πολιτείας εἰς τοὺς ἕνδεκα,[6] οἵτινες εἶχον καὶ τὴν ἐπιστασίαν

[1] ΞΕΝΟΦ. Ἀπολογ. 27.

[2] ΞΕΝΟΦ. Ἀπολογ. 27. «Ἀλλὰ μέντοι εἰ μὲν ἀγαθῶν ἐπιρρεόντων προαπόλλυμαι, δῆλον ὅτι ἐμοὶ καὶ τοῖς ἐμοῖς εὔνοις λυπητέον· εἰ δὲ χαλεπῶν προσδοκωμένων καταλύω τὸν βίον, ἐγὼ μὲν οἶμαι ὡς εὐπραγοῦντος ἐμοῦ πᾶσιν ὑμῖν εὐθυμητέον εἶναι». Τὰ προσδοκώμενα δυσάρεστα ἐμνημόνευσεν ἀνωτέρω· εἶναι αἱ νόσοι καὶ τὸ γῆρας «εἰς ὃ πάντα τὰ χαλεπὰ συρρεῖ καὶ μάλα ἔρημον τῶν εὐφροσυνῶν» τυγχάνει. (ΞΕΝΟΦ. Ἀπομνημ. 8.) Ὁ Ξενοφῶν ἀναφέρει πρὸς τούτοις ὅτι ὁ Ἀπολλόδωρος ἐξέφρασε δυσθυμίαν βλέπων τὸν Σωκράτη ἀδίκως ἀποθνήσκοντα, μεθ' ὃ ὁ φιλόσοφος γελάσας εἶπε· — «Σὺ δέ, ὦ φίλτατε Ἀπολλόδωρε, μᾶλλον ἂν ἐβούλου με ὁρᾶν δικαίως ἢ ἀδίκως ἀποθνήσκοντα;» καὶ ἐθώπευσε τὴν κεφαλὴν αὐτοῦ. Ἀλλ' ἡ σκηνὴ αὕτη παριστῶσα τὸν Σωκράτη θωπεύοντα καθ' ὁδὸν τὴν κόμην τοῦ μανικοῦ Ἀπολλοδώρου εἶναι ἐντελῶς ἀπίθανος, δικαίως δὲ θεωρεῖ αὐτὴν ὁ v. WILAMOWITZ (Hermes XXXII 101 ἑ.) εἰλημμένην ἐκ τοῦ «Φαίδωνος» (XXXVIII, 89b). Κατὰ ΔΙΟΓ. ΛΑΕΡΤ. (II 5 35) τὸ ἐπεισόδιον τοῦτο ἀναφέρεται εἰς τὴν Ξανθίππην καὶ οὐχὶ εἰς τὸν Ἀπολλόδωρον.

[3] ΠΛΑΤΩΝ. Φαίδων II (59d). Κατὰ τὴν γνώμην τοῦ ULLRICH (Franz Wolfgang, Ueber die Elfmänner zu Athen; Anhang zu Vier Platon. Gespr., 2e Aufl., Berlin 1821, 231[9]) ἀσπαστὴν γενομένην ὑπὸ τῶν νεωτέρων ἓν μόνον δεσμωτήριον ὑπῆρχεν ἐν Ἀθήναις πλησίον τῆς Βασιλείου Στοᾶς.

[4] Ἡ ὡραία αὕτη φράσις εἶναι τοῦ GROTE (History of Greece VIII 292).

[5] Βλ. ἀνωτ. 33. [6] Βλ. ἀνωτ. 210[5].

τοῦ δεσμωτηρίου κληθέντες ὡς ἐκ τούτου δεσμοφύλακες ὑπὸ τῶν μεταγενεστέρων.[1]

Ἀλλ' ἡ Ἄτροπος δὲν εἶχεν εἰσέτι λάβει τὴν ὁριστικὴν ἀπόφασιν ὅπως κόψῃ τὸ νῆμα τῆς ζωῆς τοῦ Σωκράτους. Ὁ φιλόσοφος παρὰ τὴν καταδίκην τῶν ἡλιαστῶν ἐπέπρωτο νὰ ζήσῃ ἀκόμη ἐπί τινα χρόνον. Τοῦτο δὲ διότι τὴν προτεραίαν τῆς δίκης, ὡς εἴδομεν ἀνωτέρω,[2] ὁ ἱεροφάντης τοῦ Ἀπόλλωνος εἶχε στέψει τὴν πρύμναν τοῦ ἱεροῦ πλοίου, τοῦ μέλλοντος νὰ πλεύσῃ εἰς Δῆλον· κατὰ δὲ τὸν νόμον ἀπὸ τῆς ὥρας ἐκείνης ἤρχετο ἡ θεωρία, ἧς διαρκούσης ἡ πόλις ὤφειλε νὰ καθαρεύῃ, ἡ δὲ ἐκτέλεσις θανατικῶν ποινῶν ἀπηγορεύετο αὐστηρῶς μέχρι τῆς ἐκ Δήλου ἐπανόδου τῆς νεώς.[3]

Εἰς τὴν εὐτυχῆ λοιπὸν ταύτην συγκυρίαν ὀφείλεται ἡ ἀναβολὴ τῆς ἐκτελέσεως τῆς θανατικῆς ποινῆς τοῦ Σωκράτους καὶ κατ' ἀκολουθίαν ἡ συγγραφὴ δύο θαυμασίων Πλατωνικῶν Διαλόγων, τοῦ «Κρίτωνος» καὶ τοῦ «Φαίδωνος». Ἐν τῷ δεσμωτηρίῳ ἔμεινεν ὁ φιλόσοφος περὶ τὰς τριάκοντα ἡμέρας.[4] Καθ' ὅλον τοῦτο τὸ διάστημα οὐδὲν σημεῖον ἀγανακτήσεως ἢ ἀδημονίας ἔδειξε διὰ τὴν ἐπελθοῦσαν συμφορὰν καὶ τὸν ἐπικείμενον θάνατον.[5] Οὐδεμία μεταβολὴ παρετηρήθη εἰς τὸν βίον καὶ τὰς συνηθείας αὐτοῦ. Δὲν ἀπώλεσεν οὐδ' ἐπὶ μίαν στιγμὴν τὴν ψυχικὴν γαλήνην καὶ τὴν χαρακτηριστικὴν πρᾳότητα, μεθ' ὧν ἀείποτε ἐξέφερε πάντα λόγον καὶ προέβαινεν εἰς πᾶσαν πρᾶξιν. Τὰς

[1] Ὁ ΑΝΤΙΦΩΝ (περὶ τοῦ Ἡρῴδου φόνου, V 17, 713) ἀποκαλεῖ αὐτοὺς «ἐπιμελητὰς τῶν κακούργων». Βλ. ΒΙΖΟΥΚΙΔΗΝ 18 (ἔνθ' ἀνωτ. 187 [3]).

[2] Βλ. ἀνωτ. 143 ἑ.

[3] ΠΛΑΤΩΝ. Φαίδων I (58 b, c), IV (61 a). Τὸ γεγονὸς ὅτι παρὰ τὴν ἔναρξιν τῆς θεωρίας ἐγένετο ἡ δίκη τοῦ Σωκράτους, ἐν ᾧ ἦτο φυσικώτερον ν' ἀναβληθῇ μέχρι τῆς λήξεως τῆς θεωρίας, ἀφ' οὗ διαρκούσης ταύτης δὲν ἐπετρέπετο οὕτως ἢ ἄλλως ἡ ἐκτέλεσις τῆς καταδίκης, ὑπενθυμίζει τὴν σπουδὴν μεθ' ἧς οἱ Ἰουδαῖοι συνέλαβον καὶ κατεδίκασαν τὸν ΙΗΣΟΥΝ ὀλίγας ὥρας πρὸ τῆς μεγάλης ἑορτῆς τοῦ Πάσχα.

[4] ΞΕΝΟΦ. Ἀπομνημ. IV 8 2.

[5] ΠΛΑΤΩΝ. Κρίτων I (43 b), Φαίδων LXV (116 c).

ὥρας καθ' ἃς ἔμενε μόνος, λέγεται ὅτι κατανήλισκε στιχουργῶν τοὺς μύθους τοῦ Αἰσώπου,[1] ἐποίησε δὲ καὶ ὕμνον πρὸς τὸν Ἀπόλλωνα,[2] ὑπείκων εἰς τὴν φωνὴν ἐνυπνίου τινὸς ὅπερ ἐφοίτα αὐτῷ συχνάκις ἔν τε τῷ παρελθόντι βίῳ καὶ ἐν τῇ φυλακῇ καὶ προσέταττε πάντοτε τὰ αὐτὰ λέγον·

— «Ὦ Σώκρατες, μουσικὴν ποίει καὶ ἐργάζου.»[3]

Εἰς τὸ ἐνύπνιον τοῦτο, ὅπερ, καθὰ μαρτυρεῖ ὁ φιλόσοφος, παρουσιάζετο ὑπὸ διαφόρους μορφάς, δὲν εἶχε δώσει κατ' ἀρχὰς ἰδιαιτέραν προσοχήν, νομίζων ὅτι ἐφαίνετο ἀπὸ καιροῦ εἰς καιρὸν ὅπως θαρρύνῃ αὐτὸν ἀσχολούμενον εἰς τὴν φιλοσοφίαν, τὴν μεγίστην ταύτην μουσικήν, καθὼς θαρρύνουσιν εἰς τοὺς ἀγῶνας τοὺς δρομεῖς διὰ παρακελευστικῶν ἐπιφωνημάτων.

Τὸ μεγαλύτερον μέρος τῆς ἡμέρας διήρχετο ὁ δεσμώτης φιλόσοφος ἐν τῷ κύκλῳ τῶν ἑταίρων,[4] οἵτινες ἀπὸ πρωίας συνηθροίζοντο πρὸ τοῦ δικαστηρίου, ἔνθα ἐγένετο ἡ δίκη, ἵνα μεταβῶσιν εἰς τὴν φυλακήν, ἅμα ὡς ὁ θυρωρὸς ἤνοιγε τὰς πύλας.[5] Ἡ τακτικὴ ἐπίσκεψις τῶν καταδίκων ἐν ὡρισμέναις ὥραις δὲν ἦτο ἀπηγορευμένη ἐν Ἀθήναις, οἱ δὲ φίλοι τοῦ Σωκράτους φιλοδωροῦντες ἐνίοτε τὸν φύλακα[6] εἰσήρχοντο μετὰ μείζονος εὐκολίας εἰς τὸ δεσμωτήριον.

[1] ΠΛΑΤΩΝ. Φαίδων IV (60d), ΔΙΟΓ. ΛΑΕΡΤ. II 5 42. Ὁ Διογένης μνημονεύει τοὺς ἑξῆς δύο στίχους ἑνὸς τῶν μύθων τοῦ Σωκράτους·

«Αἴσωπός ποτ' ἔλεξε Κορίνθιον ἄστυ νέμουσι,
μὴ κρίνειν ἀρετὴν λαοδίκῳ σοφίῃ.»

Ὁ ὑπὸ τὰς γραμμὰς ταύτας λανθάνων ὑπαινιγμὸς ἀφορᾷ βεβαίως εἰς τοὺς δικαστὰς τοῦ φιλοσόφου.

[2] Τὴν ἀρχὴν τοῦ παιᾶνος·

«Δήλι' Ἄπολλον χαῖρε, καὶ Ἄρτεμι παῖδε κλεεινώ»

ἀναφέρει ὁ ΔΙΟΓ. ΛΑΕΡΤ. (II 5 42). [3] ΠΛΑΤΩΝ. Φαίδων IV (60e).

[4] ΠΛΑΤΩΝ. Φαίδων III (59d)· «ἀεὶ γὰρ δὴ . . . εἰώθειμεν φοιτᾶν καὶ ἐγὼ καὶ οἱ ἄλλοι παρὰ τὸν Σωκράτη . . . καὶ τὰ πολλὰ διημερεύομεν μετ' αὐτοῦ». ΠΛΑΤΩΝ. Κρίτων I (43a)· «διὰ τὸ πολλάκις δεῦρο φοιτᾶν.»

[5] ΠΛΑΤΩΝ. Φαίδων II (59d)· «ἀνεῴγετο γὰρ οὐ πρῴ».

[6] ΠΛΑΤΩΝ. Κρίτων I (43a)· «καί τι καὶ εὐεργέτηται ὑπ' ἐμοῦ», λέγει ὁ Κρίτων.

Ὁ Σωκράτης καὶ ἐν τῇ φυλακῇ φιλοσοφῶν περὶ μεγάλων καὶ ὑψηλῶν ζητημάτων[1] ἦτο πάντοτε εὐδιάθετος, ὁτὲ μὲν πειράζων τὸν ἀγαθὸν καὶ ἀφωσιωμένον αὐτῷ συνηλικιώτην Κρίτωνα,[2] ὁτὲ δὲ χαριτολογῶν καὶ προκαλῶν τὸν γέλωτα τοῦ Κέβητος καὶ τοῦ Σιμμίου,[3] ὁτὲ δὲ πάλιν θωπεύων τὴν κεφαλὴν τοῦ νεαροῦ Φαίδωνος καὶ λυπούμενος διότι ἡ ὡραία ἐκείνη κόμη θὰ ἐκείρετο ὁσονούπω εἰς ἔνδειξιν πένθους διὰ τὸν θάνατον τοῦ φιλοσόφου.[4]

Ἐφ᾽ ὅσον παρήρχοντο αἱ ἡμέραι καὶ ἤγγιζε μοιραίως τὸ τέλος ἐπετείνετο ἡ ἀγωνία τῶν φίλων τοῦ Σωκράτους. Ὅλοι, καὶ ἰδίᾳ ὁ Κρίτων, ἐπεθύμουν νὰ σώσωσιν αὐτὸν παντὶ σθένει.[5] Καὶ συνεσκέπτοντο διαρκῶς ὅπως εὕρωσι τὸν καλύτερον τρόπον πρὸς ἐπιτυχῆ φυγάδευσιν τοῦ φιλοσόφου. Ἡ ἐκ τῆς εἱρκτῆς ἀπόδρασις δὲν ἐφαίνετο δυσχερής, διότι ὁ μέγιστος τῶν ψυχῶν διαφθορεὺς ἠδύνατο νὰ κλείσῃ ἐν νυκτὸς ὥρᾳ τὸ ἄγρυπνον ὄμμα τοῦ δεσμοφύλακος. Σιμμίας ὁ Θηβαῖος εἶχεν ἑτοιμάσει ἤδη τὸ ἀπαιτούμενον χρῆμα, ὁ δὲ Κρίτων καὶ ὁ Κέβης καὶ ἄλλοι ἦσαν ἐπίσης πρόθυμοι νὰ καταβάλωσι μεγάλα ποσὰ πρὸς διευκόλυνσιν τῆς φυγῆς τοῦ Σωκράτους.[6] Εἰς τὴν ἐπιτυχίαν ὅμως τῆς ἀποπείρας παρενεβάλλετο μέγας σκόπελος ὅστις δὲν ἦτο εὔκολον νὰ παρακαμφθῇ· ὁ σκόπελος οὗτος ἦτο ὁ ἀδαμάντινος χαρακτὴρ τοῦ φιλοσόφου.

[1] «Καὶ τοὺς καλλίστους ἐκείνους λόγους δεδεμένον διαθέσθαι». Διογ. Λαερτ. II 5 24. Ὁ «περὶ Σωκράτους σιωπῆς» λόγος τοῦ Λιβανιου, ἐν τῷ ὁποίῳ ἀναφέρεται ὅτι οἱ ἄρχοντες κωλύουσι τὸν Σωκράτη τοῦ διαλέγεσθαι ἐν τῷ δεσμωτηρίῳ δὲν ἔχει ἱστορικὴν βάσιν· εἶναι καλὸν ρητορικὸν δοκίμιον στηριζόμενον ἐπὶ μὴ ἱστορικῆς ὑποθέσεως.

[2] Πλατων. Φαίδων VIII (63d).

[3] Πλατων. Φαίδων IX (64b)· «Νὴ τὸν Δία, ὦ Σώκρατες, οὐ πάνυ γέ με νῦν γελασείοντα ἐποίησας γελάσαι». Αὐτόθι VI (62a), XXIV (77e) κ. ἀλλ.

[4] Πλατων. Φαίδων XXXVIII (89b).

[5] Ὁ Κρίτων ἔδειξε μεγίστην φιλικὴν ἀφοσίωσιν καὶ αὐταπάρνησιν ἀξίαν παντὸς ἐπαίνου, διότι ἡ φυγὴ τοῦ Σωκράτους θὰ εἶχε πάντως δυσάρεστα ἐπακόλουθα δι᾽ αὐτὸν ἐγγυηθέντα προσωπικῶς περὶ τῆς ἐν Ἀθήναις παραμονῆς τοῦ Σωκράτους πρὸς ἀπότισιν τῆς ποινῆς. Πλατων. Φαίδων LXIV (115d).

[6] Πλατων. Κρίτων IV (45b).

Οὐδεὶς ἐτόλμα νὰ εἴπῃ αὐτῷ τοιαύτας προτάσεις, καὶ οὐδεὶς ἤλπιζεν ὅτι αἱ προτάσεις αὗται θὰ ἔκαμπτον τὴν ἀκλόνητον θέλησιν τοῦ γέροντος.

Ἐν τῷ μεταξὺ ἦλθεν ἐκ Σουνίου ἡ εἴδησις ὅτι ἡ ἱερὰ ναῦς ἐπανακάμπτουσα ἐκ Δήλου εἶχε φθάσει ἐκεῖ, ὥστε τὴν ἐπαύριον ἀνεμένετο ἐν Πειραιεῖ.[1] Ὁ καιρὸς πλέον ἐπεῖγε· οὐδεμία ἐπετρέπετο ἀναβολή. Ὁ γηραιὸς Κρίτων ἀνέλαβε ν' ἀνακοινώσῃ εἰς τὸν Σωκράτη τὰς ἀποφάσεις τῶν φίλων καὶ ν' ἀπαιτήσῃ τὴν συγκατάθεσιν αὐτοῦ πρὸς ἐφαρμογὴν τοῦ σχεδίου.[2] Μετέβη λοιπὸν ὄρθρου βαθέως εἰς τὸ δεσμωτήριον καὶ χάρις εἰς τὴν γνωριμίαν τοῦ φύλακος εἰσῆλθεν ἀκωλύτως εἰς τὰ ἔνδον· βαδίζων ἄκρῳ ποδὶ ἐκάθισε παρὰ τὴν κλίνην τοῦ Σωκράτους κρατῶν τὴν ἀναπνοήν αὐτοῦ ἵνα μὴ ταράξῃ τὸν μακάριον ὕπνον τοῦ φιλοσόφου. Καὶ ἔμεινεν ἐκεῖ ἀκίνητος ἐπὶ ὥραν πολλήν. Ὁ Σωκράτης ἐγειρόμενος αἴφνης ἀπορεῖ ἐπὶ τῇ θέᾳ τοῦ Κρίτωνος, ἐρωτῶν δὲ μανθάνει τὸν λόγον τῆς πρωϊνῆς ἐπισκέψεως. Ἀπαθῶς ἀκούει τὴν εἴδησιν καὶ προσθέτει ὅτι κατὰ τὴν γνώμην αὐτοῦ τὸ πλοῖον δὲν θὰ φθάσῃ τὴν ἡμέραν ἐκείνην ἀλλὰ τὴν ἐπομένην, διότι εἶδε καθ' ὕπνους γυναῖκα «καλὴν καὶ εὐειδῆ, λευκὰ ἱμάτια ἔχουσαν» ἥτις ἐκάλεσεν αὐτὸν καὶ εἶπεν·

— «Ὦ Σώκρατες, ἤματί κεν τριτάτῳ Φθίην ἐρίβωλον ἵκοιο.»[3]

[1] Πλατων. Κρίτων 1 (43d).

[2] Κατὰ τὸν Ἐπικούρειον Ἰδομενέα (Διογ. Λαερτ. III 36) τὴν φροντίδα ταύτην εἶχεν ἀναλάβει ὁ Αἰσχίνης, τὸν ὁποῖον ἐκ δυσμενείας δῆθεν δὲν ἀναφέρει ὁ Πλάτων. Ἡ κρίσις αὕτη περὶ τῶν αἰσθημάτων τοῦ Πλάτωνος εἶναι πολὺ ταπεινὴ καὶ ἀπαράδεκτος. Πιθανωτέρα εἶναι ἡ γνώμη τοῦ Zeller (II, 1⁴ 200²) καθ' ἣν μεταξὺ τῶν πολλῶν οἵτινες παρεσκεύαζον τὴν φυγὴν τοῦ Σωκράτους ἦτο καὶ ὁ Αἰσχίνης· ὁ Πλάτων ὅμως ἀνέφερε μόνον τὸ ὄνομα τοῦ γηραιοῦ καὶ ἴσως ἐν τῷ μεταξὺ ἀποθανόντος Κρίτωνος καὶ τῶν Θηβαίων Κέβητος καὶ Σιμμίου ἐκ προνοίας, ὅπως μὴ ἐκθέσῃ τοὺς φίλους αὐτοῦ εἰς κίνδυνον ἢ τοὐλάχιστον εἰς τὴν μῆνιν τῶν Ἀθηναίων.

[3] Πλατων. Κρίτων II (44b), Διογ. Λαερτ. II 5 35. Ὁ στίχος εἶναι τοῦ Ομηρου (Ἰλιάδ. I 363).

Μεθὸ ὁ Κρίτων ἀγωνίζεται μάταιον ἀγῶνα ὅπως πείσῃ τὸν Σωκράτη ν' ἀποδράσῃ τοῦ δεσμωτηρίου. Ὀλίγων ὡρῶν πορεία μέχρι Θηβῶν ἢ μέχρι Μεγάρων, ὅπου οἱ φιλόξενοι οἶκοι τοῦ Κέβητος καὶ τοῦ Εὐκλείδου ἐτίθεντο ἀναμφιβόλως εἰς τὴν διάθεσιν τοῦ φιλοσόφου — καὶ ἡ καταστροφὴ ἀπεσοβεῖτο. Ἀλλ' ὁ Κρίτων παρατηρεῖ μετ' ἐκπλήξεως ὅτι ἡ πρότασις αὐτοῦ προκαλεῖ ἀπορίαν, σχεδὸν ἀγανάκτησιν. Μάτην προσπαθεῖ ὁ καλοκάγαθος γέρων νὰ μετριάσῃ τά συναισθήματα ταῦτα τοῦ Σωκράτους, θίγων τὰς εὐπαθεστάτας χορδὰς τῆς ψυχῆς αὐτοῦ καὶ παριστῶν τὴν φυγὴν ὡς καθῆκον πρὸς τοὺς φίλους, καθῆκον ἐπὶ τέλους πρὸς τὰ ἴδια τέκνα.[1] Μάτην ἐξαντλεῖ ἓν πρὸς ἓν τὰ ἐπιχειρήματα αὐτοῦ. Ὁ Σωκράτης μένει ἀνένδοτος· διότι πᾶσα ὑποχώρησις θὰ ἐσήμαινεν ἀνατροπὴν τῶν ἀρχῶν, ἃς ἐπὶ τόσα ἔτη ἐπρέσβευε καὶ ἐδίδασκε. Καὶ λέγει πρὸς τὸν Κρίτωνα·

— «Ἐγὼ οὐ μόνον νῦν ἀλλὰ καὶ ἀεὶ τοιοῦτος, οἷος τῶν ἐμῶν μηδενὶ ἄλλῳ πείθεσθαι ἢ τῷ λόγῳ, ὃς ἄν μοι λογιζομένῳ βέλτιστος φαίνηται. τοὺς δὲ λόγους, οὓς ἐν τῷ ἔμπροσθεν ἔλεγον, οὐ δύναμαι νῦν ἐκβαλεῖν, ἐπειδή μοι ἥδε ἡ τύχη γέγονεν, ἀλλὰ σχεδόν τι ὅμοιοι φαίνονταί μοι, καὶ τοὺς αὐτοὺς πρεσβεύω καὶ τιμῶ οὕσπερ καὶ πρότερον· ὧν ἐὰν μὴ βελτίω ἔχωμεν λέγειν ἐν τῷ παρόντι, εὖ ἴσθι ὅτι οὐ μή σοι ξυγχωρήσω, οὐδ' ἂν πλείω τῶν νῦν παρόντων ἡ τῶν πολλῶν δύναμις ὥσπερ παῖδας ἡμᾶς μορμολύττηται, δεσμοὺς καὶ θανάτους ἐπιπέμπουσα καὶ χρημάτων ἀφαιρέσεις.»[2]

Καὶ δὲν ἦτο βεβαίως δυνατὸν νὰ παλινῳδήσῃ οὐδὲ νὰ λιποψυχήσῃ ὁ μέγας ἐκεῖνος νοῦς τὴν τελευταίαν στιγμήν, οὐδὲ ν' ἀμαυρώσῃ διὰ τῆς φυγῆς τὴν αἴγλην ὁλοκλήρου βίου, ἐνισχύων οὕτως ἐκ τῶν ὑστέρων τὴν γνώμην πολλῶν, ὅτι οἱ δικασταὶ δικαίως ἐδίκασαν,[3] καὶ παρέχων εἰς τοὺς Ἀθηναίους τὸ δικαίωμα νὰ χαρά-

[1] ΠΛΑΤΩΝ. Κρίτων III (44b έ.), V (45c έ.).

[2] ΠΛΑΤΩΝ. Κρίτων VI (46b).

[3] ΠΛΑΤΩΝ. Κρίτων XV (53b).

ξωσιν, ὡς ἦτο ἔθος, τὸ ὄνομα αὐτοῦ ὡς ἐπαισχύντου φυγάδος ἐπὶ λιθίνων στηλῶν μεταξὺ τῶν προδοτῶν τῆς πατρίδος.[1] Δὲν ἦτο δυνατὸν αὐτὸς ὁ διδάξας πάντοτε τὴν ὑπὸ τοὺς νόμους τῆς πατρίδος ὑποταγὴν νὰ δώσῃ πρῶτος τὸ κακὸν παράδειγμα τῆς ἀνταρσίας καὶ νὰ γίνῃ περὶ τὰς δυσμὰς τοῦ βίου αὐτοῦ ἐπίορκος, παραβαίνων ὅσα δεκαοκταετὴς ὑπεσχέθη ἐνόρκως ἐν τῷ ναῷ τῆς Ἀγλαύρου διὰ τῶν πανηγυρικῶν ἐκείνων φράσεων· «καὶ συνήσω τῶν ἀεὶ κρινόντων, καὶ τοῖς θεσμοῖς τοῖς ἱδρυμένοις πείσομαι καὶ οὕστινας ἄλλους ἱδρύσεται τὸ πλῆθος ἐμφρόνως· καὶ ἄν τις ἀναιρῇ τοὺς θεσμούς, ἢ μὴ πείθηται, οὐκ ἐπιτρέψω, ἀμυνῶ δὲ καὶ μόνος καὶ μετὰ πάντων».[2] Καὶ διὰ λογικῶν ἐπιχειρημάτων ὁ Σωκράτης διδάσκει τὸν Κρίτωνα ὅτι δὲν εἶναι δίκαιον νὰ δραπετεύσῃ τῆς είρκτῆς «μὴ ἀφιέντων Ἀθηναίων» καὶ ἀναπτύσσει τὰς θαυμασίας ἐκείνας σκέψεις περὶ τοῦ καθήκοντος παντὸς ἀνθρώπου οὐ μόνον ὅπως μὴ ἀδικῇ, ἀλλὰ καὶ ὅπως ἀδικούμενος μὴ ἀνταδικῇ οὐδένα, πολὺ δὲ ὀλιγώτερον τοὺς νόμους καὶ τὴν πατρίδα. Ἀλλὰ τὴν φυγὴν θεωρεῖ ἀκριβῶς ἀδικίαν πρὸς τὴν πατρίδα, εἰς τὰς ἀποφάσεις τῆς ὁποίας πρέπει νὰ δεικνύωσι πάντες τυφλὴν ὑπακοήν. Καὶ ἀπαγγέλλει ἐκ μέρους δῆθεν τῶν νόμων τοὺς ἀθανάτους ἐκείνους λόγους, οὓς ἐκόσμησεν ἴσως ἡ ἀριστοτεχνικὴ γραφὶς τοῦ Πλάτωνος, τῶν ὁποίων δὲ τὴν δύναμιν καὶ τὴν ὡραιότητα δὲν ἐμετρίασαν οὐδὲ θὰ μετριάσωσιν οἱ αἰῶνες·

— «Ἦ οὕτως εἶ σοφός, ὥστε λέληθέν σε, ὅτι μητρός τε καὶ πατρὸς καὶ τῶν ἄλλων προγόνων ἁπάντων τιμιώτερόν ἐστιν ἡ πατρὶς καὶ σεμνότερον καὶ ἁγιώτερον καὶ ἐν μείζονι μοίρᾳ καὶ παρὰ θεοῖς καὶ παρ' ἀνθρώποις τοῖς νοῦν ἔχουσι, καὶ σέβεσθαι δεῖ καὶ μᾶλλον ὑπείκειν καὶ θωπεύειν πατρίδα χαλεπαίνουσαν ἢ πατέρα, καὶ ἢ πείθειν ἢ ποιεῖν, ἃ ἂν κελεύῃ, καὶ πάσχειν, ἐάν τι προστάττῃ παθεῖν, ἡσυχίαν ἄγοντα, ἐάντε τύπτεσθαι ἐάντε

[1] Δημοσθ. κατὰ Φιλίππ. Γ' IX 45 (122), Ισοκρατ. περὶ τοῦ ζεύγ. XVI 9 (348 d).
[2] Πολυδ. Ὀνομαστ. VIII 106 (ed. Bekkeri, Berol. 1846).

δεῖσθαι, ἐάντε εἰς πόλεμον ἄγῃ τρωθησόμενον ἢ ἀποθανούμενον, ποιητέον ταῦτα, καὶ τὸ δίκαιον οὕτως ἔχει, καὶ οὐχὶ ὑπεικτέον οὐδὲ ἀναχωρητέον οὐδὲ λειπτέον τὴν τάξιν, ἀλλὰ καὶ ἐν πολέμῳ καὶ ἐν δικαστηρίῳ καὶ πανταχοῦ ποιητέον, ἃ ἂν κελεύῃ ἡ πόλις καὶ ἡ πατρίς, ἢ πείθειν αὐτήν, ᾗ τὸ δίκαιον πέφυκε, βιάζεσθαι δὲ οὐχ ὅσιον οὔτε μητέρα οὔτε πατέρα, πολὺ δὲ τούτων ἔτι ἧττον τὴν πατρίδα;»[1]

Ὁ ἀγαθὸς Κρίτων, σχεδὸν κατῃσχυμένος, πείθεται ἐπὶ τέλους εἰς τοὺς λόγους τοῦ Σωκράτους καὶ καταπνίγει ἐν τῇ ψυχῇ αὐτοῦ πάντα πόθον καὶ πᾶσαν ἐλπίδα πρὸς διάσωσιν τοῦ φιλοσόφου.

II. ΑΙ ΤΕΛΕΥΤΑΙΑΙ ΣΤΙΓΜΑΙ ΤΟΥ ΦΙΛΟΣΟΦΟΥ[2]

Ἀρχομένου τοῦ Σκιροφοριῶνος μηνὸς[3] ἡ ἱερὰ ναῦς κατέπλευσεν εἰς τὸν λιμένα. Οἱ φίλοι τοῦ Σωκράτους ἔμαθον τὴν θλιβερὰν δι' αὐτοὺς εἴδησιν πρὸς ἑσπέραν, ἅμα ἐξελθόντες τοῦ

[1] Πλατων. Κρίτων XII (51a ἑ.).

[2] Εἰς τὴν θαυμασίαν περιγραφὴν τοῦ Πλατωνος (Φαίδων LXIV 115b—LXVII 118) ὀφείλομεν τὰς πολυτίμους εἰδήσεις περὶ τῶν τελευταίων στιγμῶν τοῦ Σωκράτους. Ἐθεώρησα καθῆκον νὰ μὴ ἀπομακρυνθῶ τοῦ πρωτοτύπου ἐν τῷ κεφαλαίῳ τούτῳ, ἐπαναλαμβάνων μάλιστα ὡς ἐπὶ τὸ πολὺ αὐτολεξεὶ τοὺς τελευταίους λόγους τοῦ φιλοσόφου. Ἑτέραν τοιαύτην θανατικὴν ἐκτέλεσιν περιγράφει ὁ Πλουταρχος ἐν τῷ «Φωκίωνι» (XXXVI). Ἐκ τῶν μόνων τούτων ἱστορικῶν πηγῶν μανθάνομεν τὸν τρόπον καθ' ὃν ἐξετελεῖτο ἡ διὰ κωνείου καταδίκη ἐν Ἀθήναις. Περὶ τῶν τελευταίων στιγμῶν τοῦ Σωκράτους βλ. καὶ Sorel (259 ἑ.), ὅστις ὅμως στηρίζεται μᾶλλον ἐπὶ τῶν εἰδήσεων τοῦ Ξενοφῶντος.

[3] Ἀντιστοιχεῖ περίπου πρὸς τὸν Ἰούνιον (βλ. ἀνωτ. 19[1] καὶ τὰ προλεγόμενα περὶ τῆς ἑορτῆς τῶν Δηλίων). Ὁ Curtius (III[6] 111), ὁ Zeller (II, 1[4] 45[1]) καὶ ἄλλοι ἰσχυρίζονται ὅτι ὁ Σωκράτης ἀπέθανε περὶ τὰ τέλη τοῦ Θαργηλιῶνος μηνός. Οἱ ὀπαδοὶ τῆς γνώμης τοῦ Homolle, καθ' ἣν ἡ εἰς Δῆλον θεωρία ἐξεκίνει ἐξ Ἀθηνῶν περὶ τὰ τέλη τοῦ Μουνιχιῶνος (βλ. Daremberg-Saglio, Dictionnaire des antiquités grecques et romaines, II, 1, Paris 1892, ἐν λέξει Delia 57[a]), πρέπει νὰ

δεσμωτηρίου καὶ συνενοήθησαν ὅπως τῇ ἑπομένῃ, ἐνωρίτερον τοῦ συνήθους, εὑρεθῶσιν ἐν τῷ τόπῳ τῆς τακτικῆς συναντήσεως.[1] Πράγματι δὲ ὄρθρου βαθέως συνηθροίσθησαν ἐκεῖ ὁ Ἀπολλόδωρος καὶ ὁ Κρίτων καὶ ὁ Κριτόβουλος, ὁ Ἑρμογένης καὶ ὁ Φαίδων καὶ ὁ Ἐπιγένης, ὁ Αἰσχίνης καὶ ὁ Ἀντισθένης, ὁ Κτήσιππος καὶ ὁ Μενέξενος καὶ ἄλλοι τινὲς τῶν ἐπιχωρίων· ἐκ δὲ τῶν ξένων προσῆλθον ὁ Σιμμίας καὶ ὁ Κέβης καὶ ὁ Φαιδώνδας ἐκ Θηβῶν, ὁ Εὐκλείδης καὶ ὁ Τερψίων ἐκ Μεγάρων. Ὁ Ἀρίστιππος καὶ ὁ Κλεόμβροτος δὲν εἶχον προσέλθει ἀπουσιάζοντες εἰς Αἴγιναν, ὁ δὲ Πλάτων ἠσθένει.[2]

Οὐ μετὰ πολὺ οἱ φίλοι τοῦ Σωκράτους μετέβησαν ὁμοῦ πρὸς τὸ δεσμωτήριον, ὁπόθεν ἐξελθὼν ὁ θυρωρὸς παρήγγειλε νὰ περιμένωσιν ἔξω, ἕως οὗ καλέσῃ αὐτοὺς ὁ ἴδιος. Κατὰ τὴν ὥραν ἐκείνην εὑρίσκοντο παρὰ τῷ Σωκράτει οἱ ἕνδεκα, ὅπως ἀνακοινώσωσιν αὐτῷ ὅτι ἐπέστη ἡ ἡμέρα τοῦ θανάτου καὶ λύσωσι τὰς πέδας,[3] διότι ὁ κατάδικος ἐδικαιοῦτο νὰ διέλθῃ τὴν τελευταίαν ἡμέραν τοῦ βίου αὐτοῦ ἀπηλλαγμένος τῶν βαναύσων δεσμῶν τῆς πολιτείας.[4]

Καὶ ἡ Ξανθίππη εὑρίσκετο ἐκεῖ[5] μετὰ τοῦ Λαμπροκλέους[6] διανυκτερεύσασα ἴσως ἐν τῇ φυλακῇ, διότι εἶναι ἀπίθανον ὅτι τὰ

δεχθῶσι βεβαίως ὅτι ὁ Σωκράτης ἐδικάσθη περὶ τὰ τέλη τοῦ μηνὸς τούτου, ἔπιε δὲ τὸ κώνειον περὶ τὰ τέλη τοῦ Θαργηλιῶνος· (βλ. τὰ προλεγόμενα). Διὰ τοὺς ἀποδεχομένους ὅμως τὴν ἀρχαιοτέραν γνώμην καθ' ἣν ἡ θεωρία τῶν Ἀθηναίων ἀπεστέλλετο εἰς τὴν ἱερὰν νῆσον ἀρχομένου τοῦ Θαργηλιῶνος, ὁ Σωκράτης ἐτελεύτησε κατὰ τὰς πρώτας ἡμέρας τοῦ ἑπομένου μηνός, ὅστις ἦτο ὁ Σκιροφοριών. Κατὰ τὸν ROBERT τέλος καὶ τοὺς ὀπαδοὺς τῆς γνώμης αὐτοῦ, ἐν οἷς καὶ ὁ v. WILAMOWITZ, ὁ φιλόσοφος ἀπέθανε περὶ τὰ τέλη τοῦ Ἀνθεστηριῶνος ἢ τὰς ἀρχὰς τοῦ Ἐλαφηβολιῶνος μηνός. (Βλ. ROBERT Hermes XXI 161 ἑ., PRAECHTER Hermes XXXIX 475 ἑ.).

[1] ΠΛΑΤΩΝ. Φαίδων III (59 d, e).

[2] ΠΛΑΤΩΝ. Φαίδων II (59 b, c).

[3] ΠΛΑΤΩΝ. Φαίδων III (59 e).

[4] Ὁ νόμος ἔδιδε φαίνεται τὴν ἐλευθερίαν ταύτην κατὰ τὴν ἡμέραν τῆς ἐκτελέσεως, καθ' ἣν ἕνεκα τῆς διαρκοῦς ἐπιτηρήσεως τοῦ καταδίκου κίνδυνος φυγῆς δὲν ὑπῆρχε.

[5] ΠΛΑΤΩΝ. Φαίδων III (60 a).

[6] Τὸ ὄνομα τοῦ παιδὸς δὲν ἀναφέρεται ἐν τῷ «Φαίδωνι», θεωρῶ ἐν τούτοις φυσικὸν ὅτι τὴν μητέρα συνώδευσε τὸ πρεσβύτερον τέκνον.

αὐστηρὰ ἀθηναϊκὰ ἤθη ἐπέτρεπον εἰς τὰς γυναῖκας νὰ ἐξέρχωνται ἐκ τοῦ ἑαυτῶν οἴκου κατὰ τὴν ἑωθινὴν ἐκείνην ὥραν.

Ἡ Ξανθίππη ἅμα τῇ εἰσόδῳ τῶν ἑταίρων τοῦ Σωκράτους, ἀνελύθη εἰς δάκρυα καὶ ὀλοφυρομένη ἀνεφώνησεν ὅσα συνειθίζουσιν αἱ γυναῖκες εἰς ὁμοίας λυπηρὰς περιστάσεις·

— «Ὦ Σώκρατες, ὕστατον δή σε προσεροῦσι νῦν οἱ ἐπιτήδειοι καὶ σὺ τούτους.»

Ἡ γυναικεία αὕτη παραφωνία ἐν στιγμαῖς, καθ' ἃς ὁ Σωκράτης ᾐσθάνετο τὴν ἀνάγκην νὰ ἐντρυφήσῃ εἴπερ ποτε καὶ ἄλλοτε εἰς τοὺς εὐαρέστους ἤχους τῆς μεγίστης μουσικῆς, ὡς ἀπεκάλει τὴν φιλοσοφίαν,[1] ἐτάραξε τὴν γαλήνην τοῦ γέροντος, ὅστις στρεφόμενος πρὸς τὸν Κρίτωνα εἶπε ξηρῶς·

— «Ἀπαγέτω τις αὐτὴν οἴκαδε.»[2]

Ἡ ταλαίπωρος Ξανθίππη, ἡ τόσον ἀδίκως ὑπὸ τῆς φήμης κακολογηθεῖσα,[3] ἠναγκάσθη τότε ν' ἀποχωρήσῃ, ἐν συνοδείᾳ τῶν ὑπηρετῶν τοῦ Κρίτωνος, βοῶσα καὶ κοπτομένη, ἐν ᾧ ὁ Σωκράτης ἀνακαθιζόμενος εἰς τὴν κλίνην συνέκαμψε τὸ σκέλος ἀλγοῦν ἀκόμη ἐκ τῆς μακρᾶς πιέσεως τῶν ἁλύσεων καὶ ἔτριψεν αὐτὸ διὰ τῆς χειρός· αἰσθανόμενος δὲ τότε τὴν μετὰ πόνου μεμιγμένην ἀνακούφισιν ἣν προκαλεῖ ἡ θωπεία αἱμοδιῶντός τινος ἄκρου τοῦ σώματος, εἶπε πρὸς τοὺς ἑταίρους·

— «Ὡς ἄτοπον, ὦ ἄνδρες, ἔοικέ τι εἶναι τοῦτο, ὃ καλοῦσιν οἱ ἄνθρωποι ἡδύ· ὡς θαυμασίως πέφυκε πρὸς τὸ δοκοῦν ἐναντίον εἶναι, τὸ λυπηρόν, τῷ ἅμα μὲν αὐτὼ μὴ ἐθέλειν παραγίγνεσθαι τῷ ἀνθρώπῳ, ἐὰν δέ τις διώκῃ τὸ ἕτερον καὶ λαμβάνῃ, σχεδόν τι ἀναγκάζεσθαι λαμβάνειν καὶ τὸ ἕτερον, ὥσπερ ἐκ μιᾶς

[1] ΠΛΑΤΩΝ. Φαίδων IV (61a).

[2] ΠΛΑΤΩΝ. Φαίδων III (60a). Τὸ ἐπεισόδιον τοῦτο προσεπιβεβαιοῖ τὴν γνώμην ὅτι ἡ Ξανθίππη εἶχε διανυκτερεύσει ἐν τῇ φυλακῇ, διότι δὲν θὰ ἦτο φυσικὸν ν' ἀποστείλῃ αὐτὴν ὁ Σωκράτης οἴκαδε, πρὸ μικροῦ μόλις ἐλθοῦσαν.

[3] Περὶ Ξανθίππης βλ. VAN HEUSDE Verslagen IV, 262 ἑ., ZELLER Vorträge I, 51 ἑ., JOEL Philosophenehen ἀρ. 10 στήλ. 4.

κορυφῆς συνημμένω δύ' ὄντε. καί μοι δοκεῖ, εἰ ἐνενόησεν αὐτὰ Αἴσωπος, μῦθον ἂν συνθεῖναι, ὡς ὁ θεὸς βουλόμενος αὐτὰ διαλλάξαι πολεμοῦντα, ἐπειδὴ οὐκ ἐδύνατο, συνῆψεν εἰς ταὐτὸν αὐτοῖς τὰς κορυφάς, καὶ διὰ ταῦτα ᾧ ἂν τὸ ἕτερον παραγένηται ἐπακολουθεῖ ὕστερον καὶ τὸ ἕτερον. ὥσπερ οὖν καὶ αὐτῷ μοι ἔοικεν· ἐπειδὴ ὑπὸ τοῦ δεσμοῦ ἦν ἐν τῷ σκέλει [πρότερον] τὸ ἀλγεινόν, ἥκειν δὴ φαίνεται ἐπακολουθεῖν τὸ ἡδύ.»[1]

Μετὰ τὰς σκέψεις ταύτας ὁ Σωκράτης ἤρξατο μακρὸν φιλοσοφικὸν διάλογον μετὰ τοῦ Κέβητος καὶ τοῦ Σιμμίου· ἑτοιμαζόμενος νὰ καταλίπῃ τὸν κόσμον τοῦτον ἐθεώρησε σκόπιμον νὰ ἐξετάσῃ θέμα ἐπίκαιρον, φιλοσοφῶν περὶ ψυχῆς[2] καὶ περὶ τῆς πέρα τοῦ τάφου αἰωνίας ζωῆς, ὡς καὶ περὶ τῶν εἰς αὐτὴν ἀναφερομένων δοξασιῶν τῶν ἀνθρώπων. Μάτην ἐπιχειρεῖ ὁ Κρίτων νὰ πείσῃ τὸν Σωκράτη ὅπως μετριάσῃ τὴν συνομιλίαν, τοῦτο δὲ καθ' ὑπόδειξιν τοῦ ὑπηρέτου τοῦ μέλλοντος νὰ δώσῃ τὸ κώνειον, ἰσχυριζομένου ὅτι ἐπὶ τοὺς ζωηρῶς διαλεγομένους δὲν ἐπιδρᾷ ἀμέσως τὸ φάρμακον καὶ ἀναγκάζονται οὗτοι νὰ πίωσιν ἐνίοτε δευτέραν καὶ τρίτην δόσιν.[3] Ὁ Σωκράτης παρορῶν τὰς συμβουλὰς ταύτας ὑποδεικνύει τὸ καθῆκον τοῦ ὑπηρέτου, ὅπως παρασκευάσῃ διπλῆν καὶ τριπλῆν ἐν ἀνάγκῃ ποσότητα φαρμάκου, μετὰ καταπλησσούσης δὲ πνευματικῆς διαυγείας καὶ ὑπερανθρώπου πρὸ τοῦ ἐγγίζοντος θανάτου ἀταραξίας, εἰς ἣν ὁ Πλάτων ἤγειρε μνημεῖον αἰώνιον, ἐξακολουθεῖ ἀναλύων τὰ μεγάλα προβλήματα τῶν πολυπλόκων ψυχικῶν φαινομένων. Ἡ συζήτησις περιστραφεῖσα περὶ πολλὰ καὶ

[1] ΠΛΑΤΩΝ. Φαίδων III (60 b, c). [2] Ὁ SOREL (263) θεωρεῖ τοῦτο ἀπίθανον.

[3] Ἡ γνώμη ὅτι ἕνεκα ζωηρᾶς συνδιαλέξεως ἢ οἱασδήποτε νευρικῆς ταραχῆς ἐμετριάζετο ἡ ἐπίδρασις τοῦ φαρμάκου δύναται νὰ θεωρηθῇ ἀπὸ ἰατρικῆς ἀπόψεως ὡς τελείως ἀστήρικτος. Κατὰ τὴν γνώμην τῶν ειδικῶν ἂν εἴς τινας περιπτώσεις παρίστατο ἀνάγκη ὅπως δοθῇ δευτέρα καὶ τρίτη δόσις, διότι δὲν ἐπέδρα ἀμέσως ἡ πρώτη, τοῦτο ὠφείλετο προφανῶς εἰς τὸ ὅτι ἡ δηλητηριώδης οὐσία (κωνειίνη) δὲν εὑρίσκετο πάντοτε κατ' ἴσην ποσότητα ἐν τῇ συνήθει δόσει τοῦ τετριμμένου φαρμάκου. Ἡ ποσότης τῆς κωνειίνης εἶναι ποικίλη εἰς τὰ διάφορα μέρη τοῦ φυτοῦ. Βλ. KUNKEL (A. J., Handbuch der Toxikologie, Jena 1901) II 659.

ποικίλα φιλοσοφικὰ ζητήματα, ἅτινα μετ' ἀπαραμίλλου δυνάμεως καὶ καλλιεπείας ἱστοροῦνται ἐν τῷ «Φαίδωνι», διήρκεσε δι' ὅλης τῆς ἡμέρας καὶ κατέληξεν εἰς τὴν ἀθανασίαν τῆς ψυχῆς, ἥτις ὡς ἄρχουσα καὶ δεσπόζουσα τοῦ θνητοῦ σώματος ὁμοιάζει καὶ συγγενεύει πρὸς τὸ θεῖόν τε καὶ ἀθάνατον, τὸ ἐκ φύσεως ἄρχον καὶ ἡγεμονεῦον.[1]

— «Τῷ μὲν θείῳ καὶ ἀθανάτῳ καὶ νοητῷ καὶ μονοειδεῖ καὶ ἀδιαλύτῳ καὶ ἀεὶ ὡσαύτως κατὰ ταὐτὰ ἔχοντι ἑαυτῷ ὁμοιότατον εἶναι ψυχήν, τῷ δὲ ἀνθρωπίνῳ καὶ θνητῷ καὶ πολυειδεῖ καὶ ἀνοήτῳ καὶ διαλυτῷ καὶ μηδέποτε κατὰ ταὐτὰ ἔχοντι ἑαυτῷ ὁμοιότατον αὖ εἶναι σῶμα.»[2]

Εἰς τὰς λέξεις ταύτας ἀπεκρυσταλλώθησαν αἱ περὶ ψυχῆς πεποιθήσεις τοῦ Σωκράτους κατὰ τὴν ὑστάτην ἡμέραν τοῦ βίου αὐτοῦ!

Αἱ θανατικαὶ ἐκτελέσεις ἐγίνοντο ἐν Ἀθήναις περὶ τὴν ἑσπέραν. Κατά τινας μάλιστα ρητὴ διάταξις τοῦ νόμου ἀπηγόρευε τὴν θανάτωσιν τῶν καταδίκων ἐν ὅσῳ καὶ μία ἡλιακὴ ἀκτὶς ἐφώτιζεν ἀκόμη τὰ ὄρη τῆς Ἀττικῆς.[3] Ἐν πάσῃ περιπτώσει ἡ ἀντίληψις τῶν ἀρχαίων ἦτο ἐκ διαμέτρου ἀντίθετος πρὸς τὴν σημερινήν· διότι οἱ κατάδικοι ἐθανατοῦντο τότε ἅμα τῇ ἐμφανίσει τοῦ λυκόφωτος, ἐν ᾧ σήμερον θανατοῦνται ἅμα τῇ ἐμφανίσει τοῦ λυκαυγοῦς, ἑπομένως αἱ τελευταῖαι ὧραι ἐκείνων ἦσαν ὧραι ἡμέρας, ὧραι φωτός, ἐν ᾧ αἱ τελευταῖαι ὧραι τῶν σημερινῶν καταδίκων εἶναι ὧραι νυκτός, ὧραι σκοτίας.

Ὁ Σωκράτης αἰσθανόμενος τὴν δύσιν τοῦ ἡλίου ἐγγίζουσαν ἤρξατο νὰ παρασκευάζηται ὅπως ἀποτίσῃ τὴν τελευταίαν πρὸς τὴν πολιτείαν ὀφειλήν. Ἔδωκε λοιπὸν πέρας εἰς τὴν φιλοσοφικὴν συζήτησιν, ἀφ' οὗ ἀνεκεφαλαίωσε τὰς περὶ τῶν μετὰ θάνατον πραγμάτων θρησκευτικὰς δοξασίας τῶν τότε χρόνων καὶ διὰ ζωη-

[1] ΠΛΑΤΩΝ. Φαίδων XXVII (79 d), XXVIII (80 a), XXIX (81 a).

[2] ΠΛΑΤΩΝ. Φαίδων XXVIII (80 b).

[3] Τὴν γνώμην ταύτην ἀντικρούει ὁ THONISSEN 96.

ρῶν εἰκόνων ὑπέμνησε τὴν διάφορον τύχην ἥτις ἀναμένει ἐν τῷ Ἅιδῃ τοὺς δράσαντας τὰ ἀγαθὰ καὶ τοὺς πράξαντας τὰ φαῦλα·ἐν τῷ κόσμῳ τούτῳ.

Ἡ πρὸς εἰρωνείαν ψυχικὴ διάθεσις τοῦ φιλοσόφου δὲν ἔλειψεν οὐδὲ κατὰ τὰς κρισίμους ἐκείνας στιγμάς. Παρῳδῶν δὲ τὴν κοινὴν καὶ συνήθη περὶ τοῦ πεπρωμένου φράσιν τῶν τραγικῶν λέγει εἰς τοὺς ἑταίρους ὅτι καλεῖ ἤδη αὐτὸν ἡ εἱμαρμένη,[1] καὶ ὅτι εἶναι ὥρα νὰ μεταβῇ εἰς τὸ λουτρόν, ἐπιθυμῶν νὰ πίῃ τὸ φάρμακον καθαρὸς καὶ ν' ἀπαλλάξῃ τὰς γυναῖκας τῆς ὀχληρᾶς φροντίδος ὅπως λούσωσιν αὐτὸν νεκρόν.[2]

Ὁ Κρίτων δεικνύων πάντοτε εἰλικρινῆ προθυμίαν πρὸς παροχὴν φιλικῶν ἐκδουλεύσεων ἐρωτᾷ τότε τὸν Σωκράτη ἂν ἔχῃ νὰ δώσῃ εἰς αὐτὸν ἢ εἰς τοὺς ἄλλους ἑταίρους παραγγελίαν τινὰ περὶ τῶν ἰδίων τέκνων ἢ περὶ οἱουδήποτε ἄλλου πράγματος. Ὁ φιλόσοφος δηλοῖ ὅτι οὐδὲν ἔχει νὰ προσθέσῃ εἰς ὅσα εἶπεν ἐν τῷ πρόσθεν χρόνῳ, πλὴν τῆς εὐχῆς ὅπως οἱ ὀπαδοὶ αὐτοῦ ζῶσι συμφώνως πρὸς τὰ ἴχνη τὰ ὁποῖα ἐχάραξε· τοῦτο ποιοῦντες θὰ παράσχωσιν εἰς ἑαυτοὺς μὲν μεγίστην ὑπηρεσίαν, εἰς ἐκεῖνον δ' ἀρίστην ἱκανοποίησιν. Ὁ Κρίτων ὑπόσχεται καὶ ἐν ὀνόματι τῶν φίλων ὅτι θ' ἀκολουθήσωσι πάντες πιστῶς τὰ διδάγματα τοῦ φιλοσόφου, ἐρωτᾷ δὲ αὐτὸν ταὐτοχρόνως κατὰ τίνα τρόπον ἐπιθυμεῖ νὰ ταφῇ. Ὁ Σωκράτης μειδιῶν τότε καὶ ἀποβλέπων πρὸς τοὺς ἑταίρους ἐκδηλοῖ εἰρωνικῶς πως στενοχωρίαν τινὰ διότι ὁ Κρίτων δὲν δύναται νὰ διακρίνῃ τοὺς ζῶντας τῶν τεθνεώτων, δὲν δύναται νὰ ἐννοήσῃ ἐν ἄλλαις λέξεσιν ὅτι Σωκράτης εἶναι ὁ διαλεγόμενος κατὰ τὴν ὥραν ἐκείνην καὶ διατάττων ἕκαστον τῶν λεγομένων καὶ οὐχὶ ἐκεῖνος τὸν ὁποῖον θὰ ἔβλεπε μετ' ὀλίγον νεκρόν.

— Ὁ Κρίτων, λέγει, «ἐρωτᾷ δή, πῶς με θάπτῃ. ὅτι δὲ ἐγὼ πάλαι πολὺν λόγον πεποίημαι, ὡς, ἐπειδὰν πίω τὸ φάρμακον,

[1] ΠΛΑΤΩΝ. Φαίδων LXIII (115 a)· «Ἐμὲ δὲ νῦν καλεῖ, φαίη ἂν ἀνὴρ τραγικός, ἡ εἱμαρμένη ...»

[2] ΠΛΑΤΩΝ. Φαίδων LXIII (115 a).

οὐκέτι ὑμῖν παραμενῶ, ἀλλ' οἰχήσομαι ἀπιὼν εἰς μακάρων δή τινας εὐδαιμονίας, ταῦτά μοι δοκῶ αὐτῷ ἄλλως λέγειν, παραμυθούμενος ἅμα μὲν ὑμᾶς, ἅμα δ' ἐμαυτόν.»[1]

Καὶ ὁ φιλόσοφος χαριτιλογῶν παρακαλεῖ τοὺς φίλους νὰ ἐγγυηθῶσι πρὸς τὸν Κρίτωνα ἐγγύησιν ἀντίθετον ἐκείνης, ἣν ὁ Κρίτων ἔδωκε πρὸς τοὺς δικαστάς·[2] διότι οὗτος μὲν ἠγγυήθη ὅτι ὁ Σωκράτης θὰ παραμείνῃ ἐν Ἀθήναις πρὸς ἀπότισιν τῆς ποινῆς αὐτοῦ, ἐκεῖνοι δὲ ὤφειλον νὰ ἐγγυηθῶσιν ὅτι ἅμα τῷ θανάτῳ θ' ἀποδημήσῃ μακράν·

— «Ἵνα Κρίτων ῥᾷον φέρῃ», ἐπάγεται, «καὶ μὴ ὁρῶν μου τὸ σῶμα ἢ καιόμενον ἢ κατορυττόμενον ἀγανακτῇ ὑπὲρ ἐμοῦ ὡς δεινὰ πάσχοντος, μηδὲ λέγῃ ἐν τῇ ταφῇ, ὡς ἢ προτίθεται Σωκράτη ἢ ἐκφέρει ἢ κατορύττει.»

Στρεφόμενος δὲ πρὸς τὸν Κρίτωνα προσθέτει μετ' ἐλαφρᾶς φιλικῆς ἐπιπλήξεως·

— «Εὖ γὰρ ἴσθι, ὦ ἄριστε Κρίτων, τὸ μὴ καλῶς λέγειν οὐ μόνον εἰς αὐτὸ τοῦτο πλημμελές, ἀλλὰ καὶ κακόν τι ἐμποιεῖ ταῖς ψυχαῖς. ἀλλὰ θαρρεῖν τε χρὴ καὶ φάναι τοὐμὸν σῶμα θάπτειν, καὶ θάπτειν οὕτως, ὅπως ἄν σοι φίλον ᾖ καὶ μάλιστα ἡγῇ νόμιμον εἶναι.»[3]

Ταῦτα εἰπὼν ὁ Σωκράτης ἠγέρθη ἐκ τῆς κλίνης, ἐπὶ τῆς ὁποίας ἐκάθητο μέχρι τῆς στιγμῆς ἐκείνης[4] καὶ ἀκολουθούμενος ὑπὸ τοῦ Κρίτωνος μετέβη εἰς οἴκημά τι πλησίον τοῦ δεσμωτηρίου ὅπως λουσθῇ, ἐν ᾧ οἱ ἑταῖροι παρέμενον ἐκεῖ κατηφεῖς, ἀνασκοποῦντες καὶ ἐμβαθύνοντες εἰς τὸ κύκνειον φιλοσοφικὸν ᾆσμα τοῦ ὑπερόχου ἀνδρός, καὶ ἀναμετρῶντες τὸ μέγεθος τῆς ἐπερχομένης συμφορᾶς, «ἡγούμενοι ὥσπερ πατρὸς στερηθέντες διάξειν ὀρφανοὶ τὸν ἔπειτα βίον.»[5]

Μετὰ τὸ λουτρὸν ἔφερον πρὸς τὸν Σωκράτη τὰ τρία αὐτοῦ

[1] ΠΛΑΤΩΝ. Φαίδων LXIV (115d).

[2] Βλ. ἀνωτ. 209.

[3] ΠΛΑΤΩΝ. Φαίδων LXIV (115e).

[4] ΠΛΑΤΩΝ. Φαίδων V (61c, d).

[5] ΠΛΑΤΩΝ. Φαίδων LXV (116a).

τέκνα, τὸν Λαμπροκλέα καὶ τὸν Μενέξενον καὶ τὸν Σωφρονίσκον, ὅπως δώσωσι τὸν τελευταῖον ἀσπασμὸν πρὸς τὸν θνήσκοντα πατέρα· προσῆλθε δὲ πάλιν καὶ ἡ Ξανθίππη μετ' ἄλλων συγγενῶν γυναικῶν. Ὁ φιλόσοφος, ἀφ' οὗ ἐξέφρασεν ἐνώπιον τοῦ Κρίτωνος τὰς τελευταίας αὐτοῦ ἐπιθυμίας καὶ συνδιελέχθη ἐπ' ἀρκετὸν χρόνον μετὰ τῶν γυναικῶν, διέταξεν αὐτὰς καὶ τὰ παιδία ν' ἀπέλθωσιν· ἐκεῖνος δ' ἐπανῆλθε πρὸς τοὺς ἑταίρους.

Καὶ ἦν ἤδη ἐγγὺς ἡλίου δυσμῶν, ὅτε εἰσῆλθεν ὁ ὑπηρέτης τῶν ἕνδεκα, ὅπως ἀγγείλῃ εἰς τὸν Σωκράτη ὅτι ἐπέστη ἡ ὥρα τῆς τραγικῆς λύσεως τοῦ δράματος. Ὁ ὑπηρέτης συνειθισμένος ν' ἀκούῃ εἰς παρομοίας στιγμὰς τὰς ὕβρεις καὶ κατάρας τῶν καταδίκων, ὡσεὶ αὐτὸς ἦτο αἴτιος τῶν δεινῶν, τὰ ὁποῖα ἐπέβαλλεν εἰς ἐκείνους ὁ νόμος τῆς πολιτείας, ἐξέφρασε τὸν θαυμασμὸν αὐτοῦ διὰ τὴν πρᾳότητα μεθ' ἧς ὑπεδέχετο πάντοτε αὐτὸν ὁ Σωκράτης. Καὶ στὰς παρ' αὐτὸν εἶπεν·

— «Ὦ Σώκρατες, οὐ καταγνώσομαι σοῦ ὅπερ ἄλλων καταγιγνώσκω, ὅτι μοι χαλεπαίνουσι καὶ καταρῶνται, ἐπειδὰν αὐτοῖς παραγγέλλω πίνειν τὸ φάρμακον ἀναγκαζόντων τῶν ἀρχόντων. σὲ δὲ ἐγὼ καὶ ἄλλως ἔγνωκα ἐν τούτῳ τῷ χρόνῳ γενναιότατον καὶ πρᾳότατον καὶ ἄριστον ἄνδρα ὄντα τῶν πώποτε δεῦρο ἀφικομένων, καὶ δὴ καὶ νῦν εὖ οἶδ' ὅτι οὐκ ἐμοὶ χαλεπαίνεις, γιγνώσκεις γὰρ τοὺς αἰτίους, ἀλλὰ ἐκείνοις. νῦν, οἶσθα γὰρ ἃ ἦλθον ἀγγέλλων, χαῖρέ τε καὶ πειρῶ ὡς ῥᾷστα φέρειν τὰ ἀναγκαῖα.»[1]

Καὶ δακρύσας ἀπῆλθεν· ὁ δὲ Σωκράτης μετὰ συμπαθείας ἀναβλέψας πρὸς αὐτὸν ἀπήντησε·

— «Καὶ σὺ χαῖρε, καὶ ἡμεῖς ταῦτα ποιήσομεν.»

Στρεφόμενος δὲ πρὸς τοὺς φίλους προσέθηκε·

— «Ὡς ἀστεῖος ὁ ἄνθρωπος· καὶ παρὰ πάντα μοι τὸν χρόνον προσῄει καὶ διελέγετο ἐνίοτε καὶ ἦν ἀνδρῶν λῷστος, καὶ

[1] ΠΛΑΤΩΝ. Φαίδων LXV (116 c)

νῦν ὡς γενναίως με ἀποδακρύει. ἀλλ' ἄγε δή, ὦ Κρίτων, πειθώμεθα αὐτῷ, καὶ ἐνεγκάτω τις τὸ φάρμακον, εἰ τέτριπται· εἰ δὲ μή, τριψάτω ὁ ἄνθρωπος.»[1]

Ἀλλ' ὁ καλὸς Κρίτων ὑπείκων εἰς τὴν ἐνδόμυχον φωνὴν τῆς ψυχῆς, ἥτις ἀναγκάζει πολλάκις τὸν ἄνθρωπον ν' ἀναβάλλῃ σχεδὸν ἀσυναισθήτως ἀπὸ ὥρας εἰς ὥραν τὸν ἀποχωρισμὸν ἀπὸ φίλου προσώπου, ἐπιχειρεῖ νὰ παρατείνῃ ἐφ' ὅσον ἦτο δυνατὸν τὴν ζωὴν τοῦ Σωκράτους, λέγων ὅτι οὐδεμία ἀνάγκη σπουδῆς ὑπάρχει, διότι ὁ ἥλιος δὲν ἔχει δύσει ἀκόμη καὶ ὅτι οἱ πλεῖστοι τῶν καταδίκων λαμβάνουσι συνήθως τὸ φάρμακον πολὺ ἀργά, ἀφ' οὗ δειπνήσωσι καὶ πίωσι καλῶς καὶ συνδιαλεχθῶσι πρὸς πάντα, ὃν ἤθελον ζητήσει. Νομίζει ὅτι πᾶσα στιγμή, καθ' ἣν παρατείνεται ἡ ζωὴ τοῦ φιλοσόφου, εἶναι πολύτιμον κέρδος διὰ τοὺς ἑταίρους αὐτοῦ. Ὁ Σωκράτης ὅμως εἶναι ὅλως ἀντιθέτου γνώμης καὶ λέγει ἐπιτακτικῶς πρὸς τὸν Κρίτωνα·

— «Εἰκότως γε, ὦ Κρίτων, ἐκεῖνοί τε ταῦτα ποιοῦσιν, οὓς σὺ λέγεις, οἴονται γὰρ κερδαίνειν ταῦτα ποιήσαντες, καὶ ἔγωγε ταῦτα εἰκότως οὐ ποιήσω· οὐδὲν γὰρ οἶμαι κερδαίνειν ὀλίγον ὕστερον πιὼν ἄλλο γε ἢ γέλωτα ὀφλήσειν παρ' ἐμαυτῷ, γλιχόμενος τοῦ ζῆν καὶ φειδόμενος οὐδενὸς ἔτι ἐνόντος. ἀλλ' ἴθι πιθοῦ καὶ μὴ ἄλλως ποίει.»[2]

Ὁ Κρίτων τότε μετ' εὐνοήτου δυσθυμίας ἐκτελῶν τὴν ἐπιτακτικὴν παραγγελίαν τοῦ Σωκράτους ἔνευσε πρὸς τὸν παῖδα, ἱστάμενον ἐκεῖ πλησίον καὶ ἀναμένοντα διαταγάς. Καὶ ὁ παῖς ἐξελθὼν καὶ ἀρκετὸν χρόνον διατρίψας ἐπανῆλθε μετὰ τοῦ ἀνθρώπου τοῦ μέλλοντος νὰ δώσῃ τὸ κώνειον. Ὁ Σωκράτης βλέπων τοῦτον κρατοῦντα ἐν τῇ χειρὶ τὴν κύλικα μετὰ τοῦ τετριμμένου φαρμάκου ἠρώτησεν ἀπαθῶς περὶ τοῦ πρακτέου. Ὁ δὲ δήμιος ἀπήντησεν εἰς τὸν φιλόσοφον ὅτι οὐδὲν ἄλλο ἔχει νὰ πράξῃ παρὰ νὰ πίῃ τὸ ὑγρὸν καὶ νὰ περιπατῇ ἕως ὅτου ἐκ-

[1] ΠΛΑΤΩΝ. Φαίδων LXV (116d). [2] ΠΛΑΤΩΝ. Φαίδων LXV (116e ἑ.).

δηλωθῇ ἡ ἐνέργεια τοῦ φαρμάκου, νὰ κατακλιθῇ δὲ εὐθὺς ὡς αἰσθανθῇ βάρος εἰς τὰ σκέλη. Καὶ ἔτεινε τὴν κύλικα τὴν περιέχουσαν τὸ φοβερὸν δηλητήριον.

Ὁ Σωκράτης ἔλαβεν αὐτὴν μετὰ φιλοσοφικῆς πράγματι ἀπαθείας καὶ ἱλαρότητος ἥτις ἐξέπληξε τοὺς παρεστῶτας. Οὐδεμία μεταβολὴ εἰς τὸ χρῶμα ἢ εἰς τὰ χαρακτηριστικὰ τοῦ προσώπου αὐτοῦ ὑπεδήλωσε τὴν ἐλαχίστην συγκίνησιν ἢ ψυχικὴν ταραχήν. Ἀλλ' ὡς συνήθως, ταυρηδὸν ὑποβλέψας πρὸς τὸν ἄνθρωπον, ἠρώτησεν αὐτὸν ἂν δύναται νὰ κάμῃ σπονδήν τινα ἐκ τοῦ φαρμάκου. Ἐκεῖνος ἀπήντησεν ἀρνητικῶς λέγων ὅτι ἡ δόσις ἦτο τόση μόνον, ὅση ἀκριβῶς ἐθεωρεῖτο ἐπαρκὴς ὅπως ἐπέλθῃ τὸ τέλος.[1]

[1] Φαίνεται ὅτι ἡ τιμὴ τοῦ κωνείου ἦτο ἀρκετὰ μεγάλη καὶ διὰ τοῦτο παρεσκευάζετο ἑκάστοτε μετὰ φειδοῦς ἡ ἀναγκαία δόσις. Παρὰ τοῦ Πλουτάρχου μανθάνομεν ὅτι κατὰ τὴν θανάτωσιν τῶν μετὰ τοῦ Φωκίωνος καταδικασθέντων Ἀθηναίων δὲν ὑπελείφθη διὰ τὸν Φωκίωνα ἀρκετὴ ποσότης κωνείου, ὁ δὲ δήμιος ἐζήτησε δώδεκα δραχμὰς διὰ νὰ παρασκευάσῃ νέαν δόσιν. Ὁ Φωκίων τότε παρεκάλεσέ τινα τῶν φίλων νὰ καταβάλῃ τὸ κερμάτιον, ἀφ' οὗ ἐν Ἀθήναις, εἶπε μετὰ πικρᾶς εἰρωνείας, δὲν δύναταί τις οὐδὲ ν' ἀποθάνῃ δωρεάν (ΠΛΟΥΤΑΡΧ. Φωκίων XXXVI). Ἡ παρασκευὴ τοῦ κωνείου παρ' ἀρχαίοις δὲν εἶναι ἀκριβῶς γνωστή. Ἰδίως δὲν γνωρίζομεν ἂν μετεχειρίζοντο τὰς ῥίζας ἢ τὰ φύλλα τοῦ φυτοῦ ἐν ξηρᾷ καταστάσει ἢ ἂν ἐλάμβανον ἐκχύλισμα αὐτοῦ. Κατὰ τὸν φαρμακολόγον SCHMIEDEBERG (O., Grundriß der Pharmakologie[5], Leipzig 1906, 175) ἐχρησιμοποιεῖτο τὸ ἐκτεθλιμμένον ὑγρὸν τῆς ῥίζης τοῦ φαρμάκου. Ἡ γνώμη ὅμως αὕτη δὲν φαίνεται πιθανή, ὅταν μάλιστα ληφθῇ ὑπ' ὄψιν ὅτι αἱ ῥίζαι εἶναι ἀκριβῶς τὸ μόνον μέρος τοῦ φυτοῦ τὸ περιέχον ἐλαχίστην ποσότητα δηλητηρίου (βλ. KUNKEL II 660, ἔνθ' ἀνωτ. 234[2]). Ἄλλως τε κατὰ τὴν αὐθεντικὴν μαρτυρίαν τοῦ Πλάτωνος τὸ φάρμακον ἐτρίβετο ὀλίγας στιγμὰς πρὸ τῆς θανατικῆς ἐκτελέσεως, ἀνεμιγνύετο δὲ ἴσως μεθ' ὕδατος ἢ ἄλλου τινὸς ὑγροῦ πρὸς εὐκολωτέραν πόσιν· ἐκτὸς ἐὰν ὑποθέσωμεν ὅτι τὸ ἐκχύλισμα ἦτο τόσον πυκτόν, ὥστε διὰ τῆς τριβῆς ὁ Πλάτων ἐνόει τὴν ἐν τῷ ὕδατι ἀραίωσιν τῆς πολτώδους οὐσίας. Πιθανωτέραν ἐν τούτοις θεωρῶ τὴν εἰκασίαν ὅτι πρὸς παρασκευὴν τοῦ δηλητηρίου ἐτρίβοντο, ὅπως καὶ παρ' ἄλλαις βοτάναις, τὰ ἀπεξηραμένα φύλλα καὶ ὁ σπόρος τοῦ κωνείου, ὅστις περιέχει τὴν μεγίστην ποσότητα κωνειίνης (0,6 ἐπὶ τοῖς ἑκατόν, κατὰ τὸν KUNKEL). Ἡ εἰκασία αὕτη βεβαιοῦται καὶ διὰ τῆς μαρτυρίας τοῦ Πλινίου (PLIN. histor. natur. XXV 13). Κατά τινας ἀνεμιγνύετο μετὰ τοῦ κωνείου καὶ ὁ ὀπὸς τοῦ μήκωνος, ἔχων ναρκωτικὴν ἰδιότητα. (Πρβ. RAMBOSSON, J., Histoire et légendes des plantes utiles et curieuses, Paris 1868, 139 ἑ.). Ὁ KANN-

Οἱ ἑταῖροι σκυθρωποὶ καὶ ἀκίνητοι παρηκολούθουν ἐν συγκινήσει τὴν λυπηρὰν σκηνὴν μόλις συγκρατοῦντες τὰ δάκρυα. Μόνον ὁ χρωστὴρ τοῦ Ἀπελλοῦ ἢ τοῦ Φειδίου ἡ σμίλη θὰ ἠδύνατο ἴσως ν' ἀποδώσῃ πιστῶς τὸ μεγαλεῖον τῆς τραγικῆς ἐκείνης εἰκόνος! Ὁ σοφὸς γέρων εὐχηθεὶς ἐν τέλει εἰς τοὺς θεοὺς ὅπως ἀποβῇ εὐτυχὴς ἡ μετοίκησις εἰς τὸν ἄλλον κόσμον, ἐξέπιεν εὐχερῶς καὶ εὐκόλως τὸ κώνειον.

Ὁ μανικὸς Ἀπολλόδωρος, ὅστις καὶ προηγουμένως δὲν ἔπαυσε δακρύων, μόλις εἶδε τὸν φιλόσοφον πιόντα τὸ κώνειον ἀνεβρυχήσατο κλαίων καὶ ἀγανακτῶν καὶ συνεκίνησε πάντας — πλὴν τοῦ Σωκράτους. Καὶ ὁ Φαίδων, τρέφων ἰδιαιτέραν εὐγνωμοσύνην πρὸς τὸν φιλόσοφον, ὡς λυτρωτὴν αὐτοῦ ἐκ τῆς ἐχθρικῆς δουλείας, συγκαλύψας τὸ πρόσωπον ἔκλαιε μετὰ λυγμῶν. Τὰ δάκρυα ρέοντα ἀστακτὶ ἐξωραΐζον ἔτι μᾶλλον τὴν θαυμασίαν κεφαλὴν τοῦ νεαροῦ Ἠλείου. Ἀλλ' ἰδιαιτέρως σπαρακτικὴν εἰκόνα παρεῖχεν ἡ συμπαθὴς μορφὴ τοῦ γηραιοῦ Κρίτωνος ὀδυρομένου.

Ὁ Σωκράτης ἀκούων τοὺς λυγμοὺς καὶ βλέπων τὴν συγκίνησιν τῶν φίλων ἐπέπληξεν αὐτοὺς πατρικῶς εἰπών·

— «Οἷα ποιεῖτε, ὦ θαυμάσιοι. ἐγὼ μέντοι οὐχ ἥκιστα τούτου ἕνεκα τὰς γυναῖκας ἀπέπεμψα, ἵνα μὴ τοιαῦτα πλημμελοῖεν· καὶ γὰρ ἀκήκοα, ὅτι ἐν εὐφημίᾳ χρὴ τελευτᾶν. ἀλλ' ἡσυχίαν τε ἄγετε καὶ καρτερεῖτε.»[1]

Οἱ ἑταῖροι ἀκούσαντες τοὺς λόγους τούτους ᾐσχύνθησαν, ὡς ὁμολογεῖ ὁ Φαίδων,[2] καὶ κατέβαλον ὑπερτάτην προσπάθειαν ὅπως συγκρατήσωσι τὰ δάκρυα. Ὁ δὲ Σωκράτης ἀφ' οὗ ἐβάδισεν

GIESSER (Friedrich, Der Tod des Sokrates und des Seneca: Oesterr. Aerzte-Zeitung IX, 4, Wien 1912) θεωρῶν ἀπίθανον τὴν μεῖξιν ταύτην ἐπάγεται· «der ruhigere Verlauf der Vergiftung des Sokrates ist wohl weniger durch einen Opiumzusatz als durch die Seelengröße des Philosophen zu erklären». Πρβ. πρὸς τούτοις MARMISSE, Géraud, La coupe de la ciguë, ou la vérité sur la mort de Socrate, Bordeaux 1866 καὶ IMBERT-GOURBEYRE, Antoine, De la mort de Socrate par la ciguë, Paris 1875. Τὸ σύγγραμμα τοῦ PAALZOW, Christ. Ludw., Der Tod des Sokrates, Berlin 1824, ἐν οὐδεμιᾷ πανεπιστημιακῇ βιβλιοθήκῃ τῆς Γερμανίας ἠδυνήθην νὰ εὕρω.

[1] ΠΛΑΤΩΝ. Φαίδων LXVI (117d). [2] ΠΛΑΤΩΝ. Φαίδων LXVI (117e).

ἐπί τινα χρόνον, αἰσθανθεὶς βάρος εἰς τὰ σκέλη κατεκλίθη ὕπτιος καὶ ἐκάλυψε τὸ πρόσωπον κατὰ τὰ εἰωθότα. Ὁ ὑπηρέτης τῶν ἕνδεκα, ὁ δοὺς τὸ κώνειον, ἵστατο παρὰ τὴν κλίνην καὶ ἔψαυεν ἀπὸ καιροῦ εἰς καιρὸν τοὺς πόδας καὶ τὰ σκέλη αὐτοῦ, ἵνα βεβαιωθῇ περὶ τῆς ἐνεργείας τοῦ φαρμάκου. Καὶ πιέσας μετ' ὀλίγον τὸν πόδα τοῦ φιλοσόφου ἠρώτησεν αὐτὸν ἂν ᾐσθάνετο. Ὁ Σωκράτης ἀπήντησε τότε ἀρνητικῶς. Εἶχεν ἤδη ἀρχίσει ἡ ψῦξις τῶν ἄκρων ἀνιοῦσα κατ' ὀλίγον πρὸς ὅλον τὸ σῶμα.[1] Δὲν ὑπάρχει τραγικώτερον πρᾶγμα διὰ τὸν ἄνθρωπον τοῦ ν' ἀναμένῃ τὸν θάνατον ἐπερχόμενον κατὰ τοιοῦτον τρόπον — βραδέως, ἀλλ' ἀσφαλῶς. Ὁ Σωκράτης ὅμως οὐδ' ἐλαχίστην ἔδειξε λιποψυχίαν. Ἠτένισε πρὸς τὸν θάνατον μετ' ἀπαθείας καὶ μεγαλείου ψυχῆς, ὅσον οὐδείς ποτε τῶν ἀνθρώπων. Ἀνεδείχθη δ' ἐν γένει τόσον ὑπέροχος κατὰ τὰς τελευταίας ὥρας τοῦ βίου αὐτοῦ, ὥστε πολλοὶ ἀμφιβάλλουσι περὶ τῆς ἱστορικῆς ἀκριβείας τῆς Πλατωνικῆς ἀφηγήσεως. Ἡ πλάνη τῶν οὕτω σκεπτομένων ὀφείλεται εἰς τὴν χρῆσιν τοῦ μέτρου τῶν κοινῶν καὶ συνήθων ἀνθρώπων προκειμένου καὶ περὶ τοῦ Σωκράτους.[2] Ἀλλ'

[1] Ἡ ὑπὸ τοῦ Πλάτωνος γενομένη περιγραφὴ τῶν τελευταίων στιγμῶν τοῦ Σωκράτους συμφωνεῖ τελείως πρὸς τὰ συμπτώματα τῆς διὰ τοῦ κωνείου (conium maculatum) δηλητηριάσεως, τὰ ὁποῖα ἀναφέρουσιν οἱ νεώτεροι φαρμακολόγοι (βλ. SCHMIEDEBERG[5] 175, ἔνθ' ἀνωτ. 240[1], POULSSON, E., Lehrb. der Pharmakologie, γερμ. μετάφρ. LESKIEN[3], Leipzig 1915, 121). Κατ' αὐτοὺς ἡ πρώτη ἐνέργεια ἐκδηλοῦται δι' ἀδυναμίας τῶν κάτω ἄκρων, ἥτις βραδέως μεταβάλλεται εἰς ἐντελῆ παράλυσιν μεταδιδομένην καὶ εἰς τὰ ἄνω ἄκρα. Ὁ θάνατος ἐπέρχεται κατά τινας μὲν ἅμα τῇ παραλύσει τῶν ἀναπνευστικῶν κέντρων τοῦ προμήκους μυελοῦ (κατὰ τὸν SCHMIEDEBERG ἐντὸς τριῶν ἢ τεσσάρων ὡρῶν), κατ' ἄλλους δὲ (POULSSON-LESKIEN) εὐθὺς ὡς ἡ ἐνέργεια τοῦ δηλητηρίου φθάσῃ εἰς τὸ διάφραγμα καὶ τοὺς μῦς τοῦ θώρακος. Ὁ ἀποθνήσκων διατηρεῖ συνήθως τὰς αἰσθήσεις αὐτοῦ μέχρι τῆς τελευταίας στιγμῆς. Βλ. καὶ τὴν ὑπὸ τοῦ BENNETT γενομένην πιστὴν περιγραφὴν δηλητηριάσεως διὰ κωνείου (BENNETT, John Hughes, Case of poisoning by hemlock (conium maculatum): Edinb. medic. and surgic. Journal, Edinburgh 1845), καθὼς καὶ τὰς περὶ τῆς ἐνεργείας τοῦ κωνείου καὶ τῶν συμπτωμάτων τῆς δι' αὐτοῦ δηλητηριάσεως ἀντιθέτους γνώμας τοῦ MARMISSE καὶ τοῦ RAMBOSSON (ἔνθ' ἀνωτ. 240[1]).

[2] Ὑπάρχουσιν ἄλλως τε καὶ ἄλλα, καίπερ κατὰ τὸ μᾶλλον καὶ ἧττον σπάνια

ὁ υἱὸς τοῦ Σωφρονίσκου ὡς ἐγένετο μέγας ἐν τῇ ζωῇ, ὑπῆρξε μέγας καὶ ἐν τῷ θανάτῳ.[1] Καὶ ἐν τῇ ὑστάτῃ ἐκείνῃ ὥρᾳ φιλοσοφῶν κατ' ἰδίαν παρηκολούθει τὴν ἐπενέργειαν τοῦ δηλητηρίου ἐπὶ τὸ θνητὸν σῶμα καὶ προῃσθάνετο τὴν πρὸς τὴν αἰωνιότητα πτῆσιν τῆς ἀθανάτου αὐτοῦ ψυχῆς.

Ἡ ψῦξις ἐπλησίαζεν ἤδη πρὸς τὴν περὶ τὸ ἦτρον χώραν, ὅτε ὁ Σωκράτης ἀνεμνήσθη τῶν πρὸς τοὺς τύπους τῆς πατρίου θρησκείας ὑποχρεώσεων καὶ ἀποκαλύψας πρὸς στιγμὴν τὸ πρόσωπον

— «Ὦ Κρίτων», εἶπε πρὸς τὸν ἀγαπητὸν ἑταῖρον, «τῷ Ἀσκληπιῷ ὀφείλομεν ἀλεκτρυόνα· ἀλλ' ἀπόδοτε καὶ μὴ ἀμελήσητε.»

Αὗται ἦσαν αἱ τελευταῖαι λέξεις τοῦ φιλοσόφου. Ὁ μελετήσας τὸν πρὸς τὰς θρησκευτικὰς παραδόσεις σεβασμὸν τοῦ Σωκράτους δὲν θὰ ξενισθῇ ἀναγινώσκων τοὺς λόγους τούτους.[2] Εἶναι δὲ ἄπορον ὅτι συγγραφεῖς τινες ἐκλαβόντες αὐτοὺς ὑπὸ ἔννοιαν σαρκαστικὴν κατέκριναν δριμέως τὸν φιλόσοφον. Ἀλλ' ὁ Σωκράτης θεωρῶν τὸν θάνατον ὡς λυτρωτὴν τῆς ψυχῆς ἐκ τῶν ἀνθρωπίνων ἀτελειῶν, οὐδὲν ἄλλο βεβαίως ἠθέλησε νὰ ἐκδηλώσῃ διὰ τῆς ἐκφρασθείσης εὐχῆς εἰμὴ τὴν βαθεῖαν αὐτοῦ εὐγνωμοσύνην διὰ τὴν αἰωνίαν ἴασιν ἐκ τῶν ἐπιγείων δεινῶν, ἣν ὁ πατὴρ τῆς θεᾶς Ὑγιείας ἔδιδε τῷ φιλοσόφῳ διὰ τοῦ ἀνωδύνου θανάτου.[3] Οἱ τελευταῖοι ἐκεῖνοι λόγοι οὐ μόνον οὐδένα σαρ-

παραδείγματα ἀνδρῶν, ἐπιδειξαμένων μεγάλην ψυχικὴν ῥώμην, εἰς τὴν ὁποίαν ὀφείλεται βεβαίως ἡ πρὸς τὸν θάνατον ἀπάθεια καὶ ἀφοβία. Ὁ Πλουταρχος γράφει περὶ τοῦ Φωκίωνος (αὐτόθι XXXVI) ὁδηγουμένου εἰς τὸ δεσμωτήριον, ὅπως θανατωθῇ· «Τὸ δὲ Φωκίωνος πρόσωπον οἷον ὅτε στρατηγῶν ἀπ' ἐκκλησίας προὐπέμπετο βλέποντες ἐθαύμαζον τὴν ἀπάθειαν καὶ μεγαλοψυχίαν τοῦ ἀνδρός». Δὲν θεωρῶ ἄσκοπον νὰ ὑπομνήσω ἐνταῦθα καὶ τὴν ἡρωϊκὴν ἀπάθειαν μεθ' ἧς σήμερον ἀκόμη αὐτοκτονοῦσιν οἱ Ἰάπωνες (τέμνοντες τὴν κοιλίαν κάτωθεν τοῦ ὀμφαλοῦ — «χαρακίρι») πρὸς ἐπανόρθωσιν τῆς προσβληθείσης τιμῆς αὐτῶν ἢ πρὸς ἀποφυγὴν ἐπαισχύντου τινὸς καταστάσεως, ὡς φερ' εἰπεῖν τῆς αἰχμαλωσίας.

[1] «Ὁμολογεῖται γὰρ οὐδένα πω τῶν μνημονευομένων ἀνθρώπων κάλλιον θάνατον ἐνεγκεῖν». Ξενοφ. Ἀπομνημ. IV 8 2.

[2] Grote History of Greece VIII 293.

[3] Τῷ Ἀσκληπιῷ ἔθυον ἀλεκτρυόνα οἱ ἐκ μεγάλης ἀσθενείας ἀναρρωνύοντες.

κασμὸν ἐνεῖχον, ἀλλὰ τοὐναντίον ἐξεδήλουν πολλὴν θεοσέβειαν, ἀνασκευάζουσαν ἅπαξ ἔτι, καθ' ἣν ὥραν ὁ Σωκράτης παρέδιδε τὴν ὑστάτην πνοήν, τὰς ἀδίκους κατ' αὐτοῦ ὑπονοίας καὶ μομφὰς τῶν κατηγόρων καὶ τῶν δικαστῶν.

Ἡ ἐνέργεια τοῦ δηλητηρίου προϊοῦσα δὲν ἤργησε νὰ ἐπιφέρῃ τὸ τελικὸν κατὰ τοῦ φθαρτοῦ σώματος πλῆγμα. Ἡ ἀναισθησία ἐπῆλθεν ἄνευ ἀγωνίας. Εἰς τὴν τελευταίαν ἐρώτησιν τοῦ Κρίτωνος, ἂν ἔχῃ τι ἄλλο νὰ παραγγείλῃ, ὁ Σωκράτης δὲν ἀπήντησε πλέον. Ἡ Ἄτροπος εἶχεν ἤδη κόψει τὸ νῆμα, ὁ δὲ Θάνατος εἶχεν ἐκτελέσει τὸ θλιβερὸν ἔργον αὐτοῦ.[1]

Τὴν ἱστορικὴν ἐκείνην ἑσπέραν μὲ τὴν δύσιν τοῦ ἡλίου μία μεγάλη διάνοια ἔδυσε διὰ παντός, ἀλλὰ καὶ μία μεγάλη καρδία ποθήσασα εἰλικρινῶς τὴν εὐδαιμονίαν τῆς ἀνθρωπότητος ἔπαυσε λειτουργοῦσα. Ἐλαφρὸς σπασμός[2] ὑπῆρξε τὸ μόνον ὁρατὸν σημεῖον τῆς διαρρήξεως τῶν δεσμῶν οἵτινες συνέδεον τέως τὸ τέλειον καὶ ἄφθιτον πνεῦμα τοῦ Σωκράτους μετὰ τοῦ φθαρτοῦ καὶ δυσμόρφου ἐκείνου σώματος. Ἡ ψυχή, ἡ ἄϋλος καὶ ἀθάνατος, ἀπαλλαγεῖσα τῆς ὕλης ἀπέπτη ἐλευθέρα πρὸς τὸ ἄπειρον καὶ ἀσύλληπτον καὶ αἰώνιον!

Ὁ ἄνθρωπος τῶν ἕνδεκα ἀπεκάλυψε τότε τὸν νεκρόν, ὁ δὲ Κρίτων παρέχων τελευταίαν ἱερὰν πρὸς τὸν θανόντα παιδικὸν φίλον ὑπηρεσίαν ἔσπευσε νὰ κλείσῃ τὸ στόμα καὶ τοὺς ὀφθαλμοὺς τοῦ φιλοσόφου. Ἡ σκηνὴ ἐκείνη ὑπῆρξεν ὄντως τραγική. Ἦτο ἡ τελευταία σκηνὴ τοῦ δράματος. Ἡ ὠχρότης τοῦ θανάτου κατέλαβε ταχέως τὴν ἱλαρὰν μορφὴν τοῦ Σωκράτους, περὶ τὴν ὁποίαν ἀκτινοβολεῖ ἔκτοτε ὁ φωτοστέφανος τῶν μεγάλων μαρτύρων!

[1] Ὀλίγον πρὸ τοῦ θανάτου ἐπέρχονται πράγματι ἀσφυκτικοὶ σπασμοί, ἀλλ' ἐλαφρότατοι, διότι ἡ παράλυσις τῶν κινητηρίων νεύρων παρακωλύει τὸν ἰσχυρὸν κλονισμὸν τῶν μυῶν. (Βλ. Poulsson-Leskien[3] 121, ἔνθ' ἀνωτ. 242[1].)

[2] Κατὰ τὸν Kunkel (ΙΙ 660, ἔνθ' ἀνωτ. 234[2]) ὁ θάνατος τοῦ Σωκράτους ἐπῆλθεν ἐντὸς τριάκοντα ἕως τεσσαράκοντα λεπτῶν τῆς ὥρας.

ΓΝΩΜΑΙ ΚΑΙ ΣΥΜΠΕΡΑΣΜΑΤΑ

Ἡ παράδοσις ἀναφέρει ὅτι εὐθὺς μετὰ τὸν θάνατον τοῦ Σωκράτους πικρὰ μεταμέλεια κατέλαβε τοὺς Ἀθηναίους· ὅτι οἱ κατήγοροι εὑρέθησαν ἐκτεθειμένοι εἰς τὴν ὀργὴν τοῦ πλήθους καὶ ἐτιμωρήθησαν διὰ τὸ πρὸς τὸν φιλόσοφον ἀδίκημα. Ἀλλ' αἱ μαρτυρίαι τῶν συγγραφέων τῶν μνημονευόντων τὴν παράδοσιν ταύτην εἶναι ἄκρως ἀντιφατικαί. Καὶ κατὰ μὲν τὸν Διόδωρον ὁ δῆμος ἀκρίτους ἀπέκτεινε τοὺς κατηγόρους,[1] κατὰ δὲ τὸν Πλούταρχον οἱ πολῖται ἐμίσησαν καὶ ἀπεστράφησαν αὐτοὺς τοσοῦτον ὥστε «μήτε πῦρ αὔειν μήτ' ἀποκρίνεσθαι πυνθανομένοις μήτε λουομένοις κοινωνεῖν ὕδατος, ἀλλ' ἀναγκάζειν ἐκχεῖν ἐκεῖνο τοὺς παραχύτας ὡς μεμιασμένον, ἕως ἀπήγξαντο μὴ φέροντες τὸ μῖσος».[2] Πρὸς τούτοις ὁ Διογένης ἱστορεῖ ὅτι οἱ Ἀθηναῖοι μεταμεληθέντες ἔκλεισαν εἰς ἔνδειξιν μεγάλου πένθους τὰς παλαίστρας καὶ τὰ γυμνάσια, καὶ τὸν μὲν Ἄνυτον καὶ τὸν Λύκωνα ἐξώρισαν, τὸν δὲ Μέλητον κατεδίκασαν εἰς θάνατον,[3] ἐτίμησαν δὲ τὸν Σωκράτη δι'

[1] Διοδ. Σικελ. Βιβλ. ἱστορ. XIV 377 (672).

[2] Πλουταρχ. περὶ φθόν. καὶ μίσ. 538 d.

[3] Διογ. Λαερτ. II 5 43. Αυγουστιν. VII (Migne 41) de civit. Dei 8 3. Ὁ Σουιδας ἀναφέρει ὅτι ὁ Μέλητος (βλ. λέξ. ταύτην) κατελιθώθη ὑπὸ τῶν Ἀθηναίων· ἀλλ' ὁ Θεμιστιος (XX 239 c, ed. Dindorf, Lips. 1832) ἀποδίδει τὴν τιμωρίαν ταύτην εἰς τὸν Ἄνυτον λιθοβοληθέντα ὑπὸ τῶν Ἡρακλεωτῶν, ἐν ᾧ ὁ Διογενης ἱστορεῖ ὅτι τὸν Ἄνυτον ἐπιδημήσαντά ποτε εἰς Ἡράκλειαν ἐξεκήρυξαν αὐθημερὸν οἱ Ἡρακλεῶται (II 5 43). Κατὰ τὸν αὐτὸν συγγραφέα αἴτιος τῆς φυγῆς τοῦ Ἀνύτου ἐξ Ἀθηνῶν καὶ τοῦ θανάτου τοῦ Μελήτου ὑπῆρξεν ὁ Ἀντισθένης (Διογ. Λαερτ. VI 1 8 ἑ.).

εἰκόνος χαλκῆς,[1] ἔργου τοῦ Λυσίππου, ἀναρτηθείσης ἐν τῷ Πομπείῳ.[2] Τέλος ὁ ἄδηλος συγγραφεὺς τῆς ὑποθέσεως τοῦ Βουσίριδος ἀναφέρει ὅτι οἱ Ἀθηναῖοι οὐ μόνον συνησθάνθησαν τὴν κατὰ τοῦ Σωκράτους ἀδικίαν, ἀλλὰ καὶ ἐσωφρονίσθησαν διὰ λοιμοῦ ἐγκατασκήψαντος αὐτοῖς διὰ τὸν ἄδικον θάνατον τοῦ φιλοσόφου. Διέταξαν δὲ ὅπως οὐδεὶς ὁμιλῇ τοῦ λοιποῦ δημοσίᾳ περὶ τοῦ Σωκράτους· ἀλλ' ὁ Εὐριπίδης, ὡς λέγεται, ἐπιθυμῶν νὰ καυτηριάσῃ τὴν πρᾶξιν τῶν Ἀθηναίων, φοβούμενος δὲ τὴν ὀργὴν τοῦ πλήθους ἀνέπλασε τὸν Παλαμήδην καὶ ὑπαινιττόμενος τὸν Σωκράτη ἔγραψε τοὺς περιφήμους ἐκείνους στίχους·

Ἐκάνετ' ἐκάνετε[3] τὰν
πάνσοφον, ὦ Δαναοί,
τὰν οὐδέν' ἀλγύνουσαν ἀηδόνα Μουσᾶν,[4]
τῶν Ἑλλάνων τὸν ἄριστον,[5]

οὓς ἀκούσαντες οἱ θεαταὶ ἐδάκρυσαν ἐννοήσαντες τὸν δριμὺν ὑπαινιγμόν.[6]

Τὰς εἰδήσεις ὅμως ταύτας ἀπέρριψε κατὰ τὸ μᾶλλον καὶ ἧτ-

[1] Ὁ ΤΕΡΤΟΥΛΛΙΑΝΟΣ (I Apolog. adv. gent. 14, MIGNE I 354) γράφει εἰκόνα χρυσῆν.

[2] Βλ. ADAMI, Th., De statua Socratis, Atheniensium poenitentiae monumento publico, Lipsiae 1745. Δὲν ἐννοῶ διατί ὁ ZELLER (II, 1[4] 201[1]) θεωρεῖ ἀναχρονισμὸν τὴν μνείαν τοῦ Λυσίππου, ἀφ' οὗ ὁ καλλιτέχνης οὗτος ἤκμασε κατὰ τὸ δεύτερον ἥμισυ τοῦ τετάρτου αἰῶνος. Ἡ χαλκῆ εἰκὼν δὲν ἐστήθη προφανῶς ὑπὸ τῶν συγχρόνων τοῦ Σωκράτους, ἀλλὰ μετὰ μίαν, ἴσως δὲ καὶ μετὰ δύο γενεάς.

[3] Δηλαδὴ «ἐφονεύσατε».

[4] ΕΥΡΙΠ. Παλαμήδ. fragm. 591.

[5] Παρὰ DELBRUECK (44) ὑπάρχει καὶ ὁ τελευταῖος οὗτος στίχος.

[6] Εἶναι γνωστὸν ὅτι ὁ Εὐριπίδης ἀπέθανεν ἑπτὰ ὅλα ἔτη πρὸ τοῦ Σωκράτους, ἑπομένως ἡ ἀνωτέρω εἴδησις, ὡς ἔχει, εἶναι ἱστορικῶς ἀστήρικτος. Οἱ στίχοι τοῦ Εὐριπίδου δὲν ἐγράφησαν βεβαίως διὰ τὸν Σωκράτη. Ἐν μεταγενεστέρᾳ ὅμως διδασκαλίᾳ τοῦ Παλαμήδους δὲν εἶναι ἀπίθανον νὰ ἐδάκρυσε τὸ πλῆθος, ἅμα τῇ ἀπαγγελίᾳ τῶν στίχων τούτων, εὑρίσκον μεγάλην ὁμοιότητα τῆς τραγικῆς τύχης τοῦ Παλαμήδους πρὸς τὸν ἄδικον θάνατον τοῦ Σωκράτους, ὁμοιότητα, ἣν ὑποδεικνύει καὶ ὁ ΞΕΝΟΦΩΝ (Ἀπολ. 26 4 ἑ.). Ἀλλὰ καὶ τὴν εἰκασίαν ταύτην ἀπορρίπτει ὁ ZELLER II, 1[4] 201—202[1].

τον ἡ νεωτέρα κριτική,[1] κυρίως διότι δὲν μνημονεύονται ὑπὸ τοῦ Πλάτωνος καὶ τοῦ Ξενοφῶντος, οἵτινες εἶχον πάντα λόγον νὰ ἐξάρωσι τοιαύτας κακοτυχίας τῶν κατηγόρων. Εἶναι ἀληθὲς ὅτι αἱ ὑπὸ τῶν μεταγενεστέρων συγγραφέων ἀναφερόμεναι λεπτομέρειαι περὶ τῆς τύχης τῶν κατηγόρων εἶναι τόσον συγκεχυμέναι, ὥστε δὲν εἶναι δυνατὸν νὰ χρησιμεύσωσιν ὡς ἀσφαλεῖς ἱστορικαὶ μαρτυρίαι. Ἀλλ' ὡς ἁπλαῖ ἐνδείξεις τῆς μεταμελείας τῶν Ἀθηναίων[2] εἶναι πάντως χρήσιμοι, δεικνύουσι δὲ τὰς καὶ κατὰ τοὺς ἀρχαίους ἐκείνους χρόνους ἐπικρατούσας περὶ τῆς καταδίκης σκέψεις.

Πρὸς τούτοις εἶναι βέβαιον ὅτι μετὰ τὸν θάνατον τοῦ Σωκράτους διεξήχθη μέγας φιλολογικὸς ἀγὼν μεταξὺ τῶν ὀπαδῶν αὐτοῦ καὶ τῶν ἀντιπάλων, ὧν οἱ μὲν ἐπειρῶντο ν' ἀποδείξωσι τὰ ταπεινὰ ἐλατήρια τῶν κατηγόρων καὶ τὴν ἀδικίαν τῶν δικαστῶν, οἱ δὲ τὸ δίκαιον καὶ τὸ νόμιμον τῆς τε κατηγορίας καὶ τῆς καταδίκης. Οὕτω δὲ πλὴν τοῦ Πλάτωνος καὶ τοῦ Ξενοφῶντος ἀνεφάνη πλῆθος ἀπολογητῶν, ἐν οἷς ὁ Λυσίας καὶ ὁ Ἀντισθένης καὶ ὁ Ἰσοκράτης καὶ ὁ Θεοδέκτης καὶ ἄλλοι πολλοί.[3] Ἐκ δὲ τῶν ἀντιθέτων σπουδαιότατος πάντων ὑπῆρξεν ἀναντιρρήτως ὁ Πολυκράτης.[4]

Ὑπὸ τὴν μακρὰν ἐπίδρασιν τῶν Σωκρατικῶν σχολῶν[5] καθ' ὅλην τὴν ἑλληνικὴν καὶ ρωμαϊκὴν ἀρχαιότητα ἐπεκράτησεν ἡ γνώμη ὅτι ἀτομικὴ ἔχθρα καὶ ἀχαλίνωτα προσωπικὰ πάθη εἶχον προκαλέσει οὐ μόνον τὴν κατὰ τοῦ Σωκράτους κατηγορίαν, ἀλλὰ καὶ τὴν ἐπελθοῦσαν τραγικὴν καταστροφήν. Καὶ ἄλλοι μὲν ἀπέδωκαν τὴν εὐθύνην τοῦ δράματος ἀποκλειστικῶς εἰς τὸν Ἄνυτον, ἄλλοι δὲ εἰς τοὺς σοφιστάς, μεταχειρισθέντας δῆθεν ὡς ὄργανα τόν

[1] FORCHHAMMER 66 ἑ., UEBERWEG-HEINZE-PRAECHTER I¹⁰ 105, GOMPERZ II³ 95, GROTE History of Greece VIII 302, KOECHLY I 383, MENZEL 43, ZELLER II, 1⁴ 200 ἑ. Ἀντιθ. γνώμης HEGEL 118, HERMANN De Socr. accusat. 8 ἑ., 11 ἑ., LASAULX 95 ἑ.

[2] Ταύτην παραδέχεται ὁ CURTIUS III⁶ 111.

[3] Βλ. ἀνωτ. 27 ἑ.

[4] Βλ. ἀνωτ. 42 καὶ 158 ἑ.

[5] Βλ. κατωτ. 305.

τε Ἄνυτον καὶ τὸν Μέλητον, ἐμμέσως δὲ καὶ τὸν Ἀριστοφάνη. Τὰς γνώμας ταύτας ἐπανέλαβε πιστῶς καὶ σχεδὸν ἀβασανίστως ἡ ἐπιστήμη τῶν μέσων καὶ τῶν νεωτέρων χρόνων.[1]

Ἀλλ' ἡ αὐστηρὰ κριτικὴ τοῦ λήξαντος αἰῶνος ἐπεχείρησε νὰ διαφωτίσῃ τὸ ζήτημα καὶ κατώρθωσε πράγματι ν' ἀνασκευάσῃ πολλὰ ἐπιχειρήματα τῶν παλαιῶν καὶ ν' ἀποκαλύψῃ τὸ μονομερὲς καὶ ἐν πολλοῖς ἀβάσιμον τῆς ἐπὶ αἰῶνας πολλοὺς ἐπικρατησάσης γνώμης. Πρῶτος ὁ Fréret[2] κατέδειξε δι' ἰσχυρῶν ἐπιχειρημάτων, ὅτι ἡ εἰκασία καθ' ἣν ὁ Ἀριστοφάνης συνέγραψε τὰς «Νεφέλας» ὑπείκων εἰς συκοφαντικὰς εἰσηγήσεις τοῦ Μελήτου καὶ τοῦ Ἀνύτου ἐνεργούντων δῆθεν κατ' ἐντολὴν τῶν σοφιστῶν, ὑπῆρξεν αὐτόχρημα μῦθος, διότι ὁ μὲν Μέλητος κατὰ τὸν χρόνον τῆς πρώτης διδασκαλίας τῶν «Νεφελῶν» δὲν εἶχεν ἀκόμη ὑπερβῆ τὰ ἔτη τῆς παιδικῆς ἡλικίας,[3] ὁ δὲ Ἄνυτος, κατὰ τὴν μαρτυρίαν αὐτοῦ τοῦ Πλάτωνος,[4] ἔτρεφε τοσοῦτο μῖσος ἄσπονδον κατὰ τῶν σοφιστῶν, ὥστε οὐδὲν κοινὸν ἠδύνατο νὰ ὑπάρξῃ μεταξὺ αὐτῶν καὶ ἐκείνου.[5] Ἄλλως τε ἡ ἀπόδοσις τῆς συγγραφῆς τῶν «Νεφελῶν», ἐν αἷς καυτηριάζονται αἱ θεωρίαι καὶ αἱ μέθοδοι τῶν σοφιστῶν, εἰς ἔμμεσον ἢ ἄμεσον ἐπίδρασιν αὐτῶν τούτων, εἶναι ὑπόθεσις μὴ δυναμένη νὰ εὕρῃ λογικὸν ἔρεισμα. Οὐχ ἧττον διὰ τῶν σκέψεων τούτων δὲν ἐπιθυμῶ πως ν' ἀπαλλάξω τοὺς σοφιστὰς τῆς συνενοχῆς εἰς τὴν καταδίκην τοῦ Σωκράτους. Τοὐναντίον μάλιστα φρονῶ καὶ ὑποδεικνύω ἀλλαχοῦ,[6] ὅτι καὶ οἱ σο-

[1] Βλ. ZELLER II, 1^4 202.

[2] Περὶ τῆς ρηξικελεύθου ἐργασίας τοῦ Γάλλου σοφοῦ, ἥτις ἔμεινεν ἄγνωστος ἐπὶ ἑπτὰ ὅλας δεκαετηρίδας, βλ. κατωτ. 288[1].

[3] Ἀφ' οὗ κατὰ τὸ ἔτος τῆς δίκης, ἤτοι μετὰ τέταρτον αἰῶνος, χαρακτηρίζεται ὡς νεαρὸς ὑπὸ τοῦ Σωκράτους.

[4] ΠΛΑΤΩΝ. Μένων XXX (92a ἑ.). Βλ. ἀνωτ. 97.

[5] Φαίνεται ἄλλως τε ὅτι ὁ Ἄνυτος κατὰ τὸν χρόνον ἐκεῖνον ἀνῆκεν εἰς τὸν ὅμιλον τῶν ἑταίρων τοῦ Σωκράτους. Ἐν πάσῃ περιπτώσει ἐν τῷ «Μένωνι» (XXX, 92b) ὁμολογεῖ ὅτι οὐδεμίαν ἔχει σχέσιν πρὸς τοὺς σοφιστὰς καὶ ὅτι μισεῖ αὐτοὺς ὡς λυμεῶνας.

[6] Βλ. ἀνωτ. 169 καὶ κατωτ. 287 ἑ.

φισταὶ διὰ τῶν συκοφαντιῶν αὐτῶν συνετέλεσαν τὰ μέγιστα εἰς τὴν τραγικὴν ἔκβασιν τοῦ ἀγῶνος.

Κατὰ τὰ ἀνωτέρω εἰρημένα ἡ κατηγορία δὲν ἦτο συμβὰν ἐντελῶς τυχαῖον, ἀλλ' ἀναγκαῖον ἀποτέλεσμα μακρᾶς ἐξελίξεως καὶ ἀλληλουχίας πολλῶν γεγονότων.[1] Τὸ σφάλμα δὲ τῶν ἀποδιδόντων αὐτὴν μόνον εἰς προσωπικὴν ἔχθραν ἢ μόνον εἰς πολιτικὰ ἢ θρησκευτικὰ αἴτια, ὀφείλεται βεβαίως εἰς μονομερῆ τῶν πραγμάτων ἀντίληψιν. Ἀλλὰ καίτοι τὰ ἀπώτερα αἴτια, ἅτινα προπαρεσκεύασαν τὴν κατηγορίαν ἢ μᾶλλον προεκάλεσαν τὸ θάρρος τῶν κατηγόρων ὅπως προβῶσιν εἰς αὐτήν, εἶχον βαθυτέρας ῥίζας, ἐν τούτοις αἱ ἄμεσοι ἀφορμαὶ ἦσαν ἀποκλειστικῶς προσωπικαί.[2] Τοῦτο δυνάμεθα, νομίζω, νὰ ἰσχυρισθῶμεν πάντως χωρὶς ν' ἀποστῶμεν τῆς ἀληθείας τῶν πραγμάτων. Ἠθικὸς αὐτουργὸς τῆς κατηγορίας καὶ ψυχὴ τοῦ ὅλου ἀγῶνος ὑπῆρξε κατὰ τὴν ὁμόφωνον γνώμην τῶν ἀρχαίων συγγραφέων καὶ τῶν νεωτέρων ἐρευνητῶν ὁ πολὺς Ἄνυτος.[3] Ὁ Λύκων, ὡς ἀργυρώνητος ῥήτωρ καὶ δημαγωγὸς τοῦ ἐσχάτου εἴδους, δὲν ἐδίστασε νὰ παράσχῃ τὰς ὑπηρεσίας αὐτοῦ εἰς τὸν ἰσχυρὸν τῆς ἡμέρας πολιτικὸν ἄνδρα, ὁ δὲ Μέλητος, εἰς τὸν ὁποῖον δὲν θέλω ν' ἀρνηθῶ ἀπολύτως εὐγενῆ τινα πρόθεσιν, ἀλλὰ καταλογίζω αὐτοῦ πολλὴν ἐπιπολαιότητα καὶ κενοδοξίαν, περιεπλάκη ἴσως καλῇ τῇ πίστει καὶ ἐκ νεανικοῦ ἐνθουσιασμοῦ εἰς τὸν ἀγῶνα, νομίζων ὅτι ἐξυπηρετεῖ πράγματι τὰ συμφέροντα τῆς ἀδικουμένης πόλεως καὶ συντελεῖ πρὸς στερέωσιν τῶν κλονουμένων θρησκευτικῶν θεσμῶν. Ἡ ἰδέα ὅτι εἰς αὐτὸν ἔλαχεν ὁ κλῆρος νὰ ἐμφανισθῇ ὡς φιλόπολις καὶ φιλόθεος καὶ θεοσεβὴς προστάτης τῶν ὑπάτων δημοσίων

[1] Βλ. ἀνωτ. 49 ἑ, 72, 73 ἑ., 81 ἑ., 85 ἑ.

[2] Ὁμοίως καὶ ὁ WINDELBAND (Präludien I^5 79): «Nicht eine sittliche Ueberzeugung von der Gefährlichkeit seines Wirkens, sondern die kleinlichsten persönlichen Motive haben die Anklage diktiert. Seine Gegner waren niedrige, unbedeutende Menschen, die an ihm die Verletzung ihrer persönlichen Eitelkeit zu rächen hatten.»

[3] Βλ. ἀνωτ. 92.

συμφερόντων, κατηγορῶν ἄνδρα τοσαύτην ἔχοντα φήμην ἀνὰ πᾶσαν τὴν Ἑλλάδα, ἠδύνατο εὐκόλως νὰ δελεάσῃ τὴν φιλοδοξίαν τοῦ ἀπερισκέπτου νεανίου.

Ἀλλ' ἡ κατὰ τοῦ Σωκράτους καταφορὰ τοῦ Ἀνύτου προήρχετο ἀναμφιβόλως ἐκ ταπεινῆς προσωπικῆς ἔχθρας, ἀγωνίζονται δέ, ὡς νομίζω, μάταιον ἀγῶνα οἱ ἐπιχειροῦντες ν' ἀποδείξωσι τὸ ἐναντίον. Πρὸ παντὸς εἶναι ἀπίθανος ἡ εἰκασία ὅτι ὁ Ἄνυτος μόλις καθ' ὃν χρόνον ὁ Σωκράτης ἐγένετο ἑβδομηκοντούτης ἐσχημάτισε πεποίθησιν περὶ τοῦ ἐπικινδύνου τῆς διδασκαλίας αὐτοῦ. Ἂν ὅμως εἶχεν ἤδη πεισθῇ προηγουμένως περὶ τῆς ὀλεθρίας ἐπὶ τοὺς νέους καὶ ἐπὶ τὴν πολιτείαν ἐν γένει ἐπιρροῆς τοῦ φιλοσόφου, πῶς δὲν προέβη πολὺ πρότερον εἰς τὴν κατηγορίαν, διὰ τὴν ὁποίαν θὰ εὕρισκε μάλιστα προσφορωτάτην περίστασιν ἀμέσως μετὰ τὴν διδασκαλίαν τῶν «Νεφελῶν» ἢ τοὐλάχιστον μετὰ τὴν δίκην τῶν ἐν Ἀργινούσσαις στρατηγῶν, καθ' ἣν ὁ Σωκράτης εἶχεν ἔλθει εἰς δεινὴν σύγκρουσιν πρὸς τοὺς παρανομοῦντας Ἀθηναίους, ἀλλ' ἀφῆκε τὸν φιλόσοφον νὰ διδάσκῃ ἐλευθέρως ἐπὶ μακρὰν σειρὰν ἐτῶν καὶ νὰ διαφθείρῃ ἑπομένως τοὺς νέους ἀκωλύτως ὑποσκάπτων τὰ θεμέλια τῆς πολιτείας καὶ τῆς θρησκείας;[1]

Θεωρῶ ἐπίκαιρον νὰ ἐπαναλάβω ἐνταῦθα τὴν θαυμασίαν πρὸς τὸν Ἄνυτον ἀποστροφὴν τοῦ Λιβανίου.

— «Εἰπέ μοι, πρὸς θεῶν, ὁ γέρων οὗτος ὁ γεγονὼς ἑβδομήκοντα ἔτη χθὲς καὶ πρῴην ἐγένετο πονηρῶν διδάσκαλος, πέρυσι, τῆτες, τὸν δ' ἄλλον ἅπαντα χρόνον χρηστὸς ἦν οὐδὲν οὔτε μικρὸν οὔτε μεῖζον βλάπτων τὴν πόλιν, καὶ δεῖ δήπου διὰ μὲν ἐκεῖνον ἐν ᾧ βέλτιστος ἦν ἐπαινεῖσθαι, διὰ δ' αὖ τὴν συμβᾶσαν μεταβολὴν μισεῖσθαι; τί φῄς, Ἄνυτε; τί σιγᾷς; ἄνωθεν ἦν μιαρὸς ἄνθρωπος ἢ πρὸς γῆρας ἥκων ἐπήνεσε κακίαν; καὶ μὴν καὶ σιγῶν ἀποκέκρισαί μοι. ὅτε γὰρ ἀνδρῶν τεθνεώτων ἐμέμνησο φάσκων ὑπὸ μὲν ἐκείνων κακῶς

[1] Πρβ. ὁμοίας σκέψεις παρὰ τῷ ZUCCANTE (145), ὅστις φρονεῖ ὅτι ἦτο φυσικώτερον νὰ καταδιωχθῇ ὁ Σωκράτης κατὰ τὴν ὑπόθεσιν τῶν Ἑρμοκοπιδῶν.

πεπονθέναι τὴν πόλιν, αὐτοὺς δὲ ὑπὸ τούτου διεφθάρθαι, ὡμολόγεις μὴ νῦν ἡμῖν ἦρχθαι τῆς διαφθορᾶς τὸν Σωκράτην, ἀλλ' ἐξ οὗπερ εἰς τὸ φιλοσοφεῖν κατέστη. διὰ τί οὖν, ὦ κηδεμὼν τῶν νέων, ἀρχαία μὲν ἡ πονηρία, βραδεῖα δὲ ἡ γραφή, καὶ πάλαι μὲν ἡμᾶς ἑώρας ἀδικουμένους, ὀψὲ δὲ ἥκεις βοηθήσων; οὐκ ἐπεδήμεις γενεὰν ὅλην καὶ ἔτι πλέον; οὐχ ἑώρας τοὺς ἐρῶντας αὐτοῦ νεανίσκους; οὐκ ἐπήκουες τῶν λόγων; καὶ γὰρ οὐχ ὧδε ἔσται ἀναχωρεῖν σοι, ὅτι ἄρα καταδὺς οὗτος εἰς γωνίαν καὶ θύρας ἐπιθεὶς καὶ καταλαβὼν ὅρκοις τοὺς συνόντας ἦ μὴν κρύψειν τὴν ἀκρόασιν καὶ θῦμα θυσάμενος δι' ἀπορρήτων ἐδίδασκε τοὺς λυμεῶνας λόγους, οἷς τὸν μὲν ἄλλον ὑπῆρξε λανθάνειν χρόνον, ὕστερον δὲ εἰς φῶς ἐλθεῖν συνέβη τῶν τὴν γλῶτταν ἀκολάστων τινὸς ἐκλελαληκότος. ἀλλ' ἴστε ὅτι τῶν τόπων τοὺς ὅτι πλείστους συνάγοντας ἀνθρώπους ἀνὴρ ἠγάπα καὶ τοσοῦτον ἀπεῖχε τοῦ χαίρειν ταῖς ἐρημίαις, ὥστε μᾶλλον ἄν τις αὐτῷ τὸ τὰ πλήθη διώκειν ἐπ' αἰτίαν ἤγαγεν ἢ τὸ τοῖς νέοις οὐδενὸς παρόντος ὁμιλεῖν. εἷς οὖν ἦσθα τῶν ἀκουόντων καὶ τὴν ζημίαν οὐκ ἀγνοούντων καὶ φανερῶς ἐφ' ὃ χωρεῖ τὸ πρᾶγμα συνιέντων.»[1]

Ἀλλ' ἔστω· ὁ Ἄνυτος ἀνέβαλε τὴν κατηγορίαν διὰ λόγους, οὓς ἐκεῖνος ἐγνώριζεν. Ὅτε δ' ὅμως ἐνόμισε τὴν κατάλληλον στιγμὴν ἐπιστᾶσαν, διατί δὲν ἔσχε τὸ σθένος νὰ ὑποβάλῃ τὴν γραφὴν μόνος πρὸς τὸν ἄρχοντα βασιλέα, ἀλλ' ἐθεώρησε πολιτικῶς ὀρθότερον νὰ ἐπιζητήσῃ τὴν συνδρομὴν τοῦ ἀσήμου ἐκείνου ποιητοῦ;[2] Ἐὰν δὲν ὑπάρχωσιν σαφεῖς ἱστορικαὶ μαρτυρίαι, ὑπάρχουσιν ὅμως βαρεῖαι ἐνδείξεις ὅτι ὁ ἀγὼν τοῦ Ἀνύτου δὲν ἦτο εἰλικρινὴς οὐδὲ ἁγνός. Ὁ ὀξύθυμος καὶ φιλόδοξος βυρσοδέψης ὑποβάλλων εἰς τὸν Μέλητον τὴν ἰδέαν τῆς κατηγορίας, δὲν ἐκήδετο τῶν συμφερόντων τῆς πόλεως, ἀλλ' ὑπήκουεν εἰς τὴν ἀγρίαν φωνὴν τοῦ μίσους καὶ τὸ γλυκὺ δέλεαρ τῆς ἐκδικήσεως.

Κατὰ τὸν χρόνον ἐκεῖνον πολλαὶ συκοφαντικαὶ διαδόσεις

[1] ΛΙΒΑΝ. Ἀπολογ. 34—37.   [2] Βλ. ἀνωτ. 102.

ἐφέροντο περὶ τῶν ὀλιγαρχικῶν διαθέσεων τοῦ Σωκράτους, ὥστε πάντες οἱ ἰσχύοντες ἄνδρες ἐν τῇ δημοκρατουμένῃ πόλει εἶχον λόγους δυσαρεσκείας κατ' αὐτοῦ, πολλῷ δὲ μᾶλλον ἐκεῖνοι οἵτινες εἶχον ὑποστῇ τὸν ἐξευτελιστικὸν ἔλεγχον τοῦ παραδόξου ἀνδρός, τοῦ διαρκοῦς ἀκλήτου ἐπικριτοῦ τῶν ἀτασθαλιῶν αὐτῶν καὶ τῶν ἐν τῇ πολιτείᾳ κακῶς κειμένων. Ὅτι δὲ ὁ Ἄνυτος ἀνῆκεν εἰς τὴν τάξιν ταύτην τῶν δυσηρεστημένων ὑπάρχουσι πολλαὶ μαρτυρίαι.

Ἀλλ' ὁ Ἄνυτος εἶχε καὶ ἰδιαίτερον λόγον προσωπικόν, ἐπομένως ἰσχυρότερον, ὅπως μαίνηται κατὰ τοῦ Σωκράτους. Ὡς ἐμνημόνευσα ἀνωτέρω,[1] ὁ πολιτευόμενος βυρσοδέψης εἶχεν υἱὸν κεκτημένον προφανῶς μεγάλα πνευματικὰ προσόντα· οὗτος ᾐσθάνετο ἀπεριόριστον κλίσιν πρὸς τὴν Σωκρατικὴν φιλοσοφίαν, παρηκολούθησε δέ, ὡς φαίνεται, ἐπί τινα χρόνον τὰς ἠθικὰς διαλέξεις τοῦ Σωκράτους, ὅστις ἐπίσης ἔτρεφεν ἰδιαιτέραν πρὸς τὸν φιλομαθῆ νέον συμπάθειαν. Ἐν τούτοις ὅμως ὁ Ἄνυτος δὲν ἐπεδοκίμαζε τὰς ὁρμὰς ταύτας τοῦ νεανίου. Ὑποστὰς μεγάλας ὑλικὰς ἀπωλείας κατὰ τὴν τυραννίαν τῶν Τριάκοντα ἔβλεπε μετὰ λύπης ἐλαττωθεῖσαν τὴν πλουσίαν πατρικὴν κληρονομίαν, διὸ ἐπεθύμει ὅπως ὁ υἱὸς ἐπιδιδόμενος εἰς τὸ προσοδοφόρον ἐπάγγελμα τῆς βυρσοδεψικῆς συντελέσῃ ταχέως εἰς ἄρσιν τῶν οἰκονομικῶν δυσχερειῶν τῆς οἰκογενείας. Ἀλλ' ὁ υἱός, τοῦ ὁποίου δὲν ἐγνώσθη τὸ ὄνομα,[2] παρήκουσεν ἐπανειλημμένως τὴν αὐστηρὰν ἀπαγόρευσιν τοῦ πατρὸς καὶ ἐξηκολούθησε φοιτῶν παρὰ τὸν Σωκράτη, ὅστις κατὰ πᾶσαν πιθανότητα ἐνίσχυε τὰς διαθέσεις τοῦ νέου, ὑποδεικνύων αὐτῷ ὅτι ἕνεκα τῶν πνευματικῶν προσόντων ἅτινα ἐκέκτητο, ἐδικαιοῦτο ν' ἀτενίσῃ πρὸς ὁρίζοντας ὑψηλοτέρους τῆς βυρσοδεψικῆς. Ἡ ἐπίδρασις αὕτη ἐνσπείρασα ἴσως εἰς τὴν ψυχὴν τοῦ νέου αἰσθήματα ἀγανακτήσεως καὶ δυσαρεσκείας κατὰ τοῦ δυστροποῦντος πατρός, ἠρέθισεν ἔτι μᾶλλον τὸν φύσει ὀξύθυμον

[1] Βλ. ἀνωτ. 100 ἑ.

[2] Βλ. ἀνωτ. 100[3].

Ἄνυτον, τοῦ ὁποίου αἱ πρὸς τὸν φιλόσοφον διενέξεις διὰ τὸ ζήτημα τοῦτο εἶχον βεβαίως ὑπερβῆ κατὰ πολὺ τὸ μέτρον τῶν φιλικῶν παραπόνων.

Ὅτι δὲ τὸν Ἄνυτον ὤθησαν εἰς τὴν κατὰ τοῦ Σωκράτους κατηγορίαν οὐχὶ φιλοπάτριδες σκέψεις, ἀλλὰ μῖσος ἀδιάλλακτον, φαίνεται καὶ ἐκ τοῦ τιμήματος ὅπερ τὸ πειθήνιον αὐτοῦ ὄργανον προέτεινε. Διότι ἐὰν μόνος σκοπὸς τῆς κατηγορίας ἦτο ἡ ἀπαλλαγὴ τῶν Ἀθηνῶν ἀπὸ τῆς ὀλεθρίας ἐπὶ τὴν νεολαίαν ἐπιρροῆς τοῦ φιλοσόφου, τότε ἤρκει ὡς τίμημα ἡ ποινὴ τῆς ἀειφυγίας, δι' ἧς θὰ ἐπετυγχάνετο τελείως τὸ ποθούμενον ἀποτέλεσμα καὶ δὲν θὰ ἐβεβηλοῦτο ἐσαεὶ ἡ εἰκὼν τῆς ἐλευθέρας ἐκείνης πόλεως καταδικαζούσης εἰς θάνατον τὸν ἐνάρετον πρεσβύτην.[1]

Καὶ ταῦτα μὲν περὶ τῶν αἰτίων τῆς κατηγορίας. Προκειμένου δὲ περὶ τῶν λόγων τῆς καταδίκης τοῦ Σωκράτους, δέον νὰ παρατηρηθῇ εὐθὺς ἐξ ἀρχῆς, ὅτι οὗτοι δὲν ἦσαν τόσον ἁπλοῖ, ὅσον κοινῶς νομίζεται. Διὸ καὶ ἡ περὶ τούτων ἔρις τῶν κορυφαίων τῆς ἐπιστήμης ὑπῆρξε μεγάλη καὶ σοβαρά. Καὶ οἱ μὲν ἀπέδωκαν τὴν καταδίκην, ὅπως καὶ τὴν κατηγορίαν, εἰς ἀφορμὰς προσωπικῆς ἔχθρας, οἱ δὲ εἰς τὸ ἀχαλίνωτον πολιτικὸν μῖσος τῶν δημοκρατικῶν, ἄλλοι εἰς τὸν παράλογον θρησκευτικὸν ζῆλον τῶν ἀρχαιοτρόπων Ἀθηναίων, ἄλλοι πάλιν εἰς τὰς ὑπερηφάνους πρὸς τοὺς δικαστὰς ἀγορεύσεις αὐτοῦ τοῦ Σωκράτους καὶ ἄλλοι τέλος εἰς τὴν συρροὴν πλειόνων ἐκ τῶν λόγων τούτων. Μεγάλη ὡσαύτως ἐπιστημονικὴ διαφωνία ὑφίσταται καὶ ὡς πρὸς τὸ δίκαιον καὶ τὸ νόμιμον τῆς καταδίκης. Ἡ σύντομος λοιπὸν ἀνασκοπὴ τῶν σπου-

[1] Ὁ πολὺς NIETZSCHE (96) παρατηρεῖ εὐστόχως· «Bei diesem unlösbaren Conflicte war nur eine einzige Form der Verurtheilung geboten, die Verbannung; als etwas durchaus Rätselhaftes, Unrubricirbares, Unaufklärbares hätte man ihn über die Grenze weisen dürfen, ohne daß irgend eine Nachwelt im Rechte gewesen wäre, die Athener einer schmählichen Tat zu zeihen». Σημειωτέον ὅτι ὁ NIETZSCHE φρονεῖ, ὡς καί τινες ἄλλοι, ὅτι ὁ Σωκράτης οἰκειοθελῶς ἐπεζήτησε καὶ ἐπέτυχε τὴν θανατικὴν καταδίκην. Βλ. κατωτ. 300 ἑ., 303.

διαιοτέρων γνωμῶν, αἵτινες ἐγράφησαν κατὰ τὸν λήξαντα αἰῶνα καὶ μέχρι τῶν ἡμερῶν ἡμῶν περὶ τῶν ζητημάτων τούτων, δὲν χρήζει, φρονῶ, ἰδιαιτέρας αἰτιολογίας.[1]

Ἡ κοινὴ γνώμη τῶν ἀρχαιοτέρων συγγραφέων ἐδέχετο ὅτι ὁ Σωκράτης ὑπῆρξε θῦμα δικαστικῆς ἀδικίας· ὅτι οἱ δικασταὶ ἐν ἐπιγνώσει τοῦ ἀβασίμου τῆς κατηγορίας καὶ τῆς ἀθῳότητος τοῦ φιλοσόφου κατεδίκασαν αὐτὸν παρὰ τὰς ὑπαγορεύσεις τῶν νόμων καὶ τῆς ἠθικῆς καὶ τῆς συνειδήσεως, κυρίως διότι δὲν ἠθέλησε νὰ ταπεινώσῃ ἑαυτὸν ἐκλιπαρῶν ἔλεος καὶ οἶκτον.[2]

Ἀλλ' ὁ Hegel[3] ἐπεχείρησε ν' ἀνασκευάσῃ τὴν γνώμην ταύτην καὶ ν' ἀποδείξῃ φιλοσοφῶν τὸ νόμιμον τῆς καταδίκης. Καὶ ἀνεγνώρισε μὲν τὸ δικαίωμα τοῦ Σωκράτους, καθὼς καὶ παντὸς μεγάλου ἀνδρός, νὰ καινοτομήσῃ εἰς τὰς φιλοσοφικὰς ἐρεύνας καὶ νὰ θεμελιώσῃ τὸ ἀξίωμα τῆς ἐλευθέρας τοῦ πνεύματος ἐνεργείας πρὸς ἠθικὴν αὐτογνωσίαν καὶ ἐσωτερικὴν τελειοποίησιν τοῦ ἀνθρώπου, παρεδέχθη ὅμως ταυτοχρόνως ὅτι αἱ νέαι τάσεις τοῦ Σωκράτους προσέβαλλον καιρίως τὸ καθολικὸν πνεῦμα τοῦ Ἀθηναϊκοῦ λαοῦ, ὅστις εἶχε τὸ δικαίωμα τῆς ἀμύνης κατὰ πάσης τοιαύτης προσβολῆς.[4] Οἱ Ἀθηναῖοι ὑπερήσπισαν τὸ δίκαιον τῶν νόμων καὶ τῶν ἐθίμων αὐτῶν, ἅτινα προσεβλήθησαν ὑπὸ τοῦ Σωκράτους. Αἱ νέαι ἰδέαι συνεκρούσθησαν πρὸς τὸ πνεῦμα τοῦ λαοῦ, πρὸς τὸ ὑφιστάμενον κοινὸν φρόνημα, ἐκ τῆς συγκρούσεως δὲ ταύτης προῆλθεν ἡ μεγάλη ἀντίδρασις ἥτις κατέστρεψε μὲν

[1] Αἱ ἐν ταῖς ἑπομέναις σελίσιν (256—284) ἀναφερόμεναι ξέναι γνῶμαι περὶ τῶν πιθανῶν λόγων τῆς καταδίκης καὶ τοῦ νομίμου ἢ μὴ αὐτῆς ἀπεδόθησαν ὡς ἐπὶ τὸ πολὺ ἐν ἐλευθέρᾳ παραφράσει, διὰ τοῦτο δὲ δὲν ἐγένετο ἐν τῷ κειμένῳ χρῆσις εἰσαγωγικῶν σημείων.

[2] TENNEMANN (Wilhelm Gottlieb, Geschichte der Philosophie, Leipzig 1799) II 41.

[3] Διὰ τὴν ἱστορικὴν ἀκρίβειαν σημειῶ ὅτι ἕνα περίπου αἰῶνα πρὸ τοῦ HEGEL ὁ DRESIG ἐν τῇ διατριβῇ αὐτοῦ «De Socrate juste damnato» (10 ἑ.) ἠθέλησε ν' ἀποδείξῃ ὅτι ὁ Σωκράτης κατεδικάσθη δικαίως ὡς reus majestatis, ὡς ἀπηνὴς ἐχθρὸς τοῦ δημοκρατικοῦ πολιτεύματος.

[4] HEGEL II 117.

τὸ ἄτομον, δὲν κατώρθωσεν ὅμως νὰ ἐξαλείψῃ τὰς ὑπ' αὐτοῦ διακηρυχθείσας ἀρχάς. Αὗται ἀνεστηλώθησαν κατόπιν ὑπὸ τὴν ἀληθῆ αὐτῶν μορφήν, ὡς κτῆμα γενικὸν τῆς ἀνθρωπότητος, ἐν ᾧ τὸ πνεῦμα τοῦ Ἀθηναϊκοῦ λαοῦ δὲν κατώρθωσε νὰ συνέλθῃ ἐκ τῆς προσβολῆς ἣν εἶχεν ὑποστῆ.[1]

Ἡ τραγικὴ τοῦ πράγματος ὄψις ἔγκειται, κατὰ τὸν Hegel, ἀκριβῶς ἐν τούτῳ, ὅτι δὲν προσεβλήθη τὸ δίκαιον ὑπὸ τοῦ ἀδίκου, ἀλλὰ δύο δίκαια συνεκρούσθησαν πρὸς ἄλληλα.[2] Τὴν νέαν ἀρχὴν τῆς ὑποκειμενικῆς σκέψεως, ἣν διεκήρυττεν ὁ Σωκράτης, δὲν ἠδύνατο ἀκόμη ν' ἀνεχθῇ τὸ ἑλληνικὸν πνεῦμα, διότι ἀνεφαίνετο ὡς δύναμις ἐχθρὰ καὶ καταστρεπτική. Ὡς ἐκ τούτου ὁ ἑλληνικὸς λαὸς εἶχεν οὐ μόνον τὸ δικαίωμα; ἀλλὰ καὶ τὸ καθῆκον ν' ἀντιδράσῃ κατ' αὐτῆς συμφώνως πρὸς τοὺς νόμους, ἀφ' οὗ διέβλεπεν ἐν τῇ ἀρχῇ ἐκείνῃ ὅλα τὰ στοιχεῖα τοῦ ἐγκλήματος.[3] Τοιαύτη δὲ εἶναι ἐν γένει ἡ θέσις τῶν ἡρώων τοῦ πνεύματος ἐν τῇ παγκοσμίῳ ἱστορίᾳ. Ἐν ᾧ δι' αὐτῶν ἀνίσταται νέος κόσμος, αἱ νέαι ἀρχαί, ἃς εἰσάγουσιν, συγκρουόμεναι πρὸς τὰς παλαιὰς φέρουσι τὸν χαρακτῆρα τῆς καταλύσεως καὶ τῆς ἀνατροπῆς, καὶ διὰ τοῦτο οἱ μεγάλοι ἄνδρες θεωρούμενοι συνήθως βίαιοι καὶ προσβολεῖς τῶν κειμένων νόμων, ἀπόλλυνται ὑποκύπτοντες εἰς τὴν θέλησιν τῶν πολλῶν, ἀλλ' αἱ ὑπ' αὐτῶν σπαρεῖσαι ἰδέαι θάλλουσι ταχέως ὑπὸ ἄλλην μορφὴν καὶ ἐξαπλούμεναι καταπνίγουσι τὰς παλαιάς.[3]

Μετὰ τὰς προεκτεθείσας σκέψεις ὁ Hegel καταλήγει εἰς τὸ ἀπροσδόκητον συμπέρασμα ὅτι αἱ ἀρχαὶ τοῦ Σωκράτους ἐπήνεγκον ὑπὸ ἄλλην μορφὴν τὴν καταστροφὴν τοῦ ἑλληνικοῦ βίου,[4] καὶ ἀναπτύσσει τὴν τολμηρὰν θεωρίαν ὅτι εἰς τὰς νέας ταύτας ἀρχὰς ὀφείλεται οὐ μόνον ἡ ἐξασθένησις τῶν Ἀθηνῶν καὶ ἡ ἐξάρτησις αὐτῶν ἀπὸ τῆς Λακεδαίμονος, ἀλλὰ καὶ αὐτὴ ἡ ὑποταγὴ ὑπὸ τοὺς

[1] Hegel II 117. [2] Hegel II 119. [3] Hegel II 120.

[4] Hegel II 120: «Dieses sokratische Prinzip ist dies, was in anderer Gestalt dem griechischen Leben den Untergang brachte.»

Μακεδόνας.[1] Τὴν δὲ εὐθύνην τῆς εἰς θάνατον καταδίκης ἀποδίδει σχεδὸν ἀποκλειστικῶς εἰς αὐτὸν τὸν Σωκράτη. Κατεδικάσθη, λέγει, διότι δὲν ἐσεβάσθη τὴν ἀπόφασιν τῶν Ἀθηναίων, διότι δὲν παρεδέχθη τὴν ἐνοχήν.[2] Ἔπρεπε νὰ ἐνδώσῃ εἰς τὴν θέλησιν τοῦ πλήθους καὶ νὰ ὁμολογήσῃ μετὰ τῆς θείας Ἀντιγόνης·

«Ἀλλ' εἰ μὲν οὖν τάδ' ἐστὶν ἐν θεοῖς καλά,
παθόντες ἂν ξυγγνοῖμεν ἡμαρτηκότες!»[3]

Ἀλλ' ὁ Σωκράτης ἠρνήθη τὴν ὑποταγὴν εἰς τὴν δύναμιν τοῦ πλήθους. Καὶ εἶναι μὲν ἀξιοθαύμαστος ἡ ἠθικὴ ἀνεξαρτησία, ἥτις συναισθανομένη τὸ δίκαιον αὐτῆς ἐπιμένει εἰς αὐτὸ καὶ δὲν ὑποκύπτει, οὐδ' ἀναγνωρίζει ὡς ἄδικον ὅ,τι ἐν πεποιθήσει θεωρεῖ δίκαιον. Ἀλλ' ἡ ἐπιμονὴ αὕτη ἐπιφέρει τὸν θάνατον. Ἡ ἄρνησις τοῦ Σωκράτους ὅπως ἀναγνωρίσῃ τὴν δύναμιν τοῦ λαοῦ δι' ὑποταγῆς εἰς τὰς ἀποφάσεις αὐτοῦ προεκάλεσε τὴν θανατικὴν καταδίκην.[4]

Ὁ Σωκράτης ἄρα δὲν ἐθανατώθη, κατὰ τὸν Hegel, διὰ τὸ ἀδίκημα τῆς ἀσεβείας, ἀλλὰ διότι δὲν ἀνεγνώρισε τὴν δύναμιν καὶ τὸ μεγαλεῖον καὶ τὴν κυριαρχίαν τοῦ λαοῦ,[5] διότι δὲν ἐταπεινώθη πρὸ αὐτοῦ ζητῶν ἄφεσιν τῆς ποινῆς.[6] Ὁ Γερμανὸς φιλόσοφος οὐδὲν εὑρίσκει τὸ ἐξευτελιστικὸν ἐν τῇ ταπεινώσει ταύτῃ, ἀλλ' ἐπάγεται ὅτι τὸ ἄτομον πρέπει νὰ κύπτῃ πάντοτε τὸν αὐχένα πρὸ τῆς κοινῆς, τῆς καθολικῆς δυνάμεως, καὶ ὅτι τοιαύτη ἀληθὴς καὶ εὐγενεστάτη δύναμις εἶναι ὁ λαός!

Μετ' ἐκπλήξεως ἀναγινώσκει τις τὰς γνώμας ταύτας τοῦ Hegel, τὰς ὁποίας ἀπέκρουσαν σχεδὸν πάντες οἱ νεώτεροι,[7] μόνος δὲ ὁ Forchhammer κατώρθωσε νὰ ὑπερθεματίσῃ. Κατὰ τὰς παρα-

[1] HEGEL II 121. [2] HEGEL II 114 ἑ.

[3] ΣΟΦΟΚΛ. Ἀντιγ. 925 ἑ. [4] HEGEL II 114.

[5] Ἐκφράζων τὴν γνώμην ταύτην ὁ HEGEL ἐξαίρει ἀσυναισθήτως τὴν παρανομίαν τῶν δικαστῶν, διότι οὗτοι δὲν ἐδικαιοῦντο νὰ καταδικάσωσι τὸν Σωκράτη δι' οὐδέν' ἄλλον λόγον παρὰ μόνον διὰ τὰ ἀδικήματα, διὰ τὰ ὁποῖα κατηγορήθη καὶ εἰσήχθη εἰς δίκην. [6] HEGEL II 116.

[7] ZELLER II, 1^4 218 ἑ., πρβ. καὶ 207[1], POEHLMANN 106, MENZEL 61.

δοξολογίας τοῦ ἀνδρὸς τούτου,[1] ἃς ἐξ ἱστορικοῦ μόνον καθήκοντος ἀναφέρω, ὁ Σωκράτης ἦτο φοβερὸς ἐπαναστάτης, ἐν ᾧ οἱ ἀγαθοὶ Ἀθηναῖοι ὑπῆρξαν νομιμόφρονες ὑπερασπισταὶ τοῦ καθεστῶτος ἀγωνιζόμενοι ὑπὲρ τοῦ δικαίου καὶ τῆς ἠθικῆς. Οὐδέποτε δ' ἐξεδόθη ὑπὸ δικαστηρίου νομιμώτερον συγκεκροτημένου, ἀπόφασις δικαιοτέρα τῆς εἰς θάνατον καταδίκης τοῦ Σωκράτους.[2] Τοῦτο εἶναι τὸ τελικὸν συμπέρασμα τοῦ Forchhammer. Διὰ νὰ καταλήξῃ δ' εἰς αὐτὸ ἀναπτύσσει μετὰ φανατισμοῦ, ὃν θὰ ἐζήλευον ἴσως καὶ αὐτοὶ οἱ πραγματικοὶ κατήγοροι, ἐπιχειρήματα μὴ δυνάμενα πολλάκις νὰ διεκδικήσωσι τὸ κῦρος τῆς ἐπιστημονικῆς ἀκρι-

[1] Καὶ περὶ τοῦ ἰδιωτικοῦ βίου τοῦ Σωκράτους ὡς καὶ περὶ τοῦ χαρακτῆρος αὐτοῦ ἐγράφησαν ὑπό τινων πράγματα παράδοξα καὶ ἀνυπόστατα, ἅτινα ἀπέρριψεν ἡ ἐπιστήμη· (βλ. MENZII, Fr., Socrates nec officiosus maritus, nec laudandus paterfamilias, Lipsiae 1716, IBBEKEN, G. Chr., De Socrate mortem minus fortiter obeunte, Lipsiae 1735, DRESIG, Sig. Fr., De Socrate juste damnato, Lipsiae 1738. Πρβ. καὶ τὰς αὐτόχρημα κωμικὰς παρακρούσεις διὰ τῶν ὁποίων ὁ MOSZKOWSKI, Sokrates der Idiot, Berlin 1917, ἐπιχειρεῖ ν' ἀνατρέψῃ τὴν παράδοσιν εἴκοσι καὶ τριῶν αἰώνων, κυρωθεῖσαν ὑπὸ τόσων ἐξόχων ἀνδρῶν, καὶ ν' ἀποδείξῃ τὸν Σωκράτη ἠλίθιον! Ἔχει δὲ τὴν ἀφέλειαν νὰ ἰσχυρίζηται ὅτι καὶ ὁ Πλάτων ἐφρόνει δῆθεν τὸ αὐτὸ περὶ τοῦ φιλοσόφου (!), ἀλλ' ἀποφεύγει εὐλόγως νὰ μνημονεύσῃ (ἴσως δὲ καὶ ἀγνοεῖ παντάπασιν) οἵαν ὁ Ἀριστοτέλης εἶχε περὶ αὐτοῦ γνώμην, ἥτις θὰ ἤρκει βεβαίως ὅπως πείσῃ πάντα ἀμφιβάλλοντα περὶ τῆς σοφίας τοῦ Σωκράτους, καὶ ἂν ὅλα τὰ ἔργα τοῦ Πλάτωνος εἶχον ἀπολεσθῇ). — Ἡ περὶ τὰ τέλη τοῦ ΙΗ' αἰῶνος ἀνωνύμως δημοσιευθεῖσα πραγματεία (Vom Zweck des Sokrates und seiner Schüler, Leipzig-Dessau 1785), ἐν ᾗ ἀποδίδεται εἰς τὸν Σωκράτη καὶ εἰς τοὺς μαθητὰς αὐτοῦ τὸ παράτολμον σχέδιον τῆς ἐκθρονίσεως τοῦ βασιλέως τῶν Περσῶν, ὡς καὶ μεγάλης ἐν Ἀσίᾳ πολιτικῆς ἀνατροπῆς, εἶναι ἀποκλειστικῶς σατυρικὸν ἔργον. Ὁ πνευματώδης συγγραφεὺς αὐτοῦ (κατὰ πᾶσαν πιθανότητα ὁ Christian KRUSE) ἠθέλησεν ἁπλῶς νὰ κατειρωνευθῇ τοῦ Hermann Samuel REIMARUS, οὗτινος αἱ παραδοξολογίαι περὶ τῶν πολιτικῶν δῆθεν σχεδίων τοῦ ΙΗΣΟΥ ΧΡΙΣΤΟΥ καὶ τῶν μαθητῶν αὐτοῦ, δημοσιευθεῖσαι κατὰ τοὺς χρόνους ἐκείνους ὑπὸ τοῦ LESSING, εἶχον προκαλέσει πολλὴν ἀγανάκτησιν.

[2] FORCHHAMMER 74. Εἰς ταῦτα ἀπαντᾷ ὁ Ὁλλανδὸς VAN LIMBURG-BROUWER, ὅστις συνέγραψε μακρὰν καὶ ἐνθουσιώδη ὑπὲρ τοῦ Σωκράτους ἀπολογίαν πρὸς ἀπόκρουσιν τῶν βαναύσων ἐπιθέσεων τοῦ FORCHHAMMER: «Atheniensibus igitur et Forchhammero declaramus numquam a judicio, sive legitimo sive illegitimo, magis illegitimam fuisse sententiam latam, quam illam qua Socrates, impietatis ac doctrinae juventutis moribus legibusque contrariae falso accusatus, capitis damnatus est.» (BROUWER 93.)

βείας.[1] Οὐ μόνον οὐδένα εὑρίσκει ἐλαφρυντικὸν λόγον διὰ τὰς πράξεις τοῦ Σωκράτους, ἀλλ' αὐτοσχεδιάζει καὶ νέα στοιχεῖα κατηγορίας, διαφυγόντα τὴν ὀξυδέρκειαν τῶν ἀρχαίων κατηγόρων. Οὕτω θεωρεῖ τὸν φιλόσοφον ἐπίορκον, πολιτικὸν κακοῦργον, ἠθικὸν αὐτουργὸν ὅλων τῶν ὀργίων τῆς τυραννίδος τῶν Τριάκοντα,[2] ἄνδρα πρεσβεύοντα καὶ διδάσκοντα «ἀνήθικον» ἠθικήν,[4] καὶ καταπνίγοντα ἐν ταῖς καρδίαις τῶν νέων τὸ θειότερον ἀγαθὸν διὰ τοῦ ὁποίου ἐπροίκισεν ἡ φύσις τὸν ἄνθρωπον, τὸ αἴσθημα τῆς ἀγάπης.[3] Παραβιάζων δὲ τὰ ἱστορικὰ γεγονότα εὑρίσκει ἀφορμὴν νὰ στηλιτεύσῃ καὶ τὸν ψυχρὸν ἀπὸ τῆς Ξανθίππης ἀποχωρισμὸν τοῦ φιλοσόφου[5] καὶ διαπράττει τὴν ἀνευλάβειαν νὰ διακωμῳδήσῃ ἐν συγγραφῇ ἐχούσῃ ἀξιώσεις ἐπιστημονικοῦ ἔργου, φυσικὰ ἐλαττώματα τοῦ Σωκράτους,[6] ὅστις δὲν ἔπταιεν ἐπὶ τέλους διότι ἡ φύσις δὲν ἐχάρισεν αὐτῷ μορφὴν Ἀδώνιδος, ἀλλὰ Σιληνοῦ.

Ἀφ' ἑτέρου ὁ Forchhammer δὲν εὑρίσκει λόγους ἱκανοὺς ὅπως ἐκφράσῃ τὸν πρὸς τοὺς Ἀθηναίους θαυμασμὸν αὐτοῦ. Κακίζει δὲ τὴν ἀγνωμοσύνην τῆς ἀνθρωπότητος πρὸς τὸν θαυμάσιον ἐκεῖνον λαόν, ἐξαίρων τὰ ἀγαθὰ τοῦ πολιτισμοῦ ἅτινα ἐξ Ἀθηνῶν ὁρμηθέντα κατέκλυσαν τὸν κόσμον. Λησμονεῖ ὅμως ὅτι τὰ ὑπὸ τῶν λαῶν ἐπιτελούμενα ἑκάστοτε μεγάλα ἔργα δὲν ὀφείλονται

[1] Ἀναφέρω ἓν ἐκ τῶν πολλῶν. Ὁ FORCHHAMMER (7) λέγει: «Wir müssen es den Athenern schon verzeihen, daß sie an dem Glauben ihrer Väter festhielten, und die Götter ihres Vaterlandes, die schon so oft so Großes in ihnen gewirkt hatten nicht mit dem Dämonion des Sokrates vertauschen wollten.» Εἶναι σκόπιμος ἢ ἐπιπόλαιος ἡ διαστροφὴ αὕτη τῶν ἱστορικῶν γεγονότων; Διότι οὐδαμοῦ ἦτο δυνατὸν νὰ εὕρῃ ὁ FORCHHAMMER ἱστορικὸν ἔρεισμα τῆς παραδόξου γνώμης ὅτι ὁ Σωκράτης ἐπεδίωκε τὴν ἀντικατάστασιν τῶν θεῶν τῆς πόλεως διὰ τοῦ δαιμονίου, ὅπερ ἐθεώρει ὡς φαινόμενον ἐντελῶς ἀτομικόν. Βλ. ἀνωτ. 72 καὶ 127 ἑ.

[2] Βλ. FORCHHAMMER 4, 5, 14.

[3] FORCHHAMMER 50.

[4] FORCHHAMMER 72. Περὶ τῆς ἠθικῆς τοῦ Σωκράτους βλ. SOREL 281 ἑ.

[5] Ἡ σκηνὴ τὴν ὁποίαν κακίζει ὁ FORCHHAMMER (51) δὲν εἶναι ἡ τοῦ τελευταίου χωρισμοῦ. Ἡ Ξανθίππη ἐπανῆλθε πρὸς ἑσπέραν εἰς τὸ δεσμωτήριον, ὁ δὲ Πλάτων ἀναφέρει ὅτι ὁ Σωκράτης ὡμίλησε τότε ἐπὶ μακρὸν μετὰ τῶν γυναικῶν, ὥστε αἱ κρίσεις τοῦ FORCHHAMMER παρέλκουσι. Πρβ. ἀνωτ. 233 καὶ 238.

[6] FORCHHAMMER 62.

συνήθως εἰς τὴν πρωτοβουλίαν τοῦ πλήθους, ἀλλ' εἰς τὴν δύναμιν καὶ τὴν αὐταπάρνησιν τῶν ὀλίγων ἐκείνων προνομιούχων πνευμάτων, τῶν ἀγωνιζομένων πολλάκις ἀγῶνα δεινὸν ἕως οὗ παρακάμψωσι τὰ ἐμπόδια ἅτινα ἡ ἀμάθεια καὶ αἱ προλήψεις τοῦ ὄχλου παρεμβάλλουσιν εἰς τὰ ὑπ' αὐτῶν ἐπιδιωκόμενα μεγαλουργήματα.

Ἡ ἀνθρωπότης βεβαίως δὲν ὀφείλει εὐγνωμοσύνην εἰς τοὺς Ἀθηναίους γναφεῖς καὶ σκυτεῖς καὶ τέκτονας καὶ χαλκεῖς καὶ γεωργοὺς καὶ ἐμπόρους, οἵτινες συνηθροίζοντο καὶ ἐπολυπραγμόνουν ἐν τῇ ἐκκλησίᾳ[1] καὶ ἐν τῇ ἀγορᾷ, ἀλλ' εἰς τοὺς ἀριστεῖς τῆς ἑλληνικῆς διανοίας, οὓς τὸ πλῆθος πολλάκις ἐπίκρανε καὶ ἠδίκησε καὶ ἐδίωξε καὶ ἐθανάτωσε. Τὸ πλῆθος ἐκεῖνο, τοῦ ὁποίου τὴν εἰκόνα ὁ Forchhammer παρακαίρως αἰσθηματολογῶν στολίζει διὰ ῥόδων καὶ ἴων, ἐξωστράκισε τὸν δίκαιον Ἀριστείδην, ἐσυκοφάντησε τὸν μεγαλεπήβολον Περικλέα, κατεδίκασε παρανόμως εἰς τὴν ἐσχάτην τὸν ποινῶν τοὺς γενναίους στρατηγοὺς τῆς ἐν Ἀργινούσσαις ναυμαχίας, ἐθανάτωσε τέλος τὸν χρηστὸν καὶ φιλοπάτριδα Φωκίωνα, γέροντα ὑπερβάντα τὰ ὀγδοήκοντα ἔτη. Τὰς πράξεις δὲ ταύτας ἔχομεν καθῆκον νὰ κακίσωμεν παρ' ὅλην τὴν πρὸς τὸν λαὸν ἐκεῖνον εὐγνωμοσύνην, ἣν διδάσκει ὁ Forchhammer, ὅστις συναισθάνεται ἐν τέλει καὶ ὁμολογεῖ τὸ παράδοξον τῶν ἰδεῶν αὐτοῦ,[2] ἀλλ' ἐλπίζει εἰς τὴν ὁσημέραι ἐπικράτησιν τούτων. Περιττὸν νὰ ἐξάρω ὅτι ἡ ἐλπὶς ἐκείνη ἀπεδείχθη ἐσφαλμένη.[3]

Μέσην ὁδὸν ἠκολούθησεν ὁ Koechly·[4] ἀποκαλῶν τὴν τύχην τοῦ Σωκράτους κοσμοϊστορικὴν τραγῳδίαν παραβάλλει αὐτὴν κατὰ τὸ μεγαλεῖον καὶ τὴν τελειότητα πρὸς τὴν ποιητικὴν ἐκείνην τραγῳδίαν διὰ τὴν ὁποίαν ὁ Σοφοκλῆς τεσσαράκοντα ἔτη πρότερον

[1] ΞΕΝΟΦ. Ἀπομνημ. III 7 6. [2] FORCHHAMMER 69.

[3] Τοὐναντίον αἱ γνῶμαι τοῦ FORCHHAMMER θεωροῦνται μέχρι σήμερον παράδοξοι. Πρβ. GOMPERZ II[3] 541 Anm. 89[2], GROTE History of Greece VIII 298[1], SCHANZ 58[1], ZELLER II, 1[4] 210[6], 227[3] κ. ἀλλ.

[4] KOECHLY 382 ἑ.

εἶχε λάβει ἀντὶ ποιητικοῦ στεφάνου τὴν στρατηγικὴν ῥάβδον.[1] Ἐν ἀμφοτέραις ταῖς τραγῳδίαις δύο ἀρχαὶ διάκεινται ἐχθρικῶς πρὸς ἀλλήλας, κατὰ τὸν Koechly. Τὸ δικαίωμα τῆς πολιτείας πρὸς ὕπαρξιν καὶ πρὸς ἐξασφάλισιν τῶν ἱδρυμένων θεσμῶν, καὶ τὸ δικαίωμα τῆς ἀτομικότητος πρὸς τήρησιν τοῦ ἐσωτερικοῦ, τοῦ θείου νόμου. Στερρὰ ἐξ ἀμφοτέρων τῶν μερῶν ἐμμονὴ εἰς τὰ δικαιώματα ταῦτα ἐπιφέρει μοιραίως τὴν σύγκρουσιν καὶ κατ' ἀκολουθίαν τὸν θάνατον τοῦ ἀσθενεστέρου. Ἀλλ' ὁ καταμερισμὸς τῆς ἐνοχῆς εἶναι διάφορος ἐν τῇ ποιητικῇ καὶ ἐν τῇ ἱστορικῇ τραγῳδίᾳ. Ἐν τῇ πρώτῃ ἡ ἐνοχὴ εἶναι ἄνισος, μικρὸν δὲ μόνον μέρος αὐτῆς βαρύνει τὴν ἡρωΐδα,[2] ἐν ᾧ ἐν τῇ δίκῃ τοῦ Σωκράτους κατανέμεται κατ' ἴσας, ἀλλ' ἐλαχίστας δόσεις μεταξὺ τῶν ἀντιπάλων. Μόνον ἡ ἀτυχὴς καὶ φαινομενικῶς ἀβλαβὴς πρωτοβουλία βαρύνει τὸν κατήγορον, ὅστις ἀναλαμβάνει τὸν ἀγῶνα νομίζων ὅτι ἐκπληροῖ καθῆκον ὑπαγορευόμενον ὑπὸ λόγων οὐ μόνον τῆς πολιτικῆς ἀλλὰ καὶ τῆς καρδίας. Πρὸς τούτοις ἡ ἐλευθέρα ἀπόφασις τοῦ Σωκράτους ὅπως ἀποθάνῃ ἐν καταλλήλῳ χρόνῳ θάνατον ὡραῖον, ἀφ' ἑτέρου δὲ ἡ ἀδήριτος ἀνάγκη ὅπως μὴ χαλαρωθῇ τὸ κῦρος τῶν νόμων τῆς πόλεως, ἀποτελοῦσι τὰς δύο δυνάμεις τοῦ πεπρωμένου αἵτινες ὀλίγον κατ' ὀλίγον συσφίγγουσι τὸν βρόχον τοῦ θανάτου. Διὰ τοῦτο παρ' οὐδετέρῳ τῶν ἀντιπάλων παρατηρεῖται μῖσος χαλεπὸν ἢ πάθος ἄγριον. Ὁ Σωκράτης συμφιλιοῦται ἐπὶ τέλους ἐν τῇ εἱρκτῇ μετὰ τῆς πατρίου πολιτείας, ὁ δὲ Ἀθηναϊκὸς λαὸς δίδει εἰς τὸν κατάδικον μέχρι τῆς τελευταίας ἡμέρας τὴν ἐλευθερίαν νὰ ἐκλέξῃ μεταξὺ ζωῆς καὶ θα-

[1] Πρόκειται περὶ τῆς «Ἀντιγόνης» τοῦ Σοφοκλέους, ἐν ᾗ ὁ Κρέων προβάλλει ὡς φρουρὸς τοῦ περὶ ὑπάρξεως δικαίου τῆς πολιτείας.

[2] «Während Antigone ein Minimum derselben trägt, nur in der leidenschaftlichsten Aufregung vorübergehend sich vergißt, um dann gereinigt und gesühnt in den Tod zu gehen, — steht Kreon in der Überzeugung ‚der Staat bin ich' so schroff wie ein ‚Fels von Bronce' da, an welchem alle Gründe der Überredung, alle Bitten der Liebe ohnmächtig abprallen; nur des Unglücks mächtige Schicksalsschläge vermögen ihn zu zerschmettern.» KOECHLY 382.

νάτου.[1] Καὶ μέχρι τῆς ὑστάτης πνοῆς δικαιοῦται ὁ Σωκράτης νὰ συνεχίσῃ τὴν διδασκαλίαν, ἧς τὸ θεῖον καὶ ἀληθὲς ἐπισφραγίζει διὰ τοῦ θανάτου αὐτοῦ.

Ἔνθερμος ἀπολογητὴς τῆς πόλεως τῶν Ἀθηνῶν ἐγένετο ὁ Grote. Ὁ Ἄγγλος ἱστορικὸς νομίζει ὅτι πρὸ τῆς πληθύος τῶν ἐχθρῶν τοῦ Σωκράτους, οἵτινες εἶχον μεγίστην ἰσχὺν ἐν Ἀθήναις λόγῳ τῆς τε κοινωνικῆς θέσεως καὶ τῆς πολιτικῆς αὐτῶν ἐπιρροῆς, εἶναι ἀπορίας ἄξιον πῶς ἐπετράπη ἐπὶ τόσον μακρὸν χρόνον εἰς τὸν φιλόσοφον νὰ ἐλέγχῃ ἀκωλύτως τοὺς ἀνθρώπους ἐν μέσῃ ἀγορᾷ, καὶ πῶς δὲν ὑπεβλήθη ἐνωρίτερον ἡ ἐπὶ ἀσεβείᾳ κατηγορία, ἀφ' οὗ τυγχάνει γνωστὸν πόσον εὐαίσθητος ἦτο ὁ Ἀθηναϊκὸς λαὸς εἰς τὰ ζητήματα τῆς θρησκείας. Βέβαιον εἶναι, προσθέτει ὁ Grote, ὅτι ὅπως ἡ ἱστορία ἕνα μόνον ἀνέδειξεν ἄνδρα, ὅστις διήγαγε πάντα τὸν βίον αὐτοῦ ἐκτελῶν τὸ ἔργον τοῦ ἐλέγχοντος καὶ ἐξετάζοντος ἀποστόλου, οὕτω μία καὶ μόνη ὑπῆρξε πόλις, ἐν τῷ ἀρχαίῳ κόσμῳ τοὐλάχιστον, ἐν τῇ ὁποίᾳ ἦτο δυνατὸν νὰ ἐξασκηθῇ τὸ ἔργον ἐκεῖνο ἐπὶ εἴκοσι καὶ πέντε συναπτὰ ἔτη ἐν ἀσφαλείᾳ καὶ ἀτιμωρητί. Καὶ ἡ πόλις αὕτη ἦσαν αἱ Ἀθῆναι.[2]

Εἰς τὴν σταθερὰν φιλελευθερίαν τοῦ δημοκρατικοῦ αἰσθήματος ἀποδίδει ὁ Grote τὸ ὅτι ἡ εὐγενὴς ἐκκεντρικότης τοῦ Σωκράτους ἐπροστατεύθη ἐπὶ τόσον χρόνον κατὰ πάσης ἐνοχλήσεως τῶν πολυπληθῶν ἐχθρῶν, οὓς προεκάλει συνεχῶς ὁ καθ' ἑκάστην ὑπ' αὐτοῦ γινόμενος δημόσιος ἔλεγχος τῶν Ἀθηναίων. Ἐν Σπάρτῃ ἢ ἐν Θήβαις ἢ ἐν Ἄργει ἢ ἐν Μιλήτῳ ἢ ἐν Συρακούσαις, ὁ ἄψογος βίος τοῦ Σωκράτους δὲν θὰ ἐπήρκει ὡς ἀσπὶς κατὰ τῶν ἐχθρικῶν ἐπιθέσεων, ἡ δὲ ἀκαταγώνιστος διαλεκτικὴ αὐτοῦ δύναμις θὰ ἦτο μᾶλλον ἀφορμὴ ὅπως ἐπιβληθῇ αὐτῷ ταχύτερον ἡ σιγή. Ἡ μισαλλοδοξία εἶναι φυσικὸν ζιζάνιον ἐν τῷ ἀνθρωπίνῳ στέρνῳ, ἀλλ' ἡ

[1] Ἡ ἀντίληψις αὕτη τοῦ KOECHLY εἶναι ἐσφαλμένη διότι μετὰ τὴν καταδίκην μόνον διὰ παραβάσεως τῶν κειμένων νόμων ἠδύνατο ὁ Σωκράτης ν' ἀποφύγῃ τὸν θάνατον. Βλ. ἀνωτ. 23[illegible].

[2] GROTE History of Greece VIII 270 ἑ.

τε αὔξησις καὶ ἡ ἐπέκτασις αὐτῆς δύνανται νὰ περιορισθῶσιν ὑπὸ διαφόρων αἰτίων. Τούτων ἰσχυρότατον ὑπῆρξεν ἐν Ἀθήναις τὸ δημοκρατικὸν πολίτευμα ἐν συνδυασμῷ πρὸς τὴν γενικὴν διανοητικὴν καὶ αἰσθητικὴν εὐπάθειαν τῶν Ἀθηναίων καὶ τὴν ἰδιαιτέραν κλίσιν αὐτῶν πρὸς τὴν διαλεκτικήν. Ἡ παρρησία ἦτο ἐκεῖ καθιερωμένη, κατὰ τὴν γνώμην πάντων, ὡς τὸ κατ' ἐξοχὴν δικαίωμα τοῦ πολίτου. Ἕκαστος ἦτο συνειθισμένος ν' ἀκούῃ διαρκῶς γνώμας ἀντιθέτους πρὸς τὴν γνώμην αὐτοῦ, καὶ νὰ παραδέχηται ὅτι ὅπως ἐκεῖνος οὕτω καὶ οἱ ἄλλοι εἶχον τὸ δικαίωμα τῆς ἰδίας γνώμης. Καίτοι δὲ ἡ ἀνεκτικότης αὕτη δὲν ἐπεξετείνετο ὡς γενικὸν ἀξίωμα καὶ ἐπὶ τὰ ζητήματα τῆς θρησκείας, οὐδὲν ἧττον ἡ ἐπικρατοῦσα συνήθεια ἐπέδρα μεγάλως καὶ ἐπ' αὐτὰ καὶ ἀπεσόβει πᾶσαν ὑπερβολικὴν αὐστηρότητα ἐναντίον ἐκείνων, οἵτινες ἀπεμακρύνοντο τῶν κοινῶν θρησκευτικῶν πεποιθήσεων. Βέβαιον εἶναι ἐν πάσῃ περιπτώσει ὅτι αἱ Ἀθῆναι ὑπὲρ πᾶσαν ἄλλην πόλιν τῆς Ἑλλάδος ἔδωκαν ζωηροτέραν πνευματικὴν ὤθησιν καὶ μείζονα ἐλευθερίαν τῆς σκέψεως καὶ τοῦ λόγου.[1]

Ἐν τούτοις, παρακατιὼν ὁ Ἄγγλος ἱστορικὸς ἀποδίδει τὴν καταδίκην τοῦ Σωκράτους εἰς θρησκευτικόν τε καὶ πολιτικὸν φανατισμόν.[2] Μὴ θέλων δὲ νὰ μειώσῃ ποσῶς τὴν δύναμιν τῶν συναισθημάτων τῆς ἀγανακτήσεως καὶ τῆς ἀποδοκιμασίας, ἅτινα προκαλεῖ σήμερον ἡ ἐπὶ ἀσεβείᾳ καὶ διαφθορᾷ τῶν νέων καταδίκη ἀνδρὸς τόσον πεφωτισμένου, ὡς ὁ Σωκράτης, παρατηρεῖ ὅτι ἐν ἑκάστῃ περιπτώσει θρησκευτικῶν καὶ πολιτικῶν καταπιέσεων καὶ καταδιώξεων, ὑπάρχουσιν ὁτὲ μὲν ἐλαφρυντικαί, ὁτὲ δὲ ἐπιβαρυντικαὶ συνθῆκαι, ἐπιχειρεῖ δὲ νὰ ἐξακριβώσῃ ὁποία θέσις ἁρμόζει εἰς τὴν καταδίκην τοῦ Σωκράτους ἐν τῇ κλίμακι τῶν ἱστορικῶν γεγονότων παρομοίας φύσεως, καὶ ὁποῖαι δικαιολογίαι δύνανται νὰ προβληθῶσιν ἐν σχέσει πρὸς τὸν χαρακτῆρα τῶν Ἀθηναίων.

1 Grote History of Greece VIII 271.

2 Grote History of Greece VIII 299: «The fact stands eternally recorded as one among the thousand misdeeds of intolerence religious and political.»

Κατόπιν μακρᾶς ἐρεύνης καταλήγει εἰς τὸ συμπέρασμα ὅτι τὰ ἐλαφρυντικὰ στοιχεῖα ἐν τῇ προκειμένῃ περιπτώσει εἶναι τοσαῦτα, ὥστε νὰ τυγχάνῃ αὕτη ἀξία ὅπως κριθῇ ἐπιεικέστερον πάσης ἄλλης. Διότι εἶναι μὲν ἀληθές, κατὰ τὸν Grote, ὅτι κοινόν τι συναίσθημα ἐπικρατοῦν σήμερον βασίζεται ἐπὶ τῆς πεποιθήσεως, ὅτι αἱ αἱρετικαὶ δοξασίαι καὶ ἡ διδασκαλία αὐτῶν δὲν πρέπει νὰ ὑπόκεινται εἰς δικαστικὴν κρίσιν. Ἀλλ' ἡ πεποίθησις αὕτη, ἥτις καὶ ἐν ταῖς νεωτέραις κοινωνίαις μόλις προσφάτως ἀνεπτύχθη, κατὰ τὸν πέμπτον πρὸ Χριστοῦ αἰῶνα ἦτο ἐντελῶς ἄγνωστος. Αὐτὸς ὁ Σωκράτης δὲν θὰ ἐπεδοκίμαζε ταύτην καὶ πᾶσαι αἱ ἑλληνικαὶ κυβερνήσεις, ὀλιγαρχικαὶ ἢ δημοκρατικαί, ἐπρέσβευον ἀκριβῶς τ' ἀντίθετα. Ἡ δὲ μαρτυρία τοῦ Πλάτωνος ἐπὶ τοῦ προκειμένου ζητήματος εἶναι ὁριστική. Διότι ἐὰν ἐξετάσωμεν τὰς δύο θετικὰς κοινότητας ἃς δημιουργεῖ ἐν τῇ Πολιτείᾳ καὶ τοῖς Νόμοις, θὰ εὕρωμεν ὅτι ὁ μέγιστος αὐτοῦ πόθος ἦτο νὰ θεμελιώσῃ σύστημα ἀκαταγώνιστον ὀρθοδοξούσης διδασκαλίας, γνώμης καὶ ἐκπαιδεύσεως. Διδάσκαλος σκεπτόμενος ἄλλως καὶ διδάσκων ἐλευθέρως καθ' ὃν τρόπον ἔπραττεν ὁ Σωκράτης, οὐδ' ἐπὶ μίαν ἑβδομάδα θὰ ἠδύνατο νὰ ἀσκήσῃ τὸ ἐπάγγελμα αὐτοῦ ἐν τῇ Πλατωνικῇ πολιτείᾳ. Καὶ δὲν θὰ κατεδίκαζε μὲν αὐτὸν ὁ Πλάτων εἰς θάνατον, ἀλλὰ θὰ ἐπέβαλλεν αὐτῷ σιωπὴν ἢ θὰ ἐξώριζεν αὐτὸν ἐν ἐσχάτῃ ἀνάγκῃ. Τοῦτο δὲ εἶναι λογικὴ ἀκολουθία τῆς ἀρχῆς, καθ' ἣν ἡ πολιτεία δικαιοῦται νὰ καθορίζῃ τί ἐστι ὀρθοδοξοῦσα διδασκαλία καὶ νὰ καταστέλλῃ πᾶσαν θεωρίαν ἀντικειμένην εἰς τὰς ἰδέας αὐτῆς. Καὶ αἱ Ἑλληνικαὶ πολιτεῖαι, μηδὲ τῶν Ἀθηνῶν ἐξαιρουμένων, εἶχον παραδεχθῆ τὴν ἀρχὴν τῆς ἐπεμβάσεως κατὰ παντὸς ἀντιφρονοῦντος διδασκάλου. Ἀλλ' ἐν Ἀθήναις μολονότι ἡ ἀρχὴ ἦτο ἀνεγνωρισμένη, ἡ ἐφαρμογὴ αὐτῆς ἀνεχαιτίζετο ὑπὸ δυνάμεων αἵτινες ἔλλειπον ἀλλαχοῦ, ἤτοι ὑπὸ τοῦ δημοκρατικοῦ πολιτεύματος μετὰ τῆς συμπαρομαρτούσης αὐτῷ ἐλευθερίας τοῦ λόγου, τοῦ ἐνεργοῦ ἐλατηρίου τῆς ἀτομικῆς διανοίας καὶ τῆς ἀνεκτικότητος πρὸς πᾶσαν ἰδιόρρυθμον ἐκδήλωσιν οἱασδήποτε φύσεως. Ἐν πάσῃ ἄλλῃ Ἑλ-

λιγνικῇ πολιτείᾳ, καθὼς καὶ ἐν τῇ Πλατωνικῇ δημοκρατίᾳ, ὁ Σωκράτης θὰ ἀνεχαιτίζετο πάντως ἐν τῷ σταδίῳ αὐτοῦ, ἂν μὴ ἐτιμωρεῖτο αὐστηρῶς. Ἀλλ' ἐν Ἀθήναις ὡμίλει ἐλευθέρως καὶ ἐδίδασκε δημοσίᾳ ἐπὶ εἴκοσι καὶ πέντε ἕως τριάκοντα ἔτη, κατεδικάσθη δὲ ἐν προβεβηκυίᾳ ἡλικίᾳ. Ἐκ τῶν δύο τούτων ἀποτελεσμάτων τῆς αὐτῆς ἐσφαλμένης ἀρχῆς τὸ τελευταῖον εἶναι βεβαίως μετριώτερον καὶ ἧττον ἐπιβλαβές.

Τὴν πληθὺν τῶν προσωπικῶν ἐχθρῶν τοῦ Σωκράτους ἀναφέρει περαιτέρω ὁ Grote ὡς ἐλαφρυντικὸν στοιχεῖον ὑπὲρ τῶν Ἀθηναίων.[1] Πλεῖστοι τῶν πολιτῶν καὶ δὴ τῶν διακεκριμένων καὶ ἰσχυόντων τοῦτο μὲν ἕνεκα προσωπικῆς ἀντιπαθείας, τοῦτο δὲ καὶ ἐκ γενικῶν πεποιθήσεων ὁρμώμενοι, ἐθεώρησαν ἀναγκαῖον ν' ἀφυπνίσωσι τὸν καθεύδοντα νόμον τῆς μισαλλοδοξίας κατὰ τοῦ μισητοῦ διδασκάλου. Ὅτι δ' ὁ Σωκράτης κατώρθωσε μολαταῦτα νὰ φθάσῃ εἰς ἡλικίαν ἑβδομήκοντα ἐτῶν διδάσκων δημοσίᾳ ἐπὶ τόσον χρόνον, ἀποδεικνύει ἐναργῶς τὴν ἐπίδρασιν τοῦ πλήθους, τοῦ ὁποίου αἱ πρακτικαὶ συνήθειαι ἀπέβαινον μᾶλλον φιλελεύθεροι τῶν τεθεσπισμένων ἀρχῶν.

Ἐν τέλει παρατηρεῖ ὁ Grote ὅτι αὐτὸς ὁ Σωκράτης συνετέλεσε τόσον εἰς τὸ τραγικὸν ἀποτέλεσμα τοῦ ἀγῶνος ὅσον οἱ τρεῖς κατήγοροι συνηνωμένοι. Οὐ μόνον ἀπέφυγε νὰ πράξῃ πᾶν ὅ,τι θὰ ἐξησφάλιζε τὴν ἀθῴωσιν ἄνευ ἀτιμώσεως, ἀλλ' ὡμίλησε κατὰ τρόπον ἄριστα ἐξυπηρετήσαντα τοὺς σκοποὺς τῆς κατηγορίας.[2] Καὶ ἔπραξε τοῦτο σκοπίμως· διότι ἔχων ὑπέροχον ἰδέαν περὶ ἑαυτοῦ καὶ τῆς ἀποστολῆς, ἥτις — ὡς ἐνόμιζεν — ἦτο ἐμπεπιστευμένη αὐτῷ ἄνωθεν, δὲν ἐθεώρει κακὸν τὴν κύλικα τοῦ κωνείου. Μόνον εἰς τὸ ὑπερήφανον καὶ προσβλητικὸν διὰ τοὺς δικαστὰς ὕφος τοῦ Σωκράτους ὀφείλεται ἡ μετὰ τόσον πενιχρᾶς πλειοψηφίας ἐπιτευχθεῖσα πρώτη καταδικαστικὴ ἀπόφασις. Διὰ παρομοίας, ἔτι βαρυτέρας συμπεριφορᾶς, ἥτις ὡμοίαζε πρὸς ὕβριν,

[1] Grote History of Greece VIII 300. [2] Grote History of Greece VIII 300 ἑ.

προεκλήθη ἡ θανατικὴ καταδίκη. Θὰ ἦτο δὲ ἄδικον νὰ μὴ ληφθῇ ὑπ' ὄψιν ἡ ἐπίδρασις ἣν ἔσχεν ὁ προκλητικὸς τρόπος τοῦ Σωκράτους ἐπὶ τὴν ψυχὴν τῶν δικαστῶν.[1] Οὗτοι δὲν ἦσαν κατ' ἀρχὰς διατεθειμένοι νὰ ἐφαρμόσωσι κατὰ τοῦ φιλοσόφου τὸν νόμον τῆς μισαλλοδοξίας ἐν ὅλῃ αὐτοῦ τῇ αὐστηρότητι. Ὅτε εἶδον ὅμως ὅτι ὁ κατηγορούμενος, ὅστις ἵστατο ἐνώπιον αὐτῶν ὑπὸ τὸ βάρος τόσον μεγάλου ἀδικήματος, ὡμίλησε πρὸς αὐτοὺς εἰς ὕφος, ὅπερ οὐδέποτ' ἐν τῷ πρόσθεν χρόνῳ εἶχον ἀκούσει, οὐδὲ ἠδύναντό ποτε ν' ἀκούσωσιν ἀπαθῶς Ἀθηναῖοι δικασταί, ἔκλιναν νὰ πιστεύσωσι τὰ χείριστα συμπεράσματα, εἰς ἃ κατέληγον οἱ κατήγοροι, καὶ νὰ θεωρήσωσι τὸν Σωκράτη ὡς ἄνδρα πράγματι ἐπικίνδυνον ὑπό τε θρησκευτικὴν καὶ πολιτικὴν ἔποψιν, ἀπέναντι τοῦ ὁποίου ἐνεδείκνυτο πᾶσα θυσίᾳ ἡ διατήρησις τοῦ γοήτρου τοῦ δικαστηρίου καὶ τῆς πολιτείας. Καίτοι δὲ κατὰ τὴν ἐκτίμησιν τοῦ ἀξιομνημονεύτου ἐκείνου γεγονότος δὲν δύναταί τις ν' ἀρνηθῇ τὴν ἐπίδρασιν τῆς ὀλεθρίας ἀρχῆς τῆς μισαλλοδοξίας, οὐχ ἧττον ὅλαι αἱ συμπαρομαρτοῦσαι συνθῆκαι δεικνύουσιν ὅτι ἡ ἀρχὴ αὕτη δὲν προεῖχε, οὐδὲ ἀνεφαίνετο ταχέως παρὰ τοῖς Ἀθηναίοις· ὅτι καὶ μεγάλη σωρεία ἀντιπαθειῶν δὲν ἐξήγειρεν αὐτὴν εὐκόλως κατὰ τῶν ἀτόμων· ὅτι αἱ φιλελεύθεροι καὶ μεγαλόψυχοι διαθέσεις, αἵτινες ἀνεχαίτιζον τὴν κακὴν αὐτῆς ἐπίδρασιν, εἶχον συνεχῆ δύναμιν μὴ καταστελλομένην εὐκόλως· ὅτι τέλος ἡ καταδίκη τοῦ Σωκράτους ἐν τῷ σκοτεινῷ καταλόγῳ τῶν παρομοίας φύσεως γεγονότων κατέχει τὴν τελευταίαν θέσιν.[2]

Ἀντιθέτως πρὸς ταῦτα ὁ Curtius θεωρεῖ ἄδικον τὴν καταδίκην, καίτοι παραδέχεται ὅτι μέχρι τῆς τελευταίας στιγμῆς ὁ Σωκράτης ἦτο κύριος τῆς ἰδίας τύχης,[3] δυνάμενος διὰ συμπεριφορᾶς ἧττον ὑπερηφάνου καὶ προκλητικῆς νὰ προλάβῃ τὸ καθ' ἑαυτὸν τὴν ἄδικον ἀπόφασιν τοῦ δικαστηρίου, ὡς θὰ ἔπραττεν ἀναμφιβό-

[1] Ὁ Ἄγγλος ἱστορικὸς παρορᾷ ὅτι τὰ εὔγλωττα ἐπιχειρήματα αὐτοῦ αἰτιολογοῦσιν, ἀλλὰ δὲν δικαιολογοῦσι τὴν ἀπόφασιν τῶν Ἀθηναίων δικαστῶν.

[2] GROTE History of Greece VIII 301.

[3] CURTIUS III⁶ 109 ἑ.

λως, ἂν τὴν ἡμέραν ἐκείνην δὲν ἠγόρευεν ὑπὲρ ἑαυτοῦ, ἀλλ' ὡς συνήγορος ἄλλου κατηγορουμένου. Ἐὰν δὲ καὶ μετὰ τὴν καταδίκην ἀντιπροέτεινε ποινὴν ἐπιεικεστέραν τῆς ὑπὸ τοῦ κατηγόρου προταθείσης, οὐδεμία ὑπάρχει ἀμφιβολία ὅτι οἱ δικασταὶ ἀσμένως θ' ἀπεδέχοντο τὴν διέξοδον ταύτην. Ὁ Σωκράτης ὅμως δὲν ἤθελεν, οὐδὲ ἦτο ἐπιτετραμμένον αὐτῷ νὰ δικαιώσῃ τοὺς κατηγόρους, διότι οὕτως θὰ ἐγίνετο ἔνοχος ἀνάνδρου ψεύδους καὶ θὰ κατέστρεφε τὸ ἔργον τοῦ βίου αὐτοῦ.

Μολαταῦτα ὑπῆρξεν ἀδίκημα μέγα ὅτι ὁ Σωκράτης ἐθεωρήθη ὑπεύθυνος διὰ τὰς ἀνομίας ἐκφύλων τινῶν μαθητῶν, οἵτινες παροδικῶς μόνον εἶχον ἀναστραφῇ πρὸς τὸν φιλόσοφον καὶ οὓς ἐκεῖνος εἶχεν ἀποκηρύξει. Ὅσον ἀφορᾷ δὲ εἰς τοὺς ὀλιγαρχικούς, οὓς δῆθεν συνεπάθει, εἶναι βέβαιον ὅτι διεκινδύνευσε πολλάκις ἀγωνιζόμενος κατ' αὐτῶν, ἔψεξεν εὐθαρσῶς τὴν πολιτείαν αὐτῶν καὶ ἠρνήθη πᾶσαν συμμετοχὴν εἰς διαβήματα παράνομα· διὰ τοῦτο οἱ ὀλιγαρχικοὶ ἐμίσουν τὸν Σωκράτη καὶ ἐπεδίωκον διὰ τῆς ἀπαγορεύσεως τῆς ἐλευθέρας διδασκαλίας νὰ κλείσωσι τὸ στόμα τοῦ φιλοσόφου. Ἄλλως τε δὲ ἡ ἀρχὴ ἣν ὁ Σωκράτης ἐδίδασκεν, ὅτι τὸ διοικεῖν καὶ τὸ πολιτεύεσθαι δέον νὰ βασίζωνται ἐπὶ εἰδικῶν μελετῶν, ἠδύνατο καλῶς νοουμένη νὰ συντελέσῃ ἀκριβῶς εἰς ἀνύψωσιν καὶ ἐνίσχυσιν τοῦ δημοκρατικοῦ πολιτεύματος· ὅτι δὲ ἡ μετὰ τοῦ Σωκράτους στενὴ ἀναστροφὴ οὐδαμῶς συνεπήγετο τὴν ἀνάπτυξιν ἀντιδραστικῶν κατὰ τῆς δημοκρατίας φρονημάτων, ἀποδεικνύει ἐναργῶς τὸ παράδειγμα τοῦ Χαιρεφῶντος, ὅστις εἴπερ τις καὶ ἄλλος τῶν μαθητῶν τοῦ Σωκράτους ἦτο ἀφωσιωμένος εἰς τὸν φιλόσοφον, οὐχ ἧττον διετέλεσε πάντοτε ἐκ τῶν σπουδαιοτέρων ζηλωτῶν τῆς δημοκρατίας.[1]

Ἀδικαιολόγητος ἐπίσης ἦτο, κατὰ τὸν Curtius, καὶ ἡ ἔχθρα τῆς ἱεροφαντικῆς φατρίας, ἥτις ἕρπουσα ἐν τῷ σκότει μόνον εἴς τινας περιστάσεις προέκυπτεν ὡς δύναμις, ὑπώπτευε δ' ἐν πάσῃ

[1] Curtius III[6] 112.

πνευματικῇ κινήσει ἀσέβειαν καὶ αἵρεσιν.[1] Ἐκ τῆς ἰδίας αὐτῆς σκοπιᾶς δὲν ἤθελεν, οὐδὲ ἠδύνατο ν' ἀναγνωρίσῃ τὴν εὐσέβειαν τοῦ Σωκράτους, ὅπως καὶ οἱ πολιτευόμενοι ἠρνοῦντο τὴν ἀρετὴν αὐτοῦ ὡς πολίτου. Καὶ ὅμως οὐδέποτ' ἐφωράθη ὁ Σωκράτης προσκρούσας πρὸς τοὺς θεσμοὺς τῆς πολιτείας· τοὐναντίον ὑπῆρξεν εὐπειθὴς πρὸς αὐτοὺς λόγῳ τε καὶ ἔργῳ μέχρι καταστροφῆς τοῦ βίου, ἐτήρησε δὲ πιστότερον ὅλων τῶν ἐχθρῶν αὐτοῦ καὶ ἐπεσφράγισε τέλος δι' αὐταπαρνησίας οὐ τῆς συνήθους τὸν σεμνὸν ὅρκον ὃν ὤμνυεν ὁ Ἀθηναῖος νεανίας τὴν στιγμὴν καθ' ἣν ἐνεγράφετο εἰς τὸν πίνακα τῶν πολιτῶν.[2]

Τούτων οὕτως ἐχόντων οἵ τε κατήγοροι καὶ οἱ δικασταὶ ἀδίκως ἔκριναν τὸν Σωκράτη. Οὗτος ὑπέστη ποινὴν δι' ἀδικήματα, ὧν δὲν ἦτο ἔνοχος, καταδικασθεὶς ὑπό τινων μὲν ἐκ κακίας, ὑπ' ἄλλων δὲ ἐκ τυφλώσεως ἢ καὶ ἐξ ἠλιθιότητος. Ὑπῆρξε θῦμα πολιτικῆς ὁρμῆς ἀποβλεπούσης μὲν εἰς τὴν ἀνόρθωσιν τῶν ἀρχαίων Ἀθηνῶν, μὴ ἀντιλαμβανομένης ὅμως σαφῶς τῶν μέσων καὶ τοῦ ἐπιδιωκτέου σκοποῦ. Ἡ καταδίκη τοῦ φιλοσόφου οὐδεμίαν ὠφέλειαν ἠδύνατο νὰ φέρῃ εἰς τὴν πολιτείαν. Πραγματικὴν δὲ ὑπηρεσίαν παρέσχον οἱ Ἀθηναῖοι μόνον εἰς τὸν καταδικασθέντα, διότι ἔδωκαν αὐτῷ εὐκαιρίαν, ὅπως δι' ἐλευθέρας ὑπακοῆς εἰς τοὺς νόμους καὶ δι' ἡρωϊκοῦ θανάτου ἐπισφραγίσῃ τὴν διδασκαλίαν αὐτοῦ. Εἶχεν ἤδη περάνει τὸ ἔργον, διὰ τὴν περαιτέρω δὲ εὐδοκίμησιν τούτου οὐδὲν μέσον ὑπῆρχε τελεσφορώτερον τοῦ μαρτυρικοῦ θανάτου.

Ἐν μὲν τῇ τέχνῃ, ἐπιλέγει ὁ Curtius,[3] οὐδὲν νέον ἠδύνατο πλέον νὰ ἐπιτευχθῇ, καὶ νὰ παράσχῃ εἰς τοὺς Ἀθηναίους πολίτας τὸ ἠθικὸν ἔρεισμα οὗτινος εἶχον ἀνάγκην. Ἐν τῇ φιλοσοφίᾳ δ' ὅμως τὰ πράγματα διέφερον. Αὕτη δὲν εἶχεν εἰσέτι καταλήξει εἰς τελικὰ συμπεράσματα· τὰ σπουδαιότερα ζητήματα οὐδὲ εἶχον θιγῇ

[1] Περὶ τῆς εἰκασίας ταύτης βλ. ἀνωτ. 86[2]. Πρβ. καὶ SOREL 231.
[2] CURTIUS III[6] 112. [3] CURTIUS III[6] 113.

ἀκόμη· πρῶτος δὲ ὁ Σωκράτης ἔδωκε τὴν πρώτην ὤθησιν πρὸς αὐστηρὰν καὶ ἐμβριθῆ μελέτην τῶν δι' ἕκαστον ἄνθρωπον σημαντικωτάτων προβλημάτων τῆς σκέψεως. Ἡ κατ' ἔθος ἀρετὴ ἥτις συνέδεεν ἄλλοτε τοὺς πολίτας καὶ συνεκράτει τὴν πολιτείαν, δὲν ὑφίστατο πλέον· ἀλλ' ὅπως ἡ πολιτεία μὴ ἀποσυντεθῇ τελείως ἦτο ἀνάγκη ν' ἀνακτηθῇ πάλιν ἡ ἀρετὴ ἐκείνη, τοῦτο δὲ ἠδύνατο μόνον νὰ ἐπιτευχθῇ ἀντικαθισταμένης τῆς ἐξωτερικῆς ἐπιβολῆς τῶν παραδόσεων ὑπὸ ἐλευθέρας πεποιθήσεως, καὶ μεταβαλλομένης τῆς ἀσυναισθήτου ἠθικῆς εἰς ἠθικὴν ἔχουσαν συναίσθησιν τῶν ἰδίων βάσεων. Κατὰ τῆς ψευδοῦς ὑποκειμενικῆς διδασκαλίας τῶν σοφιστῶν οὐδὲν ἄλλο μέσον ὑπῆρχε πλὴν τῆς ὑπὸ τοῦ Σωκράτους ἀντιταχθείσης καὶ ἐπὶ βαθείας αὐτογνωσίας στηριζομένης ἀνωτέρας διδασκαλίας, δι' ἧς καὶ μόνης ἠδύνατο νὰ ἐπιτευχθῇ δόκιμον κριτήριον μέτρον τῶν πνευματικῶν ἀγαθῶν. Ὁ Σωκράτης ὑπέδειξε τὴν ὁδὸν πρὸς βοήθειαν τῆς πολιτείας ἄνευ ρήξεως τῶν μετὰ τοῦ παρελθόντος δεσμῶν, πρὸς θεμελίωσιν ἀνωτέρας ἠθικῆς, ἄνευ τῆς ὁποίας οὔτε ἡ πολιτεία οὔτε τὰ ἄτομα δύνανται νὰ εὕρωσιν εἰρήνην καὶ ἡσυχίαν, καὶ τέλος πρὸς ἀνατροφὴν γενεᾶς εὐτυχεστέρας. Ἀλλ' ἡ Ἀθηναϊκὴ κοινωνία δὲν ἠθέλησε τοιαύτην παλιγγενεσίαν καὶ ὡς ἀντάλλαγμα τῆς ὑπὸ τοῦ Σωκράτους ἐπαγγελθείσης σωτηρίας προσήνεγκεν εἰς τὸν φιλόσοφον τὴν κύλικα τοῦ κωνείου!

Εἰς τὰ πρὸς τὴν καταδίκην συναφῆ ζητήματα ὅλως ἰδιαιτέρως ἐνδιέτρεψεν ὁ Zeller, ὅστις, καθὼς ἐγὼ νομίζω, ἐμβριθέστερον παντὸς ἄλλου ἐξήτασε τά τε αἴτια καὶ τὸ δίκαιον ἢ μὴ τῶν δύο ἀποφάσεων τῆς ἡλιαίας. Καὶ ὅ,τι μὲν ἀφορᾷ εἰς τὰ αἴτια τῆς καταδίκης ὁ Zeller παραδεχόμενος ὡς λίαν πιθανὴν τὴν μεγάλην ἐπίδρασιν, ἣν ἔσχον ἐπὶ τὸν κατὰ τοῦ Σωκράτους ἀγῶνα αἱ προσωπικαὶ ἀφορμαί,[1] νομίζει ὅτι λόγοι τοῦτο μὲν πολιτικοί, καὶ δὴ τὸ ἀπειλούμενον συμφέρον τοῦ δημοκρατικοῦ κόμματος,[2] τοῦτο δὲ θρησκευτικοί,[3] συνετέλεσαν πολλῷ μᾶλλον εἰς τὴν καταδίκην.[4] Καὶ

[1] Zeller II, 1^4 205. [2] Zeller II, 1^4 210 ἑ. [3] Zeller II, 1^4 211 ἑ.
[4] Ὁ Sorel (231 ἑ.) ἀποκλείει σχεδὸν τὴν ἐπίδρασιν θρησκευτικῶν λόγων.

συνδυάζων τὴν ἐπὶ τὰ καθέκαστα γεγονότα ἐπενέργειαν τῶν λόγων τούτων συμπεραίνει ὅτι ἡ πεποίθησις περὶ τῆς ἐνοχῆς τοῦ Σωκράτους ἐθεμελιοῦτο ἐπὶ τοῦ προϋποτιθεμένου κινδύνου, ὃν διέτρεχον δῆθεν τὰ ἤθη καὶ ἡ θρησκεία ἕνεκα τῆς Σωκρατικῆς διδασκαλίας, ἐν ᾧ ἡ δικαστικὴ καταδίωξις τῆς ἐνοχῆς ταύτης ὠφείλετο προφανῶς εἰς τὰς πολιτικὰς συνθήκας τῶν χρόνων ἐκείνων. Ἡ σοφιστικὴ κίνησις δὲν ἦτο βεβαίως ἡ μόνη, οὐδὲ κἂν ἡ κυρία αἰτία τῆς ἥττης τῶν Ἀθηνῶν ἐν τῷ Πελοποννησιακῷ πολέμῳ, ἀλλ' ἀναμφιβόλως εἶχε συντελέσει καὶ αὕτη μετ' ἄλλων λόγων εἰς τὴν ἀτυχῆ ἔκβασιν τοῦ ἐμφυλίου ἐκείνου ἀγῶνος. Οἱ ἀντίπαλοι τῆς νέας παιδεύσεως ἦσαν, ὡς εἰκός, διατεθειμένοι νὰ μεγεθύνωσι τὴν εὐθύνην τῶν σοφιστῶν, τοσούτῳ μᾶλλον καθόσον ἐκ τῆς σχολῆς αὐτῶν εἶχον ἐξέλθει πολλοὶ τῶν νεωτεριζόντων πολιτευτῶν, οἵτινες ὡς ὀλιγαρχικοὶ ἢ ὡς δημαγωγοὶ εἶχον ὑποσκάψει τὰ θεμέλια τῆς πολιτείας. Ἐν τῇ σχολῇ τῶν σοφιστῶν ἐδιδάσκετο δημοσίᾳ ἡ ὀλεθρία ἐκείνη ἠθικὴ ἥτις ἔθετε τοὺς πόθους καὶ τὰς γνώμας τοῦ ἀτόμου ὑπεράνω τῶν ἠθῶν καὶ τῆς θρησκείας, τὸ ἀτομικὸν συμφέρον ὑπεράνω τοῦ δικαίου, ἥτις ἐδίδασκεν ὅτι ἡ τυραννὶς εἶναι τὸ ἄκρον ἄωτον τῆς κοινωνικῆς εὐδαιμονίας τῶν ἀνθρώπων, καὶ ἥτις διὰ ρητορικῆς ἀνυνειδήτου καὶ διὰ τοῦ πλούτου τῶν τεχνικῶν αὐτῆς μέσων ἐπεδίωκε πάντα σκοπὸν ἀρεστόν, ἐθεώρει δὲ ὡς ὕπατον θρίαμβον τὴν νίκην τοῦ ἀδίκου, τὴν μεταβολὴν τοῦ ἥττονος λόγου εἰς κρείττονα. Πάντες οἱ ἀρχαιότροποι ἄνδρες διέβλεπον ἐν τῇ σοφιστικῇ διδασκαλίᾳ τὴν ἑστίαν τῶν ἀτυχημάτων τῆς πολιτείας, ἡ δὲ ἀντίληψις αὕτη ἐπετάθη πολλῷ μᾶλλον κατὰ τὰ τελευταῖα ἔτη τοῦ Πελοποννησιακοῦ πολέμου καὶ κατὰ τοὺς ἀποτροπαίους χρόνους τῆς ὀλιγαρχικῆς τυραννίδος. Εἶναι λοιπὸν λίαν φυσικὸν ὅτι οἱ ἄνδρες ἐκεῖνοι, οἵτινες μετὰ τοῦ ἀρχαίου πολιτεύματος ἀνεστήλωσαν καὶ τὴν πολιτικὴν ἀνεξαρτησίαν τῶν Ἀθηνῶν, ἐσκέφθησαν ἀμέσως ὅπως διὰ τῆς καταπιέσεως τῆς σοφιστικῆς διδασκαλίας πλήξωσι τὸ κακὸν ἐν τῇ ρίζῃ αὐτοῦ. Ἀλλ' ὁ Σωκράτης ἐνομί-

ζετο κοινῶς οὐ μόνον ζηλωτὴς καὶ διδάσκαλος τῶν νεωτεριστικῶν σοφιστικῶν ἀρχῶν, ἀλλὰ καὶ ἠθικὸς ὑπαίτιος τῶν ἀνοσιουργημάτων, ἅτινα εἶχεν ὑποστῇ ἡ πόλις ὑπό τινων πολιτευτῶν ἀσυνειδήτων, οὓς ἡ κοινὴ γνώμη ἐθεώρει μαθητὰς τοῦ φιλοσόφου. Ἑπομένως ὑπὸ τὰς συνθήκας ταύτας οὐδὲν ἄπορον ὅτι οἱ ἄνδρες ἐκεῖνοι, οἵτινες προέθεντο σκοπὸν τοῦ βίου αὐτῶν τὴν ἀνόρθωσιν τοῦ δημοκρατικοῦ πολιτεύματος καὶ τὴν ἐπαναφορὰν τῆς ἀρχαίας αἴγλης τῶν Ἀθηνῶν, ἐθεώρουν τὸν Σωκράτη διαφθορέα τῶν νέων καὶ ἄνδρα ἐπικίνδυνον εἰς τὴν πολιτείαν. Κατὰ ταῦτα ὁ Σωκράτης ἐγένετο βεβαίως θῦμα τῆς δημοκρατικῆς ἀντιδράσεως ἥτις ἐπῆλθε μετὰ τὴν πτῶσιν τῶν Τριάκοντα· ἀλλ' ἡ κυρία αἰτία τοῦ κατ' αὐτοῦ ἀγῶνος δὲν ἦσαν αἱ πολιτικαὶ αὐτοῦ πεποιθήσεις, ὡς τοιαῦται· ἡ ἐνοχὴ αὐτοῦ ἐζητήθη μᾶλλον εἰς τὴν κατάλυσιν τῶν ἠθῶν τῆς πατρίδος καὶ τῆς πρὸς τοὺς θεοὺς εὐσεβείας.[1]

Περαιτέρω ὁ Zeller ἐξετάζει διὰ μακρῶν τὸ νόμιμον ἢ μὴ τῆς τε κατηγορίας καὶ τῆς καταδίκης, ὡς καὶ τὰς πρὸς δικαιολογίαν ταύτης γενομένας ὑπὸ τῶν νεωτέρων ἀποπείρας.[2] Ἐξαίρει δ' ὅτι τὰ πλεῖστα σημεῖα τῆς κατηγορίας στηρίζονται προφανῶς ἐπὶ παρανοήσεων καὶ διαστροφῶν· οὐχ ἧττον ὅμως ὁρμώμενος ἐκ τῆς σκέψεως ὅτι οὐ μόνον τὰ πολιτικὰ φρονήματα, ἀλλὰ καὶ ὅλη ἡ βάσις τῆς Σωκρατικῆς διδασκαλίας εὑρίσκετο εἰς βαθεῖαν ἀντίθεσιν πρὸς τὰ πατροπαράδοτα ἤθη τῶν ἀρχαίων χρόνων,[3] καὶ κρίνων τὰ πράγματα ἐκ τῆς ἐπόψεως τῶν ἀρχαίων ἑλληνικῶν ἰδεῶν περὶ δικαίου καὶ περὶ πολιτείας, καὶ δὴ ἐκ μόνης τῆς ἐπόψεως ταύτης, νομίζει ὅτι ἡ καταδίκη τοῦ Σωκράτους δὲν δύναται νὰ θεωρηθῇ ἀπολύτως ἄδικος, ἀλλὰ προσθέτει ἀμέσως ὅτι αἱ Ἀθῆναι τῶν χρόνων καθ' οὓς ἔγινεν ἡ δίκη, δὲν ἐδικαιοῦντο πλέον νὰ λά-

[1] ZELLER II, 1[4] 216 ἑ. [2] ZELLER II, 1[4] 218 ἑ.

[3] Μολαταῦτα ἐξαίρει ὁ ZELLER (II, 1[4] 223): «Möchte... auch seine politische Theorie den bestehenden Einrichtungen nicht entsprechen: sein bürgerlicher Charakter ist rein, und eines Verbrechens gegen den Staat war er nach attischem Recht nicht schuldig.»

βῶσι τὴν ἀπόφασιν ἣν ἔλαβον, καὶ κατακρίνει τοὺς θερμοὺς συνηγόρους τοῦ δήμου, οἵτινες πολὺ ἐπιπολαίως γνωματεύουσιν ἐπὶ τοῦ προκειμένου ζητήματος.[1]

Καὶ ὁ μὲν Zeller οὕτως· ὁ δὲ Gomperz ἀσπαζόμενος μᾶλλον τὴν γνώμην τοῦ Hegel ἀποδίδει τὸ τραγικὸν γεγονὸς τῆς καταδίκης κατὰ μικρὸν μόνον λόγον εἰς προλήψεις καὶ παρανοήσεις, κατὰ μέγιστον δὲ καὶ κύριον λόγον εἰς τὴν ἐπίδρασιν ἀναγκαίας τινὸς καὶ δεδικαιολογημένης συγκρούσεως ἀρχῶν.[2] Δύο ἀντίθετοι περὶ τοῦ κόσμου θεωρίαι, δύο φάσεις τῆς ἀνθρωπότητος, θὰ ἐδικαιοῦτό τις νὰ εἴπῃ, κατὰ τὸν Gomperz, ἐπάλαιον τὴν ἡμέραν ἐκείνην πρὸς ἀλλήλας. Ἡ ὑπὸ τοῦ Σωκράτους δοθεῖσα εἰς τὴν φιλοσοφίαν κατεύθυνσις ἀπετέλει ἀνεκτίμητον ὄλβον διὰ τὸ μέλλον τοῦ ἀνθρωπίνου γένους, ἦτο ὅμως διὰ τὸν Ἀθηναϊκὸν κόσμον τῶν χρόνων ἐκείνων ἀγαθὸν ἀμφιβόλου ἀξίας. Ἀπέναντι τοῦ δικαιώματος τῆς πολιτείας πρὸς ἰδίαν συντήρησιν καὶ πρὸς ἀντίδρασιν κατὰ πάσης ἀποσυνθετικῆς ὁρμῆς, ὑψοῦτο τὸ δικαίωμα τῆς μεγάλης προσωπικότητος τοῦ ρηξικελεύθου ἀνδρός, θέλοντος νὰ διανοίξῃ νέας ὁδοὺς καὶ νὰ βαδίσῃ ἐπ' αὐτῶν εὐθαρσῶς παρὰ πᾶσαν ἀντίστασιν τῆς πολιτείας, παρὰ πάντα ἐπικρεμάμενον κίνδυνον. Ἡ ἐλευθερία τοῦ λόγου ἕνεκα τῶν θαυμασίων ἐπακολουθημάτων ἅτινα συνεπάγεται, εἶναι ἀναμφιβόλως ἐκ τῶν πολυτιμοτάτων ἀγαθῶν τῆς ἀνθρωπότητος, ἀλλ' οὐδαμοῦ οὐδέποτ' ἴσχυσεν ἀπεριορίστως. Ἡ πολιτεία ἀνεχαίτισεν αὐτὴν ὁσάκις ᾐσθάνθη κλονουμένην τὴν ἰδίαν ὑπόστασιν. Ἀναλόγως δὲ τοῦ μεγέθους καὶ τῆς ἐγγύτητος τοῦ ἐπικρεμαμένου κινδύνου, ἀναλόγως τῆς ἰσχύος καὶ τῆς ἀσφαλείας τῶν πρὸς ἄμυναν ὑπαρχόντων μέτρων, ἡ ἀντίδρασις τοῦ κοινοῦ ὑπῆρξε διάφορος κατὰ διαφόρους τόπους καὶ καιρούς. Οὐδεμία πολιτεία ἐσεβάσθη ἀπολύτως τὴν ἐλευθερίαν τοῦ λόγου, ἥκιστα δὲ ὁσάκις τὰ ἴδια συμφέροντα εὑρίσκοντο ἐν

[1] Zeller II, 1⁴ 227. Βλ. κατωτ. (293 ἑ.) τὰς περὶ τούτου κρίσεις τοῦ Zeller.
[2] Gomperz II³ 90.

κινδύνῳ. Ἡ δὲ κατὰ τῆς ἐλευθερίας ταύτης ἄμυνα καθίσταται ἀναγκαιοτέρα ἐν πολιτείαις μικραῖς καὶ μὴ ἰσχυραῖς, ὡς ἦσαν αἱ δημοκρατίαι τῆς ἀρχαιότητος. Ἡ τύχη τῶν Ἀθηνῶν ἀπεφασίζετο καθ' ἑκάστην ἐπὶ τῆς Πνυκὸς ὑπ' αὐτῶν τῶν πολιτῶν, ἑπομένως ἡ πίστις καὶ ἡ ἀφοσίωσις τούτων ἦτο ἀναγκαία προϋπόθεσις διὰ τὴν ὑπόστασιν τῆς πολιτείας. Ἡ ἐλαχίστη κλόνησις τῶν βάσεων αὐτῆς ἦτο ἀμέσως αἰσθητή. Ἕκαστον κτύπημα καταφερόμενον κατὰ τῶν θεμελίων μετεδίδετο ἀκωλύτως ἐκ τοῦ βάθους πρὸς τὸ ἀέτωμα τοῦ κοινωνικοῦ οἰκοδομήματος, διότι μέσοι παράγοντες πρὸς ἀνακοπὴν τοιούτων κλονήσεων δὲν ὑπῆρχον τότε. Τὸ συμφέρον τῆς πολιτείας ἦτο ἐστερημένον τῆς προστασίας, ἣν παρέχουσι σήμερον τοῦτο μὲν ἡ κληρονομικότης τῆς ἀνωτάτης ἐξουσίας, τοῦτο δὲ ἡ τακτικὴ στρατιωτικὴ δύναμις καὶ τὸ ὠργανωμένον σῶμα τῶν δημοσίων ὑπαλλήλων. Ὅλα ταῦτα ἔλλειπον ἐν Ἀθήναις, ὡς ἐκ τούτου δὲ ἡ πολιτεία εἶχεν ἀπολύτως ἀνάγκην τῆς πίστεως καὶ τῆς ἀφοσιώσεως καὶ τῆς ἀγάπης ἑνὸς ἑκάστου τῶν ἀπαρτιζόντων αὐτήν.[1]

Εἶναι ἀνεπίδεκτον ἀντιρρήσεως, γράφει περαιτέρω ὁ Gomperz, ὅτι ἡ δρᾶσις τοῦ Σωκράτους ἐνεῖχεν εὐθὺς ἐξ ἀρχῆς τάσεις ὑποσκαπτούσας τὴν ἀληθῆ καὶ βαθεῖαν πρὸς τὴν πατρίδα ἀγάπην, καίτοι ἴσως αἱ τάσεις αὗται ἀνεπτύχθησαν κυρίως πολὺ βραδύτερον, παρὰ τοῖς μαθηταῖς αὐτοῦ, καὶ ἰδίως τῷ φυγάδι Ξενοφῶντι καὶ τῷ κοσμοπολίτῃ Ἀντισθένει. Ἀφ' οὗ κατὰ τὴν νέαν διδασκαλίαν τὰ πάντα ἐσύροντο πρὸ τοῦ δικαστηρίου τοῦ λόγου, ἀφ' οὗ οὐδὲν πατροπαράδοτον ἔθιμον ἐδικαιοῦτο νὰ ἰσχύῃ, ἂν δὲν ἐλάμβανε τὸ χρίσμα τοῦ λόγου, πῶς ἦτο δυνατὸν ἡ φιλοπατρία νὰ διατηρήσῃ τὴν ἀρχαίαν αὐτῆς δύναμιν; Ἦτο μοιραῖον ὅτι ἡ φιλοσοφία ἐξ ἀρχῆς ἐπέδρασεν ἀποσυνθετικῶς ἐπὶ τὴν ἐθνικὴν τοῦ βίου ἀντίληψιν καὶ δίαιταν. Ἡ ἀντίθεσις τῆς φιλοσοφικῆς κριτικῆς καὶ τῶν ἐθνικῶν ἰδεωδῶν ἦτο βαθεῖα καὶ κατάδηλος. Οἱ φιλόσοφοι ἠπείλουν

[1] Gomperz II³ 90 ἑ.

νὰ καταστρέψωσι τὸν ἀρχαιοπρεπῆ χαρακτῆρα καὶ τὴν ἀρχαίαν δύναμιν τοῦ ἑλληνικοῦ βίου.[1]

Οἱ κατήγοροι, οἵτινες ἐν τῇ ὑπὸ τοῦ Σωκράτους γινομένῃ συνεχεῖ ἐρεύνῃ τοῦ λόγου καὶ τῶν ὁρισμῶν τῶν ὄντων διέβλεπον κίνδυνον διὰ τὴν ὑπόστασιν τῆς πατρίου θρησκείας καὶ διὰ τὴν καθόλου ἐθνικὴν ὕπαρξιν, οὐδὲν ἄλλο ἐπεδίωκον, κατὰ τὸν Gomperz, παρὰ νὰ κατασιγάσωσι τὸν κορυφαῖον τῆς νέας σχολῆς,[2] ἡ δὲ πρᾶξις αὐτῶν δὲν πρέπει νὰ ἐκληφθῇ ὡς σημεῖον κακοήθους ἐχθρότητος ἢ ἀσυνήθους ἀφυΐας. Τὴν θανατικὴν καταδίκην ἠθέλησεν ὁ Σωκράτης, διότι ἐξ αὐτοῦ ἐξηρτᾶτο ν' ἀποφύγῃ αὐτήν. Ἦτο ἐλεύθερος νὰ μὴ προσέλθῃ εἰς τὸ δικαστήριον ἢ προσελθὼν νὰ προτείνῃ ὡς ἀντιτίμημα τὴν φυγὴν μετὰ πλήρους ἐλπίδος ἐπιτυχίας. Ἦτο ἐλεύθερος ν' ἀποφύγῃ τὸν θάνατον πράττων ἐν ἐλαχίστῃ κλίμακι ὅ,τι συνείθιζον οἱ ἄλλοι κατηγορούμενοι, δηλαδὴ ἱκετεύων καὶ ἐκλιπαρῶν τὸ ἔλεος τῶν δικαστῶν.[3] Ἀλλ' ἡ ἀπόφασις αὐτοῦ ἦτο ἀμετάκλητος· ἤθελε νὰ ἐξακολουθήσῃ διδάσκων ἢ νὰ παύσῃ ζῶν.

Εἰς παρεμφερῆ συμπεράσματα καταλήγει καὶ ὁ Γάλλος Fouillée, κατόπιν μακρᾶς ἐρεύνης τῶν λόγων οἵτινες προεκάλεσαν τὴν δίκην τοῦ Σωκράτους.[4] Συνοψίζων τὰ πορίσματα τῆς ἐρεύνης ταύτης ἐπάγεται ὅτι ἡ ἀριστοκρατικὴ τάσις, ἥτις διεφαίνετο ἐν τοῖς διδάγμασι τοῦ φιλοσόφου περὶ τῆς παντοδυναμίας τῆς γνώσεως ἐγέννησε τοὺς πολιτικοὺς αὐτοῦ ἐχθρούς, εἰς τοὺς ὁποίους προσετέθησαν κατόπιν καὶ οἱ τεχνῖται καὶ οἱ ἱεροφάνται.[5] Εἰς τὴν ἐχθρότητα τῶν τάξεων τούτων ὠφείλετο ὁ κατὰ τοῦ Σωκράτους

[1] Gomperz II³ 93.

[2] Gomperz II³ 94. «Zum Schweigen bringen, nicht weniger und nicht mehr». Ἀλλὰ τότε διατί προέτειναν ὡς ποινὴν τὸν θάνατον καὶ οὐχὶ τὴν ἐξορίαν, δι' ἧς θὰ ἐπεβάλλετο ἡ ποθουμένη σιγή; Βλ. ἀνωτ. 255.

[3] Νὰ ζητήσῃ τὸ ἔλεος τῶν δικαστῶν ἐκεῖνος, περὶ τοῦ ὁποίου καὶ αὐτὴ ἡ κωμῳδία ὡμολόγει, ὡς ὀρθῶς παρατηρεῖ ὁ Poehlmann (106¹), «οὗτος μέντοι πεινῶν οὕτως οὐπώποτ' ἔτλη κολακεῦσαι!» (Ameιψ. fr. 9 παρὰ Koch I 672).

[4] Fouillée II 366 ἑ. [5] Fouillée II 399.

ἀγών. Ἀλλὰ τὴν καταδίκην ἀποδίδει ὁ Fouillée εἰς τὸ ὕφος τῆς ἀπολογίας. Πᾶς ἄλλος λόγος μὴ προσβλητικὸς διὰ τοὺς δικαστὰς θὰ ἐπέφερε πάντως τὴν ἀθῷωσιν. Διὰ τοῦτο ἀπὸ ρητορικῆς ἀπόψεως ἡ ἀπολογία ἐθεωρήθη ἀτυχὴς ἀγόρευσις. Ἀπὸ φιλοσοφικῆς ὅμως ἀπόψεως εἶναι ἀληθὲς ἀριστούργημα, ἐν τῷ ὁποίῳ ἡ φυσιογνωμία τοῦ Σωκράτους ἀπεδόθη οὐ μόνον μὲ τὰ εὐγενέστερα αὐτῆς χαρακτηριστικά, ἀλλὰ καὶ μὲ τὰς ἀτελείας αὐτῆς. Ὁ Fréret μέμφεται τοῦ Σωκράτους ὅτι οὐδὲν ἔπραξεν ὅπως ἀπαλλάξῃ τοὺς δικαστὰς αὐτοῦ τῆς ἀνάγκης νὰ διαπράξωσιν ἀδικίαν. Ἀλλὰ μήπως δὲν ἀπελογήθη ἐφ' ὅσον ἀπῄτει ὁ νόμος καὶ ἐφ' ὅσον ἐπέτρεπε τοῦτο ἡ συνείδησις αὐτοῦ, εἰπὼν τὴν ἀλήθειαν; Ὁ μὲν Σωκράτης ἔμεινε πιστὸς εἰς τὸν χαρακτῆρα αὐτοῦ προκαλέσας οἰκείᾳ βουλήσει τήν τε καταδικαστικὴν ἐτυμηγορίαν καὶ τὴν θανατικὴν ἀπόφασιν,[1] οἱ δὲ Ἀθηναῖοι ἐτήρησαν τὰς ἑαυτῶν ἀρχάς. Οὐδεὶς λόγος ὑπάρχει νὰ ὀργιζώμεθα κατὰ τοῦ κατηγορουμένου ἢ κατὰ τῶν δικαστῶν.

Καὶ ὁ Schanz εὑρίσκει τὴν ἐτυμηγορίαν τῶν Ἀθηναίων ἡλιαστῶν δεδικαιολογημένην ἐκ τῆς ἐπόψεως τοῦ μονομεροῦς συμφέροντος τῆς πολιτείας,[2] ἀλλ' ὁμολογεῖ ὅτι ἡ δίκη στερεῖται νομικῆς βάσεως καὶ ζητεῖ ἀλλαχοῦ τοὺς λόγους ἕνεκα τῶν ὁποίων οἱ περὶ τὸν Ἄνυτον, παρὰ τὸ ἀραχνοϋφὲς τῆς κατηγορίας, ἐπέτυχον τὴν νικηφόρον τοῦ ἀγῶνος διεξαγωγήν.[3] Νομίζει δὲ ὅτι οἱ λόγοι οὗτοι δὲν ὠφείλοντο εις τὰ πάθη τῆς πολιτικῆς κονίστρας, ἀλλ' εἰς τὴν ἐπικρατήσασαν γνώμην ὅτι διὰ τῆς διδασκαλίας τοῦ Σωκράτους ἐκλονεῖτο πράγματι ἡ πρὸς τοὺς πατρίους θεοὺς πίστις καὶ ἐκινδύνευον νὰ καταλυθῶσιν αἱ ἠθικαὶ ἀρχαὶ τῶν προγόνων, πράγματα τὰ ὁποῖα οὐδεμία ἑλληνικὴ πολιτεία ἠδύνατο ν' ἀνεχθῇ. Ἀπορῶν μάλιστα διότι ἐπὶ μίαν ὁλόκληρον γενεὰν ὁ Σωκράτης ἔμεινεν ἀνενόχλητος, ἀποδίδει τὴν κατὰ τὸ πρῶτον ἔτος τῆς ἐνενηκοστῆς πέμπτης Ὀλυμπιάδος γενομένην καταδίκην εἰς τὴν πολιτικὴν ζύμωσιν τῶν χρόνων ἐκείνων.

[1] Fouillée 423 ἑ. [2] Schanz 58. [3] Schanz 55 ἑ.

Ὁ Ἄνυτος καὶ οἱ περὶ αὐτὸν δημοκρατικοὶ ἄνδρες ὁρμώμενοι, κατὰ τὸν Schanz, ἐξ εὐγενεστάτων πατριωτικῶν αἰσθημάτων ὠνειρεύοντο τὴν ἀνύψωσιν τῆς ἕνεκα συνεχῶν πολιτικῶν καὶ πολεμικῶν ἀτυχημάτων ἐξαντληθείσης πατρίδος καὶ ἐπεδίωκον πρὸς ἐπιτυχίαν τοῦ σκοποῦ τούτου τὴν συνεργασίαν πάντων τῶν ἀγαθῶν στοιχείων καὶ ἰδίᾳ τῆς νεολαίας, ἐπιδείξαντες διὰ τῆς προκηρυχθείσης γενικῆς ἀμνηστίας τὴν εἰλικρινῆ διάθεσιν ὅπως χάριν τῆς εὐπραγίας καὶ τῆς δόξης τῆς πόλεως ρίψωσιν εἰς λήθην τὰ κοχλάζοντα πολιτικὰ πάθη. Ἀλλ' εἰς τὸ ἀνορθωτικὸν τοῦτο ἔργον ὡς ἀνυπέρβλητον πρόσκομμα παρενεβάλλετο διαρκῶς ὁ Σωκράτης, διότι ἡ ἐκτάκτως ἑλκυστικὴ διδασκαλία αὐτοῦ ἐσαγήνευε τοὺς νέους, οἵτινες περιεστοίχιζον τὸν φιλόσοφον, ὅπως αἱ μυῖαι τὸν σωρὸν τοῦ μέλιτος ἢ τὴν φλόγα τοῦ λύχνου. Οἱ περὶ τὸν Ἄνυτον πατριῶται ἐφοβοῦντο μήπως ἡ νέα γενεά, ἐπὶ τῆς ὁποίας ἐστηρίζοντο αἱ ἐλπίδες τῆς τελείας ἀνορθώσεως τῆς πατρίδος, ἀνδρουμένη ἀποφύγῃ ἕνεκα τῆς διδασκαλίας τοῦ Σωκράτους τὴν πολιτικὴν δρᾶσιν καὶ τὴν εὔορκον ἐκπλήρωσιν τῶν πρὸς τὴν πολιτείαν καθηκόντων καὶ κατατρίβηται εἰς ἀκαίρους κριτικὰς συζητήσεις περὶ πολιτειακῶν θεσμῶν καὶ εἰς ἀσκόπους φιλοσοφικὰς ἐρεύνας περὶ τοῦ ἀγαθοῦ καὶ τοῦ κακοῦ.[1] Δι' ὅλους τούτους τοὺς λόγους ὁ Schanz θεωρεῖ τὴν θανατικὴν καταδίκην δεδικαιολογημένην μὲν ἐκ τῆς περιωρισμένης ἐπόψεως τῶν Ἀθηναϊκῶν συμφερόντων, ἀδικαιολόγητον ὅμως ἐκ τῆς εὐρυτέρας ἐπόψεως τῶν γενικῶν συμφερόντων τῆς ἀνθρωπότητος.[2]

Δεινὸς συνήγορος τοῦ Σωκράτους καὶ ἀπηνὴς πολέμιος τῶν φανατικῶν ἐγκωμιαστῶν τοῦ δήμου τῶν Ἀθηναίων ἀνεφάνη ὁ Pöhlmann, ὅστις ἐξετάζων τὴν δίκην τοῦ φιλοσόφου ὑπὸ διά-

[1] Οἱ «καλοὶ οὗτοι πατριῶται» ἠδύναντο κάλλιστα ν' ἀποτρέψωσι τὸν ἐκ τῆς διδασκαλίας τοῦ σοφοῦ γέροντος ἐπικρεμάμενον κίνδυνον ἀπαγορεύοντες αὐτὴν ἢ θέτοντες, ὡς εἶπον καὶ ἀνωτέρω (255), τίμημα τοῦ ἀδικήματος τὴν ἰσόβιον ἐξορίαν τοῦ Σωκράτους. Ἀλλ' οἱ «καλοὶ πατριῶται» ἐζήτησαν τὸν θάνατον τοῦ πατρὸς τῆς ἠθικῆς φιλοσοφίας!

[2] SCHANZ 58.

φορον καὶ γενικωτέραν ὄψιν διαβλέπει ἐν αὐτῇ ὅλα τὰ χαρακτηριστικὰ φαινόμενα τῆς ψυχολογίας τοῦ πλήθους. Τὸν Σωκράτη θεωρεῖ ἀντιπρόσωπον κατ' ἐξοχὴν τοῦ ἀρτίου πολιτισμοῦ,[1] ἐλθόντα εἰς σύγκρουσιν πρὸς τὴν κοινὴν γνώμην, πρὸς τὸ πνεῦμα τοῦ πλήθους, ὅπερ δὲν ἀποτελεῖται ὑπὸ μόνου τοῦ ὄχλου, οὐδ' ὑφ' ἑνὸς ὡρισμένου καὶ αἰσθητοῦ στρώματος τοῦ λαοῦ, ἀλλ' εἶναι ἡ ἀόρατος καὶ ἐφ' ὅλας τὰς λαϊκὰς τάξεις ἐκτεινομένη κοινότης ἐκείνων, οἵτινες ἔχονται στερρῶς τῶν ἐπικρατουσῶν ἀντιλήψεων, τῶν κοινῶς παραδεδεγμένων ἀρχῶν καὶ πεποιθήσεων.[2]

Ὁ Σωκράτης ὡς φορεὺς τοῦ ἀρτίου πολιτισμοῦ, γράφει ὁ Pöhlmann, ἠθέλησε ν' ἀνυψώσῃ τὸν ἄνθρωπον εἰς ἀνωτέραν βαθμῖδα τοῦ πνευματικοῦ βίου ὑποβάλλων τὰ φαινόμενα τοῦ τε ἐσωτερικοῦ καὶ τοῦ ἐξωτερικοῦ κόσμου εἰς λογικὴν ἀνάλυσιν καὶ ἀποδεικνύων τὸ σφαλερὸν ἀπείρων κοινῶν δοξασιῶν, αἵτινες, ἀκρίτως καὶ ἀβασανίστως κατὰ παράδοσιν ἐπικρατοῦσαι, ἀναχαιτίζουσι τὴν ἐλευθέραν τοῦ πνεύματος ἀνάπτυξιν, ὡς καὶ τὴν ταχεῖαν ἐξάπλωσιν τοῦ ἀρτίου πολιτισμοῦ καὶ τὴν ἀνύψωσιν τοῦ ἠθικοῦ βίου. Ἀλλ' ἡ ἐξ ἴσου συμμετοχὴ ὅλων τῶν λαϊκῶν τάξεων εἰς τὴν οὐσίαν τοῦ ἀρτίου πολιτισμοῦ ἀποκλείεται εὐθὺς ἐξ ἀρχῆς. Τοὐναντίον ἡ πλήρης ἀτομικὴ ἐξοικείωσις πρὸς τὸν τρόπον τοῦ σκέπτεσθαι τῶν ρηξικελεύθων διανοιῶν, αἵτινες ἀποβαίνουσι φορεῖς τοῦ πολιτισμοῦ τούτου, εἶναι ἴδιον τῶν ὀλίγων. Διότι κατ' αὐτὸν ἄκρον ἄωτον καὶ ἰδεώδης σκοπὸς τοῦ βίου εἶναι ἡ ἀνάπτυξις πνευματικῶν ἀγαθῶν· ἀλλ' ὁ σκοπὸς οὗτος ἀτελῶς μόνον ἢ καὶ οὐδαμῶς δύναται νὰ ἐπιτευχθῇ ὑπ' ἐκείνων, δι' οὓς τελικὸς στόχος πάσης σκέψεως καὶ ἐνεργείας εἶναι ἡ παραγωγὴ οἰκονομικῶν ἀγαθῶν.[3] Ἡ ἰδέα ὅτι ὁ ἀνεξέταστος βίος εἶναι ἀβίωτος, τὴν ὁποίαν ὁ Σωκράτης ἐκφράζει ἐνώπιον τῶν δικαστῶν, εἶναι ἀκατάληπτος διὰ τοὺς πολλούς. Καὶ δικαίως ὁ φιλόσοφος ἐξαίρει

[1] «Vollkultur». [2] POEHLMANN 76. [3] POEHLMANN 77.

ὡς πρὸς τὸ σημεῖον τοῦτο τὴν θεμελιώδη ἀντίθεσιν τῆς ἀτομικῆς αὐτοῦ περὶ τοῦ βίου ἀντιλήψεως πρὸς τὴν ἀντίληψιν τοῦ πλήθους. Διότι ἀφ' ἑνὸς μὲν ὑπάρχουσιν οἱ ἐλάττους, οἱ θιασῶται καὶ φορεῖς τοῦ ἀρτίου πολιτισμοῦ, ἀφ' ἑτέρου δὲ οἱ πολλοί, τὸ πλῆθος, ἐν τῇ συνειδήσει τοῦ ὁποίου τὸ «ἄλογον μέρος τῆς ψυχῆς» καταλαμβάνει ἐκτάκτως εὐρὺν χῶρον, καὶ προβάλλει ἀνυπέρβλητον ἀντίστασιν εἰς τὴν Σωκρατικὴν ἀπαίτησιν τοῦ «γνῶθι σαὐτόν».[1] Μόνον οἱ ὀλίγοι, οἱ ἐπαΐοντες, οἱ ἐκλεκτοί, ἐν ἑνὶ λόγῳ οἱ ἀριστεῖς τοῦ πνεύματος ἀποτελοῦσι τὴν κοινότητα τῶν πραγματικῶς ἐλευθέρων, ἐν ᾧ οἱ πολλοί, οἱ «δοκοῦντές τι εἶναι μηδὲν ὄντες», οἱ ἀγνοοῦντες τοὺς λόγους τῶν μεγίστων ζητημάτων τῆς ἀνθρωπίνης ὑπάρξεως, εἶναι ἀνδραποδώδεις.[2] Τοῦ διχασμοῦ τούτου, ὅστις ἀποτελεῖ χαραστηριστικὸν φαινόμενον παντὸς πολιτισμοῦ, ἀντελήφθη σαφῶς ὁ Σωκράτης καὶ τοῦτον ἔλαβεν ὡς ἀφετηρίαν τῆς ὅλης αὐτοῦ δράσεως. Μετὰ θαυμαστῆς παρρησίας καὶ ἀκαταβλήτου ζήλου προσεπάθησε πάντοτε ν' ἀναρριπίσῃ τὸν πέπλον, ὅστις δὲν ἐπιτρέπει εἰς τὸν κοινὸν ἄνθρωπον νὰ διακρίνῃ τὸν διχασμὸν ἐκεῖνον. Ἐπεκτείνων δὲ τὴν περίφημον αὐτοῦ ἔρευναν ἐπὶ πάσας τὰς κοινωνικὰς τάξεις καὶ ἐξετάζων ἂν οἱ ἄνθρωποι γνωρίζωσι πράγματι ὅ,τι ἂν φαντάζωνται γνωστόν, κατέδειξε τὴν πληθώραν τοῦ κατωτέρου ἐκείνου τύπου τῶν πολλῶν καὶ διήνοιξε τοὺς ὀφθαλμοὺς τῆς ἀνθρωπότητος.[3] Ἀλλ' ἡ ἀντίληψις αὕτη τοῦ Σωκράτους ἐκλόνει ἐκ θεμελίων τὴν κεκτημένην δύναμιν τοῦ κυριάρχου λαοῦ· ἀπῄτει τὴν χειραφέτησιν τῶν ἀρχῶν τῆς πολιτείας ἐκ τῆς ἑκάστοτε ἐκδηλουμένης πανισχύρου θελήσεως τοῦ δήμου, ὅστις ἐθεώρει αὐτὰς ὄργανα τῶν ταπεινῶν ἐνστίκτων καὶ συμφερόντων τοῦ πλήθους· ἤθελεν ἐξουσίαν ἀνεξάρτητον καὶ ἐλευθέραν, μὴ ὑποκειμένην εἰς τὰς αὐθαιρεσίας τοῦ δήμου, ἐμπεπιστευμένην δὲ εἰς ἀνθρώπους πράγματι ἐπαΐοντας, κτησαμένους δι' εἰδικῶν μελετῶν τὰς πρὸς ἄσκησιν πάσης

[1] Poehlmann 78. [2] Ξενοφ. Ἀπομνημ. I 1 16. [3] Poehlmann 78.

ἐξουσίας ἀναγκαίας γνώσεις περὶ τῶν πολιτειακῶν πραγμάτων.[1] Πρὸς τούτοις προσέβαλλε καιρίως καὶ αὐτὸ τὸ νομοθετικὸν καὶ δικαστικὸν κῦρος τοῦ δήμου. Δι' ἐκεῖνον ὅστις εἰς μὲν τὴν ὑπεροχὴν τῶν ἐπαϊόντων μεγίστην ἀποδίδει σημασίαν, περὶ δὲ τοῦ ὄχλου σκέπτεται τόσον μετρίως, ἡ νομοθετικὴ ἐξουσία τοῦ δήμου οὐδὲν ἄλλο εἶναι ἢ καταδυνάστευσις τῶν ἀνθρώπων τοῦ πνεύματος ὑπὸ τοῦ ὄγκου τοῦ ἀμαθοῦς πλήθους, ἡ δὲ λαϊκὴ δικαιοσύνη οὐδὲν ἄλλο ἢ κυριαρχία τῆς ἀμαθείας ἐκεῖ ἔνθα ὤφειλε νὰ βασιλεύῃ ἡ γνῶσις. Διὰ τοῦτο ὁ Σωκράτης, κατὰ τὸν Αἰλιανόν,[2] τῇ «Ἀθηναίων πολιτείᾳ οὐκ ἠρέσκετο, τυραννικὴν γὰρ καὶ μοναρχικὴν ἑώρα τὴν δημοκρατίαν οὖσαν». Ὁ Σωκράτης διὰ τῶν ἰδεῶν τούτων τὰς ὁποίας ἀπροκαλύπτως διεκήρυττε καὶ ἐν γένει διὰ τῆς δημοσίας αὐτοῦ δράσεως περιεφρόνησε καὶ προσέβαλε τὴν ψυχὴν τοῦ πλήθους, πολλῷ δὲ μᾶλλον ἠρέθισεν αὐτὴν διὰ τοῦ ὑπερηφάνου ἤθους ὅπερ ἔδειξεν ἐν τῷ δικαστηρίῳ, ἐν ᾧ ἐκ τῆς ὅλης πορείας τοῦ ἀγῶνος φαίνεται ἐναργῶς πόσον οἱ κατήγοροι ἐθεράπευσαν καὶ ἐκολάκευσαν τὰ αἰσθήματα καὶ τὴν εὐπάθειαν τῆς ψυχῆς τοῦ Ἀθηναϊκοῦ λαοῦ.

Κατὰ ταῦτα ὁ Pöhlmann θεωρεῖ τὴν καταδίκην ὡς ἓν τῶν χαρακτηριστικῶν συμπτωμάτων τῆς ψυχολογίας τοῦ πλήθους, ὀργισθέντος διὰ τὴν πρὸς τὴν δύναμιν αὐτοῦ περιφρόνησιν τοῦ φιλοσόφου, ὡς φυσικὸν ἀποτέλεσμα τῆς ἠθικῆς καὶ διανοητικῆς ἀδυναμίας τοῦ ὄχλου, εἰς ὃν ἡ πόλις εἶχεν ἐμπιστευθῆ τὴν λῆψιν τῆς ἀποφάσεως, καὶ ὅστις εἶναι ἀνάξιος τῆς τιμῆς ἣν ἀποδίδουσιν εἰς αὐτὸν οἱ χαρακτηρίζοντες τὴν θανατικὴν καταδίκην ὡς ἀναγκαίαν ἀκολουθίαν μοιραίας τινὸς συγκρούσεως δύο ἀντιθέτων δικαιωμάτων, τοῦ δικαιώματος τῆς μεγάλης προσωπικότητος τοῦ ῥηξικελεύθου φιλοσόφου ἀφ' ἑνὸς καὶ τῶν συμφερόντων τῆς ὑπὲρ συντηρήσεως τῶν ἱδρυμένων ἀρχῶν ἀγωνιζομένης πολιτείας ἀφ' ἑτέρου.[3]

[1] Poehlmann 83. [2] Αἰλιαν. Ποικ. ἱστορ. III 17.
[3] Poehlmann 109 ἑ.

Ἡ καταδίκη τοῦ Σωκράτους, ἐπιλέγει ὁ Pöhlmann,[1] εἶναι μία ἐκ τῶν ἀπειραρίθμων ἐκδηλώσεων τῆς ἐμποδιστικῆς καὶ καταθλιπτικῆς καὶ καταστρεπτικῆς ἐκείνης δυνάμεως, μεθ' ἧς τὸ κατώτερον στρῶμα τοῦ ἀνθρωπίνου ψυχικοῦ βίου ἀντιδρᾷ κατὰ τῆς ἀναπτύξεως τῆς ἐσωτερικῆς, τῆς πνευματικῆς οὐσίας τοῦ πολιτισμοῦ καὶ τοῦ λόγου καὶ τῶν καλῶν ἠθῶν. Ἡ τραγῳδία αὕτη ἐπαναλαμβάνεται δι' ὅλης τῆς ἱστορίας τῆς ἀνθρωπότητος μέχρι τῆς σήμερον ὑπὸ μορφὰς διαρκῶς ἐναλλασσομένας, ἀλλὰ μὲ τὸ αὐτὸ πάντοτε ἀποτέλεσμα, δηλαδὴ τὴν μείωσιν ἢ τὸν ἀφανισμὸν τοῦ ὑψηλοῦ καὶ εὐγενοῦς ὑπὸ τῶν ἀγρίων δυνάμεων τοῦ βίου, τὴν ἀπώθησιν τῆς πνευματικῶς καὶ ἠθικῶς ἐλευθέρας ἀτομικότητος, τὴν ὑποταγὴν τῆς ἐλευθέρας καὶ ἀνεξαρτήτου σκέψεως ὑπὸ τὸ πνεῦμα τῆς ἀγέλης, συνελόντι δ' εἰπεῖν τὴν καταπίεσιν τοῦ καθαρῶς πνευματικοῦ στοιχείου τοῦ τελείου πολιτισμοῦ διὰ τῆς βαναύσου βαρύτητος τοῦ κοινοῦ καὶ συνήθους, ὅπερ ἡ ψυχὴ τοῦ πλήθους ρίπτει εἰς τὴν τρυτάνην.

Ἡ ὡραία συγγραφὴ τοῦ Pöhlmann, ἣν ὁ ἴδιος χαρακτηρίζει ὡς «συμβολὴν εἰς τὴν ἱστορίαν τῆς ἐλευθέρας διδασκαλίας»[2] προεκάλεσε πολλὴν ἐντύπωσιν παρὰ τῷ ἐπιστημονικῷ κόσμῳ, εὗρεν ὅμως δεινὸν ἐπικριτὴν ἐν τῷ Menzel. Οὗτος ἀποκρούων συστηματικῶς τὰς γνώμας τοῦ Pöhlmann ἰσχυρίζεται ὅτι τὰ πρόσωπα τὰ προκαλέσαντα τὸν κατὰ τοῦ Σωκράτους ἀγῶνα οὐδαμῶς ἐπέδρασαν ἐπὶ τὸ πλῆθος[3] καὶ ὅτι οἱ δικασταὶ τοῦ φιλοσόφου δὲν εἶχον προέλθει ἐκ τοῦ ὄχλου,[4] ὅστις κατεῖχεν ἐν ἄλλαις δίκαις τὰ ἑδώλια τῶν ἐνόρκων. Ἀλλ' ἡ εἰκασία αὕτη εἶναι αὐθαίρετος καὶ ἀμάρτυρος, ἀφ' οὗ καὶ κατὰ τὴν ἡμέραν ἐκείνην, ὡς συνήθως, ἡ διαλογὴ τῶν δικαστῶν ἐγένετο διὰ κλήρου.

1 Poehlmann 112. 2 «Ein Beitrag zur Geschichte der Lehrfreiheit.»

3 Menzel 61: «Die Ankläger waren keine Hintermänner der Masse.»

4 Ὁ Menzel παρανοεῖ ἐνταῦθα τὸν Poehlmann συγχέων τὰς ἐννοίας «πλῆθος» καὶ «ὄχλος», τὰς ὁποίας ἐκεῖνος διακρίνει διὰ τῶν ἑξῆς· «Die Masse ist ja keineswegs bloß der Pöbel, überhaupt keine sichtbar abgegrenzte Schicht des Volkes». Poehlmann Sokrates 76.

Τὴν θεωρίαν τῆς ψυχολογίας τοῦ πλήθους θεωρεῖ ὁ Menzel μονομερῆ, διότι ἡ ἱστορία διδάσκει ὅτι ὁ λαϊκὸς συρφετὸς διάκειται πολλάκις φιλίως πρὸς τὰς ἐξεχούσας φυσιογνωμίας καὶ ὅτι ἀκριβῶς τὰ ὑπεράνω τοῦ πλήθους ἱστάμενα πρόσωπα καταδιώκουσι συνήθως αὐτὰς διὰ τοῦ φθόνου καὶ τοῦ μίσους. Ἡ ἀνάγκη τοῦ τιμᾶν καὶ γεραίρειν τοὺς μεγάλους ἄνδρας, λέγει, εἶναι ἐπίσης τμῆμα τῆς ψυχῆς τοῦ πλήθους, ὅπως καὶ ἡ μονομερῶς ὑπὸ τοῦ Pöhlmann ἐξαιρομένη πρὸς ἰσοπέδωσιν πάντων ὁρμή.[1] Περαιτέρω δὲ ἀπορρίπτων τὸν πολιτικὸν χαρακτῆρα τῆς δίκης ἀρνεῖται ὅτι δι' αὐτῆς προσεβλήθη ἡ ἐλευθερία τῆς σκέψεως καὶ τοῦ λόγου.

Τὰ δὲ ἴδια συμπεράσματα συνοψίζει ὁ Menzel ὡς ἑξῆς περίπου·[2] ἡ μὲν κατηγορία ὀφείλεται κατ' αὐτὸν εἰς τὴν ἰδιαιτέραν κατάστασιν εἰς ἣν εὑρέθησαν αἱ Ἀθῆναι μετὰ τὴν τελείαν αὐτῶν ἧτταν καὶ τὴν νίκην τοῦ δωρικοῦ κατὰ τοῦ ἀττικοϊωνικοῦ πολιτισμοῦ, ἡ δὲ τραγικὴ ἔκβασις τῆς δίκης εἰς πολύπλοκον σειρὰν αἰτίων καὶ αἰτιατῶν. Συμπεραίνει πρὸς τούτοις ὅτι οὐδεὶς ὑπάρχει λόγος ν' ἀμφιβάλλωμεν περὶ τῆς καλῆς πίστεως τῶν κατηγόρων καὶ τῶν δικαστῶν καὶ ἀποκλείων τὴν ὑπόθεσιν ὅτι μῖσος ἢ ἐκδίκησις ἢ πολιτικὰ πάθη ἐπέδρασαν ἀποτελεσματικῶς ἐπὶ τὴν δίκην, ἀποδίδει κατὰ μέγα μέρος εἰς τὴν συμπεριφορὰν αὐτοῦ τοῦ Σωκράτους, ἰδίως κατὰ τὴν ἀντιτίμησιν, τὴν τραγικὴν ἔκβασιν τοῦ ἀγῶνος.

Τὰ αἴτια τῆς καταδίκης ἐξετάζει ἐσχάτως ἐν ἐκτάσει καὶ ὁ Maier ἐν τῇ σοφῇ αὐτοῦ περὶ Σωκράτους συγγραφῇ.[3] Ἀποκρούων τὴν γνώμην ὅτι ἡ καταδίκη ἐγένετο ἄνευ θετικῶν νομικῶν βάσεων, ἐξαίρει ὅτι καὶ νόμος ἔγκυρος περὶ ἀσεβείας ὑπῆρχε καὶ καλῶς ἐφηρμόσθη ἐν τῇ προκειμένῃ περιπτώσει,[4] νομίζει δὲ ὅτι

[1] Ἀλλ' ὁ Poehlmann δὲν ἠρνήθη τὴν ὑπὸ τοῦ Menzel ἐξαιρομένην ἑτέραν ὄψιν τῆς ψυχολογίας τοῦ πλήθους· ἐπειδὴ ὅμως αὕτη οὐδεμίαν εἶχε σχέσιν πρὸς τὸ προκειμένον ζήτημα περιωρίσθη εἰς τὴν περιγραφὴν τῶν διαθέσεων τῆς ψυχῆς τοῦ πλήθους, ὡς ἐξεδηλώθησαν αὗται ἐν τῇ δίκῃ τοῦ Σωκράτους.

[2] Menzel 60. [3] Maier 489 ἑ. [4] Maier 492 ἑ.

ἡ κρίσις τῶν Ἀθηναίων δικαστῶν οὔτε ἀπὸ νομικῆς οὔτε ἀπὸ ἠθικῆς ἀπόψεως δύναται νὰ προσβληθῇ· καὶ προσθέτει — συμφωνῶν ἐν τούτῳ πρὸς τὴν ἐπικρατοῦσαν γνώμην — ὅτι ἂν ὁ Σωκράτης ἐπεδίωκεν ὀλίγον τὴν εὔνοιαν τῶν δικαστῶν, θὰ ἠθῳοῦτο ἀναμφιβόλως. Μόνον ἡ προσωπικὴ ἀγανάκτησις τῶν ἡλιαστῶν, ἣν προεκάλεσεν αὐτὸς ὁ κατηγορούμενος, ἀφύπνισε τὰς πεποιθήσεις αὐτῶν περὶ τῆς ἐνοχῆς τοῦ φιλοσόφου, αἵτινες δὲν θὰ ἐξεδηλοῦντο ἂν τὸ ὕφος τῆς ἀπολογίας ἦτο μετριώτερον καὶ ἡ ἀπόκρουσις τῶν στοιχείων τοῦ κατηγορητηρίου δεξιωτέρα. Ὅτε δὲ ἀπηγγέλθη ἡ καταδίκη, οἱ δικασταὶ ἦσαν βέβαιοι οὐ μόνον ὅτι παρέσχον πολύτιμον ὑπηρεσίαν εἰς τὴν πατρίδα, ἀλλὰ καὶ ὅτι ἐδίκασαν κατὰ τὸν νόμον καὶ τὴν δικαιοσύνην. Ἐν τῷ σημείῳ τούτῳ δέον νὰ συγκαταινέσῃ αὐτοῖς ὁ ἱστορικός, ἐπιλέγει ὁ Maier,[1] καὶ ἐπιχειρεῖ παρακατιὼν νὰ εὕρῃ, ἔξω τοῦ νομικοῦ περιβόλου, εὔλογον δικαιολογίαν διὰ τὴν συμπεριφορὰν τοῦ Σωκράτους ἔναντι τῶν πολιτικῶν καὶ θρησκευτικῶν καθεστώτων τῆς ἰδίας πατρίδος. Φρονεῖ δὲ ὅτι τὸ ζήτημα τῆς καταδίκης τοῦ Σωκράτους δὲν εἶναι νομικὸν ζήτημα.[2] Ὅτι ὁ φιλοσόφος προσέβαλε τοὺς νόμους τῆς πόλεως καὶ δικαίως κατεδικάσθη δὲν δύναται ν' ἀμφισβητηθῇ οὐδὲ πρέπει ν' ἀμφισβητηθῇ. Ἀλλ' ἐξ ἄλλης ἐντελῶς ἐπόψεως δέον νὰ ἐξετασθῇ ἡ ἀξία καὶ τὸ δίκαιον τοῦ ἀγῶνος ὃν διεξήγαγεν ὁ Σωκράτης κατὰ τῶν καθεστώτων. Νέαι ρηξικέλευθοι τάσεις κατισχύουσι μόνον μετὰ δεινὴν πάλην πρὸς τοὺς ὑφισταμένους θεσμούς. Διὰ τοῦτο φέρουσι σχεδὸν πάντοτε τὸ στίγμα τῆς παρανομίας. Τροποποιήσεις τῶν ἱδρυμένων θεσμῶν δὲν προηγοῦνται συνήθως τῶν μεγάλων κοινωνικῶν μεταρρυθμίσεων, ἀλλ' ἀκολουθοῦσι ταύταις. Οἱ νόμοι μεταβάλλονται κατὰ τὸ μᾶλλον καὶ ἧττον συμφώνως πρὸς τὰς ἑκάστοτε κοινωνικὰς καὶ ἠθικὰς ἀνάγκας. Τὸ δίκαιον εἶναι βεβαίως μέγα ἠθικὸν ἀγαθόν, ἀλλ' οὐχὶ τὸ μέγιστον, διότι τυγχάνει μέσον

[1] Maier 495. [2] Maier 497 ἑ.

πρὸς ἐπίτευξιν ὑψηλοτέρων κοινωνικῶν καὶ ἠθικῶν σκοπῶν. Τὸ δὲ μέσον εἶναι κατώτερον πάντοτε τοῦ σκοποῦ ἐξ οὗ ἀρύεται τὴν ἀξίαν αὐτοῦ. Διὰ τοῦτο ὑπάρχουσι περιπτώσεις καθ' ἃς διάσπασις τῶν κειμένων θεσμῶν ἐπιβάλλεται εἰς τὰ ἄτομα, ὁσάκις νέαι ἱστορικαὶ τάσεις ἔρχονται εἰς σύγκρουσιν πρὸς τὰς παλαιὰς συνηθείας καὶ παραδόσεις, προτρέχουσαι τρόπον τινὰ τῶν νομικῶν μεταρρυθμίσεων.

Τοιαύτη περίπου ἦτο, κατὰ τὸν Maier, ἡ φάσις τοῦ ζητήματος τοῦ Σωκράτους. Ὁ φιλόσοφος ἐσκόπει ν' ἀπαλλάξῃ τὴν ἠθικὴν τοῦ Ἀθηναϊκοῦ λαοῦ τῶν καταθλιπτικῶν δεσμῶν καὶ τῶν ἐξωτερικῶν τύπων τοῦ παρελθόντος, ἀνυψῶν αὐτὴν εἰς ἀνώτερον ἐπίπεδον. Τοῦτο ἐσήμαινεν ἀναμφιβόλως μεγάλην πνευματικὴν ἐπανάστασιν, κατευθυνομένην κυρίως κατὰ τοῦ θεονομικοῦ χαρακτῆρος τῆς πατροπαραδότου ἠθικῆς καὶ τῶν μετ' αὐτῆς στενῶς συνδεδεμένων θρησκευτικῶν δοξασιῶν. Ἐπειδὴ δὲ ἠθικὴ καὶ θρησκεία εἶναι ἀναποσπάστως συνδεδεμέναι μετὰ τῶν νομικῶν βάσεων τῆς πολιτείας, ἡ ἠθικὴ δρᾶσις τοῦ Σωκράτους ἐσήμαινε ταυτοχρόνως ἀγῶνα κατὰ τῶν κειμένων θεσμῶν καὶ τῶν ὄπισθεν τούτων ὑφισταμένων δυνάμεων.

Ἐν τῷ ἀγῶνι τούτῳ, ὡς συμβαίνει πολλάκις, ἡττήθη ὁ Σωκράτης· εἷς ὢν ὑπέκυψεν ὑπὸ τὴν βίαν τῶν πολλῶν. Ἀλλ' ἡ ἧττα αὕτη ἦτο μόνον φαινομενική. Περὶ τῆς τελικῆς νίκης τῶν ἰδεῶν αὐτοῦ ἦτο πεπεισμένος ὁ φιλόσοφος. Ἡ δὲ βεβαιότης αὕτη ἦτο ἀπόρροια τῆς ἠθικῆς αὐτοῦ αἰσιοδοξίας. Ὅ,τι ἐν τῷ ἀγῶνι ὃν διεξήγαγεν εἶχε δίκαιόν τι ὑπὲρ αὐτοῦ, οὐδαμῶς ἀμφέβαλλεν ὁ Σωκράτης, διότι τὸ δίκαιον τοῦτο ἐβασίζετο ἐπὶ ἠθικοῦ καθήκοντος. Ἀλλ' ὁ ἱστορικός, ὁ ἀπὸ ἀμερολήπτου σκοπιᾶς ἐξετάζων τὰ γεγονότα, δὲν πρέπει νὰ κατακρίνῃ τοὺς Ἀθηναίους διότι ἐν τῷ Σωκράτει διεῖδον τὸν ἀποστάτην καὶ τὸν παραβάτην τῶν νόμων καὶ τὸν καταστροφέα τῶν πατρῴων ἠθῶν καὶ τῆς ἀμοιβαίας πίστεως, ὅπως δὲν δικαιοῦται ν' ἀρνηθῇ ἐξ ἄλλου ὅτι ὁ ἐπαναστάτης ἐκεῖνος καὶ διαφθορεὺς τῆς «ἀντικειμενικῆς»

ἠθικῆς ἐδωρήσατο εἰς τὴν ἀνθρωπότητα ἠθικὸν πλοῦτον ὅστις δὲν ἐξηντλήθη εἰσέτι.

Ὅσον ἀφορᾷ ἐν τέλει εἰς τοὺς ἡμετέρους ἱστορικούς, εἶναι λυπηρὸν ὅτι οὗτοι παρ' ἐλπίδα ἐλάχιστα σχετικῶς ἀφιεροῦσιν εἰς τὸ ἔργον τοῦ Σωκράτους·[1] προκειμένου δὲ περὶ τῆς καταδίκης τοῦ φιλοσόφου ὁ ἀείμνηστος Παπαρρηγόπουλος φρονεῖ ὅτι μεγάλως συνετέλεσαν εἰς αὐτὴν ὁ φθόνος τῶν σοφιστῶν καὶ ἡ κοινὴ πεποίθησις ὅτι ὁ Σωκράτης δὲν ἦτο φίλος τῆς δημοκρατίας·[2] ἀλλά, προσθέτει, κυριωτάτη αἰτία τῆς καταδίκης ὑπῆρξεν «ὅτι τὸ διαλεκτικὸν καὶ ἐρευνητικὸν τοῦ Σωκράτους σύστημα, καίτοι περιοριζόμενον ὑπ' αὐτοῦ εἰς μόνα τὰ ἀνθρώπινα πράγματα, δὲν ἠδύνατο ἐπὶ τέλους νὰ μὴ ἐφαρμοσθῇ ὑπὸ τῶν ἀκροωμένων εἰς τὰ ὑψηλότατα περὶ τῆς ἀρχῆς τοῦ παντὸς ζητήματα, καὶ νὰ μὴ ὑποσκάψῃ τὰ θεμέλια τοῦ ἐπικρατοῦντος θρησκεύματος. Τὸ δὲ δυστύχημα τῆς ἀρχαίας κοινωνίας, καὶ ἰδίως τῶν προγόνων ἡμῶν, ἦτο, ὅτι τὸ

[1] Ἄριστα ὅμως ἐξαίρει τοῦτο ὁ ΑΔΑΜΑΝΤΙΟΣ ΚΟΡΑΗΣ (Προλεγ. εἰς Ξενοφ. Ἀπομνημ. καὶ Πλάτ. Γοργίαν, ἐν Παρισίοις 1825), ὀνομάζων τὸν Σωκράτη «ἰατρὸν μαινομένης πόλεως» καὶ «μόνον τῆς ἀληθινῆς πολιτικῆς διδάσκαλον», κατακρίνων δὲ δριμύτατα τὴν πρὸς τὸν φιλόσοφον ἀγνωμοσύνην τῶν Ἀθηναίων. Οἱ ὡραῖοι λόγοι τοῦ ΚΟΡΑΗ εἶναι καὶ σήμερον ἀξιανάγνωστοι. Εὐχαρίστως δὲ σημειῶ ἐνταῦθα ὅτι, ὡς ἐξηκρίβωσα ἐκ τῶν ὑστέρων, αἱ ὑπ' ἐμοῦ ἐκτεθεῖσαι γνῶμαι περὶ τοῦ δαιμονίου τοῦ Σωκράτους (βλ. ἀνωτ. 68 ἑ.) συμφωνοῦσι κατὰ τὸ μᾶλλον καὶ ἧττον πρὸς ὅσα γράφει καὶ ὁ ΚΟΡΑΗΣ περὶ τοῦ αὐτοῦ ζητήματος (βλ. Προλεγ. λα' ἑ.).

[2] Ὁ Σπ. ΛΑΜΠΡΟΣ χρονογραφικῶς μόνον ἀναφέρει τὰ τῆς καταδίκης. Ἀλλ' ἐξ ὅσων γράφει περὶ τῶν λόγων τῆς ἐναντίον τοῦ Σωκράτους καταφορᾶς, ἀκολουθῶν ἀβασανίστως τῷ ΚΟΥΡΤΙΩι, φαίνεται ὅτι ἀποδίδει τὴν καταδίκην εἰς τὴν γενικὴν κατὰ τοῦ φιλοσόφου ἔχθραν τῶν σοφιστῶν καὶ τῶν φανατικῶν ἱερέων [περὶ τοῦ μὴ πιθανοῦ τῆς γνώμης ταύτης ὅσον ἀφορᾷ εἰς τοὺς ἱεροφάντας βλ. ἀνωτ. 86[2]], ἰδίᾳ δὲ τῶν ὑπεράγαν ζηλωτῶν τοῦ δημοκρατικοῦ πολιτεύματος, διὰ τοὺς ὁποίους «ὁ θρίαμβος δὲν ἦτο πλήρης . . . ἐφ' ὅσον ἔμενεν ἐν τῇ ζωῇ ἐκεῖνος ὅστις ἐνομίζετο θρέψας τοὺς λυκιδεῖς διὰ τοῦ δηλητηριώδους γάλακτος τῶν ὀλιγαρχικῶν δοξασιῶν». Βλ. ΛΑΜΠΡΟΝ (ἔνθ' ἀνωτ. 66[3]) ΙΙ 160. Ὁ δὲ ΜΩΡΑΙΤΗΣ παρὰ πᾶσαν προσδοκίαν οὐδόλως ἀσχολεῖται περὶ τὰ ζητήματα ταῦτα ἐν τῇ εἰς τὴν Ἀπολογίαν Εἰσαγωγῇ αὐτοῦ.

θρήσκευμα αὐτῶν ἦτο ἀνεπίδεκτον πάσης φιλοσοφικῆς καὶ ἁπλῶς ἠθικῆς συζητήσεως, ὥστε εὑρίσκοντο μεταξὺ τῶν δύο ἐπίσης ὀλεθρίων σκοπέλων· ἢ ν' ἀφήσωσι τὴν φιλοσοφίαν νὰ καταστρέψῃ τὸ θρήσκευμα, ἤ, ἀγωνιζόμενοι ὑπὲρ τῆς συντηρήσεως τοῦ θρησκεύματος, νὰ περιορίσωσιν ὅσον ἐνδέχεται πᾶσαν ἀδιακώλυτον φιλοσοφικὴν ἔρευναν. Ἐκ τούτου βλέπομεν τὴν εὐφυεστέραν καὶ μᾶλλον φιλελεύθερον τῶν ἑλληνικῶν φυλῶν ἐπανειλημμένως καταδιώξασαν, λόγῳ θρησκευτικῷ, τοὺς ἐπισημοτάτους τῶν φιλοσόφων· καὶ ἐκ τούτου ἰδίως ἐπῆλθεν ἡ καταδίκη τοῦ Σωκράτους».[1] Καίτοι δὲ παρακατιὼν χαρακτηρίζει τὸν φιλόσοφον ὡς ἕνα «τῶν μεγίστων τῆς ἀληθείας μαρτύρων» κρίνει οὐχ ἧττον ἐπιεικῶς τὴν πρᾶξιν τῶν Ἀθηναίων γράφων ὅτι «ἡ ἱστορία δὲν ἔχει τὸ δικαίωμα νὰ κατακρίνῃ αὐτοὺς ἀπολύτως διὰ τὴν αὐστηρότητα μεθ' ἧς ἐπολέμησαν πᾶσαν, ἔστω καὶ πλαγίαν, κατὰ τοῦ θρησκεύματος αὐτῶν προσβολήν.»

Ἐκ τῶν ἐκτεθεισῶν ἐν τοῖς πρόσθεν ποικίλων καὶ ἀντιθέτων γνωμῶν, πρὸς ταῖς ὁποίαις εἶναι δυνατὸν νὰ παραταχθῶσι καὶ πλεῖσται ἄλλαι, γίνεται δῆλον ὅτι ὡς οἱ πολλοὶ τῶν ἀνθρώπων, οὕτω καὶ οἱ ἄνδρες τῆς ἐπιστήμης, ἔχουσιν, ὡς ἐπὶ τὸ πολύ, διάφορον τρόπον τοῦ σκέπτεσθαι. Ἕκαστος ἐξ αὐτῶν ἄλλως ἀποφαίνεται περὶ τοῦ αὐτοῦ ζητήματος καὶ ἄλλως ἀντιλαμβάνεται τῶν ποικίλων ἱστορικῶν προβλημάτων, ἡ δὲ ἀντίληψις αὕτη εἶναι πολλάκις μονομερής, ὑποκειμένη εἰς τὴν ἐπίδρασιν τοῦ συνόλου τῶν ἀρχῶν καὶ τῶν ἰδεῶν ὑφ' ὧν κατέχεται ἕκαστος ἐρευνητής. Ἀλλ' ἐν τῷ προκειμένῳ ζητήματι προσεγγίζουσιν ἀναμφιβόλως περισσότερον πρὸς τὴν ἱστορικὴν ἀλήθειαν οἱ διδάσκοντες ὅτι ἡ καταδίκη τοῦ Σωκράτους δὲν ὀφείλεται εἰς ἓν καὶ μόνον αἴτιον, ἀλλ' εἰς συρροὴν πλειόνων αἰτίων,[2] ὧν ἡ συνεχὴς ἐπενέργεια βρα-

[1] Βλ. Παπαρρηγοπουλον (ἔνθ' ἀνωτ. 66 6) 1⁴ 825.

[2] Τὴν γνώμην ταύτην ἔχουσι πλὴν τῶν ἀνωτέρω ἀναφερομένων ὁ Pohlenz (18 ἑ.) καὶ ὁ Windelband (Präludien 1⁵ 78 ἑ.), ὅστις φρονεῖ ὅτι οἱ κύριοι λόγοι τῆς κατηγορίας ἦσαν προσωπικοὶ καὶ ταπεινοί. Ἔτι περαιτέρω βαίνει ὁ εἰδικῶς

δέως ἀλλ' ἀσφαλῶς ἐπήνεγκε τὴν κατακλεῖδα τοῦ μακροῦ καὶ ἀνίσου ἀγῶνος.[1]

Οὐδεμία ὑπάρχει ἀμφιβολία ὅτι μεταξὺ τῶν ἑκατοντάδων δικαστῶν τοῦ φιλοσόφου ὑπῆρξαν πολλοὶ οἵτινες καθαρᾷ τῇ συνειδήσει προσῆλθον εἰς τὴν ἐξέδραν καὶ καλῇ τῇ πίστει ἔρριψαν τὴν καταδικαστικὴν ψῆφον. Οἱ δικασταὶ οὗτοι, εἰς τῶν ὁποίων τὴν διαυγῆ κρίσιν, οὐχὶ ὅμως καὶ τὴν τιμιότητα τοῦ χαρακτῆρος δικαιούμεθα ν' ἀμφιβάλλωμεν, ἐξετάζοντες τὰ πράγματα ὑπὸ τὸ πρῖσμα τῶν πολιτικῶν καὶ τῶν θρησκευτικῶν παραδόσεων, δὲν ἦτο δυνατὸν ν' ἀτενίσωσι πρὸς τοὺς ὑψηλοὺς ὁρίζοντας, οὓς διήνοιγεν ἡ μεγάλη διάνοια τοῦ Σωκράτους. Δι' αὐτοὺς ὁ Σωκράτης ἦτο νεωτεριστής, ἑπομένως ἐπικίνδυνος ἄνθρωπος, διότι τοιοῦτος θεωρεῖται συνήθως ὑπὸ τοῦ πλήθους ὁ τολμῶν νὰ κλονήσῃ τὰς ἐρριζωμένας πεποιθήσεις καὶ τὰ πατροπαράδοτα ἔθιμα τοῦ λαοῦ. Οἱ περὶ τοῦ δαιμονίου θρύλοι καὶ ἡ φήμη ὅτι ὁ Σωκράτης εἶχεν ἀποφύγει τὴν εἰς τὰ Ἐλευσίνια μυστήρια μύησιν, πρὸς τούτοις δὲ αἱ ἀχαλίνωτοι συκοφαντίαι τῶν ὑπὸ τοῦ φιλοσόφου πολλάκις ἐξευτελισθέντων ἡμιμαθῶν καὶ δοκησισόφων, εἶχον ἤδη ψυχράνει τὰς ψυχὰς πολλῶν Ἀθηναίων, ἐντίμων μὲν πολιτῶν, ἀλλ' ἀνδρῶν περιωρισμένης μορφώσεως καὶ ἀντιλήψεως, ὧν τινες ἐκάθηντο ἴσως τὴν ἡμέραν ἐκείνην ἐπὶ τῶν δικαστικῶν ἑδωλίων. Ἀλλὰ πολλῷ μᾶλλον εἶχον δηλητηριάσει τὴν δημοσίαν γνώμην, ἥτις ἐπέδρασε βεβαίως ἐπὶ πλείστους δικαστάς, τὰ πάρθια βέλη τῶν ἀσπόνδων ἐχθρῶν

εἰς τὸ ζήτημα ἀσχοληθεὶς Lessona γράφων (521) ὅτι οὔτε ἡ διδασκαλία τοῦ Σωκράτους οὔτε ἡ κατ' αὐτοῦ λαϊκὴ ἔχθρα οὔτε τὸ θρησκευτικὸν αἴσθημα ὑπῆρξαν τὰ αἴτια τῆς καταστροφῆς, ἀλλ' ἡ προσωπικὴ ἀντιπάθεια τῶν κατηγόρων καὶ ἡ φήμη ὅτι ὁ Σωκράτης ἦτο σοφιστής. Εἰς τὰ αὐτὰ αἴτια ἀποδίδει καὶ τὴν καταδίκην. («Lo stesso può dirsi dei sentimenti che spinsero i giudici a condannare il filosofo.»)

[1] «Ostilità accumulate da lungo tempo», παρατηρεῖ εὐστόχως ὁ Melli (La morte di Socrate 69 ἑ.), «malintesi, calunnie, zelo di politicanti di corta vista, diffidenze della folla credula, vendete e paure e forse motivi particolari che a noi sfuggono, entrarono in questo processo.»

τοῦ Σωκράτους, τῶν σοφιστῶν, οἵτινες κατὰ τοῦτο μετέχουσιν ἐ μ μ έ σ ω ς[1] τῆς εὐθύνης ἐπὶ τῇ καταδίκῃ.[2]

Κρίνοντες ἀπὸ ἐπιστημονικῆς σκοπιᾶς τὰ δραματικὰ γεγονότα τῆς ἱστορικῆς ἐκείνης ἡμέρας, δὲν δικαιούμεθα βεβαίως νὰ παρίδωμεν καὶ τὴν ψυχολογικὴν κατάστασιν ἐν ᾗ εὑρίσκοντο τότε πολλοὶ τῶν δικαστῶν τοῦ Σωκράτους. Οἱ πρεσβύτεροι ἐξ αὐτῶν εἶχον τὸ εὐτύχημα νὰ ἴδωσι τὰς Ἀθήνας ἐν τῇ μεγίστῃ αὐτῶν αἴγλῃ, κατὰ τὸν χρυσοῦν ἐκεῖνον αἰῶνα τοῦ μεγάλου υἱοῦ τοῦ Ξανθίππου, ὅτε ἡ ποίησις καὶ ἡ τέχνη εἶχον ἐγγίσει τὸ ὕπατον σημεῖον τῆς ἀνθρωπίνης τελειότητος, ὅτε ἡ ἐσωτερικὴ εὐεξία καὶ ἡ ἐξωτερικὴ ἐπιρροὴ τῶν Ἀθηνῶν εἶχον φθάσει εἰς τὸ ἄκρον ἄωτον. Καὶ ἤδη οἱ γέροντες οὗτοι εὑρισκόμενοι περὶ τὴν ἑσπέραν τοῦ βίου αὐτῶν, ὅτε ὁ ἄνθρωπος καθίσταται πάντοτε ἀπαισιόδοξος καὶ μεμψίμοιρος, παρετήρουν μετὰ πικρίας ὅτι ἡ ἔνδοξος αὐτῶν πατρίς, ἥτις ἦτο τὸ παιδευτήριον καὶ ἡ δόξα τῆς Ἑλλάδος ἁπάσης, ἡ φωτοβόλος ἑστία τοῦ ἀρχαίου κόσμου, πρὸς ἣν συνέρρεον ἄνδρες παντοδαποί, Ἕλληνες καὶ βάρβαροι, ὅπως λάβωσι φῶς ἐκ τοῦ ἀνεσπέρου φωτὸς τοῦ ἀληθοῦς πολιτισμοῦ, ἐδείκνυε σημεῖα προφανοῦς καταπτώσεως. Αἱ Ἀθῆναι εἶχον ὑποστῆ τὰ ἐπακόλουθα ἀπηνοῦς ἱστορικοῦ νόμου, οὗτινος τὴν ἰσχὺν ἐδοκίμασαν ἐν τῇ ῥοῇ τῶν αἰώνων πάντα τὰ ἐν τῷ κόσμῳ πρωταγωνιστήσαντα καὶ ἐπὶ ἐκτάκτοις πολεμικαῖς ἐπιτυχίαις διακριθέντα ἔθνη. Ἡ πολιτικὴ

[1] Ἐξαίρω τὴν λέξιν «ἐμμέσως», διότι ἐπὶ αἰῶνας ὅλους εἶχεν ἐπικρατήσει ἡ γνώμη, ὅτι οἱ σοφισταὶ ἦσαν οἱ μ ό ν ο ι καὶ ἄ μ ε σ ο ι πρωτουργοὶ τῆς κατηγορίας καὶ τῆς καταδίκης τοῦ Σωκράτους. Τὸ ἀστήρικτον τῆς γνώμης ταύτης καθὼς καὶ ἄλλων ἱστορικῶν πλανῶν κατέδειξε πρῶτος ὁ Fréret χωρὶς ν' ἀποδείξῃ βεβαίως ὅτι οἱ σοφισταὶ ἦσαν ἐντελῶς ξένοι πρὸς τὰς ὑπούλως καὶ ἐκ τοῦ ἀφανοῦς κατὰ τοῦ φιλοσόφου ἐκτοξευομένας ῥᾳδιουργίας. Ἡ ὡραία πραγματεία τοῦ σοφοῦ Γαλάτου, δημοσιευθεῖσα ἐν ἔτει 1809, ἀναγνωσθεῖσα ὅμως, ὡς βλέπομεν μετ' ἐκπλήξεως ἐν σημειώσει τοῦ περιθωρίου (Fréret 209), ἐν συνεδρίᾳ τῆς Παρισινῆς Ἀκαδημείας τῶν Ἐπιγραφῶν ἐν ἔτει 1736, εἶναι καὶ σήμερον ἀξιανάγνωστος — μετὰ πάροδον δύο σχεδὸν αἰώνων.

[2] Βλ. ἀνωτ. 169 καὶ 251.

ἐπικράτησις, ἥτις ἀκολουθεῖ ταῖς μεγάλαις νίκαις λαοῦ τινος, συνεπάγεται, ὡς εἰκός, πλοῦτον καὶ εὐμάρειαν καὶ πολυπραγμοσύνην, ἅτινα ἐπιφέρουσι μὲν ταχέως τὴν ἀκμὴν τοῦ ἔθνους, ἀλλὰ μεθύουσιν αὐτὸ συνήθως καὶ ὁδηγοῦσι θᾶττον ἢ βράδιον πρὸς τὴν διαφθορὰν καὶ τὴν πολιτικὴν τύφλωσιν καὶ τὴν καταστροφήν. Τοιαύτην τινὰ ἐξέλιξιν ὑπέστησαν καὶ αἱ Ἀθῆναι μετὰ τὰ Μηδικά. Τοὺς ἀρχαίους καιροὺς τῆς λιτότητος καὶ τῶν αὐστηρῶν ἠθῶν διεδέχθησαν χρόνοι δόξης καὶ μεγαλείου καὶ πλούτου, τούτους δ' οὐ μετὰ πολὺ περίοδος ἠθικῆς ἐκλύσεως καὶ ἐθνικῆς ἀποσυνθέσεως, καθ' ὧν ματαίως ἠγωνίζετο ἡ πικρόχολος σάτυρα τῶν κωμικῶν, καὶ καθ' ὧν εἰς οὐδὲν ἴσχυον αἱ ζωηραὶ προσπάθειαι ἃς κατέβαλλον φιλοπόλιδες ἄνδρες ὅπως ἀναστηλώσωσι τὰ καταρρέοντα ὁσημέραι χρηστὰ ἤθη ἐνδόξων προγόνων. Ἡ φαγέδαινα τῆς σοφιστικῆς διδασκαλίας εἶχεν ἤδη ὑποσκάψει τὰ θεμέλια τῆς ἠθικῆς συμπληροῦσα οὕτω τὸ ἀπαίσιον ἔργον τῆς ἐθνικῆς καταπτώσεως.

Ὡσεὶ δὲ μὴ ἤρκει ὁ ὀλέθριος οὗτος ἐσωτερικὸς ἐχθρός, πολιτικὴ ὑπερφίαλος καὶ ἀμβλυωπικὴ ἐδημιούργησεν ἐχθροὺς ἐξωτερικοὺς ἐπικινδύνους καὶ προεκάλεσε σὺν τῷ χρόνῳ πανελλήνιον συνασπισμόν, ὅστις ἠνάγκασε τὰς Ἀθήνας νὰ διεξαγάγωσιν ἐπὶ τέταρτον αἰῶνος οὐχὶ πλέον πόλεμον ἐπικρατήσεως καὶ ἡγεμονίας, ἀλλὰ δεινὸν καὶ ἀπεγνωσμένον περὶ ὑπάρξεως ἀγῶνα. Οἱ φρόνιμοι λόγοι ἀνδρῶν μετριοπαθῶν, ὡς ὁ Νικίας, οἵτινες προέβλεπον μετὰ πόνου ψυχῆς τὴν ἐπερχομένην συμφορὰν καὶ προσεπάθουν ν' ἀναχαιτίσωσι ταύτην δι' ἐντίμου εἰρήνης, δὲν ἠκούοντο εὐχαρίστως παρὰ τῶν Ἀθηναίων, ὧν τὰς ψυχὰς ἐφανάτιζον καὶ ἐμέθυον αἱ δελεαστικαὶ πλὴν ἀπατηλαὶ ἐπαγγελίαι ἀσυνειδήτων δημαγωγῶν, ὡς ὁ Κλέων, καὶ φιλοδόξων ἀρχόντων, ὡς ὁ Ἀλκιβιάδης καὶ ὁ Κριτίας, ἐκ τῶν ὁποίων ἐξηρτήθησαν πολλάκις ἐν κρισίμοις ὥραις αἱ τύχαι τῆς πόλεως. Παρ' ὅλην δὲ τὴν ὑπερέντασιν τῶν οἰκονομικῶν καὶ στρατιωτικῶν καὶ ναυτικῶν δυνάμεων τῶν Ἀθηνῶν, παρ' ὅλην τὴν γενναίαν αὐταπάρνησιν καὶ τὴν ὑπέροχον φιλο-

πατρίαν, ἃς ἐπεδείξατο ἐπανειλημμένως ὁ Ἀθηναϊκὸς λαός, ὑποστὰς ἀγογγύστως μυρίας στερήσεις, παρ' ὅλας τὰς κατὰ ξηρὰν καὶ κατὰ θάλασσαν ἐνδόξους νίκας, ἡ καταστροφὴ ἐπῆλθε, καὶ ἡ κοιτὶς τοῦ ἀρχαίου πολιτισμοῦ δὲν κατώρθωσε πλέον ν' ἀναλάβῃ ἐκ τῆς ἐξαντλήσεως, ἣν εἶχεν ἐπιφέρει ὁ μακρὸς καὶ ἄσκοπος πόλεμος. Τὸ κατὰ τοῦ ἄστεως τῆς Παλλάδος πλῆγμα τῆς ἀδελφῆς πόλεως Σπάρτης ὑπῆρξε καίριον.

Ἡ καταστροφὴ ὁλοκλήρου τοῦ στόλου ἐν Αἰγὸς ποταμοῖς καὶ ἡ ἀπώλεια τῶν πέραν τοῦ Αἰγαίου ἀποικιῶν καὶ ἡ κατάπτωσις τοῦ θαλασσίου ἐμπορίου, ὡς καὶ ἡ ἐπελθοῦσα ἕνεκα τῶν λόγων τούτων γενικὴ οἰκονομικὴ καχεξία τοῦ τόπου, δὲν προοιωνίζοντο ταχεῖαν ἐπούλωσιν τῶν ὑπὸ τοῦ πολέμου προκληθέντων τραυμάτων. Τὴν εὔκλειαν τοῦ ἄστεως ἐπεσκίαζον ἤδη φοβερὰ νέφη. Ὁ ἀστὴρ αὐτοῦ ἐφαίνετο κλίνων πρὸς τὴν δύσιν. Τὸ ὄνειρον τῆς ἑνώσεως πασῶν τῶν ἑλληνίδων πόλεων ὑπὸ τὴν ἡγεσίαν τῶν Ἀθηνῶν, ὅπερ εἶχε βαυκαλίσει ἐπὶ μακρὸν χρόνον τόσους μεγαλεπηβόλους ἄνδρας, διελύετο διὰ παντὸς ὡς ἱστὸς ἀράχνης.

Ἐν τοιαύταις κρισίμοις στιγμαῖς τῆς πατρίδος ὁ λαὸς ζητεῖ συνήθως ν' ἀνεύρῃ τοὺς λόγους τῶν ἐθνικῶν συμφορῶν καὶ τοὺς ὑπευθύνους τῶν κοινῶν ἀτυχημάτων. Κατὰ δὲ τὴν ἔρευναν ταύτην δὲν ἐπικρατεῖ πάντοτε ἡ ὀρθὴ σκέψις, ἀλλὰ πολλάκις ἐνοχοποιεῖται ἄλλος ἀντ' ἄλλου. Τοῦτο ἀκριβῶς συνέβη καὶ ἐν τῇ προκειμένῃ περιπτώσει. Διότι οἱ μὲν λόγοι τῆς γενικῆς κακοδαιμονίας ἀπεδίδοντο κατὰ τὸ μᾶλλον καὶ ἧττον δικαίως εἰς τὴν ἀθέτησιν τῶν ἀρχαίων παραδόσεων καὶ εἰς τὴν χαλάρωσιν τῶν αὐστηρῶν ἠθῶν τῶν προγόνων, ἅτινα πρὸ ὀλίγων μόλις δεκαετηρίδων εἶχον ἀναδείξει τοὺς ἥρωας τῆς Σαλαμῖνος καὶ τοῦ Μαραθῶνος· ἀλλ' ἡ εὐθύνη διὰ τὴν κατάστασιν ταύτην ἀδίκως ἐβάρυνε τὸν Σωκράτη.

Φήμη μακρὰ ἀπέδιδε πράγματι εἰς αὐτὸν τὰ ὀλέθρια ἀποτελέσματα τῆς δράσεως τῶν σοφιστῶν. Ἡ φήμη αὕτη δὲν ἐσίγησε ποτὲ διότι ὑπεδαυλίζετο ἐπιτηδείως ὑπὸ τῶν ἀντιπάλων. Αἱ «Νε-

φέλαι» δὲν ἐδιδάσκοντο πλέον, ἀλλ' ἀνεγινώσκοντο πάντως ὑπὸ τῶν πολιτῶν. Ἑτέρα φήμη κακὴ καθίστα τὸν Σωκράτη ὑπεύθυνον διὰ τὰς ἀτασθαλίας τοῦ Ἀλκιβιάδου καὶ τοῦ Κριτίου καὶ τοῦ Χαρμίδου καὶ τοῦ Θηραμένους, οὓς ἐμίσει τὸ πλῆθος·

«Φήμη δ' οὔ τις πάμπαν ἀπόλλυται ἥντινα πολλοὶ
λαοὶ φημίζουσι.»[1]

Εἰς τὰς φήμας ταύτας πειθόμενοι καὶ πολλοὶ τῶν δικαστῶν τοῦ Σωκράτους ἐθεώρησαν αὐτὸν ἔνοχον τῆς κακοδαιμονίας τῆς πόλεως καὶ ἔρριψαν καλῇ τῇ πίστει τὴν τετρυπημένην ψῆφον εἰς τὸν χαλκοῦν ἀμφορέα. Ἐκ τῆς ἐπόψεως λοιπὸν ταύτης δέον νὰ χαρακτηρισθῇ ἡ καταδίκη ὡς ἀξιοθρήνητος δικαστικὴ πλάνη.

Ὅσον ἀφορᾷ εἰς τὸ δικονομικὸν μέρος τοῦ ἀγῶνος, οὐδεὶς ὑπάρχει λόγος ἀποχρῶν ὅπως εἰκάσωμεν ὅτι παρεβιάσθησαν τυπικαὶ διατάξεις τῶν ἀττικῶν νόμων ἐπὶ βλάβῃ τοῦ Σωκράτους, ἀφ' οὗ τοῦτο ὑφ' οὐδενὸς τῶν ἀρχαίων καὶ τῶν μεταγενεστέρων συγγραφέων ἀναφέρεται. Εἶναι τοὐναντίον πιθανὸν ὅτι οἱ δικονομικοὶ θεσμοὶ ἐτηρήθησαν πιστῶς καὶ οὐδεμία ἐγένετο παρατυπία δυναμένη νὰ κλονήσῃ τὸ νομικὸν κῦρος τῆς ληφθείσης ἀποφάσεως.[2] Ἂν ὅμως ἡ ἀπόφασις περὶ τῆς ἐνοχῆς τοῦ Σωκράτους ἦτο καὶ κατ' οὐσίαν δικαία ἐπὶ τῇ βάσει τῶν κειμένων νόμων, δὲν δύναται νὰ ἐξακριβωθῇ μετ' ἀπολύτου βεβαιότητος, διότι αἱ διασωθεῖσαι πηγαὶ δὲν περιέχουσι πάντα τὰ πρὸς λύσιν τῆς ἀπορίας ταύτης ἀναγκαῖα στοιχεῖα.[3] Οὐχ ἧττον κατ' ἐμὴν γνώμην ὑπὸ

[1] Ησιοδ. Ἔργ. καὶ ἡμερ. 763 ἑ.

[2] Ὁ Ξενοφων (Ἀπολογ. 24) ὑπαινίττεται ὅτι ὁ Σωκράτης κατεδικάσθη ἐπὶ τῇ βάσει καταθέσεων ἐπιόρκων ψευδομαρτύρων. Ἀλλὰ δὲν φαίνεται πιθανὴ ἡ εἴδησις αὕτη τοῦ Ἀθηναίου συγγραφέως, ὅστις ἐν γένει λίαν συγκεχυμένως ἀναφέρει τὰ ἀφορῶντα εἰς τὸ στάδιον τοῦτο τῆς δίκης (βλ. ἀνωτ. 219[2]). Ἂν πράγματι ὑπῆρχον ὑπόνοιαι σοβαραὶ κατὰ τῶν μαρτύρων ἠδύνατο νὰ ἐπιδοθῇ κατ' αὐτῶν ἡ γραφὴ συκοφαντίας ἢ ἡ γραφὴ ψευδομαρτυρίων (Lipsius II 448 ἑ., 778 ἑ.), ὅπερ δὲν ἐγένετο. Ἴσως οἱ φίλοι τοῦ Σωκράτους διὰ τὰς εἰκασίας ταύτας δὲν εἶχον τὰς ἀπαιτουμένας ἀποδείξεις πρὸς ἐπιτυχῆ καταδίωξιν τῶν ψευδομαρτύρων. Ἄλλως τε ἡ ψευδομαρτυρία ἦτο φύσει ἐκ τῶν μᾶλλον δυσαποδείκτων ἀδικημάτων.

[3] Menzel 60.

τὴν ἔποψιν τοῦ οὐσιαστικοῦ δικαίου ἡ ἀπόφασις δὲν φαίνεται ἄμεμπτος, διότι τὰ κατὰ τὴν διαδικασίαν ἐκτεθέντα πραγματικὰ γεγονότα οὐδαμῶς ἀνταποκρίνονται πρὸς τὰ καθέκαστα τῆς κατὰ τοῦ Σωκράτους κατηγορίας οὐδὲ αἰτιολογοῦσι ταύτην. Ὅτι δὲ ὁ Σωκράτης δὲν ἦτο ἄθεος οὐδεὶς εὖ φρονῶν δύναται ν' ἀμφισβητήσῃ.[1] Εἶναι ἀληθὲς ὅτι ὁ Θεὸς εἰς ὃν ἐπίστευεν ἐκεῖνος ἐνδομύχως, ἦτο διάφορος τῶν θεοτήτων ἃς ἐπρέσβευον οἱ Ἀθηναῖοι.[2] Ἐν ὅσῳ ὅμως αἱ πεποιθήσεις τοῦ Σωκράτους δὲν ἐκώλυον αὐτὸν τοῦ νὰ τρέφῃ καὶ τὸν πρὸς τοὺς κοινῶς ἀνεγνωρισμένους θεοὺς τῆς πόλεως ἀπαιτούμενον σεβασμὸν καὶ νὰ ἐκπληροῖ πιστῶς τὰ πρὸς αὐτοὺς καθήκοντα τῆς ἐξωτερικῆς λατρείας, οὐδεὶς εἶχε τὸ δικαίωμα νὰ καταδικάσῃ ἐπὶ ἀσεβείᾳ τὸν γέροντα φιλόσοφον, διότι οἱ θρησκευτικοὶ θεσμοὶ καὶ οἱ πολιτικοὶ νόμοι τῶν ἀρχαίων Ἑλλήνων δὲν ἀπῄτουν τυφλὴν δογματικὴν πίστιν πρὸς τοὺς θεούς, ἀλλ' ἀπόδοσιν τῶν πρὸς αὐτοὺς ὀφειλομένων τιμῶν,[3] ταύτας δὲ ἀπέδιδε πάντοτε ὁ Σωκράτης, ὡς ὡμολόγησεν ἐπισήμως καὶ ἐν τῷ δικαστηρίῳ· ὅτι δὲ ὁ φιλόσοφος οὐδέποτ' ἠθέλησε νὰ ἐπιβάλῃ ὡς θεότητα τὸ δαιμόνιον αὐτοῦ ἢ ἄλλα δαιμόνια, οὐδ' ἐπεχείρησέ ποτε νὰ διαφθείρῃ τοὺς νέους εἶναι ἐπίσης ἐκτὸς πάσης ἀμφιβολίας.

Ἡ ἀπόφασις ἄρα ἦτο κατὰ ταῦτα ἄδικος, οὐ μόνον διότι ὁ Σωκράτης κατηγορήθη καὶ κατεδικάσθη δι' ἀδίκημα, ὅπερ οὐδέποτε διέπραξε,[4] ἀλλὰ καὶ διότι ἐθεωρήθη ὑπεύθυνος καταστάσεως πραγμάτων, τὴν ὁποίαν ἄλλοι ποικίλοι παράγοντες εἶχον δημιουργήσει πρὸ αὐτοῦ. Διὰ τῶν ἑπομένων θαυμασίων κρίσεων καθο-

[1] Ἐν τούτοις καὶ ἡ μομφὴ αὕτη διετυπώθη κατὰ τοῦ Σωκράτους, ἰδίᾳ ὑπὸ τοῦ ROECK (Der unverfälschte Sokrates, 119 ἑ.)· κατὰ τῶν γνωμῶν τοῦ ROECK: UPHUES 54 ἑ. καὶ POEHLMANN (Sokratische Studien) 70 ἑ.

[2] Περὶ τῶν θρησκευτικῶν πεποιθήσεων τοῦ Σωκράτους βλ. MEYER IV 451, BUSSE 196 ἑ., PIAT 193 ἑ. · πρβ. καὶ GUTTMANN (Joh. Jul., Ueber den wissenschaftlichen Standpunkt des Sokrates, Brieg 1881, Progr.) 8 ἑ., ἐκ τῶν παλαιοτέρων HUMMEL (De theologia Socratis, Gottingae 1839) 4 ἑ.

[3] Βλ. ἀνωτ. 124 ἑ.

[4] LESSONA 506, 521.

ρίζει τὴν θέσιν τοῦ ζητήματος ὁ Zeller.[1] «Ἐὰν φιλόσοφος, οἷος ὁ Σωκράτης, ἀνεφαίνετο καὶ κατεδικάζετο κατὰ τοὺς χρόνους τοῦ Μιλτιάδου καὶ τοῦ Ἀριστείδου, τοῦτο θὰ ἐθεωρεῖτο μὲν πάλιν ἄδικον ἐκ τῆς ἡμετέρας ἐπόψεως, ἀλλὰ κατὰ τὰς ἰδέας τοῦ καιροῦ ἐκείνου θὰ ἐδικαιοῦτό τις νὰ διίδῃ ἐν τῇ καταδίκῃ συγγνωστὴν ἄμυναν τῶν ὑπαρχόντων ἠθῶν κατὰ τοῦ ἐνσκήπτοντος νεωτερισμοῦ. Κατὰ τοὺς χρόνους ὅμως τοῦ Πελοποννησιακοῦ πολέμου ἡ ἀντίληψις αὕτη δὲν ἦτο πλέον θεμιτή. Ποῦ εὑρίσκετο τότε ἡ οὐσιαστικὴ ἐκείνη ἠθική, ἧς δῆθεν συνήγοροι ἐνεφανίσθησαν ὁ Ἄνυτος καὶ ὁ Μέλητος; Μήπως αἱ συνθῆκαι καὶ αἱ σκέψεις καὶ αἱ συνήθειαι τοῦ βίου δὲν ἦσαν πλήρεις ὑποκειμενικότητος πολλῷ μᾶλλον ἐπικινδύνου τῆς τοῦ Σωκράτους; Μήπως δὲν εἶχε συνειθίσει ὁ κόσμος νὰ βλέπῃ ἀντὶ μεγάλων πολιτικῶν ἀνδρῶν δημαγωγοὺς καὶ ὀλιγαρχικούς, οἵτινες καθ' ὅλα μὲν τὰ ἄλλα ἤριζον πρὸς ἀλλήλους, συνεφώνουν ὅμως ἐν τούτῳ, ὅτι πάντες ἠσχολοῦντο ἀσυνειδήτως περὶ ῥᾳδιουργίας καὶ δοξοκοπίαν; Μήπως ὅλοι οἱ λόγιοι τῶν χρόνων ἐκείνων δὲν εἶχον ὑποστῇ ἐκπαίδευσιν ἥτις εἶχεν ἀνατρέψει τὴν πίστιν καὶ τὰ ἤθη τῶν πατέρων; Ἀπὸ μιᾶς ἤδη γενεᾶς δὲν εἶχεν ἐπικρατήσει ἡ ἀρχὴ ὅτι οἱ νόμοι εἶναι αὐθαίρετοι θεσμοὶ καὶ ὅτι τὸ φυσικὸν δίκαιον διαφέρει κατὰ πολὺ τῶν κειμένων νόμων; Ποῦ εὑρίσκετο ἡ παλαιὰ σωφροσύνη καὶ ἡ χρηστότης τῶν ἠθῶν ὅτε ὁ Ἀριστοφάνης ποικίλλων τὰ κατὰ τοῦ Σωκράτους σκώμματα μετὰ γέλωτος, ἀλλὰ καὶ μετ' ἀθυμίας πολλῆς, ἔρριπτε κατὰ πρόσωπον τῶν ἀκροατῶν αὐτοῦ τὴν μομφὴν ὅτι ἅπαντες ἦσαν μοιχοί; Ποῦ εὑρίσκετο ἡ ἀρχαία εὐσέβεια καθ' ὃν χρόνον οἱ σκεπτικοὶ στίχοι τοῦ Εὐριπίδου ἐφέροντο ἀπὸ στόματος εἰς στόμα, καθ' ὃν χρόνον ἐπευφημοῦντο παταγωδῶς οἱ χαριεντισμοὶ τοῦ Ἀριστοφάνους καὶ τῶν ἄλλων κωμικῶν εἰς βάρος τῶν

[1] ZELLER II, 1^4 228 ἑ. Ὁμοίως ὁ LABRIOLA 32 ἑ. Βλ. ἐν τούτοις καὶ τὰς κρίσεις τοῦ ROECK (Archiv XXV 179 ἑ.), ὅστις θεωρεῖ μὲν τὸν Σωκράτη ἄθεον χαρακτηρίζει ὅμως τὴν δίκην αὐτοῦ ὡς τὸν κατ' ἐξοχὴν τύπον πολιτικῆς δίκης ἀσεβείας (194). Τοὺς πολιτικοὺς λόγους τῆς δίκης ἐξαίρει καὶ ὁ SOREL (233 ἑ.).

θεῶν τοῦ Ὀλύμπου, καθ' ὃν χρόνον οἱ μᾶλλον φιλελεύθεροι ἄνδρες παρεπονοῦντο διὰ τὴν ἔκλειψιν τῆς θεοσεβείας καὶ τῆς πίστεως, καθ' ὃν χρόνον οἱ μῦθοι τῆς μελλούσης ἀνταμοιβῆς κατεγελῶντο παρὰ πάντων; Τὴν κατάστασιν ταύτην δὲν ἐδημιούργησεν, ἀλλ' εὗρεν ὁ Σωκράτης. Ἐκεῖνο δὲ δι' ὃ αἰτιῶνται αὐτὸν εἶναι τῇ ἀληθείᾳ ὅτι εἰσέδυσεν εἰς τὸ πνεῦμα τῶν χρόνων αὐτοῦ καὶ ἠθέλησε ν' ἀνακαινίσῃ αὐτὸ ἐξ ἑαυτοῦ, ἀντὶ νὰ ἐπιχειρήσῃ τὴν ματαίαν καὶ ἐσφαλμένην ἀπόπειραν, ὅπως ἐπαναφέρῃ τύπους ἀπολεσθέντας ἀνεπιστρεπτεί. Ἦτο ἐναργὲς ἁμάρτημα τῶν ἀντιπάλων ὅτι καθίστων αὐτὸν ὑπεύθυνον διὰ τὴν κατάπτωσιν τῆς θρησκείας καὶ τῶν ἠθῶν, ἣν ἐκεῖνος προσεπάθει ν' ἀναχαιτίσῃ κατὰ τὸν μόνον ὀρθὸν τρόπον. Ἦτο δεινὴ αὐταπάτη, ὅτι οἱ ἀντίπαλοι ἐθεώρουν ἑαυτοὺς ἄνδρας τοῦ καλοῦ ἀρχαίου καιροῦ. Εἶναι δὲ λίαν παράδοξον ὅτι πολλοὶ σύγχρονοι συγγραφεῖς ὑπεραπολογούμενοι τῆς πολιτικῆς προόδου καὶ διεκδικοῦντες ὑπὲρ ἑαυτῶν ὥς τι αὐτονόητον, τὸ δικαίωμα τῆς ἐλευθερίας τοῦ λόγου καὶ τῆς σκέψεως, συνηγοροῦσιν ὑπὲρ τῆς βαρυτάτης προσβολῆς τοῦ δικαιώματος τούτου, διότι αὕτη ἐγένετο ἐν ὀνόματι τῆς δημοκρατίας καὶ ὑπὸ δημοκρατικῆς ἀντιδράσεως. Ἡ καταδίκη τοῦ Σωκράτους εἶναι βαρὺ ἀδίκημα ὄχι μόνον κατὰ τὰς σημερινὰς σαφεστέρας νομικὰς ἐννοίας, ἀλλὰ καὶ κατὰ τοὺς κανόνας τῶν χρόνων ἐκείνων. Εἶναι προφανὴς πολιτικὸς ἀναχρονισμός, εἶναι ἐκ τῶν ἀστόχων ἐκείνων μέτρων, διὰ τῶν ὁποίων ἡ πολιτικὴ παλινόρθωσις ἐπιδεικνύει ἑκάστοτε τὴν ἀνικανότητα καὶ τὴν ἀμβλυωπίαν αὐτῆς. Ὁ Σωκράτης εἶχε καταλίπει βεβαίως τὸ ἀρχικὸν πεδίον τῆς ἑλληνικῆς συνειδήσεως, ἣν εἶχεν ἀνυψώσει ὑπεράνω τοῦ δρυφάκτου, ἐντὸς τοῦ ὁποίου ἦτο δυνατὴ ἡ ὕπαρξις τῆς ὡρισμένης ταύτης μορφῆς τοῦ ἐθνικοῦ βίου· δὲν ἔπραξεν ὅμως τοῦτο ἐνωρίτερον τῆς καταλλήλου ὥρας, ἀλλ' ὅτε ἀπεδείχθη ἐναργῶς τὸ ἀδύνατον τῆς περαιτέρω ὑποστάσεως τοῦ παλαιοῦ καθεστῶτος. Ἡ ἀνατροπὴ ἥτις ἐπετελέσθη ἐν τῷ πνεύματι τοῦ ἑλληνικοῦ λαοῦ δὲν ἦτο κατόρθωμα τοῦ ἑνὸς ἐκείνου, ἀλλ' ἔργον καὶ πεπρωμένον

τῶν χρόνων αὐτοῦ. Ὁ Ἀθηναϊκὸς λαὸς καταδικάσας διὰ τοῦτο τὸν Σωκράτη κατεδίκασεν αὐτὸς ἑαυτόν, διότι διέπραξε τὸ ἀδίκημα νὰ ἐπιβάλῃ εἰς ἕνα μόνον τὴν ποινὴν ἧς ἦσαν ἄξιοι ὅλοι συλλήβδην πρὸ τῆς ἱστορίας. Διὰ τοῦτο ἡ καταδίκη οὐδὲ κατ' ἐλάχιστον ὠφέλησε· τὸ πνεῦμα τοῦ νεωτερισμοῦ μᾶλλον παρωξύνθη παρὰ κατεστάλη. Κατὰ ταῦτα δὲν ἔχομεν ἐνταῦθα τὴν ἁπλῆν σύγκρουσιν δύο ἠθικῶν δυνάμεων μὲ τὰ αὐτὰ δικαιώματα καὶ τοὺς αὐτοὺς περιορισμούς· ἡ ἐνοχὴ καὶ ἡ ἀθῳότης δὲν κατανέμονται ἐξ ἴσου παρὰ τοῖς ἀντιμαχομένοις· ἐν ᾧ ὁ Σωκράτης ἔχει ὑπὲρ ἑαυτοῦ τὸ ἀπόλυτον δίκαιον ἀνωτέρας τινὸς καὶ ἱστορικῶς ἀναγκαίας ἀρχῆς, οἱ ἀντίπαλοι αὐτοῦ οὐ μόνον ἀντιπροσωπεύουσιν ἀρχὴν μᾶλλον περιωρισμένην, ἀλλὰ καὶ στεροῦνται τοῦ δικαίου τῆς ἀρχῆς ταύτης εὑρισκόμενοι ἐκτὸς αὐτῆς. Τοῦτο ἀκριβῶς ἀποτελεῖ τὴν ἰδιοτρόπως τραγικὴν περιπλοκὴν τῆς μοίρας τοῦ φιλοσόφου, ὅτι ὁ ἀνακαινιστής, ὅστις τῇ ἀληθείᾳ εἶναι συντηρητικός, καταδιώκεται ἐν ὀνόματι ἐξωτερικῆς τινος καὶ ἐπηρμένης παλινορθώσεως, ὅτι ἑπομένως οἱ Ἀθηναῖοι ἐν τῷ προσώπῳ τοῦ Σωκράτους καταδικάζουσιν ἑαυτούς, καὶ ὅτι οὗτος τιμωρεῖται ἐν τῇ πραγματικότητι οὐχὶ διὰ τὴν κατάλυσιν τῶν ἠθῶν καὶ τῆς θρησκείας, ἀλλὰ τοὐναντίον διὰ τὰς προσπαθείας ἃς κατέβαλλε πρὸς ἀποκατάστασιν αὐτῶν, τιμωρεῖται δὲ ἀκριβῶς ὑπὸ τῆς φατρίας ἐκείνης, ἥτις εἴπερ τις καὶ ἄλλη διαφέρεται διὰ τὴν προκειμένην ἀποκατάστασιν.»

Καὶ ταῦτα μὲν ἀναφορικῶς πρὸς τοὺς δικαστὰς ἐκείνους, οἵτινες ἕνεκεν ἐσφαλμένων σκέψεων πλανηθέντες ἐξήνεγκον τὴν κρίσιν ἐξ ἀγαθοῦ ὁπωσδήποτε συνειδότος. Δι' αὐτοὺς ὑπάρχουσιν ἀναμφιβόλως σπουδαῖαι ἐλαφρυντικαὶ συνθῆκαι, ἃς ὅμως δὲν δύναται νὰ διεκδικήσῃ μία ἄλλη κατηγορία δικαστῶν, περὶ τῶν ὁποίων ἔσεται βραχὺς ὁ ἀμέσως ἑπόμενος λόγος.

Μεταξὺ τῶν μελῶν τῆς ἡλιαίας ἥτις ἐδίκασε τὸν Σωκράτη ὑπῆρχον, ὡς εἰκός, καὶ πολλοὶ οἵτινες ᾐσθάνοντο βαθεῖαν κατ' αὐτοῦ ἀπέχθειαν εἴτε διότι ἡ παρὰ πάντων ὁμολογουμένη σοφία

τοῦ γέροντος, ὅπως ἄλλοτε ἡ δικαιοσύνη τοῦ Ἀριστείδου, ἐτάρασσε τὴν φθονερὰν καὶ πεπωρωμένην αὐτῶν ψυχήν, εἴτε διότι ἐφαντάζοντο ἐκεῖνον ἐπικίνδυνον πολιτικὸν ἀντίπαλον καὶ πολέμιον τῆς δημοκρατίας, εἴτε διότι εἶχον ὑποστῆ κατὰ καιροὺς τὸν καυστικὸν ἔλεγχον τοῦ φιλοσόφου· δὲν ἔλειπον δὲ πάντως καὶ οἱ προσωπικοὶ φίλοι τῶν κατηγόρων καὶ οἱ πολιτικοὶ δορυφόροι τοῦ Ἀνύτου καὶ οἱ ὀφείλοντες εἰς αὐτὸν ἠθικὰς ἢ ἄλλας ὑποχρεώσεις. Βεβαίως οἱ δικασταὶ οὗτοι ἐν τῇ δοθείσῃ στιγμῇ ἐδίκασαν οὐχὶ ὑπείκοντες εἰς τὴν φωνὴν τῆς συνειδήσεως, ἀλλὰ κινούμενοι ὑπὸ ταπεινῶν ἐλατηρίων ἀναξίων τῆς ὑψηλῆς ἀποστολῆς ἥτις ἦτο ἐμπεπιστευμένη αὐτοῖς τὴν ἡμέραν ἐκείνην ὑπὸ τῆς πολιτείας.[1] Τί δὲ νὰ εἴπω περὶ τῶν ὀγδοήκοντα δικαστῶν οἵτινες κατὰ τὴν δευτέραν ψηφοφορίαν ἐθεώρησαν τὸν Σωκράτη ἔνοχον θανάτου, ἐν ᾧ προηγουμένως εἶχον ἀποφανθῆ περὶ τῆς ἀθῳότητος αὐτοῦ;[2] Τί ἄλλο ἁρμόζει δι' αὐτοὺς κάλλιον τῶν περιφρονητικῶν ἐκείνων λόγων, οὓς ὁ Δάντης θέτει εἰς τὸ στόμα τοῦ Βιργιλίου;

Non ragioniam di lor, ma guarda e passa.[3]

Κρίνω περιττὸν νὰ ἐξάρω διὰ μακρῶν ὅτι οἱ καταδικάσαντες ἄνδρα ὃν τὸ ἐν Δελφοῖς μαντεῖον, ἐν τῷ ὁποίῳ κατὰ τὰς τότε πεποιθήσεις αὐτὸς ὁ Ἀπόλλων ὡμίλει διὰ τοῦ στόματος τῆς ἐμπνευσμένης ἱερείας, εἶχεν ἀνακηρύξει σοφώτατον ἀνδρῶν ἁπάντων, ἐγένοντο αὐτοὶ οὗτοι ἔνοχοι τοῦ ἀδικήματος τῆς ἀσεβείας· διότι διὰ τῆς κρίσεως αὐτῶν περιεφρόνησαν ἐπαισχύντως τὸν χρησμὸν τοῦ Ἀπόλλωνος, ὅστις δὲν ἦτο δυνατὸν νὰ ἀνακηρύξῃ σοφόν, ἄνδρα ἀσεβῆ καὶ διαφθορέα τῶν νέων· ἠσέβησαν ἄρα οὐ μόνον πρὸς τὸ σεμνότατον θρησκευτικὸν κέντρον τῶν Ἑλλήνων, ἀλλὰ καὶ πρὸς αὐτὸν τὸν θεόν.

[1] «Tatsächlich mußten bei der Masse der Richter», γράφει ὁ POHLENZ (18), «falsche Urteile, Mißtrauen, Feindschaft gegen Sokrates verbreitet gewesen sein, die den Gerechtigkeitssinn trübten und das Mitgefühl mit dem Altersgenossen nicht aufkommen ließen. Nur die Voreingenommenheit der Richter erklärt den Justizmord.» Πρβ. καὶ KRALIK 474.

[2] Βλ. ἀνωτ. 210.

[3] DANTE Inferno III 51.

Ὅτι δὲ ὁ ἀριθμὸς τῶν δικαστῶν τῶν ἐξ ἀγενῶν διαθέσεων δόντων τὴν καταδικαστικὴν ψῆφον δὲν ἦτο μικρός, δυνάμεθα νὰ εἰκάσωμεν ἀσφαλῶς ἔχοντες ὡς κριτήριον μέτρον καθόλου μὲν τὸν χαρακτῆρα τῶν Ἀθηναίων, ἰδίᾳ δὲ τὴν κατὰ τοὺς χρόνους ἐκείνους ὑπάρχουσαν πολιτικὴν διαφθοράν. Πάντως δὲ ἦτο ἀνώτερος τοῦ ἀριθμοῦ τῶν τριῶν ἢ κατ' ἄλλους τριάκοντα ψήφων αἵτινες ὑπελείποντο πρὸς ἀθῴωσιν τοῦ Σωκράτους. Ἑπομένως εἰς τὰς ψήφους τῶν δικαστῶν τούτων, διὰ τὴν ἀσυνείδητον πρᾶξιν τῶν ὁποίων οὐδεμία ὑπάρχει δικαιολογία, ὀφείλεται κυρίως ἡ καταδίκη τοῦ φιλοσόφου. Καὶ ἡ καταδίκη προβάλλει ἐκ τῆς ἐπόψεως ταύτης ὡς μέγα δικαστικὸν ἀδίκημα.[1]

Κατὰ πόσον ἐπιτρέπεται νὰ θεωρηθῇ ὁλόκληρος ὁ Ἀθηναϊκὸς λαὸς ὑπεύθυνος διὰ τὸ ἀδίκημα τοῦτο, εἶναι ζήτημα ὑποκειμενικῆς ἀντιλήψεως. Ἐν πάσῃ περιπτώσει κατὰ τοὺς κειμένους ἀττικοὺς νόμους συνεκροτήθη τὸ δικαστήριον ἐκεῖνο καὶ ἐν ὀνόματι τῆς πόλεως ἐδίκασαν οἱ ἡλιασταί, ὡς κληρωτοὶ δὲ ἀντιπρόσωποι τοῦ Ἀθηναϊκοῦ λαοῦ ἐξέδωκαν τὴν πολυθρύλητον ἀπόφασιν. Ἡ πόλις λοιπὸν ἦτο νομικῶς συνυπεύθυνος διὰ τὴν ἀπόφασιν ἐκείνην, ὡς καὶ διὰ πᾶσαν πρᾶξιν ὑπαγορευομένην ὑπὸ τῶν νόμων αὐτῆς, τοσούτῳ μᾶλλον καθόσον οἱ νόμοι περιέβαλλον δι' ἀπολύτου κύρους τὴν ἀχαλίνωτον θέλησιν τοῦ πλήθους καὶ οὐδὲν μέτρον παρεῖχον πρὸς ἀνατροπὴν τῶν ὑπὸ τὰς ἐκτεθείσας συνθήκας λαμβανομένων ἀποφάσεων. Ὅσον δὲ παρήγορος καὶ χαρακτηριστικὴ τῆς πνευματικῆς ὡριμότητος μιᾶς μεγάλης μερίδος τῶν Ἀθηναίων δύναται νὰ θεωρηθῇ ἡ κατὰ τὴν πρώτην ψηφοφορίαν σχεδὸν ἐπικρατήσασα ἰσοψηφία, τόσῳ μᾶλλον ἀξιόμεμπτον εἶναι τὸ ἀποτέλεσμα τῆς δευτέρας ψηφοφορίας,[2] ὀφειλόμενον εἰς τὴν ὀργὴν ἀσυνειδήτων τινῶν, διότι ὁ μεγαλόφρων γέρων δὲν ἔπτυ-

[1] Διὰ τῆς αἰσθητικῶς ἀποκρουστικῆς λέξεως «Justizmord» δηλονότι δολοφονίας ὑπ' αὐτῆς τῆς ἐπισήμου δικαιοσύνης διαπραχθείσης, ἐχαρακτήρισαν τὴν καταδίκην τοῦ Σωκράτους ὁ Poehlmann, ὁ Pohlenz (18), ὁ Uphues (68) καὶ ἄλλοι.

[2] Βλ. ἀνωτ. 210.

ξεν, ὅπως ἄλλοι κατηγορούμενοι, πρὸ τῆς ἡλιαίας οὐδ' ἐζήτησε τὸ ἔλεος τῶν δικαστῶν.[1]

Τὸ ἀναμφισβήτητον γεγονὸς ὅτι ἓν ἕκτον τῶν ἡλιαστῶν ἐψήφισε προφανῶς παρὰ τὸν νόμον καὶ παρὰ τὴν συνείδησιν ἀποτελεῖ κηλῖδα ἀνεξίτηλον δι' ὁλόκληρον τὸν λαὸν οὗτινος ἦσαν κληρωτοὶ ἀντιπρόσωποι. Ὡς μόνην δικαιολογίαν τῆς ἐπαισχύντου ταύτης πράξεως δύναταί τις ἴσως νὰ ἐπαναλάβῃ τοὺς ὑπερόχους ἐκείνους λόγους τοῦ Ἰησοῦ πρὸς τοὺς σταυρωτὰς αὐτοῦ. Καὶ οἱ Ἀθηναῖοι δὲν ἐγνώριζον βεβαίως τί ἐποίουν τὴν ἡμέραν ἐκείνην![2]

Ἐκ τοῦ ἀπροόπτου ἀποτελέσματος τῆς δευτέρας ψηφοφορίας ἀπεδείχθη πόσον ἐπικίνδυνον ὅπλον ἦτο τὸ σύστημα τῶν τιμητῶν ἀδικημάτων εἰς τὰς χεῖρας λαοῦ δημοκρατουμένου καὶ εὐεξάπτου καὶ ἐμπαθοῦς. «Ἀναμφιβόλως», παρατηρεῖ ὁ Thonissen, «ὁ Ἀθηναϊκὸς λαὸς δὲν ἦτο σκληρός, καίτοι ἰσχυρίσθησαν τοῦτο πολλοί, καὶ δὴ καὶ συγγραφεῖς γεννηθέντες καὶ ἀνατραφέντες ἐπὶ ἀττικοῦ ἐδάφους. Ἦτο ὅμως ζωηρὸς καὶ θερμὸς καὶ εὐπαθὴς καὶ ὑπερβολικὸς εἰς τὰς ὑπονοίας καὶ φοβερὸς εἰς τὴν ὀργὴν αὐτοῦ. Ὁσάκις δὲ τὰ πάθη αὐτοῦ διηγείροντο καθ' ὑπερβολήν, δὲν ὤκνει νὰ ἐπιβάλῃ εἰς τοὺς κατηγορουμένους, οἱοιδήποτε καὶ ἂν ἦσαν οὗτοι, ποινὰς αὐθαιρέτους καὶ ἀπεχθεῖς, ὑποδεικνυομένας ὑπὸ τῶν πολιτικῶν αὐτῶν ἀντιπάλων. Ὁ θάνατος καὶ ἡ ἐξορία καὶ ἡ δήμευσις τῶν περιουσιῶν ἀπέβαινον ὅπλα πολιτικῆς διαμάχης, ἀντίποινα πολιτικά, πράξεις ἐκδικήσεως τῶν νικητῶν τῆς ἡμέρας

[1] Ἀναφέρω ἐνταῦθα τὰς ὡραίας γραμμὰς ἃς ἀφιεροῖ εἰς τὸ γεγονὸς τοῦτο ὁ WINDELBAND (Präludien 1^5 84): «Von dem, was da Großes und Erhabenes in der Seele des greisen Angeklagten vor sich ging, ahnten seine Richter nichts: sie fühlten nur, daß der alte Gegner der Demokratie ihnen — vielleicht mehr als er es wollte — seine Verachtung bezeugte. Die Leidenschaft war entfesselt, von einer gerechten Prüfung der Sache war keine Rede mehr; ein großer Teil der Stimmen, die ihn unschuldig befunden hatten, fiel mit leichter Mühe den Gegnern zu, und ergrimmt über den Mannesmut der Wahrhaftigkeit, verurteilte die ‚rechtserzeugende' Plebs von Athen den schuldlosesten, der unter ihr wandelte, zum Tode.»

[2] LESSONA 522.

μέχρι τῆς ἐπικρατήσεως τῶν ἰσχυρῶν τῆς αὔριον, οἵτινες ἐφήρμοζον ἐπίσης τὰ αὐτὰ μέτρα. Ἡ δόξα καὶ ἡ ἀρετὴ καὶ ἡ σοφία καὶ αἱ ἐξοχώταται πρὸς τὴν πατρίδα ὑπηρεσίαι, ὅ,τι ἐν ἑνὶ λόγῳ ἐξαίρει καὶ ἐξευγενίζει τὸν ἄνθρωπον, ἦσαν ὅπλα ἀνίσχυρα ἀπέναντι τῶν κινδύνων καὶ τῶν κακιῶν τοῦ συστήματος ἐκείνου. Ἡ δόξα δὲν ἔσωσε τοὺς νικητὰς τοῦ Μαραθῶνος καὶ τῆς Σαλαμῖνος, ἡ ἀρετὴ δὲν ἐπροστάτευσε τὸν Ἀριστείδην καὶ τὸν Φωκίωνα, ἡ δὲ σοφία δὲν ἀπέτρεψε τὸ δηλητηριοῦχον κύπελλον ἀπὸ τῶν χειλέων τοῦ Σωκράτους.»[1]

Ὁ ἰσχυρισμὸς ὅτι ὁ Σωκράτης ἠθέλησε καὶ ἐπεζήτησε πάσῃ δυνάμει τὸν θάνατον, ὅτι μετῆλθε πάντα τρόπον ὅπως ἀναγκάσῃ τοὺς δικαστὰς νὰ ἐπιβάλωσιν αὐτόν, ἐπικυρώσας ὁ ἴδιος τὴν κατηγορίαν καὶ ἐπεκτείνας μάλιστα αὐτὴν[2] ἢ κατ' ἄλλους ἀπαγγείλας ἀσθενεστάτην ἀπολογίαν,[3] εἶναι ἱστορικῶς καὶ ψυχολογικῶς ἀστήρικτος, καὶ δὲν χρῄζει μακρᾶς ἀνασκευῆς· εἶναι σόφισμα ὅπερ δὲν δύναται νὰ μετριάσῃ τὴν ἐκ τῆς πράξεως τῶν δικαστῶν ὀδυνηρὰν ἐντύπωσιν.[4]

Ἀναντιρρήτως ἡ συμπεριφορὰ τοῦ Σωκράτους καθ' ὅλον τὸν δικαστικὸν ἀγῶνα, ἀπὸ τῆς στιγμῆς τῆς κατηγορίας μέχρι τοῦ θανάτου αὐτοῦ, ὑπῆρξεν ἀπροσδόκητος. Δὲν ἦτο συμπεριφορὰ ἀνδρὸς συντετριμμένου ὑπὸ τὸ βάρος σοβαρᾶς κατηγορίας καὶ ἐπιδιώκοντος διὰ παντὸς θεμιτοῦ ἢ ἀθεμίτου μέσου τὴν ἀθῴωσιν αὐτοῦ. Ἐξεταζομένη δὲ ὑπὸ καθαρῶς νομικὸν πρῖσμα φαίνεται καθ' ὑπερβολὴν ἄστοχος, ἀντικειμένη ἐν πολλοῖς οὐ μόνον πρὸς ἀρχὰς ἐπικρατούσας σήμερον ἐν τῇ νομικῇ ἐπιστήμῃ, ἀλλὰ καὶ πρὸς αὐτὸ τοῦτο τὸ πνεῦμα τοῦ ἀττικοῦ δικαίου.[5] Ὁ Σωκράτης διὰ τῶν ἄκρων καὶ ἀδιαλλάκτων ἰδεῶν αὐτοῦ ἀνεδείχθη νομιμώτερος τῶν νόμων, ἀφ' οὗ δὲν ἠθέλησε νὰ ἐπωφεληθῇ ἐκ τῆς

[1] THONISSEN 473. [2] KOECHLY I 366 ἑ. Πρβ. καὶ NIETZSCHE 96.
[3] COUSIN-BARTHÉLEMY 117 ἑ. [4] Βλ. καὶ SOREL 260 ἑ.
[5] Βλ. τὰ προλεγόμενα τοῦ KOHLER εἰς τὴν πρώτην ἔκδοσιν τῆς παρούσης συγγραφῆς (5 ἑ., 12 ἑ.).

εὐκαιρίας ἣν δὶς παρεῖχεν αὐτῷ τὸ δίκαιον τῶν Ἀθηναίων, ὅπως ἀπαλλαγῇ τῆς κατηγορίας. Ἡ πρώτη εὐκαιρία ἐδίδετο κατὰ τὸ στάδιον τῆς ἀνακρίσεως, ὅτε ὁ κατηγορούμενος ἠδύνατο καταλιμπάνων τὸ πάτριον ἔδαφος ν' ἀποφύγῃ τὸν δικαστικὸν ἀγῶνα καὶ τὰ παρομαρτοῦντα αὐτῷ δυσάρεστα ἐπακόλουθα· τοῦτο ἔπραξαν πολλοὶ ἄλλοι ἔξοχοι ἄνδρες, πολιτικοὶ καὶ φιλόσοφοι, ἐν οἷς καὶ ὁ Ἀριστοτέλης, προλαμβάνων, ὡς εἶπε μετὰ πικρᾶς εἰρωνείας, δεύτερον ἀδίκημα τῶν Ἀθηναίων πρὸς τὴν φιλοσοφίαν.[1] Ὅτι δὲ τοιαύτην φυγοδικίαν ἐπέτρεπε τὸ ἀττικὸν δίκαιον γνωρίζομεν οὐ μόνον ἐκ τῶν διασωθεισῶν νομικῶν πηγῶν, ἀλλὰ καὶ ἐκ τῶν λόγων αὐτοῦ τοῦ Ἀνύτου, οὓς ἀναφέρει ὁ Πλάτων ἐν τῇ Ἀπολογίᾳ.[2] Ἡ δὲ ἑτέρα εὐκαιρία πρὸς ἀποσόβησιν τοῦ ἐπαπειλουμένου τραγικοῦ τέρματος τῆς δίκης παρείχετο ὑπὸ τοῦ νόμου διὰ τοῦ θεσμοῦ τῆς ἀντιτιμήσεως· ὁ κατηγορούμενος μετὰ τὴν καταδίκην καὶ τὴν περὶ τῆς ποινῆς πρότασιν τοῦ κατηγόρου, ἀντιπροτείνων δι' ἑαυτὸν ποινὴν ἀνταποκρινομένην ὁπωσδήποτε πρὸς τὸ μέγεθος τοῦ ὑπὸ κρίσιν ἀδικήματος καὶ τὰς πιθανὰς διαθέσεις τῶν δικαστῶν, ἠδύνατο νὰ ἐξευμενίσῃ τούτους καὶ νὰ καταστήσῃ αὐτοὺς εὐδιαθέτους πρὸς ἀπόρριψιν τῆς ὑπὸ τοῦ κατηγόρου ἀπαιτουμένης συνήθως ἐσχάτης ποινῆς καὶ ψήφισιν τῆς ὑπὸ τοῦ κατηγορουμένου προτεινομένης. Ἴσως δὲ εἶναι ὀρθὴ ἡ ἐπικρατοῦσα γνώμη ὅτι ἂν ὁ Σωκράτης κατὰ τὴν ἀντιτίμησιν ἀντιπροέτεινε τὴν ποινὴν τῆς ἐξορίας, οἱ ἡλιασταὶ θὰ ἐπέβαλλον ταύτην καὶ δὲν θὰ κατεδίκαζον εἰς θάνατον τὸν φιλόσοφον. Πράγματι λοιπὸν ὁ Σωκράτης ἀφῆκε νὰ διαφύγωσιν αἱ πρὸς ἀποσόβησιν τῆς ἐσχάτης ποινῆς δοθεῖσαι εὐκαιρίαι. Ἀλλὰ τοῦτο δὲν σημαίνει ποσῶς ὅτι ἐπεθύμει ἀποκλειστικῶς τὸν θάνατον. Τὸ μόνον μέλημα τοῦ Σωκράτους ἦτο ὅπως μείνῃ πιστὸς εἰς τὰς ἠθικὰς ἀρχὰς τὰς ὁποίας ἐπὶ δεκαετηρίδας ὅλας εὐηγγελίζετο τοῖς Ἀθηναίοις, καὶ στερεώσῃ ταύτας ἐσαεὶ ἐξερχόμενος νικητὴς ἐκ τοῦ δεινοῦ ἀγῶνος, εἰς ὃν εἶχον περιπλέξει

[1] Βλ. ἀνωτ. 123. [2] ΠΛΑΤΩΝ. Ἀπολογ. XVII (29c).

νικήση ὁ Σωκράτης καὶ νὰ βεβαιωθῇ περὶ τοῦ θριάμβου τοῦ μεγάλου ἠθικοῦ αὐτοῦ ἔργου. Ἢ πανηγυρικῶς ἀθῳούμενος — ἄνευ τῆς ἐλαχίστης ὑποχωρήσεως — ἢ ἀδίκως καταδικαζόμενος! Ὁ θάνατος καθόλου, μάλιστα δ' ἐν τῇ τελευταίᾳ ταύτῃ περιπτώσει, ἦτο ἀδιάφορος καὶ σχεδὸν εὐπρόσδεκτος εἰς τὸν φιλόσοφον, εὑρισκόμενον περὶ τὴν δύσιν τοῦ βίου καὶ γνωρίζοντα ὅτι ἡ ἄδικος θανάτωσις τῶν ὑπὲρ ἔργων ἀγαθῶν ἀγωνιζομένων προάγει ταχύτερον καὶ ἀσφαλέστερον τὰ ἔργα ταῦτα, καὶ ὅτι οἱ μάρτυρες τῶν μεγάλων ἰδεῶν ἀποτελοῦσι τρόπον τινὰ τὸ λίπασμα τὸ ἐνισχύον τὴν πλουσίαν βλάστησιν τῶν ἰδεῶν τούτων.

Τελικὸς σκοπὸς τοῦ Σωκράτους ἦτο ἡ ἀρτία νίκη τῶν φιλοσοφικῶν αὐτοῦ ἀρχῶν. Ἐπειδὴ δὲ πᾶσα ὑποχώρησις θὰ ἐπεσκίαζεν ἢ καὶ θὰ ἐματαίου τὴν νίκην ταύτην, ὁ φιλόσοφος ἀπέφυγεν ἐσκεμμένως πᾶν συνδιαλλακτικὸν μέτρον, διὰ τοῦ ὁποίου θὰ παρετείνετο μὲν ἐπί τινα χρόνον ὁ βίος αὐτοῦ, ἀλλὰ θὰ ἠμαυροῦτο ἡ φιλοσοφικὴ αὐτοῦ αἴγλη καὶ θὰ ἐρρήγνυτο ἡ ἠθικὴ αὐτοῦ ἀκεραιότης. Οἱ κατακρίνοντες τὸν Σωκράτη, διότι δὲν ἐφάνη συνδιαλλακτικώτερος καὶ δὲν ἐπωφελήθη ἐκ τῶν νομικῶν διεξόδων, ἵνα σώσῃ τὴν ζωὴν αὐτοῦ, σφάλλονται διττῶς· τοῦτο μὲν διότι στηρίζουσι τὰς σκέψεις αὐτῶν ἐπὶ θεσμῶν καὶ ἀντιλήψεων νεωτέρων, τοῦτο δὲ διότι ἐφαρμόζουσιν ἐπὶ τοῦ φιλοσόφου τὸ μέτρον τὸ ἰσχῦον διὰ τοὺς κοινοὺς ἀνθρώπους.

Ὁ Σωκράτης ἠδύνατο πράγματι νὰ σώσῃ εὐκόλως τὴν ζωὴν αὐτοῦ· ἀλλὰ τοῦτο ἠδύνατο νὰ ἐπιτύχῃ ἢ φυγοδικῶν ἢ προτείνων κατὰ τὴν ἀντιτίμησιν τὴν ποινὴν τῆς ἐξορίας ἢ τέλος δραπετεύων τῆς εἱρκτῆς μετὰ τὴν καταδίκην. Καὶ εἰς τὰς τρεῖς περιπτώσεις ἦτο ἀνάγκη νὰ καταλίπῃ τὸ πάτριον ἔδαφος καὶ δὴ ὑπὸ τὸ βάρος δεινῆς κατηγορίας. Ὁ θεωρῶν ἁπλούστατον τὸ διάβημα τοῦτο καὶ νομίζων ὅτι μεταξὺ τῶν δύο κακῶν, δηλονότι τῆς ἐξορίας καὶ τοῦ θανάτου, τὸ μὴ χεῖρον ἦτο ἡ ἐξορία, εὑρίσκεται ὑπὸ τὴν ἐπίδρασιν νεωτέρων ἰδεῶν καὶ παραγνωρίζει ἀναμφιβόλως τὴν ἑλληνικὴν ψυχήν, τῆς ὁποίας τὴν ἀφοσίωσιν καὶ ἀγάπην πρὸς τὸ

πάτριον ἔδαφος δὲν ἠδυνήθησαν μέχρι σήμερον νὰ σβέσωσιν οἱ διαρρεύσαντες αἰῶνες. Ἂν ὁ ἐκπατριζόμενος Ἕλλην διετήρει ἀνέκαθεν καὶ διατηρεῖ ἐν τῇ ξένῃ ὡς ἄριστον ἰδεῶδες τοῦ βίου τὴν ἐπάνοδον εἰς τὴν πάτριον χώραν, ὁποῖα συναισθήματα θὰ ἦτο δυνατὸν νὰ κατέχωσι γέροντα ἑβδομηκοντούτη, ὡς ὁ Σωκράτης, τιθέμενον πρὸ τοῦ φοβεροῦ διλήμματος, ὅπως ἐκλέξῃ μεταξὺ θανάτου καὶ ἐκπατρισμοῦ ἴσως βραχύτατον χρόνον πρὸ τοῦ ἀναποφεύκτου φυσικοῦ θανάτου; Φρονῶ ὅτι καὶ ἄλλοι ἄνδρες Ἕλληνες, ἔχοντες πολὺ ὀλιγώτερον ψυχικὸν σθένος τοῦ μεγάλου Ἀθηναίου φιλοσόφου, εὑρισκόμενοι ὑπὸ τὰς αὐτὰς συνθήκας πρὸ τοῦ αὐτοῦ διλήμματος πιθανώτατα θὰ προετίμων τῆς ἐξορίας τὸν θάνατον! Δὲν πρέπει δὲ ἰδίᾳ νὰ λησμονῶμεν πόσον βαρεῖα καὶ ἀτιμωτικὴ ἐθεωρεῖτο ἡ ποινὴ τῆς ἐξορίας ὑπὸ τῶν ἀρχαίων Ἀθηναίων, οἵτινες καὶ τὴν μετὰ θάνατον ἀποξένωσιν ἐθεώρουν ὡς μεγίστην ποινήν, θεσπίσαντες διὰ τοὺς προδότας τὴν ἀπαγόρευσιν τῆς ταφῆς ἐπὶ ἀττικοῦ ἐδάφους! Ἐὰν δὲ ἡ γνώμη τοῦ Σωκράτους, καθ' ἣν διὰ τῆς φυγῆς μετὰ τὴν καταδίκην θὰ ἐνίσχυε τὴν φήμην ὅτι οἱ δικασταὶ ὀρθῶς ἐδίκασαν,[1] θεωρηθῇ ὑπερβολική, οὐδεμία ἀμφιβολία ὅτι ἡ φυγὴ πρὸ τῆς δίκης θὰ ἐθεωρεῖτο ὡς βαρὺ τεκμήριον ἐνοχῆς, ἥτις δὲν παρεῖχεν εἰς τὸν Σωκράτη τὸ σθένος νὰ ἀντικρύσῃ τοὺς νόμους τῆς πόλεως καὶ ν' ἀπολογηθῇ μετὰ παρρησίας πρὸς τοὺς δικαστὰς αὐτοῦ. Ἐμβαθύνων τις εἰς τὰς σκέψεις ταύτας εὑρίσκει πολλῷ μᾶλλον εὐεξήγητον τὴν συμπεριφορὰν τοῦ Σωκράτους.

Πρὸς τούτοις ὁ μέγας φιλόσοφος δὲν πρέπει νὰ μετρηθῇ, ὡς κοινός τις «bonus paterfamilias», διὰ τοῦ μέτρου ὅπερ ἁρμόζει εἰς τοὺς πολλοὺς τῶν ἀνθρώπων. Ὁ Σωκράτης δὲν ἦτο τυχαῖός τις κατηγορούμενος, δὲν ἦτο εἷς ἐκ τῶν πολλῶν. Ἦτο ὁ μόνος θεμελιωτὴς τῆς τελειοτάτης ἠθικῆς φιλοσοφίας, ὅπως καὶ ὁ Ἰησοῦς

[1] ΠΛΑΤΩΝ. Κρίτων XV (53b): « . . . καὶ βεβαιώσεις τοῖς δικασταῖς τὴν δόξαν, ὥστε δοκεῖν ὀρθῶς τὴν δίκην δικάσαι.»

Χριστὸς ὑπῆρξεν ὁ μόνος ἱδρυτὴς τῆς τελειοτάτης θρησκείας. Ἐν τῷ προσώπῳ τοῦ Σωκράτους ἐδικάζετο τῇ ἑβδόμῃ τοῦ Θαργηλιῶνος μηνὸς ὑπὸ δικαστῶν ἀναρμοδίων αὐτὴ ἡ ἠθικὴ φιλοσοφία, ἧς αἱ ἀρχαὶ δὲν ἦσαν ἐπιδεκτικαὶ ὑποχωρήσεων καὶ συμβιβασμῶν. Διὰ τοῦτο οὐδὲν ἄπορον ὅτι ἐν τῇ κρισίμῳ ὥρᾳ ὁ Σωκράτης προετίμησε νὰ θυσιάσῃ τὸν βίον παρὰ νὰ κλονήσῃ τὰς ἀρχὰς ταύτας καὶ νὰ κηλιδώσῃ τὸν ἀδαμάντινον ἐκεῖνον χαρακτῆρα, ὃν ὡς τέλειον καὶ ἀνυπέρβλητον ἠθικὸν ὑπόδειγμα ἐκληροδότησε πρὸς μίμησιν εἰς τὰς ἐπιγιγνομένας γενεάς.

Κατὰ ταῦτα ὁ Σωκράτης δὲν ἐπεδίωξε παντὶ σθένει τὸν θάνατον, ὡς ἰσχυρίσθησάν τινες·[1] ἀλλ' ὅμως οὐδ' ἐπεχείρησε ν' ἀπομακρύνῃ αὐτὸν ἐξ ἀνθρωπίνης ἀδυναμίας, οὐδ' ἐξελιπάρησε τὴν ζωὴν διὰ μέσων νομίμων ἢ ἀνόμων καὶ εὐτελῶν. Πιστὸς εἰς τὰς ἀρχὰς αὐτοῦ καὶ ἐν τῇ κρισίμῳ ἐκείνῃ ὥρᾳ, ἐν ᾗ πᾶς ἄλλος θὰ ἐπάλαιε μετὰ πάθους ὑπὲρ τῆς ἰδίας ζωῆς, εἶπε μετὰ γαλήνης τὴν ἀλήθειαν, ἀνέπτυξε τὰς πεποιθήσεις αὐτοῦ,[2] ἀδιαφορῶν διὰ πᾶν ἐπακολούθημα. Καὶ ἔπραξε καλῶς, διότι ἡ συμπεριφορὰ αὕτη ἐκορύφωσε τὸ μεγαλεῖον τοῦ φιλοσόφου καὶ ἐδόνησε τὰς ψυχὰς τῶν ἐπελθουσῶν γενεῶν μέχρι τῶν καθ' ἡμᾶς χρόνων. Ἡ ὀρθὴ κρίσις — τὸ δαιμόνιον — ἐνίσχυε βεβαίως τὸν Σωκράτη ἐν τῇ συμπεριφορᾷ ἐκείνῃ καὶ ὑπηγόρευεν αὐτῷ ὅτι ὁ θάνατος ἐν τοιαύτῃ ἡλικίᾳ καὶ ὑπὸ τοιαύτας συνθήκας ἐπερχόμενος ἦτο ἀγαθὸν μᾶλλον ἢ ἀναγκαῖον κακόν, ὡς ἐνόμιζον οἱ πολλοί. Καὶ διὰ τοῦτο ἐδέχθη αὐτὸν μετ' ἀπαραμίλλου φιλοσοφικῆς ἀπαθείας.

Ἀποκρούων τὰς περὶ φυγῆς προτάσεις τῶν φίλων ὑπέκυψεν ἄνευ ἀγανακτήσεως καὶ μετὰ ψυχικοῦ μεγαλείου, εἰς τὴν δεδηλωμένην θέλησιν τῶν Ἀθηναίων, ἵνα μὴ δώσῃ κακὸν παράδειγμα ἀπειθείας πρὸς τοὺς νόμους καὶ τὰς ἀποφάσεις τῆς πόλεως. Διὰ πράξεως γενναίας ἐπεσφράγισε τὸ κῦρος τῶν λόγων αὐτοῦ. Ὁ μαρτυρικὸς θάνατος τοῦ φιλοσόφου ὑπῆρξεν ἡ ἀρίστη κορωνὶς τοῦ

[1] Βλ. ἀνωτ. 255[1].

[2] Πρβ. WINDELBAND Präludien 1^5 84.

ὑπερόχου ἠθικοῦ ἔργου αὐτοῦ. «Ἡ εἰκὼν τοῦ ἀποθνήσκοντος Σωκράτους ἐξήσκησεν ἐπὶ τοὺς μαθητὰς αὐτοῦ τὴν μεγίστην ἐκείνην ἐπίδρασιν, ἣν καὶ σήμερον ἀκόμη, μετὰ δύο χιλιετηρίδας, ἐξασκεῖ ἐφ' ἡμᾶς, μαρτυροῦσα περὶ τοῦ μεγαλείου τοῦ ἀνθρωπίνου πνεύματος, περὶ τῆς δυνάμεως τῆς φιλοσοφίας, περὶ τοῦ ἀκατανικήτου τῆς εὐσεβοῦς καὶ ἁγνῆς καὶ ἐν τῇ σταθερᾷ αὐτῆς πεποιθήσει ἠρεμούσης ψυχῆς. Ἵστατο πρὸ αὐτῶν ὡς ὁ ἀπλανὴς ὁδηγὸς ἀστὴρ τοῦ ἐσωτερικοῦ αὐτῶν βίου ἐν τῇ τελείᾳ ἐκείνῃ λάμψει, ἥτις διεσώθη μέχρι σήμερον διὰ τῆς ἀριστοτέχνιδος χειρὸς τοῦ Πλάτωνος. Ὁ θαυμασμὸς διὰ τὸν διδάσκαλον αὐτῶν καὶ ὁ πρὸς μίμησιν ζῆλος καὶ ἡ ἀφοσίωσις πρὸς τὴν φιλοσοφίαν ἐκείνου ἐξωπύρουν αὐτοὺς μέχρις ἐνθουσιασμοῦ. Ὁ δὲ θάνατος τοῦ Σωκράτους ἐπεσφράγισε τὸν βίον καὶ τοὺς λόγους αὐτοῦ διὰ τῆς σφραγῖδος ὑψηλοτέρας τινὸς ἀληθείας. Ἡ μεγαλόθυμος γαλήνη καὶ ἡ μακαρία φαιδρότης, μεθ' ὧν ὁ φιλόσοφος ἔβαινε πρὸς τὸν θάνατον, ἐγένοντο πραγματικὴ βεβαίωσις πασῶν τῶν πεποιθήσεων αὐτοῦ, ἀπετέλεσαν τὸ ὕπατον σημεῖον βίου μακροῦ, ἀφιερωμένου εἰς τὴν ἐπιστήμην καὶ τὴν ἀρετήν. Ἡ οὐσία τῆς Σωκρατικῆς διδασκαλίας δὲν ηὔξησε βεβαίως ἕνεκα τούτου, ἀλλ' ἡ ἐνέργεια αὐτῆς ἐνεδυναμώθη ἀπείρως· ἀφ' οὗ δὲ ζῶν ὁ Σωκράτης ἔσπειρε σπέρματα καρποφορώτερα παντὸς ἄλλου προγενεστέρου ἢ μεταγενεστέρου φιλοσόφου, συνετέλεσε τὰ μέγιστα διὰ τοῦ θανάτου αὐτοῦ, ὅπως τὰ σπέρματα ἐκεῖνα ἀποδώσωσιν ἐν ταῖς Σωκρατικαῖς σχολαῖς ἰσχυρὰν βλάστησιν.»[1]

Καὶ ὄντως! Οὐδεὶς ἐκ τῶν φιλοσόφων τῆς ἀρχαιότητος ἢ τῶν νεωτέρων χρόνων κατώρθωσε νὰ ἑλκύσῃ πρὸς τὴν διδασκαλίαν αὐτοῦ καὶ πρὸς ἔρευναν τῆς ἀληθείας τοσαῦτα ἐξέχοντα

[1] Zeller II, 1⁴ 232. «Der sterbende Sokrates», γράφει ὁ Nietzsche (96), «wurde das neue, noch nie sonst geschaute Ideal der edlen griechischen Jugend: vor allen hat sich der typische hellenische Jüngling, Plato, mit aller inbrünstigen Hingebung seiner Schwärmerseele vor diesem Bilde niedergeworfen.»

πνεύματα, ὅσα συνεκέντρωσεν ὁ Σωκράτης.[1] Ἡ θέσις ἣν κατέλαβεν ἐν τῇ περαιτέρω ἐξελίξει τῆς φιλοσοφίας ὑπῆρξε μεγίστη. Οἱ μαθηταὶ τοῦ Σωκράτους διεσπάρησαν μὲν μετὰ τὸν θάνατον τοῦ φιλοσόφου[2], ἀλλ' ἐν τῇ διασπορᾷ ἔβαινον ἀπαρεγκλίτως ἐπὶ τὰ ἴχνη τοῦ μεγάλου αὐτῶν διδασκάλου καὶ ἐξηκολούθουν θεραπεύοντες τὴν φιλοσοφίαν καὶ προάγοντες καὶ ἐνισχύοντες — ἕκαστος κατὰ τὰς ἰδίας διαθέσεις καὶ ἀντιλήψεις — τὸ μέγα ἠθικὸν ἔργον ὅπερ ἐκληροδότησεν αὐτοῖς ὁ Σωκράτης. Δέκα σπουδαῖαι φιλοσοφικαὶ σχολαί,[3] ἡ Ἀκαδημεικὴ τοῦ Πλάτωνος καὶ ἡ Κυρηναϊκὴ τοῦ Ἀριστίππου, ἡ Ἠλιακὴ τοῦ Φαίδωνος καὶ ἡ Μεγαρικὴ τοῦ Εὐκλείδου, ἡ Κυνικὴ τοῦ Ἀντισθένους καὶ ἡ Ἐρετρικὴ τοῦ Μενεδήμου, ἡ Διαλεκτικὴ τοῦ Κλειτομάχου καὶ ἡ Περιπατητικὴ τοῦ Ἀριστοτέλους, ἡ Στωϊκὴ τοῦ Ζήνωνος καὶ ἡ φερώνυμος τοῦ Ἐπικούρου, ἠγέρθησαν ὡς ὑψικάρηνα δένδρα ἀναπτυχθέντα ἐκ τῶν ῥιζῶν ἃς ἐφύτευσεν ὁ Σωκράτης, καὶ ἐξέτειναν τοὺς εὐεργετικοὺς αὐτῶν κλάδους ἐπὶ τὴν διανοουμένην ἀνθρωπότητα. Αἱ σχολαὶ αὗται ἐρευνῶσαι καὶ διδάσκουσαι τὸ ἠθικὸν μέρος τῆς φιλοσοφίας, οὗτινος πατὴρ ὑπῆρξεν ὁ Σωκράτης, τοῦτον ἐθεώρουν κοινὸν ἀρχηγὸν καὶ δι' αὐτοῦ ἀπετέλουν τρόπον τινὰ μίαν μεγάλην φιλοσοφικὴν οἰκογένειαν, καίτοι ἔν τε τῇ θεωρίᾳ καὶ τῇ διδασκαλίᾳ διίσταντο ἀλλήλων οὐσιωδῶς.[4]

Οὕτω λοιπὸν ἐβεβαιώθη κατὰ τὸν μετέπειτα χρόνον ἡ μετὰ τοσαύτης πεποιθήσεως γενομένη πρόρρησις τοῦ φιλοσόφου, ὅτι οἱ Ἀθηναῖοι κακὰ ἐπιδιώκοντες διὰ τῆς καταδίκης, θὰ ἐγίνοντο ἀσυναισθήτως πρόξενοι ἀγαθοῦ. Καὶ ἐγένοντο τῷ ὄντι πρόξενοι ἀγαθοῦ μεγίστου οὐ μόνον πρὸς αὐτὸν τὸν Σωκράτη, οὗτινος τὸ ὄνομα δὲν θὰ δυνηθῇ ποτὲ νὰ ἐξαλείψῃ ὁ χρόνος ἐκ τῶν δέλτων τῆς Κλειοῦς, ἀλλὰ καὶ πρὸς σύμπασαν τὴν ἀνθρωπότητα, διότι αἱ ἠθικαὶ ἀρχαὶ τῆς Σωκρατικῆς φιλοσοφίας ἕνεκα τοῦ τραγικοῦ θανάτου

[1] Brandis Rhein. Mus. I 118.
[2] Βλ. Sorel 257.
[3] Διογ. Λαερτ. I (πρ.) 18, 19.
[4] Cicer. de orat. III 16 60, 61.

τοῦ ἀρχηγοῦ αὐτῆς μετὰ μείζονος δυνάμεως ἐξηπλώθησαν ἀνὰ τὸν κόσμον. Καὶ ἂν δὲ ἡ πρᾶξις τῶν Ἀθηναίων δικαστῶν κριθῇ ἐπιεικέστερόν πως ἐκ τῆς περιωρισμένης ἐπόψεως τῶν τοπικῶν συμφερόντων τῆς πόλεως, κλυδωνιζομένης κατὰ τοὺς χρόνους ἐκείνους ὑπὸ ἐσωτερικῶν περισπασμῶν καὶ ἐξωτερικῶν συμφορῶν, ὑπῆρξεν οὐδὲν ἧττον, ἐξ εὐρυτέρας ἐπόψεως ἐξεταζομένη, ἀδίκημα στυγερόν, ἀλλ' εὐτυχῶς ἀδίκημα σχὸν ἀγαθὰ ἐπακόλουθα. Ἡ θυσία τοῦ ἑνὸς ὑπῆρξεν ἀναγκαία διὰ τὴν ὠφέλειαν τῶν πολλῶν.

Καὶ ὁ μὲν Σωκράτης ἀπέθανεν ὡς κακοῦργος ἐν τῷ δεσμωτηρίῳ τῆς δημοκρατουμένης πόλεως, γενόμενος θῦμα τοῦ αἰωνίου ἀγῶνος τῶν ἐλευθέρων ἰδεῶν τῆς φιλοσοφίας πρὸς τὰ ξηρὰ δόγματα τῆς θρησκείας καὶ τοὺς ἀκάμπτους τῆς πολιτείας θεσμούς. Ἀλλὰ τὸ ἀδέκαστον καὶ ἀνώτατον ἐν τῷ κόσμῳ τούτῳ δικαστήριον τῆς Ἱστορίας, ἐν ᾧ παρεδρεύουσιν ἑκάστοτε οἱ ἀριστεῖς τοῦ πνεύματος πάντων τῶν ἐθνῶν, ἠθῴωσε πανηγυρικῶς τὸν φιλόσοφον, κυρῶσαν δ' ὁμοφώνως τὴν περὶ αὐτοῦ ἀψευδῆ ῥήτραν τοῦ ἐν Δελφοῖς μαντείου οὐ μόνον ἀνεγνώρισε τὸν Σωκράτη ὡς σοφώτατον ἄνδρα, ἀλλὰ καὶ ἀνεκήρυξεν αὐτὸν ὕπατον τῆς ἠθικῆς διδάσκαλον καὶ μέγαν τῆς ἀνθρωπότητος εὐεργέτην!

ΠΙΝΑΚΕΣ

I

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

Ὁ μέλλων ν' ἀσχοληθῇ εἰδικῶς περὶ τὸν Σωκράτη καὶ τὴν ἠθικὴν αὐτοῦ φιλοσοφίαν, δύναται νὰ συμβουλευθῇ — πλὴν τῶν ἐν τῷ ἑπομένῳ πίνακι μνημονευομένων ἔργων — τὰς ἐπὶ σειρὰν ἐτῶν ἐν τῷ Archiv für Geschichte der Philosophie δημοσιευθείσας βιβλιογραφικὰς ἐκθέσεις τοῦ ZELLER καὶ τοῦ GOMPERZ, ὡς καὶ πάντα τὰ γενικὰ συγγράμματα περὶ τῆς ἀρχαίας φιλοσοφίας καὶ ἰδίᾳ τῆς ἠθικῆς· (βλ. τὸ πλουσιώτατον βιβλιογραφικὸν παράρτημα τοῦ πολυτίμου ἔργου τοῦ UEBERWEG, Grundriß der Geschichte der Philosophie, I, Das Altertum, 11e Aufl. von Karl PRAECHTER, Berlin 1920). Σκέψεις καὶ κρίσεις περὶ τοῦ φιλοσόφου καὶ τοῦ ἔργου αὐτοῦ δύναταί τις νὰ εὕρῃ ἐπίσης ἐν τοῖς περὶ ἀρχαίας Ἑλλάδος ἱστορικοῖς συγγράμμασιν, ὡς καὶ ἐν ταῖς ‚Εἰσαγωγαῖς' τῶν σπουδαιοτέρων ἐκδόσεων τῆς Ἀπολογίας τοῦ Πλάτωνος καὶ τῶν Ἀπομνημονευμάτων τοῦ Ξενοφῶντος καὶ τῶν Νεφελῶν τοῦ Ἀριστοφάνους.

AALL, Anathon, Sokrates, Gegner oder Anhänger der Sophistik?: Philosophische Abhandlungen Max HEINZE . . . gewidmet, Berlin 1906 (1 ἑ.). — *AARS, Jonathan, Sokrates skildret gjennem oversaettelser af Platon . . . Kristiania 1882. — *ADAMI, Theoph., De statuta Socratis Atheniensium poenitentiae monumento publico, Lipsiae 1745. — ALBERTI, Eduard, Sokrates, ein Versuch über ihn nach den Quellen, Göttingen 1869. — ALLATII, Leonis, Socratis . . . epistolae; de scriptis Socratis dialogus, Paris 1637 [: ORELLII, J. C., Coll. epitol. graecarum, I, Lipsiae 1815 (I 329 ἑ.)]. — *ALLIEVO, Giuseppe, Delle idee pedagogiche presso i Greci, Pitagora, Socrate, Senofonte, Platone, Aristotele, Plutarco, Cuneo 1887. — *ALLIEVO, G., Gli ultimi giorni di Socrate: Rivista Rosminiana, Lodi 1914. — ALY, Wolf, Anytos der Ankläger des Sokrates: Neue Jahrbücher für das klassische Altertum, XXXI, Leipzig-Berlin 1913 (169 ἑ.). — AMINOFF, Germundi Fredr., De Socrate philosopho et cive supplicio capitis affecto, Helsingforsiae 1850. — ANΩNYMA· Einige Bemerkungen über Sokrates und seine Feinde: Zeitschrift für die Alterthumswissenschaft, II, Darmstadt 1835 (811 ἑ., 817 ἑ.). — Περὶ τῆς οἰκίας τοῦ Σωκράτους: Ἑστίας ΣΤ', ἐν Ἀθήναις 1878 (638 ἑ.). — Geschichte, Mißbrauch und Wert der Sokratischen Methode im kirchlichen Lehrunter-

richt: Sächsisches Kirchen- und Schulblatt, LVIII, Leipzig 1908 (Nr. 2—5). — The Trial of Socrates, Law Journal, A weekly record of judicial decisions and legal events, XLVI (Nr. 2390), London 1911 (679). — *Méthodes Socratiques: La Croix, Paris (17. I.) 1913. — *Le Démon de Socrate: La Croix, Paris (19, 20. I.) 1913. — (Βλ. πρὸς τούτοις BAUR, BENN, DOHRN, EMERSON, VON GOECHHAUSEN, HAMANN, HERMANN, JUSTI, KOENIG, KRUSE, TYCHSEN, UHLE καὶ WEGELIN). — APELT, Otto, Platonische Aufsätze, Leipzig-Berlin 1912 (V. Die Taktik des Platonischen Sokrates, 96 ἑ.). — APELT, Otto, Platon Apologie des Sokrates und Kriton: Philosophische Bibliothek CLXXX, Leipzig 1919 (Einleitung). — *ARLETH, E., Sokrates: Sammlung gemeinnütziger Vorträge Nr. 212, Prag 1896. — AUFSCHLAEGER, βλ. SCHWEIGHAEUSER. — D'AZAMBUJA, Gabriel, Les ancêtres de Socrate: La science sociale suivant la méthode d'observation, 10e année, XIX, Paris 1895 (388 ἑ.), XX, 1895 (36 ἑ., 210 ἑ., 294 ἑ.). — D'AZAMBUJA, Gabriel, Socrate et son groupe: La science sociale suivant la méthode d'observation, 10e année, XX, Paris 1895 (398 ἑ., 475 ἑ.).

BAEGE, M., Sokrates in der geistigen Entwicklung Athens, Schweidnitz 1904 (Progr.). — BAHR, Hermann, Sokrates: «Die Zeit», XII, Wien 1897 (12 ἑ.). — BAKEWELL, Charles M., The unique Case of Socrates: International Journal of Ethics, XX, Philadelphia Pa. 1910 (10 ἑ.). — BAKII, Jo., De ortu dialogi Socratici, deque ejus imitatione: Scholica hypomnemata II, Lugduni Batav. 1839 (1 ἑ.). — *ΒΑΛΒΗ, Σταματίου Δ., Περὶ τῆς οἰκίας τοῦ Σωκράτους: 'Αθηναίου Ζ', ἐν 'Αθήναις 1878 (61 ἑ.). — BALCKE, βλ. PASCHE. — *ΒΑΛΕΤΤΑ, 'Ιωάννου Ν., 'Ο Σωκράτης καὶ τὰ καθ' ἡμᾶς. Θεολογία τοῦ Σωκράτους. Τὸ περὶ προνοίας δόγμα, ἐν Λιψίᾳ 1884 (Μετάφρασις, βλ. D'EICHTHAL). — DE BAMBERG, Alberti, Quaestiones criticae in Platonis quae fertur Apologiam, Gotha 1899 (Progr.). — *BARRE, André, Socrate; étude et choix de textes: Bibliothèque des grands philosophes anciens et modernes, Paris 1913. — BARTELMANN, J., De Socrate, Oldenburg 1862 (Progr.). — BARTHÉLEMY, Jean Jacques, Voyage du jeune Anacharsis en Grèce, III, Paris 1788. — *BARTHÉLEMY-SAINT HILAIRE, Jules, Socrate et Platon ou le Platonisme, Chartres 1896. — *BAUMANN, Heinrich, Versuch einer Kritik über Platon's Apologie nach dem jetzigen Stande der Wissenschaft, Znaim 1868 (Progr.). — BAUMANN, Julius, Neues zu Sokrates, Aristoteles, Euripides, Leipzig 1912. — (BAUR, Ferd. Christ.), Das christliche des Platonismus oder Socrates und Christus: Tübinger Zeitschrift für Theologie, Jahrg. 1837, Tübingen 1837 (Heft III, 1 ἑ.). — *BELOT, Émile, Socrate et les Socratiques, Paris 1884 (Μετάφρασις, βλ. ZELLER). — *BÉNARD, Charles, La philosophie ancienne, histoire générale de ses systèmes, Paris 1885 (I . . . Socrate et les Socratiques). — *BENDIXEN, J., Vermutungen über die Tendenz des . . . «revolutionären Socrates» nebst Andeutungen über Sokrates' Stellung zur Demokratie, Husum 1839 (Progr.). — *BENDIXEN, J., Ueber den tieferen Schriftsinn des revolutionären Sokrates und der gesetzlichen Athener; Eine Hypothese, Husum 1839. — (BENN, Alfred William), The place of Socrates in greek philosophy: «The Westminster Review»,

New Series LVIII, London 1880 (19 ἑ.). — BENN, Alfred William, The greek philosophers, I, London 1882. — BENSELER, Gustav, Der Optimismus des Sokrates bei Xenophon und Platon gegenüber den pessimistischen Stimmen in der älteren griechischen Litteratur, Chemnitz 1882 (Progr.). — *BENTLEY, Richard, Dissertations on the epistles of Phalaris, . . . Socrates . . . Edited with an introduction and notes by William WAGNER, London 1883. — BERTINI, G. M., Considerazioni sulla dottrina di Socrate: Memorie della R. Accademia delle scienze di Torino, Serie 2, XVI, Torino 1857. — BERTINI, G. M., Sul δαιμόνιον di Socrate: Rivista di filologia e d'istruzione classica, V, Roma-Torino-Firenze 1877 (473 ἑ.). — BERTRAM, Ch. H., Der Sokrates des Xenophon und der des Aristophanes, Magdeburg 1865 (Schulschr.). — BESENBECK, Casp. Jac., Nonnulla de genio Socratis, Erlangae 1802. — *BESSONE, Giannantonio, Apoftegmi o detti memorabili politico-morali di filosofi Greci, Aristotele, Socrate e Platone, 4a ediz. Mondovi 1876. — *BEYER, A., Sokrates; Pädagogische Charakteristik, (cit. s. l.) 1841 (Progr.). — BEYSCHLAG, Friedrich, Die Anklage des Sokrates, kritische Untersuchungen, Neustadt a. d. H. 1900 (Progr.). — BEYSCHLAG, Friedrich, Ein literarischer Rückzug Xenophons: Blätter für das Gymnasialschulwesen XXXVII, München 1901 (49 ἑ.). — BIEDENKAPP, Georg, Sudelbilder von Sokrates: Zeitfragen, Beilage der «Deutschen Tageszeitung», Berlin 1908 (Nr. 24 v. 14. VI.). — BIRKLER, W., Sokrates und sein Zeitalter, Ellwangen 1848 (Progr.). — BIRT, Theodor, Sokrates der Athener, Leipzig 1918. — *BLACKIE, J. St., Four phases of moral; Socrates, Aristotle, Christianity and Utilitarianism, London 1871. — *BLANCO, Rufino, Platón y sus doctrinas pedagógicas. La Heurística; primera exposición y ejemplos del procedimiento de enseñanza socrática, Madrid 1910. — BLASS, Friedrich, Die attische Beredsamkeit, II, 2. Aufl., Leipzig 1892. — *BLECKLY, Henry, Socrates and the Athenians; An Apology, London 1884. — *BLINKENBERG, C. S., Sokrates' Anklager i Xenophons Erindringer om Sokrates, Saersk. Aftr. Gel. 1889. — *BOCCACCI, Giovanni, La vita di Socrate, Imola 1879. — BOCK, Friedrich, Untersuchungen zu Plutarchs Schrift περὶ τοῦ Σωκράτους δαιμονίου, München 1910 (Diss.). — BOECKH, Aug., De simultate, quam Plato cum Xenophonte exercuisse fertur, Berolini 1811. — BOECKH, Aug., De Socratis rerum physicarum studio, Berolini 1838 (Ind. lect.) [: Ges. Kleine Schriften IV, Opusc. acad. berol., Berlin 1874 (430 ἑ.)]. — BOEHRINGER, Adolf, Der philosophische Standpunkt des Sokrates, Karlsruhe 1860 (Progr.). — BOEHRINGER, A., Ueber die Wolken des Aristophanes, Karlsruhe 1863 (Progr.). — DE BOER, Julius, Socrates: Groote Denkers, 2e Ser. II, Baarn 1909. — *BOETHII, Daniel., Commentatio de philosophia Socratis, Upsalae 1788. — *BOETTI, La teoria utilitaria nella morale socratica, Mortara 1904. — BOKOWNEW, P., Sokrates' Philosophie in der Darstellung des Aristoteles: Archiv für Geschichte der Philosophie, N. F. XX [XXVII], Berlin 1913 (295 ἑ.). — BONGHI, Ruggiero, Socrate nella difesa scrittane da Platone: Nuova Antologia di scienze, lettere ed arti, 2da Serie XXII [LII], Roma 1882 (225 ἑ.). — BONGHI, Ruggiero, Dialoghi di Platone, I, Roma-Torino-Firenze, 1880 (L'ironia di Socrate 11 ἑ., Del segno demonico di S. 113 ἑ., L'apologia di S.; Proemio 137 ἑ.). — *BONNEAU, A., Socrate

et l'amour grec, Paris 1877 (Μετάφρασις, βλ. Gesner). — Bonner, Robert J., The legal setting of Plato's Apology: Classical Philology III, Chicago Ill. 1908 (169 ἑ.). — Bouché-Leclercq, A., Histoire de la divination dans l'antiquité, I, Paris 1879 (43 ἑ.), II, Paris 1880 (123 ἑ.). — *Bourneville (Désir-Magloire), Socrate était-il fou?: Journal de médecine mentale, IV, Paris 1864 (209 ἑ.). — Boutroux, Émile, Socrate fondateur de la science morale: Compte-rendu de l'Académie des sciences morales et politiques, N. S. XX [CXX], Paris 1883 (387 ἑ., 668 ἑ.). — *Boutroux, Émile, Socrate fondateur de la morale, Orléans 1883. — Boutroux, Émile, Études d'histoire de la philosophie: Bibliothèque de philosophie contemporaine, 4e édit., Paris 1913 (Socrate, 11 ἑ.). — Brandis, Ch. A., Grundlinien der Lehre des Sokrates: Rheinisches Museum für Jurisprudenz, Philologie, Geschichte und griechische Philosophie, I, Bonn 1827 (2. Abt. 118 ἑ.). — Brandis, Ch. A., Ueber die vorgebliche Subjectivität der Sokratischen Lehre: Rheinisches Museum für Jurisprudenz usw., II, Bonn 1828 (2. Abt. 85 ἑ.). — *Brasch, Moritz, Die Klassiker der Philosophie, I, Leipzig 1884 (Sokrates, sein Leben und seine Lehre, 39 ἑ). — Breitenbach, L., Ueber das Dämonium des Sokrates bei Xenophon und Plato: Zeitschrift für das Gymnasialwesen, XVII, Berlin 1863 (499 ἑ.). — Breitenbach, L., Wer ist der κατήγορος in Xenophons Commentarien?: Jahrbücher für class. Philol. XV [Neue Jahrb. für Phil. und Pädag. IC], Leipzig 1869 (801 ἑ.). — Brenning, Emil, Die Gestalt des Sokrates in der Litteratur des vorigen Jahrhunderts: Bremer Festschrift zur XLV. Versammlung deutscher Philologen und Schulmänner, Bremen 1899 (421 ἑ.). — Brežnik, Fr., O Sokratovi metodi s posebnim ozirom na Platonovega Menona in o pojmu, Rudolfswert 1880 (Progr.). — Bridel, Philippe, La philosophie de Socrate, sa valeur religieuse et morale: Revue de théologie et de philosophie, XII, Lausanne 1879 (426 ἑ.). — *Broc (Pierre Paul), Du démon de Socrate: Journal hebdomadaire des progrès des sciences et institutions médicales, IV, Paris 1836 (5 ἑ.). — *Brochard, Victor, Les sceptiques grecs, Paris 1887 (II Socrate et les Socratiques). — Brochard, Victor, Théories morales dans la philosophie grecque; Le caractère de Socrate: Revue des cours et conférences, I, Paris 1893 (136 ἑ., 169 ἑ.). — Brochard, Victor, Études de philosophie ancienne et de philosophie moderne, recueillies et précédées d'une introduction par Victor Delbos, Paris 1912 (L'œuvre de Socrate, 34 ἑ.). — Bruennecke, Heinrich, Kleitophon wider Sokrates: Archiv für Geschichte der Philosophie, N. F. XIX [XXVI], Berlin 1913 (449 ἑ.). — *Brumbey, Karl Wilhelm, Sokrates nach Diogenes Laërtius, Lemgo 1800. — Buermann, H., Drei Studien auf dem Gebiete des attischen Rechts, I. Das legitime Concubinat der Athener und die vermeintliche Bigamie des Sokrates: Jahrbücher für classische Philologie, IX Supplement-Band, Leipzig 1877/78 (569 ἑ.). — Burattini, Alessandro, Il demone di Socrate; studio di critica e filosofia storica sociale: Rassegna Nazionale, CLXXVIII, Firenze 1911 (196 ἑ.). — Burnet, John, Greek Philosophy, I. Thales to Plato: The Schools of Philosophy, London 1914 (The trial and death of Sokrates, 180 ἑ.). — Busse, Adolf, Sokrates: Rudolf Lehmann, Die großen Erzieher, VII, Berlin 1914.

*CABANÈS (Auguste), La mort de Socrate est-elle due à la ciguë?: Bulletin général de thérapeutique médicale etc., CXLII, Paris 1901 (356 ε.). — CALÒ, Giovanni, Socrate contro Callicle: Atene e Roma, VIII (1905), Firenze-Roma 1905 (179 ε.). — *CANTÙ, Cesare, Socrate e la sua filosofia: La sapienza, Rivista di filosofia e di lettere, IX, Torino 1884 (85 ε.). — CARRAU, Ludovic, La sophistique et Socrate: Revue des deux mondes, 56e année 3e pér. LXXV, Paris 1886 (136 ε.). — CARRIÈRE, Mor., Socrates und seine Stellung in der Geschichte des menschlichen Geistes: Westermann's Jahrb. d. illustr. deutschen Monatshefte, XVI, Braunschweig 1864 (Nr. 92, 145 ε.). — *DE CASTILLON, Jean [Giov. Fr. Mauro Melch. SALVEMINI DI CASTIGLIONE], Sur la manière d'enseigner de Socrate: Nouveaux Mémoires de l'Acad. Royale des sciences et belles-lettres, Année MDCCLXXIX, Berlin 1781. — *CHAIGNET, Antelme Edouard, La vie de Socrate, Paris 1869. — *CHANTILLON, Georges, Socrate, Paris 1907. — *CHARAUX, Ch., L'ombre de Socrate; Petits dialogues de philosophie socratique, Paris 1878. — CHARPENTIER, François, La vie de Socrate, 3e édit., Amsterdam 1699. — CHIAPPELLI, Alessandro, Il dubbio di Socrate sulla immortalità: La filosofia delle Scuole Italiane, XXV, Roma 1882 (100 ε.). — CHIAPPELLI, Alessandro, Il Naturalismo di Socrate e le prime Nubi d'Aristofane: Atti della Reale Academia dei Lincei, Classe di scienze morali, storiche e filologiche, Rendiconti, CCLXXXIII, Roma 1886 (Ser. IV, 284 ε.). — CHIAPPELLI, Alessandro, Nuove ricerche sul Naturalismo di Socrate: Archiv für Geschichte der Philosophie, IV, Berlin 1891 (369 ε.). — *CHIAPPELLI, Alessandro, La modernità di Socrate: Marzocco, Firenze (21. III.) 1909. — *CHRIST, Augustin Th., Zu Platons Apologie und Kriton, Prag-Neustadt 1889 (Progr.). — CHRIST, W., Plutarchs Dialog vom Daimonion des Sokrates: Sitzungsberichte der philos.-philol. und der hist. Classe der k. Bayer. Akad. der Wissenschaften, Jahrg. 1901, München 1902 (59 ε.). — VON CHRIST, Wilhelm, Geschichte der griechischen Literatur, 5e Aufl. von Wilhelm SCHMID: I. VON MUELLER, Handbuch der klassischen Altertums-Wissenschaft, VII 2, München 1911. — COBET, Carol. Gabr., Prosopographia Xenophontea, illustrandis nominibus eorum, qui memorantur in Memorabilibus Socratis, Symposio et Oeconomico, Lugduni Batavorum 1836. — COHN, Jonas, Führende Denker, geschichtliche Einleitung in die Philosophie: Aus Natur und Geisteswelt Nr. 176, 3e Aufl. Leipzig 1917. — *COOPER, John Gilbert, Life of Socrates, new edit., London 1771. — *COUAT, A., Aristophane et l'ancienne comédie attique, 3e édit., Paris 1902. — *COUGNY, E., De Prodico Ceio Socratis magistro et antecessore, Paris 1857 (Thèse). — COUSIN, Victor, Oeuvres de Platon, 2e édit. par Jules BARTHÉLEMY SAINTE-HILAIRE, I, Paris 1896 (Argument philosophique de l'Apologie de Socrate). — CROENERT, Friedrich, Sokrates als Soldat: Literatur- und Unterhaltungsblatt der «Kölnischen Zeitung» Nr. 928, Köln a. Rh. (12. IX) 1915. — CROENERT, Wilhelm, Herkulanensische Bruchstücke einer Geschichte des Sokrates und seiner Schule: Rheinisches Museum für Philologie, N. F. LVII, Frankfurt a. M. 1902 (285 ε.). — CRON, Chr. Guil. Jos., Appendicula causae Socraticae, Augustae Vindelicorum 1857 (Schulschr.). — CRON, Christian, Das Dämonium des Sokrates: «Eos», Süddeutsche Zeitschrift für Philologie und Gymnasial-

wesen, I, Würzburg 1864 (169 ė.). — CRON, Christian, Platons Verteidigungsrede des Socrates, 11e Aufl. von Heinrich UHLE, Leipzig 1901 (Einleitung). — CURTIUS, Ernst, Griechische Geschichte, III, 6e Aufl., Berlin 1889. — CYBICHOWSKI, Bronisl., Quae Socratis de diis et daemonio fuerint opiniones et quae Xenophonti Platonique in iis tradendis fides adiungenda sit explicatur, Vratislaviae 1870 (Diss.).

*DAHLBAECK, K. J., Sokrates; En Tidsbild, Stockholm 1875. — DAHN, Felix, Ueber den Phaedon des Platon: Bausteine, 4e Reihe, 2e Schicht, Berlin 1883 (1 ė.). — DELBRUECK, Ferdinand, Betrachtungen und Untersuchungen über Sokrates, Köln 1819. — DENIS, J., Histoire des théories et des idées morales dans l'antiquité, I–II, Paris 1856. — DESPINE, Prosper, Le somnambulisme de Socrate: Revue philosophique de la France et de l'Étranger, 5e année, IX, Paris 1880 (323 ė.). — *DEUSCHLE, Julius, Dispositionen der Apologie und des Gorgias, Leipzig 1867. — DIECK, G., Die sokratische Begriffsbildung, ihre Darstellung und ihre Würdigung: Pädagogische Warte, XII, Osterwieck-Harz 1905 (553 ė., 604 ė.). — DIÈS, Auguste, Le Socrate de Platon: Revue des sciences philosophiques et théologiques, VII, Paris 1913 (412 ė.). — *DIETSCHI, Peter, Sokrates und Plato in den Dialogen Protagoras, Apologie, Symposion und Phaedon, Solothurn 1864 (Progr.). — DIEZ, H. F., Ueber Sokrates [Wunsch, dem Aeskulap einen Hahn zu opfern]: Berlinische Monatsschrift, Berlin 1783 (II, 281 ė.). — *VAN DIJK, Is., Het conflict tusschen Socrates en zijn volk, Groningen 1890. — DISSEN, Ludolph Georg, De philosophia morali in Xenophontis de Socrate commentariis tradita, Göttingen 1812 [: Kleine lateinische und deutsche Schriften, Göttingen 1839 (57 ė.)]. — DITGES, Philipp Jakob, Die epagogische oder inductorische Methode des Socrates und der Begriff, Köln a. Rh. 1864 (Schulschr.). — DITTRICH, Franc., De Socratis sententia «virtutem esse scientiam» commentatio, Brunsbergae 1868 (Ind. lect.). — DOERING, A., Die Disposition von Xenophons Memorabilien als Hülfsmittel positiver Kritik: Archiv für Geschichte der Philosophie, IV, Berlin 1891 (34 ė.). — DOERING, August, Die Lehre des Sokrates als sociales Reformsystem; Neuer Versuch zur Lösung des Problems der sokratischen Philosophie, München 1895. — DOERING, A., Geschichte der griechischen Philosophie, I, Leipzig 1903. — DOERWALD, P., Sokrates als Apologet: Der Beweis des Glaubens, Monatsschrift zur Begründung und Verteidigung der christlichen Wahrheit, N. F. XVII [XXXII], Gütersloh 1896 (192 ė.). — D. (DOHRN), Ein neuer Weg zum litterarischen Rufe: Neues Archiv für Philologie und Pädagogik V, Hannover (II.) 1830 (Nr. 8, Sp. 63 ė.). — DRESIGII, Sigism. Frider., De cicuta Atheniensium poena publica, Lipsiae 1734 (Diss. Adr. Deod. STEGER). — DRESIGII, Sigism. Frider., De Socrate juste damnato, Lipsiae 1738 (Epist. gratul. Adr. Deod. STEGER). — DUEMMLER, Ferdinand, Akademika; Beiträge zur Litteraturgeschichte der Sokratischen Schulen, Gießen 1889. — DUMÉRIL, A., L'ange gardien de Socrate: Mémoires de l'Académie des sciences, inscriptions et belles-lettres de Toulouse, 9e sér. IV, Toulouse 1892 (16 ė.). — DURUY, Victor, Lutte entre la religion et la philosophie au temps de Socrate: Revue des deux mondes, 57e année, 3e pér. LXXXIV, Paris 1887 (44 ė.). —

*DUSQUESNOY, Ferdinand, Deux arguments de Socrate contre le libre arbitre: L'instruction publique, VIII, Paris 1879 (480 é.). — *DUVILLA, Jules, Socrate d'après Xénophon et Platon: L'instruction publique, XIII, Paris 1884 (583 é.).

EBERHARD, Johann August, Neue Apologie des Sokrates, oder Untersuchung der Lehre von der Seligkeit der Heiden, I–II, Neue Aufl., Berlin-Stettin 1776/78. — *EDWARDS, Edward, The Socratic system of morals as delivered in Xenophon's Memorabilia, Oxford 1773 (Xenoph. 'Απομνημον. Appendix). — *EGGER, Émile, La littérature grecque, Paris 1890 (VIII. Les Nuées d'Aristophane; 1. Les Nuées et le procès de Socrate 83 é., 2. La deuxième édition des Nuées 94 é.; XVI. Le dialogue Socratique 242 é.). — EGGER, Émile, Socrate et le dialogue socratique: Annuaire de l'Association pour l'encouragement des études grecques en France, XIII, 1879 (1 é.). — *EGGER, V., Socrate considéré comme l'auteur d'un genre nouveau de composition littéraire, Paris 1879. — *EGGER, Victor, La parole intérieure; Essai de psychologie descriptive, Paris 1881 (Thèse). — EGGER, Victor, Sur quelques textes relatifs à Socrate: L'année philosophique, XIX, Paris 1909 (63 é.). — EHRER, Wilhelm, Die griechischen Cardinaltugenden dargestellt an Socrates, Salzburg 1887 (Progr.). — D'EICHTHAL, Gustave, Théologie et doctrine religieuse de Socrate. Socrate et notre temps: Annuaire de l'Association pour l'encouragement des études grecques en France, XIV, Paris 1880 (225 é.). — D'EICHTHAL, Gustave, Socrate et notre temps; Théologie de Socrate; Dogme de la Providence, Paris 1884. — EISELE, Zur Dämonologie Plutarchs von Chäronea: Archiv für Geschichte der Philosophie, N. F. X [XVII], Berlin, 1904 (28 é.). — ELMORE, J., Note on the Episode of the Delphic oracle in Platos Apology: Transactions and proceedings of the American philological Association XXXIII, Boston Mass. 1907 (Proceedings XXXIII). — *(EMERSON, Ralph Waldo), The Character of Socrates: Two unpublished essays, with an introduction by Edward Everett HALE, London-Boston-New-York 1896. — EUCKEN, Rudolf, Die Lebensanschauungen der großen Denker, 11e Aufl., Leipzig 1917 (18 é.).

FAVRE, Mme Jules, La morale de Socrate, Paris 1888. — *DE FAYE, Eugène De l'influence du démon de Socrate sur la pensée religieuse: Revue de l'histoire des religions, Annales du Musée Guimet, XIII, Paris 1886 (47 é.). — FEDDERSEN, Ottonis Marii, De Xenophontis Apologia Socratis et Isocratis Antidosi quaestiones duae Socratis litem attinentes, Jenae 1907 (Diss.). — FERGUSON, A. S., The Impiety of Socrates: The Classical Quarterly, VII, London-Boston Mass. 1913 (157 é.). — FEUERLINI, Jacob. Wilh., Dissertatio historico-philosophica jus naturae Socratis delineans, Altdorf 1719 (Diss. Joh. Georg. Ben. LEIBERICH). — *FEUGÈRE, G. C. E., De Socraticae doctrinae vestigiis apud Euripidem, Paris 1874 (Thèse). — FICINI, Marsilii, Opera, I–II, Parisiis 1641 (De anim. et daem. II, 850 é.). — *FIELD, G. C., Socrates and Plato, a criticism of Prof. A. E. TAYLOR's «Varia Socratica», Oxford 1913. — *FLEISCHERI, Carol. Maur., De Socratis quam dicunt atopia syntagma, Emmerich 1855 (Progr. von Cleve). — *FLEURY, J. A., De Socrate, Orléans 1836 (Thèse). — FORBES, J. T., Socrates: Oliphant SMEATON,

The World's Epoch-Makers II, Edinburgh 1905. — FORCHHAMMER, Peter Wilhelm, Die Athener und Sokrates, die Gesetzlichen und der Revolutionär, Berlin 1837. — *FOUILLÉE, A. J. E., Platonis Hippias minor sive Socratica contra liberum arbitrium argumenta, Paris 1872 (Thèse). — FOUILLÉE, Alfred, La philosophie de Socrate, I–II, Paris 1874. — *FRAENKEL, Arthur, Sokrates und Kleon bei Aristophanes; Eine kulturhistorische Studie, Schaffhausen 1886 (Progr.) — FRAENKEL, J. M., De Socratis apologia Platonica: Sertum Nabericum, Lugduni Batav. 1908 (93 ἑ.). — FRAGUIER, l'abbé (Claude François), Dissertation sur l'Ironie de Socrate, sur son prétendu Démon et sur ses Moeurs: Mémoires de l'Académie Royale des Inscriptions, IV, Paris 1723. — FRANZONI, A., Socrate, a proposito del libro di G. ZUCCANTE: Rivista Pedagogica, II, Roma 1908/09 (986 ἑ.). — *FREMLING, Matth., Dissertatio de genio Socratis, Lund 1793. — FRÉRET, N., Observations sur les causes et sur quelques circonstances de la condamnation de Socrate (lues en 1736): Mémoires de littérature de l'Académie Royale des Inscriptions et Belles-lettres, XLVII 2, Paris 1809 (209 ἑ.). — FREYMUELLER, Willibaldi, De Socratis daemonio, Landishuti 1864 (Progr. Metten). — FRICK, Otto, Xenophontis quae fertur Apologia Socratis num genuina putanda sit, Halis Saxonum 1903 (Diss.). — *FRISO, Luigi, Filosofia morale, Milano 1893 (6. Socrate). — FRITZSCHE, Franc. Volkm., De Socrate veterum comicorum: Quaestiones Aristophaneae, I, Lipsiae 1835 (97 ἑ.). — FRITZSCHE, Christ. Frider., De ratione docendi Socratica in institutione academica, Halis 1846 (Progr.). — *FUSTEL DE COULANGES, N. D., La cité antique, 3ème éd., Paris 1870.

ΓΑΛΑΝΟΥ, I. M., Οἱ ἀληθεῖς ἀγωνισταὶ καὶ ἰδίᾳ ὁ Σωκράτης: Σωκράτους ἔτος Α' ἀρ. 2, ἐν Ἀθήναις 1874 (38 ἑ.). — GALLI, Umberto, Tratti comici di Socrate: Atene e Roma, XV, Firenze 1912 (70 ἑ.). — GARNIER, l'abbé, Caractère de la Philosophie Socratique: Mémoires . . . de l'Académie Royale des Inscriptions et Belles-lettres, XXXII, Paris 1768 (137 ἑ.). — GARNIER, Adolphe, Histoire de la morale; II Socrate: Séances et travaux de l'Académie des sciences morales et politiques, Compte-rendu, 3e série XII [XXXII], XIII [XXXIII], Paris 1855 (407 ἑ., 137 ἑ.) — GEEL, Jacobi, Historia critica sophistarum, qui Socratis aetate Athenis floruerunt: Nova acta literaria Societ. Rheno Trajectinae, II, Traj. ad Rh. 1823. — GEEL, Jacobi, De Xenophontis Apologia Socratis ac postremo capite Memorabilium commentatio: Commentationes latinae III Classis Inst. Reg. Belgici, VI, Amstelod. 1836. — GEFFCKEN, J., Sokrates und das alte Christentum, Heidelberg 1908 (Vortrag). — *GEHRING, Aug., Ueber den Sokrates in des Aristophanes Wolken, Gera 1873 (Progr.). — GEISSLER, Aloys, Ueber die Idee der Platonischen Apologie des Sokrates, Würzburg 1905 (Progr.). — GEISSLER, Aloys, Der Strafantrag in der Platonischen Apologie des Sokrates: Blätter für das Gymnasialschulwesen, XLII, München 1906 (381 ἑ.). — GERCKE, Alfred, Sokrates bei Platon: Neue Jahrbücher für das klassische Altertum, Geschichte und deutsche Litteratur und für Pädagogik, I, Leipzig 1898 (585 ἑ.). — GERCKE, A., Eine Niederlage des Sokrates: Verhandlungen der LII. Versammlung deutscher Philologen und Schulmänner in

Marburg (1913), Leipzig 1914 (35 ἑ.). — GERLACH, Fr. Dor., Sokrates und die Sophisten, Basel 1827 (Akadem. Rede). — GERLACH, Fr. Dor., Aristophanes und Socrates, Basel 1876 (Vortrag). — GESNERI, J. Matth., Socrates sanctus paederasta, Trajecti ad Rhenum 1769. — *GILDERSLEEVE, Basil Lanneau, Xanthippe and Socrates: Essays and Studies, Baltimore 1890. — *GODLEY, Alfred Denis, Socrates and Athenian society in his day; A biographical sketch, London 1896. — GOEBEL, Eduard, Zu Platons Apologie und Kriton, Fulda 1882 (Progr.). — GOEBEL, Eduard, Zu Platons Apologie des Sokrates: Jahrbücher für classische Philologie, CXXV, Leipzig 1882 (747 ἑ.). CXXVII, Leipzig 1883 (257 ἑ.). — (VON GOECHHAUSEN, Ernst August Anton), Materialien zur Geschichte des Sokratismus, (Frankfurt a. M.) 1788. — GOERING, Fr. Aug., Explicatur, cur Socratici philosophicarum, quae inter se dissentiebant, disciplinarum principes a Socratis philosophia longius recesserint, Magdeburg 1817. — *GOGUEL, Edouard, La mort de Socrate; étude historique etc., Colmar 1865. — GOMPERZ, Theodor, Ueber Platos Apologie des Sokrates: Verhandlungen der XLIII. Versammlung deutscher Philologen und Schulmänner, Leipzig 1896 (Vortrag). — GOMPERZ, Theodor, Griechische Denker; eine Geschichte der antiken Philosophie, II, 3e Aufl. Leipzig 1912. — GOMPERZ, Heinrich, Grundlegung der Neusokratischen Philosophie, Leipzig-Wien 1897. — GOMPERZ, Heinrich, Die Lebensauffassung der griechischen Philosophen, Jena 1904 (Sokrates I–II). — GOMPERZ, Heinrich, Isokrates und die Sokratik: Wiener Studien, Zeitschrift für klassische Philologie, XXVII Wien 1905 (163 ἑ., ἰδίᾳ 192 ἑ.), XXVIII, Wien 1906 (1 ἑ.). — GOMPERZ, Heinrich, Sophistik und Rhetorik, Leipzig-Berlin 1912 (Sophistik und Sokratik 279 ἑ.). — VON GOSSLER, Wilhelm, Die analytische und synoptische Begriffsbildung bei Sokrates, Platon und Aristoteles, Heidelberg 1913 (Diss.). — GRAEFFE, Joh. Friedr. Christoph, Die Sokratik nach ihrer ursprünglichen Beschaffenheit in katechetischer Rücksicht betrachtet: Neues Katechetisches Magazin, II, 3e Aufl., Göttingen, 1798. — *GRAPPIN, H., Éloge de Socrate, Vienne 1877 (Discours). — GROTE, George, Plato and the other companions of Socrates, I, London 1865. — GROTE, George, A History of Greece, VIII, London 1870. — GROTHE, Jacobus Anne, De Socrate Aristophanis, Trajecti ad Rh. 1843 (Diss.). — GRULICH, Fr. Jos., de verbosa Socratis Xenophontei in disputando jejunitate, Meissen 1820. — *GRUMME, A., De Socratis morte commentatio scholastica, Gerae 1874 (Progr.). — DE GUADALERZAS, el marqués, Sócrates: El Siglo médico, XLV, Madrid 1898 (149 ἑ., 161 ἑ.). — GUGGENHEIM, M., Die Lehre vom apriorischen Wissen in ihrer Bedeutung für die Entwicklung der Ethik und Erkenntnisstheorie in der Sokratisch-Platonischen Philosophie, Berlin 1885. — GUGGENHEIM, M., Zur Geschichte des Induktionsbegriffes: Zeitschrift für Völkerpsychologie und Sprachwissenschaft, XVII, Leipzig 1887 (52 ἑ.) — GUTTMANN, Johannes Julius, Ueber den wissenschaftlichen Standpunkt des Sokrates, Brieg 1881 (Progr.).

HACKER, βλ. REINHARDT. — HALÉVY, Élie, Travaux relatifs à Socrate: Revue de métaphysique et de morale, IV, Paris 1896 (86 ἑ.). — *HAMANN, Jh. Mich., Diss. de Socrate cum discipulis libros veterum tractante, Königsberg 1794. — (HAMANN, J. G.),

Sokratische Denkwürdigkeiten, Amsterdam 1759 [: Werke II, Berlin 1821 (1 έ.)]. — HANNE, Johann Wilhelm, Sokrates als Genius der Humanität, Braunschweig 1841. (Rede). — *HARDY, Edmund, Der Begriff der Physis in der griechischen Philosophie, I, Berlin 1884 (Sokrates und Xenophon). — HARNACK, Adolf, Sokrates und die alte Kirche, Giessen 1901 (Rektoratsrede). — *HARTMANN, Heinr. Ludw., Prolusio de erote Socratico in Symposio Platonis, Guben 1801. — *HARTMANN, Heinr. Ludw., Prolusio de mytho Socratis in Symposio Platonis, Guben 1803. — HARTMANN, Jacobus Johannes, De veroordeeling van Socrates: De Nederlandsche Spectator, s'Gravenhage 1890 (227 έ.). — HASSE, Heinrich, Das Problem des Sokrates bei Friedrich Nietzsche, Leipzig 1918 (Akad. Antr.-Vorles.). — HAUG, βλ. SCHWIMMER. — *HAUSTEIN, Paul, Plato und der Platonismus, Jena-Leipzig 1904 (Μετάφρασις, βλ. PATER). — *HEFFDING, Harald, Sokrates, 2e Udg., Kjobenhavn 1896. — HEGEL, Georg Wilh. Friedrich, Vorlesungen über die Geschichte der Philosophie, II, Berlin 1833. — HEIBERG, Joh. Ludw., Sokrates' Entwicklung: «Sokrates», Zeitschrift für das Gymnasialwesen, N. F. I, Berlin 1913 (353 έ.). [HEIBERG, J. L., Sokrates' Udwikling: Studier fra Sprog- og Oldtidsforskning, XXIII, 4, Kjobenhavn 1913]. — HEIDHUES, Bernhard, Ueber die Wolken des Aristophanes, Köln a. Rh. 1897 (Progr.) — HEINSII, Dan., Socrates sive de doctrina et moribus Socratis oratio, Lugduni Batav. 1612 [: Orat. ibid. 1627]. — HEINSIUS, Theodor, Sokrates nach dem Grade seiner Schuld, Leipzig 1839. — HEINZE, Max, Der Eudämonismus in der griechischen Philosophie, I, Vorsokratiker, Demokrit, Sokrates, Leipzig 1883 [: Abhandlungen der philologisch-historischen Klasse der K. Sächs. Gesellschaft der Wissenschaften, VIII, Leipzig 1883 (643 έ.)] — HEINZELMANN, Gerhard, Jesus und Sokrates im Lichte ihrer Passion: Der Geisteskampf der Gegenwart, L, Gütersloh 1914 (123 έ.). — HEINZII, Joh. Mich., Vindiciae Apologiae Socratis Xenophonteae, Wimariae 1776 (Schulschr.). — HELLER, Wilh. Friedrich, Socrates, Frankfurt a. M. 1789. — *HENSEL, Paul, Sokrates: Veröffentlichungen des Bundes der Freunde des humanistischen Gymnasiums zu Frankfurt a. M. Heft II, Heidelberg 1916 (Vortrag; πρβ. καὶ „Sokrates", Zeitschrift für das Gymnasialwesen, N. F. V [LXXI], Berlin 1917 (407 έ.). — HERCHER, Rud., Zu griechischen Prosaikern (Socrates epist. 35, 36): Hermes, Zeitschrift für classische Philologie, VI, Berlin 1872 (55 έ.) — HERCHER, Rud., Zu den Sokratischen Briefen: Hermes, Zeitschrift für classische Philologie, VIII, Berlin 1874 (223 έ.). — HERMANN, Caroli Frider., Disputatio de Socratis magistris et disciplina juvenili, Marburgi 1837. — HERMANN, Karl Fr., Geschichte und System der platonischen Philosophie, I, Heidelberg 1839. — (HERMANN, C. F.), De theoria Deliaca, Gottingae 1846 (Ind. Schol.). — HERMANN, C. F., Disputatio de Socratis accusatoribus, Gottingae 1854 (Ind. Schol.). — HEUMANN, Christoph Aug., Acta Philosophorum, I, Halle a. S. 1715 (IV. Ehrenrettung der Xanthippe, 103 έ., V. Von der Socratis Leibesgestalt, 126 έ.). — *VAN HEUSDE, W., De Socratische school of wijsgeerte voor de 19e eeuw, I–III, Utrecht 1834/37. — VAN HEUSDE, Ph. Guil., Characterismi principum philosophorum veterum, Socratis, Platonis, Aristotelis, Amstelodami 1839. — VAN HEUSDE, J. A. C., I. Over het Wereldburgerschap van Socrates; II. Xanthippe in hare betrekking tot Socrates; III. De Wolken

van Aristophanes tegenover den historischen Socrates: Verslagen en Mededeelingen der Koninklijke Akademie van Wetenschappen, Afdeeling Letterkunde, IV, Amsterdam 1859 (227 ἑ., 262 ἑ., 310 ἑ.). — HEYCK, Ed., Sokrates und wir: „Zeitfragen“, Beilage der Deutschen Tageszeitung, No. 4, Berlin (29. I.) 1912 — *HILD, Joseph Antoine, Études sur les démons dans la littérature et la religion des Grecs, Paris 1881 (Thèse, VII. Le Démon de Socrate. La démonologie platonicienne). — ΗΛΙΟΠΟΥΛΟΥ, Π. Δ., Ἡ διαθήκη τοῦ Σωκράτους ἤτοι ἀνάλυσις τοῦ Πλατωνικοῦ διαλόγου „ὁ Φαίδων“: Πλάτωνος Γ', ἐν Ἀθήναις 1881 (325 ἑ.), Δ' ἐν Ἀθήναις 1882 (18 ἑ.). — HIRSCHIG, A. C. I., De disciplinae Socraticae in vitam et mores antiquorum vi et efficacitate etc.: Symbolae literariae, III, Amstelodami 1839. — HIRSCHIG, R. B., Exploratio argumentationum Socraticarum, in quibus scribae labefactarunt medios Platonis dialogos Gorgiam et Philebum, Trajecti ad Rh. 1859. — HIRSCHIG, R. B., Argumentationes Socraticae nonnullae in Platone, Lugduni Batav. 1862. — *HIRSCHIG, R. B., Dialectica Socratica dux criticae Platonicae et Xenophonteae specimen III, Lugduni Batav. 1864. — HIRZEL, R., Polykrates' Anklage und Lysias' Vertheidigung des Sokrates: Rheinisches Museum für Philologie, N. F. XLII, Frankfurt a. M. 1887. (239 ἑ.) — HIRZEL, Rudolf, Der Dialog; ein literarhistorischer Versuch, I–II, Leipzig 1895. — *VAN HOËVELL, Jacob Diederik, De Xenophontis philosophia, Groningae 1840. — *HOFFMANN, F., Ueber die Gottesidee des Anaxagoras, des Sokrates und des Platon im Zusammenhang ihrer Lehren von der Welt und dem Menschen, (cit. s. l.) 1860 (Progr.). — HOFFMANN, Der aristophanische Sokrates: «Sokrates», Zeitschrift für das Gymnasialwesen, N. F. IV [LXX], Berlin 1916 (620 ἑ., κρίσις). — HORNEFFER, Ernst, Platon gegen Sokrates; Interpretationen, Leipzig 1904. — HUEBMER, Fr. Seraph., Erinnerungen an Sokrates, Linz 1806. — *HUEGLI, Ferdin. Friedr., Das Dämonium des Sokrates, Bern 1864. (Zürich. Diss.). — HUMMEL, I. H. E. O., De theologia Socratis in Xenophontis de Socrate commentariis tradita, Gottingae 1839 (Diss.). — HURNDALL, Guil. F., De philosophia morali Socratis, Heidelbergae 1853 (Diss.).

IBBEKEN, Georg. Christiani, De Socrate mortem minus fortiter subeunte, Lipsiae 1735 (Resp. Dieter. Gottl. LANGREUTER). — IMBERT-GOURBEYRE, Antoine, De la mort de Socrate par la ciguë, Paris 1875. — IMMISCH, Otto, Die Apologie des Xenophon: Neue Jahrbücher für das klassische Altertum, V, Leipzig 1900 (405 ἑ.).

JACKSON, Henry, The δαιμόνιον σημεῖον of Socrates: The Journal of Philology, V, Cambridge 1874 (232 ἑ.). — JACKSON, Henry, Socrates: The Encyclopaedia Britannica, XXV, 11th edit., Cambridge 1911 (331 ἑ.). — JACOBS, Friedrich, Hellas, Geographie, Geschichte und Litteratur Griechenlands, neu bearbeitet von Carl CURTIUS, Stuttgart 1897. — JANET, P., Socrate: Dictionnaire des sciences philosophiques, VI, Paris 1852 (683 ἑ.). — JANET, Paul, Histoire de la philosophie morale et politique, I, Paris 1858 (Socrate, I ἑ.). — JOËL, Karl, Der echte und der Xenophontische Sokrates, I–II, Berlin 1893, 1901. — JOËL, Karl, Philosophenehen: Sonntags-Beilage

der «Vossischen Zeitung», Berlin (8. u. 15. III.) 1896 (Nr. 10, 11). — JOËL, K., Der λόγος Σωκρατικός: Archiv für Geschichte der Philosophie, N. F. I [VIII], Berlin 1895 (466 ἑ.). — *JOYAU, E. J., Platonis Protagoras sive Socratica de natura virtutis doctrina, Paris 1879 (Thèse). — *(JUSTI, Leonhard Johann Carl), Ueber den Genius des Sokrates; eine historisch-philosophische Untersuchung, Leipzig 1779.

KAEHLER, G. A. R., Ueber den Gedankengang der Platonischen Apologia Socratis, Tilsit 1871 (Diss. Gött.). — KAMM, βλ. SCHWEIGHAEUSER. — KANNGIESSER, Friedrich, Der Tod des Sokrates und des Seneca: Oesterreichische Aerzte-Zeitung, IX, Wien 1912 (56 ἑ.). — ΚΑΖΑΖΗ, Νεοκλέους, Σοφισταὶ καὶ Σωκράτης: Παρνασσοῦ Ε΄, ἐν Ἀθήναις 1881 (124 ἑ.). — KEKULÉ VON STRADONITZ, Reinhard, Die Bildnisse des Sokrates, Berlin 1908 [: Abhandlungen der k. Preuss. Akademie der Wissenschaften, Philosophisch-historische Classe, Berlin 1908)] — KETTNER, Caroli Ernesti, Socratis criminis majestatis accusati vindicatio, Lipsiae 1738. — KIEFER, O., Sokrates und die Homosexualität: Jahrbuch für sexuelle Zwischenstufen, IX, Leipzig 1908 (197 ἑ.). — KIESEWETTER, βλ. TREUNER. — KINKEL, Walter, Geschichte der Philosophie als Einleitung in das System der Philosophie, II, Von Sokrates bis Plato, Giessen 1908. — KITTEL, Eduard, Sokrates, seine Lehre und seine Zeit, Eger 1860 (Progr.). — KLETT, Theodor, Zu der Lehre des Sokrates über Unrechtthun und Unrechtleiden: Correspondenz-Blatt für die Gelehrten- und Realschulen Württembergs, XXVII, Tübingen 1880 (14 ἑ.). — KLETT, Theodor, Sokrates nach den Xenophontischen Memorabilien, Cannstatt 1893 (Progr.). — KLIMEK, Paul, Ueber das Gespräch des Sokrates mit dem jüngeren Perikles: Beiträge zur Sprach- und Völkerkunde, Festschrift für Alfred HILLEBRANDT, Halle a. S. 1913 (81 ἑ.). — KLIMEK, (Paul), Der Sokrates-Prozess, Breslau 1920 (Vortrag). — KNOERRII, Georg. Christ., De vita, fatis atque philosophia Socratis, Oettingae 1720 (Diss. Jac. Guil. Mich. WASSER). — KOCH, Matthias Andreas, Die Rede des Sokrates in Platons Symposion und das Problem der Erotik, Berlin 1886 (Progr.) — KOECHLY, Hermann, Sokrates und sein Volk: Akademische Vorträge und Reden, I, Zürich 1859 (IV 221 ἑ.). — (KOENIG, Johann Christoph), Ueber den Genius des Sokrates; auch eine philosophische Untersuchung, Frankfurt-Leipzig 1777. — *KOENIG, C. G., Apologia num genuinum opus Platonis, Meissen 1822 (Progr.). — KOHLER, Josef, Der Prozess des Sokrates: Archiv für Strafrecht und Strafprozess, LXIII, Berlin 1917 (209 ἑ.) [: Π. Κ. ΒΙΖΟΥΚΙΔΟΥ, Ἡ δίκη τοῦ Σωκράτους, Berlin 1918 (Προλεγόμενα)]. — KOHLER, Josef, Der Tod des Sokrates: „Der Tag" Berlin (7. VII.) 1917 (Ausg. A No. 156). — ΚΟΡΑΗ, Ἀδαμαντίου, Ξενοφῶντος Ἀπομνημονεύματα καὶ Πλάτωνος Γοργίας: Ἑλλην. Βιβλιοθ. ΙΕ΄, ἐν Παρισίοις 1825 (Προλεγόμενα). — KRALIK, R., Sokrates und seine Philosophie: Beilage zur Allgemeinen Zeitung, Nr. 146, 147, München (5, 6. VII.) 1897 (Vortrag). — KRALIK, Richard, Sokrates nach den Ueberlieferungen seiner Schule, Wien 1899. — *KREIPNER, Karl, Präparation zu Platos Ἀπολογία Σωκράτους, Cilli 1886 (Progr.). — KRISCHE, August Bernhard, Die theologischen Lehren der griechischen Denker; eine Prüfung der Darstellung Cicero's:

Forschungen auf dem Gebiete der alten Philosophie, I, Göttingen 1840. — KROHN, A., Sokrates und Xenophon, Halle 1874. — KROHN, Augusti, Socratis doctrina ex Platonis republica illustrata, Halle 1875 (Habilitationsschr.). — KROHN, Aug., Studien zur Sokratisch-Platonischen Litteratur, Halle 1875. — KRUG, Guil. Traugott, De Socratis in philosophiam meritis rite aestimandis, Vitebergae 1797 (Diss. Chr. Frd. L. SIMON). — (*KRUSE, Christian), Vom Zweck des Sokrates und seiner Schüler, Leipzig-Dessau 1785. — KUEHNEMANN, Eugen, Grundlehren der Philosophie: Studien über Vorsokratiker, Sokrates und Plato, Berlin-Stuttgart, 1899. — *KUENEN, A., Oratio de Socrate cive praestantissimo, Harlem 1846. — KUEHNER, Raphael, Xenophontis de Socrate commentarii: Fr. JACOBS et Val. Chr. Fr. ROST, Bibliotheca graeca script. orat. pedestr. VIII, Gothae-Erfordiae 1841 (Prolegomena). — KUNZ, Karl, Ueber Xenophon's philosophische Schriften, I, Sokrates nach Xenophon's Darstellung, Troppau 1862 (Progr.).

*LABRIOLA, Antonio, La dottrina di Socrate secondo Senofonte, Platone, Aristotele, Napoli 1871. — LABRIOLA, A., Socrate, Nuova edizione a cura di B. CROCE: Biblioteca di cultura moderna, XXXII, Bari 1909. — *LANDORMY, P., Socrate, Paris 1900. — LANDSBERG, M., Ueber den Sokrates in den Wolken des Aristophanes: Philologus, Zeitschrift für das klassische Alterthum, VIII, Göttingen 1853 (94 ἑ.). — LANGE, Edmund, Sokrates: Gymnasial-Bibliothek, Heft XLIII, Gütersloh 1906. — LANGE, Friedrich Albert, Geschichte des Materialismus und Kritik seiner Bedeutung in der Gegenwart, I, 7e Aufl. von Hermann COHEN, Leipzig 1902 (Die Reaktion gegen Materialismus und Sensualismus; Sokrates, 38 ἑ.). — LANGREUTER, βλ. IBBEKEN. — VON LASAULX, Ernst, Des Sokrates Leben, Lehre und Tod, München 1857. — LASSON, Adolf, Sokrates und die Sophisten, Berlin 1909 [: Blätter für die Fortbildung des Lehrers und der Lehrerin, III, Berlin 1909/10 (1 ἑ.)]. — LE BATTEUX, l'abbé, Sentiment de Socrate sur la question du principe actif (de l'Univers): Mémoires . . . de l'Académie Royale des Inscriptions et Belles-lettres, XXXII, Paris 1768 (2 ἑ.). — *VAN LEEUWEN, Aristophanis Nubes, Lugduni Batav. 1898. — *LE HÉRICHIER, Édouard, Essai de morale populaire; Socrate, Marc-Aurèle, Sénèque, Fénélon, Avranches 1883 (Mémoire couronné, Acad. de Caen). — LEIBERICH, βλ. FEUERLIN. — *LEISNERI, J. Frd., Prol. Socratem non fuisse μεριμνοφροντιστὴν contra Aristophanem, Cizae 1741. — LÉLUT (Louis Francisque), Du Démon de Socrate, spécimen d'une application de la science psychologique à celle de l'histoire, Paris 1836 [: *LÉLUT, Louis Francisque, Le génie, la raison et la folie; le démon de Socrate; application de la science psychologique à l'histoire, Paris 1890]. — VAN LENNEP, Davidis Jacobi, Disputatio de varia variis temporibus Areopagi potestate, ductoque ad illum senatum Paulo Apostolo, non autem ab iis judicibus damnato Socrate: Comment. latinae III classis Inst. Reg. Belgici, VI, Amstelod. 1836 (16 ἑ.). — LEONARD, William Ellery, Socrates; The life of Socrates; The thought of S.; Personality and influence of S.: The Open Court, XXIX, Chicago Ill. 1915 (19 ἑ., 110 ἑ., 151 ἑ., 224 ἑ., 313 ἑ.). — LESS, Gottfried, Parallel des Genius Socratis mit den Wundern Christi,

Göttingen 1777. — *LESSONA, Marco, La morale e il diritto in Socrate, Roma-Torino-Firenze 1886. — LESSONA, Marco, Le cause del processo di Socrate: Rivista di filologia, XIV, Torino 1886 (465 ἑ.). — *LETTICH, F., Cenni sulla filosofia di Socrate, Triest 1908 (Progr.). — LICHTENHELD, Adolf, Erklärendes zu Platons Kriton und zu Apologie 20c, Wien 1877 (Progr.). — LIERS, (Hugo), Rhetoren und Philosophen im Kampfe um die Staatsweisheit, Waldenburg i. Schl. 1888 (II. Sokrates und seine Schüler, Progr.). — VAN LIMBURG-BROUWER, Petri, Apologia Socratis contra Meliti redivivi calumniam, Groningae 1838. — VAN LIMBURG-BROUWER, P., Over het onderscheid tusschen den Xenophontischen en Platonischen Socrates (s. l. s. a.). — LINCKE, Karoli, De Xenophontis libris Socraticis, Jena 1890 (Progr.). — *LINCKE, Karl, Sokrates; Eine Sammlung apologetischer Schriften Xenophons und Platons: Klassiker-Ausgaben der griechischen Philosophie, I, Halle a. S. 1896 (Einleitung). — LINCKE, Karl, Sokrates und Xenophon: Jahrbücher für classische Philologie, XLII [N. JB. f. Phil. u. Pädag. CLIII], Leipzig 1896 (447 ἑ., 741 ἑ.), XLIII [N. JB. f. Phil. u. Pädag. CLV], Leipzig 1897 (481 ἑ., 705 ἑ.). — LINCKE, K., Sokrates und seine Apologeten: Zeitschrift für das Gymnasialwesen, LII, Berlin 1898 (417 ἑ.). — LINDE, K., Ist die Apologie des Sokrates eine Dichtung Platons?: Zeitschrift für das Gymnasialwesen LVI, Berlin 1902 (493 ἑ.). — LIPSIUS, Justus Hermann, Das attische Recht und Rechtsverfahren, I–III, Leipzig 1905/15. — LITTRÉ (Maxim. Paul Émile), Du démon de Socrate; pathologie mentale: Médecine et médicins, Paris 1871 (82 ἑ.). — LORTZING, F.: Berliner philologische Wochenschrift XXXII, Leipzig 1912 (στ. 1306 ἑ., κρίσις). — LOSSII, Joan. Christ., De arte obstetricia Socratis sive de institutione, Lipsiae 1785. — LOUIS, M., Le Démon de Socrate et les doctrines religieuses de la Grèce: Annales de philosophie chrétienne, 4ème Série VIII (CLVIII), Paris 1909 (134 ἑ.). — LUDWICH, Arthur, Zum Apollonhymnos des Sokrates: Jahrbücher für classische Philologie, XXXII, [N. Jahrbuch für Phil. u. Pädag. CXXXIII], Leipzig 1886 (811 ἑ.). — LUND, Troels, Om Sokrates's Lœre og Personlighed, Kjøbenhavn 1871. — *LUTOSLAWSKY, W., Poczatki filozofi greckiej od Thalesa do Demokryta i Sokratesa, 2e Aufl., Warschau 1910. — LUZAC, Joannis, Oratio de Socrate cive, Lugduni Batav. 1796. — LUZAC, Joannis, Lectiones Atticae; De διγαμίᾳ Socratis dissertatio, Lugduni Batav. 1809.

*MACDONNEL, John, The Trial of Socrates: The Law Times, the journal and record of the law and the lawyers, CXXXI, London 1911 (565). — *MAHAFFY, John Pentland, The Sophists and Socrates: A history of classical greek litterature, II, I, London 1895 (53 ἑ.). — MAIER, Heinrich, Sokrates, sein Werk und seine geschichtliche Stellung, Tübingen 1913. — MAMIANI, Terenzio, La morale di Socrate: La Filosofia delle Scuole Italiane, XXIX, Roma 1884 (43 ἑ.). — *MANFREDI, St. A., Socrate personnagio storico e politico secondo Giorgio GROTE: Rassegna Pugliese di scienze, lettere ed arti, Anno VI Nr. 1, 2, 3, Trani 1889. — MANN, Oscar, Quid censuerit Socrates de amicitia, Rostochii 1873 (Diss.). — MANNING, Henry Edward, The Daemon of Socrates, London 1872. — *MANSER, P. Gallus M., Abbé PIAT über Sokrates: Schwei-

zerische Rundschau, IV, Stans 1904 (219 ἑ.). — MARKOWSKI, Hieronymi, De Libanio Socratis defensore, Vratislaviae 1909 (Diss.). — *MARMISSE, Géraud, La coupe de la ciguë, ou la vérité sur la mort de Socrate, (cit. s. l. s. a.). — DE MATTHAEI, Chr. Frid., Ποικίλα Ἑλληνικά, Mosquae 1811 (Ad epistolas Socratis et Socraticorum diversae lectiones, 273 ἑ.). — MAYER, J. E., Sokratische Denkwürdigkeiten, Wien 1784. — MEHRING, G., Sokrates als Philosoph: Zeitschrift für Philosophie und philosophische Kritik, N. F. XXXVI, Halle 1860 (81 ἑ.). — *MEIEROTTO, Joh. H. L., Pr. de Socrate, et num aevi nostri videatur Socratem, Berolini 1794. — MEINERS, Christoph, Ueber den Genius des Sokrates: Vermischte Schriften, III, Leipzig 1776 (5 ἑ.). — MEINERS, Christ., Judicium de quibusdam Socraticorum reliquiis: Comment. societ. regiae Gottingensis, hist. et phil. classis, V, Gottingae 1783 (45 ἑ.). — MEISER, Karl, Zu Platons Apologie des Sokrates: Blätter für das Gymnasial-Schulwesen, XXXV, München 1899 (231 ἑ.). — MEISER, Karl, Zu den Deklamationen des Libanios über Sokrates, München 1910 [: Sitzungsberichte der k. Bayer. Akademie der Wissenschaften, Philos.-philol. und histor. Klasse, München 1910]. — MELLI, G., Socrate: Atene e Roma, VI (1903), Firenze-Roma 1904 (3 ἑ.). — MELLI, G., La morte di Socrate: Atene e Roma, VI (1903), Firenze-Roma 1904 (69 ἑ.). — MENDELSSOHN, Moses, Phaedon oder über die Unsterblichkeit der Seele, Berlin-Stettin 1767 (Leben und Charakter des Sokrates, 3 ἑ.). — *MENDL, Karl, Die platonische Apologie, die wirkliche Vertheidigungsrede des Sokrates, Kaaden 1891 (Progr.). — MENTZ, Frid., Socrates nec officiosus maritus nec laudandus paterfamilias, Lipsiae 1716. (Diss. Frd. Wilh. SOMMER). — MENZII, Frid., De Socratis methodo docendi e scholis non omnino proscribenda, Lipsiae 1740. — MENZEL, Adolf, Untersuchungen zum Sokrates-Prozess: Sitzungsberichte der kaiserl. Akademie der Wissenschaften in Wien, CXLV (1902), Wien 1903. — DU MÉRIL, Édélestand, Mélanges archéologiques et littéraires, Paris 1850 (Aristophane et Socrate, 149 ἑ.). — MERKLEN, P. A., Philosophes illustres, I, Nouv. édit., Paris 1892. — MESK, Josef, Anklagerede des Polykrates gegen Sokrates: Wiener Studien, Zeitschrift für klassische Philologie, XXXII (1910), Wien 1911 (56 ἑ.). — METER, Socrates on technical education from the Phaedrus of Plato: The Builder, XL, London 1881 (746 ἑ.). — *METTAUER, Thomas, Ueber die Philosophie des Sokrates, Muri 1889 (Progr.). — MEYER, Eduard, Geschichte des Altertums, IV, Stuttgart-Berlin 1901. — MITCHELL, T., The comedies of Aristophanes, London 1820 (Preliminary discourse). — *MONTÉE, Pierre, La philosophie de Socrate, Paris 1869. — *MORSELLI, Enrico, Il demone di Socrate: Rivista di filosofia scientifica, II, 2, Milano-Torino 1882 (95 ἑ.). — ΜΩΡΑΪΤΟΥ, Σπυρίδ., Πλάτων, I: Ζωγραφείου Ἑλλην. Βιβλιοθήκης X, ἐν Ἀθήναις 1905 (Εἰσαγωγή). — *MOSS, Arthur B., Socrates, Buddha and Jesus, London 1885. — MOSZKOWSKI, Alexander, Sokrates der Idiot, Berlin 1917. — MUELLER, Adolphi, Quaestiones Socraticae, Döbeln 1877 (Progr.). — MUELLER, Emil, Sokrates in der Volksversammlung, Zittau 1894 (Rede.) — MUELLER, Emil, Sokrates geschildert von seinen Schülern, I-II, Leipzig 1911 (Einleitung). — MUELLER, Georg, Sokrates in Sachsen während des 18. Jahrhunderts: Der praktische Schulmann, LI, Leipzig 1902 (185 ἑ.,

Festrede). — MUELLER, Hermann Friedrich, Des Sokrates Verteidigungsrede, Tod und Unsterblichkeitshoffnung: Der Beweis des Glaubens, Monatsschrift zur Begründung und Verteidigung der christlichen Wahrheit für Gebildete, N. F. VIII [XXIII], Gütersloh 1887 (379 ἑ., 424 ἑ.). — MUELLER, Joann. Sam., Pro Socratis fortitudine in subeunda morte contra clariss. IBBEKENIUM disputatio, Hamburgi 1738. — MUTSCHMANN, Hermann, Ἐνθύμιος: Wochenschrift für klassische Philologie, XXVIII, Berlin 1911 (166). — MYLII, Ludov. Theoph., Socratis theologia, Jenae 1713.

NACHTIGAL, J. C., Ueber die Verurtheilung des Sokrates: Deutsche Monatsschrift, Berlin 1790 (II. 127 ἑ.). — NACHTIGAL, J. C., Glaubte Sokrates an seinen Genius?: Deutsche Monatsschrift, Berlin 1794 (III. 326 ἑ.). — *NARES, Rob., An Essay on the Demon or Divination of Socrates, London 1782. — *NATALI, Giovanni, Socrate nel giudizio dei padri apologisti; contributo alla storia delle relazioni tra paganesimo e cristianesimo nascente, Ascoli Piceno 1912. — NATORP, Paul, Ueber Sokrates: Philosophische Monatshefte, XXX, Berlin 1894 (337 ἑ.). — *NÉMETH, Szokrates, Pozsony 1869. — NESTLE, Wilhelm, Euripides der Dichter der griechischen Aufklärung, Stuttgart 1901. — NESTLE, Wilhelm, Sokrates und Delphi: Korrespondenz-Blatt für die höheren Schulen Württembergs, XVII, Stuttgart 1910 (81 ἑ.). — *NESTLE, W., Friedrich Nietzsche und die griechische Philosophie: Neue Jahrb. für das klass. Altertum usw., XXIX, Leipzig 1912 (563 ἑ.). — NESTLE, W.: Berliner philologische Wochenschrift, XXXVIII, Leipzig 1918 (1057 ἑ., κρίσις). — ΝΕΣΤΟΡΙΔΟΥ, Κ., Ὁ Σωκράτης καὶ ἡ περὶ θεοῦ ἔννοια αὐτοῦ κατὰ Bunsen: Παρνασσοῦ ΙΕ', ἐν Ἀθήναις 1892/3 (736 ἑ.). — NIETZSCHE, Friedrich, Die Geburt der Tragödie, 11. u. 12. Tsd., Leipzig 1905 (Sokrates und die griechische Tragödie, 85 ἑ.). — NIETZSCHE, Friedrich, Das Problem des Sokrates: Götzen-Dämmerung, 3e Aufl. Leipzig 1895 [: Werke VIII, 68 ἑ.]. — NOHL, Herman, Sokrates und die Ethik, Tübingen-Leipzig 1904. — *NORRMAN, Laurent., Dissertatio de Socrate philosopho, Holmiae 1686.

OBENS, Guilelmi, Qua aetate Socratis et Socraticorum epistolae, quae dicuntur, scriptae sint, Monasterii Guestfalorum 1912 (Diss.). — *ODDENINO, Michele, Aristofane, II. Le Nubi ossia Aristofane e Socrate: Rivista di filologia e d'istruzione classica, X, Torino 1882 (465 ἑ.). — OEHLER, Richard, Das Problem des Sokrates: Frankfurter Zeitung, Jg. LVI No. 134[1], Frankfurt a. M. (15. V.) 1912. — OETTINGEN-SPIELBERG, E. Prinz zu, Sokrates, seine Lehre und Bedeutung für die Geistesgeschichte und die christliche Philosophie, Regensburg 1903 (Μετάφρασις, βλ. PIAT, Socrate). — *OG, G. A. A., De Socratis philosophia morali, Paris 1836 (Thèse). — OGÓREK, J., De Socrate marito patreque familias, Rudolfswert 1877 (Progr.). — *OGÓREK, J., Sokrates im Verhältnis zu seiner Zeit, Lemberg 1888 (Vorträge). — OLEARII, God., Ad. Leonis ALLATII de scriptis Socratis dialogum exercitatio, Lipsiae 1696. — OLEARII, Gottfridi, De Socratis daemonio, Lipsiae 1702. — OLEARII, Gottfridi, De scriptis Socratis contra Leonem ALLATIUM schediasma: J. C. ORELLII, Coll. epistol. graecarum, I, Lipsiae 1815

(385 é.). — *OORDT, Jan Willem Gerbrand, Plato and the times he lived, The Hague-Oxford 1895 (Plato and Socrates, 27 é., 61 é.). — ORELLII, J. C., Collectio epistolarum graecarum, I, Lipsiae 1815. — *ORSINI, Giust. Renato, L' Ippia minore di Platone e la morale Socratica: Corriere della Valtellina, Sondrio 1909. — *ORSZULIK, Karl, Disposition und Gedankengang von Platons Apologie und Kriton, Teschen 1909 (Progr.). — OSIANDER, W., Behandlung der Religionsvergehen in Athen: Korrespondenzblatt für die Gelehrten- und Realschulen Württembergs, Tübingen 1888, (403 é. 455 é.). — *OTTER, Henrici, De soliloquiis quae in litteris Graecorum et Romanorum occurrunt observationes, Marpurgi Cattorum 1914 (Diss., IV. De sermone Socratico, 47 é.).

*PAALZOW, Christ. Ludw., Der Tod des Sokrates, Berlin 1824. — *PALMBLAD Vilhelm Fredrik, Sokrates och hans Anklagare, Upsala 1845. — *PAOLI, Alessandro, Il concetto etico di Socrate, Firenze 1875. — PASCHII, Georg., De re litteraria pertinente ad doctrinam moralem Socratis, Kiloni 1705 (Diss. Sigefridi BALCKE). — PASQUINELLI, R., La dottrina di Socrate nella sua relazione alla Morale ed alla Politica: Rivista Italiana di filosofia, II, I, Roma 1887 (163 é., 253 é.). — PASQUINELLI, Roberto, Le nozioni del diritto e dello stato nella civiltà e nella filosofia dei Greci prima di Socrate: Rivista italiana di filosofia, IV, Roma 1889 (159 é., 293 é.). — PASSAGLIA, Carlo, Della dialettica socratica quale riluce negli esempi: Rivista di filologia e d'istruzione classica, V, Roma-Torino-Firenze 1877 (1 é.). — *PATER, Walter, Plato and Platonism; A series of lectures, London-New-York 1893 (IV. Plato and Socrates). — PAULI, Godofr. Wilh., De philosophia morali Socratis, Halae Magdeb. 1714. (Diss. Frid. Wilh. URSINI). — PAULY, August, Real-Encyklopädie der classischen Altertumswissenschaft, neue Bearbeitung herausgegeben von Georg WISSOWA, Stuttgart 1894 é.). — PEITHMANN, Ernst. Christ. Hch., Die Naturphilosophie des Sokrates: Archiv für Geschichte der Philosophie, N. F. VIII [XV], Berlin 1902 (214 é., 308 é.). — *PERLASCA, A., Se o meno Socrate fosse maniaco: Archivio Italiano per le malattie nervose, IX, Milano 1869 (103 é.). — PETERS, Joh., De Socrate, qui est in Atticorum antiqua comoedia, disputatio, Bytomiae 1869 (Schulschr.). — PETRIE, R., Aristophanes and Socrates: „Mind", A quarterly review of Psychology and Philosophy, XX, London 1911 (507 é.). — PFLEIDERER, Edmund, Sokrates und Plato, Tübingen 1896. — *PHELPS, W., Socrates, New-York 1879. — PHILIPPI, Adolf, Alkibiades, Sokrates, Isokrates: Rheinisches Museum für Philologie, N. F. XLI, Frankfurt a. M. 1886 (13 é.). — PIAT, Clodius, La valeur morale de la science d'après Socrate: Revue Néo-Scolastique (Société philosophique de Louvain), VI, Louvain 1899 (119 é.). — PIAT, Clodius, Socrate: Les grands philosophes, I, Paris 1900. — PICCOLOMINI, Enea, Senofonte ricordi di Socrate, Firenze 1870 [: «Gioventù» Rivista dell' Istruzione Publica, I, Firenze 1870]. — PLESSING, Friedr. Vict. Leb., Osiris und Socrates, Berlin-Stralsund 1783. — POEHLMANN, Robert, Sokrates und sein Volk: Historische Bibliothek, VIII, München-Leipzig 1899. — POEHLMANN, Robert, Sokratische Studien: Sitzungsberichte der philos.-philolog. und der histor. Classe der k. B. Akademie der Wissenschaften, Jg. 1906, München 1907. — [VON POEHLMANN,

Robert, Das Sokratesproblem: Aus Altertum und Gegenwart, N. F., München 1911]. — POHLENZ, Max, Aus Platos Werdezeit; philologische Untersuchungen, Berlin 1913. — PRAECHTER, Karl, Die Zeit der Hinrichtung des Sokrates: Hermes, Zeitschrift für klassische Philologie, XXXIX, Berlin 1904 (473 ἑ.). — DU PREL, Carl, Die Mystik der alten Griechen, Leipzig 1888 (IV. Der Dämon des Sokrates, 121 ἑ.). — PRUEM, Emmanuel, Der Phaidon über Wesen und Bestimmung des Menschen: Archiv für Geschichte der Philosophie, N. F. XIV [XXI], Berlin 1908 (30 ἑ.). — VON PUSCH, Lucian, Katechismus der Religion des Sokrates oder des reformierten hellenischen Monotheismus, Leipzig 1893.

RABE, Albert, Platos Apologie und Kriton, logisch-rhetorisch analysiert, I–II, Berlin 1897/98 (Progr.). — *RAEDER, Hans, Platons philosophische Entwicklung, Leipzig 1905. — RAEDER, Hans, Det Sokratiske Evangelium: Nordisk Tidsskrift for filologi, 4de Rekke VII I, Kobenhavn 1918 (I ἑ., κρίσις). — *RAFNER, Otto, Die sogenannte Sokratische Methode dargestellt nach Xenophons Memorabilien und auf deren Anwendung im Gymnasial-Unterricht geprüft, St. Paul 1894 (Progr.). — *RAND, Benjamin, The Classical Moralists: Sellections illustrating Ethics from Socrates to Martineau, New-York 1909. — RANKE, C. Ferd., De Aristophanis vita commentatio: Bern. THIERSCH Aristophanis comoed., I, Lipsiae-Londini 1830 (XLIX ἑ.). — RAUSCH, Alfred, Sokrates und Kant: Deutsch-Evangelische Blätter, Zeitschrift für den gesamten Bereich des deutschen Protestantismus, N. F. IV (XXIX), Halle a. S. 1904 (317 ἑ.). — REFTELIUS, βλ. WINBOM. — *REICHEL, Oswald, J., Socrates and the Socratic schools, 3rd edit., London 1885 (Μετάφρασις, βλ. ZELLER). — *REINHARD, Fr. Volkm., Imago vitae morumque Socratis e scriptoribus vetustis expressa, Vitenbergae 1781 (Diss. Joann. Georg. Aug. HACKER). — REINHARD, Francisci Volkmari, De ratione docendi Socratica etc.; De methodo Socratica additamentum: Opuscul. I, Lipsiae 1808 (309 ἑ., 329 ἑ.). — *RESL, Wladimir, In welchem Verhältnisse stehen die Reden der fünf ersten im Symposion auftretenden Redner zu der des Sokrates und insbesondere zu der Lobrede des Alcibiades, Brody 1886 (Progr.). — *REYMOND, A., Les penseurs de la Grèce, II Socrate et les Socratiques, Platon, Paris 1909 (Μετάφρασις, βλ. Th. GOMPERZ). — RIBBING, Sigurd, Ueber das Verhältnis zwischen den Xenophontischen und den Platonischen Berichten über die Persönlichkeit und die Lehre des Socrates: Socratische Studien, I, Upsala 1870 (Univers. Årsskrift). — RIBBING, Sigurd, Ueber Socrates' Daimonion: Socratische Studien, II, Upsala 1870 (Univers. Årsskrift). — *RICHTERI, Car. Ludov., Comm. III de libera, quam Cicero [Tusc. I 29] vocat, Socratis contumacia, Cassel 1788/90. — RICHTER, Julius, Aristophanisches, Berlin 1845. — RICHTER, R., Sokrates und die Sophistik: E. v. ASTER, Große Denker, I, Leipzig 1911 (75 ἑ.). — RITTER, Constantin, Platon; sein Leben, seine Schriften, seine Lehre, I, München 1910 (48 ἑ., 64 ἑ.). — RIEHL, Alois, Sokrates: «Die Zukunft», XLI, Berlin 1902 (198 ἑ.). — RIVOIRO, Amerigo, La figura di Socrate in Aristofane: «Classici e Neolatini», I, Aosta 1905 (7 ἑ., 97 ἑ.). — ROBERT, C., Beiträge zum griechischen

Festkalender, I. Die Festzeit der Delieu: «Hermes», Zeitschrift für classische Philologie, XXI, Berlin 1886 (161 ἑ.). — ROBIN, Léon, Les «Mémorables» de Xénophon et notre connaissance de la philosophie de Socrate: L'année philosophique, XXI, Paris 1912 (1 ἑ.). — ROCHA, Sokrates: W. REIN, Enzyklopädisches Handbuch der Pädagogik, VIII, 2e Aufl., Langensalza 1908 (601 ἑ.). — RODIER, G., Socrate: La grande Encyclopédie, XXX, Paris 1901 (177 ἑ.). — RODIER, G., Les preuves de l'immortalité d'après le Phédon: L'année philosophique, XVIII, Paris 1908 (37 ἑ.). — ROECK, Hubert, Der unverfälschte Sokrates, der Atheist und «Sophist» und das Wesen aller Philosophie und Religion, Innsbruck 1903. — ROECK, Hubert, Aristophanischer und geschichtlicher Sokrates: Archiv für Geschichte der Philosophie, N. F. XVIII [XXV], Berlin 1912 (175 ἑ., 251 ἑ.) — ROETSCHER, H. Theodor, Aristophanes und sein Zeitalter, Berlin 1827. — ROLFES, E., Moderne Anklagen gegen den Charakter und die Lebensanschauungen Sokrates', Plato's und Aristoteles': Philosophisches Jahrbuch (Görres-Gesellschaft), XII. Fulda 1899, (1 ἑ., 271 ἑ.). — ROSSEL, Karoli, De philosophia Socratis, Gottingae 1837 (Diss.). — ROST, Frid. Guil. Ehrenfr., Socratis Ἀπομνημονεύματα pueris non temere commendanda, Lipsiae 1800. — ROSTAGNO, L. A., Ancora del naturalismo di Socrate, Torino 1904. — ROTHFUCHS, Julius, Parallele und sich scheidende Linien sokratischer und christlicher Lebensweisheit, Gütersloh 1878 (Schulschr.). — *ROUGEMONT, F., Socrate et Jésus-Christ, Neuchâtel 1864. — RUPPERSBERG, (Albert), Der Tod des Sokrates in juristischer Beleuchtung: Das humanistische Gymnasium, XXIX, Heidelberg 1918 (20 ἑ.). — RYSSEL, Victor, Der pseudosokratische Dialog über die Seele; aus dem Syrischen übersetzt: Rheinisches Museum für Philologie, N. F. XLVIII, Frankfurt a. M. 1893 (175 ἑ.).

SALVEMINI DI CASTIGLIONE, βλ. DE CASTILLON. — SAMTLEBEN, G., Sokrates redivivus; Ein Wort gegen die Verirrungen unserer Zeit: Der Beweis des Glaubens, Monatsschrift zur Begründung und Verteidigung der christlichen Wahrheit für Gebildete, N. F. XVI [XXXI], Gütersloh 1895 (405 ἑ.). (1. Person und Charakter des Sokrates, 2. Das philosophische Prinzip des Sokrates, 3. Die Sittenlehre des Sokrates, 4. Die religiöse Ueberzeugung des Sokrates.) — SANDER, Julius, Bemerkungen zu Xenophons Berichten über Leben und Lehre des Sokrates, Magdeburg 1884 (Schulschr.). — SATTIG, Fritz, Darstellung und Kritik des protagoreischen Sensualismus und seiner Um- und Fortbildung durch die sokratische Begriffsphilosophie, I. Darstellung des protagoreischen Sensualismus, insbesondere an der Hand des platonischen Theaetet, Halle 1885 (Bresl. Diss.). — SATTIG, Fritz, Der protagoreische Sensualismus und seine Um- und Fortbildung durch die sokratische Begriffsphilosophie: Zeitschrift für Philosophie und philosophische Kritik, N. F. LXXXVI, Halle 1885 (275 ἑ.), LXXXIX, Halle 1886 (1 ἑ., 230 ἑ.). — SAUER, Ephorus, Das Daimonion des Sokrates und seine Deutungen, Heilbronn 1883 (Progr.). — SAUERWEIN, Georg, Ostenditur, qui loci in superstite Nubium (Νεφελῶν) comoedia e priore earundem Nubium recensione, quae in Attico theatro commissa erat, adhuc servati sint. Praemittuntur nonnulla et de tempore et de

consilio utrarumque Nubium et de Socratis persona apud Aristophanem, Rostochii 1872 (Diss.). — SCHAARSCHMIDT, Joannis Friderici, Socratis daemonium per tot saecula a tot hominibus doctis examinatum, quid et quale fuerit, num tandem constet? Schneebergae 1812. — SCHANZ, Martin, Sammlung ausgewählter Dialoge Platos, III (Apologia), Leipzig 1893 (Einleitung). — SCHANZ, Martin, Sokrates als vermeintlicher Dichter: «Hermes», Zeitschrift für classische Philologie, XXIX, Berlin 1894 (597 ἑ.). — *SCHERR, Joh., Studien I–III, Leipzig 1865/66 (Studien von Sokrates). — SCHIRLITZ, Carl, Beiträge zur Erklärung der Rede des Sokrates in Platons Symposion, Neustettin 1890. (Progr. Beilage.) — SCHLEIERMACHER, Friedrich, Platons Werke, I Abt. 2, Berlin 1805 (Einleitung zur Apologie). — SCHLEIERMACHER, Friedrich, Ueber den Werth des Sokrates als Philosophen: Abhandlungen der Kgl. Akademie der Wissenschaften, Philos. Klasse (aus d. J. 1814/15), Berlin 1818 [: Gesammelte Werke, Abt. III, Bd. II, Berlin 1838]. — SCHLEIERMACHER, Friedrich, Geschichte der Philosophie, Berlin 1839. — SCHLOSSER, (Johann Georg), Ueber die Streitigkeit vom Genius des Sokrates: Deutsches Museum, Leipzig 1778 (I, 71 ἑ.). — *SCHMIDT, Herm., Sokrates, Halle 1860 (Vortrag in Wittenberg). — SCHNEIDER, Gustav, Eine Parallele zu dem sokratischen Daimonion bei Goethe: Zeitschrift für die österreichischen Gymnasien, XLV, Wien 1894 (204 ἑ.). — *SCHNEIDER, Hermann, Philosophie vom Zwecke aus; I. Religion und Philosophie; ihr Wesen und ihre Aufgaben in der Gegenwart, Leipzig 1912. — SCHOEMANN, G. F., Griechische Altertümer, 4e Aufl. von J. H. LIPSIUS, II, Berlin 1902. — *SCHOEN, F., Der Strafantrag in der platonischen Apologie des Sokrates, Weidhofen a. d. Th. 1909 (Progr.). — *SCHROEDER, J. F. L., Disputatio qua Socratis sententia de physicae disciplinae studio exponitur, s. l. 1819. — SCHWARTZ, Eduard, Charakterköpfe aus der antiken Literatur, I, 3e Aufl., Leipzig 1910 (Sokrates und Plato 45 ἑ.). — *SCHWARZE, Christ. Aug., War Sokrates ein Hypochondrist? Eine historische Untersuchung, Görlitz 1796 (Progr.). — SCHWEIGHAEUSER, Joh., Mores Socratis ex Xenophontis memorabilibus delineati, Argentor. 1785 (Comment. Joh. Andr. KAMM). — SCHWEIGHAEUSER, Joh., De theologia Socratis ex Xenophontis Memorabilibus excerpta, Argentor. 1785 (Comment. J. Fr. AUFSCHLAGERI). — SCHWIMMER, J. Mich., Dissertatio historica de professoribus Graeciae, Jenae 1671 (Diss. J. Jac. HAUG). — SEDLMAYER, Heinrich Stephan, Platos Vertheidigungsrede des Sokrates, Wien 1899 (Einleitung). — SEIBERT, C. G., Sokrates und Christus; Eine neue Beantwortung einer alten Frage: Pädagogisches Archiv, I, Stettin 1859 (291 ἑ.). — SEMMIG, Herman, Sokrates und die Jungfrau von Orléans: Das Magazin für die Litteratur des In- und Auslandes, LVIII, Dresden 1889 (293 ἑ.). — *SÉVERAC, J. B., Les opinions de Nietzsche sur Socrate, Paris 1906 (Thèse, Montpellier) [: SÉVERAC, J. B., Nietzsche et Socrate, Paris 1906]. — SHOREY, Paul: Classical Philology VI, Chicago Ill. 1911 (361 ἑ., κρίσις). — SHOREY, Paul: Classical Philology, VII, Chicago Ill. 1912 (89 ἑ.). — SIEBECK, H., Das Problem des Wissens bei Sokrates und der Sophistik, Halle a. S. 1870 (Progr.) [: Zeitschrift für Philos. und philos. Kritik, N. F. LXII, Leipzig 1873 (70 ἑ.)]. — *SIEBECK, H., Untersuchungen zur Philosophie der Griechen, 2e Aufl., Freiburg i. Br. 1888. (I. Ueber Sokrates' Verhältniss zur

Sophistik.) — *SIEBER, Johann Gottfried, De methodo disputandi Socratica, Lipsiae 1735 (Epist. gratul.). — *SIEVERS, G. C., De methodo Socratica, Altona 1813. — SIMON, βλ. KRUG. — *SINTENIS, C. H., Praeceptor Socraticus, Lipsiae 1777. — *SIPOWSKIJ, W. D., Sokrat i jewo wremja, St. Petersburg 1910. — SIXTI, Joann. Andreae, Commentatio de genio Socratis, Jenae 1770. — SOMMER, βλ. MENTZ. — SOREL, G., Le procès de Socrate; examen critique des thèses socratiques, Paris 1889. — SPRUIJT, Cornelius Bellaar, Socrates als wijsgeer: De Gids, XLVI–I, Amsterdam 1882 (451 ἑ.). — STAENZEL, Julius, Zur Logik des Sokrates: VC. Jahres-Bericht der schlesischen Gesellschaft für vaterländische Cultur 1917, I, Breslau 1918 (V. Abteilung, b. Philosophisch-psychologische Sektion). — *STALLBAUM, G., Commentatio, qua disseritur de similitudine, quae inter sacrorum emendationem saeculi XVI in. atque philosophiae graecae per Socratem instaurationem intercedit, Leipzig 1830 (Progr.). — STALLBAUM, Godofredi, Platonis opera omnia, Vol. I, Sect. I, ed. auctior, Gothae-Erfordiae 1833 (Praefatio ad Apologiam Socratis). — *STALLBAUM, G., Conjecturae de rationibus quibusdam, quae inter Socratem et ejus adversarios intercesserint ex Euthydemo Platonis maxime ductae, Leipzig 1835 (Progr.) — STAPFER, Ph. Albr., De philosophia Socratis, Bern 1786. — STAPFER, Paul, Socrate: MICHAUD, L. G., Biographie universelle ancienne et moderne, nouv. édit., XXXIX, Paris s. a. (515 ἑ.). — STAUFFER, Albrecht, Zwölf Gestalten der Glanzzeit Athens im Zusammenhange der Kulturentwicklung, München-Leipzig 1896 (12. Sokrates, 485 ἑ.). — STEFFENSEN, Karl, Ueber Sokrates: Protestantische Monatshefte für innere Zeitgeschichte, XVII–2, Gotha 1861 (73 ἑ.) [: Gesammelte Aufsätze, Basel 1890, 216 ἑ.] — STEGER, βλ. DRESIG. — STEIN, Ludwig, Sokrates: «Die Zukunft», LXXVI, Berlin 1911 (358 ἑ.). — *STEINER, Das philosophische Prinzip des Xenophontischen Sokrates nach Ursprung und Entwicklung, Wien 1868 (Progr.). — STEINHART, Karl, Platon's sämmtliche Werke, II, Leipzig 1851 (Einleitung zur Verteidigungsrede). — STEINHART, Karl, Platon's Leben, Leipzig 1873 (85 ἑ.). — STIGLMAYR, Jos., S. J., Das antike Tugendideal in der Platonischen Apologie des Sokrates: Stimmen aus Maria-Laach, Katholische Blätter, LXII, Freiburg i. Br. 1902 (286 ἑ., 400 ἑ.). — STIGLMAYR, Jos., S. J., Der Mystiker Makarius und die «Weltweisen» insbesondere Sokrates: «Der Katholik», Zeitschrift für katholische Wissenschaft und kirchliches Leben, 4e Folge VI [XC], Mainz 1910 (55 ἑ.). — STRUEMPELL, Ludwig, Die Geschichte der theoretischen Philosophie der Griechen, Leipzig 1854. — STRUEMPELL, Ludwig, Die Geschichte der praktischen Philosophie der Griechen vor Aristoteles, Leipzig 1861 (23 ἑ.). — *STRUVE, Ernesti Emil., Quid Socrati pium videatur in Platonis Euthyphrone, Görlitz 1855. — *STUDEMUND, Gotthard Wilh. Heinr., Commentatio de summo bono Socratico, Rostochii 1864. — SUEVERN, J. W., Ueber Aristophanes' Wolken, Berlin 1826. — ŠUMAN, Josef, Bemerkungen zu einigen Stellen der Platonischen Apologie des Sokrates, Laibach 1886. (Gymn. Ber., 20 ἑ.). — ŠUMAN, Josef, Weitere Bemerkungen zu einzelnen Stellen der Platonischen Apologie des Sokrates, Laibach 1887 (Gym. Ber., 6 ἑ.). — SUSEMIHL, Franz, Platonische Forschungen, IV (Plat. Phädon 95c ff.): «Philologus», Zeitschrift

für das klassische Alterthum, XX, Gottingen 1863 (226 ἑ.). — SUSEMIHL, Franz, Die genetische Entwickelung der platonischen Philosophie, I-II, Leipzig 1855/60. — *SZEPESI, Lebensgeschichte des Sokrates, Budapest 1864 (ungar.).

TAYLOR, A. E., Varia Socratica, First Series: St. Andrews University Publications, IX, Oxford 1911 (The Impiety of Socrates). — TAYLOR, A. E., Varia Socratica once more: Classical Philology, VII, Chicago Ill. 1912 (85 ἑ.). — TEICHMUELLER, G., Ueber den Ursprung des terminus ἐπαγωγή: Philologus, Zeitschrift für das klassische Alterthum, XXXIV, Göttingen 1876 (568 ἑ.). — TENNEMANN, Wilhelm Gottlieb, Lehren und Meinungen der Sokratiker über Unsterblichkeit, Jena 1791. — THOMAS[IUS], Christian, Das Leben Socratis, Halle 1693, neue Ausg. 1765 (Μετάφρασις, βλ. CHARPENTIER). — *THOMPSON, W. H., The Phaedrus of Plato, London 1868 (Appendix). — THONISSEN, J. J., Le droit pénal de la républiquc Athénienne, Bruxelles-Paris 1875. — *TRALKA, Jan, Socrates de diis ejusque daemonio opiniones quae fuerint, Stryj 1896 (Progr.). — *TRALKA, Jan, Metodyczno-retoryczny rozbiór pisma Platona p. t. Apologia Sokratesa, Stryj 1901. (Progr.) — TRETTER, Lorenz, Xenophontis quae fertur Apologia Socratis recensuit adparatu critico et verborum indice instruxit L. T. XIV, Graz 1903. (Gymn. Ber., 25 ἑ.). — TREUNER, Joann. Phil., De antiquo interrogandi modo, Jenae 1688 (Resp. Joann. Christ. KIESEWETTER). — *TREZZA, Gaetano, Il demonio di Socrate: Saggi postumi, Verona-Padua 1885 (241 ἑ.). — (TYCHSEN, Gottl. Christ.), Ueber den Process des Sokrates: Bibliothek der alten Litteratur und Kunst, I-II, Göttingen 1786 (1 ἑ.).

UEBERWEG, Friedrich, Die Bedeutung des Sokrates in der Bildungsgeschichte der Menschheit: Protestantische Monatsblätter für innere Geschichte, XVI, Gotha 1860 (39 ἑ.). — UEBERWEG, Friedrich, Untersuchungen über die Echtheit und Zeitfolge platonischer Dialoge und über die Hauptmomente aus Plato's Leben, Wien 1861. — UEBERWEG, Friedrich, Entwickelungsgang des Sokrates (Plat. Phaed. 95e ff.): «Philologus», Zeitschrift für das klassische Alterthum, XXI, Göttingen 1864 (20 ἑ.). — UEBERWEG, Friedrich, Grundriß der Geschichte der Philosophie, I, 10e Aufl. von Karl PRAECHTER, Berlin 1909 [11e Aufl., Berlin 1920.]. — (UHLE, August Georg), Vom Genius des Sokrates; eine philosophische Untersuchung, Hannover 1778 [: Deutsches Museum, Leipzig 1777 (I, 481 ἑ.)]. — UPHUES, Goswin K., Sokrates und Pestalozzi, Berlin 1896 (Zwei Vorträge). — UPHUES, Goswin, Sokrates und Platon; was wir von ihnen lernen können, Osterwieck-Harz 1904 [: Pädagogische Warte, X, Osterwieck-Harz 1903 (271 ἑ.)]. — UPHUES, Goswin, Der geschichtliche Sokrates kein Atheist und kein Sophist: Pädagogisches Magazin Heft 324, Langensalza 1907. — URSINI, βλ. PAULI. — USTERI, Paul, Sokrates: Schweizerische pädagogische Zeitschrift, XVII, Zürich 1907 (289 ἑ.).

VACHEROT, Étienne, Rapport . . . sur le concours relatif à la question de Socrate considéré surtout comme métaphysicien: Mémoires de l'Académie des sciences morales

et politiques, 2e Série, XIII, Paris 1872 (165 έ.). — VASOLD, Jakob, Ueber das Verhältnis der isokrateischen Rede περὶ ἀντιδόσεως zu Platons Apologia Socratis, München 1898. (Diss. Erlang.). — VATERI, Friederici, De scena Convivii Xenophontei disquisitio: Neue Jahrbücher für Philologie und Pädagogik, Supplement-Band IX, Leipzig 1843 (49 έ.). — VAYHINGER, Edmund, Neutestamentliche Parallelen zu Platons Apologie des Sokrates, Blaubeuren 1901 (Progr.). — *VENTURELLI, Rosolino Acanfora, Il concetto del dovere nella dottrina socratica: Archivio di pedagogia e scienze affini, XII, Palermo 1883 (152 έ.). — VIERTHALER, Franz Mich., Geist der Sokratik, 4e Aufl. Würzburg 1810 [: W. VON DER FUHR, Sammlung der bedeutendsten pädagogischen Schriften, XXIX, Paderborn 1904]. — VOGEL, Friedrich, Aus den Lehrjahren des Sokrates: «Sokrates», Zeitschrift für das Gymnasialwesen N. F. VI [LXXII], Berlin 1918 (10 έ.). — *VOLD, Jens Mourly, Verdensbetragtning, Sokrates og fantasi, Kristiania 1889 (Tre Forelaesninger). — VOLKMANN, Wilh. Friedr., Die Lehre des Sokrates in ihrer historischen Stellung: Abhandlungen der k. Böhm. Gesellschaft der Wissenschaften, 5e Folge XI, Prag 1861 (299 έ.). — VOLLNHALS, Wilhelm, Ueber das Verhältnis der Rede des Isokrates περὶ ἀντιδόσεως zu Platos Apologie des Sokrates, Bamberg 1897 (Progr.). — VOLQUARDSEN, C. R., Das Dämonium des Sokrates und seine Interpreten, Kiel 1862. — VOLQUARDSEN, C. R., Genesis des Sokrates: Rheinisches Museum für Philologie, N. F. XIX, Frankfurt a. M. 1864 (505 έ.). — *VORLIČEK, A., Die Ironie des Sokrates in den Platonischen Dialogen, Reichenau 1882. — *VORSTMAN, R., De leer van Sokrates, Haarlem 1874. — *DE VULLER, Isaaci, Diatribe in Socraticam ἐπαγωγὴν praesertim e Xenophontis Memorabilibus ductam, Trajecti a. Rh. (cit. s. a., Diss.).

*WAGNER, R., De sapientiae fundamentis imprimis a Socrate jectis, (cit. s. l.) 1844 (Progr.). — *WAGNER, R., Illud Socratis apud Xenophontem, quo optima quaeque ingenia maxime disciplina indigere docuit, (cit. s. l.) 1845 (Progr.). — WAGNER, Reinhold, Das Sokratesproblem in neuer Beleuchtung: Besondere Beilage des Staats-Anzeigers für Württemberg, Stuttgart (1. XII.) 1914 (Nr. 17, 257 έ.). — *WAGNON, Adrien, Une extase de Socrate; Un cas d'hypnotisme en l'an 432 avant notre ère: Revue de Genève, I, Genève 1885 (19 έ.) — WALTER, Julius, Die Geschichte der Aesthetik im Altertum ihrer begrifflichen Entwicklung nach dargestellt, Leipzig 1893 (Sokrates. Das Schöne als das Gute 120 έ.). — WASSER, βλ. KNOERR. — *WASSMER, J., Die Verurteilung des Sokrates: Schweizerische Rundschau, V, Stans 1905 (345 έ.). — *W. (WEGELIN), Die letzen Gespräche Sokrates' und seiner Freunde, Zürich 1760. — WEISHAUPT, Otto, Sokrates im Verhältnis zur Sophistik, Böhmisch-Leipa, 1870 (Progr.). — WEISS, Paul, Der antike Staat, Berlin-Leipzig 1907 (μετάφρασις, βλ. FUSTEL DE COULANGES). — *WENLEY, Robert Mark, Socrates and Christ; A study in the philosophy of religion, Edinburgh-London 1889. — WENSCH, H., Sokrates, Plato, Aristoteles, der Höhepunkt der griechischen Philosophie: Pädagogische Warte, XVI, Osterwieck-Harz, 1909 (653 έ.). — WERNER, Ch., La philosophie de la valeur chez Socrate et Platon: Berichte über den III. Internationalen Kongreß für Philosophie, Heidelberg 1910 (207 έ.) — WERNER, J.,

Die Philosophie des Sokrates, Frankfurt a. M. 1880 (Progr.). — *WESTERMANN, A., De Socratis et Socraticorum epistolis: Commentat. de epistolarum scriptoribus gr., VII, Lipsiae 1854 (Nr. 138). — WETZEL, Martin, Haben die Ankläger des Sokrates wirklich behauptet, daß er neue Gottheiten einführe? Braunsberg 1899 (Progr.) — WETZEL, Martin, Die Apologie des Xenophon: Neue Jahrbücher für das klassische Altertum, V, Leipzig 1900 (389 ἑ.). — *WETZEL, Martin, Ueber die Komposition, den litterarischen Charakter und die Tendenz der platonischen Apologie des Sokrates: «Gymnasium», Zeitschrift, XIV, Paderborn 1896 (805 ἑ., 845 ἑ.). — *WIGGERS, G., Versuch einer Characteristik des Socrates, oder Socrates als Mensch, als Bürger und als Philosoph, 2e Aufl., Neustrelitz 1811. — VON WILAMOWITZ-MOELLENDORFF, Ulrich, Aristoteles und Athen, I, Berlin 1893. — VON WILAMOWITZ-MOELLENDORFF, Ulrich, Die Xenophontische Apologie: «Hermes», Zeitschrift für klassische Philologie, XXXII, Berlin 1897 (99 ἑ.). — VON WILAMOWITZ-MOELLENDORFF, Ulrich, Platon, I, Leben und Werke, Berlin 1919. — WILDAUER, T., Die Psychologie des Willens bei Sokrates, Platon und Aristoteles, I, Sokrates' Lehre vom Willen, Innsbruck 1877. — *WILDER, Alexander, The last words of Sokrates: The Platonist, I, St. Louis 1881 (39 ἑ.). — WILLING, Augusti, De Socratis daemonio quae antiquis temporibus fuerint opiniones: Commentationes philologae Jenenses, VIII, Lipsiae 1907 (127 ἑ.). — *WILLMANN, Otto, Geschichte des Idealismus, I, 2e Aufl., Braunschweig 1907 (III . . . Der Nominalismus der Sophisten und der Realismus des Sokrates). — WILLMANN, O., Sokratische Methode: W. REIN, Enzyklopädisches Handbuch der Pädagogik, VIII, 2e Aufl., Langensalza 1908 (644 ἑ.). — WINBOM, Andreae, Dissertatio de Socrate, Upsaliae 1734 (Diss. Olavi REFTELII). — WINDELBAND, Wilhelm, Geschichte der antiken Philosophie, 3e Aufl. von Adolf BONHOEFFER: I. VON MUELLER, Handbuch der klassischen Altertums-Wissenschaft V I, I, München 1912. — WINDELBAND, Wilhelm, Platon: FROMANN, Klassiker der Philosophie, IX, 5e Aufl., Stuttgart 1910. — WINDELBAND, Wilhelm, Präludien, I, 5e Aufl., Tübingen 1915 (Ueber Sokrates 55 ἑ.). — WOHLRAB, Martin, Vier gemeinverständliche Vorträge über Platons Lehrer und Lehren, Leipzig 1879 (Sokrates, 1 ἑ.). — WOHLRAB, Martin, Sokrates als Erotiker: Verhandlungen der XXXV. Versammlung deutscher Philologen und Schulmänner in Stettin (1880), Leipzig 1881 (42 ἑ.). — WOLF, F. A., Aristophanes' Wolken, Berlin 1811 (Vorrede). — WYTTENBACH, Dan., Disputatio, qua disquiritur «Num solius rationis vi, et quibus argumentis demonstrari possit, non esse plures uno deos? fuerintne unquam populi aut sapientes, qui ejus veritatis cognitionem, sine revelationis divinae, ad ipsos propagatae, subsidio, habuerint?» Lugduni Batav. 1780 [: Opuscul. II, Lugd. Bat.-Amstelod. 1821 (Disputatio de unitate Dei, 371 ἑ.)]. — WYTTENBACH, Dan., Disputatio de quaestione «quae fuerit veterum philosophorum, inde a Thalete et Pythagora, usque ad Senecam, sententia de vita et statu animorum post mortem corporis, Harlem 1784 [: Opuscul. II, Lugd. Batav.-Amstelod. 1821 (493 ἑ.)].

ZELLER, Eduard, Die Entwicklung des Monotheismus bei den Griechen: Vorträge und Abhandlungen geschichtlichen Inhalts, I, Leipzig 1865 (ἰδίᾳ 15 ἑ.). — ZELLER,

Eduard, Zur Ehrenrettung der Xanthippe: Vorträge und Abhandlungen geschichtlichen Inhalts, I, Leipzig 1865 (51 ἑ.). — ZELLER, Eduard, Die Philosophie der Griechen in ihrer geschichtlichen Entwicklung, 2te Abt. I, Sokrates und die Sokratiker; Plato und die alte Akademie, 4e Aufl., Leipzig 1889. — ZIEGLER, Theobald, Zu PFLEIDERER's «Sokrates und Plato»: Neues Korrespondenz-Blatt für die Gelehrten- und Realschulen Württembergs, IV, Stuttgart 1897 (269 ἑ.). — ZIEGLER, Theobald, Nietzsche gegen Sokrates: Süddeutsche Monatshefte, X, 2, München 1913 (277 ἑ.). — *ZIMMERMANN, G. F., De necessitate, qua judices coacti fuerint capitis damnare Socratem, Clausthaliae 1835 (Progr.). — *ZIVUSKA, E., Geschichte der Philosophie von Thales bis Plato, Beszterczebánya 1912 (ungar.). — ZORN, Johannes, Aristophanes in seinem Verhältniss zu Sokrates; Ein Beitrag zur gerechten Würdigung des Dichters, Bayreuth 1845 (Progr.). — *ZUCCANTE, Giuseppe, Del metodo di filosofare di Socrate: La filosofia delle scuole italiane, XXIII, Firenze 1881 (296 ἑ.), XXIV, Firenze 1881 (65 ἑ.). — ZUCCANTE, Giuseppe, Intorno alle fonti della dottrina di Socrate: Rivista filosofica, V, Pavia 1902 (78 ἑ.). — *ZUCCANTE, Giuseppe, Intorno al principio informatore e al metodo della filosofia di Socrate: Rivista di filosofia e scienze affini, Bologna 1902. — ZUCCANTE, Giuseppe, Sul concetto del bene in Socrate a proposito del suo asserito utilitarismo: Rivista filosofica, VII, Pavia 1904 (453 ἑ., 597 ἑ.). — ZUCCANTE, Giuseppe, La donna nella dottrina di Socrate: Rivista filosofica, VI, Pavia 1903 (13 ἑ.). — ZUCCANTE, Giuseppe, Socrate, fonti, ambiente, vita, dottrina: Biblioteca di scienze moderne, XXXIX, Torino 1909.

[Ἐκ τῶν φιλολογικῶν ἔργων περὶ Σωκράτους ἄξια μνείας εἶναι τὰ ἑξῆς· RAYNOUARD, Socrate dans le temple d'Aglaure, Paris 1804. — CONZ, Sokrates' Hymne an Apollon im Kerker: Heidelberger Taschenbuch, Tübingen 1812 (122 ἑ.). — DE LAMARTINE, Alphonse, La mort de Socrate, Paris 1823 [: Oeuvres complètes II, Paris 1860]. — ECKARD, Ludwig, Sokrates, München 1858. — DE LAMARTINE, Alphonse, Homère et Socrate, Paris 1863. — GERHARDT, Paul, Sokrates, Steglitz 1911. — Πολλοὶ ἔλαβον τὸν Σωκράτη ὡς τύπον πρὸς ἀνάπτυξιν ἐπιστημονικῶν καὶ κοινωνικῶν ζητημάτων ὑπὸ μορφὴν Σωκρατικῶν διαλόγων· πρβ. ἐκ τῶν παλαιοτέρων· WEGELIN, Jacob, Religiöse Gespräche der Todten, Lindau 1763, ἐκ δὲ τῶν συγχρόνων· H. SCHAEFER, Populär-Psychiatrie oder Sokrates redivivus, Würzburg 1908].

ΣΗΜ. Ἐκ τῶν ἀνωτέρω συγγραμμάτων ὅσα μὲν ἐγὼ ἔλαβον ὑπ' ὄψιν καθὼς καὶ τὰ πραγματευόμενα διεξοδικώτερον τὰ τῆς δίκης τοῦ Σωκράτους ἢ καὶ ζητήματα συναφῆ πρὸς αὐτήν, διακρίνονται δι' ἀραιᾶς γραφῆς τοῦ ὀνόματος τοῦ συγγραφέως, ὅσα δὲ δὲν ἠδυνήθην αὐτὸς νὰ ἐξελέγξω, οὐδεμίαν ἄρα ὑπέχω εὐθύνην δι' ἐνδεχομένην τινὰ ἀνακρίβειαν, ἐσημειώθησαν δι' ἀστερίσκου.

Αἱ μέχρι τῶν ἀρχῶν τοῦ ΙΘ' αἰῶνος ἐναίσιμοι διδακτορικαὶ διατριβαὶ μνημονεύονται ἐν τῇ ἐπιστήμῃ σπανιώτερον μὲν ὑπὸ τὸ ὄνομα τοῦ συγγράψαντος αὐτὰς

διδάκτορος, συνήθως δὲ ὑπὸ τὸ ὄνομα τοῦ ἑκάστοτε κατὰ τὴν ἀναγόρευσιν προεδρεύσαντος καθηγητοῦ. Τῇ συνηθείᾳ ταύτῃ ἕπομαι καὶ ἐγώ, ἀλλὰ πρὸς ἀποφυγὴν συγχύσεως σημειῶ ἐν παρενθέσει καὶ τὸ ὄνομα τοῦ συγγραφέως.

Δύο στιγμαὶ τεθειμέναι μετὰ τὸν τίτλον πραγματείας τινὸς σημαίνουσιν ὅτι αὕτη εὕρηται ἐν τῇ συλλογῇ ἢ ἐν τῷ συγγράμματι οὗτινος ὁ τίτλος ἕπεται ἀμέσως· αἱ ἀγκύλαι δηλοῦσιν ὅτι τὸ ἐν αὐταῖς σύγγραμα εἶναι ἀνατύπωσις ἢ μετάφρασις τοῦ ἀμέσως προηγουμένου, ἡ δὲ παρένθεσις ἐν ᾗ εὕρηται ἐνίοτε τὸ ὄνομα τοῦ συγγραφέως δηλοῖ ὅτι τὸ σύγγραμα ἐκεῖνο ἐδημοσιεύθη ἀνωνύμως ἢ ὑπὸ ψευδώνυμον.

II

ΟΝΟΜΑΤΑ ΚΑΙ ΠΡΑΓΜΑΤΑ

Τὰ ξένα ὀνόματα εὕρηνται ὑπὸ τὰ ἀντίστοιχα ἑλληνικὰ στοιχεῖα· πρὸς δὲ τὸ C ὑπὸ τὸ K καὶ τὸ H ὑπὸ τὸ X καὶ τὸ W ὑπὸ τὸ B.

Οἱ ἀριθμοὶ δηλοῦσι τὰς σελίδας.

III

ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΑ

